

Els Witte
editor

De Brusselse Rand

Colloquium
9-10 december 1993
Brussel

VUBPRESS

Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel

Boekverzorging: Magda de Moor en Guido Peeters
Omslagontwerp: Danny Somers

© Copyright 1993 VUBPRESS Brussel
ISBN 90-5487-043-5 NUGI 641
D/1993/1885/197

Niets in deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze ook zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Ten geleide: Els Witte / 7

Deel 1: Recente sociaal-economische evoluties

- G. de Brabander, Onderneming en werkgelegenheid in de Brusselse rand / 21
- J. Degadt, Profiel van het zelfstandig ondernemingschap in Brussel en in de rand / 38
- C. Vandermotten c.s., Waals-Brabant: nieuwe aantrekkingspool voor Wallonië of uitdijning van de Brusselse olievlek / 72
- S. de Corte en W. de Lannoy, Migraties in Brussel en zijn randgebied in de periode 1988-1972 / 88
- H. Meert, Sociale verdringing en huisvestingsbeleid in Vlaams-Brabant / 109

Deel 2: Bescherming van minderheden

- L. Sieben, Gemeenten op de wip tussen Vlaanderen en Brussel / 145
- E. Witte, Faciliteiten voor taalminderheden in de Brusselse rand / 168
- E. Van de Castele, Van Hertoginnedal (1963) naar de Egmont- en Stuyvenbergakkoorden (1977-1978) / 210
- J. Dockx, Een overzicht van de taalconflicten in de faciliteitengemeenten 1963-1988 / 250
- R. Van Dijk, Belgische, Canadese en Zwitserse taaltoestanden / 313

Deel 3: Plaats van de Brusselse rand in federaal België

- L. Peiren, Het FDF en de problematiek van de begrenzing van het Brussels Gewest tijdens de vorming van de regering-Tindemans I in 1974 / 359
- L. Hooghe, De relatie Brussel-Brusselse rand-Vlaanderen / 384
- G. Fonteyn, De Walen, Brussel en de rand of het anti-flamingantisme / 411

Deel 4: Europese migranten in de Brusselse rand

- K. De Schouwer en D. Mariette, De westerse migranten in Brussel en in de rand / 423
- K. Leus, Actief en passief kiesrecht voor Europese burgers bij de gemeenteraadsverkiezingen in de Lid-Staat van verblijf / 450
- A. Detant, De effecten van Brussel als hoofdstad van Europa voor de stad en haar randgemeenten / 472

Deel 5: Taalverschuivingen in Brussel

- S. De Vriendt en P. Van de Craen, Voegwoordelijke partikels en Frans/Nederlandse codewisseling in het Brussels / 495

Centrum voor de interdisciplinaire studie van Brussel, Vrije Universiteit Brussel / 513

Auteurs / 515

Programma van het colloquium / 517

Els Witte
Ten geleide

Van Taal en Sociale Integratie naar Brusselse Thema's

Vijftien jaar geleden verscheen het eerste nummer in de reeks *Taal en Sociale Integratie*. Sindsdien zagen dertien delen het licht. Het VUB-Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden kwam op die wijze ontegensprekelijk dichterbij het doel dat het zich van bij de aanvang had gesteld: de complexe en boeiende taalevolutie van Brussel benaderen vanuit een veelheid van disciplines en dus vanuit het samenspel van historische, sociale, economische, demografische, geografische, politieke, socio-linguïstische en linguïstisch-psychologische factoren. Uit de inhoud van de dertien delen valt af te leiden dat er inderdaad een zekere eenheid in de samenwerking tussen de wetenschappers groeide, zodat er vandaag gewag gemaakt mag worden van een geglobaliseerde aanpak van het Brusselse probleem en heel wat aspecten van het onderzoek reeds in een ver gevorderd stadium verkeren.

De laatste jaren onderging het onderzoeksobject echter een aantal vrij fundamentele veranderingen. Ten gevolge van de immigratie van Zuid Europese arbeiders, de massale inwijking van Marokkanen en Turken en de recente toename van EG- en andere westerse buitenlanders, evolueerde Brussel tot een pluriculturele samenleving. Welke impact deze (im)migranten op de taal- en andere aspecten van het leven te Brussel hebben, is een vraag die zich meer en meer opdringt. De internationale functies van Brussel brachten weer andere vragen in het debat terwijl Brussel een heel eigen plaats veroverde in het federaliseringsproces, dat zich ondertussen van de Belgische staat meester maakte. De politiek-institutionele invalshoek van de problematiek dient met andere woorden eveneens bijgesteld te worden.

Voor het onderzoek is deze evolutie allesbehalve vrijblijvend. Een aantal zeer specifieke vragen inzake taalsituatie en taalpolitiek kunnen niet

langer onbeantwoord blijven. Welke invloed oefenen deze verschillende migratiegolven op het taalgebruik uit? Verzwakten ze de positie van het Nederlands te Brussel? Of is deze taal aan status aan het winnen en heeft dit proces een versterkte tweetaligheid tot gevolg? In welke sociale groepen doet er zich een verschuiving voor? Welke rol wordt in de hoofdstad aan het Engels toegekend? Hoe reageert de school op al deze evoluties? Hoe spelen de media en andere communicatie-kanalen erop in? Heeft deze evolutie een invloed op de wijze waarop de taalwetgeving wordt toegepast? Welke rol spelen de 'oude' en 'nieuwe' Brusselse instellingen terzake? Welk verband is er met de electorale positie van de twee taalgemeenschappen? Kortom, dat de onderzoeksvragen aan actualisering toe zijn, is zonder meer duidelijk. Met de financiële hulp van het NFWO, de Onderzoeksraad van de VUB en meerdere ministers (Anciaux, Grijp en Weckx) is het Centrum volop bezig om rond deze vraagstelling projecten uit te bouwen. Momenteel worden studies ondernomen over de politieke aanwezigheid van de Vlamingen in de Brusselse gemeenten en in het gewest (1945-1994), over de problemen van kinderen uit niet-Nederlandstalige en taalgemengde gezinnen in het Nederlandstalig onderwijs en over de toepassing van de taalwetgeving in de Brusselse gemeentelijke instellingen sinds 1988. Onderzoek over de relatie taal-reclame en over de rol van de Brusselse omroepen is in voorbereiding. Een survey van het taalverschuivingsproces tijdens de laatste jaren wordt eveneens gepland. Gezien de vertrouwdsheid van het Centrum met het integratieproces van Vlaamse en Waalse immigranten in de hoofdstad sinds de 19de eeuw, stapte het een viertal jaren geleden in de Interuniversitaire Attractiepool die de integratie van etnische minderheden tot onderwerp heeft. Het sociaal-politiek luik van dit proces in Brussel werd het Centrum toegewezen. Om het proces tijdens periodes met economische hoogconjunctuur te kunnen vergelijken met deze van recessie, omspant het project de periode van 1945 tot heden. Binnen afzienbare tijd zullen meerdere onderwerpen aanleiding geven tot de publikatie van de onderzoeksresultaten. Dat is zeer waarschijnlijk het geval voor de opname van de Zuid Europese immigranten in de periode 1945-1960 en voor de wijze waarop de migranten-aanwezigheid in Brussel het voorwerp werd van nationaal, gewestelijk en lokaal overheidsingrijpen in de jaren 1970 en 1980. Het onderzoek naar de westerse buitenlandse groepen blijft evenzeer op de agenda staan. Om aan te geven dat de Brusselse problematiek recentelijk sterk verruimd werd en het Centrum op die verbreding van de vraagstelling wenst in te spelen, werd tot twee naamsveranderingen besloten. De titel van het Centrum verwijst niet langer alleen naar de taaltoestand, maar werd omgevormd tot het algemenere 'Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel'. *Taal en Sociale Integratie* onderging een gelijkaardige transformatie en werd omgedoopt tot *Brusselse Thema's* (Thèmes bruxellois – Brussels Themes). De aanpak blijft echter onveranderd dezelfde. Minder dan ooit wenst het VUB-Centrum zich op te sluiten binnen de grenzen van één universiteit of van enkele disciplines. Op een systematische wijze zal ook in de toekomst de band worden gelegd naar de instellingen en

wetenschappers die zich zowel in als buiten België bezig houden met de studie van meertalige hoofdsteden.

Brussel en zijn Brabantse rand

Geheel in de lijn van de traditie van het Centrum zochten de inrichters van dit colloquium naar een deelonderwerp dat niet enkel actueel is maar waarrond ook een maatschappelijk debat gaande is. De Brusselse rand beantwoordt in alle opzichten aan deze criteria. Het is immers een gebied dat steeds duidelijker de beïnvloeding van de expansieve hoofdstad ondergaat, een expansie die zich bovendien lijkt te enten op de aanwezige taalpolitieke spanningen, die op hun beurt weer teruggaan tot een vroegere expansieperiode van de hoofdstad. De tegenstanders van dit zich uitbreidende Euro-Brussel wijzen vooral op de ontwrichting van de lokale gemeenschappen. Ze hebben het meer bepaald over de gevolgen van de verhoging van de grond- en huurprijzen door de inwijking van kapitaalkrachtige buitenlanders. Hun bekommernis gaat ook naar de linguïstische repercussies van deze anderstalige immigratie, waarbij ze vrezen dat francofoon Brussel deze taalverschuiving zal aangrijpen om Vlaams-Brabant tweetalig te maken. 'Vlaams-Brabant in de wurggreep van Europa' is dan ook de sprekende titel van het terzake representatieve werk van de Vlaamse publicist G. Tastenhoye (Leuven, 1991).

Maar zoals dat meermaals het geval is, is ook nu weer de gedrevenheid in de debatten omgekeerd evenredig met de ernst van de wetenschappelijke inzichten terzake. Het Centrum, het colloquium en het congresboek willen aan deze contradictie verhelpen. In dit eerste *Brussels Thema*-nummer nuanceren de aangezochte wetenschappers uit de verschillende universiteiten het debat door nieuwe informatie aan te dragen. Ze gaan na wat de reële impact is van Brussel op zijn randgebied, van de economische verschuivingen, van de daarmee gepaard gaande migraties, van de 'eurocratisering' en van de sociale verdringing. Ze zoeken uit welke de precieze inhoud is van het taalfaciliteitenstelsel dat er de minderheden beschermt, en welke rol dit stelsel gespeeld heeft bij de evolutie van de taalverhoudingen en -conflicten. Ze gaan de institutionele gevolgen na van de recente staatshervormingen op de verhouding van Brussel en zijn rand met Vlaanderen en Wallonië. Ze ondervroegen de westerse (im)migranten in Brussel en in de randgemeenten, analyseerden de gemediatiseerde werkelijkheid en blikten in de toekomst met een bijdrage over het toekennen van stemrecht aan EG-burgers.

Kortom, een thema dat perfect aansluit bij de 'verruimde' weg die het Centrum insloeg. De taalproblematiek is zeker niet afwezig, maar ze ligt volledig ingebed in de sociaal-economische, sociaal-demografische en sociaal-politieke evolutie. De randgemeenten vormen het centrale onderwerp, maar de rechtstreekse band met Brussel is indringend aanwezig.

Gezien alle auteurs het onderwerp vanuit de interactie met de hoofdstad benaderen, komt de inbreng van Brussel in alle bijdragen aan bod. Deze 'geïntegreerde' aanpak van het probleem maakt het overigens niet gemakkelijk om zinvolle subthema's af te bakenen. Zoals uit de volgende presentatie zal blijken, kunnen een paar artikels zelfs in meer dan één rubriek ondergebracht worden, terwijl ze alle in samenhang met elkaar dienen gelezen te worden.

Economische en sociaal-demografische aspecten

Hoewel deze bijdrage pas in een volgend nummer kan opgenomen worden en ze tijdens het colloquium slechts onder de vorm van een mondelinge interventie aan bod komt, moet met betrekking tot de economische aspecten van de randproblematiek toch in de eerste plaats gewezen worden op de zeer recente onderzoeksresultaten van de Gentse hoogleraar G. Allaert. Hij deed namelijk studiewerk over de huidige kernen van economische macht vanuit de Belgische stedelijk-regionale eenheden, waardoor Brussel en de randzone in een vergelijkend perspectief komen te staan. Welnu, uit deze survey blijkt niet alleen de grote zuigkracht en het enorme gewicht van Brussel 19, dat vier keer zo zwaar is als dat van alle Waalse centra samen en ook alle Vlaamse centra samen bijna evenaart, maar tevens dat de Vlaamse rand van Brussel Vlaanderens sterkste groeipool is en zelfs Kortrijk-Roeselare en Gent voorbijsteekt, zodat het gebied momenteel het tweede stadsgewest van Vlaanderen is. Samen met Brussel vormt het dus een Europees knooppunt bij uitstek. De Waalse rand rond Brussel heeft slechts een vierde van de economische beslissingsmacht van deze van de Vlaamse rand, maar het gebied is eveneens een van de meest dynamische streken van Wallonië. Brussel en zijn Brabantse rand is dan ook goed voor de helft van alle stedelijke beslissingsmacht en die vertegenwoordigt op haar beurt zo'n 80% van alle economische macht in België.

Dank zij C. Vandermotten van de ULB krijgen we in deze bundel een concreter zicht op die Waals-Brabantse groeipool, die in het verlengde van de economische dynamiek ook eigen culturele en onderwijscentra aan het vormen is, met een eigen stuk tertiaire tewerkstelling. De rurale streken van Waals-Brabant delen overigens heel weinig in de rijkdom van dit centrum, terwijl er tussen de verschillende polen weinig onderlinge communicatie is. Die is immers hoofdzakelijk op Brussel afgestemd. Pendelproblemen en druk op de immobielienprijzen treft men ook in dit randgebied aan. Het wordt immers evenzeer beheerst door de verder uitdijende suburbanisatiegolven van de kapitaalachtige hoofdstad. De auteur pleit dan ook voor overleg tussen Brussel en het Waalse Gewest, opdat een deel van de economische activiteiten zou kunnen overgeheveld worden naar Waals-Brabant. De tewerkstelling zou erdoor bevorderd kunnen worden

en de druk van Brussel afgezwakt, stelt hij.

De werkgelegenheid in de Vlaams-Brabantse rand werd o.l.v. de Antwerpse econoom G. De Brabander onder de loep genomen. Hoewel het gebruikte statistische materiaal tot de grootste voorzichtigheid maant, komt hij toch tot de conclusie dat vooral het aantal zelfstandigen er in sterke mate stijgt, een toename die zelfs spectaculair is in de financiële, de commerciële en de horeca-sectoren. De faciliteitengemeenten en Zaventem vormen daarbij de grootste groepen. Dat de groei in de rand bepaald wordt door de aanwezigheid van Brussel, is niet alleen zijn vaststelling, maar ook die van zijn KUB-collega Degadt. Die gaat gedetailleerd in op het zelfstandig ondernemerschap en komt tot de bevinding dat zowel Brussel als het Vlaamse en Waalse randgebied een stijging kennen die ver boven het nationale gemiddelde uitsteekt. Uitgesplitst volgens bepaalde categorieën, kent het randgebied vooral een verschuiving in het voordeel van vrije beroepen en van bestuurders van vennootschappen. De randzone wordt dus meer en meer een geïntegreerd onderdeel van de Brusselse economische beslissingsmacht. Het aandeel van de buitenlanders vertoont een gelijkaardig patroon: in Brussel gaat het vooral om tewerkgestelden in handel en industrie, in de rand zijn het vooral vrije beroepen. Liggen de aantallen in Brussel ver boven het Belgische gemiddelde, in de rand is dat echter niet het geval.

Dat de 'overrompeling' van de Brabantse rand door de buitenlanders minder spectaculair is dan sommige publicisten beweren, blijkt ook uit het cijfermatig goed onderbouwde en op veertig gemeenten gebaseerde onderzoek van de VUB-geografen De Lannoy en De Corte. Aan de hand van de meest recente cijfers beklemtonen ze nogmaals een gekend fenomeen: het is aan de vreemdelingen te danken dat er in het stadsgewest meer mensen inwijken dan uitwijken. Zowel de binnenlandse als de internationale immigraties hebben voor twee derden betrekking op Brussel en slechts voor één derde op de randzone. Het vestigingsoverschot van vreemdelingen in de rand speelt effectief een belangrijke rol, maar het is niet zo dat hun aandeel sinds 1981 globaal sterk toenam (van 7,7% naar 8,7%); wel is het zwaartepunt in een welbepaalde geografische sector gesitueerd. De gemeenten ten Z.-O. van de taalgrens kennen een hoge residentiële mobiliteit, hoge waarden van het gemiddelde migratiesaldo en grote buitenlandse concentraties. Tot die sector behoren de faciliteitengemeenten, de Waals-Brabantse gemeenten Waterloo, Terhulpen, Ottignies, Chaumont-Gistoux en Lasne en de Vlaams-Brabantse gemeenten Tervuren, Overijse en Zaventem.

Het zijn dan ook die gemeenten die met sociale verdringingsproblemen geconfronteerd worden, een onderwerp dat in dit boek door de Leuvense geograaf H. Meert behandeld wordt. Evenals andere auteurs wijst hij erop dat het fenomeen niet eigen is aan Vlaams-Brabant maar zich elders in Europa, België en Brabant voordoet. Door de intrede van financieel sterke bevolkingsgroepen wijken ook elders minder draagkrachtigen uit naar goedkopere gemeenten en profiteren andere autochtonen van de hoge huur- en grondprijzen in hun gemeente. Hij ontkent geenszins dat in de

faciliteitengemeenten en sommige Vlaams-Brabantse gemeenten deze migratiebeweging taalverschuivingen ten gunste van het Frans en het Engels veroorzaakt, maar hij trekt wel in twijfel of de communautair geïnspireerde reactie van de overheid de juiste is. Door sociale woningbouw wil die de aangroei van niet-autochtonen onder controle houden. Het is een beleid dat echter niet fundamenteel ingrijpt in de prijsvormingsmechanismen en geen rekening houdt met de economische belangen van de gemeenten, stelt H. Meert. Hij doet zelf een aantal voorstellen en zowel deze als zijn kritiek op de voorstellen van de beleidsmensen zullen ontegensprekelijk een interessant debat met de ontwerpers van de decreten opleveren.

Het faciliteitenstelsel ontleed

Gezien Brussel in de periferie van Vlaams-Brabant ligt, is het suburbanisatieproces van Vlaams-Brabant geenszins een recent verschijnsel. Het heeft zelfs wortels in de 19de eeuw, kwam al duidelijk aan de oppervlakte vóór de Tweede Wereldoorlog en kende een eerste hoogtepunt in de jaren 1960. En omdat deze kapitaalkrachtige inwijkelingen doorgaans Franstalig waren, ging deze suburbanisatie telkens gepaard met een verfransingsverschijnsel. In de periode 1958-1963, toen Vlaanderen op alle vlakken een expansieperiode doormaakte, groeide deze confrontatie uit tot een belangrijk communautair conflict, waaruit voor de Franstaligen van zes randgemeenten een stelsel van beschermende maatregelen (faciliteiten) resulteerde. Op basis van verscheiden bronnen verrichte ik onderzoek naar de totstandkoming van dit ingewikkelde compromis uit 1963. Hoe belangrijk en duurzaam het wel is, blijkt zeer duidelijk uit dit congresboek. In 1963 werd immers een verzoening bereikt tussen twee diametraal tegenovergestelde visies. Argumenterend dat een gedomineerde taalgemeenschap het recht heeft om zich met behulp van afgebakende grenzen te beschermen, bepleitten de Vlamingen toen de strikte begrenzing van Brussel; voor de Franstaligen primeerde echter het individuele recht waardoor het verfransingsproces niet mocht afgeremd worden. Beide beginselen werden in het compromis van 1963 teruggevonden. Brussel werd tot 19 gemeenten beperkt en de Vlaams-Brabantse randgemeenten kregen er geen institutionele band mee, maar anderzijds werden in zes gemeenten met hoge concentraties aan de Franstaligen geïndividualiseerde taalrechten op aanvraag toegekend.

Dat 1963 een cruciale fase was in het pacificatieproces, toont ook de bijdrage van VUB-er L. Sieben aan. Hij betoogt dat de inbreng van het interbellum weinig fundamenteel is geweest. Om de financiële problemen veroorzaakt door de uittocht te compenseren, leefde in bepaalde Brusselse kringen al wel de idee op tot intergemeentelijke samenwerking te komen en de agglomeratie dus niet al te strak af te bakenen, maar van Vlaamse

kant was er weinig belangstelling voor het probleem. De interesse ging toen hoofdzakelijk naar Vlaanderen zelf. De verfransing van Evere, Sint-Agatha-Berchem en Ganshoren stootte dan ook op weinig Vlaamse tegenstand en in de rand was de taalstrijd nauwelijks gestart.

Nieuwe voorstellen of voorstellen die in 1963 verworpen waren geworden, kregen nadien ook geen tweede kans meer; het beleid speelde integendeel verder in op de principes van Hertoginnedal. De artikels van L. Peiren (AMSAB), E. Van de Casteele (KUB) en J. Dockx (VUB) brengen die tendens duidelijk aan de oppervlakte. Onder druk van de federalisering werd de randproblematiek alsmaar sterker beheerst door het territorialiteitsbeginsel. Uit het zorgvuldig gereconstrueerde relaas van de onderhandelingsrondes van Steenokkerzeel, Lambermont, Egmont en Stuyvenberg (1970-1978) blijkt namelijk dat er over grenscorrecties geen akkoord bereikt kon worden, terwijl het faciliteitensysteem noch inhoudelijk noch geografisch uitgebreid kon worden. Het stelsel bleef een uitzondering dat weliswaar grondwettelijk vastgelegd werd maar toch enkel toegekend bleef ten individuele titel in gemeenten die vanaf 1970 tot het Vlaamse taalgebied en sinds de staatshervorming van 1988-1989 tot Vlaanderen behoren.

Het compromis van 1963 bezat echter tevens een sterk pragmatisch karakter. Om beide partijen toe te laten hun eigen discours te houden, zaten er namelijk veel onduidelijkheden in en werden een aantal knelpunten niet echt opgelost. Tegenstrijdige interpretaties, contestaties en hooglopende conflicten waren er het rechtstreekse gevolg van. In opdracht van het Centrum en uitstekend geholpen door het archief van de vice-gouverneur bracht J. Dockx een omstandig overzicht van die toepassingsproblemen tot stand. Voorafgegaan door een analyse van de politieke krachtverhoudingen en ingedeeld volgens toepassingsvelden, krijgen we een overzicht van de conflicten en de oplossingen die eraan gegeven werden, inzake het taalgebruik van de mandatarissen en de gezagsdragers en in de OCMW's, de VZW's en de scholen. Bij de totstandkoming van de complexe pacificatieregels van 1988-1989 blijft de auteur vanzelfsprekend eveneens stilstaan.

Dat het stelsel omwille van zijn complexiteit zeer origineel is, maar geenszins uniek is voor wat de principes betreft, toont R. Van Dyck dan weer aan. Omdat de school de plaats bij uitstek is waar cultuur wordt doorgegeven, spitst ze zich op deze sector toe en vergelijkt ons stelsel met dat van 'contactgebieden' in Canada en Zwitserland. Op die manier krijgen we een nuttige comparatieve survey van de wetgeving en haar toepassingsproblemen. De aanpak levert tevens interessante cijfers op over de situatie in de zes faciliteitengemeenten: globaal gezien blijkt de verhouding nog steeds in het voordeel van de Nederlandstaligen te zijn, maar in Kraainem, Linkebeek en Wezembeck-Oppeem zijn de Franstalige kinderen in de meerderheid. Uit de recente ontwikkelingen in Canada en Zwitserland blijkt dat beide landen een betere vorm van tweetaligheid nastreven dan dit bij ons het geval is. Ervan vertrekkend dat het Nederlands in Brussel en het randgebied niet langer meer de lage statustaal is,

brengt de auteur een controversieel discussiepunt in het debat: ze stelt namelijk voor om bij ons dergelijke maatregelen in te voeren.

Impact van de federalisering

In het federale Belgische model zorgt Brussel voor de nodige asymmetrie: op gewestelijk vlak wordt het territorialiteitsbeginsel toegepast maar ten aanzien van de gemeenschapsmateries wordt de groepsgebonden logica gevolgd en hebben de Nederlandstaligen en Franstaligen (ongelijkwaardige) banden met Vlaanderen en Wallonië. De Vlaamse rand, met inbegrip van de zes faciliteitengemeenten, maakt deel uit van Vlaanderen, de Waals-Brabantse rand van Wallonië. Uit het recent akkoord over de staatshervorming (1993) blijkt bovendien dat het Brusselse model volop in beweging is. Zo verzetten de voorstanders van een autonoom Wallonië zich meer en meer tegen de inmenging van Brussel in Waalse gemeenschapszaken. De band tussen beide werd dan ook een heel stuk losser terwijl de overheveling van bevoegdheden naar het Waals Gewest tot een grotere autonomie van het Brussels Gewest leidde, waardoor ook de positie van de Franstalige gemeenschap in Brussel versterkt werd. Langs Vlaamse kant werd daarentegen heel weinig geraakt aan de relatief sterke institutionele banden tussen de Brussels-Vlaamse gemeenschap en Vlaanderen.

Bij de wijze waarop dit model sinds 1988 in praktijk werd gebracht kunnen uiteraard veel onderzoeksvragen gesteld worden. Dat geldt trouwens ook voor de samenwerkingsmogelijkheden waarin het Belgische federale model voorziet. De specifieke en toch nog steeds centrale plaats die Brussel inneemt, laat immers toe dat er in verschillende richtingen overlegd kan worden. Op gewestelijk vlak ligt de samenwerking tussen de twee gemeenschappen structureel vast, maar wegens de talrijke grensoverschrijdende problemen en de hoofdstedelijke en Europese functies van Brussel, lijkt constructief overleg op interprovinciaal, intergewestelijk, federaal en Europees niveau zich eveneens op te dringen. Voldoende stof dus voor interessante studies.

In dit congresboek wordt er een begin mee gemaakt. Zo reconstrueert L. Peiren aan de hand van geheel nieuw archiefmateriaal één van de cruciale fases in de relatie tussen Brussel en zijn rand: deze van 1973-1974 toen uit de regeringsonderhandelingen met het FDF bleek dat de totstandkoming van een eigen gewest voor de Franstalige Brusselaars een veel hogere prioriteit had dan de strijd voor de taalrechten van de uitgewekenen in de randzone. Dat de Waalse partijen duidelijk voorrang gaven aan hun streven naar autonomie en dus op dezelfde golflengte zaten als de Vlamingen, verklaart mede deze wending. G. Fonteyn, journalist van *De Standaard*, toont bovendien aan dat er in Vlaams-Brabant nooit sprake is geweest van een georganiseerde Waalse beweging. Waalse verenigin-

gen, zoals Brussel die nog kent, zijn er niet. Vlaams-Brabant behoorde tot het programma van de Brusselse francofonen, die zich ondertussen teruggetrokken hebben binnen Brussel. De Waalse beweging concentreerde zich op Wallonië en daarin past de strijd voor Vlaams-Brabant niet, betoogt hij.

De Leuvense politologe L. Hooghe analyseert dan weer de problematiek vanuit de dynamiek van de Brusselse instellingen. Ze legt daartoe de essentiële kenmerken van het pacificatiemodel bloot en concludeert dat dit er moet over waken dat geen enkel gewest of gemeenschap in, over of vanuit Brussel een dominante rol kan spelen. Ze voorziet dat het territoriale principe het uiteindelijk zal halen op het groepsgebonden beginsel, waardoor de positie van de Vlamingen in Brussel en de rand nog zwakker zal worden. Deze prospectie is gebaseerd op de institutionele logica. In welke mate de sociaal-economische verhoudingen tussen Brussel en zijn Brabantse randzone eventueel voor een andere dynamiek kunnen zorgen, is zeker een belangrijk discussiepunt in het debat. De confrontatie met de visie van o.m. G. Allaert belooft dan ook boeiend te worden.

EG- en andere westerse buitenlanders

Dank zij de analyse van de geografen krijgen we een goed beeld van het aantal, het aandeel en de geografische spreiding van de buitenlanders in het randgebied. Maar daarmee weten we uiteraard nog niets over hun sociaal-economische positie, hun sociaal profiel en hun politiek-culturele kenmerken. Het media-discours over hen leren we kennen uit een grondige inhoudsanalyse die de communicatiewetenschapper A. Detant in opdracht van het Centrum uitvoerde. De aard van de selectie in de berichtgeving, de aandachtsverdeling en de toonzetting ging ze niet enkel na in *De Standaard*, de *Gazet van Antwerpen*, *Het Laatste Nieuws*, *Le Soir*, *La Libre Belgique* en *La Dernière Heure*, maar om meer streekgebonden informatie in te winnen, betrok ze ook huis-aan-huisbladen en strikt lokale publikaties in het onderzoek. Haar conclusies zijn vrij duidelijk: de 'eurocraten' zijn globaal genomen allesbehalve een dominant thema dat op zichzelf staat; het onderwerp houdt hoofdzakelijk Vlaams-radical bewegingen bezig die de Vlamingen een slachtofferrol toebedelen en het fenomeen uitsluitend in termen van sociale en taalculturele bedreigingen zien. De Europese actoren zelf komen in het mediadebat weinig of niet aan het woord.

In welke mate strookt deze gemediatiseerde werkelijkheid nu met de resultaten van een wetenschappelijk uitgevoerde enquête onder de buitenlanders? Ook de minister van Brusselse Aangelegenheden in de Vlaamse regering en de Vlaams-Brusselse staatssecretaris vonden het opportuun deze vraag te beantwoorden en financierden een dergelijk project dat onder leiding van politoloog K. Deschouwer werd uitgevoerd.

In deze enquête werden zowel de westerse vreemdelingen uit Brussel als uit de rand ondervraagd. Wat opvalt is inderdaad hun hoog opleidingsniveau, hun hoog inkomen, hun vrij lang verblijf hier en hun tevredenheid met dit verblijf. De hoge grond- en huurprijzen blijken vooral betaald te worden door de migranten van buiten de EG. De vraag of ze de verfransing van Vlaams-Brabant in de hand werken, dient genuanceerd beantwoord te worden. De Zuid-Europeanen maken inderdaad meer gebruik van het Frans. Engels is echter de tweede taal van de overgrote meerderheid, maar meer dan een vierde kent Nederlands. Vooral bij de Noor-Europeanen is het percentage dat voor het Nederlands kiest vrij groot. De auteurs concluderen dan ook dat het Nederlands in de rand meer dan behoorlijk aanwezig is. De politieke interesse is bij deze hoogopgeleide groep vanzelfsprekend erg groot. Hoewel ze zich weinig betrokken voelen bij de lokale politiek, zegt de overgrote meerderheid gebruik te zullen maken van eventueel stemrecht. Ze staan echter negatief tegenover de Belgische taalconflicten, zodat hun voorkeur naar tweetalige lijsten uitgaat; in de rand zou echter slechts 5% voor Franséentalige lijsten stemmen en 30% voor Nederlandséentalige lijsten.

Op de electorale aspecten van de problematiek gaat de VUB-staatsrecht-specialiste K. Leus dieper in. Ze geeft een nuttige stand van zaken met betrekking tot het actief en passief kiesrecht van de EG-burgers. We krijgen een helder zicht op de belangrijkste momenten in het totstandkomingsproces en op de voorwaarden en de procedures die in de lidstaten moeten gevolgd worden om de toepassing van het stemrecht te verkrijgen, waarna de specifieke Belgische rechtsregels terzake worden geanalyseerd. De auteur blijft ook stilstaan bij het advies van de Commissie, waaruit duidelijk blijkt dat de toekomstige gemeenteraadsleden de taal van het land voldoende zullen moeten beheersen en gezien die indruisen tegen het fundamentele democratische participatierecht, zet ze zich af tegen voorstellen die het kiesrecht van EG-burgers willen beperken door middel van het betalen van belastingen.

Het colloquium

Ook in het verleden is het nimmer de bedoeling van het Centrum geweest om polemieken te genereren of er nieuw voedsel aan te geven, maar wel om wetenschappelijk verkregen resultaten te confronteren met de visies van de beleidsmensen. Ook nu willen we deze dialoog tot stand brengen en deden we daartoe een extra inspanning door de papers van de auteurs vooraf in artikelvorm te publiceren en ter beschikking te stellen van de dispuutanten. Met veel belangstelling wordt dan ook uitgekeken naar de reacties van de beleidsmensen die we uiteraard voor hun medewerking danken. Zo werd in verband met de recente economische evoluties de directeur van de Gewestelijke Ontwikkelingsmaatschappij van Vlaams-

Brabant, Mevr. C. Bom, bereid gevonden de confrontatie met de auteurs aan te gaan. Dat de sociale geographen in discussie moesten kunnen treden met de ontwerpers van de huisvestingsdecreten, lag voor de hand. Zowel senator Suykerbuyk als SP-adviseur Van Wolputte verlenen daartoe hun medewerking. Dank zij vice-gouverneur Van Lent kan ingegaan worden op de recente evoluties in de faciliteitengemeenten, terwijl burgemeester Calmeyn bereid gevonden werd om de conflictloze situatie in zijn gemeente Drogenbos toe te lichten en professor Van Hemelrijck wil ingaan op de vraag in welke mate de faciliteitenwet van 1988 pacificatie bracht in de 'corridor-gemeente' Sint-Genesius-Rode. De juristen en politologen die, onder voorzitterschap van staatsraad professor A. Beirlaen, de institutionele relaties met het federale België analyseren, worden niet enkel geconfronteerd met de economisch georiënteerde visie van professor Allaert, maar bij monde van M. Vandenbussche en J. Van Grimbergen, ook met de samenwerkingsideeën die in de Vlaamse Gemeenschapscommissie en in de Brusselse regering leven. De reactie van de westerse migranten mocht uiteraard evenmin ontbreken: J. Barlow van de British School en M. Ottati, voorzitter van de Europese Ambtenarenbond, werden bereid gevonden om op de enquête-resultaten te reageren. Gezien het Europees Parlement momenteel bezig is met de stemrecht-richtlijn, zal de interventie van een deskundige terzake, EP-lid en hoogleraar L. Van Outryve, een nuttige aanvulling op de bijdrage van K. Leus kunnen leveren.

Deze colloquium-formule, die garanties inhoudt voor een boeiend debat, kan echter pas slagen dank zij de hulp van alle participanten. Zowel de auteurs, die tijdig hun teksten moesten inleveren, als de voorzitters-rapporteurs en de disputanten dank ik dan ook voor hun toezeggingen en medewerking. Dat het congresboek op tijd kon klaar komen, is een krachtinspanning die enkel maar kon geleverd worden met de hulp van E. Deslé en A. Mares bij het redactiewerk, van M. De Moor en G. Peeters bij het zetwerk en van K. Van Scharen bij de produktie van deze VUB-PRESS-uitgave. Voor de financiële steun ten slotte gaat alle dank uit naar het NFWO, naar de ministers Weckx en Anciaux en naar de Onderzoeksraad, de IUAP en de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de VUB.

Deel 1

Recente sociaal-economische evolutie

Guido de Brabander en Katrien Dickele
Onderneming en werkgelegenheid
in de Brusselse rand

Inleiding

Dat Brussel de Brabantse economie domineert en ook op Belgisch niveau een erg belangrijke rol speelt is algemeen bekend. De veranderingen in de Brusselse skyline, met zijn steeds talrijkere kantoortorens, laten weinig twijfel bestaan over de aard van het tertiariseringsproces. De opmars van de Europese diensten, met in hun zog de talrijke internationaal opererende ondernemingen, behoren tot de standaardverhalen over de Brusselse stadsontwikkeling. Volgens sommigen is het zelfs een schrikwekkend voorbeeld. De verdere evolutie van allerlei overheidsdiensten, zowel op centraal als op regionaal niveau, blijft daarbij veelal in de schaduw. Aan de desindustrialisatie van de stad en de groei van de informele sector wordt maar matig aandacht besteed. Zeer sterk blijft echter wel het beeld van de werkgelegenheidspool die dagelijks tienduizenden pendelaars aantrekt.

In deze bijdrage wordt een ander weinig onderzocht aspect van de Brusselse economie verkend: de economische ontwikkeling aan de rand van het Gewest. Men kan dit zien als één van de aspecten van de ruimtelijke groei: het bedrijfsleven groeit tot buiten de Gewestgrenzen. Het zou dan gaan om een suburbanisatieproces. Zo'n beeld gaat echter voorbij aan het samengesteld karakter van de ontwikkeling. Natuurlijk maken verhuisbewegingen van de stad naar de rand er deel van uit. Dit is de suburbanisatie in de strikte zin. Maar naast deze verhuizingen zijn er ook de bewegingen van andere regio's of landen naar deze randzone. Het gaat dan om activiteiten die niet of althans niet direct het stedelijk kerngebied nodig hebben, maar wel wensen aan te leunen bij dit gebied. Tenslotte, en wellicht het meest belangrijk, is er het verschil in dynamiek tussen de reeds bestaande ondernemingen. Daarbij kan sprake zijn van verschillen-

de groeikracht, bijvoorbeeld op grond van de groei van de lokale vraag, maar ook van een verschil in risico dat tot uiting komt in falingen en sluitingen.

Over deze oorzakelijke verbanden bestaat bij ons weten nauwelijks systematisch onderzoek. We zullen ons daar dan ook niet in de eerste plaats op richten. We beperken ons tot een verkenning van de resultaten op grond van het beschikbaar statistisch materiaal. Daarbij staan de werkgelegenheid en de ondernemingen centraal. Eerst overlopen we even de beschikbare gegevens, daarna gaan we in op de ontwikkelingen op arrondissementeel en op gemeentelijk niveau.

Het statistisch materiaal

De Brusselse rand kan op vele manieren gedefinieerd worden. Gaan we uit van het stadsgewest, of het stedelijk leefcomplex of de functionele stedelijke regio, dan wordt steeds een belangrijke of zelfs doorslaggevende rol toegekend aan de pendelstromen (zie H. Van der Haegen 1990, G. De Brabander et al. 1992). Voor Brussel zou ons dat ver over de grenzen van de provincie Brabant brengen. Een dergelijke ruime visie lijkt ons hier minder relevant, gegeven onder meer het thema van dit congres. Daarom beperken we ons in de eerste plaats tot de Brabantse arrondissementen, en wat de bespreking op het gemeentelijk vlak betreft, tot een impactgebied waar de zuidelijke en oostelijke rand van de provincie niet toe behoren.

Voor dit gebied moet uiteraard gewerkt worden met gegevens georganiseerd naar de plaats waar de economische activiteit wordt uitgeoefend. Dit sluit meteen de data op grond van de BTW-statistieken uit. Deze zijn immers veelal naar hoofdzetel opgezet en zouden dus tot een overbeklemtoning van Brussel en een onderschatting van de rand leiden. In feite komen we dus terecht bij de vertrouwde RSZ- en RSVZ-statistieken. Die zijn wel naar plaats van activiteit opgezet en maken het mogelijk een vrij volledig beeld te construeren, zelfs op gemeentelijk niveau. Toch zijn er wat schaduwzijden aan verbonden. De RSZ-gegevens hebben betrekking op ondernemingen met bezoldigde werkgelegenheid en op het aantal arbeidsplaatsen. Het gaat hier dus om veruit het grootste deel van de economische activiteit. Gemeentelijke gegevens zijn echter op het ogenblik dat dit artikel geschreven wordt slechts gepubliceerd tot 1990. Onze bijdrage moet zich dus toespitsen op de ontwikkelingen tijdens de jaren tachtig.

De RSZ registreert uiteraard slechts de arbeidsplaatsen die opgegeven worden. Hieruit volgt dat 'zwartwerk', het 'grijze circuit' of de 'informele sector' buiten het beeld blijft. Het is voldoende bekend dat deze activiteiten geen marginaal karakter hebben. Precies door hun aard bestaat hierover geen statistische informatie.

Maar er is meer aan de hand. Enerzijds hanteert de RSZ uiteraard de sociaal-rechterlijke definitie van bezoldigde arbeid, en deze is niet statisch maar varieert in de loop van de tijd. Anderzijds is de registratie niet op economische grondslagen gebaseerd, zodat de economische betekenis van een eenheid arbeid niet gelijk is. Beide aspecten zijn het meest relevant in verband met de toename van de deeltijdse arbeid. De aangroei van deze vorm van werkgelegenheid leidt tot een toename van de RSZ-gegevens die een stuk sterker is dan de evolutie van het aantal voltijdse equivalenten. Daarbij nemen we nog niet in aanmerking dat het begrip 'voltijds' zelf aan evolutie onderhevig is. Het resultaat is hoe dan ook dat de RSZ-data over de werkgelegenheid een gunstiger beeld opleveren dan de werkelijke evolutie. Aangezien geen systematische statistieken ter beschikking staan over de intensiteit van de deeltijdse arbeid is een correctie niet mogelijk. Omdat er bovendien verschillen optreden tussen de verschillende sectoren (bijvoorbeeld industrie tegenover handel en diensten) en de bedrijfstakken niet overal even sterk vertegenwoordigd zijn, ontstaat ook op ruimtelijk en sectorieel vlak een zekere vertekening. De RSVZ-gegevens bieden wel afzonderlijke informatie over de hoofd- en de nevenactiviteiten en zelfs over de helpers. Vanuit een economisch perspectief kan het dus volstaan met de hoofdactiviteiten rekening te houden om een consistent beeld te hebben, zij het dat dan nog enige variaties in het toepassingsgebied van de RSVZ meespelen. Op gemeentelijk vlak worden de sectoriële gegevens echter niet volgens hoofd- en nevenactiviteiten en helpers afzonderlijk meegedeeld, zodat hier weer wat problemen ontstaan. Bovendien stemt de sectoriële verdeling niet overeen met de NACE-classificatie en dus niet met de RSZ-indeling.

De ontwikkeling op arrondissementeel niveau

Omdat de RSZ alleen gemeentelijke gegevens publiceert over de pare jaren, hanteren we alleen die jaren voor deze bespreking. De meest recente data betreffen dan 1990. Ter vergelijking gebruiken we 1986, toen de conjunctuur in een meer gunstige fase trad, en 1982, toen de crisis in een forse stijging van de werkloosheid tot uiting begon te komen. Vooral als complementaire vergelijkingsbasis gebruiken we ook 1974. Dat jaar is te situeren vlak na de eerste olieschok, toen de resultaten van de voorgaande, lange groeifase, de fameuze 'golden sixties', nog maar pas begonnen af te brokkelen.

Indien we uitgaan van de bezoldigde werkgelegenheid (zie tabel 1), kunnen we vaststellen dat Brnssel in het begin van de jaren tachtig een flink aantal banen verloor, ook al verliep dit niet in hetzelfde tempo als tijdens de voorgaande crisisjaren. Na 1986 kwam er dan weer een groeiprocés op gang. Ook al kwamen er toen op vier jaar tijd bijna 33 000 banen bij, het peil van de vroege jaren zeventig werd niet opnieuw bereikt.

De drie andere Brabantse arrondissementen kenden een heel ander verloop, waarbij een praktisch voortdurende stijging van de werkgelegenheid tijdens de jaren tachtig naar voren komt.

Tabel 1: Bezoldigde werkgelegenheid per arrondissement

		1974	1982	1986	1990
Arr. Brussel	abs	614 618	561 206	549 925	582 729
	index	100	91,3	89,5	94,8
Arr. Halle-Vilvoorde	abs	125 764	123 169	127 026	153 141
	index	100	97,9	101,0	121,8
Arr. Leuven	abs	88 244	90 100	95 682	110 557
	index	100	102,1	108,4	125,3
Arr. Nijvel	abs	60 869	61 801	63 317	72 893
	index	100	101,5	104,0	119,8
Prov. Brabant	abs	889 495	836 276	835 950	919 320
	index	100	94,0	93,8	103,4

Bron: RSZ

Alleen Halle-Vilvoorde vertrok vanuit een wat minder gunstige situatie, veroorzaakt door het hogere industrie-aandeel en bijgevolg de sterkere impact van de desindustrialisatie. De aangroei van de werkgelegenheid in Nijvel en Halle-Vilvoorde is bijna exclusief te situeren tijdens de laatste vier jaar. Voor Leuven is dat minder het geval, wat ongetwijfeld samenhangt met de dominante positie van de universiteit en de daaraan verbonden dienstenactiviteiten.

De ongelijke groeitempi hebben uiteraard een verschuiving in de positie van het Brusselse arrondissement tot gevolg. Het aandeel in de provinciale werkgelegenheid daalde van 69,1% in 1974 over 67,1% in 1982 en 65,8% in 1986 tot 63,4% in 1990. Er is dus duidelijk een versnelling in de afname te bemerken, die het sterkst tot uiting komt op het ogenblik dat er een algemene aangroei van de werkgelegenheid is. Nog anders gesteld: de prestaties van de stad zijn in relatieve termen het zwakst wanneer de economie het sterkst presteert. Het is een vaststelling die ook voor het Antwerpse stadsgewest geldt. Wellicht hangt het samen met het grotere aantal expansieve ondernemingen die in een groeiperiode hun uitbreiding realiseren buiten de stad of daar hun nieuwe investeringen realiseren.

De cijfers over het aantal ondernemingen met bezoldigd personeel (tabel 2) kunnen ons in die zin een en ander leren. Toch is ook hier geen volmaakte analyse mogelijk. Omdat een aantal grotere ondernemingen zich splitsten in een aantal juridisch zelfstandige entiteiten, ontstond in nogal wat gevallen een vermenigvuldiging van het aantal geregistreerde ondernemingen, zonder dat dit een inhoudelijke betekenis had voor de economische activiteiten.

Tabel 2: Aantal bedrijven met bezoldigd personeel

		1982	1986	1990
Arr. Brussel	abs	29 927	30 422	33 726
	index	100	101,7	112,7
Arr. Halle-Vilvoorde	abs	8 116	8 717	10 621
	index	100	107,4	130,9
Arr. Leuven	abs	6 262	6 713	8 104
	index	100	107,2	129,4
Arr. Nijvel	abs	5 319	5 561	6 895
	index	100	104,5	129,6
Prov. Brabant	abs	49 624	51 413	59 346
	index	100	103,6	119,6

Bron: RSZ

Tabel 2 toont aan dat het Brussels arrondissement tijdens de jaren tachtig een zekere groei kende van het aantal bedrijven: tijdens de laatste vier jaar van het decennium kwamen er ruim een tiende bij. Deze groei blijft echter ver achter bij de stijging in de drie overige arrondissementen en dus ook bij het provinciaal gemiddelde. Die arrondissementen kenden tussen 1982 en 1990 alle een groei van ongeveer 30 procent. Net zoals bij de werkgelegenheid kan men dit vertalen in een krimpende dominantie van het Brussels Gewest in het Brabants economisch weefsel. Het aandeel in het aantal vestigingen daalde van 60,3% in 1982 over 59,2% in 1986 tot 56,8% in 1990. Ook volgens deze maatstaf treedt een versnelde inkrimping van het aandeel op bij een sterkere conjunctuur. Dat de aandelen op een wat lager niveau liggen dan bij de werkgelegenheid heeft uiteraard te maken met de gemiddeld wat grotere schaal van de ondernemingen in het Brusselse.

Tabel 3: Evolutie van het aantal zelfstandige hoofdberoepen

		1982	1986	1990
Arr. Brussel	abs	53 201	53 403	56 549
	index	100	100,4	106,3
Arr. Halle-Vilvoorde	abs	26 440	28 436	31 255
	index	100	107,5	118,2
Arr. Leuven	abs	20 590	20 673	21 769
	index	100	100,4	105,7
Arr. Nijvel	abs	14 506	16 611	19 889
	index	100	114,5	137,1
Prov. Brabant	abs	114 737	119 123	129 462
	index	100	103,8	112,8

Bron: RSVZ

De derde component van dit benopt overzicht heeft betrekking op de zelfstandige hoofdberoepen (tabel 3). Waar deze groep tot voor enige jaren als een probleemgroep, met een duidelijke trend tot verdwijnen werd beschouwd, is dit vandaag niet meer het geval. De groei van de vrije beroepen, de opkomst van nieuwe gespecialiseerde ambachtelijke ondernemingen, en de toepassing van nieuwe distributievormen zoals franchising hebben de dynamiek wat veranderd. Een beleid gericht op de ondersteuning van startende zelfstandigen heeft hierbij ongetwijfeld eveneens geholpen. Hoe dan ook, de aangroei van de zelfstandige hoofdberoepen ligt met 12,8% in de jaren '82-'90 in Brabant iets hoger dan de aangroei van het aantal werknemers (9,9% in dezelfde periode).

Typerend is overigens dat Brussel, met een vrij sterke score voor de vrije beroepen, niet het zwakst scorende arrondissement is, maar wel Leuven, waar met name de nijverheid achter blijft op de algemene trend. Nijvel kent de sterkste aangroei, mede dank zij de vrije beroepen, die praktisch een verdubbeling kennen in deze periode. Een wat zwakkere uitrustingsgraad bij het begin van de periode lijkt hierin een mogelijke rol te spelen. Wel moet tegelijk gewaarschuwd worden voor verborgen werkloosheid in deze branche (bijvoorbeeld bij beginnende artsen- en advocatenpraktijken). In nauwelijks mindere mate geldt dit voor Halle-Vilvoorde.

Overigens is het wel zo dat de traditionele, of in elk geval kleinschalige zelfstandige activiteiten minder sterk met de (groot-)stedelijkheid verbonden zijn dan de loonarbeid. In geen van de beschouwde jaren komt Brussel in de buurt van de helft van het Brabants totaal: het aandeel van Brussel verminderde van 46,4% in 1982 tot 43,7% in 1990.

De Brusselse rand

Nu we de algemene trends in de Brabantse arrondissementen hebben verkend, kunnen we nader ingaan op de ontwikkelingen in de Brusselse rand.

Tabel 4: De ontwikkeling in de Brusselse rand

		1982	1986	1990
Bezoldigde werkgelegenheid	abs	65 486	71 311	80 331
	index	100	108,9	122,7
Vestigingen met bezoldigd personeel	abs	3 359	3 369	3 926
	index	100	100,3	116,9
Zelfstandige hoofdberoepen	abs	43 674	47 546	53 039
	index	100	108,9	121,4

Bron: RSZ en RSVZ

Uitgaande van een beperktere afbakening van de randzone, binnen de provincie Brabant (zie kaart), kunnen we vaststellen dat de economische prestaties vrij sterk zijn. Zelfs in de periode van teruggang (1982-'86) was er nog een vrij sterke stijging van de werkgelegenheid. Wat de bezoldigde werkgelegenheid betreft, komt men tot hogere cijfers dan zelfs het best presterende arrondissement. Ook in de groeiperiode (1986-'90) zijn de prestaties van de rand vrij fors in vergelijking met het gemiddelde. Merkwaardig is dat daarbij een sterke parallel bestaat tussen de groei van de werknemersaantallen en de aangroei van de zelfstandige hoofdberoepen. Er is dus geen verdringing van de zelfstandigen door de ondernemingen met bezoldigd personeel, althans wat de netto werkgelegenheidseffecten betreft. Uiteraard zijn er wel verschuivingen tussen de verschillende sectoren.

Wanneer we de situatie van 1990 vergelijken met die in 1982, stellen we vast dat de RSZ-cijfers voor de rand de grootste stijging aangeven voor het bank-, krediet- en verzekeringswezen. Dit is geen uitzonderlijke beweging, maar de intensiteit is toch wat verrassend. Het gaat om een stijging met bijna 13 000 arbeidsplaatsen, wat ruim een verdubbeling betekent, of meer precies een aangroei van 123,1%. Geen enkele andere bedrijvigheid weet zo'n hoog percentage te benaderen. De sector 'handel en horeca' komt op de tweede plaats met 41,6%. In absolute cijfers is de toename hier wel groter. Het gaat om ruim 18 000 banen. Men merke echter wel op dat in deze sector de deeltijdbanen een groot aandeel hebben veroverd. De andere tertiaire bedrijfstakken komen tot een aangroei van ongeveer 21%, wat een stijging met nog zo'n 19 000 banen inhoudt.

Deze ontwikkeling weerspiegelt natuurlijk de algemene trend tot tertiarisering van de werkgelegenheid. Bijna steeds wordt die gekoppeld aan een desindustrialisatie. Voor de Brusselse rand is dit echter niet het geval. Weliswaar trad ook hier een afbouw van de werkgelegenheid op in de periode '82-'86, in het bijzonder in de diverse nijverheid, maar na '86 zorgde de expansie ervoor dat het oorspronkelijke peil praktisch opnieuw werd bereikt. In de chemische industrie, maar vooral in de metaalverwerkende nijverheid trad zelfs een netto-stijging op. Zowel de expansie van bestaande ondernemingen als de aantrekking van nieuwe vestigingen lijken hierbij hand in hand te gaan. Een soortgelijke beweging, met eerst een vrij substantiële daling en daarna een nog forsere groei, en per saldo een aanwinst als resultaat, heeft zich ook voorgedaan in de bouwsector. Wat de zelfstandigen betreft, gaat het om een continue stijging. Alleen de landbouw kent een voortdurende vermindering. De aangroei is vooral in de handel (+ 31,8%) en de vrije beroepen (+ 77,8%) erg spectaculair.

Laten we nu ook de randzone van het arrondissement Brussel zelf nog eens nader in detail bekijken. Daar is uiteraard de grootste interactie met het hoofdstedelijk gewest mogelijk, precies omwille van de nabijheid. Dat is trouwens al een hele tijd zo op het vlak van de migraties, de sociale netwerken en de taaltoestanden. Ook op het vlak van de ondernemingen en de werkgelegenheid is dit het geval. Zo wordt de expansie te Zaventem voor een belangrijk deel geïnduceerd door de aanwezigheid van de lucht-

haven, die op zijn beurt een flink stuk van de activiteit te danken heeft aan de Belgische en Europese hoofdstedelijke functies van Brussel.

Tabel 5: De Brusselse randgemeenten

		1982	1986	1990	1990/1982
Vilvoorde	A	18 559	18 906	19 753	106,43
	B	630	672	786	124,76
	C	1 285	1 258	1 297	100,93
Machelen	A	8 618	8 356	9 801	113,73
	B	247	272	313	126,73
	C	403	407	427	105,96
Zaventem	A	17 370	19 978	31 260	179,97
	B	567	752	1 126	198,59
	C	1 019	1 061	1 264	124,04
Kraainem	A	979	1 397	1 394	142,39
	B	165	159	183	110,91
	C	535	645	788	147,29
Wezembeek-Oppem	A	904	876	911	100,77
	B	128	138	152	118,75
	C	510	590	731	143,33
Tervuren	A	2 221	2 086	2 403	108,19
	B	208	210	247	118,75
	C	886	985	1 069	120,65
Overijse	A	3 372	3 833	4 347	128,91
	B	336	373	455	135,42
	C	1 477	1 551	1 705	115,44
Hoeilaart	A	1 017	953	1 039	102,16
	B	153	167	202	132,03
	C	672	676	762	113,39
St.-Genesius-Rode	A	2 456	2 405	2 708	110,26
	B	306	283	331	108,17
	C	979	1 181	1 437	146,78
Linkebeek	A	878	841	764	87,02
	B	55	61	89	161,82
	C	262	329	406	154,96
Drogenbos	A	3 295	3 004	2 910	83,32
	B	97	108	133	137,11
	C	202	198	216	106,93
St.-Pieters-Leeuw	A	6 868	6 110	6 159	89,68
	B	404	445	490	121,29
	C	1 282	1 405	1 545	120,51
Dilbeek	A	7 482	7 453	9 231	123,38
	B	522	516	673	128,93
	C	1 880	2 068	2 261	120,27

		1982	1986	1990	1990/1982
Asse	A	7 847	7 747	9 152	116,63
	B	464	492	627	135,13
	C	1 356	1 461	1 587	117,04
Wemmel	A	1 626	1 555	2 216	139,05
	B	255	252	283	110,98
	C	843	982	1 100	130,49
Grimbergen	A	6 490	6 169	7 039	108,46
	B	447	469	556	124,38
	C	1 489	1 626	1 790	120,21

A = bezoldigd personeel (RSZ)

B = ondernemingen met bezoldigd personeel (RSZ)

C = zelfstandige hoofdberoepen (RSVZ)

Overigens is Zaventem mede daardoor geëvolueerd tot het economisch zwaartepunt van de randgemeenten. Op te merken valt wel dat de groei maar in zeer beperkte mate te situeren valt in de vervoersbranche, maar vooral voorkomt in de handel, de horeca en de financiële diensten, met andere woorden die activiteiten die zowel complementair zijn aan de luchthaven als aan de suburbaniserende bevolking.

In 1982 realiseerde Vilvoorde nog een hoger werkgelegenheidstotaal dan Zaventem. Dat is thans lang niet meer het geval. Het verlies van bijna duizend arbeidsplaatsen in de diverse industrietakken en de relatief zwakke tertiarisering — Vilvoorde blijft een relatief lage uitrustingsgraad behouden — resulteerde in één van de zwakste groeicijfers van de hele randzone.

Andere zeer matige groeiers waren Wezembeek-Oppem, Tervuren, Hoeilaart en Grimbergen. Saturatie en/of prioriteit voor de woonfunctie spelen hierbij ongetwijfeld een rol, naast een zekere uitzuivering bij de dienstverlening.

In een aantal gemeenten komt zelfs een vrij belangrijke daling van de bezoldigde werkgelegenheid voor. Het betreft Linkebeek, Drogenbos, St.-Pieters-Leeuw, alle vrij verstedelijkte gemeenten aan de zuidwestelijke rand van het hoofdstedelijk gewest. Toch zijn de economische profielen wat verschillend. In Linkebeek komt praktisch geen industrie voor. Sint-Pieters-Leeuw verloor zo'n 1 500 arbeidsplaatsen in de diverse industrie, maar won er ruim 300 in de metaalverwerkende nijverheid. Drogenbos verloor er 700 in de metaalsector, maar wist voor het overige vrij goed stand te houden in de industriële branches.

Tenslotte is duidelijk dat Machelen, Asse en Grimbergen hun middenpositie op het vlak van de werkgelegenheid wisten te behouden. In absolute cijfers is de aangroei van de loonarbeid er trouwens vrij belangrijk.

Opvallend is overigens dat de groei van het aantal ondernemingen in bijna alle randgemeenten (veel) hoger is dan de aangroei van het aantal werknemers. Dit haakt natuurlijk in op de trend tot schaalverkleining. De

aangroei van het aantal vestigingen is overigens zo groot, dat niet alleen van splitsingen sprake is, maar vooral van nieuwe vestigingen. Ook dit treedt het sterkst naar voren bij Zaventem, waar het aantal bedrijfsvestigingen op acht jaar bijna verdubbelde.

Wat de zelfstandigen betreft, stellen we de hoogste aangroei vast bij Kraainem, Wezembeek-Oppem, Sint-Genesius Rode, Linkebeek en Wemmel. Zou het toeval zijn dat de verfransingsgraad er vrij hoog is, en de aangroei van de vrije beroepen (maar ook de handel) er vrij spectaculair is?

Conclusie

Uit onze verkenning van het statistisch materiaal bleek een verzwakken-de positie van het Brussels Gewest en een versterking van de randzone, op welke manier de randzone ook werd gedefinieerd. Dit impliceert een vermindering van het lokale economische draagvlak in de 19 Brusselse gemeenten en een versterking van de rand.

De rand wist trouwens de desindustrialisatie in vele opzichten aardig af te remmen, nieuwe bedrijven aan te trekken en de bestaande ondernemingen groeikansen te bieden. Toch zijn er ook in de randzone problemen te signaleren. De verzwakken-de positie van Vilvoorde is er het meest frappante voorbeeld van.

De versterking van de rand betekent echter niet dat zij een autonome economische functie verworven heeft. Integendeel, zij blijft in grote mate afhankelijk van de impulsen die direct of indirect afkomstig zijn van het hoofdstedelijk gebied. Dat Zaventem de meest spectaculaire groei kon realiseren, is in dat opzicht illustratief.

Referenties

K. Boelaert (1993). 'Vlaams-Brabant: economische doorlichting'. In H. Meert (red). *Vlaams-Brabant, wonen en werken in de schaduw van Brussel*. Leuven: ISEG, pp. 75-89 (Leuvense Geografische Papers nr. 6).

G. De Brabander, L. Vervoort en F. Witlox (1992). *Metropolis, over mensen, steden en centen*. Leuven: Kritak.

H. Van der Haegen, M. Pattij en S. Rousseau (1990). 'Een vernieuwde kijk op de Belgische stadsgewesten'. *De Aardrijkskunde*, nr. 1, pp. 5-13.

Bijlage 1: Bezoldigde werkgelegenheid

Aantal werkn.	Jaar	Landbouw	Energie	Chemie	Metaal	Overige nijverheid
Brussel						
Totalen	1974	296	7 792	18 996	41 147	53 918
	1980	216	6 995	13 829	35 530	34 474
	1982	215	6 693	12 385	31 082	29 782
	1986	197	5 858	10 643	28 646	26 473
	1990	272	5 438	10 489	26 348	23 749
Halle-Vilv.						
Totalen	1974	382	1 579	11 303	20 492	20 563
	1980	348	1 876	8 190	17 111	16 499
	1982	318	1 856	7 090	14 767	15 918
	1986	412	1 594	6 666	14 207	14 213
	1990	506	1 284	7 092	17 681	14 681
Leuven						
Totalen	1974	314	796	2 858	8 624	15 448
	1980	283	812	2 650	7 987	11 070
	1982	270	786	2 259	7 048	10 389
	1986	284	758	1 862	7 989	9 223
	1990	513	742	1 740	7 605	9 988
Nijvel						
Totalen	1974	536	625	10 151	6 243	8 724
	1980	483	651	7 482	5 572	4 955
	1982	432	640	7 107	5 122	4 408
	1986	452	634	6 516	4 136	4 313
	1990	594	675	6 904	3 433	4 504
Provincie						
Totalen	1974	1 528	10 792	43 308	76 506	98 653
	1980	1 330	10 334	32 151	66 200	66 998
	1982	1 235	9 975	28 841	58 019	60 497
	1986	1 345	8 844	25 687	54 978	54 222
	1990	1 885	8 139	26 225	55 067	52 922

Bron: RSZ

Bouw	Handel/ horeca	Vervoer	Financiële diensten	Overige diensten	Totaal
40 629	120 596	39 884	99 976	191 384	614 618
28 410	103 521	39 161	106 360	216 262	584 758
21 884	97 788	38 885	102 730	219 762	561 206
17 563	96 131	33 741	110 021	220 652	549 925
21 099	104 239	34 087	127 699	229 309	582 729
10 076	24 124	14 702	2 559	19 984	125 764
9 318	29 843	15 649	4 156	26 619	129 609
7 014	29 255	15 310	4 324	27 317	123 169
5 807	32 630	16 624	5 815	29 058	127 026
7 470	41 992	18 928	10 690	32 817	153 141
6 910	10 777	3 899	4 300	34 318	88 244
6 486	12 112	4 434	5 869	39 282	90 985
5 184	12 730	4 399	5 992	41 043	90 100
4 113	14 335	4 244	8 448	44 426	95 682
5 485	17 361	4 831	11 183	51 109	110 557
7 195	8 012	2 099	1 297	15 987	60 869
5 968	11 693	2 442	1 894	23 570	64 710
4 502	11 143	2 398	1 970	24 079	61 801
3 815	11 306	2 300	3 926	25 919	63 317
4 609	14 866	2 545	5 528	29 235	72 893
64 810	163 509	60 584	108 132	261 673	889 495
50 182	157 169	61 686	118 279	305 733	870 062
38 584	150 916	60 992	115 016	312 201	836 276
31 298	154 402	56 909	128 210	320 055	835 950
38 633	178 458	60 391	155 100	342 470	919 320

Bijlage 2: Aantal ondernemingen met bezoldigde werkgelegenheid

Aantal ondern.	Jaar	Landbouw	Energie	Chemie	Metaal	Overige nijverheid
Brussel						
Totalen	1974	57	25	419	1 009	3 222
	1980	51	20	305	764	2 421
	1982	45	18	266	692	2 177
	1986	53	31	239	626	2 079
	1990	65	28	232	585	2 095
Halle-Vilv.						
Totalen	1974	173	38	190	379	809
	1980	147	32	157	340	727
	1982	134	33	145	317	706
	1986	145	30	133	295	685
	1990	165	27	132	334	714
Leuven						
Totalen	1974	121	28	101	174	601
	1980	101	20	85	151	514
	1982	102	20	78	148	502
	1986	108	19	71	154	507
	1990	127	18	78	178	536
Nijvel						
Totalen	1974	257	35	92	153	321
	1980	210	29	78	136	281
	1982	198	31	81	136	282
	1986	199	30	76	148	300
	1990	232	29	90	163	343
Provincie						
Totalen	1974	608	126	802	1 715	4 953
	1980	509	101	625	1 391	3 943
	1982	479	102	570	1 293	3 667
	1986	505	110	519	1 223	3 571
	1990	589	102	532	1 260	3 688

Bron: RSZ

Bouw	Handel/ horeca	Vervoer	Financiële diensten	Overige diensten	Totaal
1 962	10 774	795	5 965	8 660	32 888
1 693	11 312	877	6 059	7 505	31 007
1 544	11 007	880	6 038	7 260	29 927
1 550	11 336	912	6 483	7 113	30 422
1 778	12 302	1 003	7 921	7 717	33 726
1 367	1 900	432	549	2 150	7 987
1 278	2 566	471	679	1 811	8 208
1 139	2 711	463	721	1 747	8 116
1 088	3 174	512	885	1 770	8 717
1 261	4 018	664	1 317	1 989	10 621
943	1 699	253	505	1 808	6 233
954	2 069	238	559	1 529	6 220
886	2 181	237	581	1 527	6 262
809	2 511	234	788	1 512	6 713
944	2 971	297	1 042	1 913	8 104
822	1 325	179	339	1 637	5 160
771	1 728	154	479	1 426	5 292
691	1 789	156	512	1 443	5 319
671	1 900	172	650	1 415	5 561
823	2 377	201	954	1 683	6 895
5 094	15 698	1 659	7 358	14 255	52 268
4 696	17 675	1 740	7 776	12 271	50 727
4 260	17 688	1 736	7 852	11 977	49 624
4 118	18 921	1 830	8 806	11 810	51 413
4 806	21 668	2 165	11 234	13 302	59 346

Bijlage 3: Aantal werknemers per onderneming

Werkn. per ondern.	Jaar	Landbouw	Energie	Chemie	Metaal	Overige nijverheid
Brussel						
Totalen	1974	5.19	311.68	45.34	40.78	16.73
	1980	4.24	349.75	45.34	46.51	14.24
	1982	4.78	371.83	46.56	44.92	13.68
	1986	3.72	188.97	44.53	45.76	12.73
	1990	4.18	194.21	45.21	45.04	11.34
Halle-Vilv.						
Totalen	1974	2.21	41.55	59.49	54.07	25.42
	1980	2.37	58.63	52.17	50.33	22.69
	1982	2.37	56.24	48.90	46.58	22.55
	1986	2.84	53.13	50.12	48.16	20.75
	1990	3.07	47.56	53.73	52.94	20.56
Leuven						
Totalen	1974	2.60	28.43	28.30	49.56	25.70
	1980	2.80	40.60	31.18	52.89	21.54
	1982	2.65	39.30	28.96	47.62	20.70
	1986	2.63	38.89	26.23	51.88	18.19
	1990	4.04	41.22	22.31	42.72	18.63
Nijvel						
Totalen	1974	2.09	17.86	110.34	40.80	27.18
	1980	2.30	22.45	95.92	40.97	17.63
	1982	2.18	20.65	87.74	37.66	15.63
	1986	2.27	21.13	85.74	27.95	14.38
	1990	2.56	23.28	76.71	21.06	13.13
Provincie						
Totalen	1974	2.51	85.65	54.00	44.61	19.92
	1980	2.61	102.32	51.44	47.59	16.99
	1982	2.58	97.79	50.60	44.87	16.50
	1986	2.66	80.40	49.49	44.95	15.18
	1990	3.20	79.79	49.30	43.70	14.35

Bouw	Handel/ horeca	Vervoer	Financiële diensten	Overige diensten	Totaal
20.71	11.19	50.17	16.76	22.10	18.69
16.78	9.15	44.65	17.55	28.82	18.86
14.17	8.88	44.19	17.01	30.27	18.75
11.33	8.48	37.00	16.97	31.02	18.08
11.87	8.47	33.99	16.12	29.71	17.28
7.37	12.70	34.03	4.66	9.29	15.75
7.29	11.63	33.23	6.12	14.70	15.79
6.16	10.79	33.07	6.00	15.64	15.18
5.34	10.28	32.47	6.57	16.42	14.57
5.92	10.45	28.51	8.12	16.50	14.42
7.33	6.34	15.41	8.51	18.98	14.16
6.80	5.85	18.63	10.50	25.69	14.63
5.85	5.84	18.56	10.31	26.88	14.39
5.08	5.71	18.14	10.72	29.38	14.25
5.81	5.84	16.27	10.73	26.72	13.64
8.75	6.05	11.73	3.83	9.77	11.80
7.74	6.77	15.86	3.95	16.53	12.23
6.52	6.23	15.37	3.85	16.69	11.62
5.69	5.95	13.37	6.04	18.32	11.39
5.60	6.25	12.66	5.79	17.37	10.57
12.72	10.42	36.52	14.70	18.36	17.02
10.69	8.89	35.45	15.21	24.92	17.15
9.06	8.53	35.13	14.65	26.07	16.85
7.60	8.16	31.10	14.56	27.10	16.26
8.04	8.24	27.89	13.81	25.75	15.49

Jan Degadt

Profiel van het zelfstandig ondernemerschap in Brussel en in de rand

Inleiding

De huidige economische ontwikkeling van de Brusselse rand en het Hoofdstedelijk Gewest kan slechts verklaard worden tegen de achtergrond van de intensieve economische relaties die zij steeds hebben onderhouden met elkaar. Dit is op zichzelf niet ongewoon: ook elders kan men vaststellen dat de economieën van stedelijke gebieden en hun randgebieden zich op elkaar afstemmen. Toch zijn er ook verschillen, in het bijzonder met de andere verstedelijkte gebieden in België: in de recente staatshervormingen heeft Brussel immers een eigen plaats gekregen. Het Hoofdstedelijk Gewest beschikt over niet onbelangrijke bevoegdheden, in het bijzonder met betrekking tot het economisch beleid. Dit zal onvermijdelijk gevolgen hebben voor de economische betrekkingen tussen Brussel en het randgebied. De verantwoordelijkheid voor het economisch beleid zal in de toekomst in het randgebied toegewezen worden aan eigen, nieuwe instellingen (bijvoorbeeld de provincies Vlaams-Brabant en Waals-Brabant) of aan de Vlaamse resp. Waalse Gewesten.

Ondanks deze institutionele verschuivingen zullen de rand en het Hoofdstedelijk Gewest elkaar blijvend nodig hebben voor hun economische ontwikkeling. Het Belgische bestuursniveau waarborgt trouwens het voortduren van de economische en monetaire unie terwijl het Europese bestuursniveau tracht te zorgen voor een integratie binnen de eenheidsmarkt. Hierdoor is een blijvend vrij verkeer van personen, goederen en kapitaal verzekerd.

Brussel creëert ongetwijfeld kansen voor de economische ontwikkeling van de rand. Men kan niet ontkennen dat er enkele negatieve elementen zijn (congestie, beperktheid van de beschikbare ruimte), maar die worden meer dan gecompenseerd door de wederzijdse positieve impulsen. Dit wordt onder meer geïllustreerd door het gegeven dat het gemiddeld

inkomen in Halle-Vilvoorde behoort tot de hoogste in Vlaanderen (Degadt 1992). Brussel en de rand zijn onmisbaar voor elkaar als leverancier en als afzetmarkt, als bron van inkomen en van werkgelegenheid. Ruimtelijk oefenen zij wederzijds een grote invloed uit (door bijvoorbeeld de vestiging van bevolking en bedrijven, de positie van de verkeersstromen).

Het is niet de bedoeling om in deze bijdrage alle evoluties in de economische betrekkingen tussen Brussel en de rand te bespreken. Diverse aspecten worden overigens in andere bijdragen behandeld. Wij willen hier in het bijzonder het licht werpen op één belangrijk gegeven: de positie van het zelfstandig ondernemerschap.

In een markteconomie levert de zelfstandige beroepsbevolking een onmisbare bijdrage tot de economische ontwikkeling. Zelfstandigen zorgen voor de nodige vernieuwing in de economie. Bovendien genereren zij inkomens en werkgelegenheid terwijl zij zorgen voor een hooggewaardeerde dienstverlening in een groot aantal sectoren.

De zelfstandige beroepsbevolking is niet alleen om economische redenen erg belangrijk. De aanwezigheid van zelfstandigen bepaalt in niet geringe mate het algemeen sociaal-economisch profiel van een streek. In en rond Brussel is er een aanzienlijke concentratie aan actieve zelfstandigen (Degadt en Cottyn 1992), in het bijzonder voor vrije en intellectuele beroepen. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de meervoudige centrumfunctie van Brussel, die een grote aantrekkingskracht uitoefent op de zelfstandigen. De aantrekkingskracht van Brussel werkt ook in op de rand en wordt vooral in Halle-Vilvoorde nog versterkt door de afwezigheid van een regionale centrumstad zoals dit bijvoorbeeld wel het geval is met Leuven.

Toch stellen wij ook vast dat de aanwezigheid van actieve zelfstandigen in het randgebied, in het bijzonder in de arrondissementen Halle-Vilvoorde en Nijvel, sneller groeit dan in het Hoofdstedelijk Gewest zelf. Een en ander heeft ongetwijfeld te maken met de verschuivingen in de bevolking: door de stadsvlucht neemt de bevolking in het Hoofdstedelijk Gewest af terwijl zij in de rand groeit. Nogal wat zelfstandigen spelen hierop in. Daar zij diensten leveren aan particulieren volgen zij de bevolking.

In de volgende paragrafen willen wij een en ander aan een meernauwkeurig onderzoek onderwerpen.

Wie zijn de zelfstandigen?

Essentieel aan zelfstandigheid is het ontbreken van een arbeidscontract. In de 'dikke van Dale' wordt de zelfstandige daarom omschreven als iemand die 'zelf, niet in loondienst, in zijn onderhoud voorziet'. Deze zelfstandige staat weliswaar niet in loondienst, maar moet toch door arbeid in zijn of haar levensonderhoud voorzien. De verwijzing naar arbeid komt nog duidelijker naar voor in de Franse taal, waar men het

heeft over 'le travailleur indépendant'.

De definitie legt meteen de nadruk op een heel belangrijk aspect: de term 'zelfstandige' heeft hoe dan ook steeds betrekking op een persoon. De zelfstandige is economisch actief, maar staat niet in loondienst. De zelfstandige behoort tot de actieve bevolking, maar is zijn of haar eigen werkgever. Dit is het gemeenschappelijke kenmerk van de leden van deze zeer heterogene groep die onder meer bestaat uit landbouwers, ambachtslieden, zelfstandige distributeurs en beoefenaars van vrije beroepen.

In de praktijk is het niet altijd eenvoudig om de grens tussen loonarbeid en zelfstandige arbeid eenduidig te bepalen (cf. de discussie rond de zogenaamde 'valse zelfstandigen'). In het economisch denken hecht men een groot belang aan de onafhankelijkheid van de zelfstandige: de zelfstandige is 'baas' over zichzelf en regelt zijn of haar werk autonoom. Hij of zij draagt echter ook een financiële verantwoordelijkheid voor de gevolgen van deze beslissingen (Schokkaert en Bouckaert 1992).

Bij een statistische analyse moet men echter kunnen terugvallen op een juridisch ondubbelzinnige definitie. Hier kunnen wij gebruik maken van sociale bepalingen uit de wetgeving. In de wetgeving wordt immers bepaald dat de zelfstandige 'onderworpen' is aan het 'sociaal statuut der zelfstandigen'. Dit sociaal statuut wordt in ons land geregeld door de nationale wetgeving. De regeling is dus uniform over de drie gewesten.

De term 'zelfstandigen' verwijst hier dus naar een juridische categorie, maar dit biedt ons meteen de mogelijkheid om de zelfstandige als statistische eenheid te omschrijven.

De wetgeving op het sociaal statuut der zelfstandigen is een sociale wetgeving. Deze wetgeving legt een aantal verplichtingen op (bijvoorbeeld het vervullen van bepaalde formaliteiten en het betalen van bijdragen), maar zij kent tevens een aantal rechten op uitkeringen toe (zie ook Donckels e.a. 1990).

Dit maakt het mogelijk om de zelfstandigen te registreren en te tellen. Volgens de wet op het sociaal statuut wordt als zelfstandige beschouwd: 'iedere natuurlijke persoon die, in België, een beroepsbezigheid uitoefent uit hoofde waarvan hij niet door een arbeidsovereenkomst of een statuut is verbonden'.

De zelfstandige is dus een natuurlijke persoon. Rechtspersonen (handelsvennootschappen) moeten weliswaar als gevolg van een recente wijziging in de wetgeving een zekere financiële solidariteit opbrengen met het sociaal statuut der zelfstandigen en een bijdrage betalen, maar zij worden desondanks niet als 'zelfstandige' beschouwd. Zij hebben trouwens ook geen recht op uitkeringen. De mandatarissen (bestuurders of zaakvoerders) van vennootschappen zijn wel zelfstandigen. Vroeger waren zij enkel onderworpen aan het sociaal statuut indien zij een inkomen uit hun mandaat verwierven. Nu heeft men de wet ook op dit punt onlangs gewijzigd, zodat ook onbezoldigde mandatarissen van vennootschappen als zelfstandigen kunnen worden beschouwd.

Deze wettelijke bepalingen laten ons toe bij het verzamelen van statistische informatie over de zelfstandigen in aanzienlijke mate te steunen op

de gegevens van het Rijksinstituut voor de Sociale Verzekeringen der Zelfstandigen (RSVZ).

Het is niet onze bedoeling om alle technische aspecten van het sociaal statuut der zelfstandigen te bespreken, maar om één en ander te verduidelijken citeren wij enkele vaak voorkomende gevallen in schema 1.

Ondanks de beperkingen levert het sociaal statuut der zelfstandigen ons toch een uitstekend statistisch instrument op om de zelfstandige beroepsbevolking te tellen. De zelfstandigen worden in ons land immers wegens hun statutaire rechten en plichten geregistreerd, wat ons waardevol statistisch materiaal ter beschikking stelt. In het sociaal statuut maakt men een onderscheid tussen actieve en niet-actieve zelfstandigen. In de laatstgenoemde groep vinden wij onder meer de gepensioneerden en de arbeidsongeschikten. Onze aandacht gaat in deze bijdrage echter naar de actieve zelfstandigen. De actieven beoefenen hun beroep als hoofdberoep, bijberoep of helper. Ten slotte willen wij er op wijzen dat de zelfstandige beroepsbevolking door het RSVZ geregistreerd wordt in functie van de woonplaats. De telling gebeurt elk jaar op 30 juni.

Schema: Wie is onderworpen en wie is bijdrageplichtig aan het sociaal statuut der zelfstandigen?

	Bijdrageplichtig en onderworpen	Enkel bijdrageplichtig	Enkel onderworpen
Zelfstandig uitbater van een eenpersoonszaak	Ja	Nee	Nee
Zelfstandig advocaat	Ja	Nee	Nee
Bezoldigd zaakvoerder van een BVBA	Ja	Nee	Nee
Onbezoldigd zaakvoerder van een BVBA	Nee	Nee	Ja
Een BVBA	Nee	Ja	Nee
Bezoldigd afg. bestuurder van een NV	Ja	Nee	Nee
Onbezoldigd afg. bestuurder van een NV	Nee	Nee	Ja
Een NV	Nee	Ja	Nee
Een aandeelhouder zonder bestuursfunctie	Nee	Nee	Nee
Een manager in loondienst	Nee	Nee	Nee
Beheerder van een niet-commerciële VZW	Nee	Nee	Nee

[Een BVBA is een Besloten Vennootschap met Beperkte aansprakelijkheid; een NV is een Naamloze Vennootschap; bezoldigde mandatarissen zijn onderworpen aan het sociaal statuut en bijdrageplichtig; onbezoldigde mandatarissen zijn sinds oktober 1992 onderworpen maar niet bijdrageplichtig; commerciële vennootschappen zijn niet onderworpen aan het sociaal statuut maar zijn sinds oktober 1992 gehouden tot een financiële solidariteit met het stelsel.]

Evolutie van de zelfstandige beroepsbevolking in Brussel en de rand

De gegevens van het RSVZ laten ons toe om de evolutie van de zelfstandige beroepsbevolking te schetsen en te vergelijken op het niveau van de gewesten, de provincies en de arrondissementen. Voor ons onderzoek is het hierbij vanzelfsprekend het meest interessant om Brussel te vergelijken met enerzijds de andere gewesten en anderzijds met zijn omgeving, met name de andere arrondissementen van de provincie Brabant.

In de hieronder besproken tabellen¹ nemen wij als referentie enkele geselecteerde jaren uit de periode tussen 1980 en 1991. Wij willen er wel even op wijzen dat een toe- of afname van het aantal zelfstandigen niet kan gelijkgesteld worden met het aantal toetredingen of uittredingen, maar wel met het (positieve of negatieve) saldo van zowel de toetredingen als de uittredingen.

Tabel 1 geeft ons inzicht in de evolutie van het totaal aantal actieve zelfstandigen (mannen en vrouwen) en hun spreiding over de gewesten. Het totaal aantal zelfstandigen is in ons land tussen 1980 en 1991 toegenomen met 10,82% of 69 694 eenheden. De groep van actieve zelfstandigen vertegenwoordigt met meer dan 700 000 eenheden een aanzienlijk segment uit de actieve bevolking. De toename heeft zich vooral doorgezet in de tweede helft van de jaren '80.

Dezelfde tabel toont ons ook de evolutie in de drie gewesten. (Daar de zelfstandigen gerangschikt worden volgens hun domicilie hebben wij ook een afzonderlijke kolom voorzien voor de kleine groep zelfstandigen die in het buitenland woont en in België bedrijvig is). Wij stellen vast dat het aantal zelfstandigen in de drie gewesten is toegenomen tijdens de jaren '80, zij het in Brussel relatief minder snel dan in Vlaanderen en Wallonië. In 1991 is het aantal zelfstandigen in het Hoofdstedelijk Gewest zelfs lichtjes afgenomen tegenover het vorige jaar. Het is echter niet zonder belang een en ander te beoordelen in het licht van de bevolkingsdaling te Brussel. Onderstaande gegevens tonen ons de resultaten van de bevolkingstellingen van 1981 en 1991.

	Bevolking in de drie gewesten (x 1 000 inwoners)			
	Brussel	Vlaanderen	Wallonië	België
1/3/1981	997	5 630	3 221	9 848
1/3/1991	954	5 769	3 256	9 979

¹ De tabellen zélf zijn opgenomen in de bijlagen.

Bij wijze van illustratie berekenen wij het aantal actieve zelfstandigen per 100 000 inwoners. (Hierbij nemen wij als referentie het aantal zelfstandigen op 30 juni 1980 resp. 1990).

	Actieve zelfstandigen per 100 000 inwoners			
	Brussel	Vlaanderen	Wallonië	België
1981/1980	6 190	6 765	6 108	6 540
1991/1990	6 827	7 236	6 742	7 055
Toename	+ 637	+ 471	+ 634	+ 515

De penetratie van de zelfstandige beroepsbevolking in de totale bevolking is het grootst in Vlaanderen, maar de verschillen tussen de gewesten worden kleiner. Het aantal actieve zelfstandigen in verhouding tot de totale bevolking is immers in de drie gewesten niet onaardig toegenomen, maar de toename is het grootst in Brussel (+ 637 eenheden per 100 000 inwoners) en Wallonië (+ 634 eenheden) tegenover een toename met 471 eenheden in Vlaanderen.

Bovenstaande resultaten krijgen een bijzondere betekenis in het licht van de gegevens uit tabel 2, waar wij de evolutie van de zelfstandige beroepsbevolking in de Brabantse arrondissementen vergelijken. Wij stellen vast dat het aantal zelfstandigen in Waals-Brabant op elf jaar met bijna 50% is toegenomen. De toename in het Vlaams-Brabantse arrondissement Halle-Vilvoorde ligt ook nog boven de 20%, terwijl de toename in Leuven en in Brussel lager is. In Brussel is er in 1991 zelfs een lichte daling (cf. supra). Een en ander moet gedeeltelijk gezien worden in het licht van de verschuivingen van de bevolking tussen Brussel, Halle-Vilvoorde en Nijvel. In verhouding is ook de bevolkingsgroei in Nijvel het grootst. Toch is niet alleen de bevolking, maar ook de penetratie van zelfstandigen (actieve zelfstandigen per 100 000 inwoners) in Halle-Vilvoorde en vooral Nijvel veel sterker toegenomen dan in Brussel of Leuven. Dit wijst op verschuivingen van bevolking en van economische activiteit in het voordeel van de Waals-Brabantse en Vlaams-Brabantse 'rand' rond Brussel.

	Bevolking in Brabant (x 1 000 inwoners)				
	Brussel	Halle-Vilv.	Leuven	Nijvel	Brabant
1/3/1981	997	518	415	291	2 221
1/3/1991	954	538	433	321	2 246

	Actieve zelfstandigen per 100 000 inwoners				
	Brussel	Halle-Vilv.	Leuven	Nijvel	Brabant
1981/1980	6 190	6 492	6 571	5 999	6 307
1991/1990	6 827	7 527	6 826	7 793	7 133
Vershil:	+ 637	+ 1 035	+ 255	+ 1 794	+ 826

Wij hebben in de tabellen 1 en 2 ook een analyse gemaakt van de verdeling van de zelfstandige beroepsbevolking tussen mannen en vrouwen. De vrouwen vormen ongeveer een vierde van de zelfstandige beroepsbevolking in België. Hun aandeel neemt echter toe. Wij stellen vast dat het aantal mannelijke zelfstandigen tussen 1980 en 1991 toegenomen is met 37 308 eenheden en het aantal vrouwelijke zelfstandigen met 32 386. De stijging is bij de vrouwen echter in verhouding veel groter. In het Brussels Gewest moet de stijging in het totaal aantal zelfstandigen tussen 1980 en 1991 trouwens bijna integraal aan de toename van de vrouwelijke zelfstandigen worden toegeschreven. Hun aandeel is er ook groter dan in Vlaanderen en Wallonië.

In tabel 3 vergelijken wij de evolutie van het aantal zelfstandigen in hoofdberoep, resp. met bijberoep en helpers in de drie gewesten. Zelfstandigen met bijberoep combineren hun zelfstandige activiteit met een activiteit in loondienst. Helpers staan andere zelfstandigen bij of vervangen hen, echter zonder tegenover hen door een arbeidsovereenkomst verbonden te zijn. Wij willen er hier op wijzen dat deze categorie niet in hoofdzaak bestaat uit medewerkende echtgenoten of echtgenotes. Laatstgenoemden worden sociaal beschermd door de sociale verzekering van hun partner en zijn niet verplicht zich aan te sluiten bij een sociaal verzekeringsfonds. Hierdoor komen zij niet noodzakelijk in de statistieken voor. Indien zij zich vrijwillig aansluiten, komen zij echter wel in de statistieken.

Wij stellen vast dat meer dan drie op vier zelfstandigen hun activiteit als hoofdberoep uitoefenen. In Brussel is dat zelfs meer dan 86%. Wel is er in de drie gewesten, maar vooral in Vlaanderen en Wallonië, een absolute en relatieve toename van het aantal zelfstandigen in bijberoep. Het lijkt er op dat meer zelfstandigen dan vroeger hun activiteit deeltijds uitoefenen. Dit kan er op wijzen dat een aantal zelfstandigen in deze loopbaan 'ingroeien' door middel van een bijverdienste maar deze gedurende een zekere tijd combineren met een functie in loondienst om aldus het inkomensrisico te beperken.

Het aantal geregistreerde helpers is te Brussel relatief kleiner dan elders. De verklaring hiervoor is dat men deze helpers in niet onaanzienlijke mate aantreft in de landbouwsector. Daar het belang van de landbouw in Brussel om voor de hand liggende redenen klein is, is ook het aantal helpers er klein.

In tabel 4 onderzoeken wij de spreiding van de zelfstandige beroepsbevolking volgens sector van activiteit in de drie gewesten. In 1980 was — op het nationale niveau — de handel de belangrijkste sector, gevolgd door de nijverheid en het ambachtswezen en de landbouw. Deze volgorde bleef dezelfde in 1985, maar wij stellen vast dat in 1990 en 1991 de vrije beroepen de landbouw verdrongen hebben van de derde plaats. Het aantal beoefenaars van vrije beroepen is trouwens met bijna 45 000 eenheden toegenomen tussen 1980 en 1991. Wij vinden een gelijkaardige evolutie in Vlaanderen en Wallonië, ook al is in Vlaanderen het aantal landbouwers ook in 1990 en 1991 nog steeds groter dan het aantal beoefenaars van vrije beroepen.

De toestand in het Brusselse Gewest is niet dezelfde als in Vlaanderen en Wallonië. Het beschikbare landbouwareaal is om voor de hand liggende redenen zeer klein. Dit heeft vanzelfsprekend zijn weerslag op het aandeel van de landbouwsector in de zelfstandige beroepsbevolking. Het belang van de vrije beroepen is daarentegen in Brussel nog meer uitgesproken dan elders: in 1991 was meer dan één op vier zelfstandigen in Brussel een beoefenaar van een vrij beroep. Deze sector komt er op de tweede plaats, na de handel. Een en ander heeft ongetwijfeld te maken met de typische structuur van een stadseconomie en met de hoofdstedelijke functie van het Brusselse Gewest. De meeste vrije beroepen kunnen goed ingepast worden in een stadseconomie: zij leveren een hoge toegevoegde waarde op, maken optimaal gebruik van de communicatiemogelijkheden en zijn weinig ruimte-intensief. Als bevolkingscentrum beschikt Brussel over een aantal gezondheidsinstellingen, wat beoefenaars van medische en paramedische beroepen aantrekt. De hoofdstedelijke functie van zijn kant, met de aanwezigheid van rechtscolleges en administratieve instellingen, trekt ook beoefenaars van meer juridisch gerichte beroepen aan. Wij stellen dan ook vast dat het aandeel van Brussel in het nationale totaal voor de vrije beroepen in 1991 met 15,5% beduidend hoger ligt dan het aandeel van Brussel voor het geheel van de zelfstandige beroepen, dat zich situeert op ongeveer 9%.

Toch stellen wij vast dat deze stijging in het aantal beoefenaars van vrije beroepen samengaat met een zekere deconcentratie van de vrije beroepen in en rond het Brusselse Gewest. Het belang van de vrije beroepen neemt weliswaar overal toe, maar wij moeten vaststellen dat de groei van het aantal beoefenaars van vrije beroepen in Brussel trager is verlopen dan elders in het land, in het bijzonder in de rand. Dit heeft tot gevolg dat het aandeel van Brussel in het Belgisch totaal is gedaald van meer dan 18% in 1980 tot de reeds geciteerde 15,5% in 1991, en dit ondanks een toename met meer dan 5 000 eenheden.

Hiervoor kunnen verscheidene verklaringen ingeroepen worden. Wij citeren er hier drie.

In de eerste plaats is er de reeds eerder geciteerde bevolkingsdaling in het Brusselse Gewest. Sommige beoefenaars van vrije beroepen, vooral diegenen die diensten aan particulieren verlenen, volgen hun cliënten en zullen zich vestigen in de nieuwe bevolkingcentra buiten de hoofdstad.

Een tweede verklaring ligt wellicht in de relatieve overbevolking in een aantal vrije beroepen. Daar er reeds een concentratie van beoefenaars is te Brussel, zullen nieuwe, jonge toetreders de voorkeur geven aan andere regio's, ook al zijn die minder dichtbevolkt.

Een derde mogelijkheid is dat een aantal beoefenaars van vrije beroepen met hun gezin verhuizen naar de rand terwijl zij al dan niet hun praktijk in Brussel voortzetten. Wij kunnen dit niet direct controleren, maar er zijn indicaties in die richting. De RSVZ-statistieken worden immers samengesteld op basis van woonplaats en niet op basis van werkplaats.

Tabel 5 levert ons een toets. In deze tabel vergelijken wij het aantal zelfstandigen per sector van activiteit in de arrondissementen van Bra-

bant. Het blijkt dat in het bijzonder de groei van het aantal beoefenaars van vrije beroepen in de 'rand' zeer sterk is. In Nijvel was er op elf jaar zelfs een toename met meer dan 3 000 eenheden, van bijna 2 500 eenheden tot bijna 5 700. In Halle-Vilvoorde is er bijna een verdubbeling van het aantal beoefenaars van vrije beroepen: van 3 446 tot 6 675.

Voor de meest gespecialiseerde vrije beroepen blijft Brussel ongetwijfeld een centrumfunctie bekleden. Toch stellen wij ook vast dat de beoefenaars van vrije beroepen zich meer dan vroeger verspreiden over de naburige arrondissementen uit de rand.

Men kan zich de vraag stellen of de grotere spreiding van beoefenaars van vrije beroepen de eentaligheid dan wel de tweetaligheid in de hand zal werken. In de contacten tussen de beoefenaars van de meeste vrije beroepen en hun cliënten speelt het element 'taal' een grote rol. Hier beschikt Brussel dank zij de officiële tweetaligheid over een troef bij het aantrekken van vrije beroepen. Wie als beoefenaar van een vrij beroep de beide landstalen beheerst kan in Brussel zowel een Nederlandstalige als een Franstalige cliënteel opbouwen. Wanneer de beoefenaars van vrije beroepen zich verspreiden naar de eentalige gemeenten in de rand toe, zou men een aantal interessante hypothesen kunnen maken. Men kan aannemen dat het vestigen van Nederlandstalige en Franstalige beoefenaars in resp. Halle-Vilvoorde en Nijvel, er toe leidt dat zij eerder een eentalig profiel zullen aannemen, in het bijzonder wanneer zij zich specialiseren in diensten aan particulieren. Het ligt echter ook in de lijn der verwachtingen dat de eventuele ontwikkeling van taalminderheden in de rand tevens beoefenaars van vrije beroepen uit die taalgroepen zal aantrekken, daar zij hun cliënten volgen.

De bestuurders van vennootschappen

Een niet onbelangrijk aantal bedrijven hebben hun maatschappelijke zetel in Brussel gevestigd. Hierbij werden zij onder meer aangetrokken door de hoofdstedelijke functies, de centrale ligging en het tweetalig statuut. De maatschappelijke zetel is in de meeste gevallen ook een niet onbelangrijk beslissingscentrum. Het grote aantal maatschappelijke zetels wordt soms wel eens beschouwd als bewijs voor het bestaan van een machtspositie van Brussel in de Belgische economie. Wij willen in deze paragraaf de vraag onderzoeken of de concentratie van beslissingscentra in Brussel noodzakelijk impliceert dat de beslissingen genomen worden door Brusselaars. Zijn de Brusselaars oververtegenwoordigd bij de bestuurders van vennootschappen?

De zelfstandigen worden ingedeeld volgens de hoofdbedrijfstak van hun activiteit. De statistieken van het RSVZ laten echter ook toe om de spreiding van de zelfstandige beroepsbevolking over deelsectoren te onderzoeken. Interessant hierbij is dat de bestuurders van vennootschappen binnen de

hoofdbedrijfstakken als een afzonderlijke deelsector beschouwd worden. Uit de studie van Degadt en Cottyn (1992) blijkt dat deze bestuurders van vennootschappen in Brussel inderdaad relatief sterk vertegenwoordigd zijn. Dit heeft uiteraard alles te maken met de meervoudige centrumfunctie van het Hoofdstedelijk Gewest. Heel wat vennootschappen hebben hun maatschappelijke zetel in Brussel gevestigd. Het wordt een interessante oefening om deze groep zelfstandigen-bestuurders van vennootschappen aan een meer nauwkeurig onderzoek te onderwerpen. In de eerste plaats onderzoeken wij het aantal bestuurders van vennootschappen in de resp. sectoren.

Bestuurders van vennootschappen in hoofdberoep (1991)				
	Absoluut aantal		Percentage tegenover aantal zelfstandigen in hoofdberoep	
	Brussel	België	Brussel	België
Landbouw	43	1 404	0,08	0,26
Visserij	76	701	0,13	0,13
Nijverheid en amb.	4 997	31 382	8,89	5,75
Handel	3 005	31 495	5,35	5,78
Totaal	8 121	64 982	14,45	11,92

De verhouding van het aantal bestuurders van vennootschappen tegenover het totaal aantal zelfstandigen is te Brussel groter dan elders. Dit is echter uitsluitend toe te schrijven aan de concentratie van bestuurders van industriële vennootschappen. Wij kunnen hiervoor meerdere verklaringen inroepen. Er is in de eerste plaats het gegeven dat het vooral de groeiende industriële bedrijven zijn die een vennootschapsvorm aannemen. Dergelijke ondernemingen hebben een grote behoefte aan kapitaal. De oprichting van een vennootschap stelt de vennoten of aandeelhouders in staat om het eigendomsrisico te spreiden. In de tweede plaats zullen hier ook de ligging en de reeds geciteerde meervoudige centrumfunctie van Brussel een rol spelen. Terwijl nogal wat grote ondernemingen hun maatschappelijke zetel in de hoofdstad vestigden, hebben hun bestuurders in de onmiddellijke omgeving een woning betrokken.

Deze redenering lijkt echter alleen op te gaan voor de industriële vennootschappen en niet voor de andere sectoren, in het bijzonder voor de handelsvennootschappen. Het aandeel van de bestuurders uit handelsvennootschappen in het totaal aantal zelfstandigen is te Brussel zelfs lichtjes kleiner dan elders in het land.

De bovenstaande analyse is echter onvolledig omdat zij enkel ondersteund wordt door een momentopname, met name de situatie in 1991. Een en ander krijgt een ander perspectief als wij de evolutie van het aantal bestuurders onderzoeken over een periode van elf jaar en bovendien niet alleen rekening houden met de sectorale structuur, maar de toestand te Brussel ook vergelijken met de toestand in de rand.

	Aantal bestuurders (hoofdberoep) in:		Toename (%)
	1980	1991	
Brussel	7 055	8 121	+ 15,11
Halle-Vilvoorde	2 590	4 336	+ 67,41
Nijvel	1 496	3 133	+ 109,43
Leuven	1 179	2 144	+ 81,85
Provincie Brabant	12 320	17 734	+ 43,94
Algemeen totaal	44 079	64 982	+ 47,42

Het aantal bestuurders is tussen 1980 en 1991 in het algemeen sterk toegenomen. Op het nationale niveau was er een toename van 44 079 tot 64 982 of een stijging met 47,42%. In de provincie Brabant was de toename bijna 44%. Dit bevestigt het vermoeden dat een toenemend aantal ondernemingen een vennootschapsvorm heeft aangenomen.

In Brussel was er net als elders ook een stijging, maar deze was met ongeveer 15% beduidend kleiner dan het Brabantse of nationale gemiddelde. Dit kan wijzen op twee tendenzen.

De tendens om groeiende ondernemingen om te vormen tot vennootschappen bestaat overal in het land (cf. supra), maar heeft zich in Brussel wegens de aanwezigheid van talrijke maatschappelijke zetels van grote ondernemingen wellicht eerder gemanifesteerd dan elders. Dit betekent dat de rest van het land een soort 'inhaalbeweging' heeft gemaakt tegenover Brussel.

Anderzijds is er de stadsvlucht. De zelfstandigen worden geteld in functie van hun domicilie. Het zou kunnen dat er relatief meer bestuurders van (vooral grote) ondernemingen niet meer in maar rond Brussel wonen, ook al is de maatschappelijke zetel van hun onderneming nog steeds in Brussel gevestigd. Deze hypothese krijgt steun als wij de evolutie in Brussel vergelijken met de evolutie in de andere arrondissementen van Brabant. Het blijkt immers dat het aantal bestuurders in deze arrondissementen, vooral in Nijvel, beduidend toegenomen is. Het aandeel van Brussel in Brabant is teruggevallen van 57,26% in 1980 tot 45,79% in 1991. Toch is er nog steeds een relatieve 'concentratie' aan bestuurders te Brussel: het aandeel van de hoofdstad in de provincie voor het totaal aantal zelfstandigen in hoofdberoep was immers in 1991 gelijk aan 42,72%.

De bovenstaande tendenzen worden nog scherper geprofileerd als wij de evolutie van het aantal bestuurders in industriële vennootschappen en in handelsvennootschappen afzonderlijk onderzoeken.

Het aantal industriële bestuurders is nationaal met ongeveer 14% toegenomen tussen 1980 en 1991, maar bij de handelsvennootschappen was er een verdubbeling van het aantal bestuurders. Dit wijst er meer dan duidelijk op dat de tendens tot omvorming van ondernemingen tot vennootschappen, die eerst begonnen is in de industriële sector, zich nu ook in de handelssector heeft doorgezet. In deze sector is er duidelijk een 'inhaalbeweging' bezig.

Dit gegeven valt samen met de tendens tot stadsvlucht bij bepaalde segmenten uit de Brusselse bevolking. De laatstgenoemde tendens domineert zelfs bij de industriële bestuurders, wat resulteert in een daling van hun aantal te Brussel. Dit werpt vanzelfsprekend een nieuw licht op onze beweringen over de concentratie van industriële bestuurders te Brussel. Het aantal bestuurders van handelsvennootschappen neemt overal toe, ook te Brussel. Toch wordt ook deze stijging door de stadsvlucht afgezwakt, zodat de toename van het aantal bestuurders van handelsvennootschappen in het Hoofdstedelijk Gewest heduidend kleiner is dan elders. Dit valt vooral op in vergelijking met de stijging in de andere arrondissementen van Brabant, waar vooral Nijvel een bijzonder hoge score haalt.

Aantal bestuurders van industriële vennootschappen (hoofdberoep) in:			
	1980	1991	Toename (%)
Brussel	5 079	4 997	- 1,61
Halle-Vilvoorde	1 797	2 499	+ 39,07
Nijvel	1 052	1 698	+ 61,41
Leuven	687	837	+ 21,83
Provincie Brabant	8 615	10 031	+ 16,44
Algemeen totaal	27 524	31 382	+ 14,02

Aantal bestuurders van handelsvennootschappen (hoofdberoep) in:			
	1980	1991	Toename (%)
Brussel	1 745	3 005	+ 72,21
Halle-Vilvoorde	582	1 685	+ 189,52
Nijvel	340	1 360	+ 300,00
Leuven	360	1 233	+ 242,50
Provincie Brabant	3 027	7 283	+ 140,67
Algemeen totaal	12 954	31 495	+ 143,13

Profiel van de zelfstandige beroepsbevolking van vreemde nationaliteit

België, en in het bijzonder Brussel, was gedurende de laatste decennia het einddoel van heel wat migratiebewegingen. De verklaring voor deze migratiebewegingen moet ongetwijfeld voor een deel gezocht worden in economische motieven. Heel wat migranten van de eerste generatie waren immers gastarbeiders. De migrantenbevolking is echter zeer ongelijk verspreid over het land. Mede wegens zijn hoofdstedelijke functie vormt het Brusselse Gewest een belangrijke aantrekkingspool voor de niet-Belgische bevolking.

Buitenlandse bevolking in Brussel en België op 1 januari 1990		
	Brussel	België
Inwoners met een niet-Belgische nationaliteit	267 769	880 812
Percentage	30,40	100,0
Inwoners met niet-Belgische EG-nationaliteit	123 616	541 043
Percentage	22,85	100,0
Inwoners met niet-EG-nationaliteit	144 153	339 769
Percentage	42,43	100,0

Op 1 januari 1990 woonden er 880 812 buitenlanders in België, waarvan 267 769 in Brussel. De grote meerderheid van de buitenlanders in België hebben de nationaliteit van een andere EG-lidstaat. In Brussel hebben echter slechts de kleine helft van de niet-Belgen, 123 616 op 267 769, een EG-nationaliteit.

In 1991 bleken niet minder dan 41 096 niet-Belgen geopteerd te hebben voor een loopbaan als actieve zelfstandige onder het Belgisch sociaal statuut. Onder hen woonden er 10 897 in Brussel. Gegeven de relatief grote migrantenbevolking te Brussel, mogen wij aannemen dat hun bijdrage tot de lokale economie niet gering is. Daarom onderzoeken wij ook het profiel van deze zelfstandigen met vreemde nationaliteit.

Tabel 6 (blz. 67) geeft een globaal overzicht voor België. Van de 39 879 in België wonende zelfstandigen met een niet-Belgische nationaliteit hebben er 6 928 de nationaliteit van een land van buiten de EG. Gegeven de relatieve concentratie van niet-EG-burgers in het Brusselse Gewest mogen wij aannemen dat, in verhouding, ook een groot deel van deze groep zelfstandigen in Brussel wonen en werken.

Tabel 7 geeft, voor het jaar 1991, de spreiding van de zelfstandigen van vreemde nationaliteit, zowel mannen als vrouwen, over de gewesten en volgens deelstatuut. Het blijkt dat het aantal actieve zelfstandigen met een niet-Belgische nationaliteit in Brussel niet veel kleiner is dan in Vlaanderen. Bij de vrouwen zijn het er zelfs meer. In relatieve cijfers uitgedrukt impliceert dit echter dat bijna 17% van de actieve zelfstandigen in Brussel een niet-Belgische nationaliteit hebben, wat ongeveer drie maal zo groot is als het nationale gemiddelde. De 10 897 niet-Belgische zelfstandigen te Brussel leveren ongetwijfeld een aanzienlijke bijdrage, niet alleen tot de lokale economie, maar ook tot de maatschappelijke en economische integratie van de buitenlandse bevolkingsgroepen binnen Brussel. Deze problematiek moet trouwens blijvend de nodige aandacht krijgen van het beleid, in het bijzonder van de ondersteunende infrastructuur. Dit werd nogmaals aangetoond in onder meer het onlangs gepubliceerde HIVA-onderzoek.

De aanwezigheid van buitenlandse zelfstandigen in de rand is relatief

bescheiden gebleven. Het aandeel van de niet-Belgen in de zelfstandige beroepsbevolking is in de drie Brabantse arrondissementen buiten Brussel kleiner dan het Belgische gemiddelde. In Leuven ligt het zelfs onder het Vlaamse gemiddelde, in Nijvel onder het Waalse gemiddelde.

Het is een interessante oefening om, naar analogie met wat wij in de vorige paragraaf gedaan hebben, de penetratie van de zelfstandige beroepsbevolking te berekenen op basis van het aantal actieve zelfstandigen per 100 000 inwoners. Wij doen het voor de Belgen en de niet-Belgen. De berekening op basis van het bevolkingscijfer op 1 januari 1990 en het aantal zelfstandigen op 30 juni 1990 levert het volgende resultaat op:

Actieve zelfstandigen per 100 000 inwoners in 1990		
	Brussel	België
Belgen	7 936	7 332
Niet-Belgen	3 679	4 231

Wij stellen vast dat deze penetratie beduidend kleiner is voor niet-Belgen dan voor Belgen en bovendien ook kleiner voor niet-Belgen te Brussel dan voor niet-Belgen elders in het land.

Wij kunnen hiervoor verscheidene verklaringen inroepen.

De actieve bevolking is bij de niet-Belgen in verhouding kleiner dan bij de Belgen omdat er bij de eerstgenoemde groep meer jongeren zijn.

Voor een aantal zelfstandige beroepen bestaan er drempels zoals bijvoorbeeld diplomaveristen en vestigingsvoorwaarden. Deze drempels kunnen soms als hoger worden aanvoeld door buitenlanders met de nationaliteit van een land buiten de EG dan door Belgen of niet-Belgen met een EG-nationaliteit. In Brussel zijn er in verhouding meer buitenlanders met een niet-EG-nationaliteit dan elders in het land. Dit zou een verklaring kunnen bieden voor de relatief kleinere penetratie van de actieve zelfstandigen bij de niet-Belgen te Brussel.

In tabel 8 onderzoeken wij de spreiding van de zelfstandigen van vreemde nationaliteit over de gewesten en volgens hoofdbedrijfstak, eveneens voor het jaar 1991. Wij vinden de buitenlandse zelfstandigen vooral terug in de sectoren van de nijverheid en het ambachtswezen en de handel. Er zijn in verhouding minder zelfstandigen in de sector van de vrije beroepen. Dit kan erop wijzen dat vooral bij zelfstandigen die komen uit de migrantenbevolking een voorkeur leeft voor een beroep waarvoor in de eerste plaats commerciële of technische vaardigheden vereist zijn, waarvoor er minder drempels of vestigingsvoorwaarden zijn en waarvoor zij ook kunnen terugvallen op netwerken van bevriende commerciële partners.

De toetreding tot een vrij beroep impliceert in de praktijk heel vaak dat men een (hogere) opleiding moet volgen en/of een stage moet doormaken. Daar de participatie van migrantenkinderen aan het hoger onderwijs tot op heden relatief laag is, is ook de toegang tot deze beroepen voor deze bevolkingsgroep relatief moeilijk. Een verhoogde participatie van migrantenkinderen aan het hoger onderwijs, in het bijzonder aan studierichtin-

gen die voorbereiden op vrije beroepen, zal ongetwijfeld ook deze vorm van economische integratie bevorderen.

Opvallend is wel dat het aandeel van de niet-Belgen bij de vrije beroepen in de beide Vlaams-Brabantse arrondissementen hoger ligt dan het aandeel van de niet-Belgen bij de zelfstandigen in het algemeen. In Halle-Vilvoorde bedraagt het aandeel van de vrije beroepen onder de niet-Belgische zelfstandigen 16,67%. Dit is net iets hoger dan voor de zelfstandigen (Belgen en niet-Belgen) in het algemeen, waar het aandeel 16,13% is. Deze cijfers wijzen erop dat het opleidingsniveau van de niet-Belgische bevolking in de rand niet sterk afwijkt van het opleidingsniveau van de Belgische bevolking.

Nataliteit en mortaliteit van ondernemingen

Wanneer zelfstandigen toetreden of uittreden kunnen bij deze beslissing zowel persoonlijke als bedrijfseconomische motieven een rol spelen. De onderneming van de zelfstandige moet in de eerste plaats voldoende rendabel zijn om, na aftrek van alle kosten, een inkomen te verzekeren aan de zelfstandige en zijn gezin.

De startende zelfstandige neemt echter noodzakelijk een risico. Dit risico is onvermijdelijk verbonden met het zelfstandig ondernemerschap. Het lijkt ons niet onbelangrijk om hier ook aan dit aspect even aandacht te besteden. Wat beweegt jongeren ertoe om te kiezen voor een loopbaan als zelfstandige? Wij beschikken gelukkig over heel wat empirisch onderzoek over de achtergrond en de motivering van startende ondernemers.

Het blijkt dat de meerderheid van de starters afkomstig zijn uit gezinnen met een ondernemerscultuur. Dit werd aangetoond in onderzoeken die werden uitgevoerd door Bert (1986) en door Bragard e.a. (1986). Bert ondervroeg 100 Vlaamse starters terwijl het onderzoek van Bragard betrekking had op 400 Belgische starters. Meer dan de helft van deze starters komen uit een gezin waar de vader een zelfstandige activiteit uitoefent of uitoefende.

Een niet onaanzienlijk deel van de startende zelfstandigen nemen trouwens het bedrijf van hun ouders over. Uit de hoger geciteerde studies blijkt verder dat de familiale omgeving een sterk stimulerende rol kan spelen voor jonge starters. Slechts bij 7 à 8% van de ondervraagde starters stond de familie eerder negatief tegenover het starten van een eigen zaak.

Alle onderzoek wijst er verder op dat de meeste jonge ondernemers niet onmiddellijk na het beëindigen van hun studies met een eigen zaak starten. Zij verkiezen eerst nog wat ervaring op te doen en eventueel wat bij te studeren. Overigens bestaan er voor een aantal beroepen voorschriften die het verwerven van een vestigingsgetuigschrift afhankelijk maken van het verwerven van de nodige kennis en ervaring.

Uit de studies van Bert en Bragard blijkt dat meer dan de helft van de

starters eerst enige ervaring in loondienst hebben opgedaan in een privé-bedrijf of in een openbare dienst. Bovendien valt het op dat een groot deel van deze ervaring in loondienst in KMO's wordt opgedaan.

Een en ander wordt ook bevestigd in een recente studie van het Leuvense Centrum voor Economie en Ethiek (Schokkaert en Denys 1992). Hier blijkt dat ongeveer 60% van de ondervraagde zelfstandigen ervaring in loondienst hadden opgedaan voorafgaand of naast hun ervaring als zelfstandige.

Bragard en Bert hebben ook vastgesteld dat slechts ongeveer 7 à 10% van de starters uit de werkloosheid komen. Men kan dus niet zeggen dat men massaal opteert voor een loopbaan als zelfstandige, louter om te ontsnappen aan de werkloosheid. Wel is ook gebleken dat er een groter aantal 'ex-werkloze' starters waren halverwege de jaren '80 en in de handelssector. In een periode van grote werkloosheid zullen in verhouding een groter aantal mensen de zelfstandige loopbaan in een sector met een relatief laag startkapitaal beschouwen als een haalbaar alternatief.

Bij de respondenten uit het onderzoek van Bragard waren er 9% met een diploma lager onderwijs, 59% met een diploma secundair onderwijs en 32% met een diploma hoger onderwijs. Bij de gediplomeerden uit het secundair onderwijs genoten 15% hun vorming in het beroepsonderwijs, 28% in het technisch onderwijs en de resterende 16% in het algemeen vormend onderwijs. De 43% starters met een technisch of beroepsdiploma op middelbaar niveau vormen samen dus een zeer aanzienlijke groep. Men vindt de starters met de hogere opleidingen vooral terug in de diensten-sector.

Enkele jaren geleden werd er, op basis van gegevens uit het Handelsregister, een empirisch onderzoek uitgevoerd naar de nataliteit en mortaliteit van ondernemingen (Donckels e.a. 1986). Uit deze studie blijkt dat 15,7% van de starters na een jaar uit de markt verdwenen en 22,8% na twee jaar. Als falingsoorzaken verwijst men naar zowel interne problemen (te smalle financiële basis en een gebrek aan managementservaring) als naar problemen in de relaties met de externe omgeving (fiscale en para-fiscale druk, administratieve rompslomp, dure financiering en een gebrek aan efficiënte ondersteuningsinfrastructuur).

Meer recente gegevens (Donckels 1992) bevestigen min of meer de orde van grootte van de mortaliteit. Het blijkt dat ongeveer 18% van de nieuwe ondernemingen in ons land in de loop van het eerste werkjaar uit de markt verdwijnt terwijl internationaal één starter op drie het vierde jaar niet haalt.

Vorig jaar werd er ook een empirisch onderzoek uitgevoerd naar de nataliteit en mortaliteit van ondernemingen in Brussel en Vlaanderen (Degadt 1992). Het basismateriaal voor dit onderzoek bestond uit de gegevens van het Handelsregister.

Elke nieuwe onderneming moet een inschrijving nemen bij het Handelsregister. Voor het onderzoek ging men als volgt te werk: bij het Handelsregister werden gegevens opgevraagd betreffende het aantal inschrijvingen tussen januari en juni 1990 in Vlaanderen en in Brussel. Tevens

noteerde men het aantal stopzettingen of schrappingen na resp. 6 maand, een jaar, anderhalf jaar, twee jaar en 27 maand. De overige bedrijven zijn degene die hun activiteit na 27 maand nog niet hadden stopgezet en die dus in september 1992 (de periode waarin het onderzoek werd uitgevoerd) nog actief waren. Het onderzoek werd uitgevoerd voor zowel de eenmanszaken als de vennootschappen.

Wij schetsen het algemeen profiel van de startende eenmanszaken in de tabellen 9 en 10. Er werden in de betrokken periode 9 903 inschrijvingen voor eenmanszaken genomen, waarvan 8 218 in Vlaanderen en 1 685 in Brussel. Meer dan de helft van deze inschrijvingen, 5 014 of 50,63%, hadden betrekking op ondernemingen uit de sector handel, horeca en herstellingen (NACE-code nr. 6).

In september 1992, 27 maand later, zijn er van deze 9 903 nieuwe eenmanszaken nog bijna drie vierden (74,01%) actief. Een kleine 10% van de nieuwe eenmanszaken had na 6 maand reeds de activiteiten stopgezet. Een kleine 16% van de nieuwe eenmanszaken hielden het minder dan een jaar vol.

Opvallend is dat het 'overlevingspercentage' in de grootste sector (handel, horeca en herstellingen) na 27 maand met 70,66% beduidend lager is dan het algemeen gemiddelde. Bij een meer gedetailleerd onderzoek van de deelsectoren zou blijken dat dit lage percentage vooral moet worden toegeschreven aan de tussenhandelaars (61,73%) en de horeca (68,61%). Wij stellen ook vast dat niet minder dan 16,36% van de beginnende tussenhandelaars (180 op 1100) na zes maand hun activiteit stopzetten. Afgezien van de landbouw stellen wij het grootste overlevingspercentage vast in de bouwsector (80,12%). Bij een rangschikking per provincie (waarbij Brussel en Vlaams-Brabant als afzonderlijke entiteiten worden beschouwd) blijkt dat het 'overlevingspercentage' na 27 maand het laagst is in Brussel (69,08%). De score van Vlaams-Brabant valt ongeveer samen met het gemiddelde over alle onderzochte provincies.

Naast natuurlijke personen kunnen ook rechtspersonen of vennootschappen een inschrijving nemen op het Handelsregister. Wij schetsen het profiel van de startende vennootschappen in de tabellen 11 tot 13. Er werden 10 027 inschrijvingen voor vennootschappen genomen, waarvan 2 718 in Brussel en 7 309 in Vlaanderen. Wij moeten deze gegevens echter met de nodige voorzichtigheid interpreteren: de meeste 'nieuwe' vennootschappen zijn immers niet 'nieuw' in de economische betekenis, maar eerder omvormingen van bestaande ondernemingen. Een onderzoek van Vanleusen (1991) bij nieuw opgerichte Limburgse ondernemingen levert ter zake enkele indicatoren: het blijkt dat de hoofdaandeelhouder bij een aanzienlijk deel van de nieuw opgerichte vennootschappen een zelfstandige is of een andere vennootschap.

De oprichters van nieuwe vennootschappen beschikken meestal over heel wat ervaring in het economisch leven. Dit blijkt ook uit de 'overlevingspercentages' die bij de vennootschappen duidelijk groter zijn dan bij de eenmanszaken: niet minder dan 9 822 (97,96%) van de vennootschappen uit de steekproef waren na 27 maand nog steeds actief. Slechts 45

vennootschappen hebben na 6 maand hun activiteiten stilgelegd.

Er zijn nagenoeg even veel nieuwe vennootschappen actief in de sector 'kredietinstellingen, verzekeringen, diensten aan ondernemingen, huur' (NACE-code nr. 8) (3 661 of 36,51%) als in de sector 'handel, horeca en herstellingen (NACE-codenr. 6) (3 639 of 36,29%). In beide sectoren is het 'overlevingspercentage' na 27 maand nagenoeg gelijk aan 98%.

Voor wat de spreiding betreft, zijn er weinig verrassingen. In Vlaanderen werden er meer eenmanszaken dan vennootschappen ingeschreven, maar in het Brusselse Gewest (en trouwens ook in de meer verstedelijkte gebieden zoals de provincie Antwerpen), lagen de verhoudingen juist omgekeerd.

Tabel 13 schetst ook de meest populaire vennootschapsvormen. Tot voor enkele jaren waren de voorwaarden om een coöperatieve vennootschap op te richten uiterst soepel voor wat betreft het in te brengen kapitaal. Dit gaf aanleiding tot een echte wildgroei van coöperatieven op het einde van de jaren '80. In het begin van de jaren '90 was deze wildgroei duidelijk voorbij: de meeste nieuw ingeschreven vennootschappen waren NV's (3 701), gevolgd door BVBA's (3 433) en coöperatieve vennootschappen (2 794). Samen maken deze drie vennootschapsvormen meer dan 99% van de nieuw ingeschreven vennootschappen uit. Het 'overlevingspercentage' na 27 maand activiteit ligt voor de drie vennootschapsvormen op ongeveer 98%. Opmerkelijk is wel dat de coöperatieve vennootschap vooral in Brussel zijn populariteit behoudt. Naar verluidt beschouwen nogal wat migranten-ondernemers de coöperatieve vennootschap als een geschikt instrument om zich als een Belgische onderneming te profileren op de markt.

Besluit en beleidsconclusies

Brussel en de rand zijn voor hun economische ontwikkeling in aanzienlijke mate op elkaar aangewezen. Hun onmiddellijke nabijheid en de toenemende schaarste van de beschikbare ruimte zijn gegevens waar niemand omheen kan.

De meeste invloeden van Brussel op de rand zijn ongetwijfeld positief: zo beschikt in het bijzonder het arrondissement Halle-Vilvoorde dank zij de nabijheid van Brussel over een uitstekende transportinfrastructuur. De internationale functie van Brussel maakt het ook voor ondernemers uit de rand mogelijk gebruik te maken van de in Brussel aanwezige netwerken en op die manier hun producten en hun onderneming te promoten. De naam 'Brussel, Hoofdstad van Europa' wordt als label ook gebruikt door heel wat ondernemingen uit onder meer Halle-Vilvoorde. Ook de nabijheid van overheidsdiensten is ongetwijfeld een pluspunt. In Brussel wordt veel werkgelegenheid gecreëerd. Bovendien is er heel wat koopkracht aanwezig, wat een potentiële afzetmarkt kan opleveren voor de ondernemingen uit de rand.

Toch moeten wij ook rekening houden met een aantal nieuwe gegevens die de verhouding tussen Brussel en de rand sterk zullen beïnvloeden. Het belangrijkste hierbij is de uitwisseling van bevolking. Hier vertoont het Hoofdstedelijk Gewest een zwaar deficit tegenover de rand. Zo is de bevolking in Brussel tussen 31 december 1970 en 31 december 1992 afgenomen met 124 797 eenheden, terwijl er in Halle-Vilvoorde in dezelfde periode 71 801 inwoners bijkwamen en in Nijvel niet minder dan 95 286. De laatstgenoemde bevolkingstoenames zijn in verhouding aanzienlijk. De bevolkingstoename in Halle-Vilvoorde is op 22 jaar groter dan het gecombineerde inwoneraantal van Halle en van Vilvoorde. In Nijvel is de toename zelfs groter dan 40%.

Deze verschuiving in bevolking kan niet zonder gevolgen blijven voor de lokale economie. Dit blijkt onder meer uit de verschuivingen in de zelfstandige beroepsbevolking. Deze verschuivingen zijn relatief, want wij hebben vastgesteld dat de actieve zelfstandige beroepsbevolking in de jaren '80 in het hele land gegroeid is. Ook in Brussel was er nog een groei, wat des te opmerkelijker was daar de totale bevolking gedurende dezelfde periode gedaald is. Als wij de evolutie te Brussel echter vergelijken met die in de omgeving, stellen wij toch vast dat de groei van de zelfstandige beroepsbevolking in verhouding veel groter was in Halle-Vilvoorde en vooral in Nijvel.

Onder de zelfstandigen te Brussel zijn vooral de beoefenaars van vrije beroepen in verhouding sterk vertegenwoordigd. Zij kunnen zeer goed worden ingepast in de dienstverlenende stadseconomie. Toch stellen wij vast dat de omliggende arrondissementen ook op deze bevolkingsgroep een sterke aantrekkingskracht uitoefenen. Het lijkt aangewezen dat het Hoofdstedelijk Gewest een actief beleid voert om ook in de toekomst aantrekkelijke perspectieven te bieden aan beoefenaars van vrije beroepen.

Een belangrijk gegeven in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is de aanwezigheid van een belangrijke niet-Belgische bevolking. Voor creatieve mannen en vrouwen onder deze groep kan een zelfstandig beroep de nodige perspectieven bieden naar een economische en maatschappelijke integratie toe. Meer dan 15% van de zelfstandigen te Brussel zijn niet-Belgen. Dit is reeds aanzienlijk, maar toch nog sterk beneden het aandeel van de niet-Belgen in de totale bevolking. Een verklaring hiervoor kan gedeeltelijk liggen bij de demografische structuur (er zijn meer jongeren bij de niet-Belgische bevolking) maar voor een aantal beroepen zijn er ook drempels zoals stages, diplomavereisten en vestigingsvoorwaarden. De niet-Belgen zijn overigens het sterkst ondervertegenwoordigd bij de vrije beroepen. Dit is niet het geval in de rand.

Het lijkt aangewezen dat het beleid in het bijzonder in Brussel de nodige inspanningen levert om het latente ondernemerstalent onder de niet-Belgische bevolking op een adequate manier en met de nodige begeleiding te mobiliseren. Hierdoor zal men niet alleen een bijdrage leveren tot de maatschappelijke en economische integratie van de niet-Belgische bevolkingsgroepen, maar ook tot de economische ontwikkeling van het Brussels

Hoofdstedelijk Gewest in het algemeen. Het aandeel van de niet-Belgen in de totale bevolking en in de zelfstandige beroepsbevolking is in de rand tot op heden eerder bescheiden gebleven. Toch valt het niet uit te sluiten dat ook deze groepen zich in de toekomst meer zullen verspreiden over de rand, zoals dit in het verleden het geval is geweest voor andere groepen zelfstandigen zoals bijvoorbeeld de beoefenaars van vrije beroepen en de bestuurders van vennootschappen.

Wij willen als volgt besluiten: de economische ontwikkeling van de rand kan niet los gezien worden van wat in Brussel gebeurt. Ook na de institutionele hervormingen blijven beide gebieden behoren tot een gemeenschappelijke markt en een economische en monetaire unie met volledig vrij verkeer van personen en goederen. De uitwisselingen zullen intensief blijven en de economieën van Brussel en de rand zullen zich grotendeels complementair ontwikkelen. Toch mag men de economie van de rand niet beschouwen als een onderdeel van die van Brussel. Het gaat om een gebied met eigen kenmerken en eigen noden. De jongste institutionele hervormingen hebben ook een aantal instrumenten van het economisch beleid toegewezen aan nieuwe bestuursniveaus, zoals bijvoorbeeld de nieuw te vormen provincie Vlaams-Brabant. Dit moet door alle betrokken partijen worden opgevat als een kans voor een nieuwe dialoog tussen Brussel en de rand, waarbij zij hun ontwikkeling op elkaar kunnen afstemmen. Het komt dan aan de zelfstandige ondernemers toe om deze nieuwe mogelijkheden aan te grijpen en om te zetten in de creatie van inkomens en werkgelegenheid.

Tabellen

Tabel 1. Evolutie van de zelfstandige beroepsbevolking volgens gewest

a) Totaal

Jaar	Brussel	Vlaanderen	Wallonië	Buitenland	Totaal
1980	61 719	380 886	196 725	4 744	644 074
1985	62 223	389 222	202 753	4 363	658 561
1990	65 132	417 444	219 516	1 905	703 997
1991	64 678	424 790	222 512	1 788	713 768

b) Mannen

Jaar	Brussel	Vlaanderen	Wallonië	Buitenland	Totaal
1980	46 207	288 652	145 325	4 149	484 333
1985	45 571	291 716	149 188	3 662	490 137
1990	46 807	308 471	160 197	1 568	517 043
1991	46 354	312 031	161 795	1 461	521 641

Procentueel aandeel mannen

Jaar	Brussel	Vlaanderen	Wallonië	Buitenland	Totaal
1980	74,87	75,78	73,87	87,46	75,20
1985	73,24	74,95	73,58	83,93	74,43
1990	71,86	73,90	72,98	82,71	73,44
1991	71,67	73,46	72,71	81,71	73,08

c) Vrouwen

Jaar	Brussel	Vlaanderen	Wallonië	Buitenland	Totaal
1980	15 512	92 234	51 400	595	159 741
1985	16 652	97 506	53 565	701	168 424
1990	18 325	108 973	59 319	337	186 954
1991	18 324	112 759	60 717	327	192 127

Procentueel aandeel vrouwen

Jaar	Brussel	Vlaanderen	Wallonië	Buitenland	Totaal
1980	25,13	24,22	26,13	12,54	24,80
1985	26,76	25,05	26,42	16,07	25,57
1990	28,14	26,10	27,02	17,69	26,56
1991	28,33	26,54	27,29	18,29	26,92

Bron: RSVZ en eigen berekeningen

Tabel 2. Evolutie van de zelfstandige beroepsbevolking in Brabant volgens arrondissement

a) Totaal

Jaar	Brussel	Halle-Vilv.	Leuven	Nijvel	Totaal
1980	61 719	33 629	27 268	17 457	140 073
1985	62 223	35 532	27 646	20 037	145 438
1990	65 132	40 497	29 558	25 017	160 204
1991	64 678	41 393	30 127	25 969	162 167

b) Mannen

Jaar	Brussel	Vlaanderen	Wallonië	Buitenland	Totaal
1980	46 207	26 123	20 582	13 587	106 499
1985	45 571	27 175	20 606	15 314	108 666
1990	46 807	30 270	21 433	18 625	117 135
1991	46 354	30 828	21 632	19 252	118 066

Procentueel aandeel mannen

Jaar	Brussel	Vlaanderen	Wallonië	Buitenland	Totaal
1980	74,87	77,68	75,48	77,83	76,03
1985	73,24	76,48	74,54	76,43	74,72
1990	71,86	74,75	72,51	74,45	73,12
1991	71,67	74,48	71,80	74,13	72,81

c) Vrouwen

Jaar	Brussel	Vlaanderen	Wallonie	Buitenland	Totaal
1980	15 512	7 506	6 686	3 870	33 574
1985	16 652	8 357	7 040	4 723	36 772
1990	18 325	10 227	8 125	6 392	43 069
1991	18 324	10 565	8 495	6 717	44 101

Procentueel aandeel vrouwen

Jaar	Brussel	Vlaanderen	Wallonië	Buitenland	Totaal
1980	25,13	22,32	24,52	22,17	23,97
1985	26,76	23,55	25,46	23,37	25,28
1990	28,14	25,25	27,49	25,55	26,88
1991	28,33	25,52	28,20	25,87	27,19

Bron: RSVZ en eigen berekeningen

Tabel 3. Spreiding van de actieve zelfstandigen volgens statuut en gewest

a) Absolute cijfers

Jaar		Brussel	Vlaanderen	Wallonië	Buitenland	Totaal
1980	Hoofdberoep	53 594	296 687	153 835	3 844	507 960
	Bijberoep	5 540	34 006	23 494	845	63 885
	Helpers	2 585	50 193	19 396	55	72 229
	Totaal	61 719	380 886	196 725	4 744	644 074
1985	Hoofdberoep	53 610	295 206	154 102	3 473	506 391
	Bijberoep	6 185	39 980	28 472	817	75 454
	Helpers	2 428	54 036	20 179	73	76 716
	Totaal	62 223	389 222	202 753	4 363	658 561
1990	Hoofdberoep	56 549	310 605	167 462	1 303	535 919
	Bijberoep	6 551	51 799	32 682	572	91 604
	Helpers	2 032	55 040	19 372	30	76 474
	Totaal	65 132	417 444	219 516	1 905	703 997
1991	Hoofdberoep	56 214	317 379	170 442	1 261	545 296
	Bijberoep	6 606	53 498	33 458	498	94 060
	Helpers	1 858	53 913	18 612	29	74 412
	Totaal	64 678	424 790	222 512	1 788	713 768

b) Relatieve cijfers

Jaar		Brussel	Vlaanderen	Wallonië	Buitenland	Totaal
1980	Hoofdberoep	86,84	77,89	78,20	81,03	78,87
	Bijberoep	8,98	8,93	11,94	17,81	9,92
	Helpers	4,19	13,18	9,86	1,16	11,21
	Totaal	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
1985	Hoofdberoep	86,16	75,85	76,00	79,60	76,89
	Bijberoep	9,94	10,27	14,04	18,73	11,46
	Helpers	3,90	13,88	9,95	1,67	11,65
	Totaal	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
1990	Hoofdberoep	86,82	74,41	76,29	68,40	76,13
	Bijberoep	10,06	12,41	14,89	30,03	13,01
	Helpers	3,12	13,19	8,82	1,57	10,86
	Totaal	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
1991	Hoofdberoep	86,92	74,72	76,60	70,53	76,40
	Bijberoep	10,21	12,59	15,04	27,85	13,18
	Helpers	2,87	12,69	8,36	1,62	10,42
	Totaal	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Bron: RSVZ en eigen berekeningen

Tabel 4. Spreiding van de zelfstandige beroepsbevolking volgens gewest en sector van activiteit

Absolute aantallen

	Brussel	Vlaanderen	Wallonië	Buitenland	Totaal
1980					
Landbouw	693	75 219	38 219	130	114 261
Visserij	173	692	188	41	1 094
Nijverheid en amb.	17 857	97 949	49 279	2 416	167 501
Handel	24 985	138 872	69 929	1 068	234 854
Vrije beroepen	11 725	31 975	20 975	120	64 795
Diensten	3 825	23 508	12 193	80	39 606
Diverse beroepen	2 461	12 671	5 942	889	21 963
Totaal	61 719	380 886	196 725	4 744	644 074
1985					
Landbouw	560	68 263	35 355	111	104 289
Visserij	144	837	202	23	1 206
Nijverheid en amb.	15 768	93 747	47 715	1 949	159 179
Handel	25 739	147 457	74 226	1 261	248 683
Vrije beroepen	13 473	40 407	26 259	154	80 293
Diensten	4 106	26 034	12 219	101	43 460
Diverse beroepen	2 433	12 477	5 777	764	21 451
Totaal	62 223	389 222	202 753	4 363	658 561
1990					
Landbouw	538	64 048	33 288	34	97 908
Visserij	93	785	183	9	1 070
Nijverheid en amb.	16 050	94 826	49 387	869	161 132
Handel	25 061	158 704	79 718	670	264 153
Vrije beroepen	16 835	53 574	35 618	159	106 186
Diensten	4 393	34 122	15 766	70	54 351
Diverse beroepen	2 162	11 385	5 556	94	16 197
Totaal	65 132	417 444	219 516	1 095	703 997
1991					
Landbouw	545	64 034	33 106	37	97 722
Visserij	88	750	182	8	1 028
Nijverheid en amb.	15 729	95 889	49 749	787	162 154
Handel	24 669	161 716	80 833	646	267 864
Vrije beroepen	17 074	55 680	36 833	141	109 728
Diensten	4 425	35 446	16 250	74	56 195
Diverse beroepen	2 148	11 275	5 529	95	19 077
Totaal	64 678	424 790	222 512	1 788	713 768

Degadt

Percentages

	Brussel	Vlaanderen	Wallonië	Buitenland	Totaal
1980					
Landbouw	1,12	19,75	19,43	2,74	17,74
Visserij	0,28	0,18	0,10	0,86	0,17
Nijverheid en amb.	28,93	25,72	25,05	50,93	26,01
Handel	40,48	36,46	35,55	22,51	36,06
Vrije beroepen	19,00	8,39	10,66	2,53	10,06
Diensten	6,20	6,17	6,20	1,69	6,15
Diverse beroepen	3,99	3,33	3,02	18,74	3,41
Totaal	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

	Brussel	Vlaanderen	Wallonië	Buitenland	Totaal
1985					
Landbouw	0,90	17,54	17,44	2,54	15,84
Visserij	0,23	0,22	0,10	0,53	0,18
Nijverheid en amb.	5,34	24,09	23,53	44,67	24,17
Handel	41,37	37,89	36,61	28,90	37,76
Vrije beroepen	21,65	10,38	12,95	3,53	12,19
Diensten	6,60	6,69	6,52	2,31	6,60
Diverse beroepen	3,91	3,21	2,85	17,51	3,26
Totaal	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

	Brussel	Vlaanderen	Wallonië	Buitenland	Totaal
1990					
Landbouw	0,83	15,34	15,16	1,78	13,91
Visserij	0,14	0,19	0,08	0,47	0,15
Nijverheid en amb.	24,64	22,72	22,50	45,62	22,89
Handel	38,48	38,02	36,32	35,17	37,52
Vrije beroepen	25,85	12,83	16,23	8,35	15,08
Diensten	6,74	8,17	7,18	3,67	7,72
Diverse beroepen	3,32	2,73	2,53	4,93	2,73
Totaal	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

	Brussel	Vlaanderen	Wallonië	Buitenland	Totaal
1991					
Landbouw	0,84	15,07	14,88	2,07	13,69
Visserij	0,14	0,18	0,08	0,45	0,15
Nijverheid en amb.	24,32	22,57	22,36	44,01	22,72
Handel	38,14	38,07	36,33	36,13	37,53
Vrije beroepen	26,40	13,11	16,55	7,89	15,37
Diensten	6,84	8,34	7,30	4,14	7,87
Diverse beroepen	3,32	2,66	2,50	5,31	2,67
Totaal	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Bron: RSVZ en eigen berekeningen

Tabel 5. Spreiding van de zelfstandige beroepsbevolking in Brabant volgens arrondissement en sector van activiteit

Absolute aantallen

	Brussel	Halle-Vilv.	Leuven	Nijvel	Totaal
1980					
Landbouw	693	6 559	7 492	2 766	17 510
Visserij	173	85	26	34	318
Nijverheid en amb.	17 857	8 819	5 735	4 926	37 337
Handel	24 985	11 426	8 805	5 687	50 903
Vrije beroepen	11 725	3 446	2 493	2 492	20 156
Diensten	3 825	2 185	1 918	1 081	9 009
Diverse beroepen	2 461	1 109	799	471	4 840
Totaal	61 719	33 629	27 268	17 457	140 073
	Brussel	Halle-Vilv.	Leuven	Nijvel	Totaal
1985					
Landbouw	560	5 806	6 330	2 593	15 289
Visserij	144	97	30	45	316
Nijverheid en amb.	5 768	8 582	5 352	5 098	34 800
Handel	25 739	12 922	9 633	7 139	55 433
Vrije beroepen	13 473	4 457	3 284	3 367	24 581
Diensten	4 106	2 563	2 229	1 344	10 242
Diverse beroepen	2 433	1 105	788	451	4 777
Totaal	62 223	35 532	27 646	20 037	145 438
	Brussel	Halle-Vilv.	Leuven	Nijvel	Totaal
1985					
Landbouw	538	5 152	5 361	2 486	13 537
Visserij	93	95	23	39	250
Nijverheid en amb.	16 050	9 344	5 395	6 031	36 820
Handel	25 061	14 927	10 634	8 880	59 502
Vrije beroepen	16 835	6 353	4 496	5 362	33 046
Diensten	4 393	3 437	2 902	1 165	12 397
Diverse beroepen	2 162	1 189	747	554	4 652
Totaal	65 132	40 497	29 558	25 017	160 204
	Brussel	Halle-Vilv.	Leuven	Nijvel	Totaal
1985					
Landbouw	545	5 118	5 320	2 504	13 487
Visserij	88	93	21	43	245
Nijverheid en amb.	15 729	9 582	5 488	6 210	37 009
Handel	24 669	15 138	10 853	9 232	59 892
Vrije beroepen	17 074	6 675	4 691	5 695	34 135
Diensten	4 425	3 557	2 975	1 729	12 686
Diverse beroepen	2 148	1 230	779	556	4 713
Totaal	64 678	41 393	30 127	25 969	162 167

Bron: RSVZ en eigen berekeningen

Tabel 7. Spreiding van de zelfstandigen van vreemde nationaliteit over de gewesten en volgens deelstatuut
(Jaar: 1991)

a) Aantal buitenlanders

	Hoofdberoep			Bijberoep		
	M	V	T	M	V	T
Brussel	7 850	2 198	10 048	504	124	628
Halle-Vilvoorde	1 229	318	1 547	118	32	150
Leuven	470	126	596	51	14	65
Nijvel	1 111	299	1 410	136	20	156
Vlaanderen	8 525	2 096	10 621	981	131	1 112
Wallonië	9 875	3 471	13 346	2 355	233	2 588
België	26 250	7 765	34 015	3 840	488	4 328

	Helpers			Totaal		
	M	V	T	M	V	T
Brussel	181	40	221	8 535	2 362	10 897
Halle-Vilvoorde	36	7	43	1 383	357	1 740
Leuven	27	4	31	548	144	692
Nijvel	20	7	27	1 767	326	1 593
Vlaanderen	611	128	739	10 117	2 355	12 472
Wallonië	478	98	576	12 708	3 802	16 510
België	1 270	266	1 536	31 360	8 519	39 879

b) Totaal aantal zelfstandigen

	Hoofdberoep			Bijberoep		
	M	V	T	M	V	T
Brussel	39 973	16 241	56 214	4 922	1 684	6 606
Halle-Vilvoorde	23 147	9 068	32 215	4 503	1 119	5 622
Leuven	15 155	7 169	22 324	3 711	939	4 650
Nijvel	15 028	5 795	20 823	2 875	751	3 626
Vlaanderen	220 701	96 678	317 379	43 541	9 957	53 498
Wallonië	117 754	52 688	170 442	27 377	6 081	33 458
België	378 428	165 607	544 035	75 840	17 722	93 562

	Helpers			Totaal		
	M	V	T	M	V	T
Brussel	1 459	399	1 858	46 354	18 324	64 678
Halle-Vilvoorde	3 178	378	3 556	30 828	10 565	41 393
Leuven	2 766	387	3 153	21 632	8 495	30 127
Nijvel	1 349	171	1 520	19 252	6 717	25 969
Vlaanderen	47 789	6 124	53 913	312 031	112 759	424 790
Wallonië	16 664	1 948	18 612	161 795	60 717	222 512
België	65 912	8 471	74 383	520 180	191 800	711 980

c) Aandeel van de buitenlanders in het totaal

	Hoofdberoep			Bijberoep		
	M	V	T	M	V	T
Brussel	19,64	13,53	17,87	10,24	7,36	9,51
Halle-Vilvoorde	5,31	3,51	4,80	2,62	2,86	2,67
Leuven	3,10	1,76	2,67	1,37	1,49	1,40
Nijvel	7,39	5,16	6,77	4,73	2,66	4,30
Vlaanderen	3,86	2,17	3,55	2,25	1,32	2,08
Wallonië	8,39	6,59	7,83	8,60	3,83	7,74
België	6,94	4,69	6,25	5,06	2,75	4,63

	Helpers			Totaal		
	M	V	T	M	V	T
Brussel	12,41	10,03	11,89	18,41	12,89	16,85
Halle-Vilvoorde	1,13	1,85	1,21	4,49	3,38	4,20
Leuven	0,98	1,03	0,98	2,53	1,70	2,30
Nijvel	1,48	4,09	1,78	6,58	4,85	6,13
Vlaanderen	1,28	2,09	1,37	3,24	2,09	2,94
Wallonië	2,87	5,03	3,09	7,85	6,26	7,42
België	1,93	3,14	2,06	6,03	4,44	5,60

Bron: RSVZ en eigen berekeningen

Tabel 8. Spreiding van de zelfstandigen van vreemde nationaliteit over de gewesten en volgens hoofdbedrijfstak
(Jaar: 1991)

a) Aantal buitenlanders

	Hoofdbedrijfstak:							Tot.
	1	2	3	4	5	6	0	
Brussel	62	11	3 371	4 778	1 788	796	91	10 897
Halle-Vilv.	27	8	530	731	290	139	15	1 740
Leuven	15	0	136	332	155	48	6	692
Nijvel	29	1	439	719	303	92	10	1 593
Vlaanderen	546	35	3 459	6 291	1 274	748	119	12 472
Wallonië	549	6	4 607	8 157	1 506	1 608	77	16 510
Belgie	1 157	52	11 437	19 226	4 568	3 152	287	39 879

b) Totaal aantal zelfstandigen

	Hoofdbedrijfstak:							Tot.
	1	2	3	4	5	6	0	
Brussel	545	88	15 729	24 669	17 074	4 425	2 148	64 678
Halle-Vilv.	5 118	93	9 582	15 138	6 675	3 557	1 230	41 393
Leuven	5 320	21	5 488	10 853	4 691	2 975	779	30 127
Nijvel	2 504	43	6 210	9 232	5 695	1 729	556	25 969
Vlaanderen	64 034	750	95 889	161 716	55 680	35 446	11 275	424 790
Wallonië	33 106	182	49 749	80 833	36 833	16 250	5 559	222 512
Belgie	97 685	1 020	161 367	267 218	109 587	56 121	18 982	711 980

c) Aandeel van de buitenlanders in het totaal

	Hoofdbedrijfstak:							Tot.
	1	2	3	4	5	6	0	
Brussel	11,38	12,50	21,43	19,37	10,47	17,97	4,24	16,85
Halle-Vilv.	0,53	8,60	5,53	4,83	4,34	3,91	1,22	4,20
Leuven	0,28	0,00	2,48	3,06	3,30	1,61	0,77	2,30
Nijvel	1,16	2,33	7,07	7,79	5,32	5,32	1,80	6,13
Vlaanderen	0,85	4,67	3,61	3,89	2,29	2,11	1,06	2,94
Wallonië	1,66	3,30	9,26	10,09	4,09	9,90	1,39	7,42
België	1,18	5,10	7,09	7,19	4,17	5,62	1,51	5,60

[Hoofdbedrijfstakken: 1 Landbouw; 2 Visserij; 3 Nijverheid en ambachtswezen; 4 Handel; 5. Vrije beroepen; 6 Diensten; 0 Diverse beroepen]

Bron: RSVZ en eigen berekeningen

Tabel 6. Zelfstandigen van vreemde nationaliteit. Spreiding volgens nationaliteit en woonplaats
(Jaar: 1991)

	Woonplaats			Totaal
	België	Andere EG-landen	Niet EG-landen	
Nationaliteit:				
Belg	672 101	388	183	672 672
Ander EG-land	32 453	881	246	33 980
UNO-vluchtelingen	458	0	1	459
Vaderlandslozen	40	0	0	40
Andere	6 928	20	69	7 017
Totaal niet-Belgen	39 879	901	316	41 096
Totaal	711 980	1 289	499	713 768

Bron: RSVZ

Tabel 9. Eenmanszaken en hun levensduur volgens provincie
(Inschrijvingen in het Handelsregister in Vlaanderen en Brussel, januari tot juni 1990)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
Antwerpen	2 165	209	157	99	95	26	1 579	72,93%
Brussel	1 685	203	121	72	100	25	1 164	69,08%
Vlaams-Br	1 286	125	78	57	57	17	952	74,03%
W.-Vlaand.	1 780	134	91	77	74	20	1 384	77,75%
O.-Vlaand.	1 918	163	130	82	73	30	1 440	75,08%
Limburg	1 069	104	63	40	43	9	810	75,77%
Totaal	9 903	938	640	427	442	127	7 329	74,01%

(1) Aantal inschrijvingen

(2) Stopzettingen binnen 6 maand

(3) Stopzettingen na 7 à 12 maand

(4) Stopzettingen na 13 à 18 maand

(5) Stopzettingen na 19 à 24 maand

(6) Stopzettingen na 25 à 27 maand

(7) Niet stopgezet na 27 maand

(8) Percentage actieve bedrijven na 27 maand

Bron: Berekeningen op basis van gegevens van het Handelsregister

Tabel 10. Eenmanszaken en hun levensduur volgens hoofdsector van activiteit
(Inschrijvingen in het Handelsregister in Vlaanderen en Brussel, januari tot juni 1990)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
Antwerpen								
Prim. sector	22	1	0	0	1	0	20	90,91%
Nijverheid	168	16	1	8	5	5	133	79,17%
Bouw	251	17	17	12	5	1	199	79,28%
HHR (*)	1 184	128	106	55	57	12	826	69,28%
Diensten	540	47	33	24	27	8	401	74,26%
Totaal	2 165	209	157	99	95	26	1 579	72,93%
Brussel								
Prim. sector	6	1	0	0	0	0	5	83,33%
Nijverheid	80	14	4	3	4	3	52	65,00%
Bouw	270	33	7	8	17	3	192	71,11%
HHR (*)	672	92	54	33	31	7	455	67,71%
Diensten	657	63	46	28	48	12	460	70,02%
Totaal	1 685	203	121	72	100	25	1 164	69,08%
Vlaams-Brabant								
Prim. sector	10	0	1	0	0	0	9	90,00%
Nijverheid	61	7	5	0	2	1	46	75,41%
Bouw	190	12	8	9	14	2	145	76,32%
HHR (*)	608	66	35	26	30	9	442	72,70%
Diensten	417	40	29	22	11	5	310	74,34%
Totaal	1 286	125	78	57	57	17	952	74,03%
West-Vlaanderen								
Prim. sector	45	2	2	0	0	0	41	91,11%
Nijverheid	158	6	8	7	2	0	135	85,44%
Bouw	204	7	4	8	8	4	173	84,80%
HHR (*)	947	80	62	49	45	13	698	73,71%
Diensten	426	39	15	13	19	3	337	79,11%
Totaal	1 780	134	91	77	74	20	1 384	77,75%

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
Oost-Vlaanderen								
Prim. sector	47	0	2	2	0	1	42	89,36%
Nijverheid	133	6	5	4	7	5	106	79,70%
Bouw	236	11	12	6	4	1	202	85,59%
HHR (*)	1 048	114	85	57	51	20	721	68,80%
Diensten	454	32	26	13	11	3	369	81,28%
Totaal	1 918	163	130	82	73	30	1 440	75,08%

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
Limburg								
Prim. sector	23	2	1	1	0	0	19	82,61%
Nijverheid	81	10	4	5	5	0	57	70,37%
Bouw	167	10	4	4	4	0	145	86,83%
HHR (*)	555	65	41	19	23	6	401	72,25%
Diensten	243	17	13	11	11	3	188	77,37%
Totaal	1 069	104	63	40	43	9	810	75,77%

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
Vlaanderen en Brussel								
Prim. sector	153	6	6	3	1	1	136	88,89%
Nijverheid	681	59	27	27	25	14	529	77,68%
Bouw	1 318	90	62	47	52	11	1 056	80,12%
HHR (*)	5 014	545	383	239	237	67	3 543	70,66%
Diensten	2 737	238	162	111	127	34	2 065	75,45%
Totaal	9 903	938	640	427	442	127	7 329	74,01%

(*) HHR: Handel, Horeca, Reparaties

(1) Aantal inschrijvingen

(2) Stopzettingen binnen 6 maand

(3) Stopzettingen na 7 à 12 maand

(4) Stopzettingen na 13 à 18 maand

(5) Stopzettingen na 19 à 24 maand

(6) Stopzettingen na 25 à 27 maand

(7) Niet stopgezet na 27 maand

(8) Percentage actieve bedrijven na 27 maand

Bron: Berekeningen op basis van gegevens van het Handelsregister

Tabel 11. Vennootschappen en hun levensduur
(Inschrijvingen in het Handelsregister in Vlaanderen en Brussel, januari tot juni 1990)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
Antwerpen	2 528	15	8	16	14	4	2 471	97,75%
Brussel	2 718	9	10	10	23	2	2 664	98,01%
Vlaams-Br.	1 024	4	6	9	6	1	998	97,46%
W.-Vlaand.	1 401	3	3	5	5	2	1 383	98,72%
O.-Vlaand.	1 517	11	4	3	18	4	1 477	97,36%
Limburg	839	3	0	3	3	1	829	98,81%
Totaal	10 027	45	31	46	69	14	9 822	97,96%

(1) Aantal inschrijvingen

(2) Stopzettingen binnen 6 maand

(3) Stopzettingen na 7 à 12 maand

(4) Stopzettingen na 13 à 18 maand

(5) Stopzettingen na 19 à 24 maand

(6) Stopzettingen na 25 à 27 maand

(7) Niet stopgezet na 27 maand

(8) Percentage actieve bedrijven na 27 maand

Bron: Berekeningen op basis van gegevens van het Handelsregister

Tabel 12. Vennootschappen en hun levensduur volgens de vennootschapsvorm
(Inschrijvingen in het Handelsregister in Vlaanderen en Brussel, januari tot juni 1990)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
NV	3 701	14	10	17	20	4	3 636	98,24%
Coöp. V.	2 794	13	15	17	25	6	2 718	97,28%
BVBA	3 433	16	6	12	24	4	3 371	98,19%
Andere	99	2	0	0	0	0	97	97,98%
Totaal	10 027	45	31	46	69	14	9 822	97,96%

Tabel 13. Vennootschappen volgens vennootschapsvorm en provincie
(Inschrijvingen in het Handelsregister in Vlaanderen en Brussel, januari tot juni 1990)

	NV	BVBA	Coöp. V.	Andere	Totaal
Antwerpen	887	1 032	584	25	2 528
Brussel	1 000	643	1 058	17	2 718
Vlaams-Brab.	377	370	270	7	1 024
West-Vl.	545	509	333	14	1 401
Oost-Vl.	458	640	392	27	1 517
Limburg	434	239	157	9	839
Totaal	3 701	3 433	2 794	99	10 027

Bron: Berekeningen op basis van gegevens van het Handelsregister

Referenties

- C. Bert (1986). *Profilering van nieuw ondernemerschap*. Brussel: KMO-Studiecentrum-K.U.Brussel.
- L. Bragard, R. Donckels, P. Michel, M.P. Demarché en B. Dupont (1986). *De nieuwe ondernemer. Samenvatting eerste onderzoeksjaar*. Brussel: Interuniversitair College voor Doctorale Studies in Management.
- J. Degadt (1992). 'Economische uitdagingen voor de toekomst'. In E. Schokkaert en L. Bouckaert (red). *Winst en Waarden. Een ethische agenda voor het zelfstandig ondernemen*. Leuven: ACCO, pp. 117-145.
- J. Degadt (1992). *De inkomens van de Brusselse bevolking. Studie van de fiscale statistiek der inkomsten in het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest*. Brussel (Reeks 'De Dossiers Brussel', uitgegeven door de VZW BRES in opdracht van de Brusselse Executieve).
- J. Degadt (1992). *Leven en ... sterven van startende zelfstandige ondernemers*. (Onderzoek in opdracht van het NCMV over het profiel van de starters in Vlaanderen en Brussel).
- J. Degadt en M. Cottyn (1992). *Profiel van de zelfstandige beroepsbevolking in het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest*. Brussel (Reeks 'De Dossiers Brussel', uitgegeven door de VZW BRES in opdracht van de Brusselse Executieve).
- J. Degadt en M. Cottyn (1993). *De actieve bevolking in het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest*. Brussel (Nieuwsbrief van de VZW BRES in opdracht van het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest).
- R. Donckels, J. Degadt en B. Degadt (1988). *KMO's in België*. Leuven: ACCO.
- R. Donckels, J(oris) Degadt, T. Degadt en J(an) Degadt (1990). *Baas in je eigen zaak*. Tielt: Lannoo.
- Rijksinstituut voor de Sociale Verzekeringen der Zelfstandigen. *Statistiek van de personen die onder de toepassing vallen van het sociaal statuut van de zelfstandigen*. Brussel, diverse jaargangen.
- E. Schokkaert en A. Denys (1992). 'Het profiel van de zelfstandige ondernemer'. In E. Schokkaert en L. Bouckaert. *Winst en Waarden. Een ethische agenda voor het zelfstandig ondernemen*. Leuven: ACCO, pp. 25-40.
- K. Vanleysen (1991). *Startend Limburgs ondernemerschap tussen augustus 1987 en augustus 1988*. Diepenbeek: eindverhandeling Economische Hogeschool Limburg.

*C. Vandermotten, R. Boswell, L. Cools,
I. Denonville, M. Hancq, M.A. Maniet,
M. Roelandts*

Waals-Brabant
nieuwe aantrekkingspool voor Wallonië
of uitdijing van de Brusselse olievlek

De zienswijze van de politici van het Waals Gewest op het gegeven Waals-Brabant is niet altijd gespeend van dubbelzinnigheid. Daarvan getuigt o.m. het voorproject van het Waalse gewestplan voor ruimtelijke ordening, waarin Waals-Brabant wordt voorgesteld als een dynamisch Waals gebied bij uitstek. Sommigen zien het gebied dan weer als het beginpunt van een nieuwe economische as die via Namen zou lopen naar Aarlen langs de autoweg van de Ardennen. Deze structurele realiteit moet nog worden bewezen. Anderzijds is er de vaste wil de verstedelijking van Waals-Brabant in de hand te houden en zo de uitdijing van de chaotische en opdringerige Brusselse olievlek te keren.

Waals-Brabant: aantrekkingspool bij uitstek voor Wallonië

Wat nu ook de parameters zijn, het blijkt wel dat Waals-Brabant de meest dynamische provincie (of toekomstige provincie) is van het Waals Gewest. Tussen 1970 en 1991 steeg de bevolking er met 37%, jaarlijks gemiddeld met 1,5%. Tijdens dezelfde periode stagneerde de bevolking elders in het Waals gewest (+ 0,4%); Luxemburg had een accres van 7% en Namen van 11%; de twee dichtst bevolkte provincies Luik en Henegouwen zagen hun bevolking dalen. In de demografische groei van Wallonië gedurende de laatste dertig jaar had Waals-Brabant een aandeel van 90%. In 1965 leverde Waals-Brabant slechts 6,2% van het Waals bruto produkt. Dit percentage steeg van 7,6 in 1975 naar 8,9 in 1988. Het is wel zo dat dit aandeel steeds lager is dan het aandeel van het gebied in de Waalse bevolking (resp. 7,1%, 8,0% en 9,6%), wat duidelijk wijst op de drukke pendelbeweging naar Brussel. Toch levert deze positieve ontwikkeling een bewijs voor de lokale economische groei en niet alleen voor de toename van pendelaars.

Deze gunstige economische ontwikkeling komt ook tot uiting in de werkgelegenheid ter plaatse: 60 900 werknemers in 1974, 61 800 in 1982, 74 100 in 1991. Deze groei ontstond hoofdzakelijk in de jaren 1980, terwijl die voor het overige deel van Wallonië slechts 1% bedroeg, wat, gezien de toename van de deeltijdse arbeid, in feite wijst op een daling van de werkgelegenheid.

Blijkbaar nam het slaapstedelijke karakter van Waals-Brabant tijdens de jaren 1980 relatief af tegenover het voorgaande decennium. Voor een bevolkingsgroei met 14,8% in de periode 1974-1982 stond een groei van de werkgelegenheid met slechts 1,8%. Tussen 1982 en 1991 was het net andersom: + 10,6% bevolking en + 19,9% jobs.

Naast de werknemers waren er 13 200 zelfstandigen als hoofdberoep in 1974; 14 500 in 1982 en 20 800 in 1991. Ook hier versnelt het groeitempo tijdens de tweede periode en bereikt 43% tussen 1982 en 1991, zelfs 50% wanneer men de landbouwers niet meerekent. Andermaal is de groei er veel krachtiger dan in de rest van Wallonië, waar de groei slechts 8% (12% zonder de landbouwers) bedroeg. Anderzijds is het wel zo dat een deel van deze zelfstandigen hun beroep niet in hun woonplaats uitoefenen maar elders, vooral in Brussel.

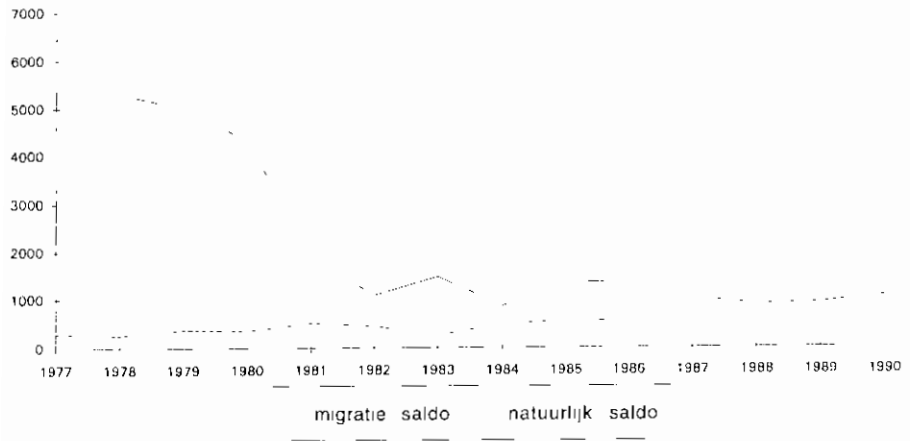
Deze toename van de werkgelegenheid in Waals-Brabant gaat gepaard met een structurele ontwikkeling die gunstiger is dan in de van oudsher geïndustrialiseerde Waalse provincies. Opvallend zijn de aanwezigheid van chemische bedrijven, vooral in de farmaceutische sector, de afwezigheid van stagnerende industrietakken, behalve dan de staalindustrie, de forse groei van financiële diensten en de vastgoedsector en de energieke handel- en horecabedrijven.

Waals-Brabant: randstedelijke expansie van Brussel

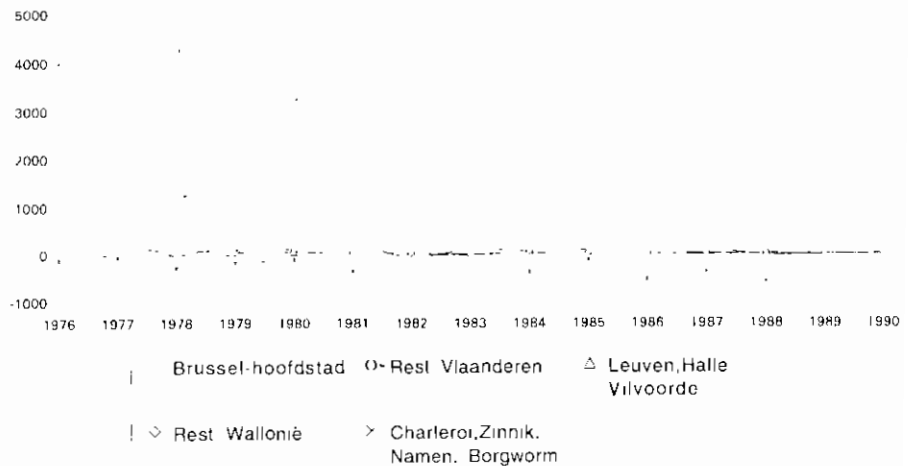
Er is ook een andere interpretatie van het sociaal-economische gegeven, Waals-Brabant. Ondanks de gunstige ontwikkeling van de werkgelegenheid (zie hierboven) is de toename van de Waalsbrabantse bevolking meer en meer het gevolg van de randstedelijke expansie. Dit blijkt uit de migratoire positieve saldi vanuit Brussel en uit het feit dat het bescheiden aandeel van het natuurlijke accres deels toe te schrijven is aan de fertiliteit van jonge volwassenen die zich recent in de streek hebben gevestigd (Fig. 1 en 2).

Had de randstedelijke expansie een dieptepunt bereikt in de jaren 1980, en was er hoop op een gunstige kering van dat verschijnsel, zodat er zelfs sprake was van een *retour à la ville*, dan bewees het einde van de jaren 1980 dat dit dieptepunt veeleer conjunctureel was dan dat er sprake was van een nieuwe relatie stad / voorstad. Ook vanuit Vlaams-Brabant was er een gunstig saldo voor Waals-Brabant, wat mogelijk verband hield met taalfactoren.

Figuur 1: Componenten van de bevolkingsgroei in Waals-Brabant.

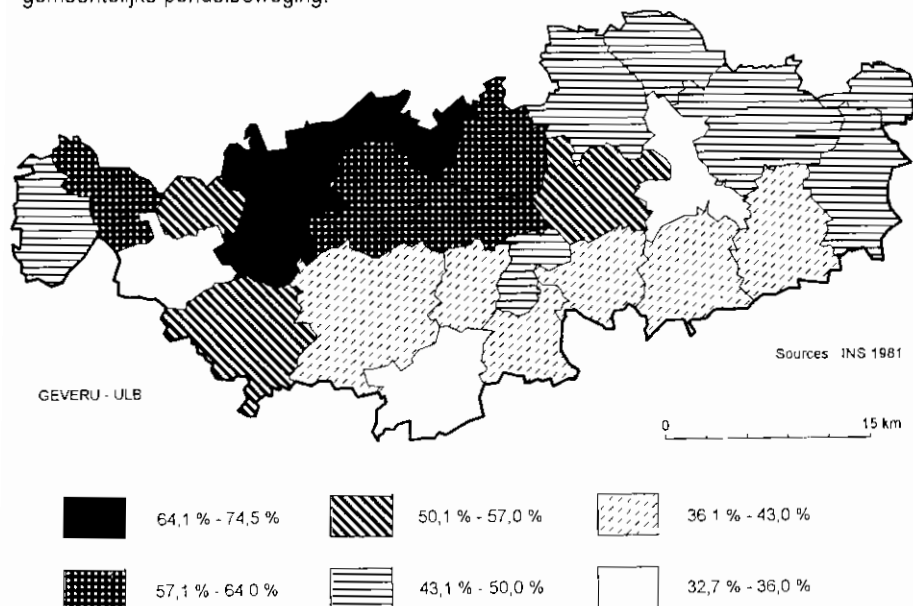

Figuur 2: Saldi van de migratoire balans van Waals-Brabant.

Daarentegen is de demografische beweging tussen Waals-Brabant en de rest van Wallonië quasi nihil. Dat geldt trouwens ook voor Vlaams-Brabant en de rest van Vlaanderen. Geheel Brabant wordt meer en meer zelfstandig op demografisch gebied. De laatste jaren is zelfs een negatief saldo merkbaar met de aangrenzende arrondissementen Borgworm (Warremme), Namen, Charleroi en Zinnik (Soignies), wat mogelijk wijst op een uitstoot van Waalsbrabanders die door de prijsstijging van het vastgoed nog verder van Brussel worden gedreven, naargelang de randstedelijke

Figuur 3: Aandeel van de uitgaande pendel naar Brussel in het totaal van de uitgaande gemeentelijke pendelbeweging.

olievlek zich uitbreidt.

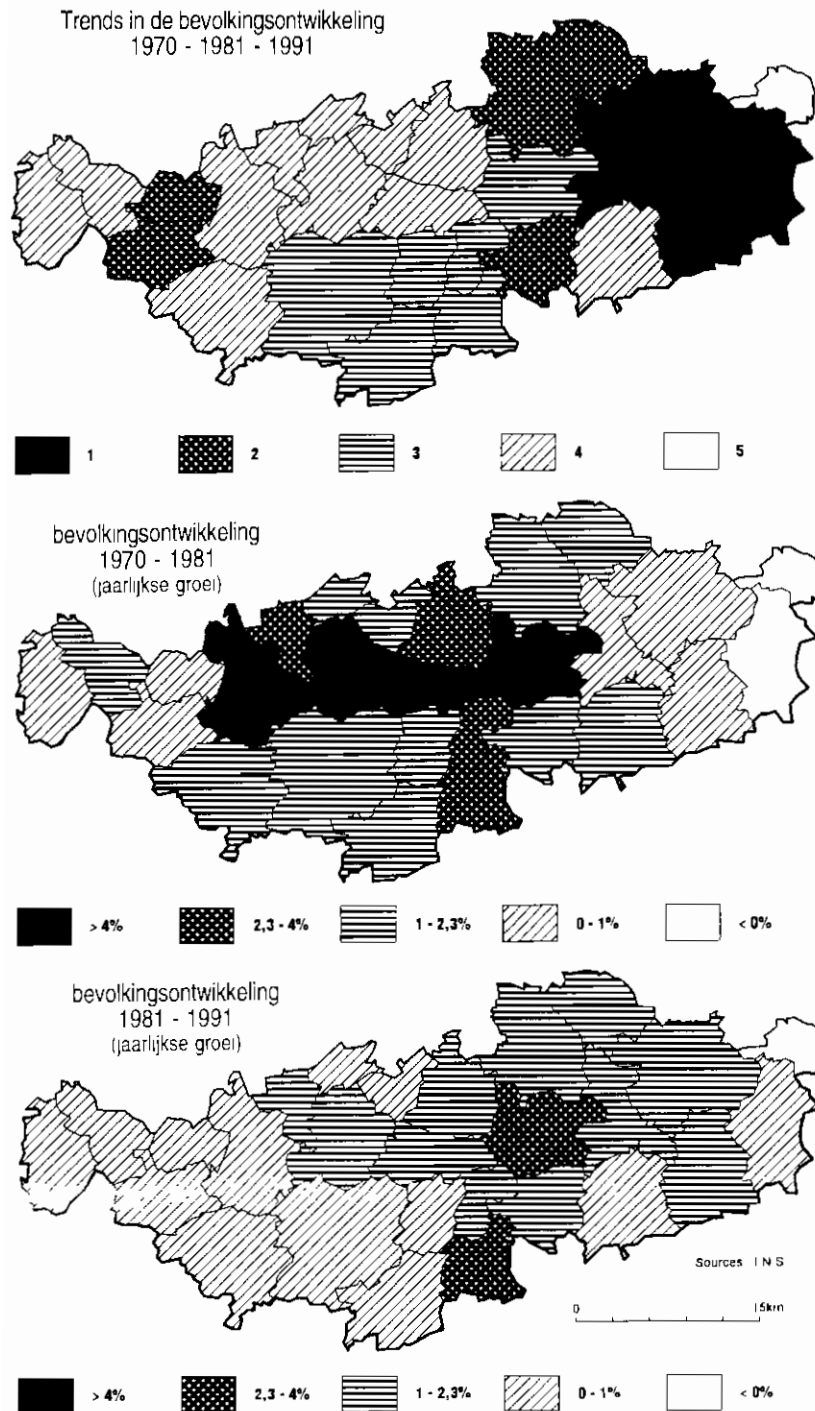
Ondanks de stijging van de plaatselijke werkgelegenheid, is de omvang van de pendel naar Brussel het meest opvallende kenmerk van de arbeidsmarkt (Fig. 3). Alleen Nijvel, Louvain-la-Neuve en Tubize kennen een overwegend inkomende pendel.

De randstedelijke welstand van een groot deel van Waals-Brabant en zijn inwoners blijkt uit het fiscale inkomen van de belastingplichtigen, die het hoogste is van het land en dit al sedert 1970: 114% van het rijksgemiddelde in 1970; 120% in 1980 en 118% in 1992. Op de zelfde tijdstippen was er, behalve Nijvel, telkens slechts één Waals arrondissement dat hoger scoorde dan het rijksgemiddelde: Luik in 1970, Namen in 1980 en Aarlen in 1992!

De uitbreiding van de randstedelijke expansie (olievlek) blijkt zowel uit de ontwikkeling van de demografische structuur van de Waalsbrabantse gemeenten (Fig. 4 en 5) als uit de kaarten van de vastgoedsector van dit gebied. Tijdens de laatste jaren is Waals-Brabant goed voor 1/5 van de oppervlakte van de in Wallonië verkochte kavels (Fig. 6).

Wanneer men in aanmerking neemt dat vooral jonge gezinnen met kinderen van 0 tot 5 jaar zich in het randstedelijk gebied vestigen, getuigt het hoge percentage van de 20-24-jarigen voor de uitbreiding van de randstedelijke olievlék in de loop der jaren 1970. Dat geldt niet voor Tubize en Nijvel, die autonome polen zijn gebleven. Dat is deels ook het geval voor het universitaire centrum Ottignies - Louvain-la-Neuve. La Hulpe en Rixensart waren reeds op het einde van de jaren zeventig overspoeld door de randstedelijke golf; ze komen niet voor op de kaart van de

Figuur 4: Bevolkingsontwikkeling 1970-1991.

gemeenten waar het percentage van de bevolking van 10-19 jarigen het hoogst is. Op deze kaart verschijnen echter wel Chaumont-Gistoux, meer naar het oosten gelegen, en de gemeente Chastre, meer naar het zuiden, op de lijn naar Namen. De 0-9-jarigen zijn sterk vertegenwoordigd ten oosten en ten zuiden van Ottignies – Louvain-la-Neuve tot aan de zuidelijke grens van Waals-Brabant, aan beide zijden van de as naar Namen. Alleen de uiterst oostelijke gemeenten en Ittre behouden hun sterk vergrijsde bevolking, traditioneel voor het platteland van de lage plateaus in Midden-België; deze streek had zeer lang te kampen met een landelijke exodus, dit tegen de achtergrond van een lage fertiliteit.

In Waals-Brabant, waar sociale woningen toch schaars zijn (slechts 4,7% van het totale woningbestand), zijn het precies deze meest afgelegen gemeenten, waar de inkomens het laagst zijn en waar de bevolking het kwetsbaarste is voor een hausse in de vastgoedsector, die in een versneld tempo doorgaat ingevolge de verdere overwoekering door de randstedelijke olievlek Brussel.

De dichtst bij Brussel gelegen gemeenten daarentegen zijn al min of meer verzadigd, ofwel omdat de vastgoedsector er vooral beperkt is tot reeds bestaande meesterwoningen, ofwel omdat de enige nog beschikbare grote gronden (kavels) alleen voor zeer gegoeden toegankelijk zijn. Dit is het geval voor Lasne, met het hoogste inkomen per hoofd in België. Hebben vroeger de meest gegoeden de rand van de hoofdstedelijke periferie eerst gekoloniseerd, dan heeft men thans de indruk dat, door de druk van de steeds grotere wordende afstanden, de uiterste randen van de periferie erg in de smaak vallen en ook binnen het bereik komen van de middenklasse. In Brussel zelf blijven de minst bedeelde gevangen in de meest vervallen wijken van de hoofdstad.

Welke interne structurering moet er dan komen in Waals-Brabant?

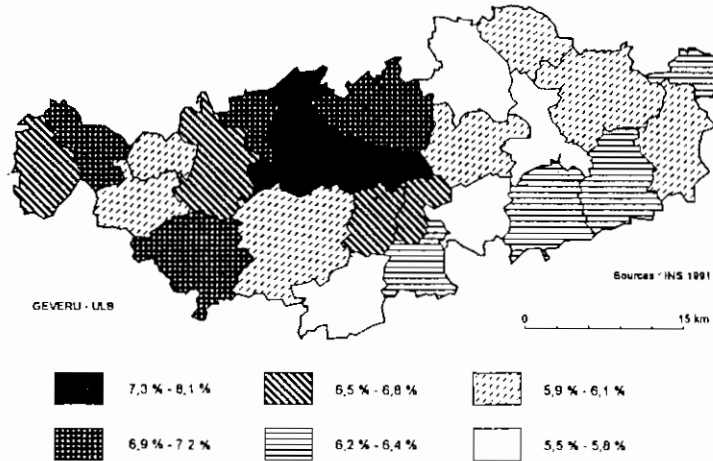
Om nu te weten of de interne structurering van Waals-Brabant verstevigd is, of ze integendeel, zoals vroeger, deel uitmaakt van het randstedelijke magma, moet men het probleem vanuit verschillende gezichtspunten benaderen.

In vergelijking met de jaren zestig is de commerciële uitrusting fel verbeterd zodat plaatsen als Waterloo, Eigenbrakel (Braine l'Alleud), Nijvel, Ottignies – Louvain-la-Neuve of Waver commerciële trekpleisters

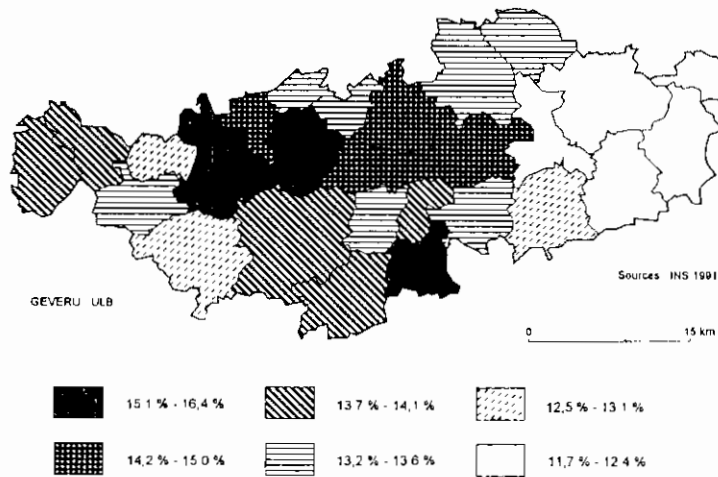
1. Grotere groei in de tweede periode
2. Constante groei
3. Zwakkere groei in de tweede periode (meer dan de helft)
4. Zwakkere groei in de tweede periode (minder dan de helft)
5. Nulgroei

Figuur 5: Bevolking naar leeftijdsgroepen van de Waalsbrabantse gemeenten in 1991.

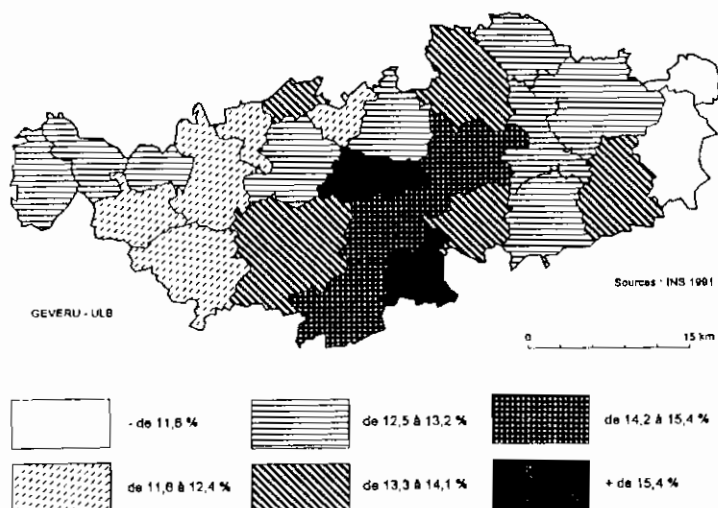
aandeel van 20-24-jarigen in de gemeenten van Waals Brabant in 1991

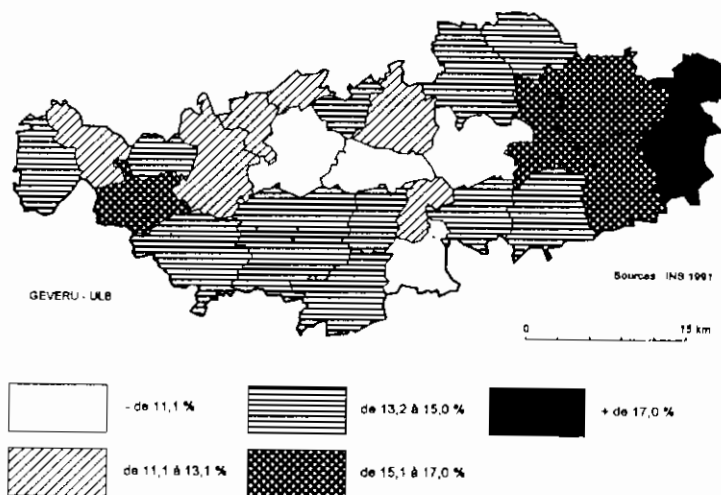
aandeel van 10-19-jarigen in de gemeenten van Waals Brabant in 1991

aandeel van 0-9-jarigen in de gemeenten van Waals Brabant in 1991

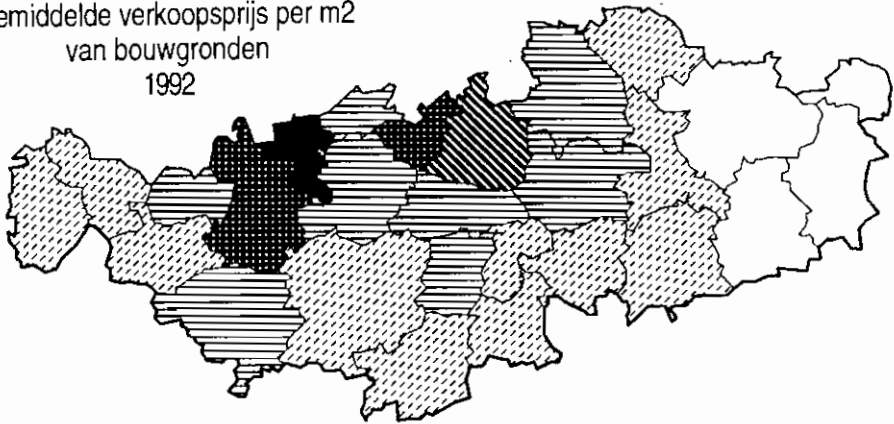

aandeel van de 65+-ers in de gemeenten van Waals Brabant in 1991

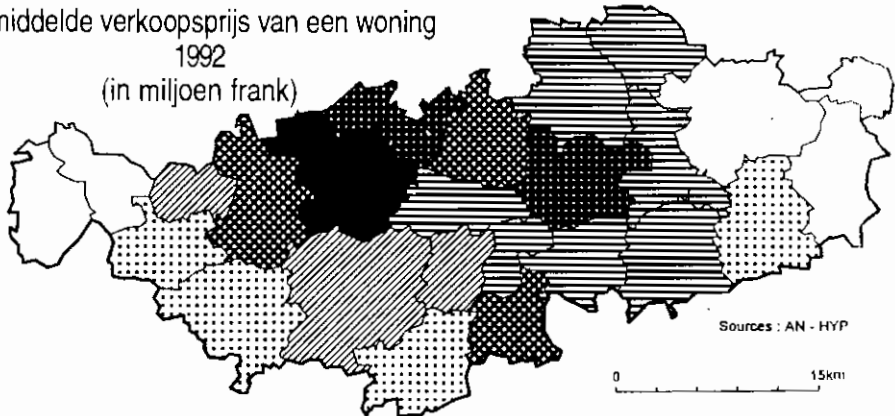

Figuur 6: De markt van de vastgoedsector in Waals-Brabant.

gemiddelde verkoopprijs per m²
van bouwgronden
1992

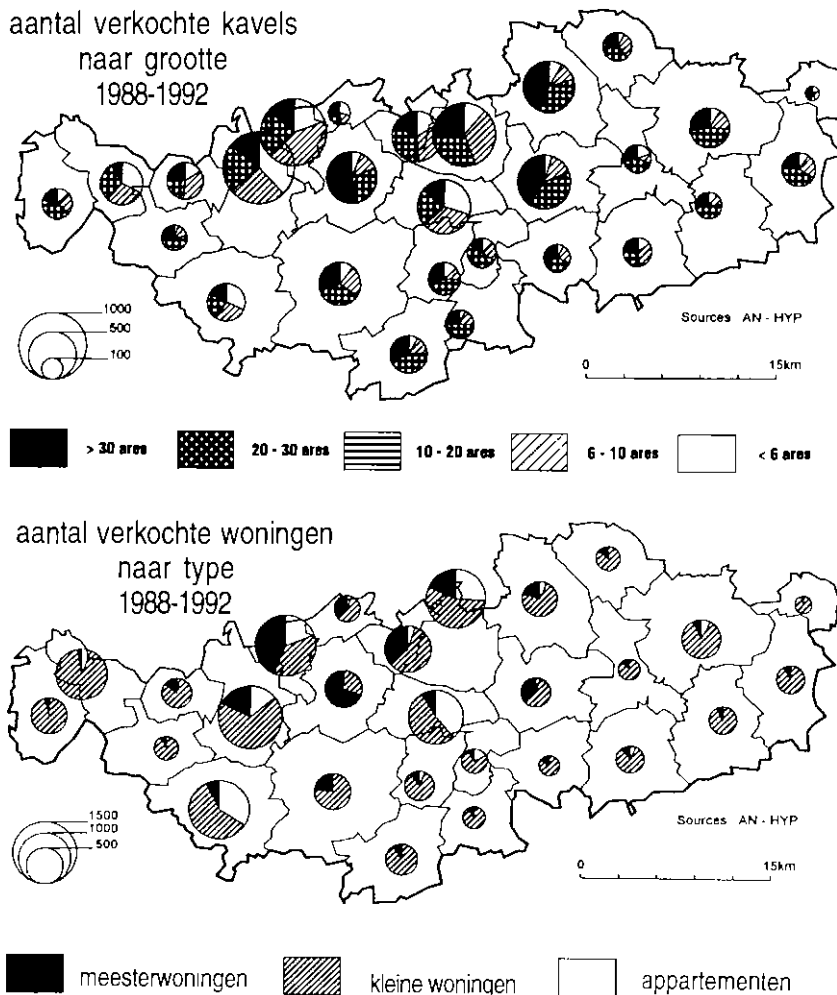

gemiddelde verkoopprijs van een woning
1992
(in miljoen frank)

zijn die de concurrentie met Brussel aankunnen zelfs voor de produkten van hoge kwaliteit.

Reeds in 1981 volgden 89% van de kinderen tussen 6 en 12 jaar lager en 81% (van af 12 jaar) secundair onderwijs in de scholen van Waals-Brabant (Fig. 7). Op cultureel gebied beschikt Waals-Brabant over 2700 bioscoopplaatsen, verdeeld over 5 centra (Louvain-la-Neuve, Waterloo, Waver,

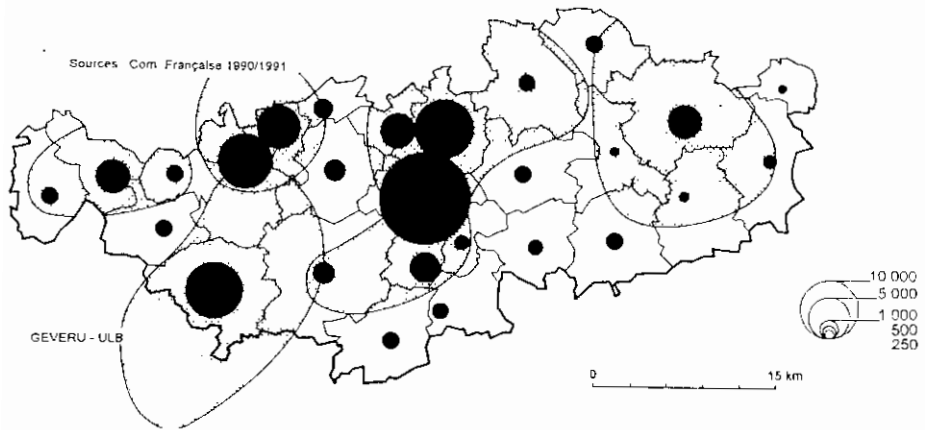

Rixensart en Nijvel). En Louvain-la-Neuve bezit een theatercentrum dat zelfs bezoekers uit Brussel trekt (Fig. 8). Het recruiteringsgebied van de *Université catholique de Louvain* betreft vanzelfsprekend een ander en breder niveau; het is ruimtelijk het meest gespreide van alle Franstalige Universiteiten.

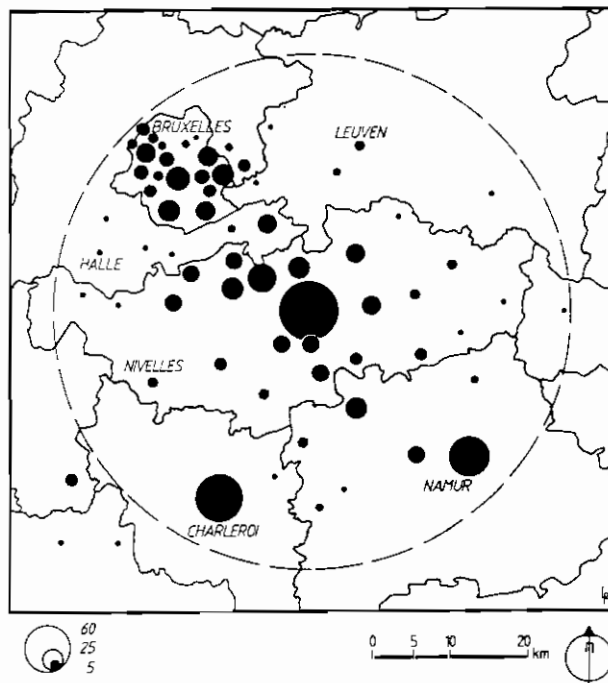
Men kan stellen dat het hier niet zozeer om een autonome structurering van Waals-Brabant gaat dan wel om een versterking van de structurering van de Brusselse metropoolzone in een model van multipolaire verstedelijking van handel en diensten. Dit kan gepaard gaan met verschuivingen in de tertiaire sector, dit alles gestimuleerd door de ontwikkeling van het individuele vervoer.

Gaat men uit van een ander gezichtspunt door de uitstraling van de

Figuur 7: Schoolbevolking in Waals-Brabant voor het schooljaar 1990-1991
Alleen de grote invloedzones van het secundaire onderwijs zijn weergegeven, exclusief die van Ottignies – Louvain-la-Neuve.

Figuur 8: Recruteringsgebied van het cliëntèle van het Jean Vilar-theater te Louvain-la-Neuve in 1986

Bron: | Thomas, *Acta Geographica Lovaniensia*.

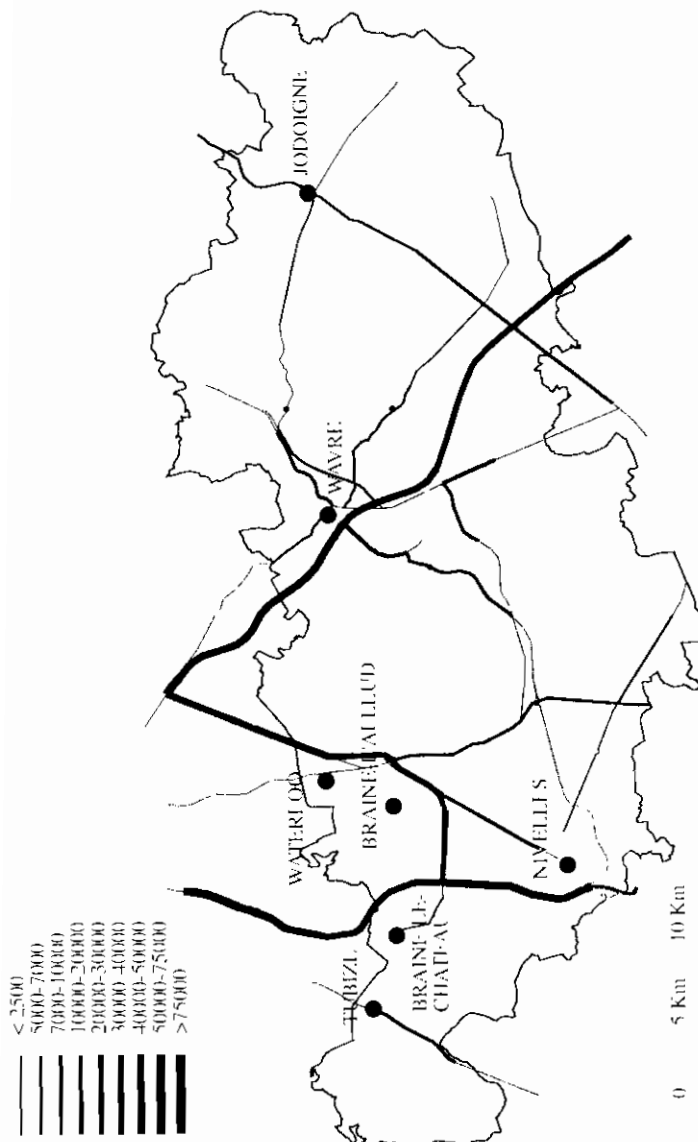
Belgische steden na 1960 te vergelijken met die van vandaag, dan stelt men vast dat in 1960 het punt met de laagste verkeersintensiteit tussen Waver en Brussel ligt en dat dit nu verschoven is richting Namen tot aan de verkeerswisselaar Gembloux-Geldenaken (Jodoigne). Daartegenover staat dat op de kaart van de verkeersstroom alles duidelijk wijst naar Brussel, met zeer weinig oost-west-verkeer (Fig. 9). De straalsgewijze uitbouw van het spoorwegnet maakt dit alles nog duidelijker voor wat het openbaar vervoer betreft. Alleen het vervoer van de schoolbevolking per autobus onttrekt zich enigszins aan deze algemene stroom; dat concentreert zich rond de belangrijkste centra van secundair onderwijs van de regio. Men merke op dat, behalve Geldenaken (Jodoigne), dat volkomen buiten de centrale as en de randstedelijke zone ligt, deze onderwijscentra zelf aan de grote toegangswegen naar Brussel liggen, zodat we opnieuw op ons uitgangspunt belanden: de vraag naar interne structurering blijft op twee verschillende niveaus hangen en die niveaus zijn dan nog verstrengeld.

De wedloop tussen Waver, Ottignies – Louvain-la-Neuve en Nijvel voor de functie van provinciehoofdplaats, die al geleid heeft tot het uiteenvallen van de instellingen, en ons herinnert, op een ander niveau weliswaar, aan de strijd rond de hoofdstad van Wallonië, bewijst zeer duidelijk het gebrek aan integratie. Waals-Brabant blijft ingedeeld in compartimenten. (Fig. 10):

- in het westen een weinig dynamische industriële zone die achtereenvolgens geleden heeft onder de crisis in de synthetische textiel én die in de staalindustrie, maar amper werd getroffen door de randstedelijke expansie, en waar de sociaal-economische situatie van de bevolking vrij laag is;
- in het centrum een welstellende randstedelijke zone, gelegen aan de assen Waterloo-Nijvel en La Hulpe – Ottignies – Louvain-la-Neuve, maar met een opvallende interstitiële bebouwing, die het gevolg is van een lakse verstedelijking;
- grote gebieden in het zuiden en in het oosten die ruraal zijn gebleven, ondanks de recente druk van de vastgoedsector, vooral langs de as naar Namen. De ruimtelijke structurering in dorpskernen blijft in het oosten onverkort in stand: Geldenaken (Jodoigne) blijft zijn traditionele rol van verbinding met de omliggende plattelandsgemeenten behouden. Deze delen hebben de laagste inkomens van Waals-Brabant.

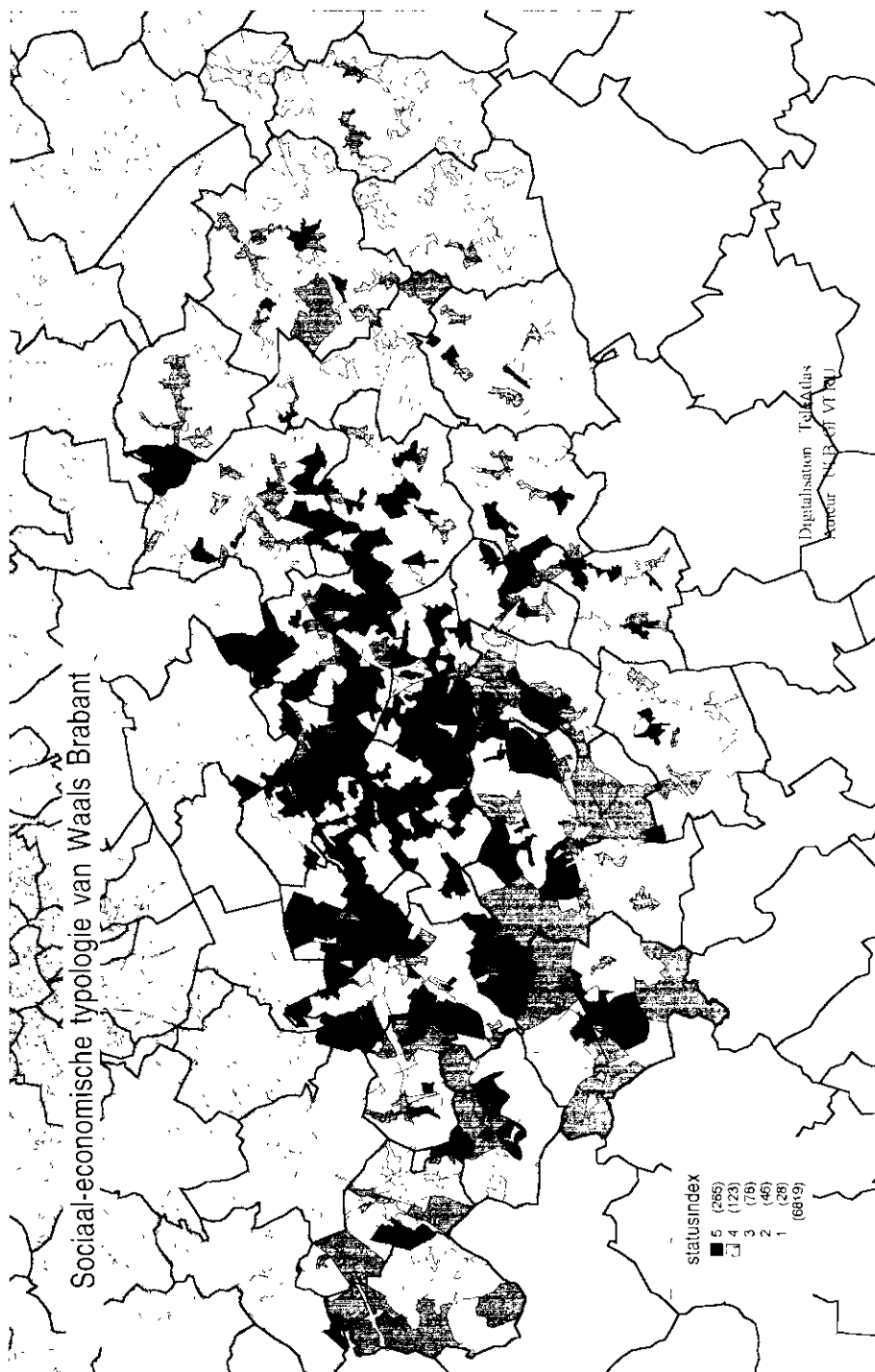
Welke keuzemogelijkheden zijn er nu en wat met de relatie met Brussel?

Een lakse houding zou de bestaande tendenzen nog versterken d.w.z. een voortschrijdende randstedelijke expansie van Brussel naar Waals-Brabant in de hand werken met nadelige gevolgen voor de midden- en hogere bevolgingsklasse van Brussel, en met zeer zeker een delocalisatie van

Figuur 9: Verkeersstroom op de wegen in 1990.

Figuur 10: Sociaal-economische typologie van Waals-Brabant. De vijf statusindexen zijn vastgesteld op basis van een multi-variabele analyse op het niveau van statistisch sectoronderzoek. De hoogste standing heeft het cijfer 5. De woonkernen van minder dan 100 inwoners werden niet ingevuld.

bepaalde bestaande tertiaire prestige- en R & D-ondernemingen en inplanting van nieuwe, gelijksoortige ondernemingen. Deze trends zijn zeer belastend voor de open ruimte, door de erg verspreide urbanisatie en dragen nauwelijks bij aan de totstandkoming van een stadsontwikkeling (urbanisatie). Ze zijn evenmin bevorderlijk voor het gebruik van het openbaar vervoer, nu de toegang tot Brussel meer en meer dicht slibt: het verkeer op de autowegen is tussen 1987 en 1990 gestegen met 27%, op de secundaire wegen met 11%.

Wanneer deze tendenzen zich doorzetten, bestaat het gevaar dat het groene landschap, van oudsher een van de troeven van Waals-Brabant, voorgoed verdwijnt. De door bebouwing opgesoupeerde oppervlakten zijn al zeer aanzienlijk (Tabel 1). Hoewel de helft van de talrijke gebieden geschikt voor bebouwing volgens de streekplannen nog open zijn, komen ze bij een herziening van de streekplannen in gevaar, daar de vraag almaar stijgt.

Tabel 1 Grondbestemming in Waals-Brabant (de waarden zijn orden van grootheid.

Totale oppervlakte	100,0%	109 226 ha
voor bebouwing geschikt (volgens gewestplan)	23,4%	25 565 ha
woonzones (idem)	20,0%	21 792 ha
reeds geurbaniseerd	11,0%	12 031 ha

Bron: Les échos de l'aménagement et de l'urbanisme, nr 5 et 6, 1993

De voorbereiding van de Waalse gewestplannen voor de ruimtelijke ordening en de herziening van de gewestplannen voor Waals-Brabant enerzijds, de in werkingstelling van het gewestelijk ontwikkelingsplan voor de Brusselse Regio anderzijds, zouden een gelegenheid voor gemeenschappelijk overleg moeten zijn tussen Wallonië en Brussel om te trachten de hierboven vermelde trends om te buigen, iets waarvan beide gewesten zouden profiteren. Dat veronderstelt aan beide zijden een sterke politieke wil.

De fiscale inkomsten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest komen voor 2/3 van de belasting op fysieke personen en zelfs voor 80% van de welstand van een vermogende bevolking wanneer men ook nog andere taksen meerekent. Brussel moet bijgevolg absoluut deze welstellende klasse behouden. Paradoxaal genoeg is dat een absolute voorwaarde om over middelen te beschikken die nodig zijn om een actieve welzijnspolitiek te voeren voor zijn minder begunstigde bewoners en wijken.

Waals-Brabant moet de bevolkingsgroei energiek in de hand houden en controleren uit hoofde van de ruimtelijke ordening. Dit vereist o.m. sterker verzet tegen de druk van de vastgoedsector maar ook tegen de politiek van sommige gemeentebesturen. De aandacht moet gaan naar verdichting van de bestaande bebouwde zones vooral in de traditionele woonkernen, en niet naar nieuwe verkavelingen. De bebouwde oppervlakte is, tussen 1980 en 1991, gestegen met 39% en dit bij een bevolkingsgroei van 10%.

Waals-Brabant zou een aantal banen kunnen aantrekken die in de Brusselse regio in het nauw zitten, althans in sommige sectoren; er zijn meer dan genoeg. Toch moet over deze decentralisatie door beide partijen omzichtig worden onderhandeld en beslist. De tertiaire sector met zijn ruime werkgelegenheid, gehuisvest in grote kantoorpanden, vindt zijn localisatie natuurlijk ideaal, zo dicht bij de knooppunten van het openbaar vervoersnet in de binnenstad. Maar Brussel moet zich niet vastklampen aan een nationale of internationale administratie die vrijgesteld is van belastingen, terwijl de periferie hoofdzakelijk zou profiteren van een prestigieuze privé tertiaire sector met hoog geschoold personeel.

Indien Waals-Brabant zijn imago en reputatie van een uitzonderlijke aantrekkingspool wil verstevigen moet het gewest een strakker en selectiever beleid voeren voor het vestigen van industrieën en tegelijk waakzaam zijn voor een zekere esthetica.

Natuurlijk blijft er het probleem van de werkgelegenheid voor de laag geschoolden van de plaatselijke bevolking. Men moet echter de mogelijkheden voor weinig geschoolden in de tertiare sector en in de zones voor ambachtelijke en dienstverlenende activiteiten niet onderschatten. Deze beslaan slechts 17% van de voor industrie en diensten geplande oppervlakte in het streekplan. Indien sommige industriële zones van Waals-Brabant, in het bijzonder die van Louvain-la-Neuve, goed voorzien zijn van top-industrieën, is er te veel ruimte toegemeten aan gewone activiteiten als produktie of distributie. Deze activiteiten zouden, met het oog op een geïntegreerd Waals beleid, beter passen in de niet zo ver afgelegen zwaar getroffen Henegouwse reconversiezones. Vergeten we niet dat tussen 1982 en 1991 de gesalarieerde handenarbeid in het arrondissement Nijvel met 6% gestegen is en in de rest van Wallonië gedaald met 10% en in Henegouwen met 13%.

Met het oog op wat ons de doeleinden voor een reële complementariteit tussen Brussel en Waals-Brabant inzake ruimtelijke ordening lijken te worden, dienen de concrete maatregelen met zorg te worden afgewogen. Twee voorbeelden:

- het inwerking stellen van het R.E.R.-net (Réseau Express Régional) op het radiale spoorwegnet vanuit Brussel is zonder twijfel noodzakelijk om de verstikkingsdood van Brussel tegen te gaan. Maar voor zover dat niet wordt begeleid door straffe maatregelen voor de verbetering van het stedelijk leefmilieu, of indien de prijzen in de Brusselse vastgoedsector blijven stijgen, kan zo een R.E.R.-net evengoed leiden tot een versnelde exodus uit de stad.
- de ontstedelijking van werkgelegenheid in de tertiaire sector kan er toe bijdragen de druk op de vastgoedmarkt van kantoren en tevens op deze markt in het algemeen, te verlichten. We hebben echter gewezen op de problemen waartoe een te selectieve ontstedelijking van de tertiaire sector kan leiden.

Stefan De Corte & Walter De Lannoy
Migraties in Brussel en zijn randgebied
in de periode 1988-1992

Inleiding

In het debat over de Brusselse rand worden een aantal sociale veranderingen in de randgemeenten toegeschreven aan de inwijking van nieuwe inwoners. Tot voor kort spitste dit debat zich in hoofdzaak toe op 'communautaire' aspecten, waarvan de verfransing een van de belangrijkste twistpunten was. Recent heeft de inwijking van hooggeschoolde en goedverdienende buitenlandse ambtenaren en kaderleden de wrevel opgewekt van sommige lokale besturen en een gedeelte van de lokale bevolking. Behalve naar het element 'taal' gaat de aandacht in het debat de laatste tijd vooral uit naar de 'sociale verdringing' van de lokale bevolking als gevolg van de inwijking van deze nieuwe bevolkingsgroepen. Herhaaldelijk vernoemde problemen in dit verband zijn de sterk stijgende prijzen van bouwgronden en woningen, waardoor het wonen in eigen streek voor de autochtonen bijna onmogelijk zou worden gemaakt. De discussie over de problematiek van de Brusselse rand staat zonder twijfel nauw in verband met de migraties in dit gebied en dan vooral met de inwijking van welstellende vreemdelingen. Daarom gaan we in deze bijdrage dieper in op de migraties die in de afgelopen vijf jaar (1988-1992) plaats vonden in Brussel en zijn randgebied. Onze aandacht gaat vooral uit naar het randgebied, zonder echter de dynamiek van de stad in haar geheel uit het oog te verliezen.

Het is bekend dat Brussel als stedelijk gebied tot ver buiten de grenzen van de negentien gemeenten van het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest reikt. We bestudeerden de migraties daarom binnen een gebied dat met de term 'stadsgewest' wordt aangeduid. Het stadsgewest is de gedaante die de grote, uitdijende stad vandaag aanneemt. Het bestaat in essentie uit de 'morfologische agglomeratie', het aaneengesloten bebouwde gebied, en de omringende 'banlieue' (figuur 1). De banlieue is de demografische

Figuur 1: Het Brusselse stadsgewest

groeizone van het stadsgewest, die zich in hoofdzaak ontwikkelt door de suburbanisatie (m.a.w. door de inwijking vanuit de agglomeratie). De gemeenten van de banlieue hebben vaak een nog betrekkelijk open karakter, maar zijn toch in dergelijke mate verstedelijkt en vooral afgestemd op de kernstad (de 19 gemeenten van het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest) dat ze bij het stadsgewest dienen gerekend te worden. Bij de afbakening van het stadsgewest werd behalve met morfologische kenmerken rekening gehouden met demografische karakteristieken (bevolkingsdichtheid, bevolkingsgroei), mobiliteit (pendel, woon-school verplaatsingen, migraties) en woningkenmerken (Leemans e.a. 1990). Het Brusselse stadsgewest

west dat aldus werd bepaald telt naast de 19 hoofdstedelijke gemeenten (de kernstad) 40 'randgemeenten'. Het gebied dat we verder in dit artikel als het randgebied (of de 'rand') zullen omschrijven heeft betrekking op deze veertig gemeenten. Van de 1.665.975 inwoners die het stadsgewest op 1 januari 1993 telde, woonde 43% in het randgebied¹.

We schetsen in deze bijdrage eerst een beeld van de totale mobiliteit en kijken daarna meer in detail naar de ruimtelijke patronen van de totale en van de binnen- en buitenlandse migraties. Daarbij wordt vooral de interactie tussen Brussel-Hoofdstad en het randgebied doorgelicht. Tenslotte wordt de invloed van de migraties in de periode 1988-92 op de bevolkingsontwikkelingen in het randgebied onderzocht.

De migraties werden in kaart gebracht aan de hand van *relatieve* migratiecijfers. Op de figuren 3 t.e.m. 8 werd per gemeente het migratiesaldo (het verschil tussen inwijking en uitwijking) uitgedrukt *per 1000 inwoners* van de gemeente. De cijfers zijn steeds *gemiddelde jaarlijkse waarden* voor de periode 1988-92: ze werden bekomen door de som van de saldi (over 5 jaar) te delen door de som van de bevolkingen (over 5 jaar). Voor elk jaar werd steeds met de *gemiddelde* bevolking gewerkt: d.i. de helft van de som van de bevolkingsaantallen bij het begin en het einde van dat jaar.

Op de kaarten werden steeds 5 klassen gebruikt. De klassegrenzen werden zodanig gekozen dat de verschillen *binnen* de klassen geminimaliseerd en de verschillen *tussen* de klassen gemaximaliseerd worden. Op die manier wordt het informatieverlies zoveel mogelijk beperkt.

Onze gegevens hebben enkel betrekking op verhuisbewegingen waarmee een verandering van gemeente gepaard gaat. Ze kunnen plaats vinden tussen twee gemeenten van het stadsgewest of tussen een gemeente van het stadsgewest en de rest van België of het buitenland. Omdat we niet over recente gegevens beschikken betreffende de woonmobiliteit *binnen* de gemeenten, laten wij deze verhuisbewegingen buiten beschouwing. Daar wij onze aandacht richten op het stadsgewest in zijn geheel en op de veranderingen in het randgebied in het bijzonder, laten de gegevens waarover wij konden beschikken ruimschoots toe een beeld te schetsen

¹ Er zijn verschillende afbakeningen van het stadsgewest in omloop. De hier gebruikte afbakening is degene die door het NIS gehanteerd wordt en het meest verspreid is. Ze is gebaseerd op de volkstelling van 1981. De suburbanisatie, die tijdens de eerste helft van de jaren tachtig een sterke afname kende, nam spectaculair toe tijdens de tweede helft van het voorbije decennium. Het is bijgevolg te verwachten dat een afbakening van het stadsgewest gebaseerd op de volkstelling van 1991 een groter gebied zal heslaan. Een gedetailleerde beschrijving van de afbakening van het Brusselse stadsgewest werd gepubliceerd in Statistische Studien nr 89 van het Nationaal Instituut voor de Statistiek. Het stadsgewest heeft geen wettelijke betekenis.

van de residentiële mobiliteit².

De migratiestromen zullen in onze analyse opgesplitst worden naar Belgen en vreemdelingen. Daar het debat over het randgebied vaak in deze termen wordt gevoerd, lijkt het ons gepast om een kwantitatief en geografisch beeld te schetsen van de verhuisbewegingen opgesplitst naar nationaliteit. Wij hopen hiermee het debat kwantitatief te verrijken, zodat het gevoerd kan worden op basis van het meest recente feitenmateriaal. Maar wij zijn er ons van bewust dat we door het hanteren van deze opsplitsing het heersende discours over de rand wellicht mee ondersteunen. Wij stellen ons immers vragen over het soort analyse dat zich té sterk concentreert op een classificatie van de problemen van de Brusselse rand langs etnische breuklijnen (Vlaams/Frans en Belgen/buitenlanders) en dat hierdoor de discussie reduceert tot aspecten van culturele aard en tot vraagstukken van integreerbaarheid van verschillende groepen. Wij gaan ervan uit dat een goede kennis en een inzicht in de sociaal-economische dynamiek van de Brusselse rand primordiaal is in het begrijpen van de sociale en politieke strijd die met deze dynamiek gepaard gaat. Bovendien hebben de veranderingen in het Brusselse randgebied meer te maken met de algemene ontwikkelingstendensen van Westeuropese stedelijke gebieden (suburbanisatie, internationalisering, toenemende stedelijke concurrentie) dan met een specifieke Brusselse situatie (De Lannoy en Kesteloot 1990, Kesteloot 1990).

² De binnenlandse migratiecijfers zijn afkomstig van het Rijksregister (bekomen via het NIS). Het Rijksregister is sinds begin 1988 operationeel wat betreft het verzamelen van migratiegegevens in 'real-time'. Elke verhuisbeweging over de gemeentegrens heen wordt door het Rijksregister geregistreerd op het moment dat de gemeente hiervan op de hoogte wordt gesteld. Daar het Rijksregister deze gegevens centraliseert kunnen de migraties nauwkeurig gevolgd worden. Sinds 1988 staat dan ook tegenover elk vertrek uit een gemeente een aankomst in een andere gemeente. Voordien ontstonden er onnauwkeurigheden doordat de gemeente van vertrek niet altijd ingelicht werd en pas na verloop van tijd (ten laatste met een volkstelling) een reeds plaatsgevonden migratie registreerde.

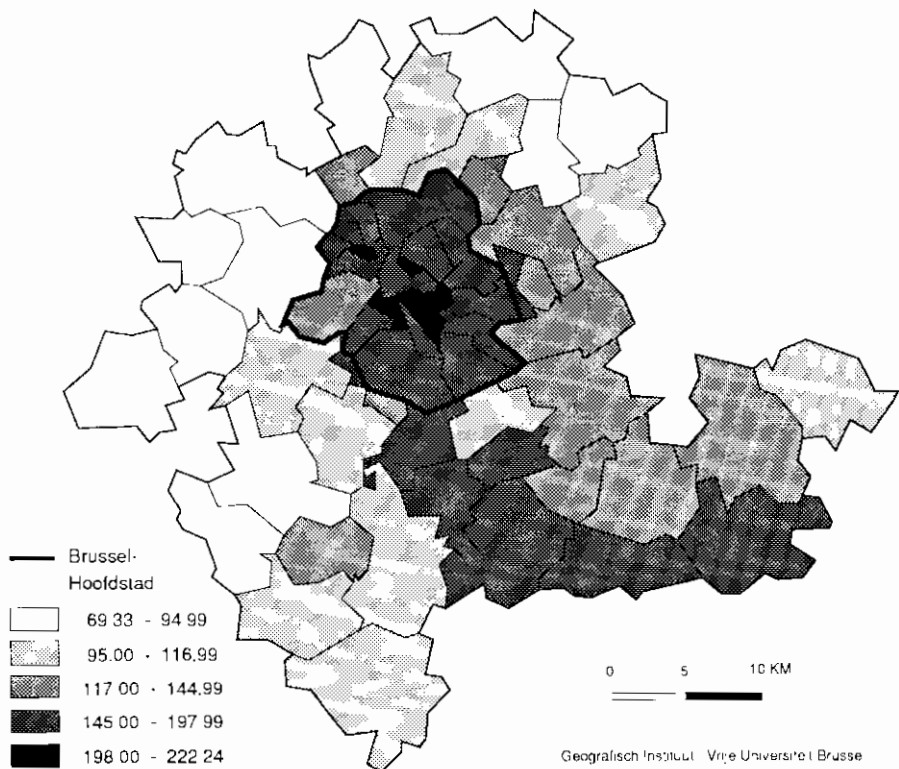
Wat betreft de internationale migraties hebben we de gegevens van het NIS gebruikt zoals gepubliceerd in de Bevolkingsstatistieken onder de rubriek externe migraties. Bij deze gegevens treden deze onnauwkeurigheden echter nog wel op.

Migratiebewegingen in het Brusselse stadsgewest

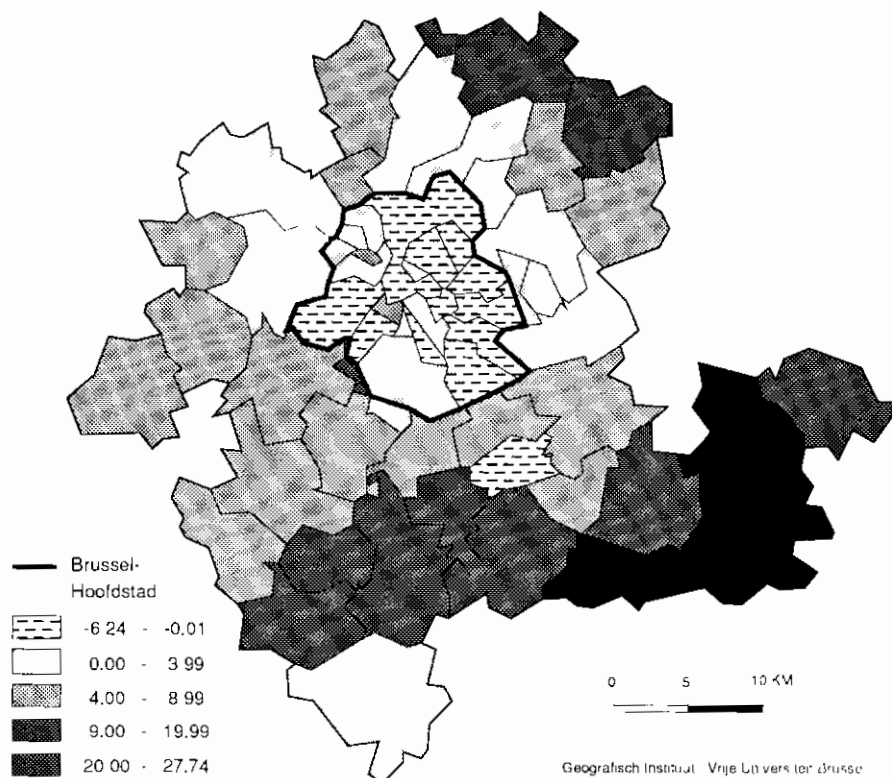
De totale residentiële mobiliteit

De totale mobiliteit per gemeente werd gemeten door de som van de in- en uitwijkingen (binnen- en buitenlandse) uit te drukken per 1000 inwoners van de gemeente. Figuur 2 toont aan dat de hoogste mobiliteitswaarden zich situeren in het centrum van de kernstad en dat de mobiliteit afneemt naar de rand van het stadsgewest. Dit is een algemeen verschijnsel in stedelijke gebieden. Maar de kaart toont ook dat deze afname veel minder uitgesproken is in het zuidoostelijk kwadrant van het stadsgewest. Daar liggen de waarden duidelijk hoger dan in de rest van de rand. In het zuiden van het stadsgewest, en vooral ten zuiden van de taalgrens komen gemeenten voor met een hoge mobiliteit. Zij vormen een aaneengesloten gebied met een hoge migratieactiviteit, gaande van Sint-Genesi-

Figuur 2: Brusselse stadsgewest: mobiliteit van de totale bevolking (1988-1992)
(gemiddeld jaarlijks totaal aantal in- en uitwijkingen per duizend inwoners)

Figuur 3: Brusselse stadsgewest: gemiddeld jaarlijks totaal migratiesaldo per duizend inwoners (1988-1992)

us-Rode over Waterloo, La Hulpe, Lasne, Ottignies – Louvain-la-Neuve tot Chaumont-Gistoux.

Het totaal migratiesaldo (binnenlandse en buitenlandse migraties)

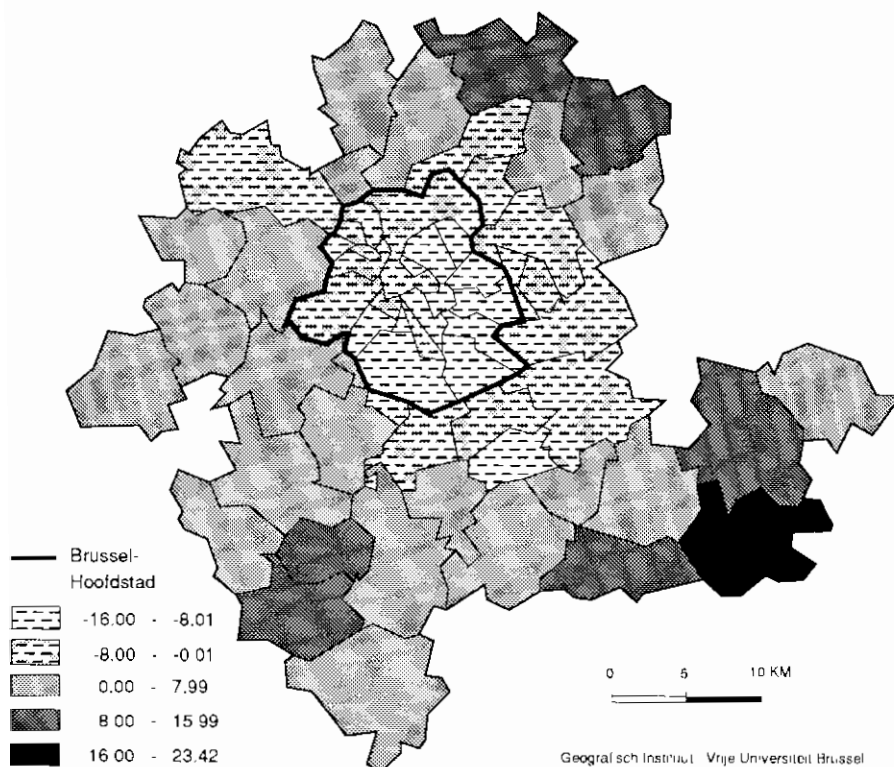
Uit de cijfers over de totale mobiliteit (inwijking + uitwijking) kunnen we niet eenduidig het effect van de migratiebewegingen op de bevolkingssamenstelling en de bevolkingsevolutie afleiden. Hoge mobiliteitscijfers wijzen op een groot verloop van de bevolking, maar een afweging van in- en uitwijking is nodig om een duidelijker beeld van de bevolkingsdynamiek te verkrijgen.

Op figuur 3 wordt het gemiddeld jaarlijks totaal migratiesaldo per gemeente voorgesteld. Deze kaart geeft het gemiddeld jaarlijks vertrek- of vestigingsoverschot per duizend inwoners weer voor elke gemeente (voor

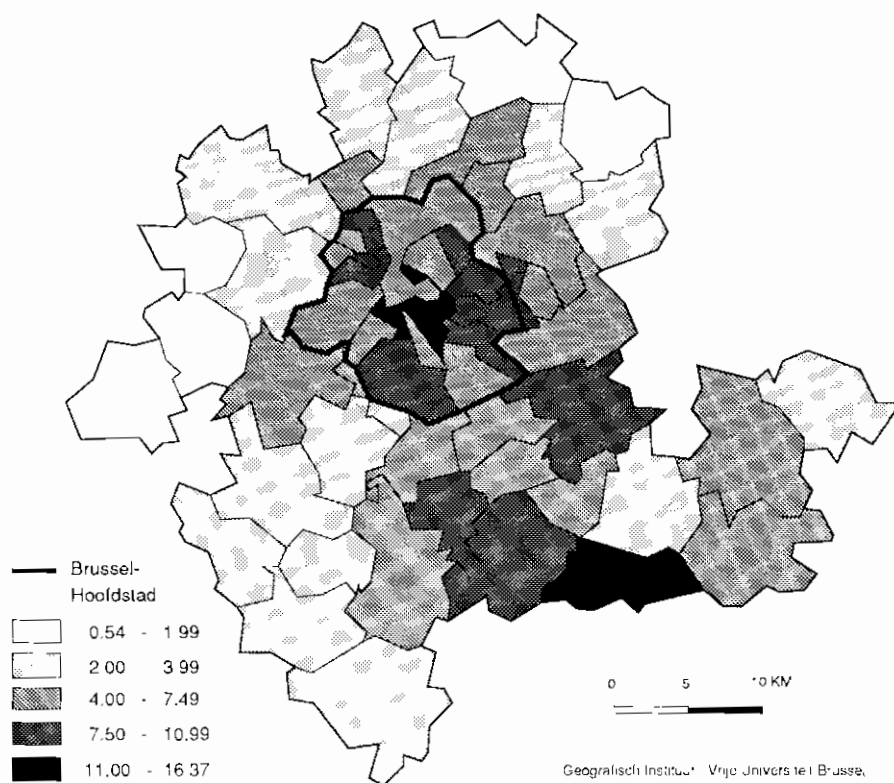
de periode 1988-1992). Zowel de binnenlandse als de buitenlandse migraties werden in deze cijfers opgenomen. We constateren een opvallend verschil tussen Brussel-Hoofdstad en de rand. Meer dan de helft van de gemeenten in Brussel-Hoofdstad hebben een negatief saldo, terwijl alle gemeenten van het randgebied, op La Hulpe na, een positief saldo vertonen. Brussel-Hoofdstad verloor tijdens de bestudeerde periode 5 430 inwoners door migraties, terwijl de rand een vestigingsoverschot had van 25 260 personen. Het Brusselse stadsgewest in zijn geheel kreeg 19 830 bijkomende inwoners door migraties.

Het grootste verschil tussen in- en uitwijking komt voor in de rand. Vooral de gemeenten ten zuiden van de taalgrens hadden een hoog vestigingsoverschot, met als uitschieters Ottignies – Louvain-la-Neuve (+ 25,1 per duizend inwoners), Chaumont-Gistoux (+ 27,7) en Grez-Doiceau (+ 20,0). Een aantal gemeenten met een hoge totale mobiliteit vertonen een eerder laag saldo: het groot aantal inwijkingen wordt er grotendeels gecompenseerd door het eveneens groot aantal uitwijkingen, wat resulteert in een relatief laag vestigingsoverschot. Dit is het geval in de gemeenten ten

Figuur 4: Brusselse stadsgewest: gemiddeld jaarlijks totaal migratiesaldo van Belgen per duizend inwoners (1988-1992)

Figuur 5: Brusselse stadsgewest: gemiddeld jaarlijks totaal migratiesaldo van vreemdelingen per duizend inwoners (1988-1992)

oosten van Brussel: Wezembeek-Oppem (+ 3.8 per duizend), Zaventem (+ 3.0), Kraainem (+ 1.8), en Tervuren (+ 0.8).

Splitsen we het gemeentelijk migratiesaldo op naar Belgen en vreemdelingen (figuren 4 en 5), dan komt tot uiting dat het vertrekoverschot van de gemeenten voorgesteld op figuur 3 alleen te wijten is aan het negatief migratiesaldo van de *Belgen*. Bij de vreemdelingen is het verschil tussen in- en uitwijking immers in alle 59 gemeenten van het stadsgewest *positief*. De Belgen daarentegen vertonen niet enkel een negatief saldo in de 19 Brusselse gemeenten, maar ook in 12 gemeenten van het randgebied. Er tekent zich op figuur 4 een aaneengesloten gebied af met negatieve saldi van Belgen aan de oost- en zuidrand van Brussel-Hoofdstad. Vooral de gemeenten La Hulpe (– 9.3 per duizend), Kraainem (– 7.0) en Tervuren (– 5.3) kenden een groot vertrekoverschot van Belgen. In mindere mate was dat het geval voor Zaventem (– 3.6 per duizend), Machelen (– 2.6) en Wezembeek-Oppem (– 2.2). In 28 van de 40 gemeenten van de rand werd de uitwijking van de Belgen overtroffen door de inwijking,

waarbij de hoogste vestigingsoverschotten voorkwamen in enkele gemeenten ten zuiden van de taalgrens. Het hoogst scoort Chaumont-Gistoux (+ 23,4 per duizend), gevolgd door Grez-Doiceau (+ 15,2), Ottignies – Louvain-la-Neuve (+ 13,2), Ittre (+ 11,0) en Braine-le-Château (+ 9,9). Ook Kampenhout (+ 10,3) en Zemst (+ 9,6), twee gemeenten in de noord-oostelijke banlieue, hadden een hoog vestigingsoverschot van Belgen.

We stellen dus vast dat voor de Belgische bevolking de ontvolking niet beperkt bleef tot de 19 gemeenten van Brussel-Hoofdstad, maar dat ook in een aantal randgemeenten meer Belgen vertrokken dan er toekwamen. Daardoor hadden 31 gemeenten een negatief migratiesaldo en 'verloren' zij tijdens de periode 1988-92 46 982 Belgen (waarvan 5% in het randgebied). De 28 overige randgemeenten noteerden een inwijkingsoverschot van 12 321 Belgen. Het stadsgewest in zijn geheel verloor in 5 jaar 34 661 Belgische inwoners door migraties.

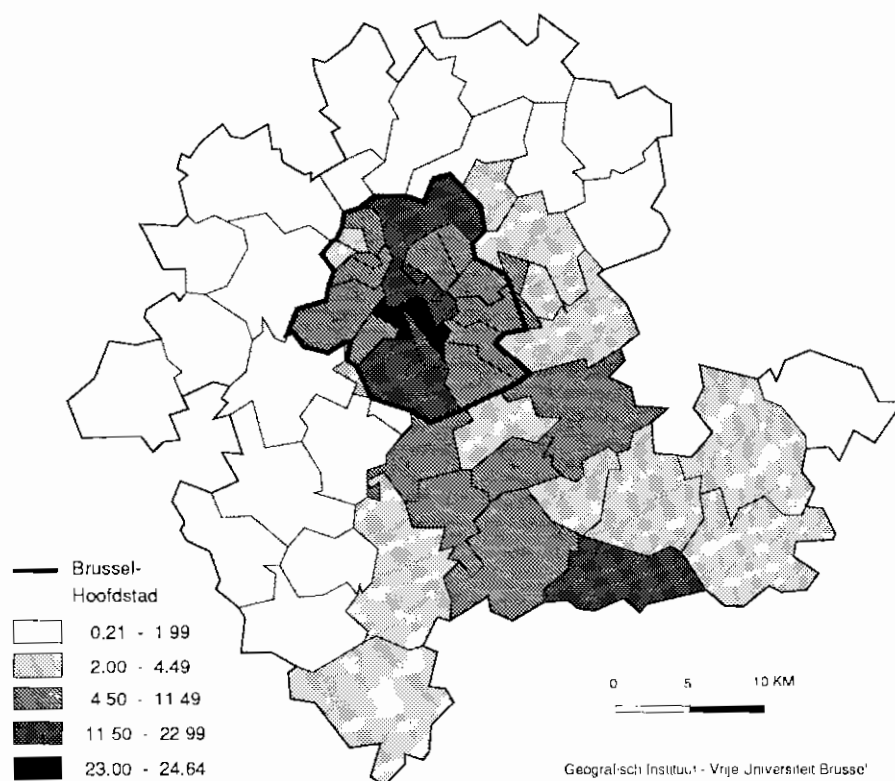
Het vertrekoverschot van de Belgen werd op het niveau van het stadsgewest gecompenseerd door het inwijkingsoverschot van de vreemdelingen. Alle gemeenten van het stadsgewest kenden tijdens de periode 1988-92 een *positief* migratiesaldo voor vreemdelingen (figuur 5). Het is bijgevolg aan de vreemdelingen te danken dat er in het stadsgewest globaal meer mensen inweken dan er uitweken. Het vestigingsoverschot van de vreemdelingen (+ 54 491) compenseerde ruimschoots het vertrekoverschot van de Belgen (– 34 661). In Brussel-Hoofdstad woog het vestigingsoverschot van de vreemdelingen (+ 39 221) echter niet op tegen het vertrekoverschot van de Belgen (– 44 651). In het randgebied bedroeg het vestigingsoverschot van de vreemdelingen 15 270 personen.

De hoogste waarden van het gemiddeld jaarlijks migratiesaldo van vreemdelingen komen voor in de zuidoostelijke sector van het randgebied (figuur 5). Ottignies – Louvain-la-Neuve scoort het hoogst met een positief migratiesaldo van 11,8 vreemdelingen per duizend inwoners, gevolgd door Lasne (+ 9,7), Kraainem (+ 8,8), Waterloo (+ 8,5), Overijse (+ 8,2), Drogenbos (+ 7,4), Zaventem (+ 6,5), Tervuren (+ 6,0), Wezembeek-Oppeem (+ 6,0) en Sint-Genesius-Rode (+ 5,9). In absolute cijfers was het vestigingsoverschot van vreemdelingen in 1988-92 vooral belangrijk in Ottignies – Louvain-la-Neuve (1338 personen), Waterloo (1162), Overijse (938), Zaventem (848), Braine-l'Alleud (774), Vilvoorde (694), Sint-Pieters-Leeuw (664), Lasne (608), Tervuren (579), Kraainem (547) en Sint-Genesius-Rode (523).

Opsplitsing naar binnen- en buitenlandse migraties

Door de verhuishbewegingen op te splitsen naar *binnenlandse* en *buitenlandse* migraties kunnen we het hoger beschreven migratiepatroon verfijnen. 78% van het totaal aantal migraties in het studiegebied in de periode 1988-92 zijn binnenlandse migraties. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het ruimtelijk patroon van de binnenlandse migratiesaldi

Figuur 6: Brusselse stadsgewest: gemiddeld jaarlijks buitenlands migratiesaldo van vreemdelingen per duizend inwoners (1988-1992)

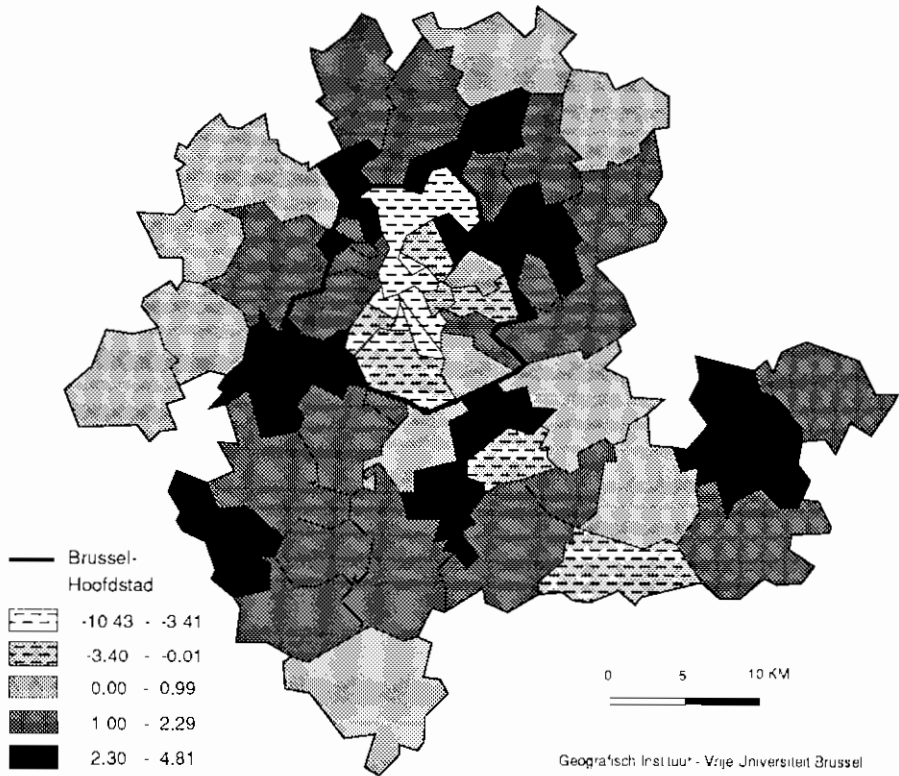

(Belgen + vreemdelingen) sterk gelijk op dat van de hoger besproken totale migratiesaldi. Hetzelfde geldt voor de binnenlandse migraties van de Belgen. De buitenlandse migraties van de Belgen vertegenwoordigen slechts een zeer gering aandeel (4,6%) in het geheel van de migraties in het stadsgewest. Al deze soorten migraties worden hier daarom niet afzonderlijk behandeld.

Bij de *vreemdelingen* doen zich interessante verschillen voor tussen de binnen- en de buitenlandse migraties. Dit komt in Brussel tot uiting in het contrast tussen het *binnenlands* vertrekoverschot (– 9 563) voor vreemdelingen en het uitgesproken vestigingsoverschot (+ 48 784) als gevolg van de *internationale* migraties van vreemdelingen. Brussel-Hoofdstad verliest in vijf jaar dus 9 563 vreemdelingen aan de rest van België, maar kreeg er bijna 50 000 ‘nieuwe’ vreemdelingen bij door buitenlandse migraties.

In figuur 6 wordt het gemiddeld jaarlijks *buitenlands* migratiesaldo van vreemdelingen weergegeven, terwijl figuur 7 het gemiddeld jaarlijks

Figuur 7: Brusselse stadsgewest: gemiddeld jaarlijks binnenlands migratiesaldo van vreemdelingen per duizend inwoners (1988-1992)

binnenlands migratiesaldo van vreemdelingen illustreert.

Figuur 6 leert ons dat de *buitenlandse* migratiesaldi van vreemdelingen in 1988-92 in alle 59 gemeenten van het stadsgewest positief waren. Het stadsgewest won 59 124 vreemdelingen op het buitenland, waarvan 48 784 in Brussel en 10 340 in de rand. De gemeenten met de hoogste saldi waren gelegen in Brussel-Hoofdstad en in het zuidoostelijk gedeelte van de rand, waar vooral de gemeenten ten zuiden van de taalgrens hoog scoorden. De randgemeenten met het hoogste inwijkingsoverschot per duizend inwoners waren Ottignies – Louvain-la-Neuve (+ 15,2 per duizend), Lasne (+ 7,8), Overijse (+ 7,7), La Hulpe (+ 7,4), Waterloo (+ 5,8), Kraainem (+ 5,8) en Sint-Genesius-Rode (+ 5,0).

Figuur 7 toont het binnenlands vertrekoverschot van vreemdelingen in negen gemeenten van Brussel-Hoofdstad en in twee randgemeenten. Brussel-Hoofdstad verloor 9 563 vreemdelingen aan de rest van België, terwijl de rand 4 930 vreemdelingen 'won'. Het stadsgewest in zijn geheel noteerde een binnenlands vertrekoverschot van 4 633 vreemdelingen.

De gemeenten in de rand die negatief scoorden waren Ottignies – Louvain-la-Neuve (– 3,3 per duizend) en La Hulpe (– 2,2). De gemeenten met het hoogste vestigingsoverschot komen weer voor ten zuiden van de taalgrens en in gemeenten gelegen rondom Brussel-Hoofdstad. De per duizend waarden liggen echter merkkelijk lager dan voor de buitenlandse migraties van vreemdelingen. Vergelijken we voor de Brusselse rand de binnenlandse en de buitenlandse migratiesaldi van vreemdelingen, dan komt tot uiting dat het randgebied er dubbel zoveel vreemdelingen bijkreeg door buitenlandse migraties (10 340) dan door binnenlandse migraties (4 930).

Migraties tussen Brussel-Hoofdstad en het randgebied

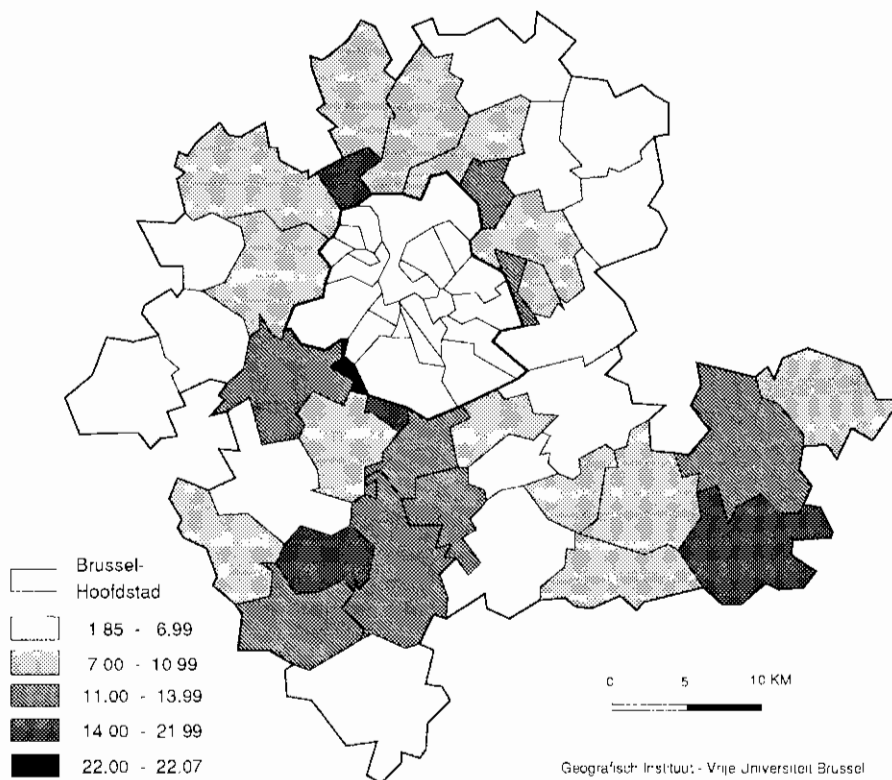
In de verhuisdynamiek van de randgemeenten zijn de migraties tussen Brussel en het randgebied het belangrijkste. Op figuur 8 wordt het gemiddeld jaarlijks migratiesaldo t.o.v Brussel-Hoofdstad weergegeven. Deze kaart geeft voor de gemeenten van de rand het verschil aan tussen de inwijking *vanuit* en de uitwijking *naar* Brussel-Hoofdstad.

Alle gemeenten in de rand worden gekenmerkt door een vestigingsoverschot t.o.v. Brussel-Hoofdstad. Het randgebied kende hierdoor een 'winst' van 31 474 personen afkomstig uit Brussel-Hoofdstad. Deze 31 474 personen vertegenwoordigen 59% van het binnenlandse vertrekersoverschot van Brussel-Hoofdstad.

Op figuur 8 zien we dat het vestigingsoverschot het grootst is in een aantal gemeenten die direct bij Brussel-Hoofdstad aansluiten: Drogenbos (+ 22,1 per duizend), Linkebeek (+ 15,2), Wemmel (+ 14,1), Kraainem (+ 11,8), Machelen (+ 11,7) en Sint-Pieters-Leeuw (+ 11,7). Daarnaast zijn het vooral de gemeenten gelegen ten zuiden van Brussel-Hoofdstad die hogere waarden vertonen, waarbij men twee kernen kan onderscheiden: twee gemeenten in het oosten, Chaumont-Gistoux (+ 15,7) en Grez-Doiceau (+ 12,3), en een aaneengesloten gebied in het westen: Sint-Genesius-Rode (+ 12,1), Waterloo (+ 12,0), Braine-L'Alleud (+ 12,3), Braine-le-Château (+ 14,2) en Ittre (+ 11,6).

Tabel 1 leert ons dat de intensiteit van de 'stadsvlucht' sinds 1990 een sterke toename kende. Met een jaarlijks verlies voor de kernstad aan de rest van België van méér dan 12 000 inwoners werd het maximum van de suburbanisatie (periode 1973-1978) geëvenaard. Brussel-Hoofdstad had in 1990 een negatief binnenlands migratiesaldo (– 13 575) dat nauwelijks kleiner was dan het maximum in 1977 (– 14 147) (De Lannoy 1989).

Figuur 8: Brusselse rand: gemiddeld jaarlijks migratiesaldo t.o.v. Brussel-Hoofdstad per duizend inwoners (1988-1992)

Tabel 1: Brussel-Hoofdstad: Binnenlandse migraties (1988-1992)

	1988	1989	1990	1991	1992
Inwijking vanuit het Rijk	20 600	18 797	17 545	18 187	20 305
Uitwijking naar het Rijk	26 023	28 024	31 120	30 717	32 589
Migratiesaldo t.o.v. het Rijk	- 5 423	- 9 277	- 13 575	- 12 530	- 12 284
Inwijking vanuit het randgebied	9 435	8 609	8 012	8 478	9 580
Uitwijking naar het randgebied	14 059	15 155	15 600	15 070	15 704
Migratiesaldo t.o.v. het randgebied	- 4 624	- 6 546	- 7 588	- 6 592	- 6 124

Bron: Rijksregister.

Invloed van de migraties op de bevolkingsdynamiek in het randgebied

De migraties zijn veruit belangrijker dan de geboorten en de sterften in de bevolkingsevolutie van het Brusselse stadsgewest. In de periode 1.1.1988-1.1.1993 was de bevolkingstoename in de arrondissementen Halle-Vilvoorde, Leuven en Nivelles voor 71% een gevolg van een positief migratiesaldo³ (zie ook Van Hecke 1993). De hoger beschreven migratiepatronen zullen zich dus per gemeente vertalen in een verandering van het bevolkingsaantal en van de bevolkingssamenstelling. In wat volgt bekijken we de evolutie van het bevolkingsaantal en van het aandeel van de vreemdelingen in de totale bevolking van de gemeente.

Op figuur 9 wordt de procentuele evolutie van het bevolkingsaantal voorgesteld in de periode 1.1.1988-1.1.1993. Alle gemeenten van Brussel-Hoofdstad, met uitzondering van Sint-Joost-ten-Node en Koekelberg, vertonen een achteruitgang van het bevolkingsaantal. Het inwonersaantal van de kernstad nam af van 970 346 in 1988 naar 950 339 in 1993 (- 2,1%) (tabel 2). Het randgebied wordt daarentegen gekenmerkt door een bevolkingstoename van 679 123 naar 715 636 inwoners (+ 5,4%). Slechts één gemeente in de rand, La Hulpe, kende een (geringe) bevolkingsafname. Alle andere gemeenten in het randgebied werden gekenmerkt door een groei van de bevolking. Het zijn vooral de banlieuegemeenten in de buitenste rand van het stadsgewest die een significante groei vertonen. De gemeenten met de hoogste bevolkingstoename liggen ten zuiden van de taalgrens. Uitschieter hierbij is Chaumont-Gistoux dat op 5 jaar tijd zijn inwonersaantal zag groeien van 7 480 naar 9 084 inwoners (+ 21%). Maar ook in de buurgemeenten Grez-Doiceau (+ 12%) en Ottignies - Louvain-la-Neuve (+ 14%) nam de bevolking sterk toe. De zone met hoge waarden bevat verder Wavre (+ 8%), Lasne (+ 10%), Waterloo (+ 11%), Braine-le-Château (+ 11%) en Ittre (+ 8%). In Vlaams-Brabant zijn het alleen Wezembeek-Oppem (+ 10%) en Kampenhout (+ 8%) die tot de tweede hoogste klasse behoren.

Het is interessant om de evolutie van het aandeel vreemdelingen in de totale bevolking te onderzoeken, want het totaal vestigingsoverschot in de rand was voor 60% toe te schrijven aan het positief migratiesaldo van de vreemdelingen (15 270 vreemdelingen op een totaal vestigingsoverschot van 25 260 personen). De bevolking van vreemde nationaliteit neemt in het randgebied toe van 50 013 naar 62 136 personen, d.i. een procentu-

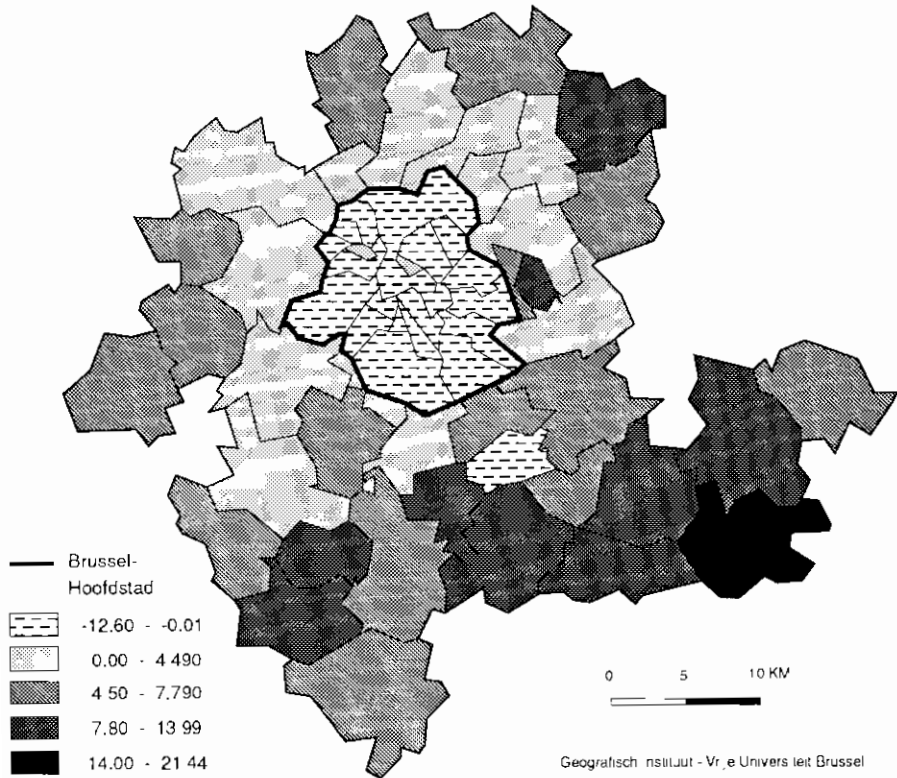
³ De bevolking van deze drie arrondissementen nam tijdens de periode toe met 61 085 inwoners. Naast het geboortenoverschot van 13 203, stond vooral het migratiesaldo (+ 43 545) in voor de bevolkingstoename. Hierbij dient opgemerkt dat de som van het geboortenoverschot en het migratiesaldo (56 748) kleiner is dan de bevolkingstoename (61 085). Dit verschil is te wijten aan statistische rechtzettingen door het NIS uitgevoerd.

Tabel 2: Brusselse stadsgewest: Bevolkingsevolutie (1.1.1988-1.1.1993)

	Totale bevolking (1/1/88)	Totale bevolking (1/1/93)	Evolutie totale bevolking 88-93	Aantal vreemdelingen (1/1/88)	Aantal vreemdelingen (1/1/93)	Aandeel vreemdelingen in de totale bevolking (1/1/88)	Aandeel vreemdelingen in de totale bevolking (1/1/93)
Bron: NIS							
Anderlecht	88 622	88 158	- 0.5%	20 208	22 574	22.8%	25.6%
Oudergem	29 086	28 819	- 0.9%	3 218	4 194	11.1%	14.6%
St.-Agatha-Berchem	18 839	18 488	- 1.9%	1 830	2 199	9.7%	11.9%
Brussel	135 979	134 243	- 1.3%	45 387	48 108	33.4%	35.8%
Eterbeek	44 244	38 668	- 12.6%	10 358	10 598	23.4%	27.4%
Evere	30 255	29 287	- 3.2%	3 916	4 327	12.9%	14.8%
Vorst	47 997	46 161	- 3.8%	13 648	13 859	28.4%	30%
Ganshoren	20 460	20 311	- 0.7%	1 696	2 069	8.3%	10.2%
Elsene	75 147	72 678	- 3.3%	21 663	25 149	28.8%	34.6%
Jette	38 696	38 529	- 0.4%	4 298	5 471	11.1%	14.2%
Koekelberg	15 941	16 218	1.7%	4 058	4 583	25.5%	28.3%
St.-Jans-Molenbeek	69 865	68 619	- 1.8%	26 485	26 399	37.9%	38.5%
St.-Gillis	43 038	42 598	- 1%	19 578	20 332	45.5%	47.7%
St.-Joost-ten-Node	20 879	21 459	2.8%	11 419	12 550	54.7%	58.5%
Schaarbeek	104 316	102 088	- 2.1%	37 310	38 537	35.8%	37.7%
Ukkel	75 741	73 916	- 2.4%	13 147	15 260	17.4%	20.6%
Watermaal-Bosvoorde	24 562	24 367	- 0.8%	2 270	2 964	9.2%	12.2%
St.-Lambrechts-Woluwe	47 714	47 537	- 0.4%	6 886	9 867	14.4%	20.8%
St.-Pieters-Woluwe	38 965	38 195	- 2%	7 034	8 615	18.1%	22.6%
Brussel-Hoofdstad	970 346	950 339	- 2.1%	254 409	277 655	26.2%	29.2%
Asse	26 586	27 285	2.6%	891	880	3.4%	3.2%
Beersel	21 418	22 479	5%	772	1 116	3.6%	5%
Dilbeek	36 291	37 115	2.3%	850	1 211	2.3%	3.3%
Drogenbos	4 674	4 789	2.5%	278	412	5.9%	8.6%
Gooik	7 879	8 267	4.9%	23	50	0.3%	0.6%
Grimbergen	31 351	32 510	3.7%	1 243	1 439	4%	4.4%
Halle	32 284	33 369	3.4%	751	1 091	2.3%	3.3%

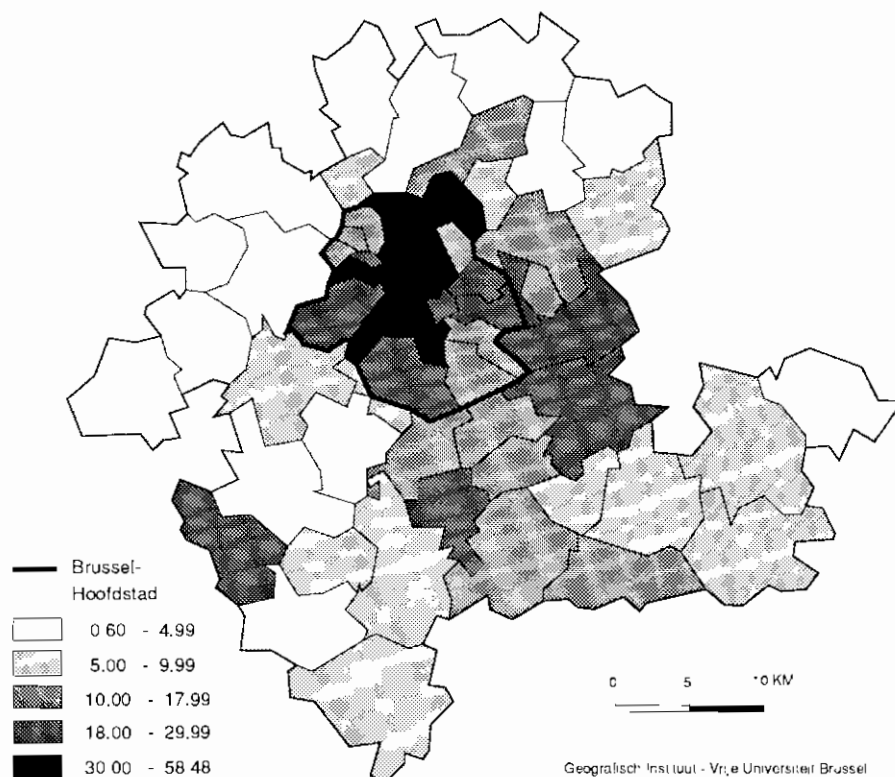
Hoelaart	9 029	9 541	5.7%	840	1 216	9.3%	12.7%
Kamphenhout	9 457	10 230	8.2%	151	213	1.6%	2.1%
Kraainem	11 964	12 575	5.1%	1 785	2 423	14.9%	19.3%
Lennik	7 926	8 284	4.5%	61	83	0.8%	1%
Linkebeek	4 580	4 625	1%	375	372	8.2%	8%
Machelen	11 220	11 370	1.3%	460	675	4.1%	5.9%
Messe	16 325	17 310	6%	347	514	2.1%	3%
Overijse	21 635	23 066	6.6%	3 353	4 484	15.5%	19.4%
St-Genesius-Rode	17 370	17 856	2.8%	2 655	2 983	15.3%	16.7%
St-Pieters-Leeuw	28 516	29 422	3.2%	1 166	1 685	4.1%	5.7%
Steenokkerzeel	9 787	10 072	2.9%	185	288	1.9%	2.9%
Ternat	12 989	13 691	5.4%	57	125	0.4%	0.9%
Vilvoorde	32 893	33 253	1.1%	3 641	3 972	11.1%	11.9%
Wemmel	13 465	13 866	3%	603	777	4.5%	5.6%
Wezembeek-Oppeem	12 122	13 336	10%	1 202	2 225	9.9%	16.7%
Zaventem	25 601	26 308	2.8%	2 289	3 149	8.9%	12%
Zemst	18 142	19 423	7.1%	219	366	1.2%	1.9%
Kortenbergh	15 478	16 377	5.8%	547	944	3.5%	5.8%
Tervuren	18 994	19 473	2.5%	3 408	4 216	17.9%	21.7%
Beauvechain	5 462	5 867	7.4%	123	190	2.3%	3.2%
Braine-l'Alleud	31 199	33 446	7.2%	1 819	2 232	5.8%	6.7%
Braine-le-Château	7 472	8 268	10.7%	398	465	5.3%	5.6%
Charmont-Gistoux	7 480	9 084	21.4%	355	478	4.7%	5.3%
Grez-Doiceau	9 720	10 871	11.8%	414	643	4.3%	5.9%
Ilvre	4 871	5 251	7.8%	265	250	5.4%	4.8%
La Hulpe	7 161	7 026	- 1.9%	826	863	11.5%	12.3%
Lasne	11 927	13 065	9.5%	1 284	1 810	10.8%	13.9%
Nivelles	22 426	23 523	4.9%	1 387	1 507	6.2%	6.4%
Ottignies - Louvain-la-Neuve	21 142	24 091	13.9%	3 767	3 815	17.8%	15.8%
Rixensart	20 191	21 177	4.9%	1 328	1 781	6.6%	8.4%
Tubize	19 794	20 863	5.4%	3 675	3 786	18.6%	18.1%
Waterloo	25 429	28 111	10.5%	4 146	5 228	16.3%	18.6%
Wavre	26 873	29 101	8.3%	2 074	2 179	7.7%	7.5%
Brusselse rand	679 123	715 636	5.4%	50 013	62 136	7.4%	8.7%
Brusselse stadsgewest	1 649 469	1 665 975	1%	304 422	339 791	18.5%	20.4%

Figuur 9: Brusselse stadsgewest: procentuele evolutie van het bevolkingsaantal (1.1.1988-1.1.1993)

de groei van 24% in 5 jaar (tabel 2). De Belgische bevolking kent in dezelfde periode in de rand een groei van 3,9%. Het aandeel van de vreemdelingen in de totale bevolking van het randgebied blijft toch relatief laag (van 7,4% in 1988 naar 8,7% in 1993). Een beperkt aantal gemeenten registreerde wel een belangrijke stijging (meer dan 3 procentpunten) van het aandeel vreemdelingen. Het betreft Wezembeek-Oppem (van 9,9% in 1988 naar 16,7% in 1993), Kraainem (van 14,9% naar 19,3%), Tervuren (van 17,9% naar 21,7%), Hoeilaart (van 9,3% naar 12,7%), Zaventem (8,9% naar 12,0%) en Lasne (10,8% naar 13,9%). Deze gemeenten vormen een nagenoeg aaneengesloten geheel ten oosten en ten zuiden van de kernstad. Het zijn, op Hoeilaart na, uitgesproken rijke gemeenten van het randgebied (Kesteloot 1993). Ze bevinden zich in het zuidoostelijk kwadrant van het randgebied waar reeds in de jaren 70 een belangrijke aanwezigheid van welstellende vreemdelingen voorkwam (De Lannoy en Rampelbergh 1981). Op figuur 10, die het procentueel aandeel vreemdelingen in de totale bevolking op 1 januari 1993 voorstelt, komen de hoogste

Figuur 10: Brusselse stadsgewest: procentueel aandeel vreemdelingen in de totale bevolking (1.1.1993)

waarden in de rand in hetzelfde zuidoostelijk kwadrant voor.

De procentuele toename van het aantal vreemdelingen in de periode 1.1.1988-1.1.1993 is dubbel zo groot in de Vlaams-Brabantse rand (31,1%) als in het Waals-Brabantse gedeelte van het randgebied (15,4%). De toename van het aantal vreemdelingen in het randgebied is duidelijk een verschijnsel van de laatste 5 jaar. De evolutie van het aantal vreemdelingen in het arrondissement Halle-Vilvoorde in de periode 1981-1993 toont dit mooi aan: het aantal vreemdelingen in dit arrondissement varieert van 25 849 personen in 1981 naar een laagste waarde in 1986 (24 389 personen) om vanaf 1988 sterk te stijgen tot 32 772 vreemdelingen op 1.1.1993.

Besluit

De analyse van de migratiebewegingen in het Brusselse stadsgewest tijdens de periode 1988-1992 heeft het volgende aangetoond:

- De suburbanisatie *blijft* het migratiepatroon van het stadsgewest in belangrijke mate bepalen. In de periode 1988-92 is de omvang ervan toegenomen tot een niveau dat vergelijkbaar is met het hoogtepunt van de suburbanisatie tijdens de periode 1973-78.
- Het was vooral de Belgische bevolking die de kernstad verliet. Deze 'stadsvlucht' bleef niet beperkt tot de negentien gemeenten van Brussel-Hoofdstad, maar breidde zich uit tot twaalf gemeenten van het randgebied. Deze 31 gemeenten met een binnenlands vertrekoverschot verloren op 5 jaar 46 982 Belgen aan de rest van België. Het binnenlands vestigingsoverschot van de Belgen in de overige 28 gemeenten van de rand (+ 12 321) kon dit verlies niet goedmaken, zodat het stadsgewest een vertrekoverschot van 34 661 Belgen registreerde t.o.v de rest van België.
- Ook de vreemdelingen vertoonden een binnenlands vertrekoverschot (- 9.563) in Brussel-Hoofdstad dat niet werd gecompenseerd door het binnenlands vestigingsoverschot (+ 4 930) in het randgebied. Het Brusselse stadsgewest verloor daardoor 4 633 vreemdelingen aan de rest van België.
- Het is te danken aan de *internationale* migraties van de vreemdelingen dat de stadsvlucht tot op zekere hoogte gecompenseerd werd. Door het grote buitenlandse vestigingsoverschot van vreemdelingen bleef het totaal vertrekoverschot van Brussel-Hoofdstad beperkt (- 5 430). Het totaal migratiesaldo van het *stadsgewest* werd door de buitenlandse inwijking van vreemdelingen zelfs positief (+ 19 830).
- De Brusselse rand kende een vestigingsoverschot van 25 260 personen. Hierbij speelde het vestigingsoverschot van de vreemdelingen (+ 15 270) een belangrijke rol. Veruit het grootste gedeelte van dit totaal vestigingsoverschot van vreemdelingen was een gevolg van buitenlandse migraties. Het buitenlandse vestigingsoverschot van vreemdelingen in de rand bedroeg immers 10 340 personen.
- Het zwaartepunt van de migraties in de rand situeerde zich duidelijk in de zuidoostelijke sector, waarbij *de gemeenten ten zuiden van de taalgrens* niet enkel het hoogste aantal in- en uitwijkingen kenden, maar doorgaans ook de hoogste positieve migratiesaldi vertoonden. Een aantal gemeenten van het randgebied kwamen in de bespreking regelmatig terug: het betreft de Waals-Brabantse gemeenten Grez-Doiceau, Chaumont-Gistoux, Ottignies - Louvain-la-Neuve, Lasne en Waterloo. Ze worden alle gekenmerkt door een hoge totale mobiliteit en een hoog vestigingsoverschot. In Chaumont-Gistoux en Grez-Doiceau is het groot vestigingsoverschot in hoofdzaak een gevolg van het positief migratiesaldo van Belgen; in Waterloo en Lasne is vooral het vestigingsoverschot van de vreemdelingen groot; in Ottignies - Louvain-la-Neuve is zowel het vestigingsoverschot van Belgen als van vreemdelingen hoog. Maar ook

een aantal Vlaamse gemeenten gelegen ten oosten en ten zuiden van Brussel-Hoofdstad werden herhaaldelijk vernoemd: het betreft vooral Kraainem, Wezembeek-Oppem, Zaventem, Tervuren, Overijse, Sint-Genesius-Rode en Drogenbos. In deze gemeenten is de totale mobiliteit eveneens hoog en is vooral het groot vestigingsoverschot van vreemdelingen opmerkelijk. Ze worden, op Drogenbos na, alle gekenmerkt door een vertrekoverschot voor Belgen.

- De toename van het aantal vreemdelingen in het randgebied in de periode 1988-93 is opvallend. In vijf jaar nam het aantal vreemdelingen in de rand met 12 123 personen toe. Het aandeel van de vreemdelingen in de totale bevolking blijft globaal toch eerder laag: 8,7% in 1993. Een uitgesproken toename van het aandeel van de vreemdelingen in de totale bevolking deed zich slechts voor in een beperkt aantal gemeenten: het betreft de Vlaamse gemeenten Wezembeek-Oppem, Kraainem, Tervuren en Zaventem en het Waals-Brabantse Lasne. De procentuele toename van het aantal vreemdelingen is dubbel zo groot in de Vlaams-Brabantse rand als in de Waals-Brabantse randgemeenten. De opvallende toename van het aantal vreemdelingen in het randgebied is duidelijk een verschijnsel van de laatste 5 jaar. De toenemende internationale functie van Brussel binnen de context van de cengemaakte Europese markt heeft daarin waarschijnlijk een doorslaggevende rol gespeeld. Of deze evolutie geleid heeft tot een verdringing van de autochtone bewoners kan zonder bijkomend onderzoek niet uit onze cijfers afgeleid worden. We hebben er reeds op gewezen dat de toename van het aantal vreemdelingen zich in hoofdzaak voordeed in een beperkt aantal Vlaams-Brabantse gemeenten. In deze gemeenten bleef het aantal Belgen in de periode 1988-93 ongeveer constant (een lichte stijging in Wezembeek-Oppem en Hoeilaart; een lichte daling in Tervuren, Zaventem en Kraainem). Maar een simpel aantal zegt uiteraard niets over de karakteristieken van deze inwoners. De toenemende inkomensongelijkheid tussen het 'arme' centrale gedeelte van het stadsgewest en het 'rijke' randgebied is reeds herhaaldelijk aangetoond en is een gevolg van de ruimtelijke en sociaal-economische dynamiek van de Brusselse regio (Kesteloot 1993). Uit wat voorafgaat blijkt dat overleg en solidariteit tussen de drie Belgische gewesten noodzakelijk zijn voor het ontwikkelen van een strategie met betrekking tot de toekomstige ontwikkeling van Brussel en zijn randgebied.

Referenties

R. De Bruyn en W. De Lannoy (1991). *Migraties in het Brussels stadsgewest 1980-1990*. Brussel: B.R.E.S., 'De Dossiers Brussel' nr 17.

J. Degadt (1991). *De inkomens van de Brusselse bevolking. Studie van de fiscale statistiek der inkomsten in het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest*. Brussel: B.R.E.S., 'De Dossiers Brussel' nr 3.

W. De Lannoy (1989). 'Demografische ontwikkelingen in de Brusselse agglomeratie sinds 1963'. *Taal en Sociale Integratie*, 12, pp. 161-179.

W. De Lannoy en C. Kesteloot (1990). 'Het scheppen van sociaal-ruimtelijke ongelijkheden in de stad'. In Mort Subite. *Barsten in België*. Berchem: EPO, pp.143-178.

W. De Lannoy en M. Rampelbergh (1981). *Sociaal-geografische atlas van Brussel en zijn randgebied*. Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel.

C. Kesteloot (1990). 'De economische determinanten van de stedelijke structuren'. *Ruimtelijke Planning*, II.D.2d. Antwerpen: Van Loghum Slaterus.

C. Kesteloot (1993). 'Vlaams-Brabant als stedelijke periferie: een globale interpretatie van een lokale problematiek'. In H. Meert. *Vlaams-Brabant: wonen en werken in de schaduw van Brussel*. Leuven: Leuvense Geografische Papers 6, Instituut voor Sociale en Economische Geografie, Katholieke Universiteit Leuven, pp. 1-16.

S. Leemans, M. Pattyn, S. Rousseau en H. Van Der Haegen (1990). 'De Belgische Stadsgewesten 1981'. *Statistische Studiën*, 89, Nationaal Instituut voor de Statistiek, Brussel, pp. 5-25.

E. Van Hecke (1993). 'Migraties in Vlaams Brabant'. In H. Meert. *Vlaams-Brabant: wonen en werken in de schaduw van Brussel*. Leuven: Leuvense Geografische Papers 6, Instituut voor Sociale en Economische Geografie, Katholieke Universiteit Leuven, pp. 17-35.

Henk Meert
Sociale verdringing en huisvestingsbeleid
in Vlaams-Brabant

Inleiding

Alhoewel de problemen die zich in de Brusselse periferie voordoen vaak vanuit een culturele invalshoek omschreven worden ('het bedreigde Vlaamse karakter van de randgemeenten') zijn de vastgestelde tegenstellingen en spanningen in essentie te herleiden tot gevolgen van diverse sociaal-economische processen die veel verder reiken dan de Brusselse rand.

Grootstedelijke periferieën als de Brusselse rand, waartoe een groot deel van Vlaams-Brabant kan worden gerekend, lijden in de meeste Westeuropese landen aan uiteenlopende problemen. De *banlieues* van verscheidene Franse steden (Parijs, Montpellier, Marseille, ...) worden gekenmerkt door groeiende sociaal-economische tegenstellingen en etnische spanningen. Ook Londense voorsteden lieten zich in de loop van de jaren tachtig — zij het minder intensief — opmerken door allerlei conflicten. Het voorbije jaar hebben de media bovendien verscheidene troosteloze beelden van de Amsterdamse Bijlmermeer de wereld ingezonden. Vergelijken met Franse, Nederlandse en vele andere Westeuropese grootstedelijke periferieën lijken de problemen van de Brusselse rand veeleer van bescheiden omvang te zijn.

Nochtans staat de Brusselse rand in eigen land onophoudelijk in de belangstelling. Zo is 'de zaak Vlaams-Brabant' goed op weg om stilaan een klassieker te worden in de Belgische politiek van de jaren negentig. Er gaat haast geen week voorbij of de media berichten over verscheidene initiatieven die er op gericht zijn het 'Vlaamsbrabantse karakter' van de Brusselse rand overeind te houden.

Voortgaande op diverse perscommuniqués kan de Vlaamsbrabantse problematiek blijkbaar eenvoudig geformuleerd worden: de streck lijdt aan anderstalige inwijkelingen (meestal worden Eurocraten genoemd) die

enerzijds het wonen in eigen streek haast onmogelijk maken voor de autochtonen en anderzijds het 'eigen karakter' van de streek bedreigen. De overheidsmaatregelen die tegenover deze probleemstelling geplaatst worden zijn haast even eenvoudig van aard. Enerzijds zullen in de meest bedreigde gemeenten enkele honderden woningen worden gebouwd die uitsluitend voor Nederlandstaligen toegankelijk zijn (VLABINVEST-programma). Anderzijds wordt op dit ogenblik druk geredetwist omtrent het zogeheten (ontwerp van) woonrechtdecreet om de autochtonen (absolute) voorrang te verlenen voor het wonen in de Vlaamsbrabantse gemeenten. Dat de Vlaamsbrabantse problematiek onlosmakelijk verbonden is met de nabijheid van Brussel wordt algemeen aanvaard. Vanuit een stadsgеографische invalshoek is het duidelijk dat het arrondissement Halle-Vilvoorde en de westelijke helft van het Leuvense arrondissement, samen met verscheidene Waalsbrabantse gemeenten, behoren tot de Brusselse stedelijke periferie.

Brussel als 'hoofdstad in beweging'¹, betreft uiteraard een groot deel van de Vlaams- en Waalsbrabantse rand in verscheidene географisch uitdijende processen.

In een recente publikatie hebben diverse geógrafен, verbonden aan het Instituut voor Sociale en Economische Geógrafie van de KULeuven, een reeks actuele bijdragen samengesteld rond uiteenlopende thema's van de Vlaamsbrabantse problematiek. Voorliggende paper is grotendeels gebaseerd op de inhoud van deze publikatie².

Daarbij wordt ondermeer halt gehouden bij een begrip dat tot voor enkele jaren quasi uitsluitend werd gebruikt in middens van Brusselse opbouwwerkers: sociale verdringing. De verruimde toepassing van dit begrip hangt uiteraard nauw samen met de географische verruiming van het huisvestingsprobleem: na Brussel worden ook in Vlaams- en Waalsbrabant de lagere inkomensgroepen (armen en wellicht ook een groeiend aandeel van de lagere middenklassen) uit de woningmarkt geprijsd. Deze bijdrage wil zich niet beperken tot statistische analyses van woningmarktprijzen, inkomensevoluties en ander cijfermateriaal. Vooraf worden enkele algemene sociaal-economische beschouwingen aangehaald omtrent de Brusselse rand als grootstedelijke periferie.

Na een omschrijving van het begrip 'sociale verdringing' worden op basis van inspraakvergaderingen en gesprekken met bewoners en 'bevoorrechte getuigen' (doorgaans uitgevoerd in het kader van één of ander concreet dossier zoals een BPA of een gemeentelijk structuurplan) een aantal vastgestelde strategieën van minder kapitaalkrachtigen geschetst die verband houden met de scheefgegroeide vastgoedmarkt in de Brusselse rand.

¹ Zie onder de gelijknamige titel: H. Van der Haegen (1991).

² Zie H. Meert (red, 1993d). Deze tekst levert dus niet meteen nieuwe inzichten in de Vlaamsbrabantse problematiek. Wel wordt een synthese aangeboden van de verschillende analyses, aangevuld met enkele bedenkingen bij het gevoerde beleid en een aantal te overwegen beleidsprincipes.

Kaart 1: Referentiekaart: (Vlaams-)Brabant en het Brusselse stadsgewest

Vervolgens worden een drietal gangbare opvattingen over ‘de zaak Vlaams-Brabant’ op hun waarde getoetst. Is de Vlaamsbrabantse problematiek werkelijk uniek zoals het gevoerde beleid laat uitschijnen? Zijn Eurocraten verantwoordelijk voor de dure woningmarkt? Kan het probleem van ‘culturele’ verdringing worden opgelost met instrumenten die in hoofdzaak geput worden uit de sector ‘huisvesting’? Het VLABINVEST-programma en de ontwerpdecreten inzake de beperking van het woonrecht worden aan een kritische doorlichting onderworpen in een voorlaatste deel.

De bijdrage wordt afgesloten met een vijftal beleidsprincipes die steunen op de hieronder ontwikkelde inzichten.

Vlaams-Brabant als grootstedelijke periferie

Alvorens de Vlaamsbrabantse problematiek te analyseren inzake enkele concrete aspecten zoals sociale verdringing op de woningmarkt, lijkt het ons aangewezen om eerst een globaal beeld te schetsen van de dieperliggende sociaal-economische processen die bijdragen tot het huidige beeld van Vlaams-Brabant. We baseren ons hierbij op Kesteloot (1993). Binnen

het Brusselse stadsgewest³ kunnen globaal genomen drie sociaal-economische processen worden onderscheiden die zich duidelijk ook op het geografische vlak manifesteren.

Suburbanisatie

Stadsvlucht of suburbanisatie geldt als een eerste proces. Deze term houdt in dat het bevolkingsaantal niet meer toeneemt in de centraal gelegen stad, maar in de omringende periferie. De Brusselse rand kent reeds lang een suburbanisatiegolf. Vooral na de Tweede Wereldoorlog komt de stadsvlucht op dreef, aangemoedigd door het toegenomen autobezit en het door de overheid aangemoedigde woningbezit⁴. Samen met het wonen verlaten ook handel en diensten het centrum en vestigen zich op goed ontsloten en relatief goedkope gronden in de periferie. In het zog van deze ontwikkelingen ontstaan enkele nefaste verschijnselen zoals de toegenomen verkeersfiles, de druk op de open ruimten en een stijging van de vastgoedprijzen.

³ Een stadsgewest wordt gedefinieerd als 'de ruimtelijk vergrote structuur, waarbinnen de uiteengelegde basisactiviteiten van de stedelijke gemeenschap, namelijk wonen, werken, opvoeden, winkelen, cultuurbeleving en ontspanning, in overwegende mate gelocaliseerd zijn. Tussen deze activiteiten bestaan intense relaties, zodat een functioneel geheel gevormd wordt dat echter in belangrijke mate naar de traditionele kernstad georiënteerd blijft' (Pattyn, Rousseau en Van der Haegen 1990). In het Brusselse stadsgewest wonen 1 424 690 personen (1992). De totale tewerkstelling bedraagt 807 639 arbeidsplaatsen (1991). Het stadsgewest is samengesteld uit volgende gemeenten (zie ook kaart 1):

Agglomeratie: de 19 gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Beersel, Dilbeek, Drogenbos, Grimbergen, Halle, Kraainem, Linkebeek, Machelen, Sint-Genesius-Rode, Sint-Pieters-Leeuw, Vilvoorde, Wemmel, Wetzembeek-Oppeem, Zaventem, Tervuren, Eigenbrakel (Braine-l'Alleud) en Waterloo.

Banlieue: Asse, Gooik, Hoeilaart, Kampenhout, Lennik, Meise, Overijse, Steenokkerzeel, Ternat, Zemst, Kortenberg, Beauvechain, Kasteelbrakel (Braine-le-Château), Chaumont-Gistoux, Grez-Doiceau, Ittre, La Hulpe, Lasne, Nivelles, Ottignies – Louvain-la-Neuve, Rixensart, Tubize en Wavre.

⁴ Deze toegenomen welvaart en de daarmee verband houdende suburbanisatie werden gevoed door:

- * een systematische verhoging van de lonen (met onder meer koppeling aan de index der consumptiegoederen);
- * de uitbreiding van de sociale zekerheid (zodat vervangingsinkomens mogelijk werden in tijden van recessie);
- * de politiek van de overheid om eigen afzetmarkten te creëren, bijvoorbeeld onder de vorm van sociale woningbouw;
- * de uitbreiding van het kredietwezen (zie ook Kesteloot 1990).

Industriële concentratie

Behalve handel en diensten ondergaat ook de industriële sector een toegenomen deconcentratie. In dat verband wordt gewezen op de 'vertikale desintegratie' van de industriële productieprocessen. Dit houdt in dat het productieproces in verschillende onderdelen wordt opgesplitst, waarbij elke produktiestap op een afzonderlijke plaats, rekening houdend met de grootste winstmarges, gelokaliseerd wordt. Specifiek voor de in de stad gelokaliseerde nijverheden ligt een uittocht naar de goed bereikbare en relatief goedkopere stedelijke periferieën voor de hand. Als voorbeelden kan gewezen worden op de verhuis van Côte d'Or (van de omgeving rond het Brusselse Zuidstation naar een nieuw nijverheidspark te Halle) en de mogelijke (gedeeltelijke) herlokalisatie van het Brusselse Citroën-complex (van het JJscrplein naar een goed ontsloten nijverheidsterrein te Drogenbos). De huidige industriële herlokalisatie wordt bovendien in de hand gewerkt door een flexibel productiesysteem waarbij de mobiliteit van de industriële investeringen toeneemt.

Nieuwe stedelijkheid

Zoals reeds aangegeven manifesteert Vlaams-Brabant zich als één van de Westeuropese stedelijke periferieën die aanleunen bij een grootstedelijk gebied als Brussel. Gewijzigde produktiemethodes, waarbij wordt afgestapt van massaproductie en waarbij wordt overgeschakeld naar flexibele productie, inspelend op de snel wijzigende vraag, dragen bij tot een grote ruimtelijke mobiliteit van het investeringskapitaal. De verschillende economische regio's en steden bekampen mekaar om de investeringen naar zich toe te kunnen halen. Daartoe worden door de diverse overheden allerlei inspanningen gedaan 'die aantonen hoezeer het te doen is om zijn stad of streek te verkopen' (Kesteloot 1992, p. 27). Zo worden verscheidene middelen ingezet, zoals het uitbreiden en verbeteren van de verkeerstechnische ontsluiting, het organiseren van grote culturele of sportieve happenings, het aantrekken van internationale beslissingscentra, het aanhalen van de relaties met de wetenschappelijke wereld. Als stedelijke periferie deelt Vlaams-Brabant zowel in de voordelen als de nadelen die verbonden zijn aan deze interstedelijke concurrentie (toename van welvaart in algemene termen, doch ook toenemende druk op de woningmarkt en vergroten van het sociaal-economisch dualiseringsproces binnen het globale Brusselse stadsgewest). Specifiek voor het Brusselse geval kan verwezen worden naar de uitbouw van de nationale luchthaven te Zaventem, investeringen ter verbetering van de ligging van Brussel in het internationale wegennet, nieuwe aantrekkelijke hoogtechnologische bedrijvenparken te Machelen-Zaventem, verschillende wetenschapsparken nabij de Brusselse Ring, de uitbouw van de Leopoldswijk tot Europees Hoofdkwartier, de komst van de TGV, ...

Vlaams-Brabant en de wereldeconomie

Deze drie processen, namelijk de suburbanisatie, maar vooral de industriële deconcentratie en de interstedelijke concurrentieslag situeren zich op het niveau van de wereldeconomie. De gevolgen van deze economische processen laten evenzeer hun invloed gelden in de Brusselse rand als in de stedelijke periferieën van bijvoorbeeld Lyon, Barcelona, Amsterdam, Milaan. Zij vormen als het ware de fundamenteën en de ruwbouw van de Vlaamsbrabantse problematiek. Streekgebonden culturele gegevens en de historische dimensie van het nationale (en soms ook lokale) overheidsbeleid zorgen in de Westeuropese context voor eigen accenten per grootstad. Voor het Brusselse kunnen de talenkwestie en de 'Europeanisering' van de rand tot deze eigen accenten gerekend worden.

Sociale verdringing: begrip en strategieën

Begrip

Vanuit de vaststelling dat vooral economische mechanismen de woningmarkt en meer algemeen de markt van de onroerende goederen sturen, omschrijven we sociale verdringing als 'het uitprijzen van financieel minder kapitaalkrachtige bevolkingsgroepen uit de lokale woningmarkt. Dit uitprijzen kan gebeuren door ofwel de intrede van financieel sterkere bevolkingsgroepen, ofwel door de intrede van niet-residentiële functies met een hoge kapitaalinput (luxueuze horeca-zaken, kantoren)'.

Sociale verdringing heeft dus tot gevolg dat de woningmarkt ontoegankelijk wordt voor de lagere inkomensgroepen. De stijgende vastgoedprijzen, gekoppeld aan de slinkende produktie van sociale woningen tijdens het voorbije decennium leiden tot een aangroeiende groep van huishoudens die aangewezen zijn op de residuele huursector⁵. Deze sector kan als de minst comfortabele van de woningmarkt omschreven worden. Het is vooral deze groep van arme huishoudens die aandacht verdient in het huisvestingsbeleid. Eigendomsverwerving door huishoudens die tot de lagere middengroep van inkomens behoren, zal in toenemende mate moeten gebeuren door bijvoorbeeld de nabijheid tot het werk op te offeren

⁵ Onder deze sector van de woningmarkt wordt een deel van de private huursector verstaan. In tegenstelling tot het overige deel van deze private huursector omvat de residuele huursector huishoudens die omwille van te lage en te onregelmatige inkomens enerzijds, en een ontoereikend politiek dienstbetoon anderzijds, geweerd worden uit de sociale huursector. Deze huishoudens beschikken uiteraard niet over het nodige inkomen om zich als kopers (al dan niet met hypotheekaire lening of overheidssubsidie) op de markt van koopwoningen aan te bieden (zie ook Kesteloot, De Lannoy en Saey 1984)

(met toenemende verplaatsingskosten en daaraan verbonden familiale lasten), of door bijvoorbeeld in toenemende mate een beroep te doen op de sociale koopsector.⁶

Sociale verdringing en strategieën van slachtoffers

Er is tot op heden nog maar weinig concreet onderzoek verricht naar de processen van sociale verdringing in de Brusselse rand. Algemeen kan gesteld worden dat de woningmarkt in haar geheel slechts marginaal gekend is. Wie zijn immers de grond- en woningeigenaars die hun gronden op de markt brengen (aanbodzijde)? Wie is bij machte bouwgronden en/of woningen aan te kopen (vraagzijde)? Welke regionale verschillen doen zich voor in een sociaal-economisch heterogeen gebied als de Brusselse rand? Welke groepen belanden in de residuele huursector? Welke prijzen worden betaald op de huurmarkt? Welke strategie volgen groepen die niet aan hun trekken komen op de woningmarkt in Vlaams-Brabant?

Een aantal terreinstudies laten toe om enkele strategieën van minder kapitaalkrachtigen en armen aan wie de toegang tot de lokale woningmarkt wordt ontzegd, te formuleren (voor een meer gedetailleerde beschrijving verwijzen we naar Meert 1993b):

1. Voor het Pajottenland (zuidwestelijk deel van de Brusselse rand) wordt een migratiebeweging verondersteld waarbij wordt uitgeweken naar goedkopere gemeenten binnen de streek, verder weg van Brussel. Er is een migratiebeweging waarneembaar van de duurere Brusselse randgemeenten Sint-Pieters-Leeuw, Dilbeek en Asse naar goedkopere zuidelijk en westwaarts gelegen gemeenten zoals Galmaarden, Gooik, Pepingen. Dit probleem stelt zich vooral voor de leeftijdsgroep van 25-29 jaar (Van Hecke 1993a).

2. Tijdelijk uitwijken naar minder gegoeide woonbuurten van het Brusselse Gewest (zie ook Van Hecke 1993a). Een gelijkaardige veronderstelling geldt voor het Hageland (Alleman 1989), waarbij de armsten van de streek bewust naar Leuven-stad zouden uitwijken. Ook tijdens een eerder uitgevoerd woningmarktonderzoek te Linkebeek (Geys e.a. 1980) werd vastgesteld dat de minder gegoeden van Linkebeek uitweken naar de Brusselse agglomeratie (Ukkel). Meestal werd daar een tijdelijk onderkomen gezocht in de hoop later een betaalbare huisvesting te vinden in de gemeente van herkomst.

⁶ Daarbij kan verondersteld worden dat meer bemiddelde inkomensgroepen die niet meer tot de laagste middenklassen kunnen gerekend worden, in toenemende mate een beroep doen op de gestandaardiseerde en relatief goedkopere 'sleutel-op-de-deur'-formules die door private bouwondernemingen worden aangeboden.

3. Uitwijken naar relatief goedkopere woonmogelijkheden op weekend-verblijfparken. Deze strategie wordt meer in detail uitgewerkt in onderstaande case-study.

4. Ongewenst inwonende huishoudens bij andere huishoudens als vorm van woningssubstitutie. Voor de gemeente Ternat werd het aantal gevallen van potentiële woningssubstitutie tijdens het begin van de jaren tachtig op 4,2% van alle huishoudens geschat (Vandevenne en Geys 1984).

Permanent bewonen van campings als bijzondere strategie

Vlaams-Brabant telt verschillende weekend-verblijfparken die op permanente basis door lagere inkomensgroepen bewoond worden. Een dergelijk terrein situeert zich te Oud-Heverlee en biedt plaats voor een 200-tal verblijven. Ongeveer de helft van de aanwezige woongelegenheden wordt er effectief als tweede verblijf gebruikt. De overige helft van de woningen (overwegend caravans en chalets) worden permanent bewoond als vaste verblijfplaats. Haast alle permanente bewoners van dit weekend-verblijfpark zijn afkomstig uit Brusselse gemeenten als Anderlecht, Schaarbeek en Sint-Jans-Molenbeek. Enkele zijn ook afkomstig uit nabijgelegen Waalse dorpjes zoals Grez-Doiceau, Geldenaken (Jodoigne) en Waver. Het betreft allen Belgen, doorgaans jongere volwassenen, waarvan het merendeel Franstalig is. Ongeveer één derde is werkloos, een ander derde is gepensioneerd. Een kleine minderheid werkt, terwijl het resterende deel overleeft op basis van andere inkomsten (bijvoorbeeld bestaansminima), al dan niet aangevuld met inkomens uit informele activiteiten (zwart werk). Het permanent bewonen van dit weekend-verblijfpark te Oud-Heverlee vindt plaats in verscheidene 'schemerzones'. De juridisch weinig weerbare bewoners geraken in dergelijke schemerzones meermaals betrokken in diverse conflicten.

Eerste schemerzone: eigendomssituatie

Zo heerst er onder de bewoners heel wat onduidelijkheid over hun eigendomssituatie. Vele van de permanente bewoners wensen uiteindelijk een caravan of chalet te kopen in de overtuiging dat ze hiermee hun laatste kans grijpen om alsnog een eigendom te verwerven. Een ander deel huurt er tegen 10 000 à 12 000 frank per maand, exclusief verwarmings- en andere supplementaire onkosten.

Van de kopers bevindt een groot deel zich in de schemerzone tussen huurder en eigenaar via een juridisch vage overeenkomst met de eigenaar, een zogenaamde 'huur-koop overeenkomst' die echter veeleer een verkoopbelofte dan een verkoopsakte inhoudt. Een systeem van erfpacht is dus niet echt van toepassing. Nochtans zijn vele van deze huur-kopers de overtuiging toegedaan dat ze op korte termijn een eigendom zullen verwerven.

De schemerzone van de eigendomssituatie strekt zich bovendien uit over het vage onderscheid tussen het terrein en het gebouw dat er zich op bevindt. Het is niet altijd duidelijk wat van beide al dan niet gehuurd wordt of in eigendom is van de bewoners.

Tweede schemerzone: gewestplan versus domiciliëeringsplicht

Een andere schemerzone strekt zich uit rond de juridisch-ruimtelijke situatie van de bewoning. Het merendeel van de (huur-)kopers verwerft een chalet of niet verplaatsbare caravan zonder dat voor deze gebouwen ooit een bouwvergunning is afgeleverd. Het gewestplan is alleszins duidelijk: de zone is ingekleurd als natuurgebied en is dus wettelijk niet permanent bewoonbaar. Nochtans worden nog steeds op het weekend-verblijfpark nieuwe woongelegenheden opgericht. De meeste mensen die er permanent wonen zijn verplicht ingeschreven op de gemeentelijke bevolkingsregisters. Ook hier doet zich een juridische contradictie en schemerzone voor: enerzijds kan men er volgens het gewestplan niet verblijven, anderzijds wordt de domiciliëring toch verplicht gemaakt.

Derde schemerzone: een vage eigenaar

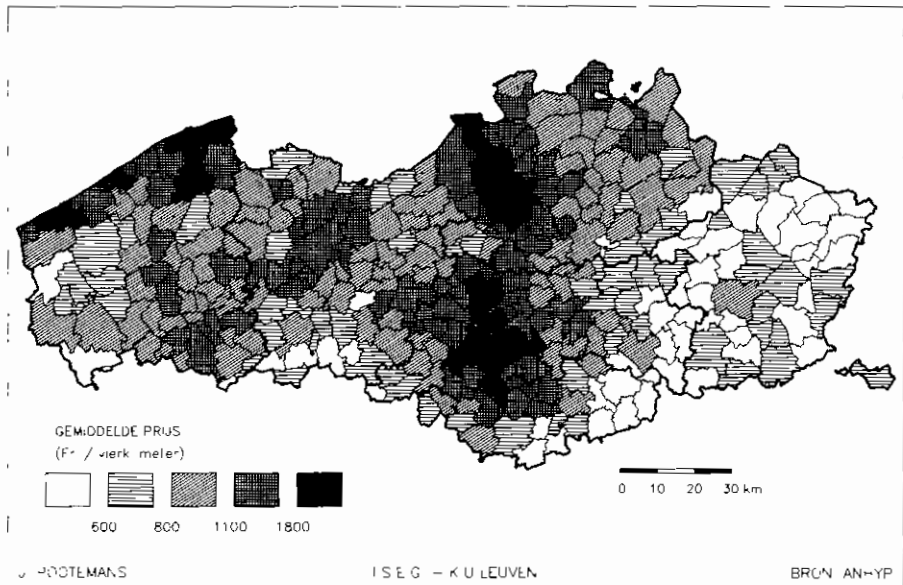
Een derde schemerzone doet zich voor wat de eigenaar betreft. Deze wisselt regelmatig van juridische structuur. Ook de beheerders van de vennootschap wisselen regelmatig. Wanneer bewoners procederen in verband met niet nagekomen afspraken stelt dit uiteraard extra problemen.

Gangbare opvattingen over sociale verdringing en realiteit

Vlaams-Brabant, een uniek geval?

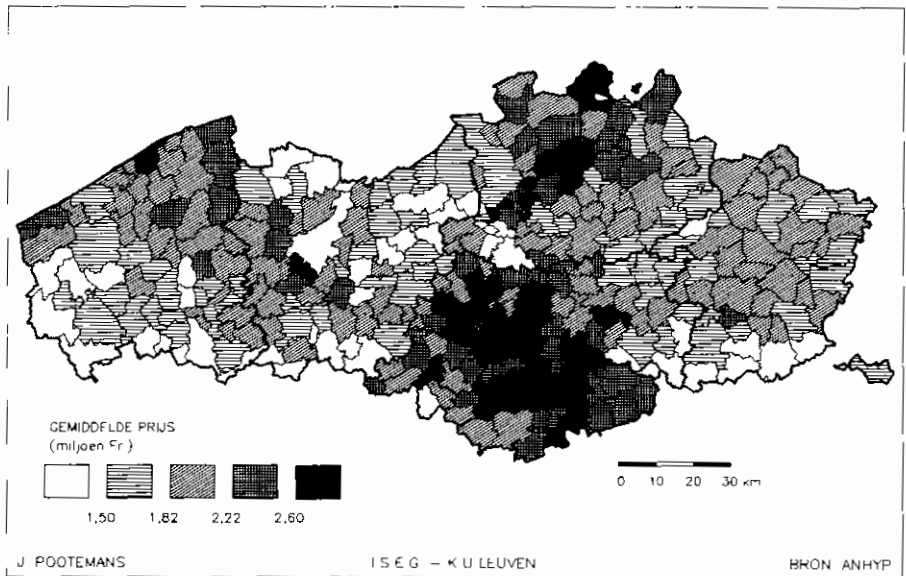
De scheefgegroeide situaties op de woningmarkt en de culturele ontreding van Vlaams-Brabant worden zowel in het beleid (zie o.a. VLABINVEST – par. 5.2.) als in de gangbare berichtgeving blijkbaar als een unicum in Vlaanderen beschouwd. Opvallend hierbij is dat doorgaans geen duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen enerzijds het cultureel-linguïstisch probleem (de verfransing, verengelsing) en anderzijds de sociaal-economische dimensie die zich ondermeer uit in een steeds moeilijker toegankelijke woningmarkt voor de lagere inkomensgroepen. De analyse van de prijzen van het residentieel vastgoed (kaarten 2 en 3) toont aan dat de prijzenstructuur van bouwgronden en woningen in de Vlaamse rand rond Brussel niet als uitzonderlijk te beschouwen is, doch vergelijkbaar is met de situatie in het Antwerpse en het Gentse (Pootemans 1993). Behalve deze sociaal-economische gelijkenissen kan voor het Antwerpse en de Noordlimburgse grenszone met Nederland eveneens gewezen wor-

Kaart 2: Bouwgrondprijzen in Vlaanderen en Brabant (1990)

Bron: Pootemans 1993

Kaart 3: Verkooprijzen voor kleine en middelgrote woningen in Vlaanderen en Brabant (1990)

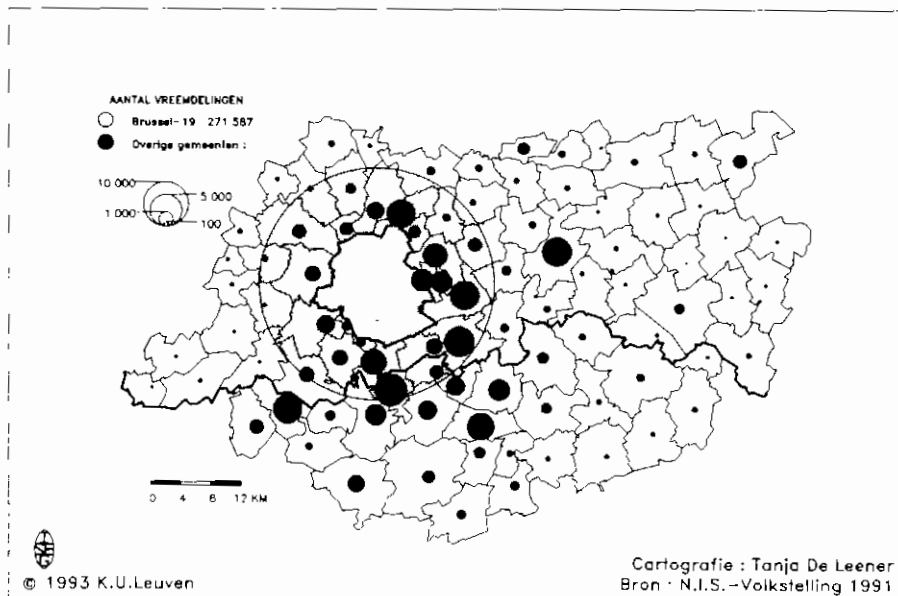

Bron: Pootemans 1993

den op de intrede van kapitaalkrachtige buitenlanders (Nederlanders) op de lokale woningmarkt. In het project van de Vlaamse Executieve 'Vlaanderen – Europa 2002' worden de Noorderkempen, de Kustzone en Vlaams-Brabant vermeld als suburbane gebieden waar de woonzekerheid wordt ondergraven door sociale verdringing (p. 72). Wanneer het gaat om middelen en acties wordt uitsluitend aandacht besteed aan Vlaams-Brabant. De Vlaamse regering moet er ingrijpen om 'de Vlaamse gezinnen de mogelijkheid te bieden in hun gemeente of streek te blijven wonen' (p. 77). Voortgaande op deze vaststellingen blijkt dat de Vlaamse overheid een positieve discriminatie voert ten aanzien van Vlaams-Brabant. Niettegenstaande de 'bedreiging van het Vlaamse karakter' zich het sterkste voordoet in dit gebied kunnen toch vragen gesteld worden bij de opportuniteit van de gehanteerde instrumenten om het streekkarakter te handhaven.

De sociaal-economische aspecten van de Vlaamsbrabantse problematiek kunnen dus geenszins als uniek in Vlaanderen worden beschouwd. Ook op een ruimere geografische schaal kan worden vastgesteld dat de wezenlijke kenmerken van de Vlaamsbrabantse problematiek terug te brengen zijn tot een algemeen Westeuropese verschijnsel. Als onderdeel van de Brusselse stedelijke periferie ondervindt Vlaams-Brabant in zijn totaliteit zowel de voordelen (toegenomen welvaart) als de nadelen (ondermeer druk op woningmarkt en open ruimten) van de interstedelijke competitie, waaraan Brussel als één van de vele Westeuropese grootsteden deelneemt.

Kaart 4: Vreemdelingen in Brabant (1991)

Bron: Van der Haegen en De Leener

Zorgen Eurocraten voor een dure woningmarkt in Vlaams-Brabant?

Eén van de gangbare opvattingen over Vlaams-Brabant luidt dat de zogenaamde Eurocraten verantwoordelijk zijn voor de dure bouwgrond- en woningprijzen in de Brusselse stedelijke periferie. Tegenover deze boutade dienen antwoorden te worden gegeven op vragen zoals: wie zijn deze Eurocraten, hoe talrijk zijn ze, op welke wijze dragen ze bij tot de dure woningmarkt?

Er zijn ons niet meteen exacte en gedetailleerde gegevens bekend aangaande het aantal EG-ambtenaren en aanverwanten dat in Vlaams-Brabant verblijft. Van alle Vlaamsbrabantse inwoners in 1991 had ongeveer 4.6% een vreemde nationaliteit (Van der Haegen en De Leener 1993). Kaart 4 toont de spreiding van het aantal vreemdelingen voor de provincie Brabant.

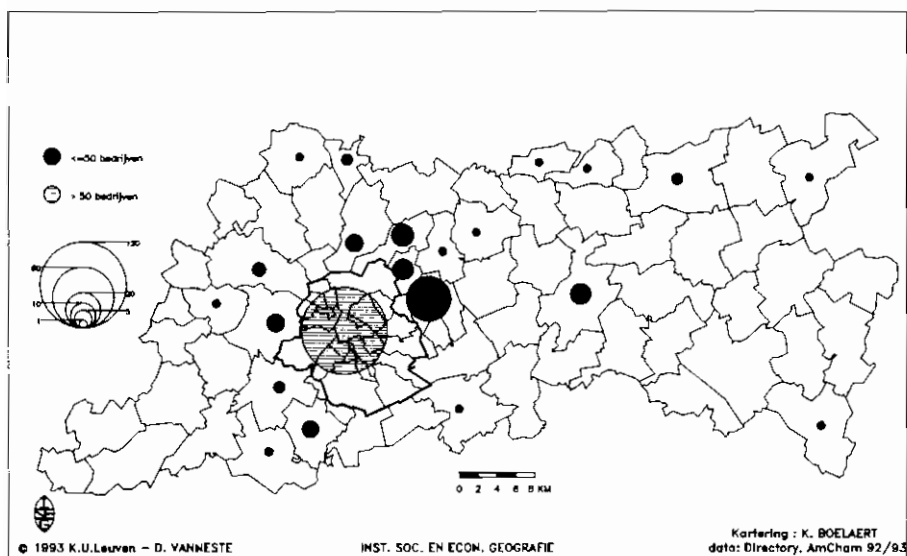
De gegevens van de laatste volkstelling (1991) laten toe te berekenen dat de EG-vreemdelingen in Vlaams-Brabant 3.2% van het inwonersaantal voor hun rekening nemen. Het grootste deel van de Italianen, Spanjaarden, Portugezen en Grieken die in de industriële Zennevallei wonen hoeven wellicht niet tot de zogenaamde Eurocraten gerekend te worden. Op basis van de resultaten van de laatste volkstelling kan hun aantal op ongeveer 3 000 eenheden geschat worden⁷. Ook in het arrondissement Leuven verblijven heel wat mediterrane EG-vreemdelingen die wellicht niet tot het ambtenarenkorps moeten worden gerekend⁸. Hun aantal schatten we op ongeveer 800 personen. Het aandeel van EG-ambtenaren en aanverwanten in de totale Vlaamsbrabantse bevolking kan zo op maximaal 2.8% geraamd worden.

Wat de druk op de woningmarkt en de prijsbeïnvloeding betreft, is vooral het aandeel van de 'Eurocraten' in het totaal aantal nieuwkomers van belang. Het zijn immers de nieuwkomers die de prijzen van de woning-

⁷ Voor het arrondissement Halle-Vilvoorde steunt de raming op de som van het aantal mediterrane EG-vreemdelingen die in 1991 in de gemeenten Vilvoorde, Halle, Drogenbos en Sint-Pieters-Leeuw woonden (totaal 2 998 personen). We nemen aan dat het aandeel van de EG-ambtenaren onder hen gecompenseerd wordt door het aantal Spanjaarden, Grieken, Italianen en Portugezen dat als inwoners van gastarbeidersorigine verblijft in de overige semi-industriële gemeenten als Beersel (met industriële deelgemeenten als Lot, Huizingen) en Grimbergen, en dus niet in de raming is opgenomen.

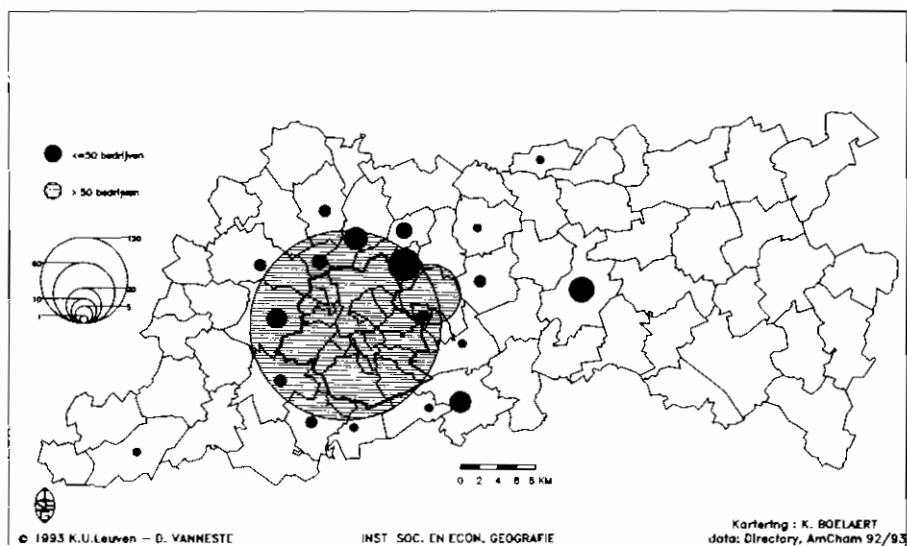
⁸ Voor het arrondissement Leuven steunt de raming van het aantal Zuideuropese vreemdelingen die we niet tot de EG-ambtenarij rekenen op het totale aantal mediterrane vreemdelingen van het arrondissement (1294 personen), verminderd met de som van de waarden voor Tervuren, Bertem, Kortenberg en Huldenberg (469) wat resulteert in 825 personen. Ook hier nemen we aan dat er voor de onderscheiden delen van het arrondissement een zekere compensatie optreedt tussen de al dan niet verrekende vreemdelingen en aanverwanten met ambtenarenstatuut en vreemdelingen van gastarbeidersorigine.

Kaart 5: Amerikaanse bedrijven in Vlaams-Brabant: productie, import/export en distributie

Bron: Vanneste 1993

Kaart 6: Amerikaanse bedrijven in Vlaams-Brabant: verkoop, management en coördinatie diensten aan ondernemingen.

Bron: Vanneste 1993

markt rechtstreeks en onmiddellijk zullen beïnvloeden. De mate waarin een kapitaalkrachtige groep zich op de 'actieve' woningmarkt manifesteert zal bepalend zijn voor de prijsevoluties. Vooraleer kan bevestigd worden dat Eurocraten inderdaad verantwoordelijk zijn voor de prijs-hausses in de Brusselse rand, moeten vooraf twee vragen worden beantwoord. Ten eerste moet onderzocht worden welk aandeel zij uitmaken binnen de groep nieuwkomers die zich langs de vraagzijde op de woningmarkt aanbiedt. Ten tweede moet nagegaan worden in welke mate zij omwille van hun financiële mogelijkheden duurdere prijzen kunnen betalen (en dat effectief ook doen) om residentieel vastgoed te verwerven. Daarbij mag niet uit het oog verloren worden dat wellicht ook heel wat Belgen (al dan niet EG-ambtenaar) tot de groep van kapitaalkrachtige inwijkelingen moeten worden gerekend. In dat kader verdienen, behalve EG-ambtenaren, ook andere kapitaalkrachtige groepen de nodige aandacht. Zo kunnen de in Vlaams-Brabant actieve vreemdelingen niet uitsluitend in verband gebracht worden met de EG-instellingen te Brussel. De Vlaamsbrabantse rand telt alleen al meer dan 200 Amerikaanse bedrijven (kaarten 5 en 6). Indien er dus nogal smalend wordt verwezen naar de aanwezigheid van zogenaamde kapitaalkrachtige Eurocraten in Vlaams-Brabant, dan moeten evenzeer kapitaalkrachtige Belgen en niet-EG-vreemdelingen, verbonden aan multinationale ondernemingen, in rekening gebracht worden.

Inzake de vraag naar de oorzaak van de dure huisvestingsmarkt in Vlaams-Brabant is onderzoek naar de actieve grondeigenaars eveneens belangrijk. De opvatting dat de kapitaalkrachtige vreemdelingen de verkoopprijzen van woningen en bouwgronden sterk doen toenemen is een clichématige uitdrukking die hoe dan ook niet overeenstemt met de werkelijkheid. Het zijn immers doorgaans de Brabantse grond- en woningeigenaars die in hun prijsvorming een grote meerwaarde hepalen en die dan ook zelf opstrijken. Voorbeelden van dergelijke speculatieve handelingen van autochtonen vonden we terug in de faciliteitengemeente Drogenbos waar, uit de voorbereidende studies van een Bijzonder Plan van Aanleg, blijkt dat de toekomstige uitbouw van enkele grote private en inbreidingsgerichte verkavelingen in handen is van een tweetal autochtone families (Meert en Vandevenne 1992). In totaal gaat het hier om een zeventigtal wooneenheden.

Indien gesteld wordt dat Eurocraten verantwoordelijk zijn voor de hoge bouwgrond- en woningprijzen verliest men uit het oog dat een groot deel van de omvangrijke winstmarges belanden bij de autochtonen. Op die wijze dragen de kapitaalkrachtige vreemdelingen, evenzeer als de kapitaalkrachtige Belgen, bij tot de welvaartsverhoging van een deel van de autochtone Vlaamsbrabantse bevolking. Uiteraard leiden deze hoge prijzen tot verdringing van een niet onbelangrijk deel van de bewoners uit de lokale woningmarkten.

Het behoud van het Vlaamse karakter en de bestrijding van de sociale verdringing: één geheel?

Zowel in het beleid als in de gangbare opvattingen over Vlaams-Brabant worden de bedreiging van het Vlaamse karakter van de Brusselse rand en de optredende sociale verdringing in één adem genoemd. De Vlaamse Executieve stelt dat haar 'Vlaams sociaal huisvestingsprogramma' (VLAB-INVEST) zal bijdragen tot het behoud van het Vlaamse karakter van de streek. Deze stelling is vatbaar voor discussie. Zo zal de in dit programma aangekondigde bouw van een 300-tal 'Vlaamse' woningen in de randgemeenten hoogstens als een bijzonder poreuze dam kunnen functioneren tegen de verfransing en de verengelsing. Investeren in het Vlaamse karakter van Brussel betekent dat tegelijkertijd geïnvesteerd wordt in het Vlaamse karakter van de rand. Brussel vormt de motor van de gehele regio en speelt daarbij een potentieel belangrijke rol in het uitstralen van de Vlaamse cultuur over de Vlaamsbrabantse gemeenten (Kesteloot 1993). Zelfs zonder de huidige culturele manifestaties in Antwerpen blijkt dat de Vlaamse Gemeenschap in 1992 amper 10% van haar kunstbudget in haar hoofdstad investeerde. Voor de podiumkunsten kon Brussel in datzelfde jaar bijvoorbeeld rekenen op 11% van het totale kunstbudget, terwijl Antwerpen en Gent respectievelijk 63.5% en 14.2% van het totale subsidiebedrag kregen toegewezen (Leysen 1993). Betreurenswaardig is ook dat de reikwijdte van TV-Brussel, opgericht door de Vlaamse Gemeenschap, beperkt blijft tot het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Wordt de marginalisering op cultureel vlak best tegengegaan door meer te investeren in het Vlaamse imago van Brussel, dan worden de vermelde sociaal-economische spanningen best opgevangen door gepaste sociaal-economische maatregelen te nemen die erop gericht zijn de welvaart in de ruimere regio te herverdelen (zie verder).

Enkele bedenkingen bij het gevoerde huisvestingsbeleid

Het gevoerde en geplande beleid: bondig overzicht

Het specifieke Vlaamsbrabantse beleid van de Vlaamse overheid vertaalt zich uiteraard het sterkst in het VLABINVEST-programma. Het in dit programma gehanteerde instrumentarium beroept zich vooral op huisvestingsmaatregelen.

Behalve dit specifieke huisvestingsprogramma voor Vlaams-Brabant werd tijdens het voorbije jaar door diezelfde overheid ook *domus flandria* op touw gezet. Dit gewestelijk georganiseerde 'Urgentieprogramma' voor de sociale huisvesting is uiteraard ook van toepassing voor Vlaams-Brabant. Aansluitend bij de huisvestingsmaatregelen van de Vlaamse over-

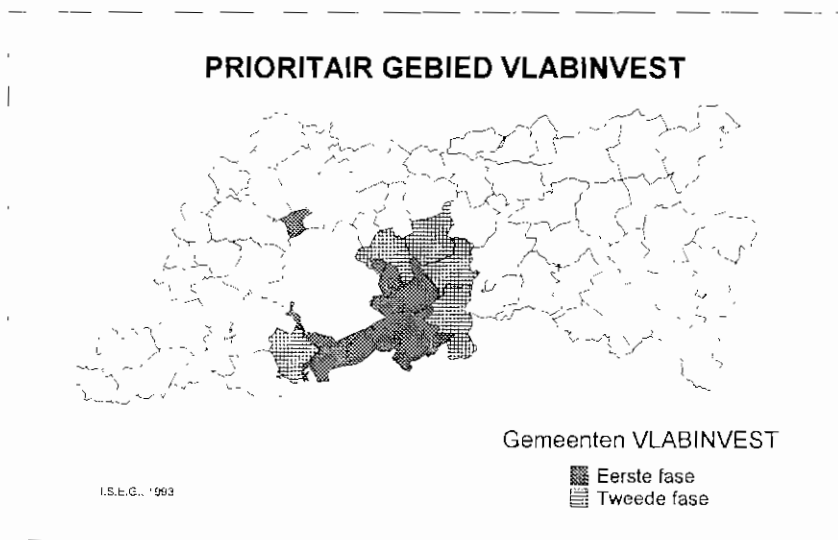
heid staat momenteel het ontwerp van het woonrechtdecreet ter discussie. Dit ontwerp, geïnspireerd op een Nederlands voorbeeld, wil vooral het woonrecht van allochtonen beperken in de Vlaamse rand rond Brussel.

VLABINVEST

Bondige inhoud

In een Nota die op 10 juli 1991 werd goedgekeurd, legde de Vlaamse Executieve de basis voor haar 'Vlaamsbrabants' beleid vast. Deze nota formuleerde een drievoudige doelstelling, namelijk het handhaven van het Vlaamse karakter, het toegankelijk maken van het woongebied voor de sociaal meest bedreigde groepen en het verhogen van de woon- en leefkwaliteit. Deze doelstelling moet worden gerealiseerd door het samenstellen van een gedetailleerde huisvestingsstudie, een plan voor een grondbeleid en de oprichting van een Rollend Sociaal Investeringsfonds ('VLABINVEST'). 'Binnen het te voeren sociaal huisvestingsbeleid, zal voorrang gegeven worden aan de huursector met sociaal karakter. Dit moet bij voorrang jonge startende gezinnen en bejaarden met een laag inkomen toelaten in eigen streek te blijven wonen' (uit de goedgekeurde beleidsnota, 10 juli 1991).

Kaart 7: Het prioritaire gebied in het kader van VLABINVEST

Bron: Meert 1993c

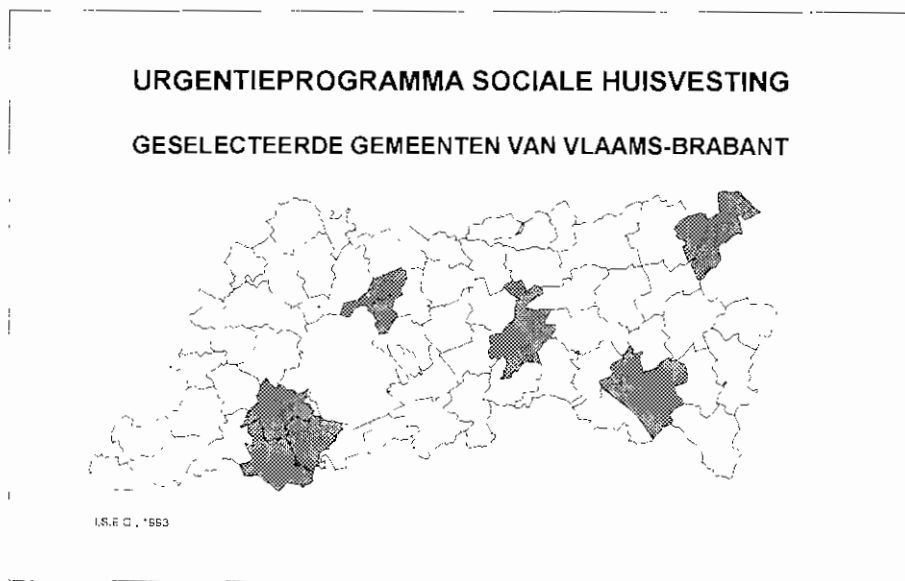
De 300 te realiseren woningen waartoe de Vlaamse Executieve ruim een jaar later beslist zullen volgens de huidige planning aan een maandelijks huurprijs van ongeveer 23 000 BEF op de markt gebracht worden. Als prioritair gebied werden eerst de zes facilitéitengemeenten aangeduid, aangevuld met Hoeilaart, Overijse en Tervuren. In een latere fase werden deelgebieden van een 5-tal Vlaamsbrabantse gemeenten toegevoegd aan dit prioritaire gebied, namelijk delen van Beersel, Bertem, Huldenberg, Kortenberg en Zaventem (zie kaart 7).

Bedenkingen

De afbakening van een 'prioritair gebied'

De gedetailleerde huisvestingsstudie, waarvan sprake in de beleidsnota van 10 juli 1991, voorzag een grondig onderzoek inzake de huisvestingsproblematiek van Vlaams-Brabant. Halverwege 1992 heeft de Algemene Planningsdienst een 'Algemeen Referentiekader' klaar over Vlaams-Brabant. Dit document bevat weliswaar een getrouwe verwerking van in hoofdzaak diverse NIS-statistieken tot op gemeentelijk niveau, doch kan niet worden opgevat als het grondige huisvestingsonderzoek waarvan sprake is in de beleidsnota. Gegevens over de actuele huurprijzen, enige prospectie omtrent de evolutie van zowel verkoop- als verhuurprijzen, het nog beschikbare aanbod van woonmogelijkheden voorzien op het gewest-

Kaart 8: De aangeduide gemeenten in het kader van het Urgentieprogramma voor de sociale huisvesting

Bron: Meert 1993c

plan (inclusief vernieuwbouw) en het sociologisch profiel van de migrerende bevolking komen immers niet tot zeer weinig aan bod. De studie van de Algemene Planningsdienst spreekt zich bovendien niet echt uit over de afbakening van een prioritair gebied. Ook het onderzoek naar de beschikbare bouwkavels in de negen gemeenten, uitgevoerd door Mens en Ruimte VZW, heeft niet tot doel de huidige afbakening van het prioritaire interventiegebied te evalueren en aan te passen.

Kortom, op basis van de beschikbare onderzoeken zijn niet meteen doorslaggevende argumenten voorhanden om de huidige geografische afbakening van het prioritaire gebied te bevestigen. Het is bovendien opvallend dat diezelfde Vlaamse overheid in het kader van het hierboven aangehaalde 'Urgentieprogramma voor de sociale huisvesting' reeds eerder een Vlaamsbrabantse probleemgebied afbakende. Hiertoe behoren negen gemeenten (zie kaart 8). Een vergelijking tussen deze 'urgentiegemeenten' en het prioritaire gebied in het kader van VLABINVEST toont aan dat slechts 2 gemeenten in beide beleidsmaatregelen terug te vinden zijn, namelijk Linkebeek en Beersel.

Er kan dus worden vastgesteld dat beide maatregelen, in essentie geformuleerd als sociale huisvestingsinstrumenten, vertrekken van een geografisch verschillend probleemgebied. De huidige afbakening van het VLABINVEST-gebied blijkt veeleer geïnspireerd te zijn op het veilig stellen van het Vlaamse karakter van de Brusselse rand dan op een sociaal en economisch verantwoord beleid inzake huisvesting.

Sociale' huurwoningen voor jonge startende gezinnen en bejaarden met een laag inkomen

De verhuurprijs voor de 'betaalbare sociale huurwoningen' werd door de technische werkgroep van VLABINVEST berekend als een prijs die zich beneden de vigerende marktprijs in het interventiegebied situeert, doch niet lager ligt dan de gemiddelde huurprijs voor soortgelijke woningen in Vlaanderen. Deze betaalbare sociale huurwoningen moeten volgens de werkgroep toegankelijk zijn voor gezinnen met een netto-belastbaar inkomen van maximaal 1.5 miljoen frank.

Recent wordt door de Vlaamse overheid aangevoerd dat VLABINVEST niet de bedoeling heeft een sociaal huisvestingsproject te zijn: 'VLABINVEST heeft niet de middelen om zwaar te investeren in de sociale huisvesting. (...) Voor zijn appartement moet de huurder van VLABINVEST ongeveer 270 000 frank huur betalen per jaar. (...) De laagste inkomensgroepen kunnen dat bedrag niet ophoesten. VLABINVEST is niet opgezet voor mensen met een vervangingsinkomen bijvoorbeeld⁹. Deze verklaring staat in schril contrast tot de cerdere intenties van diezelfde overheid. Zo vermeldt het goedgekeurde Programmadecreet van de Vlaamse regering

⁹ Aldus de verklaring van de voorzitter van de Technische Werkgroep in recente gesprekken met *Terzake* (december 1992) en *Het Nieuwsblad* (10 februari 1993).

(voorjaar 1992) dat VLABINVEST 'voor zijn rekening neemt de uitgaven met betrekking tot het grondbeleid en de realisatie van woonprojecten met een sociaal karakter in de gemeenten van de provincie Brabant die deel uitmaken van het Vlaamse Gewest' (Hoofdstuk II, art. 19, lid 1). De beleidsverklaring van de Gemeenschapsminister van Ruimtelijke Ordening stelt eveneens dat 'het voeren van een grondbeleid, naast de realisatie van *sociale* woonprojecten één van de hoofddoelstellingen van het Rollend Sociaal Investeringsfonds – VLABINVEST – is' (p. 75). Bij dit alles vragen we ons uiteindelijk af welke gemiddelde huurprijzen men heeft gehanteerd om de maandelijks huur voor een VLABINVEST-appartement te berekenen. In tegenstelling tot het Brusselse Gewest verzamelt Vlaanderen, noch enige ons bekende Vlaamsbrabantse gemeente op systematische wijze voldoende geactualiseerde en gedetailleerde gegevens over de financiële aspecten van de particuliere huurmarkt. Ook de planning om op langere termijn goedkope bouwkavels op de markt te brengen in de afgebakende gemeenten, in hoofdzaak gefinancierd op basis van het rollend VLABINVEST-fonds, zal geenszins tegemoet komen aan de woonbehoeften van diegenen die uit de markt worden geprijsd¹⁰. Het VLABINVEST-fonds zal dus niet meteen de woonsituatie van de armen in de Vlaamsbrabantse rand structureel verbeteren. Het inmiddels opgestarte Urgentieprogramma voor Sociale Huisvesting – eveneens van toepassing in Vlaams-Brabant (en alle overige Vlaamse provincies) – heeft tot doel, middels de bouw van 10 000 woningen in Vlaanderen, vóór het einde van 1994:

- de leegstand te bestrijden;
- de kwaliteit van het woningpatrimonium te verbeteren;
- de woonzekerheid te realiseren met een maximale vrijwaring van de open ruimte.

Om deze doelstellingen te realiseren ging de Executieve over tot de oprichting van een gemengde naamloze vennootschap '*Domus Flandria*'. Deze holding kreeg van de overheid een totaal budget toegewezen van 15 miljard frank en hoopt minstens op een even grote bijdrage van de private sector¹¹. Dit Urgentieprogramma heeft alvast de verdienste dat eindelijk

¹⁰ Op het vlak van de ruimtelijke ordening kan gevreesd worden dat dergelijke nieuwbouwprojecten voor een bijkomende aantasting van de schaarse open ruimten in de rand rond Brussel zullen zorgen.

¹¹ De holding zal op financieel vlak kunnen tussenkomen op de huurmarkt, de sociale koopwoningen en de infrastructuurwerken, gemeenschapsvoorzieningen en dergelijke meer. Alhoewel het programma in hoofdzaak bedoeld is voor financiële tussenkomsten langs de erkende (sociale) vennootschappen, kunnen ook particulieren een beroep doen op *Domus Flandria*.

Er zijn echter een aantal restricties. Zo wordt het werkingsgebied van *Domus Flandria* beperkt tot de meest behoeftige gemeenten. Deze selectie gebeurde op basis van diverse criteria, ondermeer het al dan niet behoren tot één van de acht sociaal-economische impulsgebieden (zie ondermeer CABUS 1993), het beschikken over een erkend woonnoodgebied, een geringe kwaliteit van het

na verscheidene jaren van gemarginaliseerd Vlaams woonbeleid een aanvang wordt gemaakt van een huisvestingsbeleid dat op het inhoudelijke vlak uitdrukkelijk gekoppeld wordt aan de armoedeproblematiek (Goossens 1993). Nochtans kan van dit Urgentieprogramma niet meteen alle heil worden verwacht. Ten eerste worden, op een totaal van 80 Vlaamse gemeenten, in Vlaams-Brabant slechts 9 gemeenten geselecteerd (zie kaart 8). Het povere aandeel van de Vlaamsbrabantse gemeenten is begrijpbaar als men rekening houdt met de welstand van ondermeer het arrondissement Halle-Vilvoorde dat overigens dubbel zo veel gemeenten geselecteerd zag dan het arrondissement Leuven. Daarbij stelt zich de vraag in welke mate een territoriale selectie hier de meest aangewezen weg was. Het armoedeprobleem definieert zich niet uitsluitend in termen van grootschalige territoria als de administratief afgebakende gemeenten¹².

Ten tweede moet gewezen worden op de blijvende spanningen die zich hoofdzakelijk op de private huurmarkt voordoen. Het Urgentieprogramma richt zich vooral tot de sociale huurmarkt en gaat grotendeels voorbij aan de structurele knelpunten tussen eigenaars en huurders op de private woningmarkt, ondermeer voor wat de prijs-kwaliteit verhouding betreft (Fret 1993). Dergelijke knelpunten op de private huurmarkt, die ongetwijfeld de meest kwetsbare en onzekere huisvesting biedt, worden momenteel al te dikwijls overgelaten aan particulier optredende 'opbouw- en werkorganen'. Niettegenstaande het verdienstelijke pionierswerk dat reeds door dergelijke organisaties werd geleverd, behoort het veeleer tot de taken van de overheid om in te grijpen in dit segment van de woningmarkt.

woningenpatrimonium, een groot aantal OCMW-steuntrekkers. Momenteel werden 80 Vlaamse gemeenten weerhouden. De lijst is echter niet definitief en laat de mogelijkheid voor aanpassingen open. Die aanpassingen moeten er komen nadat de resultaten van de nieuwe volkstelling (1991) bekend zijn geworden.

- ¹² Tot op heden (juli 1993) werden 3 Vlaams-Brabantse projecten goedgekeurd door de Vlaamse Huisvestingsmaatschappij en door de Raad van Bestuur van *Domus Flandria*. Het initiatief voor de projecten lag telkens bij erkende vennootschappen (zoals trouwens voorzien in het Besluit van de Vlaamse Executieve van 3 februari 1993 dat het eerdere Uitvoeringsbesluit van 23 juli 1992 deels wijzigde):

- * Nieuwbouwproject te Sint-Pieters-Leeuw dat voorziet in de bouw van 22 woningen, perifeer gelegen ten aanzien van het dorpscentrum (initiatief: Gewestelijke Maatschappij voor Volkshuisvesting Sint-Pieters-Leeuw);

- * Nieuwbouwproject te Kessel-Lo dat voorziet in de bouw van 25 woningen, enigszins perifeer gelegen ten opzichte van het bestaande dorpscentrum (initiatief: Heuvelhof Leuven);

- * Aankoop (en renovatie) van 98 woningen op de privé-markt met het oog op verhuring of verkoop ervan als sociale woningen te Kessel-Lo (initiatief: Heuvelhof Leuven).

De druk op de open ruimten en de leefbaarheid van de woonkernen
De Technische Werkgroep van VLABINVEST legde recent enkele criteria vast waaraan bouwprojecten moeten voldoen om in aanmerking te komen voor het VLABINVEST-fonds. Een inbreidingsgerichte ligging van het perceel, de aanwezigheid van openbaar vervoer, de ligging nabij een verharde en volledig uitgeruste weg en een ligging temidden van een herwaarderingsgebied worden als gunstig beoordeeld. Het handhaven van deze criteria is op zich lovenswaardig.

Toch blijft het opletten geblazen voor wat betreft de concrete stedenbouwkundige inpassing van de diverse projecten. De druk op de kostprijzen leidt nu reeds tot een veeleer afwachtende houding ten aanzien van enkele voorlopig duurder geraamde renovatieprojecten. Enerzijds is de optie verdedigbaar om de nieuwbouwprojecten te concentreren op de nog open ruimten in de dorpscentra (waarbij tegelijkertijd leegstand en vernieuwbouw moeten in rekening gebracht worden). Anderzijds dient dan weer gewaarschuwd voor hoogbouw ten voordele van het budget, maar ten nadele van de stedenbouwkundige kwaliteit en de leefbaarheid van de meeste van deze woonkernen rond Brussel.

Ontwerpdecreten inzake de beperking van het woonrecht

Een overzicht

In februari 1990 dienden de Vlaamse Raadsleden Suykerbuyk (CVP) en Vervaeke (VU) een ontwerpdecreet in dat lokale besturen toelaat het recht op wonen in hun gemeente te koppelen aan bepaalde voorwaarden¹³. Dit ontwerpdecreet vond zijn inspiratie bij de gemeente Groesbeek. Deze Zuidnederlandse gemeente ligt in de nabijheid van Nijmegen en kende tijdens de jaren zeventig een verhoogde belangstelling van relatief kapitaalcrachtige stedelingen die zich in deze aangename en bosrijke omgeving kwamen vestigen. Teneinde de eigen bevolking de mogelijkheid te garanderen om in de gemeente te blijven wonen, voerde het Groesbeekse bestuur een zogenaamde vestigingsregeling in. Dit hield in dat toekomstige bewoners van de gemeente een welomschreven dorps- en economische binding met Groesbeek moesten kunnen voorleggen vooraleer een 'bewoonvergunning' kon worden uitgereikt. Eigenaars van woningen en bouwgronden konden volgens deze regeling hun goederen slechts verkopen aan kandidaat-bewoners die over een bewoonvergunning beschikten. Pas indien de woning of de bouwgrond gedurende een periode van zes maanden vruchteloos werd aangeboden kon het onroerend goed op de vrije markt worden gebracht zonder enige beperkingen. Om te vermijden dat

¹³ Het ontwerpdecreet werd in de loop van 1990 overgenomen door E. Van Vaeckenbergh (VU), plaatsvervangend volksvertegenwoordiger voor wijlen D. Vervaeke.

de regeling zou omzeild worden door hoge verkoopprijzen te heffen, werd door een college van onafhankelijke deskundigen een bindende prijsstelling uitgevoerd voor het te koop gestelde goed. Vanaf 1984 werd de Groesbeekse vestigingsregeling vervangen door de voor geheel Nederland geldende Woonruimtetwet (Tastenhoye 1991).

De Vlaamse indieners van het oorspronkelijke ontwerpdecreet tot beperking van het woonrecht steunden zich grotendeels op de juridische bepalingen zoals die in de Groesbeekse vestigingsregeling werden opgenomen. Zij stelden in hun ontwerp dat het verantwoord is voor suburbane gebieden als Vlaams-Brabant om binnen de woonzones, voorzien op het gewestplan, een huisvestingspolitiek te voeren die de aangroei van niet-autochtonen onder controle kan houden. Indien in bepaalde gemeenten het bevolkingsaantal snel toeneemt en dit zou leiden tot abnormaal hoge huurprijzen van woningen en/of hoge verkoopprijzen van woningen en bouwgronden, zou het aantal af te leveren woonvergunningen kunnen gecontingenteerd worden. Dit zou concreet inhouden dat het aantal woonvergunningen wordt beperkt voor personen die afkomstig zijn van buiten de gemeente.

De Belgische Raad van State sprak zich op 17 juli 1991 negatief uit over dit ontwerp. Ze stelde ten eerste dat mits een gepaste en consequente aanwending van de beschikbare instrumenten inzake ruimtelijke ordening en stedenbouw een aantal wantoestanden in bepaalde gebieden kunnen voorkomen worden. In een tweede bedenking gaf de Raad de indieners gelijk wanneer zij een huisvestingspolitiek als verantwoord voorstellen om de suburbane groei onder controle te brengen. Er werd echter opgemerkt dat het ontwerp niet als een huisvestingsmaatregel, maar als een vestigingsregeling moet worden beschouwd. Een huisvestingsbeleid moet immers principieel tot doel hebben om vooral de economisch zwakkeren te ondersteunen op de woningmarkt. Dit was echter niet voorzien in het ontwerpdecreet van 1990. Autochtonen kunnen immers niet veralgemeend als 'arm' worden omschreven. Geconfronteerd met deze kritieken werden een aantal amendementen geschreven bij het originele ontwerpdecreet waaronder de bepaling dat inkomen, maatschappelijke binding en economische binding (in die volgorde) als voorrangswaarden moeten worden gehanteerd bij de toewijzing van de woonvergunningen. Het bepalen van een inkomensgrens wordt overgedragen aan de Vlaamse Executieve. Een ander amendement voorziet in de beperking van het woonrecht voor bepaalde woonruimten in de gemeente. Door de maatregel selectief toe te passen in welbepaalde gebieden van de gemeente (door de gemeenteraad af te bakenen) hopen de indieners de kritiek van 'vestigingsmaatregel' te kunnen omzeilen. Ondertussen hebben ook de Vlaamse Raadsleden Diekens en Vande Lanotte (beiden SP) een alternatief klaar voor het ontwerpdecreet Suykerbuyk-Van Vaerenbergh. Zij voorzien ondermeer in een recht van voorkoop voor gemeentebesturen en voor de Vlaamse Huisvestingsmaatschappij (VHM). In gemeenten met markante prijzen en dito prijsevoluties wordt een voorkooprecht ingesteld wanneer een bouwgrond of woning te koop wordt aangeboden. Elke tekoopstelling moet gemeld

worden aan het lokale gemeentebestuur, waarna de lokale overheid of de VHM binnen een bepaalde termijn van het voorkeepsrecht gebruik kan maken. Om te vermijden dat deze maatregel de vastgoedmarkt in sommige gemeenten zou verlammen, voorziet dit alternatief ontwerpdecreet een verplichte tekoopstelling van ondermeer leegstaande woningen na een periode van 2 jaar.

Enkele bedenkingen

Behalve de reeds vermelde kritieken vanwege de Raad van State kunnen bij de hierboven omschreven ontwerpmaatregelen nog volgende bedenkingen worden geformuleerd:

- In welke mate is een specifiek Nederlandse maatregel copieerbaar in Vlaanderen? De Nederlandse woningmarkt is geenszins te vergelijken met de Vlaamse woningmarkt. Niet alleen verschillen de kwalitatieve aspecten grondig, bovendien verschillen beide woningmarkten fundamenteel aangaande de eigendomsverhoudingen (zie tabel 1). Uiteraard zal een overheid die een groter aandeel van de woningmarkt in handen heeft (i.c. de Nederlandse), veel gericht en efficiënter kunnen ingrijpen in de woningmarkt dan een overheid die veeleer gedwongen van op afstand moet toekijken hoe de private woningmarkt zich organiseert (i.c. de Vlaamse).

Tabel 1: De Vlaamse en de Nederlandse woningmarkt op het einde van de jaren tachtig: eigendomsstructuur

	Eigen woning	Particuliere huurwoningen	Sociale huurwoningen	Totaal
Vlaanderen	66%	29%	5%	100%
Nederland	44%	12%	44%	100%

Bron: De Decker P (1993)

- Niettegenstaande de amendementen een bijkomend criterium voorzien onder de vorm van een later te bepalen inkomensgrens, is het afwachten in welke mate de zwakkeren op de lokale woningmarkten aan hun trekken zullen komen. Het is ondertussen al lang bekend dat gemeenten om hun financiën te spijzen, eerder geneigd zijn om kapitaalkrachtige inwoners aan te trekken dan armere bevolkingsgroepen. Zelden wordt één of ander herverdelingsmechanisme gehanteerd waarbij de hogere belastingsinkomsten gebruikt worden om sociaal ondersteunende huisvesting voor de armen te voorzien.
- Ook de druk op de woningmarkt wordt niet weggenomen door het ontwerpdecreet Suykerbuyk – Van Vaerenbergh. Grond- en woningeigenaars kunnen namelijk vrij de prijs bepalen van hun onroerend goed, zonder dat bijvoorbeeld enige prijs-kwaliteit verhouding moet gehanteerd worden. Het ontwerpdecreet maakt immers geen melding van het mechanisme van ‘vruchteloze aanbidding’ met bindende prijs-schatting (zoals dat

destijds opgenomen was in de Groesbeekse vestgingsregeling). Iemand zonder woonvergunning kan volgens de voorgestelde regeling nog steeds een woning of bouwgrond aankopen (tegen welke prijs dan ook). De enige beperking die voor hem geldt betreft het verbod tot bewonen van het onroerend goed¹⁴. Het spreekt vanzelf dat op die wijze de druk op de woningmarkt en de hoge prijszetting geenszins tot stilstand zal worden gebracht. Zolang de overheid niet ingrijpt op de prijsvorming van onroerende goederen zullen de minder kapitaalkrachtigen steeds uit de meest comfortabele segmenten van de woningmarkt gestoten worden en dus aangewezen blijven op de private huurmarkt. Dit ontwerpdecreet raakt met andere woorden niet aan één van de meest fundamentele oorzaken van de dure woningmarkt in de rand rond Brussel: het ongenaakbare recht van particulieren om naar eigen goeddunken de prijs en dus ook de toegankelijkheid te regelen van één van de basisbehoeften van de mens, het wonen. De sociaal-economische processen van de vrije markt, waar het recht van de sterkste geldt, worden dus niet bijgestuurd.

- Het recht van voorkoop voor gemeenten en voor de Vlaamse Huisvestingsmaatschappij, zoals voorzien in het alternatieve voorstel van Dielens – Vande Lanotte werd reeds gehanteerd in het VLABINVEST-programma. Hierbij stelt zich echter de vraag naar de financiële draagkracht van de lokale besturen om in verhitte woningmarktgebieden onroerende goederen aan te kopen. Het is duidelijk dat dergelijke maatregelen moeten worden gekaderd in een ruimer geheel van financiële herverdelingsmechanismen waarbij bijvoorbeeld inkomsten op basis van nijverheidsparken worden aangewend om een gemeentelijk 'vastgoedfonds' te spijzen. Ook de verplichte tekoopstelling van ongebruikte onroerende goederen roept voor de praktische uitwerking vragen op. Uit de praktijk blijkt maar al te zeer dat het bepalen van leegstand een zeer hachelijke onderneming is.
- Tevens stelt zich uiteraard de vraag in welke mate lokale besturen, door in te grijpen in een beperkt deel van de vastgoedmarkt (enkel het wonen), bovendien geldig voor een geselecteerd deel van het grondgebied (de zogenaamde 'woonruimten'), het hoofd kunnen bieden aan zich internationaal ontwikkelende sociaal-economische processen (zie hoger).

Tot besluit: een aantal te overwegen beleidsprincipes

Overleg met Brussel, Wallonië en Vlaanderen is nodig

Niettegenstaande het recente Sint-Michielsakkoord het Brusselse Gewest

¹⁴ E. Van Vaerenbergh, één van beide auteurs van het ontwerpdecreet, merkt trouwens zelf op dat de voorgestelde regeling minder diep werkt dan de Groesbeekse vestigingsregeling en dat de speculatie niet helemaal wordt uitgeschakeld (Van Vaerenbergh 1993).

verder isoleert ten opzichte van haar Vlaams ommeland, blijft, zeker wat ruimtelijke ordening betreft, onderlinge communicatie tussen de regionale overheden nodig. De huisvestings- en andere problemen die zich momenteel in Vlaams- en ook Waals-Brabant stellen, kunnen niet worden losgekoppeld van de ruimtelijke en sociaal-economische ontwikkelingen die zich in het Brusselse voordoen. De inspanningen van de Brusselse en de nationale overheid om Europese beslissingscentra aan te trekken en de Brusselse huisvestingspolitiek die zich in hoofdzaak richt op de middenklasse, uit zich in Brussel in diverse speculatieverwekkende vastgoedprojecten. Dergelijke plannen en realisaties, zoals onder meer de TGV-halte aan het Zuidstation (en weldra ook te Schaarbeek?), de Docklands-achtige plannen voor de kanaalzone, de voltooiing van het Manhattanplan aan het Noordstation en de Europese wijk rond het Internationaal Congres Centrum (met weldra vergaderingen van het Europees Parlement) laten uiteraard hun invloed niet stoppen aan de administratieve grenzen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Het is niet meer dan logisch dat er op korte termijn overleg moet komen tussen de verschillende overheden om het huisvestingsbeleid in en rond Brussel (Waals- en Vlaams-Brabant) te coördineren. Daarbij pleiten we voor een intergewestelijk overleg op het vlak van de ruimtelijke ordening. De opmaak van een Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen biedt een geschikte gelegenheid om op korte termijn het beleid te coördineren met de diverse Brussels-Hoofdstedelijke ontwikkelingsplannen (met onder meer een huisvestingsplan) en met het '*Plan Régional Wallon d'aménagement du territoire*'. De opties welke werden opgenomen in het voorontwerp van deze Waalse tegenhanger sluiten overigens goed aan bij de algemene doelstellingen van het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen, namelijk het versterken van de bestaande stedelijke infrastructuur en het vrijwaren van de waardevolle open gebieden (zie Vandermotten 1992, p. 545).

Geen verdere uitholling van het gewestplan

We beklemtonen dat wijzigingen aan het gewestplan, waarbij groen en/of geel (natuur en landbouw) worden ingeruild voor rood (wonen), in principe uit den boze zijn, niettegenstaande dat zowel de beleidsnota van 10 juli 1991 als vertegenwoordigers van één van beide betrokken intercommunales melding maken van de mogelijkheid tot het herzien van de gewestplannen via BPA's¹⁵.

Eerder is reeds aangetoond dat Halle-Vilvoorde, en zeker Vlaams-Brabant, op basis van de gewestplannen ruimschoots over voldoende aanbod van potentiële bouwgronden beschikken om de woonbehoefte op basis van

¹⁵ Zie onder andere het verslagboek van een door De Wakkere Burger gehouden studiedag op 8 februari 1992.

nieuwbouw tot ruim na het jaar 2000 in te lossen¹⁶. Hierbij wordt zowel rekening gehouden met de doorgaans inbreidingsgerichte niet-bouwrijpe kavels als met de bouwrijpe kavels. Het bestaande aanbod is uiteraard nog ruimer indien ook de vernieuwbouwmogelijkheden naar waarde worden geschat. Het bestrijden van leegstand en het meer beklemtonen van vernieuwbouw, gekoppeld aan betaalbare en eventueel voor lage-inkomensgroepen gesubsidieerde huurwoningen, zijn de meest voor de hand liggende instrumenten om in de woonbehoeften te voorzien.

Tevens moet worden gewaarschuwd tegen het ongecontroleerde inpalmen van gronden, oorspronkelijk bestemd voor sociale woningbouw, door ondernemingen die zich in de nabijheid van Brussel wensen te vestigen. Verschillende ondernemingen grijpen de benarde positie van de meeste huisvestingsmaatschappijen aan. Aan deze maatschappijen wordt het reeds verscheidene jaren onmogelijk gemaakt om in de rand rond Brussel een daadwerkelijke sociale huisvestingspolitiek te voeren. Wanneer de gemeente Drogenbos bijvoorbeeld in het kader van art. 17 van de Wet op de Stedebouw inbreidingsgerichte bouwgronden wil onteigenen om er een sociale woonwijk op te richten, dan dient al gauw 4 000 frank/m² te worden neergeteld. Van enige sociale huisvesting (met inbegrip van sociale kavels) is al lang geen sprake meer. Bedrijven komen er als aasgieren aan om de braakliggende gronden in te pikken. Door een klein percentage van de grondoppervlakte af te staan aan de gemeente zodat toch nog enkele sociale woningen kunnen worden gebouwd, hopen ondernemingen — in weerwil van het gewestplan en BPA's — woongebieden in te palmen voor de vestiging van hun bedrijfsgebouwen.

De inplanting van bedrijven in een stedelijk perifeer gebied als Vlaams-Brabant vergt trouwens over het algemeen bijzondere aandacht. Zo kan verwezen worden naar de ongecontroleerde wildgroei van distributiecentra langsheen interstedelijke verbindingswegen (Juchtmans 1993). Het is duidelijk dat de nadelen, verbonden aan de residentiële lintbebouwing, evenzeer gelden voor de commerciële lintbebouwing.

Meer coördinatie tussen huisvesting en andere sectoren van ruimtelijke ordening

Sinds de economische heropleving van de tweede helft van de jaren tachtig pleit de Gewestelijke Ontwikkelingsmaatschappij Vlaams-Brabant (GOM) voor de aanleg van een tweede industriële gordel rond Brussel. Hierbij waarschuwen we voor een toenemende druk op de open ruimten en de woningmarkt in het bijzonder. Zonder rekening te houden met de nog omvangrijke braakliggende nijverheidsterreinen in ondermeer de

¹⁶ Zie Parlementaire vraag nr. 150 in de Vlaamse Raad dd. 6 mei 1991, ondermeer besproken in Lammens en Meert (1992).

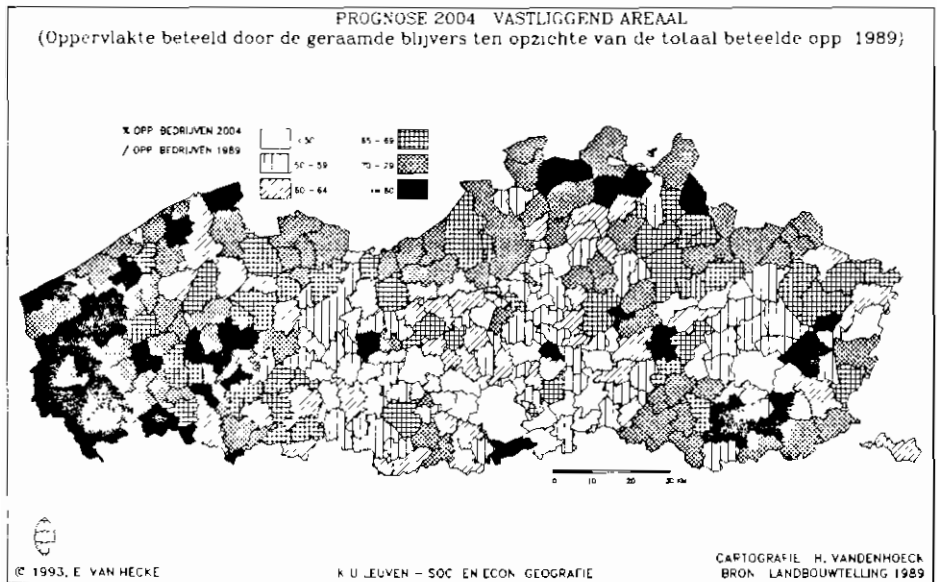
Zuidelijke Zennevallei, vraagt de GOM Vlaams-Brabant ruim 620 ha aan bijkomende vestigingsmogelijkheden voor ondernemingen in Halle-Vilvoorde. Deze optie houdt een gewestplanwijziging in van ongeveer 460 ha. Het mag duidelijk zijn dat dergelijke ruimteclaims indruisen tegen een sociaal en ecologisch verantwoord huisvestingsbeleid in Vlaams-Brabant¹⁷. De druk uitgaande van de internationaal georiënteerde nijverheidsparken ten oosten van het Brussels Gewest spreekt boekdelen: sociaal-economische polarisering van de woningmarkt, sterk verstoorde verkeersdoorstroming, enorme druk op de open ruimten.

Bijzondere aandacht vergt het kwijnende karakter van de Vlaamsbrabantse landbouw. Zo werd door Van Hecke (1993b) berekend dat het aantal landbouwbedrijven in Vlaams-Brabant gehalveerd werd tijdens de periode 1976-1991. Vermits het aandeel van de oudere bedrijfshoofden hoger ligt in Vlaams-Brabant dan elders in het Vlaamse Gewest, kan op korte termijn een sterkere afname van het aantal bedrijven verwacht worden. Zo zou het totaal aantal bedrijven (gelegenheids- en beroeps-) dat in 1989 geteld werd, tot 35 à 50% gereduceerd worden in 2004. Van het huidige landbouwareaal in Vlaams-Brabant zou 40 tot 50% kunnen vrijkomen (voor andere bedrijven, maar waarschijnlijk meer voor ander bodembebruik) (zie kaart 9).

Indien Vlaams-Brabant zijn eigenheid dient te bewaren kan echter niet voorbijgegaan worden aan de open ruimten waarvoor de landbouwer doorgaans nog als de belangrijkste 'conservator' optreedt. Een afremmen van de externe verstedelijkingsdruk moet worden gerealiseerd door grondzekerheid, en de daarmee verband houdende werk- en inkomenszekerheid, te garanderen aan de actieve bedrijfsvoerders. In dat opzicht verdienen vooral de suburbane gebieden met doorgaans nog omvangrijke open ruimten een tweevoudige aandacht bij de opmaak van het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen. Enerzijds moet de grond- en bedrijfszekerheid van bestaande en 'kansrijke' bedrijven zo goed mogelijk worden gerealiseerd, anderzijds verdienen de 'vrijgegeven' landbouwgronden bijzondere aandacht. Voor deze open ruimten moet worden afgewogen welke de beste toekomstige bestemming is. Een kwalitatieve evaluatie van deze gronden dringt zich op, waarbij naast stedenbouwkundige en ecologische, ook economische en sociale aspecten dienen te worden afgewogen. Ten allen prijze moet vermeden worden dat dergelijke gronden ten prooi vallen aan speculatieve en lucratieve projecten. In dat kader verdienen deze gronden

¹⁷ De door de GOM Vlaams-Brabant gesignaleerde behoefte is eenzijdig gebaseerd op een extrapolatie van verkoopcijfers van industriegronden tijdens de jaren tachtig. Daarbij werden dubbelverkopen — als speculatieve transacties — eveneens meegerekend. Nergens werd rekening gehouden met de sociaal-economische behoeften van de regio, en met de aanwezige sterke punten (zowel qua aanwezige bedrijfstakken als qua infrastructuur) om de voorspelde behoefte enigszins te nuanceren en sociaal-economisch aanvaardbaar te doen klinken.

Kaart 9: Kwijnende landbouw in Vlaams-Brabant en de Brusselse rand

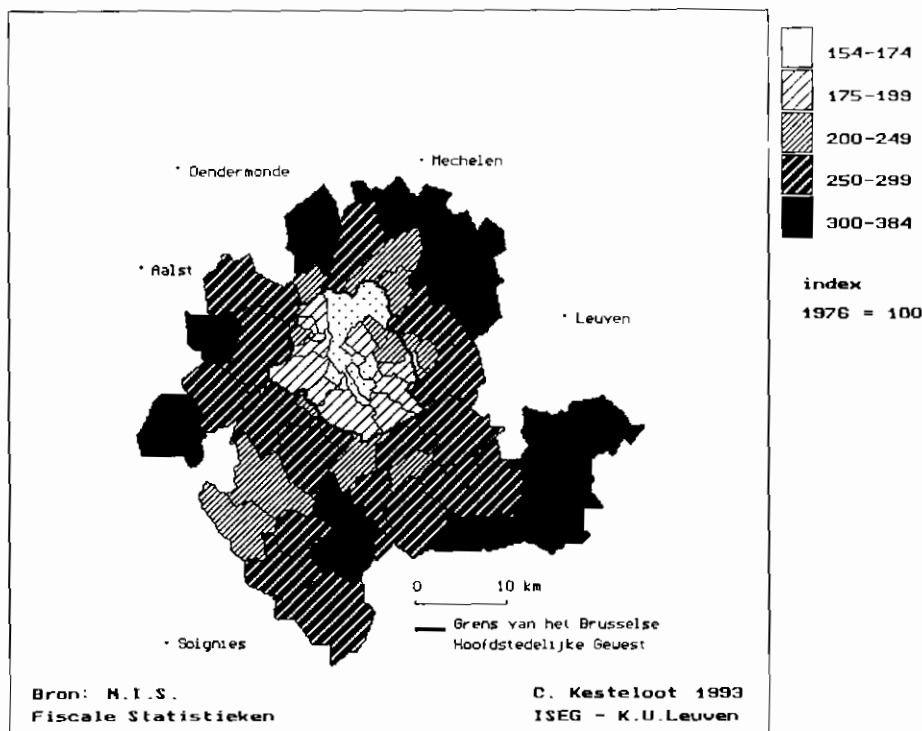
Bron: Van Hecke 1993b

een bijzondere aandacht bij de samenstelling van een grond- en pandenbeleid.

Grond- en pandenbeleid

Bovenstaande bedenkingen resulteren in de behoefte aan een duidelijk en stringent toegepast grond- en pandenbeleid voor de rand rond Brussel. Dit beleid mag zich geenszins beperken tot de sector huisvesting en tot het Vlaamse gedeelte van dat randgebied. Via overleg tussen de drie gewesten moet ernaar gestreefd worden op middellange termijn een eenduidig en gestructureerd grond- en pandenbeleid op te zetten dat ondermeer huisvestings-, tewerkstellings- en recreatieve projecten in de juiste banen kan leiden. Een aanzet tot een dergelijk beleid kan er in bestaan dat op korte termijn een hanteerbaar overzicht wordt gemaakt van alle onroerende goederen die lokale en hogere overheden reeds in het bezit hebben. Aansluitend bij deze inventarisatie dient een kwalitatieve evaluatie van deze bezittingen te worden opgezet, waarbij behalve economische criteria, ook zuiver stedenbouwkundige en sociale criteria moeten worden opgenomen.

Kaart 10: Evolutie van het totaal belastbaar inkomen in het Brusselse stadsgewest

Bron: Kesteloot 1993

De rijkdom van Vlaams-Brabant moet herverdeeld worden

Het Brusselse stadsgewest wordt gekenmerkt door een groeiende kloof tussen sociaal-economisch achtergestelde centrale stadsdelen (bijvoorbeeld Sint-Joost-ten-Node) en zeer welvarende perifere gemeenten (bijvoorbeeld Wemmel en Lasne). Het arrondissement Halle-Vilvoorde beschikt bijvoorbeeld over de hoogste gemiddelde inkomens van het land. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest behoort tot de laagste inkomensniveaus. De evolutie van het totaal belastbaar inkomen tijdens de periode 1976-1990 wijst bovendien op een uitdieping van deze kloof (zie kaart 10). Brusselaars betalen nochtans hogere belastingen op onroerende en andere bezittingen dan de doorsnee Vlaams- en Waalsbrabantse gemeenten van het stadsgewest (Meert 1985, p. 167). Zowel in Brussel als in Vlaams- en Waalsbrabant worden ondertussen lagere inkomensgroepen uit de woningmarkt geprijsd. Tegenover deze schreefgegroeide situaties pleiten we voor een herverdeling van de rijkdom. Wanneer bijvoorbeeld in Drogenbos de verkoopwaarde van industriegronden (in handen van een

intercommunale) bijna verdriedubbelt (van 2 850 frank/m² naar 7 500 frank/m²) in enkele jaren tijd, dan schort er wat indien tegelijkertijd blijkt dat de realisatie van een paar tientallen sociale woningen niet kan doorgaan omwille van de hoge prijzen tot onteigening van de desbetreffende gronden (geraamd op 4 000 frank/m², zie ook hierboven). Aanvullend moet worden nagedacht over een verhoudingsgewijze en gerechtvaardigde fiscale bijdrage vanwege de Europese ambtenaren en andere buitenlandse kapitaalcrachtigen in de lokale gemeentefinanciën. Ook een doorgedreven intergemeentelijke fiscale solidariteit (verdergaand dan de verdeelsleutels van het Gemeentefonds) blijft in dit opzicht de nodige aandacht eisen.

Bibliografie

Algemene planningsdienst (1992). *Vlaams-Brabant, algemeen referentiekader*. meervoudig gepagineerd (niet-gepubliceerd rapport).

J. Alleman e.a. (1989). *Armoede in het Hageland?* Leuven: Interleuven Opbouwwerk, 129 p.

K. Boelaert (1993). 'Vlaams-Brabant: economische doorlichting'. In: H. Meert (red). *Vlaams-Brabant: wonen en werken in de schaduw van Brussel*. Leuven, pp. 75-90 (Leuvense Geografische Papers nr. 6).

P. Cabus (1993). 'De Impulsgebieden in Vlaanderen: Vlaams regionaal beleid met een eigen gezicht?'. *Ruimtelijke Planning*, jrg. 1-1, pp. 11-37.

N. De Batselier (1992). *Het urgentieprogramma voor de sociale huisvesting, een praktische toelichting*, 41 p.

T. De Coninck (1992). *Inventarisatie potentiële bouw- en woongelegenheid in Vlaams-Brabant*. GOM Vlaams-Brabant, niet gepagineerd.

P. De Decker (1993). *Het sociaal woonbeleid tot 24/11/1991: een beleid naast de kwestie* (tabellen gepresenteerd tijdens het colloquium Sociale huisvesting - nieuwe perspectieven, 17 februari 1993, organisatie Stad Brugge).

W. De Lannoy, C. Kesteloot en P. Saey (1984). 'Ruimtelijke segregatie in de stad of residentiële segregatie als gevolg van maatschappelijke processen'. *De Aardrijkskunde*, jrg. 8, pp. 225-262.

De Wakkere Burger (1992). *Woonimpulsen voor Vlaams-Brabant*, 31 p. (Verslagboek 8 februari 1992).

L. Fret (1993). 'Zonder sociaal komplement is het urgentieprogramma huisvesting weer niet aan zwakke bewoners besteed'. *Alert*, jrg 19-18, pp. 27-31.

G. Geens (1991). 'Geïntegreerd beleid voor Vlaams-Brabant', 7 p. (nota aan de Vlaamse Executieve).

L. Goossens (1991). 'Wonen en woonbeleid in Brussel en Vlaams-Brabant'. In *Sociale verdringing op de huisvestingsmarkt in Brussel en Vlaams-Brabant*. Brussel: RISO, pp. 3-9.

L. Goossens (1993). 'De middelpuntvliedende en -zoekende krachten in de Vlaamse huisvestingswereld'. *Ruimtelijke Planning*, jg. 1-1, pp. 38-58.

R. Geys, G. Scheys en E. Vandevenne (1980). 'Woningmarktonderzoek Linkebeek, aanvullende studie bij het ontwerp-A.P.A.'. Mechelen: Groep URBA, 134 p.

G. Hautekeur (1992). 'Een rollend investeringsfonds in Vlaams-Brabant'. *Terzake*, 10, pp. 12-13.

G. Hautekeur (1992). 'VLABINVEST schiet zijn doel voorbij'. *Terzake*, 10, p. 14.

G. Juchtmans (1993). 'Grootschalige winkelcomplexen buiten de stadskern: bedreiging voor stad en open ruimte'. In H. Meert (red). *Vlaams-Brabant: wonen en werken in de schaduw van Brussel*. Leuven, pp. 119-128 (Leuvense Geografische Papers nr. 6).

C. Kesteloot (1990). 'De economische determinanten van de stedelijke structuren'. *Ruimtelijke Planning*, afl. 25, II.D.2.d., 42 pp.

C. Kesteloot (1992). 'Brussel en Europa: de druk van flexibiliteit en geografische concurrentie op de stad'. *De Aardrijkskunde*, jrg. 16-1, pp. 12-39.

C. Kesteloot (1993). 'Vlaams-Brabant als stedelijke periferie: een globale interpretatie van een lokale problematiek'. In H. Meert (red). *Vlaams-Brabant: wonen en werken in de schaduw van Brussel*. Leuven, pp. 1-16 (Leuvense Geografische Papers nr. 6).

E. Lammens en H. Meert (1992). 'De huisvestingsproblematiek van Vlaams-Brabant'. *Planologisch Nieuws*, jrg. 12-2, pp. 145-157.

F. Leysen (1993). 'Brussel – hoofdstad van Vlaanderen'. In: 'De relatie Vlaanderen-Brussel na het Sint-Michielsakkoord', meervoudig gepagineerd (verslag van het gelijknamige seminarie dd. 29/03/1993, Louis-Paul

Boonkring, Etterbeek).

H. Meert (1985). 'Geografische analyse der gemeentefinanciën binnen het Brusselse stadsgewest' (niet-gepubliceerde eindverhandeling ISEG KU-Leuven).

H. Meert (1993a). 'Alarm over Vlaams-Brabant, kanttekeningen bij VLAB-INVEST'. *Terzake*, jrg 11-4, pp. 2-6.

H. Meert (1993b). 'Sociale verdringing in Vlaams-Brabant en Brussel: enkele concrete illustraties'. In H. Meert (red). *Vlaams-Brabant: wonen en werken in de schaduw van Brussel*. Leuven, pp. 63-74 (Leuvense Geografische Papers nr. 6).

H. Meert (1993c). 'Vlaams-Brabant: gangbare opvattingen, realiteit en (huisvestings)beleid'. In H. Meert (red). *Vlaams-Brabant: wonen en werken in de schaduw van Brussel*. Leuven, pp. 129-142 (Leuvense Geografische Papers nr. 6).

H. Meert (red, 1993d). *Vlaams-Brabant: wonen en werken in de schaduw van Brussel*. Leuven (Leuvense Geografische Papers nr. 6).

H. Meert, P. De Decker en C. Kesteloot (1993). 'Vlaams-Brabant: residentieel noodgebied?'. *Planologisch Nieuws*, jrg. 13-3 (in druk).

H. Meert en E. Vandevenne (1992). 'Bijzonder Plan van Aanleg Kuikenpad, toelichtingsnota'. Mechelen: Groep URBA, 46 p.

M. Pattyn, S. Rousseau en H. Van der Haegen (1990). 'Een vernieuwde kijk op de Belgische stadsgewesten 1981'. *De Aardrijkskunde*, jrg. 14-1, pp. 5-33.

J. Pootemans (1993). 'Een eigen woning in Vlaams-Brabant: een geografische kijk op de markt van residentieel vastgoed'. In H. Meert (red). *Vlaams-Brabant: wonen en werken in de schaduw van Brussel*. Leuven, pp. 37-50 (Leuvense Geografische Papers nr. 6).

G. Tastenhoye (1991). *Vlaams-Brabant in de wurggreep van Europa*. Leuven: Davidsfonds.

L. Van den Brande e.a. (1993). *Vlaanderen – Europa 2002, een project van de Vlaamse Regering*. Tielt: Lannoo.

C. Vandermotten (1992). 'L'aménagement du territoire en Wallonie: des plans de secteur au plan regional wallon d'aménagement du territoire'. In H. Van der Haegen en E. Van Hecke. *Liber Amicorum Modest Goossens*. Leuven, pp. 541-555 (Acta Geographica Lovaniensia nr. 33).

H. Van der Haegen (red, 1991). *Brussel, een hoofdstad in beweging*. Leuven (Leuvense Geografische Papers nr. 3).

H. Van der Haegen en T. De Leener (1993). 'De vreemdelingen in Brabant'. In H. Meert (red). *Vlaams-Brabant: wonen en werken in de schaduw van Brussel*. Leuven, pp. 51-62 (Leuvense Geografische Papers nr. 6).

E. Vandevenne en R. Geys (1984). 'Woningmarktonderzoek Ternat, probleemanalyse', 142 p. (niet-gepubliceerd rapport).

E. Van Hecke (1993a). 'Migraties in Vlaams-Brabant'. In H. Meert (red). *Vlaams-Brabant: wonen en werken in de schaduw van Brussel*. Leuven, pp. 17-36 (Leuvense Geografische Papers nr. 6).

E. Van Hecke (1993b). 'De landbouw in Vlaams-Brabant'. In H. Meert (red). *Vlaams-Brabant: wonen en werken in de schaduw van Brussel*. Leuven, pp. 91-102 (Leuvense Geografische Papers nr. 6).

D. Vanneste (1993). 'Buitenlandse ondernemingen in Vlaams-Brabant en Brussel'. In H. Meert (red). *Vlaams-Brabant: wonen en werken in de schaduw van Brussel*. Leuven, pp. 103-118 (Leuvense Geografische Papers nr. 6).

E. Van Vaerenbergh (1993). 'Kanttekeningen bij het voorstel van decreet houdende de mogelijkheid voor de gemeenten het woonrecht aan bepaalde voorwaarden te onderwerpen', ongepagineerd (paper gepresenteerd tijdens debat-avond te Vlezenbeek, 2 april '93, organisatie De Vrede).

V. Vautmans (1991). 'Grondbeleid en Sociale Huisvesting in Vlaams-Brabant', 10 p. (nota aan de leden van de Vlaamse Executieve).

Vlaamse Raad (1990). 'Voorstel van Decreet van de heren H. Suykerbuyk en D. Vervaeke c.s. houdende de mogelijkheden voor de gemeenten het woonrecht aan bepaalde voorwaarden te onderwerpen'. Stuk 302 nr. 1, 22 februari 1990, 6 p.

Vlaamse Raad (1991). 'Voorstel van Decreet van de heren H. Suykerbuyk en D. Vervaeke c.s. houdende de mogelijkheden voor de gemeenten het woonrecht aan bepaalde voorwaarden te onderwerpen'. Advies van de Raad van State. Stuk 302 nr. 2, 17 juli 1991, 9 p.

Deel 2
De bescherming van minderheden
en het taalfaciliteitenstelsel

Luc Sieben
Gemeenten op de wip tussen
Vlaanderen en Brussel

Een bijdrage tot de ontstaansgeschiedenis
van de randgemeenten (1900-1940)

Inleiding

Bij Koninklijk Besluit van 2 juli 1954 werden de gemeenten Evere, Ganshoren en Sint-Agatha-Berchem toegevoegd aan de lijst van gemeenten behorende tot de Brusselse agglomeratie, opgenomen in art. 2 van de Bestuursstaalwet van 1932. De drie gemeenten werden hierdoor onttrokken aan het Nederlandse taalgebied en onder de bepalingen van het tweetalig hoofdstedelijk gebied geplaatst. In Franstalige kringen werd gejuicht; dit Koninklijk Besluit beloonde immers een kwarteeuw actie.¹ In het Vlaamse kamp was men ontstemd. De minister van Binnenlandse Zaken, de Vlaamse socialist Piet Vermeylen, kreeg het hard te verduren. Hij had, zo werd geoordeeld, de francofone visie van de Bestuursstaalwet gevolgd. Bovenal werd een gevaarlijk precedent geschapen, nadelig voor het Vlaamse gebied omheen de Brusselse agglomeratie. Het Koninklijk Besluit steunde immers op artikelen die aan anderstaligen in de taalgrensgemeenten, de taalgrens lag namelijk niet bij wet vast, belangrijke faciliteiten verleende.²

De minister verdedigde zich vele jaren later in zijn gedenkschriften tegen de aanvallen aan zijn adres. Volgens hem was zijn beslissing de enige

¹ Een overzicht van de francofone drukkingsgroepen en hun werking tijdens deze periode bieden de volgende artikels: E. Deslé, 'Het ontstaan en de politieke betekenis van de Brussels-francofone beweging in de periode 1945-1958', in *Taal en Sociale Integratie*, 11 (1989), pp. 403-444; Ch. Kesteloot, 'Stratégies wallonnes et francophones à Bruxelles (1955-1963)', in *Taal en Sociale Integratie*, 11 (1989), pp. 445-501.

² De Vlaamse gemoedsgesteldheid komt het best tot uiting in *Witboek van het Vlaams Komitee voor Wemmel* (Wemmel, 1957), 20 pp.

mogelijkheid om het Nederlands in de voormelde gemeenten in ere te houden.³ De grootste vrees in Vlaanderen berustte op het feit dat een eenvoudig Koninklijk Besluit kon volstaan om een Vlaamse gemeente onder het Brusselse taalstelsel te brengen. Had de liberaal-socialistische regering, waarvan Piet Vermeylen deel uitmaakte, in het regeringsprogramma niet opgenomen dat ze door de Vlamingen betwiste talentellingsresultaten van 1947 zou publiceren? Stond de deur also open om in de toekomst de Brusselse agglomeratie met een onbekend aantal gemeenten uit te breiden?⁴ Ondanks dit Vlaamse ongenoegen stond het onbetwistbaar vast dat de Brusselse agglomeratie meer en meer greep kreeg op het omliggende Vlaamse gebied. De verstedelijking ging gepaard met een verfransing, veroorzaakt door talrijke sociale, culturele en politieke factoren.

Het Koninklijk Besluit van 2 juli 1954 vormde een stap in de escalatie tussen Vlamingen en francofonen. Het Franstalig element in België kwam in botsing met een Vlaamse beweging die de homogeniteit van het Vlaamse taalgebied voor ogen had, de taalgrens hiertoe bij wet wou vastleggen en tot de overtuiging kwam dat Brussel een bedreiging voor Vlaanderen vormde. Met het verstrijken van de jaren leidden de spanningen tot compromissen (Hertoginnedal, Sint-Michielsakkoord, enz.) welke resulteerde in allerlei communautaire hoogstandjes. Deze ontwikkeling leidde ook tot een nieuwe terminologie, denken we maar aan 'faciliteiten', 'randgemeenten', enz.

Van dit alles was tijdens het Interbellum weinig te bespeuren. De strijd om Brussel bevond zich nog in een embryonale fase, alhoewel de grote scheidingslijn zich reeds aftekende (verstedelijking, verfransing, enz.). In Vlaamse kringen werd gesproken van de Brusselse 'grijpparmen'. Het francofone kamp was op dit vlak inventiever: in de jaren dertig dook de term '*commune périphérique*' op dat duidelijk meer inhoud had dan het tot op dat ogenblik vaak gebruikte '*commune rurale*'.⁵

In het eerste deel van deze bijdrage wordt ingegaan op het begrip 'Brusselse agglomeratie', onontbeerlijk om het onderscheid tussen Brusselse gemeente en randgemeente te bepalen, alsook op het streven naar een linguïstische eenheid te Brussel. Het tweede deel is volledig gewijd aan de toenemende drang bij de francofonen om de Brusselse agglomeratie niet al te strak af te bakenen. Hierbij gaat onze aandacht naar de strijd om de gemeenten Evere, Ganshoren en Sint-Agatha-Berchem; het discus-

³ P. Vermeylen, *Een gulzig leven* (Leuven, 1984), pp. 118-121.

⁴ H. Fayat, *In het teken van Artevelde* (Antwerpen/Weesp, 1986), pp. 207-209.

⁵ Een minder gebruikte term of formulering was: «Les communes qui font partie de l'économie du grand Bruxelles». In Vlaams-nationalistische publikaties werd wel eens gesproken van «Max-ville» e.a. Met betrekking tot de verfransing van het Brusselse en de staatkundige evolutie verwijzen wij naar de bijdrage van E. Witte, 'Faciliteiten voor taalminderheden in de Brusselse rand. Een analyse van hun totstandkoming (1962-1963)'.

siepoint uit de jaren dertig waarrond de spanningen tussen Vlamingen en francofone Brusselaars zich concentreerden.

Het begrip 'Brusselse agglomeratie': de afbakening wordt ingezet en de francofone Brusselaars streven naar een linguïstische eenheid

Vanaf de onafhankelijkheid van België in 1830 speelde in Brusselse politieke kringen de idee van een Groot-Brussel een belangrijke rol. Tot 1914 hadden alle politieke initiatieven in die richting schipbreuk geleden. En toch in 1853, 1864 en 1907 waren respectievelijk de Leopoldswijk, het grondgebied omheen de Louisalaan, met inbegrip van het Ter Kamerenbos en Solbosch onder Brussels gewest gebracht. Dit gebeurde vooral met de steun van Leopold II die met zijn stedenbouwkundige initiatieven de Belgische hoofdstad wou verfraaien. De Eerste Wereldoorlog verhinderde een mogelijke annexatie van Sint-Jans-Molenbeek.⁶

De ijver van de Brusselaars om het hoofdstedelijk grondgebied uit te breiden had verschillende oorzaken. De voornaamste was dat de hoofdstad met steeds grotere financiële problemen had af te rekenen. De uittocht van een toenemend aantal Brusselaars, in de eerste plaats de gegoede klasse, naar de omliggende, vaak nog landelijke gemeenten, diepte het gat in de stadskas uit. De bouwwerken voor het imposante Justitiepaleis en de Noord-Zuidverbinding, waarvoor complete volkswijken moesten verdwijnen, en het vervangen in andere stadsdelen van de woonfunctie voor administratieve en commerciële activiteiten, stimuleerden de Brusselse politici om het verloren aantal inwoners te recupereren en desgevallend zelfs te laten toenemen.⁷

De Brusselse burgemeesters stonden niet te trappelen om aan te sluiten. Onder druk van de verstedelijking groeide echter het inzicht dat onderlinge samenwerking op diverse terreinen noodzakelijk werd. Vanaf 1875 kwamen met dit doel enkele Brusselse burgemeesters regelmatig bij elkaar. Het vormde de start van de 'Konferentie van Brusselse Burgemeesters'. Tijdens de Eerste Wereldoorlog wist de 'Konferentie van Brusselse Burgemeesters' het lot van de bevolking, lijdend onder de bezetting, door het nemen van allerlei initiatieven draaglijker te maken. Zij verzetten zich met band en tand tegen de Duitse 'Flamenpolitik'. In november 1918 vulden de Brusselse burgemeesters het machtsvacuüm op dat was ontstaan na het chaotische vertrek van het Duitse bezettingsapparaat. Zij

⁶ L. Cooremans, M. Martens, *Adolphe Max* (Brussel, 1964), p. 86 c.v.

⁷ Bevolkingscijfers van Brussel: 1890: 176 138 inwoners; 1900: 183 686 inwoners; 1910: 177 078 inwoners; 1920: 154 801 inwoners. Bron: Nationale volkstellingen 1890, 1900, 1910, 1920.

zorgden voor orde en gezag tot de terugkomst van de Belgische autoriteiten.⁸

In 1918 waren vijftien gemeenten aangesloten bij de 'Konferentie van Brusselse Burgemeesters'. De toetredingsmodaliteiten voor dit officieuze organisme waren niet zo duidelijk afgebakend. In 1924 werd geopperd dat alleen de gemeenten grenzend aan Brussel-hoofdstad hiervoor in aanmerking konden komen. Koekelberg en Vorst vormden hierop een uitzondering omdat zij urbanistisch deel uitmaakten van het Brusselse verstedelijkte gebied en daarom met analoge problemen hadden af te rekenen.⁹

Na de wapenstilstand bleven de Brusselse politici met hun tijdens de oorlog opgedane ervaring, verwijzend naar de vaderlandslievende houding, de idee van een 'Groot-Brussel' zeer genegen. Zo ontstonden talrijke initiatieven in die zin. Het oudste voorstel ging uit van de liberale senator Hanrez. Het voorzag de annexatie bij Brussel van de gemeenten gelegen omheen het Willebroekkanaal. Economische en financiële redenen lagen ten grondslag van dit plan. Een Senaatscommissie, die zich over het wetsvoorstel had gebogen, kwam tot de bevinding dat acht gemeenten bij Brussel dienden gevoegd (nl. Sint-Jans-Molenbeek, Laken, Sint-Pieters-Jette, Koekelberg, Ganshoren, Sint-Agatha-Berchem, Neder-over-Heembeek en Haren, evenals een strook grondgebied van Schaarbeek). Onmiddellijk na de bekendmaking goot de Brusselse burgemeester Adolphe Max de besluiten in een nieuw Wetsvoorstel. De lijst met aan te hechten gemeenten werd uitgebreid tot vijftien (toevoeging van Etterbeek, Sint-Pieters-Woluwe, Oudergem, Watermaal-Bosvoorde, Sint-Lambrechts-Woluwe en een deel van Elsene). De opname van een nog groter aantal gemeenten had ongetwijfeld tot doel het politieke evenwicht te bewaren zodat Adolphe Max, als liberaal politicus, de Brusselse burgemeesters-sjerp zou behouden.¹⁰

De Brusselse socialisten zagen het nog grootser. Zij, bij monde van de Brusselse schepen Max Hallet, dienden een Wetsvoorstel in waarbij Groot-Brussel uit éénnentwintig gemeenten zou bestaan. Bovendien werd de mogelijkheid opengelaten om gemeenten, gelegen binnen een straal van tien kilometer omheen de hoofdstad, te annexeren.¹¹ De drie voorstellen voor een 'Groot-Brussel' hadden gemeen dat zij een sterk gecentraliseerd bestuur nastreefden. In meerdere gemeenten rees hiertegen verzet waardoor in de schoot van de 'Konferentie van Brusselse Burgemeesters' op dit punt een conflict ontstond. De Brusselse burgemeesters ontwikkel-

⁸ L. Gille, A. Ooms, P. Delandsheere, *Cinquante mois d'occupation allemande*, 4 delen (Brussel, 1919), pp. 526, 515, 590, 518.

⁹ Stadsarchief Brussel. Verslag 'Conférence des Bourgmestres de Bruxelles 10.3.1924'. Papieren 'Cabinet du Bourgmestre', nr. 398.

¹⁰ *Commune de Molenbeek Saint-Jean, Le grand Bruxelles*, z.p., z.d. (Deze brochure werd teruggevonden in het Brusselse Stadsarchief, papieren 'Cabinet du Bourgmestre', nr. 421). Ook: Documenten Kamer, nr. 107, 24.2.1920.

¹¹ Documenten Kamer, nr. 183, 24.3.1920.

den zeer tegen de zin van Adolphe Max een Wetsvoorstel waarbij samenwerking tussen de gemeenten onderling primeerde. Het werd in het Parlement ingediend door de Ukkelse politicus Xavier de Bue. Diverse taken van de gemeenten moesten gemeenschappelijk uitgevoerd en betaald worden. De organisatie zou in handen van een 'Intergemeentelijke Raad' gelegd worden met aan het hoofd een 'College'. Mogelijkheden werden opengelaten opdat andere gemeenten aansluiting zouden kunnen bekomen.¹²

De naderende eerste na-oorlogse gemeenteraadsverkiezingen, gepland voor april 1921, dreef de verschillende partijen tot een compromis. In maart 1921 wist Adolphe Max met de voorstanders van een 'Intergemeentelijke Raad' een vergelijk uit te werken. Die overeenkomst steunde op de besluiten van de Senaatscommissie welke het voorstel - Hanrez had bestudeerd. Brussel zou Laken, Neder-over-Heembeek, Haren, één wijk van Sint-Jans-Molenbeek en een strook Schaarbeeks grondgebied annexeren. Van hun kant verkregen de indieners van het Wetsvoorstel - De Bue de verzekering dat het idee van een 'Intergemeentelijke Raad' op de nodige steun in het Parlement zou kunnen rekenen. Ook hier werden modaliteiten uitgewerkt om de toetreding van nieuwe gemeenten mogelijk te maken.¹³

Een belangrijke factor in de realisatie van het compromis vormde het debat in het Parlement over het Wetsvoorstel - Melckmans dat een regeling wou treffen voor intergemeentelijke samenwerking. Hetzelfde gold voor de herziening van art. 108 § 2 van de Belgische Grondwet, dat eveneens dit onderwerp aansneed. Het doel was duidelijk: de oprichting van een nieuw bestuurlijk instrument, de 'agglomeratieraad' in het Belgische maatschappelijke bestel mogelijk maken.¹⁴

De Wet van maart 1921 keurde de aanhechting van Laken, Neder-over-Heembeek, Haren en stroken grondgebied van Schaarbeek en Sint-Jans-Molenbeek goed. Dit gebeurde zonder veel moeilijkheden, ook van Vlaamse zijde was er nauwelijks protest. De door en door Vlaamse gemeenten Neder-over-Heembeek en Haren vielen nu onder het, nochtans in de Vlaamse pers zo verfoeide, hoofdstedelijke taalstelsel.¹⁵ De Brusselse burgemeester had zijn slag thuisgehaald. Het verliep de verdedigers van de 'Intergemeentelijke Raad' minder vlot. In wezen kwam van de idee niets meer terecht.¹⁶

¹² Documenten Kamer, nr. 216, 15.4.1920.

¹³ *Het Laatste Nieuws*, 6.3.1921, p. 2, evenals Documenten Kamer, nr. 66, 23.2.1922.

¹⁴ P. Hautpenne, *Les associations de communes en Belgique* (Brussel, 1966), p. 46.

¹⁵ Parlementaire Handelingen Kamer, 6.3.1921, pp. 839-840.

¹⁶ In april 1925 kwam de creatie van een 'Intergemeentelijke Raad' een laatste maal ter sprake op een vergadering van de 'Konferentie van Brusselse Burgemeesters' (Stadsarchief Brussel. Papieren 'Cabinet du Bourgmestre', nr. 400).

Na de Grondwetsherziening en de wetgevende verkiezingen van 1921 groeven de Brusselaars de strijdbijl weer op. In 1922 dienden Adolphe Max en Xavier De Bue bij het Parlement opnieuw het wetsvoorstel in tot installatie van een 'Intergemeentelijke Raad'. De Brusselse burgemeester streed ook verder voor de uitbreiding van Brussel-hoofdstad. Eenmaal boekte Adolphe Max een succes, nl. in 1925 toen een grenscorrectie tussen Brussel en Sint-Pieters-Jette werd goedgekeurd. Ondertussen verdween het Wetsvoorstel - Max-De Bue onder een steeds dikkere stoflaag.¹⁷ In de dertiger jaren kreeg de idee van een 'Groot-Brussel' een hernieuwde belangstelling. Het zou echter decennia duren alvorens concrete realisaties ontwikkeld werden.¹⁸

Ondertussen had het probleem 'Groot-Brussel' ook op het communautaire terrein zijn intrede gedaan. Dit gebeurde voor het eerst in 1920 n.a.v. de bespreking van het Wetsvoorstel op het gebruik der talen in bestuurszaken. De Brusselse politici gebruikten de gelegenheid om aan het begrip 'Groot-Brussel' of 'Brusselse agglomeratie' vorm te geven en er tevens het taalstatuut van vast te leggen. Op dit laatste punt kwam het vraagstuk van de afbakening in het middelpunt van de belangstelling te staan.

Tot 1922 regelde een Wet uit 1878 het administratief taalgebruik. Voor de vier Vlaamse provinciën en het arrondissement Leuven werd bepaald dat de briefwisseling van de staatsadministratie met de lagere besturen en de burgers in het Nederlands moest geschieden, tenzij een verzoek tot het gebruik van het Frans was ingediend. Alle berichten en mededelingen aan het publiek dienden in het Nederlands bekend gemaakt. Onder druk van de hoofdstad kreeg het arrondissement Brussel een uitzonderingsregime (art. 2): hier kreeg het Frans voorrang op het Nederlands. In Wallonië bleef het Frans de enige bestuurstaal. Een belangrijke lacune in de Wet van 1878 was stellig het ontsnappen van de gemeenten aan de bepalingen. In elke gemeente moesten de Vlaamsgezinden taalrechten afdwingen. Een situatie die in Brussel voor de Vlamingen zeer nefast was.¹⁹ De Taalwet op het bestuur van 1878 behield voor de Franstalige Belgen grotendeels de 'taalvrijheid', stelsel dat vanaf 1830 de dienst had uitgemaakt bij het officiële taalgebruik.

In 1920 werd door Vlaamse politici een Wetsvoorstel ingediend dat een drastische herziening van de Wet van 1878 wou teweegbrengen. Onder de

¹⁷ Documenten Kamer, nr. 41, 2.2.1922; Documenten Kamer, nr. 66, 23.2.1922; Documenten Kamer, nr. 33, 7.12.1922.

¹⁸ Het probleem Brussel kwam eind de jaren dertig ter sprake in het 'Studiecentrum tot Hervorming van de Staat' (zie documenten in de papieren Max-Léo Gerard in het Algemeen Rijksarchief, evenals de gepubliceerde documenten van het centrum). In dezelfde periode werd een koninklijk commissaris aangesteld voor de stedelijke agglomeratie. Baron Holvoet, *De grote stedelijke agglomeratie* (Brussel 1937).

¹⁹ L. Dosfel, *De Belgische wetten op het gebruik der Nederlandsche taal voor het volk toegelicht* (Brugge, 1910), pp. 189-204.

leuze 'In Vlaanderen Vlaamsch' wensten zij het territorialiteitsbeginsel te introduceren in de taalwetgeving. In het Parlement kregen zij het aan de stok met de Franstaligen uit Vlaanderen en Brussel die een wet verlangden waarbij de 'taalvrijheid' enerzijds en de 'gemeentelijke en provinciale autonomie' anderzijds zouden primeren. Kortom: zij ijverden voor het behoud van de bestaande situatie. In 1921 kwam, omdat een meerderheid in het Parlement zoek was, een compromis uit de bus. De Vlamingen verkregen het territorialiteitsbeginsel, evenwel met dermate veel uitzonderingen dat het begrip nog weinif om het lijf had.²⁰

Inzake Brussel haalden de Brusselse politici in 1921 hun slag thuis. Het begrip 'Brusselse agglomeratie' werd in de wet ingeschreven en duidelijk afgebakend. Zij wisten eveneens te bereiken dat de gemeenten uit het Brusselse zelf de taal van de administratie konden bepalen. Enkel de berichten en mededelingen aan het publiek moesten tweetalig zijn. Het artikel 2 van de Wet van 31 juli 1921 bepaalde dat vijftien gemeenten deel zouden uitmaken van de 'Brusselse agglomeratie'. Hun aantal kon echter door middel van een Koninklijk Besluit worden opgevoerd. Uit de parlementaire besprekingen bleek dat de Vlamingen op dit vlak volledig hadden gecapituleerd. In een initiële voorstel werd slechts een tweetalig stelsel voorgeschreven in acht gemeenten, nl. Brussel, Anderlecht, Etterbeek, Sint-Gillis, Elsene, Sint-Joost-ten-Node, Sint-Jans-Molenbeek en Schaarbeek. De protagonisten van een 'Groot-Brussel' verdedigden de onderwerping van 15 gemeenten. Aan Vlaamse zijde wenste men niet verder te gaan dan 12 gemeenten, nl. deze opgesomd in de Taalwet op het Middelbaar Onderwijs uit 1910 (de geciteerde acht plus Laken, Koekelberg, Vorst en Sint-Pieters-Jette), om alzo uniformiteit te bekomen. Uiteindelijk gaven de Vlamingen toe. Deze houding werd nog het best formuleerd door de katholieke Vlaamse voorman Frans Van Cauwelaert die tijdens het debat zei dat Brussel '*une question secondaire*' was.²¹

Tijdens de besprekingen in Kamer en Senaat bleken nog andere gemeenten omheen Brussel in de vuurlinie te liggen. Zo werden tal van amendementen ingediend om Sint-Pieters-Woluwe, Sint-Stevens-Woluwe, Ganshoren en Vilvoorde onder het Brusselse taalstelsel te brengen. Een parlamentslid ijverde zelfs om Elsene, met de nodige consequenties voor het taalgebruik, als Waalse gemeente te laten klasseren. Uiteindelijk werden op grond van urbanistische motieven Sint-Pieters-Woluwe en Sint-Stevens-Woluwe tot de Brusselse gemeenten gerekend.²²

Met het oog op de toekomst wensten de Brusselaars — de idee leefde dat de groei van Brussel schier onbeperkt en in een steeds sneller tempo zou voortschrijden — een stelsel ingebouwd zien dat aan dit denkbeeld tege-

²⁰ L. Sieben, 'De Vlaamse Beweging en de strijd om Brussel na de Eerste Wereldoorlog, 1918-1926' (Onuitgegeven licentieverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1984), pp. 368-417.

²¹ Parlementaire Handelingen Kamer, 5.8.1920, p. 3366.

²² Parlementaire Handelingen Kamer, 27.7.1921, pp. 2356-2360.

moet kwam.²³ Een zogenaamde '*soupape de sûreté*' kwam uit de bus. Dit betekende dat de regering de toepassing van de bepalingen van art. 2 d.m.v. een Koninklijk Besluit kon uitbreiden tot gemeenten welke niet in de opsommende lijst waren opgenomen. De regering steunde met volle inzet dit punt. Met het oog hierop werd in het Parlement een nieuw overredingselement gehanteerd: het kon een einde stellen aan een opbod-politiek en een groter aantal gemeenten onder de bepalingen van art. 2 brengen.²⁴

Het Vlaamse kamp liep niet warm voor het stelsel van Koninklijke Besluiten. De vrees leefde dat de regering eigenmachtig en onder druk gebruik zou maken van deze mogelijkheid. Enkel het Parlement mocht in deze zaak bevoegd zijn. Uiteindelijk zouden de Vlaamse politici ook op dit punt de duimen leggen en werd de '*soupape de sûreté*' in de wet opgenomen.

Uit het parlementair debat over art. 2 kunnen twee besluiten getrokken worden. In de eerste plaats was de zwakte en het flauwe verzet van de Vlaamse politici erg opvallend. Het citaat van Van Cauwelaert mag als betekenisvol feit worden beschouwd om te begrijpen waarom het Brusselse probleem zo weinig aandacht kreeg. Reden: de Vlaamsgezinden wisten in de eerste plaats zoveel mogelijk te bereiken voor Vlaanderen, nl. het territorialiteitsbeginsel. Deze houding resulteerde in het verlies van een tiental Vlaamse gemeenten die bijna onherroepelijk tot de Brusselse agglomeratie en het dito tweetalig stelsel zouden gaan behoren. Een tweede opvallend element uit het debat situeerde zich rond de Brusselse katholieke politicus Henri Carton de Wiart. Eerst in zijn hoedanigheid van volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Brussel en vervolgens, vanaf november 1920, aan het hoofd van de regering, spande Carton de Wiart zich in voor de Brusselse zaak. Als overtuigd voorstander van een doelmatig beheer van de Brusselse agglomeratie had hij zijn handtekening geplaatst onder het Wetsvoorstel - De Bue, dat de oprichting van een 'Intergemeentelijke Raad' voorzag. Uit het debat in het Parlement over de Bestuursstaalwet viel duidelijk af te leiden dat hij zich ook hier door deze doeleinden liet leiden.²⁵

In de marge van de strijd om het taalgebruik in bestuurszaken en de discussie over de 'Brusselse agglomeratie' werd eind 1920 in het land de tienjaarlijkse volkstelling gehouden. In één van de rubrieken werd naar het taalgebruik gepeild. De burgers ouder dan twintig jaar konden aangeven welke taal of talen zij kenden. De aard en de mate van de kennis was hierbij onbelangrijk. Sinds 1910 was aan de rubriek talen een nieuwe

²³ Tijdens de debatten verklaarde de liberale senator Goblet d'Alviella ondermeer het volgende: *«On ne connaît, du reste pas les limites qu'atteindra dans l'avenir l'agglomération bruxelloise, et il est bon de laisser la porte ouverte»* (Parlementaire Handelingen Senaat, 29.4.1921, p. 146).

²⁴ Parlementaire Handelingen, 29.4.1921, p. 147.

²⁵ Documenten Kamer, nr. 216, 15.4.1920.

vraag toegevoegd waarin elkeen die verklaarde meer dan één taal te kennen, moest aangeven welke taal zij het meest gebruikten, het meest spraken. Hier werd geen onderscheid gemaakt tussen het gebruik ervan op beroepsniveau of familiaal vlak. Deze vaagheid hield de deur wijd open voor onjuiste verklaringen.

Een tweede belangrijke schakel in de volkstelling vormde de organisatie ervan. De gemeenten kregen hierbij een belangrijke taak toegewezen. In een tweetalig gebied zoals het Brusselse werd evenwel niets geregeld wat betreft het taalgebruik en de taalkennis van de tellingsagenten, deze werden nu eenmaal door de gemeentebesturen aangeduid. Het regende dan ook klachten, voornamelijk uit Vlaamse hoek, over allerlei mistoestanden en manipulaties.²⁶ In Vlaanderen werd geuit dat de Brusselse burgervaders de volkstelling aangrepen om de tweetaligheid van de agglomeratie te benadrukken. Er zouden zelfs maatregelen zijn beraamd die de talentellingsresultaten in deze zin moesten beïnvloeden. Dit vermoeden werd bevestigd toen, als de klap op de vuurpijl, via de Franstalige pers het bericht kwam dat het Brussels stadsbestuur aan de tellingsagenten instructies had verstrekt inzake de registratie van de gegevens m.b.t. het taalgebruik. De verontwaardiging steeg ten top toen ook nog bekend werd dat de leden van de 'Konferentie van Brusselse Burgemeesters' dit Brusselse voorbeeld volgden. Volgens de gegeven instructies werden de tellingsagenten aangemaand een strenge controle uit te voeren op de taalverklaringen van personen die verklaarden alleen Nederlands te kennen. Het Brussels stadsbestuur kon namelijk niet aanvaarden dat in Brussel geboren inwoners, welke daar ook school gelopen hadden, geen Frans kenden.²⁷ Ondanks het Vlaams protest werd door de toezichhoudende overheden niet ingegrepen tegen de instructies.²⁸

De resultaten van de talentellingsresultaten waren in Vlaams opzicht verpletterend. Niettegenstaande de vaststelling dat de bevolking in de vijftien gemeenten, behorende tot de 'Konferentie van Brusselse Burgemeesters', nauwelijks met 5% was toegenomen in vergelijking tot de cijfers van 1910, waren de verschuivingen op taalvlak veel groter, ja, zelfs spectaculair.²⁹ Het aantal personen dat uitsluitend of meestal het Frans gebruikten steeg met ongeveer 10%. De achteruitgang van de taal van Vondel was opvallend, ook voor wat betreft de keuze van de meertaligen. Tussen de gemeenten onderling werden verschuivingen van ongelijke

²⁶ Voor een uitgebreide behandeling van dit onderdeel verwijzen we naar: L. Sieben, 'De talentelling van 1920: de waarde en de betekenis van deze cijfers voor Brussel', in *Taal en Sociale Integratie*, deel 8 (1986), pp. 461-481.

²⁷ Inzake het taalgebruik in het Brusselse onderwijs raadplege men: H. Van Velthoven, 'Taal en onderwijspolitiek te Brussel 1878-1914', in *Taal en Sociale Integratie*, deel 4 (1981), pp. 261-387.

²⁸ Volkstelling 1930, deel 1, p. 28.

²⁹ Uitgebreide tabellen vindt men terug in: L. Sieben, De talentelling van 1920, pp. 478-480.

grootte genoteerd. In de gemeenten die laatst onder de invloed van Brussel waren terechtgekomen toonden de resultaten zeer grote verschillen aan. Sommige uitslagen leken zelfs ongelooflijk, gelet op de korte tussenperiode van tien jaar waarin de beide tellingen hadden plaatsgegrepen.

Besluit: het verfransingsproces kon niet alleen als oorzaak voor de opmerkelijke talentellingsresultaten worden aangeduid, ook de richtlijnen van het Brusselse stadsbestuur beïnvloedden ze onmiskenbaar.

Het succes van de talentelling werd door de Brusselse politici aangegrepen om het tweetalig karakter van de stad en de omliggende gemeenten, met toenemend overwicht van het Frans, te benadrukken. Het leek erop dat de talentellingsresultaten dienden te passen in een politiek opzet, nl. de creatie van een 'Brusselse agglomeratie'. Zij moesten de pogingen kracht bijzetten om door middel van wetten en de herziening van één Grondwetsartikel (art. 108 § 2) de samenwerkingsvorm tussen de Brusselse gemeenten een wettelijk karakter te geven. Terzelfdertijd greep men de discussie over de Bestuurstaalwet aan om Brussel, naast Vlaanderen en Wallonië, een bijzonder taalstatuut te geven. Tweetaligheid en taalvrijheid voor de gemeenten stonden daarbij voorop. Uiteindelijk gaf het Parlement alleen via de Bestuurstaalwet van 1921 vorm aan de 'Brusselse agglomeratie'. Een verdere institutionele ontwikkeling zou nog een halve eeuw op zich laten wachten.

De evolutie in de jaren twintig

Op 27 januari 1922 maakte de regering, in uitvoering van art. 2 § 3, een Koninklijk Besluit bekend, waarbij het taalgebruik werd geregeld van de lokale staatsdiensten, steunend op het taalstelsel bepaald door elk van de gemeenten van de Brusselse agglomeratie. Hieruit bleek het hoofdstedelijk gebied toch niet zo homogeen te zijn in taalkundig opzicht.

De gemeenten, onderworpen aan art. 2, ontvingen eind september 1921 een bericht van de Brabantse provinciegouverneur met het verzoek de administratieve taal van hun bestuur te bepalen. Alvorens een beslissing te treffen werd een vergadering belegd door de gemeenten lid van de 'Konferentie van Brusselse Burgemeesters'. De vijftien aanwezige burgemeesters besloten 'de Fransche taal te kiezen voor de inwendige diensten alsmede voor de briefwisseling der gemeenten onder elkaar en met de centrale besturen der overheden onderworpen aan de wet'.³⁰ De gemeenteraden hielden zich in grote mate aan deze beslissing. Toch verlicpen de besprekingen in de diverse gemeenten niet zonder tegenspraak. Naarmate het Vlaamse verweer toenam des te meer rechten aan het Nederlands werd toebedeeld. In Elsene ijverden een aantal wallinganten ervoor het gebruik van het Nederlands te verbieden, wat echter mislukte niettegen-

³⁰ Stadsarchief Brussel. Verslag 'Conférence des Bourgmestres de Bruxelles 10.10.1921'. Papieren 'Cabinet du Bourgmestre', nr. 394.

staande de Vlaamsvijandige houding van de meeste raadsleden.³¹

Wat met gemeenten zoals Sint-Pieters-Leeuw en Sint-Stevens-Woluwe die geen lid waren van de 'Konferentie van Brusselse Burgemeesters'? Sint-Pieters-Woluwe opteerde voor zowel het Nederlands als het Frans voor haar inwendige diensten en de betrekkingen naar buiten; een optie conform met de wet. De gemeente Sint-Stevens-Woluwe bekende zich volledig tot het Nederlands en bleef tot 1932 een buitenbeentje.³²

De Brusselse agglomeratie vormde in taalopzicht dus geen homogeen blok. Van de zeventien gemeenten die in art. 2 waren opgesomd hadden er vijftien voor het Frans gekozen, één het Nederlands en één opteerde voor zowel het Frans als het Nederlands.

In de jaren twintig heeft de regering één enkele maal van de zogenaamde '*souape de sûreté*' gebruik gemaakt en wel met betrekking tot de gemeente Ganshoren. Reeds tijdens de bespreking in het Parlement van art. 2 van de Bestuursstaalwet hadden de francofone Brusselse politici getracht deze gemeente onder de noemer 'Brusselse agglomeratie' te plaatsen. In Vlaanderen rees tegen dit plan verzet en ook de regering maakte bezwaren. Ze vonden het niet opportuun dat een landelijke gemeente bij het verstedelijkte hoofdstedelijke gebied werd gevoegd daar nog andere gemeenten in eenzelfde situatie verkeerden.³³ Het Parlement verwierp elke poging in die richting. De Ganshorense gemeenteraad was verontwaardigd over de mislukte opname en bracht dit met een motie tot uiting. Het hoofdmotief, luidde het, dat pleitte voor de toepassing van art. 2 in Ganshoren, school in het feit dat een belangrijk deel van de bevolking Frans kende. In Vlaamse kringen werd gesproken van een actie door 'Waaïse renteniers en ambtenaren'.³⁴

De francofonen gaven na dit falen de strijd niet op. In 1923 kregen zij hun zin. Bij Koninklijk Besluit werd Ganshoren toen onder het Brusselse taalstelsel geplaatst. Een beslissing die door de regering niet duidelijk van enige argumentatie werd voorzien. Vormde de bouw van de Basiliek, gelegen op de grensscheiding van Koekelberg en Ganshoren, het hoofdmotief? In elk geval hadden nog andere gemeenten, afgaand op gegevens inzake verstedelijking en verfransing, in aanmerking kunnen komen om bij Brussel te worden gevoegd.³⁵ En dat er belangstelling hiervoor bestond

³¹ Conseil communal 9.3.1920, Bulletin communal d'Ixelles 1920, pp. 222-223; Conseil communal 28.6.1921, Bulletin communal d'Ixelles 1921, pp. 509-538; Conseil communal 25.10.1921, Bulletin communal d'Ixelles 1921, pp. 750-754.

³² Belgisch Staatsblad, 29.1.1922, pp. 943-945.

³³ «Parce que d'autres communes, qui sont encore, comme Ganshoren, plus rurales qu'urbaines pourraient se réclamer d'un même titre et qu'il vaudrait mieux, des lors, laisser à un arrêté royal le soin de trancher, si le développement de l'agglomération le justifie, une question dont la solution, dans la pratique, ne souffrira pas grande difficulté» (Parlementaire Handelingen Senaat, 29.4.1921, p. 417).

³⁴ *Het Laatste Nieuws* 30.8.1921, p. 2.

³⁵ Situatie in 1920:

bij talrijke gemeenten moge blijken uit de verzoeken van Sint-Genesius-Rode, Wemmel, Kraainem en Sint-Pieters-Woluwe richtten aan de 'Konferentie van Brusselse Burgemeesters'. Zij vroegen allen deel uit te maken van dit officieuze overlegorgaan van Brusselse gemeenten. Op grond van urbanistische motieven werd alleen Sint-Pieters-Woluwe toegelaten een delegatie te sturen naar de vergaderingen van de Brusselse burgemeesters. Dit gebeurde maar eerst in 1928.³⁶

Besluit: tot 1930 heerste in francofone Brusselse kringen nauwelijks belangstelling voor het Vlaamse land omheen de agglomeratie. De aandacht ging volledig uit naar de respectievelijke belangen van de vijftien gemeenten (vanaf 1921). Er werd gedroomd van een nieuwe bestuurlijke inrichting waarvoor tot dan nog geen wettelijk kader bestond en waarvan men dacht dat zij een uitweg bood voor de talrijke problemen van het hoofdstedelijk gebied.

De strijd om het randgebied wordt ingezet. De Taalwetten van 1932 en 1935 en de gemeenten Evere, Ganshoren en Sint-Agatha-Berchem

Door de Taalwet van 1921 op bestuurszaken kwamen de gemeenten van het Brusselse arrondissement, uitgezonderd deze behorend tot de agglomeratie Brussel (art. 2), onder hetzelfde taalstelsel als de Vlaamse provinciën en arrondissementen (art. 1). De Vlamingen hadden het territorialiteitsbeginsel gevraagd en, zij het in afgezwakte vorm, ook bekomen. De struikelblokken bleven de taalminderheden en de taalgrensgemeenten.

Inzake de taalminderheden bleef het Vlaamse kamp principieel: de volstrekte ééntaligheid van het bestuur in de Vlaamse gewesten. De Walen

%	enkel Nederl.	enkel Frans	tweetalig	voorkoor Ned.	voorkoor Frans
Evere	50,3	9,6	36,1	27,1	9,0
St.Ag.Berch.	49,0	8,3	38,4	26,8	11,6
Linkebeek	51,5	8,6	36,0	28,1	7,9

(Bron: Volkstelling 1920, deel 2, pp. 210-219).

³⁶ Chronologische volgorde van de aanvragen: • 1924: Sint-Pieters-Leeuw; • 1925: Wemmel; • 1928: Sint-Pieters-Woluwe; • 1929: Kraainem; • 1932: Evere, Ganshoren, Sint-Agatha-Berchem, Vilvoorde; • 1935: Sint-Stevens-Woluwe (enkel verzoek tot het bijwonen van de zittingen). Inzake Sint-Genesius werden verwijzingen via de pers teruggevonden en niet in de verslagen van de 'Konferentie van Brusselse Burgemeesters' (Stadsarchief Brussel, Papieren 'Cabinet du Bourgmestre', nr. 391-415).

traden dit standpunt bij, maar dan alleen voor Wallonië! De invloedrijke francofone kaste uit Vlaanderen, hierin gesteund door de Brusselse taalgenoten en het gros van de Walen, ijverden voor het behoud van de Franse taal in het openbare leven van Vlaanderen en dit onder het mom van 'taalvrijheid' en 'gemeentelijke en provinciale autonomie'.

De taalgrensgemeenten vormden een tweede probleem. Bijkomende moeilijkheid hier was het feit dat de taalgrens niet bij wet was vastgelegd. Daardoor behoorden tal van gemeenten taalkundig niet tot de provincie waartoe zij ressorteerden. De term 'verdwaalde gemeenten' werd soms gebruikt om ze aan te duiden. Een delicate situatie bestond zeker in de gemeenten waar de bevolking, vaak volgens het gehucht waar men woonde, een andere taal spraken. Hoe kon de wetgever een gezonde wetgeving tot stand brengen waarbij elke burger aan zijn trekken zou komen?

De Bestuursstaalwet van 1921 poogde hierop een antwoord te brengen. Een innovatie vormde de koppeling van de tienjaarlijkse talentellingsresultaten met de aard van het taalstatuut. De taalminderheden kregen in de gemeenten 'faciliteiten', term die toen nog niet werd gebruikt, in verhouding tot hun aandeel in de totale bevolking. Zo bepaalde art. 3 dat in gemeenten waar volgens de talentellingsresultaten de meerderheid van de bevolking een andere taal 'meest' gebruikte, de gemeenteraden het recht kregen deze taal als ambtstaal aan te duiden. Een ander artikel stipuleerde dat in gemeenten waar 20% van de kiezers het vroegen, of 15 000 kiezers in gemeenten met een inwonertal boven de 70 000, de gemeenteraden verplicht werden alle mededelingen en berichten in de beide talen bekend te maken. Deze procedure diende herhaald telkenmale een nieuwe gemeenteraad werd geïnstalleerd, t.t.z. elke zes jaar. Tot grote ergernis van de Walen bleken de bepalingen van deze regels van toepassing op het volledige Belgische grondgebied.³⁷

Het geschetste taalstelsel werd vanaf 1922 toepasbaar in het arrondissement Brussel. De omschakeling verliep echter met horten en stoten. Alhoewel tot hertoe weinig onderzoek werd gepleegd naar de toepassing van de wet kan op basis van de taalklachten, welke in het Parlement en de pers bekend raakten toch het volgende besluit getrokken worden: de toestand uit Vlaams oogpunt was gunstig in het grootste deel van de vele kleine landelijke gemeenten van het arrondissement. Dit bleek niet het geval op de taalgrens, de meeste gemeenten rond de Brusselse agglomeratie en in de steden Halle en Vilvoorde.³⁸

³⁷ Dit onderdeel van de bijdrage is gebaseerd op onze licentieverhandeling (cfr. voetnoot 20) en nieuw onderzoek.

³⁸ Tot op heden bestaat weinig studiewerk over het taalgebruik op gemeentelijk vlak. We citeren enkel: J.-M. Lermytte, 'Het administratief taalgebruik in West-Vlaanderen', in *Biekorf. Westvlaams archief voor geschiedenis, oudheidkunde en folklore*, 78 jg. (1978), pp. 23-32; J. Hunin, 'Leuven 1922-1932. De socialisten vooraan in de taalstrijd', in *Wetenschappelijke Tijdingen op het*

Alhoewel de verfransing in het arrondissement Brussel minimaal was, zoals uit de talentelling bleek, kon men uit de resultaten van 1910 en 1920 in verscheidene gemeenten toch reeds een eerste aanzet hiertoe afleiden. Dit was het geval voor Evcre, Ganshoren, Sint-Agatha-Berchem, Linkebeek, Drogenbos en Vilvoorde.³⁹

In het eerste deel van deze bijdrage merkten we reeds op dat de interesse van de Brusselse francofone politici voor het Vlaamse hinterland niet bijster groot was. Hun objectief was: de creatie van een 'Brusselse agglomeratie' met een taalstatuut los van Vlaanderen en Wallonië. Alleen als een gemeente kon worden ingeschakeld in de uitbouw van 'het hoofdstedelijk gebied' kwam er interesse.

Een bijna even grote onverschilligheid voor het Vlaamse gebied omheen de hoofdstad werd ook in Vlaamse kringen waargenomen. Bij hen richtte de belangstelling zich in de eerste plaats tot de belangen van de Vlaamse gemeenschap in Brussel. De vrees leefde dat de verfransing een versmelting van Brussel met Wallonië tot stand zou brengen. Een gedachte die haar tijd ver vooruit was.

Besluit: de aandacht voor de zogenaamde 'randgemeenten' bleef in het eerste deel van het Interbellum een probleem van tweede rangorde, dit zowel voor Vlamingen als francofonen.⁴⁰

De taalwetgeving in de jaren dertig en de strijd om het Brussels randgebied wordt ingezet

Tegen het einde van de jaren twintig kwam de Vlaamse ontvoogdingsstrijd in een nieuwe fase. In Vlaanderen heerste misnoegdheid over de slechte toepassing van de taalwetten. De verkiezing in Antwerpen van de terdood veroordeelde activist August Borms bij een tussentijdse stembusgang in 1928 en de Vlaams-nationalistische doorbraak bij de wetgevende verkiezingen van 1929, waren voor de politici aanwijzingen dat een koerswijziging zich opdroeg. De toenmalige eerste-minister Henri Jaspar verklaarde luidop de taalkwestie eens en voor altijd uit de wereld te zullen helpen. Na een opeenvolging van politieke crisissen kwamen in 1932 nieuwe wetten op het taalgebruik in bestuurszaken en onderwijs tot stand. Het territorialiteitsbeginsel stond in de discussie ook hier weer voorop. Een

gebied van de geschiedenis van de Vlaamse Beweging, LI (1992), pp. 97-111, 144-148; J. Hunin, 'De Vlaamse Beweging versterkt maar verdeeld. Leuven 1932-1940', in *Wetenschappelijke Tijdingen op het gebied van de geschiedenis van de Vlaamse Beweging*, LI (1992), pp. 149-156, 210-225.

³⁹ H. Aelvoet, *Honderd vijftwintig jaar verfransing in de agglomeratie en het arrondissement Brussel (1830-1955)* (Brussel, 1957), pp. 27-30.

⁴⁰ L. Sieben, 'De politieke betrokkenheid van de Brusselse Vlamingen na de Eerste Wereldoorlog (1918-1926)', in *Taal en Sociale Integratie*, deel 8 (1986), pp. 74-77.

coalitie van Vlamingen en Walen in het Parlement beperkte de 'faciliteiten' voor anderstaligen. De taalminderheden zagen hun invloed verminderen ten gunste van de ééntaligheid in het Vlaamse en het Waalse taalgebied. Desondanks bleef de koppeling tussen taalstatuut en talentelings-resultaten bestaan, o.m. ook omdat men er ook nu niet in slaagde de taalgrens bij wet vast te leggen. De gemeenten konden dus nog steeds de andere ambtstaal kiezen vanaf het ogenblik dat de meerderheid van de bevolking verklaarde deze het 'meest' te spreken (art. 3). Vanaf 30% waren de bestuurders verplicht de mededelingen en de berichten aan het publiek in de beide landstalen bekend te maken (art. 6 § 4).⁴¹

Inzake Brussel wisten de Vlaamse politici enige verbeteringen ten gunste van het Nederlands te bekomen (art. 2). Zoals in 1921 was de afbakening van de Brusselse agglomeratie bepaald door in de wet de gemeenten op te sommen die onder de toepassing van het tweetalig statuut zouden ressorteren. Uit deze lijst waren Ganshoren en Sint-Stevens-Woluwe evenwel verdwenen. Het stelsel van Koninklijke Besluiten, de zogenaamde '*sou-pape de sûreté*', waardoor art. 2 kon slaan op nog meer gemeenten, stierf een stille dood.⁴²

De ontstaansgeschiedenis van de taalwetten uit de jaren dertig leert dat de zogenaamde Vlaamse successen eerder symbolisch waren. De door francofonen beheerste Brusselse gemeentebesturen bleven net als vroeger vrijelijk de taalpolitiek van hun gemeente bepalen, dit ten nadele van het Vlaamse element.⁴³ Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat de Brusselse problematiek nooit de hoofdmoot van het politieke debat was

⁴¹ H.J. Elias, *25 jaar Vlaamse Beweging 1914-1939*. Derde deel: *de verovering van de grote taalwetten en het groeiend radikalisme in Vlaanderen*. December 1928/mei 1936 (Antwerpen, Utrecht, 1972), pp. 27-50.

⁴² Frans Van Cauwelaert verklaarde met betrekking tot deze zaak het volgende: «*Si nous nous opposons à ce qu'Evere et Berchem-Sainte-Agatha soient inscrits dans l'agglomération bruxelloise, c'est parce que nous voulons éviter que par cette disposition de la loi on favorise dans ces communes la politique bruxelloise que nous avons dénoncée trop souvent comme néfaste pour le pays*». (Parlementaire Handelingen Kamer, 3.2.1932, p. 625).

⁴³ Als verslaggever van de 'Middenafdeling' zegde Frans Van Cauwelaert: «*Permettez-moi de vous exposer les principes qui ont guidé la section centrale en ce qui concerne l'agglomération bruxelloise. Je dis 'la section centrale': je devrais dire le gouvernement, car en ce qui concerne le régime de l'agglomération bruxelloise, la section centrale a maintenu intégralement le texte qui a été proposé par le gouvernement, texte qui est d'ailleurs, à peu de chose près, celui déjà voté en 1921. Ce texte est-il parfait? Ce texte surtout est-il complet? Loin de moi de le prétendre. Si nous voulions légiférer d'une façon complète pour l'agglomération de Bruxelles, il faudrait voter une loi spéciale, une loi beaucoup plus compliquée que les quelques dispositions qui sont inscrites dans le projet pour Bruxelles et ses faubourgs. Nous nous contentons en ce moment de poser quelques principes*». (Parlementaire Handelingen Kamer, 20.1.1932, p. 498).

geweest. De Vlaamse en Waalse bondgenoten betrachtten in de eerste plaats een oplossing te bereiken in de kwestie van het taalgebruik in de staatsdiensten.

Tijdens het debat in het Parlement kwam de afbakening van het hoofdstedelijk gebied terug op de voorgrond. De gemeenten Sint-Agatha-Berchem, Ganshoren en Evere stonden in het middelpunt van de belangstelling der Franstaligen. Op grond van urbanistische motieven, net als in 1921, poogde men Vlaamse gemeenten te 'verbrusselen'. Nieuw in de francofone argumentatie waren de 'francofone belangen'. Een toenemend aantal francofone inwijkelingen uit de agglomeratie dreigde in de drie voormelde gemeenten de deugden van de Franse cultuur te verliezen, o.m. door het gemis aan een Franstalig onderwijs.⁴⁴

In de Kamer werd de opname in de Brusselse agglomeratie van Evere, Ganshoren en Sint-Agatha-Berchem hardnekkig verdedigd door de Brusselse burgemeester Adolphe Max. Achter de schermen werd in francofone kringen een actieplan ontwikkeld om dit opzet met succes te kunnen afsluiten. De aanval werd op verschillende fronten tegelijkertijd ingezet. In de eerste plaats keurde de 'Konferentie van Brusselse Burgemeesters' de opname in haar midden goed van de collega's uit deze drie gemeenten (voorjaar 1932). In de notulen van de bewuste vergadering werd gesteld dat Evere, Ganshoren en Sint-Agatha-Berchem aan de vooropgezette voorwaarden voldeden. Uit niets kon echter worden afgeleid welke de criteria nu wel waren die de beslissing motiveerden.⁴⁵

In de gemeenten Ganshoren en Sint-Agatha-Berchem voerden de burgemeesters zelf een actieve campagne om als 'Brussels' te worden bestempeld. De voorstanders van 'verbrusselen' moesten voornamelijk in de liberale en katholieke partij (strekking Patria) gezocht. Zij wierpen zich op als verdedigers van de francofone belangen van de Brusselse inwijkelingen, in een eerste fase amhtenaren en bedienden die de stad hadden geruild voor 'den buiten'.⁴⁶

De interventies van de burgemeesters uitten zich op diverse manieren. In hun respectievelijke gemeenteraden trachtten zij een motie goedgekeurd te krijgen waarin de opname bij de Brusselse agglomeratie werd bepleit.⁴⁷ Uiterlijk zette de tweetaligheid zich in het beeld van de gemeente door,

⁴⁴ Zeer opmerkelijk was de uitspraak van de socialistische volksvertegenwoordiger Fischer die de opname van Evere bij Brussel bepleitte op grond van een koppeling van sociale taalbelangen. Hij zei: «*J'en appelle aux travailleurs d'Evere. C'est de l'oppression linguistique, sans plus. Les travailleurs de cette commune veulent l'égalité des deux langues nationales*». (Parlementaire Handelingen, 3.2.1932, p. 625).

⁴⁵ Stadsarchief Brussel. Verslag 'Conférence des Bourgmestres de Bruxelles 7.3.1932'. Papieren 'Cabinet du Bourgmestre', nr. 407.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *De Standaard*, 27.8.1931, p. 5; *De Standaard*, 19.2.1932, p. 3.

doch in het dagelijks bestuur kreeg het Frans een belangrijker rol toebedeeld.⁴⁸ In het onderwijs werd de oprichting van Franse klassen en de introductie van zogenaamde 'tweetalige klassen' aangemoedigd, en financieel ondersteund in de vrije scholen.⁴⁹

Ook de Franstalige Brusselse pers mengde zich in het debat. De protagonisten voor aansluiting van de drie gemeenten kregen de nodige ruimte in de kolommen van de dagbladen om hun standpunt uiteen te zetten.⁵⁰ Niettegenstaande deze frontale aanval slaagde Adolphe Max er niet in de collega's van de wetgevende kamers aan zijn zijde te krijgen. Een parlementaire meerderheid verwierp bij zitten en opstaan de amendementen met betrekking tot deze zaak. Dit falen is te verklaren. In de eerste plaats moet opnieuw verwezen worden naar de vaststelling dat de Brusselse problematiek niet de hoofdmoot vormde van de besprekingen. Bovendien pasten deze Brusselse politici niet in het Waals-Vlaamse bondgenootschap dat een territorialiteitsbeginsel voorstond. Als bepleiters van de 'taalvrijheid' en de 'gemeentelijke en provinciale autonomie' vielen zij uit de boot en bekwamen zij geen compensaties voor het compromis dat de wet uitmaakte.⁵¹

In het Brusselse kamp zelf waren de meningen over de uitbreiding van het Brusselse taalstatuut niet unaniem. Een groep francofonen vond dat eerst het bestaande moest geconsolideerd worden. Zo schreef in 1931 de 'Fédération des Sociétés Wallonnes de l'arrondissement de Bruxelles' in een brochure dat het behoud in de agglomeratie van Sint-Stevens-Woluwe, een gemeente die zich steeds had verzet tegen haar situatie, de Vlamingen een springplank bood tot de herovering van Brussel. Anderzijds, zo werd eveneens geopperd, zou het teruggeven aan Vlaanderen van deze gemeente als een Vlaamse overwinning worden bestempeld en aanleiding kunnen geven tot nieuwe hoop op verdere recuperatie. Een patstelling die zou verdwijnen naarmate de verfransing zich over het

⁴⁸ Begin jaren dertig organiseerden de Vlaamse Toeristenbond en het Davidsfonds een enquête over het taalgebruik in de gemeenten. Het verslag werd aangetroffen in het archief van het Davidsfonds te Leuven en wel m.b.t. de gemeenten Ganshoren, Schaarbeek enz.

⁴⁹ Parlementaire Handelingen Kamer, 8.6.1932, p. 1979.

⁵⁰ Het katholieke dagblad *De Standaard* schoot giftige pijlen af in de richting van het Franstalig blad *La Libre Belgique*, eveneens van katholieke signatuur, onder de volgende bewoordingen: (n.a.v. een motie aangenomen in de gemeenteraad van Sint-Genesius-Rode met het verzoek de gemeente bij het Brusselse tweetalige stelsel onder te brengen) '(...) Ook twee katholieke conservatieven die hun dagelijksch voedsel in *La Libre Belgique* vinden, hebben voor dit besluit gestemd'. (*De Standaard*, 2.4.1932, p. 2).

⁵¹ W. Van Den Steene, 'Taalwetgeving-bestuurszaken', in *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, deel 2 (Tielt, 1975), pp. 1612-1615; alsook: Parlementaire Handelingen Kamer, 4.2.1932, pp. 660-664; Parlementaire Handelingen Senaat, 15.6.1932, pp. 1148-1151.

arrondissement uitbreidde en men rekende in termen van «*le très grand Bruxelles*».⁵²

Een groeiend besef in Vlaanderen van de gevaren die uit Brussel uitgingen m.b.t. de integriteit van het Vlaamse grondgebied leidde ertoe dat in 1932 de gemeenten Evere, Ganshoren en Sint-Agatha-Berchem buiten de Brusselse agglomeratie bleven. Zo riep de 'Katholieke Vlaamsche Landsbond', de belangrijkste katholieke drukkingsgroep uit die tijd, in 1932 een congres bijeen dat speciaal het probleem Brussel op zijn agenda had. Ook andere Vlaamse organisaties, zoals het 'Davidsfonds', de 'Vlaamsche Toeristenbond', en de Vlaams-nationalistische organisaties, lieten zich in deze zaak ook niet onbetuigd. De zwakke schakel in het Vlaamse verzet lag echter in Brussel zelf. Het Vlaamse bewustzijn stond er op een laag pitje. Toch moest men noteren dat in de bedreigde randgemeenten nu voor het eerst een Vlaamse stem weerklonk. Het waren de afdelingen van het 'Davidsfonds', de 'Vlaamsche Oudstrijders' (VOS-BVOS) en de 'Vlaamsche Toeristenbond' (VTB) die hun stem verhieven. Toch wogen deze initiatieven niet op tegen de francofone lobby die op de steun van belangrijke politieke en financiële kringen konden rekenen. Eén voorbeeld: de 'Ligue contre la flamandisation de Bruxelles' telde in haar beschermingscomiteit alle burgemeesters lid van de 'Konferentie van Brusselse Burgemeesters'.⁵³

Toen op 31 juli 1932 de Taalwet op bestuurszaken door het Parlement werd goedgekeurd omvatte de Brusselse agglomeratie zestien gemeenten. Zonder één uitzondering kozen ze het Frans als bestuurstaal. De Taalwet verplichtte de gemeentebesturen evenwel het Nederlands niet te negeren, iets wat bijvoorbeeld Elsene wel van plan was te doen indien de mogelijkheid daartoe had bestaan.⁵⁴

Na goedkeuring van de Bestuurstaalwet werd de strijdbijl niet begraven. Integendeel, in het francofone kamp ontbrandde een heftige campagne om de «*communes limitrophes*» Gansboren, Evere en Sint-Agatha-Berchem toch nog onder het Brusselse taalstelsel te krijgen. De in voorbereiding zijnde wet op het taalgebruik in rechtszaken vormde het begin van een hernieuwde agitatie, ook al omdat de Taalwet op het onderwijs van 1932 niets had opgeleverd.⁵⁵

De burgemeesters van Ganshoren en Sint-Agatha-Berchem lieten zich in deze hernieuwde campagne niet onbetuigd. In laatstgenoemde gemeente werd een referendum georganiseerd waarbij de burgers zich over de

⁵² Fédération des Sociétés Wallonnes de l'Arrondissement de Bruxelles, Le statut linguistique de Bruxelles et de l'agglomération. z.p. z.d., p. 11.

⁵³ *De Standaard*, 3.2.1932, p. 5; *De Standaard*, 13.2.1932, p. 2; evenals: Stadsarchief Brussel. Verslag 'Conférence des Bourgmestres de Bruxelles 23.1.1933'. Papieren 'Cabinet du Bourgmestre', nr. 408.

⁵⁴ *Het Laatste Nieuws*, 16.9.1932, p. 10 (i.v.m. Sint-Joost-ten-Node); *Het Laatste Nieuws*, 17.9.1932, p. 8 (i.v.m. Sint-Jans-Molenbeek).

⁵⁵ Art. 21 van de Onderwijswet van 1932 stelde dit.

kwestie van een opname bij de 'Brusselse agglomeratie' met zijn taalstelsel konden uitspreken. De uitslag werd een succes voor de francofone politici alhoewel de weerslag op het gebeuren minimaal was.⁵⁶

In Sint-Agatha-Berchem trad ook een actiegroep naar buiten, nl. 'Berchem-Bilingue', die bij middel van meetings en tracts de bevolking bewerkte. Op arrondissementeel vlak was het de 'Ligue contre la flamandisation de Bruxelles' die de zaken aanpakte. Voor de diverse verkiezingen, wetgevende en gemeentelijke, plaatste de liberale partij de voorvechters van de francofone zaak in het randgebied op vooruitgeschoven posities.⁵⁷ Op het parlementaire vlak diende de Brusselse burgemeester Adolphe Max nog maar eens een Wetsvoorstel in om Evere, Ganshoren en Sint-Agatha-Berchem alsnog onder de bepalingen van art. 2 van de Bestuurstaalwet te brengen, initiatief dat ondersteund werd door vertegenwoordigers van de katholieke en socialistische partij.⁵⁸

In Vlaanderen kregen de 'randgemeenten' ruime aandacht in de pers, maar het beroerde de publieke opinie nauwelijks. Ook in de gemeenten Evere, Ganshoren en Sint-Agatha-Berchem was de Vlaamse tegenstand eerder zwak te noemen. Buiten enkele moties van lokale Vlaamsgezinde groeperingen verloren de autochtone politici het pleit, voornamelijk door de steeds grotere inbreng van de Brusselse inwijkelingen in de gemeentepolitiek.⁵⁹

De taalwet op het gebruik der talen in rechtszaken kende een moeilijke en langdurige geschiedenis, discussie die eindigde met de goedkeuring van een Wet in juni 1935. Net als bij de vorige taalwetten vormde het territorialiteitsbeginsel de basis van het geheel, maar de zorg voor de rechten van de taalminderheden leidde tot uitzonderingsmaatregelen op

⁵⁶ De vraag die de burger te beantwoorden kreeg luidde als volgt:

Ganshoren, 24 Mei 1934

Geachte medeburger,

Om mij toe te laten jnist de Kamers en het Senaat in te lichten over de taalkwestie, bid ik U dit blad — dat morgen wedergenomen worden — in te vullen.

De Burgemeester,
A. HELLINCKX

Ik verlang het tweetalig stelsel.

Ik verlang alleenlijk het Vlaamsch stelsel.

Het familiehoofd,
(Handteekening)

NB. Vriendelijk verzoek de ongunstige vermelding door te halen. (*Het Laatste Nieuws*, 25.5.1934, p. 3).

⁵⁷ *Het Laatste Nieuws*, 19.1.1934, p. 1.

⁵⁸ *Het Laatste Nieuws*, 14.5.1933, p. 2; *Het Laatste Nieuws*, 18.11.1933, p. 3.

⁵⁹ Evere bleek een uitzondering te vormen. Tot grote ontevredenheid van het Vlaamse Liberale dagblad *Het Laatste Nieuws* werd de Vlaamse reactie aangevoerd door een liberaal (*Het Laatste Nieuws*, 18.11.1933, p. 3).

dit principe.⁶⁰

De francofone politici beijverden zich met een uiterste krachtsinspanning voor de Franstaligen van het Brusselse arrondissement. Het beginsel van de 'taalvrijheid' wensten zij zo ruim mogelijk toegepast te zien. Naarmate de maanden verstreken richtten de Brusselaars hun strijd op de afbakening van de Brusselse agglomeratie. Uiteindelijk werden de gemeenten, Evere, Ganshoren en Sint-Agatha-Berchem opgenomen in de lijst van Brusselse gemeenten waarop een bijzonder taalstatuut toepasselijk was (art. 42). De Vlaamse politici stonden deze afstand toe in ruil voor het ééntaligheidsbeginsel in het overige deel van het arrondissement Brussel. Ook tactische redenen noopten de Vlamingen tot deze beslissing. Hadden de talentellingsresultaten van 1930 niet reeds uitgewezen, alhoewel in Vlaanderen hierover veel twijfel heerste inzake betrouwbaarheid, dat in Evere, Ganshoren en Sint-Agatha-Berchem de verfransing met rasse schreden vooruitgang boekte? Het gevaar dreigde dat na verloop van tijd, op basis van art. 42, het Waalse taalstatuut van toepassing zou worden indien de taalverhoudingen voor de Vlamingen in negatieve zin bleven evolueren.⁶¹ Het Frans zou er dan oppermachtig zijn.

In Vlaanderen wekte het gebeuren omtrent de drie Vlaamse gemeenten rond Brussel nauwelijks beroering, hoewel het niet de goedkeuring kreeg.⁶² Het tegendeel kwam in Brussel tot uiting. De francofonen die hun slag hadden binnengehaald, kraaiden victorie en stelden reeds nieuwe stappen in het vooruitzicht. De herziening van de bestuurstaalwet moest

⁶⁰ H. Van Goethem (red.), *Honderd jaar Vlaams rechtsleven 1885-1985* (Gent, 1985), pp. 103-176.

⁶¹ *Ibidem*, p. 159.

⁶² Zo nam het Liberaal Vlaamsch Verbond op 5 juni 1935 een motie aan waarin te lezen stond: '... vraagt, dat ook op rechterlijk gebied deze gelijkheid in de nieuwe wetgeving tot uiting kome en dat het voorstel tot regeling van het talengebruik in rechtszaken, zooals het door den Senaat naar de Kamer werd teruggezonden, door de volksvertegenwoordigers ongewijzigd worde aangenomen, opdat deze wet onverwijd en in elk geval na het zomerverlof voor alle rechtbanken, beroepshoven en het verbrekingshof zou gelden, drukt de meening uit, dat om verdere moeilijkheden te vermijden, die toch geen oplossing zouden brengen, er geen aanleiding bestaat om er zich tegen te verzetten, dat in rechterlijk opzicht, zooals het tengevolge van een amendement in den Senaat is gebeurd, Sint-Agatha-Berchem, Ganshoren en Evere bij het Brusselse taalregiem worden gevoegd, legt er den nadruk op, dat deze toevoeging op rechterlijk gebied geenszins mag beschouwd worden als een bewijs, dat de Vlamingen deze drie gemeenten op onderwijs, en bestuurlijk gebied zouden prijsgeven, derwijze dat zij aan dezelfde willekeur zouden onderworpen worden als zulks het geval is op taalgebied te Brussel en in de meeste voorsteden, laat in verband daarmee nogmaals uitschijnen, hoe alleen de naleving van de taalwetten te Brussel, vooral op schoolgebied van aard is om in de Brusselse agglomeratie een geest van verzoening op taalgebied te doen ontstaan die noodzakelijk is voor de goede verhoudingen in het land'. (*Het Laatste Nieuws*, 5.6.1935, p. 2).

het volgende strijdpunt worden. Met de inschrijving van Evere, Ganshoren en Sint-Agatha-Berchem op de lijst van Brusselse gemeenten zouden automatisch perspectieven op onderwijsvlak komen open te liggen. Vanaf het ogenblik dat de drie gemeenten bij Brussel behoorden bestond de mogelijkheid een volwaardig onderwijs uit te bouwen, door het feit dat de bepalingen van het Brusselse onderwijsstatuut alleen van toepassing waren op de gemeenten opgesomd in art. 2 van de bestuursstaalwet. Op dat ogenblik probeerde men in de 'randgemeenten' door zogenaamde 'transmutatieklassen', zoals in de onderwijstaalwet voorzien, zoveel mogelijk aan de wensen van Franstalige ouders tegemoet te komen. Deze stuurden echter liever hun kinderen naar één van de vele Franstalige onderwijsinrichtingen van de hoofdstad i.p.v. naar de lokale scholen. De Brusselse gemeentebesturen, van hun kant, stonden afwijzend tegenover het toenemend aantal kinderen uit die Vlaamse omgeving en dit omwille van de grote financiële last. Zo vroeg het Schaarbeekse gemeentebestuur aan de gemeente Evere tussen te komen in de onderwijsuitgaven.⁶³

Een eerste poging tot opname van Evere, Ganshoren en Sint-Agatha-Berchem, het reeds aangehaalde Wetsvoorstel - Max, werd in de Kamer afgewezen. Bijna terzelfdertijd diende de liberale senator en gewezen burgemeester van Anderlecht Demets een nieuw voorstel in (1935). Tot grote verbazing van de Vlamingen, alhoewel bekend was dat de Senaat een meer 'francofone' samenstelling had, werd het met een meerderheid goedgekeurd.⁶⁴ In 1938 verwierp een Kamercommissie het voorstel - Demets.⁶⁵ Tot aan zijn dood in 1939 bleef burgemeester Adolphe Max de zaak van de «communes limitrophes» behartigen.⁶⁶ Met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in mei 1940 werd de discussie afgebroken.

In de tweede helft van de jaren dertig werd in de Franstalige pers en in de periodieke uitgaven van de talrijke Franstalige drukkingsgroepen een trend ontwaard die zich richtte op de behartiging van de belangen der franssprekenden in een steeds ruimer deel van het arrondissement. Er werd gewikt en gewogen aan de hand van de talentellingsresultaten. Het doel van deze belangstelling was duidelijk: afbraak doen van de positie van het Nederlands in de Brusselse agglomeratie. Zo vroegen zij zich af waarom de Franstaligen in de Vlaamse gemeenten minder rechten hadden dan de Vlamingen in het hoofdstedelijk gebied, alhoewel deze procentsgewijze minder talrijk waren. Er werd ook op gehamerd dat het kiesarrondissement diende gesplitst te worden daar de belangen van het landelijke Vlaamse deel niet overeenstemden met deze van de 'Brusselse agglomeratie'.⁶⁷

⁶³ *Het Laatste Nieuws*, 23.8.1933, p. 8.

⁶⁴ *L'Action Wallonne*, 15.4.1936, p. 2; *Het Volksbelang*, 4.4.1936, p. 3.

⁶⁵ *De Courant*, 3.3.1938, p. 3.

⁶⁶ Brief van Ad. Max aan burgemeester Landrain van Sint-Agatha-Berchem, 26.1.1939 (Stadsarchief Brussel, Papieren 'Cabinet du Bourgmestre', nr. 92).

⁶⁷ *L'Action Wallonne*, 15.3.1935, p. 2.

De acties van Florimond Grammens op de taalgrens om de taalwetgeving toe te passen en de rel rond Edingen, waar het stadsbestuur aftrad op grond van communautair gehakketak, wendden de belangstelling voor de Brusselse problematiek af. Na de oorlog werd de draad opnieuw opgenomen.⁶⁸

Besluit

In de jaren dertig deed het territorialiteitsbeginsel zijn intrrede in de taalwetgeving nadat daartoe een decennia vroeger de eerste stappen waren gezet. Zo werden Wallonië en Vlaanderen meer ééntalig, dit ten nadele van de taalminderheden. Alleen Brussel en de taalgrensgemeenten kregen een apart taalstatuut waarbij enerzijds de taalminderheden bescherming genoten en anderzijds de landstalen zoveel als mogelijk op gelijke voet te plaatsen.

Het probleem van de randgemeenten dook op de voorgrond vanaf het ogenblik dat in Brussel het idee van een nauwe samenwerking tussen de gemeenten opgang vond. De opvattingen liepen van één 'Groot-Brussel' tot een beperkt 'intergemeentelijk' verbond. In een eerste fase wensten de Brusselaars de samenwerking te beperken tot de gemeenten die urhanistisch deel uitmaakten van het hoofdstedelijk gebied. Op deze wijze ontweken zij de toenemende druk van een groeiend aantal Vlaamse en landelijke gemeenten die om uiteenlopende redenen tot het kransje Brusselse gemeenten wensten toegelaten te worden. Vanaf de jaren dertig kreeg in dit proces de communautaire dimensie een steeds grotere inbreng. Een verklaring hiervoor moet in de eerste plaats worden gezocht in de toenemende spanningen tussen de taalgroepen in België, welke in de taalwetgeving een uitlaatklep vond. De opeenvolgende taalwetten waren voor de Franstaligen in België tekenen aan de wand dat aan hun hegemonie een einde kwam. In Brussel trachtten zij voor het hoofdstedelijk gebied een uitzonderingsstelsel te krijgen op het territorialiteitsprincipe dat in Vlaanderen en Wallonië de dienst uitmaakte. Via een regeling steunend op 'taalvrijheid' en 'gemeentelijke autonomie' wou men de dominerende positie van het Frans handhaven en door een uitgestippelde taalpolitiek zelfs uitbreiden. Hierin slaagden de Franstalige Brusselaars in grote mate.

Wonderwel slaagden de Brusselse francofone politici er enkel op het communautaire vlak in om 'Groot-Brussel' een gezicht te geven. De pogingen die zij ontwikkelden om zulks op bestuurlijk niveau te realiseren faalden. Het zou tot 1970 duren alvorens hierin verandering kwam.

Het afbakenen van de Brusselse agglomeratie door de Taalwet van 1921 en de ongebreidelde verfransing over een steeds groter deel van het

⁶⁸ E. Deslé, 'Het ontstaan en de politieke betekenis van de Brussel', in *Taal en Sociale Integratie*, deel 11 (1989).

arrondissement Brussel maakten de randgemeenten communautair gevoeliger. Zulks werd het zeker voor de gemeenten in kwestie omdat alleen via het taalgebruik zij zich konden laten 'verbrusselen'. Deze vaststelling opende de taalstrijd in het Vlaamse gebied dat paalde aan het hoofdstedelijk territorium. In de jaren dertig stond de strijd in het teken van de gemeenten Evere, Ganshoren en Sint-Agatha-Berchem. Het leek er reeds op dat nog meer gemeenten in de vuurlinie zouden komen te liggen. Althans zo kon toch uit de tienjaarlijkse talentellingen worden afgeleid. Toch duurde het vrij lang alvorens de Brusselse francofone politici en de Vlaamse beweging erg hadden in deze ontwikkeling. Deze houding veranderde naarmate de jaren verstreken. Zij verliep vrijwel parallel met een radicalisering van de beide taalgroepen, voortspruitend uit het ongenoegen over de taalwetgeving en de toepassing ervan. Een oplossing kwam niet uit de bus.

Els Witte
'Faciliteiten' voor taalminderheden
in de Brusselse rand

Een analyse van hun totstandkoming (1962-1963)

In staten met verschillende cultuurgemeenschappen worden in grensgebieden meestal conflicthaarden gevormd. België kent daar meerdere voorbeelden van. Eén van die probleemgebieden situeert zich in de Nederlandstalige randgemeenten van de Brusselse hoofdstad waar zich Franstalige minderheden kwamen vestigen en er een beschermd statuut vroegen. Het conflict sleepte jarenlang aan en telde verschillende pacificatiepogingen. De meest fundamentele werd in 1963 ondernomen toen de basisopties tot stand kwamen. Het is dat besluitvormingsproces dat we hier willen analyseren.¹

Vooraf moet erop gewezen worden dat het hier niet om een eenduidige confrontatie tussen twee verschillende etnische groepen gaat, maar om een complexe interactie waarbij taalgebruik zowat de enige scheidingslijn vormt². Het conflict is namelijk uitermate representatief voor de relaties

¹ De besluitvorming m.b.t. de faciliteiten vormt een onderdeel van het taalcompromis van 1963. Voor een introductie hierop zie E. Witte, 'Hertoginnedal 1963-1988. Ontstaan en evolutie van een taalcompromis, in: Het probleem Brussel sinds Hertoginnedal (1963)'. Acta van het Colloquium VUB-CRISP, 20-21 okt. 1988 (3dln), *Taal en Sociale Integratie*, 12, Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel, (VUBPRESS, 1989), 12, 19-36. De teksten van de interviews met H. Fayat, A. Gilson, G. Hertecant, E. Janssens, G. Kreveld, A. Maertens, R. Renard, M. Ruys, P. Van Brabant, R. Van Elslande, A. Van der Speeten en J. Verroken liggen ter inzage op het hoger vermelde Centrum (Vrije Universiteit Brussel, 5C420). De auteur dankt hen voor deze interviews, evenals de heren A. Gilson, W. Geldolf en R. Renard die waardevolle archiefstukken ter beschikking stelden.

Gebruikte afkortingen: CH-CRISP = Courrier hebdomadaire, Centre de Recherche et d'Information Socio-Politiques; TSI = Taal en Sociale Integratie.

² Enkel via de taal komt men in contact met de cultuur, zodat beide ook hier niet te scheiden zijn en het om een botsing tussen cultuurgemeenschappen

die ontstaan wanneer twee taalculturen met een ongelijke sociale status elkaar ontmoeten. Dat het Nederlands de lage statustaal is en het Frans de hogere, is genoegzaam bekend. Aangezien de dominante taalgroep zich in dergelijke gevallen niet assimileert, hebben taalverschuivingsprocessen steeds ten nadele van de lagere statustaal plaats.³ Moeten deze feitelijke wijzigingen aanleiding geven tot grenscorrecties of heeft de gedomineerde taalgemeenschap het recht zich te handhaven en wettelijke barrières op te werpen? Rond die vraag draait heel het conflict. Nederlandstalige Vlamingen en Franstalige Walen kozen in het begin van deze eeuw voor territoriale homogeniteit. De inspanning om individueel tweetalig te worden werd afgewezen en de natuurlijke tendens naar eentaligheid als uitgangspunt voor het samenlevingsmodel genomen. De hoofdstad daarentegen kreeg in bepaalde segmenten van de publieke sfeer wel een tweetalig statuut⁴. Het conflict dat hier onderzocht wordt situeert zich bijgevolg in het grensgebied tussen één- en tweetaligheid, waardoor de interactie zowel plaats heeft tussen eentaligen als tussen verschillende gradaties van tweetaligen.

Dat het proces volledig kadert in de suburbanisatie van België's hoofdstad geeft die complexiteit nog een extra dimensie. De taalverschuiving loopt geheel en al parallel met de migratiebeweging naar de randgemeenten. Brussel ligt bovendien ingebed in Vlaanderen, maar grenst ook bijna aan Wallonië, wat de optie voedde om van dit gebied een overgangszone te maken. Voegen we er ten slotte nog aan toe dat deze problematiek geenszins los staat van de sociaal-politieke ontwikkelingen van de jaren 1950-1960 en enkel maar tegen die achtergrond kan begrepen worden. Het betoog dat hier volgt beperkt zich dan ook niet tot de politieke strijd om concrete opties, maar tracht deze tevens te plaatsen in een bredere socio-linguïstische en politieke context.

Suburbanisatie met linguïstische repercussies

De verstedelijking van het randgebied

Wegens de concentratie van allerlei economische, culturele, politieke en administratieve functies in het centrum van de hoofdstad, kende Brussel reeds van in de 19de eeuw demografische aantrekkings- en afstotingsbe-

gaat. Zie daaromtrent: J.L. Obler, 'Group Rights and the Linguistic Dispute in Brussels', TSI, 3 (1981), 39-60.

³ Zie o.m. J.A. Laponce, *Languages and their territories* (Toronto-Londen, 1987); H. Giordan, ed., *Les minorités en Europe. Droits linguistiques et Droits de l'Homme* (Parijs, 1992).

⁴ E. Witte, 'Taal en territorialiteit. Een overzicht van de ontwikkelingen in België sinds 1830', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 106 (1993), 208-229.

wegingen die tot de verstedelijking van de omliggende rurale dorpskernen leidden. De aangroei had eerst volgens de N.-Z-as plaats om daarna ook in N.W.-, en W.-richtingen te gaan. Naarmate het centrum omgebouwd werd tot het knooppunt van handel, industrie en politiek, werden de wooncentra ook meer naar de voorsteden verplaatst⁵.

Voor de arbeidersmigratie, bepaald door tewerkstelling en werkplaats, was de industriële as langs het kanaal Charleroi-Brussel-Willebroek erg belangrijk. De uitwijking naar Sint-Gillis, Vorst, delen van Anderlecht en Ukkel sloot bij deze 19de-eeuwse omsingelingsbeweging aan, die zich in de eerste helft van de 20ste eeuw verder uitbreidde en zich na 1945 tot Drogenbos ging uitstrekken. In de bescheiden rijhuizen en de sociale woningbouw van deze gemeente vestigden zich dan ook voornamelijk arbeiders en lager kantoorpersoneel.⁶

De burgerij en de hogere middengroepen daarentegen zochten hoofdzakelijk om residentiële redenen de landelijke heuvelachtige streken en de groene zones van het Zoniënwood op. Ook dit migratieproces dateerde al van in de 19de eeuw, zette zich na de Eerste Wereldoorlog in versterkte mate door en kende een hoogtepunt na 1945. De professionele activiteiten van deze groepen lagen in de hoofdstad en ze wensten ook de sociaal-culturele band met de hoofdstad strak aan te halen, zodat de oriëntatie op Brussel in alle opzichten primeerde. Efficiënte spoor-, tram-bus- en vooral wegverbindingen bepaalden dan ook in hoge mate hun vestigingsplaatsen. Grondspeculanten en immobiliënmaatschappijen speelden deskundig op deze behoeften in. Beroepsverkavelaars kochten (goedkope) landbouwgronden en stukken van het woud op, zorgden met de hulp van de lokale besturen voor de nodige infrastructuur voor deze dure villawijken die planologisch los van de oude dorpskernen kwamen te staan. Maar ook lokale grondbezitters, zoals de Wemmelse familie De Keersmaecker of de adellijke familie de Grunne in Wezembeek-Oppem, waren actief bij het verkavelen van hun gronden.⁷

⁵ Y. Leblicq & M. De Metsenaere, *La croissance*, in J. Stengers, ed., *Bruxelles, croissance d'une capitale* (Antwerpen, 1979), 174-177.

⁶ Voor de sociaal-economische gegevens van de problematiek verwijzen we naar: *De Brusselse Randgemeenten. Een onderzoek naar de residentiële en taalkundige ontwikkelingen door de Studiegroep Mens en Ruimte* (Antwerpen, Cultuurraad voor Vlaanderen, 1964); *Problemen der Randgemeenten. Een onderzoek van de Stichting Lodewijk De Raet* (Brussel, 1964); *Analyse Ecologique de Six Communes. Groupe Alpha. 1963* (Archief R. Renard, Brasschaat); A. Van Damme, *De Vlaamse Rand van Brussel. Een sociaal-demografische analyse*. Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudieën (1979).

⁷ Voorbeelden van deze trend vindt men in: C. Theys & J. Geysels, *Geschiedenis van Linkebeek* (Brussel, 1957), 117-159; Interview van J. Dockx met E. Jacobs, secretaris Davidsfonds Wemmel, 17 januari 1989; U. De Becker & F. Van Hemelrijck, *Geschiedenis van Sint-Genesius-Rode* (Sint-Genesius-Rode, 1982), passim; over Wezembeek-Oppem: *Het Anker. Driemaandelijks Heemkundig Tijdschrift* (1983; 3, 1984; 5, 1987); *Wezembeek-Oppem: 25 jaar vooruitgang*. Stede-

Naarmate de dienstensector zich in de naoorlogse periode uitbreidde en de keynesiaanse verzorgingsstaat de intellectuele midden- en lagere middengroepen in aantal deed toenemen, gingen ook deze, meestal jonge gezinnen van tweeverdieners op zoek naar een woning in een landelijke omgeving op een niet te grote afstand van hun werkplaats. Bij hen speelden spoor-, tram- en busverbindingen bij de keuze van hun woonplaats een nog grotere rol. Ook voor deze sociale categorieën waren beroepsverkavelaars actief. Grootschalige operaties, waarbij appartementsgebouwen, bescheiden open bebouwing en sociale woningbouw tot stand werden gebracht, zorgden voor een continue inwijking van stedelingen die eveneens sterk op de hoofdstad georiënteerd bleven.⁶

Tegen het einde van de jaren 1950 was er op die wijze een nieuwe gordel van randgemeenten ontstaan met inwijkingsoverschotten die tot 70 à 80% konden oplopen. Linkebeek, Sint-Genesius-Rode, Kraainem, Wezembeek-Oppem en Wemmel konden er zeker toe gerekend worden, maar ook verder gelegen Vlaams-Brabantse gemeenten zoals Overijse, Hocilaart, Tervuren, Sterrebeek, Strombeek, Dilbeek en Zellik droegen reeds herkenbare sporen van deze immigratie uit de Brusselse agglomeratie. Een echte bevolkingsexplosie had er plaats die in het begin van de jaren 1960 uitzonderlijk grote pieken kende. Twee derden van de beroepsbevolking pendelde er dagelijks naar Brussel. Uitstotingsverschijnselen van de minder draagkrachtige autochtone bevolking die de dure bouwgrond niet meer kon kopen, deden zich overigens ook al voor. Deze randgemeenten werden voortaan gekenmerkt door een gedifferentieerde structuur. Met uitzondering van de dorpskernen en andere autochtone wijken, waren sommige overwegend burgerlijk residentieel of hadden uitgestrekte delen met dit karakter, terwijl andere hoofdzakelijk middengroepenwijken bezaten⁹. Dat de scheiding tussen steeds meer rurale gemeenten en Brussel vervaagde, was geenszins een alleenstaand fenomeen. De ontwikkeling van grote steden leidde immers in alle westerse landen tot de verstedelijking van de randzones. Wat de Brusselse suburbanisatie wel een specifieke dimensie bezorgde, waren de linguïstische repercussies van het fenomeen.

De verfransing van het Vlaams-Brabantse randgebied

De confrontatie van de autochtone bevolking met de anderstalige immigranten was, zoals we reeds eerder stelden, een ingewikkeld socio-linguïstisch proces. Zelfs bij de beschrijving van het taalgebruik langs Vlaamse zijde, moeten we rekening houden met verschillende sociale categorieën.

bouwkundige Tentoonstelling, 15 sept. 1970.

⁸ Uit de in noot 5 vermelde studies valt deze trend zeer duidelijk waar te nemen.

⁹ Analyse ecologique de six communes. Groupe Alpha, 1963 (Archief R. Renard, Brasschaat).

Zoals elders in Vlaanderen telden ook deze gemeenten nog een aantal autochtone notabelen die een Franstalige opleiding hadden genoten en sociaal-cultureel goeddeels verfranst waren. Door de veelvuldige contacten met en de nabijheid van het Franstalige Brussel, was deze traditie er zelfs dieper ingeworteld. De autochtone midden- en lagere groepen bestonden daarentegen hoofdzakelijk uit Vlaams-Brabantse dialectsprekers. Evenals bij andere dialectgebruikers overheerste bij hen taalonzekerheid en waren vooral de op sociale promotie gerichte middenklassers onder de indruk van het prestige van het Frans. De bereidheid om zich op de hogere statustaal te oriënteren was dus duidelijk aanwezig. Dat lag wel anders bij de (kleine aantallen) Nederlandstalige inwijkelingen uit de intellectuele middengroepen (ambtenaren, vrije beroepen, e.a.) die hetzij uit Brussel kwamen, hetzij zich vanuit Vlaanderen in de rand vestigden omdat ze in de hoofdstad werkten. Hun taalbewustzijn was veel sterker en, zoals we verder nog zullen zien, zullen zij niet zelden de kern vormen van het verzet tegen de verfransing van de randgemeenten.¹⁰

Naargelang de sociale categorie waartoe ze behoorden, verschilden de taalattitudes ook bij de overige immigranten. Bij de Brusselse burgerij en de hogere middengroepen lagen de zaken vrij duidelijk. Reeds van in de 19de eeuw hadden zij hun sociale machtspositie via het Frans gevestigd, waarbij de intelligentsia een voorhoederol had gespeeld.¹¹ Deze inwijkelingen waren dan ook zeer overwegend Franseentalig, waren inzake onderwijs, cultuur en media volledig op het Franstalige Brussel afgestemd, hadden haast geen contact met de Nederlandse taal en cultuur en keken neer op de gebruikers van de streektaal. Deze doorgaans gelaïciseerde stedeling had overigens weinig behoefte aan integratie in de lokale, overwegend katholieke dorpsgemeenschap. Aangezien Frans de hogere statustaal was, vonden ze het bovendien normaal dat ze zich van die taal konden bedienen en erin te woord gestaan werden. Op hun neiging om zich territoriaal te concentreren, waarbij het gebruik van de gemeenschappelijke statustaal een belangrijke sociale factor vormde,¹² bielden de beroepsverkavelaars overigens terdege rekening. Zelf meestal behorend tot de Franstalige Brusselse zakenwereld, voerden ze via de Franstalige pers (*Le Soir*) efficiënte campagnes in de welgestelde Brusselse milieus die in aanmerking kwamen voor de hoge grond- en villaprijzen. Niet zelden werden Nederlandstalige kopers systematisch afgescheept. Maar ook daar waar Vlaamse maatschappijen of individuele grondspe-

¹⁰ Deze situatie valt duidelijk af te leiden uit de geschiedenis van de randgemeenten zoals men die terugvindt bij G. Fonteyn, *De zes faciliteitengemeenten* (Brussel, 1984); C. Theys & J. Geysels, *Geschiedenis van Linkebeek*; U. De Becker & F. Van Hemelrijck, *Geschiedenis van Sint-Genesius-Rode*.

¹¹ M. De Metsenaere, *Taalmuur: sociale muur? De 19de -eeuwse taalverhoudingen te Brussel als resultante van geo-demografische en sociale processen* (Brussel, 1988), passim.

¹² J.A. Laponce, *Languages*, 42.

lanten actief waren, richtte men zich tot de Franstalige koopkrachtigen.¹³ Franstalige netwerken versterkten op die manier de Franstalige inwijking.

De statusgevoeligheid van de lagere middengroepen voor positieverbetering via het Frans had ervoor gezorgd dat ook deze Brusselaars hun Vlaamse taalidentiteit al lang hadden opgegeven op de formele domeinen van het taalgebruik, terwijl de integratie van de arbeidersklasse in de Brusselse (klein)burgerlijke samenleving eveneens via het Frans verlopen was. Ook bij deze immigranten was het Vlaams-Brussels dus gereduceerd geworden tot een minderwaardig dialect dat hoogstens kon fungeren als communicatiemiddel in de familiale sfeer. Maar aangezien de sociale afstand tussen hen en de autochtonen minder groot was, ze daardoor ook meer in Nederlandstalige wijken terecht kwamen en de taalbarrière bij de tweetaligen onder hen een kleinere rol speelde, was de taalkwestie minder nadrukkelijk aanwezig, hoewel ook deze groepen voor onderwijs, administratie en cultuur de Franse taal wensten te gebruiken.¹⁴

Hoofdzakelijk uit economische overwegingen reageerden de meeste autochtonen positief op de komst van de Franstalige immigranten. Zowel voor de lokale grondbezitters, de handelaars als voor de vrije beroepen en de verstrekkers van diensten waren ze immers een (potentiële) bron van inkomsten. Naast het sociale prestige, kreeg Frans spreken dus tevens een functionele waarde. Voor zover in de doorgaans katholieke besturen van deze gemeenten al geen Franstalige notabelen zetelden — in Linkebeek en Wezembeek-Oppem bijvoorbeeld was dat al decennialang het geval — werden de lokale politici zich hoe langer hoe meer bewust van de electorale macht van de inwijkelingen. Ook om oppositievorming tegen te gaan, achtten ze het nodig deze kiezers aan te trekken. Dank zij de immigratie gingen deze politici bovendien meedelen in het prestige dat de hoofdstad uitstraalde. Het politieke leven bleef in deze randgemeenten dus hoogst zelden Nederlandseentalig, terwijl de bereidheid om met de taalwensen van de immigranten rekening te houden alsmaar toenam.¹⁵ In sommige gemeenten betoonde men reeds tijdens het interbellum een grote mate van linguïstische inschikkelijkheid. In de Linkebeekse gemeenteraad kon er zonder problemen Frans gesproken worden; het gemeentebestuur van Sint-Genesius-Rode richtte zich in twee talen tot de

¹³ In het onderzoek van *Mens en Ruimte* werd aan dit fenomeen ruim aandacht besteed. Zie noot 5.

¹⁴ M. De Metsenacre & E. Witte, 'Taalverlies en taalbehoud bij de Vlamingen te Brussel in de negentiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 105 (1990), 1, 7-13; de studie van de Alpha-groep geeft overigens duidelijk aan dat de verfransing ook in de middenklassenwijken sterk aanwezig was.

¹⁵ Voor een gedetailleerde weergave van de toestand op politiek gebied kan men terecht bij de oorspronkelijke documenten voor de studie *De Brusselse randgemeenten*, uitgevoerd door *Mens en Ruimte*, in opdracht van de Cultuurraad voor Vlaanderen (Antwerpen, 1964).

bevolking en Wemmel en Wezembeek-Oppem kregen toen al tweetalige straatnaamborden. In het begin van de jaren 1960 verliepen de mondelinge en schriftelijke contacten met de inwoners voor 60% in het Frans, in Kraainem en Wemmel, in Drogenbos en Sint-Genesius-Rode voor 50% en in Wezembeek-Oppem voor meer dan 40%. Meerdere gemeenten beschikten over transmutatiescholen met Franstalige klassen of over Franseenttalige katholieke kleuter- en/of lagere scholen.¹⁶ De kerk deed trouwens overal inspanningen om de ingeweken gelovigen in hun taal op te vangen. Franstalige missen werden reeds vóór de Tweede Wereldoorlog georganiseerd en niet zelden werd er rond deze parochiale structuur een Franstalig verenigingsleven opgebouwd.¹⁷ Dergelijke netwerken van Franstalige culturele en vrijetijdsverenigingen ontstonden trouwens ook buiten de kerkelijke sfeer om.

De impact van de taalwetgeving op deze ontwikkeling viel evenmin te onderschatten. De Wet van 1932 stipuleerde namelijk dat als de talentelling uitwees dat een taalgrensgemeente meer dan 50% anderstaligen telde, zij diende overgeheveld te worden; bij meer dan 30% anderstaligen moest de gemeente extern tweetalig worden: de ambtenaren moesten grondig de tweede taal kennen en de bescheiden en mededelingen werden in die twee talen opgesteld. Het tweetalige statuut van de Brusselse gemeenten voorzag ook nog in de vrije taalkeuze voor de interne bureaucratie. De wet vermeldde niet expliciet dat de Brusselse rand uit taalgrensgemeenten bestond, maar nog vóór de tellingsresultaten bekend waren, interpreteerden de gemeenten reeds zelf de wet in die zin. Vlaamsbewuste milieus reageerden er scherp tegen, vooral omdat de in de wet voorziene tweetaligheid van Brussel in de praktijk vrijwel een dode letter bleef en de overname van het hoofdstedelijke taalregime dus een doorgedreven verfransing tot gevolg had.¹⁸ Ze contesteerden dan ook om verschillende redenen de talentelling van 1947. Dat gold niet enkel voor het feit dat er onduidelijkheid was over het juiste statuut van deze gemeenten maar ook de tellingsvraag of men meestal Frans sprak werd als manipulatie ervaren en had inderdaad tot gevolg dat de tweetaligen het aantal Franstaligen tot het wettelijk vereiste percentage konden brengen. Dat de naoorlogse anti-Vlaamse sfeer — Vlaamsnationalistische formaties hadden immers met de nazi-bezetter gecollaboreerd — de cijfers nog

¹⁶ Taalregime in feite: Drogenbos, Linkebeek, Kraainem, Sint-Genesius-Rode, Wemmel, Wezembeek-Oppem. Inlichtingen ingewonnen door de minister van Binnenlandse Zaken, 1962-63 (Archief R. Renard, Brasschaat).

¹⁷ Over de houding van de kerk, zie: M. Banen, 'De katholieke gemeenschap te Brussel in het licht van de communautaire spanningen (1960-1980)', TSI, 8 (1986), 235-277.

¹⁸ R. Renard, De evolutie van de taalwetgeving in België, *Twintig Eeuwen Vlaanderen*, 6, 324-333; K. De Witte, *Brussel, open stad* (Lier, 1967), 20-21; 38-40; L. Lindemans, R. Renard, J. Van de Velde, R. Vandezande, *De taalwetgeving in België* (Leuven, 1981), 249.

opdreven, leek eveneens aannemelijk. De aldus verkregen cijfers van 1947 brachten aan het licht dat drie gemeenten (Ganshoren, Evere, Sint-Agatha-Berchem) met meer dan 50% Franstaligen het Brusselse taalregime konden verwerven. In Drogenbos, Wemmel, Kraainem en Linkebeek werd 30% bereikt en kon dus de externe tweetaligheid toegepast worden. Sint-Genesius Rode en Wezembeek-Oppem en de andere randgemeenten bleven onder de 30% grens. Onder protest van flamingantische milieus werden deze resultaten in 1954 gepubliceerd en de bestaande tweetaligheid in de vermelde gemeenten geofficialiseerd.¹⁹ Voor de verdere verfransing van het randgebied had deze wet hoe dan ook belangrijke repercussies: bij al wie wilde uitwijken of actief was bij de organisatie van de immigratie werd de verwachting gecreëerd dat heel het randgebied via de tussenfase van de externe tweetaligheid na verloop van tijd volledig tot het Brusselse taalregime zou behoren.

Bij het begin van de jaren 1960 zag het resultaat van de inwijking uit Brussel er voor de meeste randgemeenten er dan ook als volgt uit. De twee gemeenschappen leefden er zo goed als naast elkaar: de autochtonen hadden in de oude kernen hun eigen school en vrijetijds- en parochielevens; in de nieuwe wijken woonden de voor hun werk, school en ontspanning op Brussel gerichte Franstaligen, die er ook eigen sociaal-culturele verenigingen begonnen op te richten. Waar de ene taalgroep precies eindigde en de andere begon, was territoriaal echter niet altijd duidelijk aan te geven. Via villawijken werden er weliswaar Franstalige eilanden en buurten gevormd met zeer hoge concentraties maar gedetailleerd onderzoek liet toch zien dat het linguïstisch beeld zeer heterogeen was en Nederlands-, Frans- en tweetaligen over heel de gemeente verspreid waren. In sommige gemeenten kregen bepaalde grensgebieden wel een sterk symbolische betekenis in de mate dat ze de doorgang naar het eentalige Vlaamse of Waalse hinterland vormden. Dat was het geval voor Wemmel als toegangspoort tot Vlaanderen en voor Sint-Genesius-Rode dat de 'corridor' tussen Brussel en Wallonië vormde en op Waals-Brahant gerichte wijken zag ontstaan.²⁰

¹⁹ M. De Metsenaere, 'De talentelling van 1947', TSI, 11 (1989), 175-190.

²⁰ Gedetailleerde cijfers zijn terug te vinden in de reeds vermelde studies van Mens en Ruimte, van de Stichting Lodewijk De Raet en de Alphagroep. Zie ook: 'L'évolution linguistique et politique du Brahant', CH-CRISP, 466-467; 472-473; P. Kluft & N. Jaspers, *La situation linguistique dans la grande périphérie de Bruxelles* (Brussel, 1969).

Drukkingsgroepen, partijen en de taalproblematiek van de randzone

De verdedigers van een 'Groot-Brusselse' oplossing

De taaleisen van deze Franstalige migranten hadden het niet zo moeilijk om op de agenda van de naoorlogse Belgische politiek te geraken. Drukkingsgroepen en partijen werden er vanaf het einde van de jaren 1950 terdege mee geconfronteerd. Daar waren verschillende redenen voor. Zoals verder nog meermaals zal blijken, vormde het samenvloeien van hun belangen met die van francofoon Brussel een zeer sterke troef. Om het even of men in of buiten de agglomeratie woonde, de overgrote meerderheid van de stedelijke bevolking was onverkort te vinden voor een zo groot mogelijke centralisatie naar de hoofdstad toe en dus voor de expansie van de agglomeratie op alle vlakken. De suburbanisatie was immers een natuurlijk proces dat niet kon afgeremd worden. De Franse taal behoorde bovendien tot een superieure cultuur die onder een zo groot mogelijk aantal anderstaligen verspreid moest worden. Wie in het onderwijs, de media of de culturele sector actief met de taal bezig was, steunde met volle overtuiging de verfransing van het randgebied. Aan de vrije taalkeuze kon mede daarom ook buiten Brussel niet geraakt worden. De Brusselse beroepsbevolking was bovendien gekenmerkt door een massaal overwicht van hoofdarbeiders met een vrij hoge opleiding. Zij streden voor concrete professionele belangen georiënteerd op de tewerkstelling in een zo groot mogelijk Brussel.²¹ De opname van de randgemeenten in het Brusselse taalregime betekende, zeker voor de ambtenaren onder hen, een uitbreiding van de tewerkstellingsmogelijkheden. De Brusselse zakenwereld die de migratie op de een of andere wijze mee hielp organiseren, had uiteraard eveneens zeer directe belangen bij de uitbreiding van de agglomeratie.

Via welke drukkingsgroepen of persoonlijke interventies laatstgenoemde groep het politieke milieu beïnvloedde, is in dit stadium van het onderzoek nog niet erg duidelijk. Uit tal van aanwijzingen kan echter wel afgeleid worden dat dit lobbywerk wel degelijk gebeurde.²² Meer klaarheid is er over de activiteiten van de Brusselse pressiegroepen die door de intellectuele middenklasse gevormd werden. Het *Bloc de la liberté linguistique*

²¹ E. Deslé, 'Het ontstaan en de politieke betekenis van de Brussels-francofone beweging in de periode 1945-1958', TSI, 11 (1989), 417-433.

²² Verschillende politieke actoren die we interviewden hadden het er alleszins over, zonder echter veel concrete informatie te geven: onderhoud met J. Verroken, Oudenaarde, 8 april 1988; met R. Renard, Brasschaat, 13 april 1988; met A. Gilson, Brussel, 21 april 1988; met R. Van Elslande, Lot, 2 september 1988.

nam daarbinnen een centrale plaats in, maar ook verenigingen van Waalse ingewekenen en andere culturele organisaties schakelden hun achterban in deze taalstrijd in. De belangen van ambtenaren en kantoorpersoneel werden behartigd door zowel de *Association wallonne du personnel des services publics de l'Etat*, als door de socialistische vakbond (CGSP) en de Brusselse afdeling van de door vakbondsmilitanten gedragen *Mouvement Populaire Wallon*. Naarmate de Vlaamse tegenstand tegen de Brusselse taalsituatie vastere vormen aannam, werden overlegstructuren gecreëerd en zag in 1961 een overkoepelend *Front pour la défense de Bruxelles* het licht, dat zich niet enkel afzette tegen de hesherming van het Nederlands in Brussel, maar evenzeer de belangen van de Franstaligen uit de rand ter harte nam. En aangezien deze taalproblemen de intelligentsia direct aanbelangden, kregen deze drukkingsgroepen grote media-aandacht, vooral vanuit de journalisten van typisch Brusselse kranten en tijdschriften zoals *Le Soir* en *Pourquoi Pas?*²³

Vanuit electorale overwegingen betoonden de in Brussel opererende partijen uiteraard de nodige belangstelling voor de randproblematiek. Aangezien het kiesarrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde taalgemengd was, trachtten alle in Brussel verkozen parlementsleden ook hun aanhang in de buitenkantons te versterken, terwijl de uitwijking naar de randgemeenten eveneens hun eigen electoraat betrof. De liberale partij nam bij deze belangenbehartiging ontegenzeggelijk het voortouw. Niet alleen bezat het Brusselse liberalisme van oudsher een sterke machtspositie binnen de francofone intellectuele en commerciële burgerij en hogere middenklasse, maar het domineerde ook de partijstructuren van de Nederlandstalige buitenkantons die voor een derde van het ledenaantal zorgden. Figuren als Ch. Janssens, L. Cooremans, Ch. Moureaux en R. Motz waren zeer representatieve verdedigers van deze exclusief francofone standpunten. Dat een belangrijk deel van hun kiescliënteel de residentiële randzones opzocht, maakte van hen vanzelfsprekend militante voorstanders van een ongebreidelde expansie van een Fransvriendelijke agglomeratie²⁴.

²³ E. Deslé, 'Brussels-francophone beweging', 420-433; J. Tyssens, 'De Mouvement Populaire Wallon en de kwestie Brussel, 1961-1964', TSI, 11, (1989), 373-401; C. Kesteloot, 'Stratégies wallonnes et francophones à Bruxelles (1955-1963)', TSI, 11, 445-501; M.P. Herremans, 'Esquisse d'une étude sur les groupes de pression linguistique à Bruxelles', CH-CRISP, 52, 56.

²⁴ A. Rydant, 'De communautaire krachtverhoudingen in de Partij voor Vrijheid en Vooruitgang. De «eenheid» toegelicht (1961-1963)', TSI, 11 (1989), 297-313; J. Brassinne, 'Le monde libéral et la problématique bruxelloise (1945-1962)', TSI, 11 (1989), 315-326; F. De Buyst, *La fonction parlementaire en Belgique. Mécanismes d'accès et images* (Brussel, 1966), 154; Interview met A. Maertens, in A. Rydant, 'Verdeeldheid in de eenheid. Analyse van het besluitvormingsproces in de Liberale Partij en de PVV (1958-1966)' (Onuitgegeven licentieverhaudeling, VUB, 1988, Bijlage).

Gezien de Brusselse Parti Social Chrétien in nagenoeg dezelfde sociale categorieën rekruteerde, namen ook deze francofone politici gelijkaardige standpunten in. In een paar randgemeenten hadden enkele van hun prominente leden zelfs gezagsvolle posities weten uit te bouwen. Toch hadden deze PSC-ers het op arrondissementeel vlak minder makkelijk dan de liberale Franstaligen. De Nederlandstalige Vlaamsbrabantse gemeenten leverden de grote meerderheid van het katholieke electoraat; meer dan een paritaire vertegenwoordiging in de partij en op de lijsten konden ze niet afdwingen, terwijl extreem anti-Vlaamse kandidaten weinig kans maakten.²⁵

In de Brusselse socialistische federatie waren de machtsverhoudingen evenmin exclusief in het voordeel van de Franstalige belangen. Hoewel bepaalde delen van het lagere middenklasse-electoraat van deze partij eveneens naar de rand uitweek, belande de kwestie toch slechts enkele leidinggevende figuren uit de grote afdelingen aan. In de mate dat de emigratie de municipalistische machtspositie van de socialistische burgemeesters-parlementsleden aantastte, werd erop ingespeeld. Zo profileerde de Anderlechtse burgemeester J. Bracops zich als een van de meest gedecideerde en invloedrijke figuren van het Brusselse socialisme, die de verfransende suburbanisatie nadrukkelijk verdedigde. Zijn nauwe contacten met de vakbond hadden tot gevolg dat hij ook de woordvoerder van de socialistische ambtenaren en bedienden was. Zoals we nog zullen zien, stootte hij in de federatie aanvankelijk op heel wat onverschilligheid en op tegenstand vanwege de politici die op de Vlaamse arbeidersklasse van het geïndustrialiseerde Vilvoorde en Halle steunden.²⁶

Tot het begin van de jaren 1960 konden deze Brusselse Franstalige politici op weinig hulp van hun Waalse partijgenoten rekenen. Wallonië had heel andere zorgen dan de taalproblemen van draagkrachtige Brusselse uitgeweken. De economische achteruitgang van het gewest bracht vooral in delen van de arbeidersklasse het federalistische gedachtengoed tot ontwikkeling, een optie die echter duidelijk afgebakende grenzen impliceerde waarbij het centralistische en taalgemengde Brussel veeleer een stoorzender was. Wegens de demografische achteruitgang vormde de vrees voor politieke minorisatie een ander wezenlijk Waals probleem. Zowel de reeds bestaande wallingantische drukkingsgroepen als de op de socialistische vakbondsstructuren gebaseerde *Mouvement Populaire Wallon* namen bij-

²⁵ Le poll de l'arrondissement PSC de Bruxelles, CH-CRISP, 98; F. De Buyst, *La fonction parlementaire*, 211-230; J. Meynaud, J. Ladrière & F. Perin, *La décision politique en Belgique. Le pouvoir et les groupes* (Parijs, 1965), 131, 146.

²⁶ J. Meynaud, e.a., *La décision politique*, 134; 'Le poll de la Fédération bruxelloise du PSB', CH-CRISP, 98, 3-9; D. Coninckx, 'Brussel en de socialisten (1945-1961)', TSI, 327-354; Interview met G. Kreveld, Brussel, 7 april 1988; met A. Van der Speeten, Brussel, 16 sept. 1988 en H. Fayat, Brussel, 11 dec. 1987.

gevolg een negatieve houding aan tegenover de Franstalig-Brusselse expansiedrang. Mede onder druk van het MPW vonden de socialisten de Brusselse taalkwestie evenmin een urgent Waals probleem. Voor de radicalen onder hen waren antikapitalistische structuurhervormingen wel hoogst prioritair.²⁷ Het kleinburgerlijke, conservatieve provincialisme van het Waalse PCS-electoraat vormde al evenmin een goede voedingsbodem voor een actief Brussels taalbeleid, ook al leverden een paar Waalse steden verdedigers van de francofone agglomeratie (P. Harmel en vooral J. Duvieusart).²⁸ Wegens de electorale verruimingsoperatie naar het katholieke electoraat toe, werden de communautaire tegenstellingen in de liberale partij zoveel mogelijk toegedekt, zij het dat ook dit Waalse electoraat een zekere traditie kende om de Waalse belangen op Brussel te laten primeren.²⁹

Toen regering en parlement in 1961-1962 het ontwerp in behandeling namen om de taalgrens definitief af te bakenen, Wallonië daardoor afstand diende te doen van de op Luik georiënteerde Voerstreek en de ingediende ontwerpen met betrekking tot Brussel en de randzone heel wat Vlaamse eisen honoreerden, keerde het tij en werden Walen en Franstalige Brusselaars dichter bij elkaar gebracht. Waalse drukkingsgroepen en partijorganisaties keerden zich van dan af openlijk tegen de als onderdrukkend ervaren taalwetten, verdedigden de Franseentalige ambtenaren en vonden het totaal onlogisch dat de normale sociaal-economische en taalevolutie in het randgebied door politieke maatregelen zou afgeremd worden.³⁰

Vlaams verzet

De actie van de Franstaligen voor een brede Brusselse zone stootte echter op de hernieuwde dynamiek die zich tegen het einde van de jaren 1950 van de Vlaamse beweging meester maakte. De context waarin die ver-

²⁷ J. Tyssens, 'De Mouvement Populaire Wallon', 8-9, 15-20, 29; J. Meynaud, e.a., *La décision politique*, 133, 144; 'Le deuxième front. Les positions socialistes wallonnes', CH-CRISP, 92; C. Van der Taelen, 'Na de staking. De socialistische arbeidersbeweging tijdens de regering Lefèvre-Spaak, 1961-1965' (Onuitgegeven licentieverhandeling, VUB, 1980).

²⁸ J. Meynaud, e.a., *La décision politique*, 131-132, 146; 'La situation au sein du PSC', CH-CRISP, 83; 'Facteurs de changement observés dans le monde catholique', CH-CRISP, 254.

²⁹ A. Rydant, 'Verdeeldheid in de eenheid', 15-18, 73-80; 'La réforme du parti libéral: naissance du parti de la liberté et du progrès', CH-CRISP, 125; 'Le PLP: situation interne et perspectives politiques', CH-CRISP, 160; 'Le Congrès de l'Entente libérale wallonne', CH-CRISP, 27.

³⁰ J. Meynaud, e.a., *La décision politique*, 144; K. De Witte, *Brussel*, 65; C. Kesteloot, *Stratégies wallonnes*, 471-80.

nieuwling ontstond, is bekend. Tegen de achtergrond van de langzame economische heropleving van Vlaanderen en de snel groeiende tertiaire sector, ontwikkelde zich een Vlaamsbewuste 'nieuwe burgerij' en een intellectuele middenklasse die uit de eerste generaties van afgestudeerden van het gedemocratiseerde en vernederlandste middelbaar en hoger onderwijs samengesteld waren. De sociale taalbarrières die de door de Franstaligen gedomineerde eenheidsstaat nog steeds opwierp, aanvaardden deze generaties minder dan ooit. Toen de turbulente periode van de bestraffing van de collaboratie en de daarbij aansluitende Koningskwestie weggeëbd waren en de pacificatie van de hoog opgelaaide Schoolstrijd tot stand gebracht, namen tal van flamingantische verenigingen de vooroorlogse draad opnieuw op.

Brussel en de verfranse randzone stonden nu in hun eisenprogramma uitermate centraal. Van de talrijke in Brussel levende en werkende ambtenaren, kaderleden, vrije beroepen en andere intellectuelen ging namelijk een grote stuwkracht uit, erop gericht de status van het Nederlands in de hoofdstad via een gecontroleerde tweetaligheid te versterken, waardoor ze tevens hun eigen professionele belangen verdedigden. Dat die strijd weinig zin had als de verfransende invloed van Brussel steeds maar verder uitdijde, zagen ze terdege in. In het verlengde van de vooroorlogse optie om de Nederlandse taal en cultuur tegen verfransingsdruk te beschermen met behulp van een onveranderlijke taalgrens, vormde de strikte afbakening van het tweetalige Brussel dan ook een prioritaire eis. Het snelle verfransingsproces van de randgemeenten en de wijze waarop de publikatie van de gecontesteerde talentelling dit proces politiek ondersteunde, stimuleerden ontegensprekelijk het Vlaamse verzet.³¹

Omdat de door de collaboratie in diskrediet gebrachte flamingantische organisaties nu opnieuw aan de oppervlakte konden komen, Vlaamsgezinde massaverenigingen van katholieke huize hun activiteiten versterkten, een aantal liberale en socialistische cultuurflaminganten zich evenmin onbetuigd lieten en het Vlaamse verzet in Brussel en sommige randgemeenten eveneens nieuwe organisatorische impulsen kreeg, kon er vanaf 1958 ongeveer gesproken worden van een vrij breed Vlaams middenklassefront dat wel zeer overwegend maar toch niet exclusief katholiek was. Al deze organisaties gingen succesvol samenwerken toen het overkoepelende 'Vlaams Aktiekomitee voor Brussel en de Taalgrens' opgericht werd, dat op een bijzonder strijdbare wijze alle mogelijke drukingsmiddelen inschakelde ten gunste van de Vlaamse eisen inzake Brussel en de randgemeenten. Via de uitbouw van actieve plaatselijke

³¹ E. Witte, J. Craeybeckx & A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België sinds 1830*. (Antwerpen-Brussel, 1993⁷), 325-335; A. Roosens, *De Vlaamse kwestie. Pamflet over een onbegrepen probleem* (Leuven, 1981); E. Deslé, 'De Brussels-francofone beweging', 407-414, 417-423; L. Haagdorens, 'De mobilisatie van het «Vlaams Aktiekomitee voor Brussel en Taalgrens» voor de marsen op Brussel (1959-1963)', TSI, 8, (1986), 85-98.

kernen in heel Vlaanderen en de niet aflatende steun van de redacteurs-medestrijders van *De Standaard*, *De Gazet van Antwerpen* en *Het Volk* slaagde het VABT erin in en rond Brussel massale betogingen te organiseren.³² Dit Vlaams machtsvertoon verscherpte zonder twijfel het zelfvertrouwen van de flaminganten maar maakte, zoals we al zagen, eveneens harde Franstalige tegenreacties los.

Van dit Vlaamse elan in de middengroepen profiteerde in de allereerste plaats de Vlaamsnationalistische Volksunie. Tot op zekere hoogte kan zelfs gesteld worden dat deze partij de electorale en parlementaire uitdrukking van het VABT was. De talrijke persoonlijke contacten met de aangesloten verenigingen en het eisenprogramma wezen alleszins duidelijk in deze richting. Haar doorbraak hing echter vooral af van de mate waarin ze het Vlaamse kiescliënteel van de Christelijke Volkspartij kon veroveren. Niet zonder succes legde de VU dan ook een grote anti-CVP activiteit aan de dag, die reeds in 1961 tot een zekere electorale doorbraak leidde, ook in Brussel en Vlaams-Brabant.³³

Uitgedaagd door de VU en niet langer gehinderd door het klimaat van scherpe confessionele polarisatie, kon de Vlaamse vleugel van de CVP zich opnieuw ontwikkelen. De machtstoename van de arbeidersvleugel in de partij stimuleerde overigens dit proces. Het Christelijke Werkersverbond ijverde immers sterk voor de versnelde industrialisering van Vlaanderen, voor de vernederlandsing van het bedrijfsleven en inzake de Brusselse randproblematiek week het ACW-programma weinig af van dat van de VABT.³⁴ De radicale Vlaamse rechterzijde manifesteerde voortaan zelfs een zekere zelfstandigheid en in de schoot van de parlementsfracties ontstond een pressiegroep die als de Groep der Acht de geschiedenis inging. Bestaande uit vier Kamerleden en vier senatoren en met leidersfiguur J. De Saeger en taalgrensspecialist J. Verroken als spilfiguren, bezat deze groep een niet geringe invloed. Hij legde niet enkel de brug naar de eigen partij- en regeringsleden maar had ook doorgedreven contacten met de buitenparlementaire Vlaamse beweging en een zeer

³² L. Haagdorens, 'De mobilisatie', 101-183; R. De Groof, 'De rol van de drie Fondsen als Vlaamse drukkingsgroepen in het taalpolitiek besluitvormingsproces rond Brussel (1958-1963)', TSI, 11, 191-233; M.P. Herremans, 'Esquisse; Le Mouvement Populaire Flamand', *CH-CRISP*, 130; K. De Witte, *Brussel, open stad*, 38; Interview met J. Verroken, Oudenaarde, 8 april 1988; Onderhoud met M. Ruys, Brussel, 5 april 1988; Interview met R. Renard, Brasschaat, 13 april 1988.

³³ F. Michielsens, 'De Volksunie en het probleem Brussel (1959-1963)' TSI, 11 (1989), 235-272; 'La Volksunie', *CH-CRISP*, 148, 169; L. Haagdorens, 'De mobilisatie', *passim*.

³⁴ L. Preneel, 'Het ACW en het MOC op gescheiden wegen', in E. Gerard, ed., *De Kracht van een Overtuiging. Zestig jaar ACW 1921-1981* (Zelee, 1981), 251-295; L. Haagdorens, 'De mobilisatie', 130; P. Pasture, *Kerk, politiek en sociale actie. De unieke positie van de christelijke arbeidersbeweging in België, 1944-1973* (Leuven, 1992), 288-298.

directe lijn naar de reeds genoemde Vlaamse kranten redacties³⁵ de harde opstelling van de Acht inzake Brussel en de rand, weliswaar vooral ingegeven door electorale beschermingsreflexen, diende tevens ook als tegenwicht tegen de federalistische stroming die zich langzamerhand van het georganiseerde flamingantisme meester maakte. In het arrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde hield deze Vlaamsgezinde opstelling in dat deze CVP-ers niet enkel de strijd dienden aan te binden tegen de oververteenwoordiging van de Franstalige katholieken, maar dat ze in de randgemeenten zelf moesten optornen tegen de Fransvriendelijke plaatselijke notabelen. Sterk bij de Acht en het VABT betrokken figuren namen deze taak met heel wat energie op zich.³⁶

In de twee andere nationale partijen was de doorbraak van de Vlaamsbewustzijn veel minder succesvol. We hadden het al over de liberale eenheidslijn die door de verruimingsoperatie gedicteerd werd. Het Liberaal Vlaams Verbond had het dan ook niet gemakkelijk om aan het noodzakelijk geworden Vlaamse imago van het liberalisme in het katholieke Vlaanderen gestalte te geven. Figuren als H. Vanderpoorten, F. Grootjans en A. Maertens waren er wel mee bezig, trachtten begrip op te wekken voor het Vlaamse standpunt inzake Brussel en de randzone, maar konden geenszins op tegen het Franstalige overwicht.³⁷ Het gevecht was nog harder in Brussel-Halle-Vilvoorde. Dank zij de gezamenlijke actie van enkele politici en de redactie van *Het Laatste Nieuws* slaagde de Vlaamse Partij voor Vrijheid en Vooruitgang er weliswaar in een derde van de liberale afdelingen van Vlaams Brabant aan te trekken, maar in Brussel zelf botste ze op een onverzoenlijke francofone opstelling.³⁸

Diegenen die, zoals de Antwerpse burgemeester Craeybeckx, socialisme en flamingantisme wilden koppelen en actief deelnamen aan de Vlaams-Brusselse strijd, hadden in de Belgische Socialistische Partij weinig manoeuvreerruimte. Met de vernederlandsing van het bedrijfsleven, de reële tweetaligheid van de hoofdstad en het behoud van de randgemeenten werd weliswaar in ruime kring ingestemd, maar harde flamingantische acties werden door de Vlaamse socialisten niet gewaardeerd. Het federalistische gedachtengoed werd afgedaan als 'misprijzenswaardig racisme' en naar het nazistisch verleden van vele flaminganten zeer systematisch verwezen.³⁹ Het in Vlaanderen minoritaire socialisme voelde zich in de

³⁵ E. Gerard, 'De katholieken, de Vlaams-Waalse betrekkingen en het probleem Brussel (1944-1961)', TSI, 11 (1989), 289-290; W.R. Jonckheere, *Jan Verroken. Van Harmelcentrum tot Hertoginnedal als «architekt» van de taalwetgeving* (Wielsbeke, 1992), 211-215.

³⁶ F. De Buyst, *La fonction parlementaire*, 131, 230-232; Interview met G. Hertecant, Brussel, 14 febr. 1987.

³⁷ A. Rydant, 'Verdeeldheid in de eenheid', 1-8.

³⁸ Interviews met A. Maertens, E. Janssens en P. Van Brabant in A. Rydant, 'Verdeeldheid in de eenheid', Bijlage.

³⁹ *Volksgazet*, 10 juli 1963, 1-3; *Vooruit*, 8 juli 1963, 1-3; L. Craeybeckx, *Wat*

eenheidsstaat beschermd door het veel sterkere Waalse socialisme en oordeelde mede om die reden dat de arbeidersbeweging weinig te winnen had bij een allesoverheersende taalstrijd en zeker niet bij het federalisme.⁴⁰ In de federatie Brussel-Halle-Vilvoorde konden de Vlaamsgezinde BSP-ers op nog minder sympathie rekenen, aangezien de Franssprekenden er de partijstructuren domineerden. Parlementsleden zoals Fayat, Gelders en Vermeylen die op het niet verfranste electoraat van de rand steunden, hadden het niet gemakkelijk om zich te handhaven. Uiteraard vonden de Vlaamse taaleisen inzake de Brusselse agglomeratie bij hen wel gehoor en was iemand als Fayat zelfs een spilfiguur in de Vlaams-Brusselse beweging⁴¹.

Compromisgezinde unitaristen

Ondanks de reële spanningen die tussen Vlamingen en Franstaligen aanwezig waren, zou het toch verkeerd zijn het besluitvormingsproces van 1962-63 enkel vanuit die tegenstelling te benaderen. De unitaristische factor speelde in die periode nog een veel grotere rol dan men er doorgaans aan toekent. De politieke wil om de Belgische eenheidsstaat tegen elke centrifugale stroming te beschermen, was in alle drie de partijen overtuigend aanwezig en weerspiegelde overigens goed de houding van verschillende bevolkingsgroepen. Voor de industriële, financiële en commerciële hogere burgerij was de eenheidsstaat met zijn Brussels centrum meer dan een economische evidentie, maar ook in de kleinburgerlijke lagen van kleine producenten en handelaars overheerste deze mentaliteit, terwijl de arbeidersklasse in deze fase van versterkt sociaal overleg eveneens overwegend in unitaire structuren opereerde en dacht.

Deze politieke constellatie bracht met zich mee dat aan de top van de nationale partijen vooral compromisgezinde figuren zaten die, wars van elk taalextrisme, ervan overtuigd waren dat er in het belang van de Belgische eenheid aan beide zijden toegevingen gedaan moesten worden. Ook met betrekking tot het conflict rond de Brusselse agglomeratie diende dus een verzoenende dialoog tot stand gebracht. Het programma van de CVP-PSC vertolkte het duidelijkst deze visie en deze partij telde dan ook verschillende unitaristische groepen. Uitgesproken voorstanders van de

zegde, wilde, eiste Antwerpen bij monde van zijn burgemeester Lode Craeybeckx (Antwerpen, 1967); A. Pletinckx, 'Van relatieve eenheid naar scheiding: het Vlaams-Waalse proces', in J. Brepols, e.a., *Eeuwige dilemma's. Honderd jaar socialistische partij* (Leuven, 1985), 96-126; M. Claeys-Van Haegendoren, *Socialistische partij en Vlaamse beweging, Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt, 1975), 1441-1455.

⁴⁰ J. Meynaud, e.a., *La décision politique*, 135.

⁴¹ H. Fayat, *In het teken van Artevelde* (Antwerpen, 1985), passim; Interviews met G. Kreveld en H. Fayat, Brussel, 1988.

Belgische eenheid trof men bij de sociaal-conservatieve Brusselse bourgeoisie aan, maar ook progressievere PSC -ers zoals Gilson waren voorstanders van de verzoenende rol die Brussel moest spelen en kwamen in conflict met radicalere Franstaligen zoals de zeer rechtse Saint-Rémy. Veel invloed ging er ook uit van het affairistische middenstandsunitarisme dat Vanden Boeynants verpersoonlijkte en dat een dam moest vormen tegen de arbeidersvleugel in de partij. Zelf een verfransde Brusselse dialectspreker, steunde hij zowel op het tweetalige Brusselse electoraat als op de Vlaams-Brabantse middenklassers. Hij trachtte dan ook beide standpunten te verzoenen. Als partijvoorzitter diende hij zich trouwens eveneens als de behoeder van de eenheid tussen Nederlands- en Franstaligen te profileren.⁴² Gematigde taalstandpunten trof men ook onder Vlamingen aan. Zo waren toppolitici zoals Lefèvre, Segers, De Schrijver en Eyskens het lang niet altijd eens met de flamingantische opstelling van de Groep der Acht, terwijl de Vlaamse CVP-fracties een niet onbelangrijk aantal verdedigers van de taalwet van 1932 telden die, onder leiding van de Vlaamse conservatieve francofoon Moyersoën, enkel in het verlengde van deze wet wilden werken.⁴³ Toen Lefèvre in mei 1961 aan het hoofd van de 'travailleistische' regering met de socialisten kwam te staan, domineerde dan ook deze unitaristische visie: de taalproblematiek moest zo vlug mogelijk gepacificeerd worden via wederzijdse toegevingen, zodat de veel belangrijker geachte sociaal-economische problemen aangepakt konden worden. Als minister van Binnenlandse Zaken was het ook Gilsons grootste betrachting om de dialoog over Brussel en de randzone zo snel mogelijk tot een goed einde te brengen. De nationale taalgcongressen die de CVP-PSC het jaar voordien in Charleroi en Oostende georganiseerd had, legden daarvoor trouwens een uitstekende basis.⁴⁴ In de BSP-PSB hield het nationale partijbestuur even zonet nog strakker vast aan de unitaristische principes. De eenheid van de arbeidersklasse mocht in geen enkel geval aangetast worden door de taalconflicten. De partij stelde hoge verwachtingen aan de rooms-rode coalitie en wilde belangrijke sociaal-economische programmapunten realiseren (ziekteverzekering, fiscale herverdeling), waaraan de taalkwestie volledig ondergeschikt moest zijn. De onderdrukking van het Luikse linkse federalisme situeerde zich in diezelfde context en had tot doel de unitaire partijstructuren overeind te houden. Het federalisme werd immers volkomen in

⁴² J. Meynaud, e.a., *La décision politique*, 29, 132, 145; 'La situation dans le parti social chrétien', *CH-CRISP*, 237; Interviews met G. Hertecant, R. Van Elslande, M. Ruys, A. Gilson, R. Renard, 1988; N. Hirson, *Paul Vanden Boeynants. Sa carrière* (Brussel, 1969), 50-60.

⁴³ Interviews met J. Verroken, R. Renard en M. Ruys, 1988.

⁴⁴ Les nouvelles lois linguistiques. M. Gilson s'explique (Archief A. Gilson); K. Hoflaek, T. Lefèvre, *Staatsman* (Antwerpen, 1989), 20; 'Le PSC et le PSB devant les problèmes de la prochaine législation', *CH-CRISP*, 107, 3-5; L. Haagdorens, 'De mobilisatie', 125-129.

strijd met de socialistische doelstellingen geacht die enkel in het kader van de nationale overleg- en verzorgingsstaat tot stand gebracht konden worden. De krachten die de Vlaams-Waalse tegenstellingen in het electoraat losmaakten, werden dan ook onderschat en een helder standpunt over deze verhoudingen en over de Brusselse problematiek was er niet, zodat men inzake de taalkwestie het initiatief volledig overliet aan de katholieke regeringspartner. Partijvoorzitter Collard streefde met al zijn energie en diplomatie naar evenwicht en consensus, daarin overigens gesteund door zowel Vlaamse topfiguren zoals Spinoy en Van Acker als door Franstaligen als Larock en Spaak. Zolang de taalontwerpen over Brussel en de randzone hen evenwichtig toeschenen en het unitaire België niet op de helling zetten, konden ze op de goeddeels onverschillige instemming van de socialistische partijtop rekenen.⁴⁵

Aangezien de liberale partij in deze periode in de oppositie zat, was haar directe inbreng in het taalbeleid zeer gering, maar dat nam niet weg dat ook zij het unitaristische klimaat mee hielp versterken. De verruimingsoperatie die vooral tot doel had die liberale katholieken aan te trekken die een afkeer hadden van de 'travaillistische' regering Lefèvre-Spaak, was, zoals we al zagen, bijzonder Belgicistisch georiënteerd. Voorzitter Vanaudenhove spande zich bovenmate in om het eenheidskarakter van zijn partij en van België te vrijwaren en wist liberale Nederlands- en Franstaligen tot wederzijdse concessies te dwingen. Dat deze in het onmiddellijke verlengde lagen van de krachtsverhoudingen tussen beide taalgroepen in de partij, was begrijpelijk. Inzake Brussel en de randgemeenten werden van de Vlamingen dan ook heel veel toegevingen gevraagd.⁴⁶

Drie verschillende opties

De strikte afbakening van de Brusselse agglomeratie: een flamingantische eis

Dit project kaderde volledig in de defensieve strategie van de Vlaamse beweging die ervan uitging dat de in verdrukking geraakte Nederlandse taal- en cultuurgemeenschap het recht heeft om zich als collectiviteit wettelijk te beschermen en in te gaan tegen taalverlies bij de leden van de gemeenschap.⁴⁷ Verfransende eilanden of taalgemengde gebieden pas-

⁴⁵ A. Pletinckx, 'Relatieve eenheid', 96-126; E. Verrept, 'De BSP-PSB en de kommunautaire problematiek' (Onuitgegeven licentieverhandeling, VUB, 1981), passim; Interviews met G. Kreveld, H. Fayat, A. Van der Speeten, 1988.

⁴⁶ A. Rydant, 'Verdeeldheid in de eenheid', 52-70, 87-94, 136-144.

⁴⁷ Over de politiek-ideologische aspecten van deze optie zie J.L. Obler, 'Group Rights', 39-60.

sen niet in deze strategie die het territorium als enig objectief criterium vooropstelt. Het recht van de te beschermen taalgroep primeert op het recht van het individu. Zelfs als individuele leden van de gemeenschap op de hogere statutaaal willen overschakelen, dan kan dat, in de publieke sfeer althans, worden tegengehouden. Anderstaligen die zich op het grondgebied van de gemeenschap vestigen, dienen zich aan te passen. Uitzonderingen kunnen ook voor hen niet gelden. Tweektalige gebieden passen evenmin in deze visie die dominant was bij de militante flaminganten. Teleurgesteld door de resultaten van de verfransings-mechanismen die de taalwet van 1932 op gang had gebracht, trokken ze immers lessen uit de talentelling van 1947.⁴⁸

Het 'Centrum Harmel' bezorgde hen in het debat geen slechte startpositie. Opgericht om de federalistische stromingen te 'encommissioneren', bestond dit studiecentrum vooral uit wetenschappers, vertegenwoordigers van de Vlaamse Beweging, wallinganten, drukten unitaristen er geen sterke stempel op, terwijl overtuigde Franstalige Brusselaars bijna helemaal afwezig waren. «*La terre flamande comme la terre wallonne sont capables d'assimiler tous ceux qui s'y fixent*», luidde het rapport. België diende uit taalhomogene gebieden te bestaan, van elkaar gescheiden door een onveranderlijke grens en de hoofdstedelijke centralisatietendens moest afgeremd. Voor Brussel betekende dit in concreto dat dit gebied, dat de twee gemeenschappen bevatte, beperkt moest worden tot de 19 gemeenten die op basis van de Wet van 1954 de agglomeratie vormden. De talentelling had geen enkele rol meer te spelen en kon dus afgeschaft worden. De randgemeenten konden geen tweetalig statuut krijgen, terwijl externe tweetaligheid evenmin aanbevolen werd.⁴⁹ In het taalgrensonderwerp dat de regering in 1961 indiende werden sommige van deze basisopties teruggevonden: via overhevelingen werd de wetenschappelijk vastgelegde taalgrens ingevoerd, terwijl de administratieve homogeniteit zich ook tot de taalgrensgemeenten uitstreekte.⁵⁰

Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de voorstellen van het VABT en van de VU door diezelfde principes gedicteerd werden: het rijksgebied Brussel bevatte 19 gemeenten en diende een strikt gecontroleerde tweetaligheid te kennen; de taal- en cultuurpolitiek werd door de gemeenschappen zelf ter hand genomen; tussen de tweetalige agglomeratie en de Nederland-

⁴⁸ Zie bijvoorbeeld K. De Witte, *Brussel*, 47-48; J. Verroken, *Twintig jaar Vlaamse weerbaarheid. De Vlaamse CVP leidt de Vlaamse ontvoogdingsstrijd* (Lier, 1965), 72-73; M. De Metsenaere, 'De talentelling', 175-185.

⁴⁹ B. Martin, 'De behandeling van het probleem Brussel door het Centrum Harmel', TSI, 125-170.

⁵⁰ R. Renard, *Talen in bestuurszaken, in de bedrijven en in de sociale betrekkingen* (Gent, 1983), 61-62; P. Martens, *De Zuidnederlandse taalgrens voor het Belgisch parlement* (Heusden, 1962), 24-25; P. Maroy, 'L'évolution de la législation linguistique belge', *Revue du droit public et de la science politique* (1966), 480 e.v.

stalige randzone werd een klare lijn getrokken terwijl uitzonderingsmaatregelen voor minderheden niet in overweging werden genomen; ter vrijwaring van de homogeniteit van Vlaams-Brabant zou een aparte provincie opgericht worden die enkel uit Vlaamse arrondissementen zou bestaan.⁵¹ Voorzag het radicale Vlaamse standpunt dus geen enkele beschermende maatregel voor de hoge Franstalige concentraties die zich in vier aangrenzende gemeenten hadden gevormd, en waarvoor de Wet van 1954 externe tweetaligheid had voorzien, iemand als J. Verroken zag terdege in dat dit probleem niet te omzeilen viel en hoe dan ook op de politieke agenda zou worden geplaatst. Allerlaatste grenscorrecties aanbrengen was beter dan onduidelijke taalsituaties creëren, luidde zijn standpunt terzake. Achter de schermen werkte hij een gedetailleerd plan uit, waartoe hij heel wat terreinwerk ter plaatse verrichtte. Zowel de Acht, enkele overtuigde Vlaams-Brabantse CVP-ers, het bestuur van het VABT als de Vlaamse krantenredacteuren trachtte hij vervolgens voor zijn plan te winnen. Het bestond er in sterk verfranste delen van de vier randgemeenten los te maken en over te hevelen naar de aangrenzende Brusselse gemeenten in ruil voor enkele Nederlandstalig gebleven stukken aan de rand van de agglomeratie.⁵²

Op veel steun kon zijn plan echter niet rekenen. Omdat het toch nog in de afstand van delen van Vlaams grondgebied voorzag, vond het bij de harde kern van flaminganten geen genade. De plaatselijke grondbezitters en de Brusselse beroepsverkavelaars waren het er uiteraard ook niet mee eens en de gemeentelijke mandatarissen van de geviseerde gemeenten waren allerminst enthousiast over het verlies aan financiële inkomsten, macht en prestige dat de gemeente zou lijden als een aantal residentiële wijken afgestaan moesten worden. Toen Verrokens plan in een bepaalde fase van het besluitvormingsproces hoespreekbaar werd, werkte men in kringen van de belanghebbenden een alternatief plan uit waarin met de wensen van de grondbezitters en immobiliënmaatschappijen wel meer rekening werd gehouden.⁵³

Minister Gilsons tegenstand situeerde zich op andere vlakken. Hij en zijn kabinet oordeelden dat dergelijke plannen onuitvoerbaar waren omdat de situatie ter plaatse veel te complex was en de reacties van de inwoners veel te onvoorspelbaar. Uit een studie die hij liet maken, bleek immers duidelijk dat deze gemeenten niet enkel uit taalhomogene wijken bestonden, maar ook heel wat taalgemengde buurten bezaten.⁵⁴ *« Cette solution semble aller à l'encontre du désir unanime de doter l'agglomération d'un régime de bilinguisme complet permettant à la capitale d'être accueillante*

⁵¹ L. Haagdorens, 'De mobilisatie', 137-138.

⁵² W.R. Jonckheere, *Jan Verroken*, 261-265; Interviews met J. Verroken, R. Renard, M. Ruys, R. Van Elslande, A. Gilson, 1988.

⁵³ Interviews met J. Verroken, R. Renard, R. Van Elslande, 1988.

⁵⁴ Interviews met R. Renard en A. Gilson, 1988; Analyse écologique de six communes, Groupe Alpha, 1962 (Archief R. Renard, Brasschaat).

aux communautés linguistiques», was de reactie van andere toppolitici uit de meerderheidspartijen,⁵⁵ waarmee reeds aangegeven wordt dat de voorstellen die exclusief vanuit de territoriale homogeniteitseis vertrokken, geenszins op een algemene consensus konden rekenen.

De aanhechtingstheze: een Franstalig-Brusselse eis

De uitgangsstellingen van deze flamingantische visie werden door de Brusselse Franstalige groepen een voor een gecontesteerd en door diametraal tegenovergestelde opties vervangen. Zo vochten ze het concept taalminderheid wezenlijk aan. De uitgewekenen beschouwden ze namelijk niet als een minoriteit die zich in een anderstalig gebied vestigde, maar als hoofdstedelingen die het natuurlijke recht hadden om zich aan de rand van de stad te vestigen en er zich ook thuis te voelen. Demarcatielijnen beantwoordden aan geen enkele realiteit. «*Quant au droit du sol nous affirmons qu'il n'existe que chez des peuples barbares*», heette het, en «*Pour nous il n'y a que le droit des individus*».⁵⁶ Die klassiek liberale stelling vormde overigens het kernpunt van hun taalpolitieke ideeëngoed: elk individu moest vrij zijn de taal te spreken die hij of zij verkoos en dat gold ook voor de publieke sfeer. De politiek mocht zich immers slechts bezig houden met het (taal)welzijn van het individu en niet met de rechten van groepen, zeker niet als de bescherming van de collectiviteit de beoefening van de individuele taalrechten in de weg stond. Als Vlamingen zich wilden laten opnemen in de superieure Franse cultuur, dan moest hen dat mogelijk gemaakt worden. Via taalreferendums of -tellingen werd deze wil tot uitdrukking gebracht en met de democratisch tot stand gekomen resultaten moest rekening gehouden worden. Elk wettelijk taalprotectionisme druiste tegen deze grondwettelijke basisstellingen in en diende dus verworpen. Die taalvrijheid gold overigens ook voor de gemeenten die, op basis van de gemeentelijke autonomie, vrij hun taalregime moesten kunnen bepalen. De tweetaligheid van Brussel moest bovendien rechtstreeks in verband kunnen gebracht worden met de numerieke aanwezigheid van de Nederlandseentaligen in de agglomeratie; effectieve tweetaligheid was bijgevolg slechts verantwoord als het gebied evenveel Frans- als Nederlandstaligen telde en zich dus tot Vlaams-Brabantse gemeenten uitstreckte.

Met al deze argumenten zetten de Franstalige Brusselaars de optie om de Brusselse agglomeratie zo ruim mogelijk te maken, kracht bij. Voor de meest radicalen onder hen ging het zelfs om een echt metropoolgebied dat, naar Parijs voorbeeld, heel Vlaams-Brabant zou omvatten. Het *Bloc de la*

⁵⁵ Procès-verbal de la Réunion de la Commission de Contact en date du mercredi 5 décembre 1962 (Archief R. Renard, Brasschaat).

⁵⁶ 'Comité d'Action Nationale pour l'unité du pays et de la liberté linguistique, in Positions et mouvements en faveur de l'unité belge', CH-CRISP, 191, 3-9, 19.

Liberté wilde daar progressief toe komen: de talentelling moest de basis krijgen, waarna dan via eenvoudige KB's de aanhechting mogelijk werd.⁵⁷ Het taalcongres van 1962 van de PVV-PLP voorzag eveneens in een brede raadpleging van de bewoners, waarna de randgemeenten bij de agglomeratie ingelijfd konden worden.⁵⁸ *Le Mouvement pour l'Unité du Pays* verwoordde deze radicale visie zeer treffend: «*Elle souhaite la création d'une zone bilingue englobant Bruxelles, sa périphérie et toutes les régions contestées, zone où les deux langues et les deux cultures auraient droit égal de la cité et où la liberté linguistique serait absolue*».⁵⁹

Niet alle Franstalige groepen namen weliswaar dezelfde extreem liberale standpunten in, maar voor alle gold toch als minimum dat de taalwet van 1932 op de Brusselse rand toepasbaar moest blijven, de gemeenten met meer dan 30% Franstaligen bij het Brusselse taalregime moesten kunnen aansluiten en dus aangehecht worden. Bracops bijvoorbeeld hield strak aan de wet en dus ook aan de talentelling vast.⁶⁰ Dat de randgemeenten zich ook voor hun intern bestuur van het Frans konden bedienen en dus Franstalige ambtenaren rekruteren, lag in deze visies besloten. Het sprak ook vanzelf dat het Franstalige onderwijs en de dito culturele organisaties zich in dat brede randgebied vrijelijk moesten kunnen ontplooiën en geen enkele wettelijke maatregel hen in die expansie mocht hinderen. Dat deze houding door de flaminganten als 'driest en uitdagend' werd ervaren,⁶¹ laat zich gemakkelijk raden. Maar ook voor de gematigde unitaristen was deze optie wegens een gebrek aan toegevingen ten opzichte van de Vlamingen niet aanvaardbaar.

De combinatie van territorialiteit en overgangszone: de unitaristische oplossing

Gematigde unitaristen, daarbij geholpen door leden van de Vlaamse CVP, richtten hun activiteiten ondertussen op een compromisvoorstel dat het territorialiteitsbeginsel met het personaliteitsprincipe wilde verzoenen. De basisgedachte was dat er niet kon afgeweken worden van het homogeniteitsbeginsel dat immers reeds in 1932 was vastgelegd, er vooral in Vlaanderen maar ook in Wallonië een sterke stroming aanwezig was om dit beginsel verder uit te werken en de grenzen sterk af te bakenen, de anderstaligen bijgevolg geen afbreuk mochten doen aan het taalkarakter

⁵⁷ E. Desle, 'De Brusselse-francofone beweging', 417 e.v.

⁵⁸ PVV-document. Resoluties van het Congres van 17 en 18 februari 1962, in A. Rydant, 'Verdeeldheid in de eenheid', Bijlagen.

⁵⁹ 'Comité d'Action Nationale', *CII-CRISP*. 191, Bijlage.

⁶⁰ J. Bracops, 'Taalproblemen en Belgisch socialisme', *Socialistische Standpunten* (1960), 570-577.

⁶¹ F. Van der Elst in Kamer van Volksvertegenwoordigers, 1 februari 1962. *Parlementaire Handelingen*, febr. 1962, 18.

van de streek, maar ze als Belgische burgers wel aanspraak konden maken op een hoffelijke behandeling en dus op de linguïstische inschikkelijkheid van de onthaalgemeente. Over de concrete invulling van deze uitgangsstellingen verschilden de meningen echter grondig: naargelang men zich in het Nederlandstalige of Franstalige kamp bevond, sloot die meer bij de territorialiteitseis of bij de personaliteitseis aan.

Dat kon men bijvoorbeeld duidelijk merken bij het onder de loop nemen van de elementen die de taalhomogeniteit van de streek gestalte gaven. De Vlamingen ijverden ervoor dat de grens tussen Brussel en de rand via vast omlijnde criteria werd getrokken. Verder dan de aanhechting van Ganshoren, Sint-Agatha-Berchem en Evere kon er niet gegaan worden. Het Vlaamse karakter van al de andere randgemeenten moest ook in het straatbeeld goed tot uitdrukking komen: tweetalige straatnaamborden waren er voortaan verboden.⁶² De gemeenten dienden ook eentalig bestuurd te worden. Alle bestuurlijke dossiers, met inbegrip van deze van het personeel, werden in het Nederlands opgesteld en behandeld. In hun betrekkingen met Vlaanderen en Brussel zouden de gemeenten eveneens uitsluitend die taal gebruiken en aangezien de akten van de burgerlijke stand van de interne administratie uitgaan, moesten ook die de eentaligheid van het gebied reflecteren. Zoals we verder nog zullen zien was er over het taalgebruik van de mandatarissen geen eensgezindheid, maar dat de cedafleggingen, de stemmingen en de verslagen van de gemeenteraden in het Nederlands dienden te gebeuren, vormde een minder gecontesteerd uitvloeisel van het territorialiteitsbeginsel.⁶³ Garanties voor het behoud van het Vlaamse karakter van de gemeenten zochten de Vlamingen ook in de aanwervingscriteria van het personeel. Om te beletten dat Franstaligen gerekruteerd konden worden en tegelijkertijd om het Nederlands onderwijs te bevorderen, moesten de kandidaten een Nederlandstalig diploma kunnen voorleggen. Ze moesten met andere woorden het bewijs leveren dat het Nederlands voor hen meer was dan een instrumenteel communicatiemiddel en ze ook geïntegreerd waren in de cultuurge-meenschap.⁶⁴ Voor de Vlamingen was het de logica zelf dat de taal van het

⁶² Zo heeft de *Gazet van Antwerpen* het over 'een waardevolle overwinning': 'Wie de toestanden in de randgemeenten kent, weet wat ze betekenen voor het heden en de toekomst. Het Vlaamse karakter wordt er door onderlijnd en zal vele Franstaligen ervan weerhouden zich daar nog te komen vestigen' (18 jan. 1962, 2).

⁶³ A. Beirlaen, 'Recente juridische ontwikkelingen in verband met het faciliteitenprobleem', *TSI*, 12, 59-72; R. Renard, *Talen*, 100, 106; M. De Plaen, *L'Emploi des langues au conseil communal et au conseil de l'Aide sociale des communes périphériques*. Service du Vice-Gouverneur de la province de Brabant (1987), 3-59; F. Delperee, *L'emploi des langues dans les assemblées communales. Le cas des communes périphériques* (Louvain-la-Neuve, 1982), 5-147.

⁶⁴ R. Renard, *Talen*, 103; W.R. Jonckheere, *Jan Verroken*, 133; Interview met J. Verroken, 1988.

bestuur het taalgebied bepaalde waartoe de gemeente bestuurlijk behoorde. Ten einde op bestuurlijk vlak de taalexpansie af te remmen, moest Brussel een apart arrondissement vormen dat omringd werd door een eentalig Vlaams arrondissement. Voor de Franstaligen vormde dit vanzelfsprekend een ernstig punt van betwisting. Zij wilden de randgemeenten liever onder Brussel laten ressorteren, zodat de aanhechtingsgedachte meer gestalte kreeg. Hoewel zulks inging tegen de wet die België in vier taalgebieden indeelde (Nederlandstalig Vlaanderen, Franstalig Wallonië, tweetalig Brussel en de Duitstalige Oostkantons) gingen er ook stemmen op ten gunste van een tussenoplossing, die in een heel apart arrondissement voor de randgemeenten voorzag⁶⁵. Dat de indeling van de randgemeenten op electoraal vlak nog voor meer conflicten zorgde, lag voor de hand. We wezen er reeds voldoende op dat de Brusselse politici heel wat electorale belangen in Vlaams-Brabant hadden en niet van plan waren daaraan te laten raken. Voorstellen om het kiesarrondissement Halle-Vilvoorde van Brussel los te maken, konden op bijzonder weinig steun rekenen.

Welke vormen diende de linguïstische inschikkelijkheid in de randgemeenten nu aan te nemen? Onnodig te zeggen dat de standpunten ook hier soms ver uit elkaar lagen. Voor de Franstaligen moesten de taalrechten van de minderheid zo dicht mogelijk aansluiten bij het Brusselse systeem. Ze beschouwden ze overigens als een compensatie voor de afschaffing van de talentelling.⁶⁶ Dat de Franstaligen zich in hun mondelinge en schriftelijke contacten met de gemeenten van hun eigen taal moesten kunnen bedienen en hun kinderen in die taal school laten lopen, was een minimumeis. Compromisgezinde unitaristen zagen er tevens een middel in om de overgang van⁶⁷ het eentalige gebied naar de tweetalige hoofdstad soepel te laten verlopen. De Vlamingen van hun kant koppelden de tegemoetkoming ten opzichte van de Franstaligen niet enkel onlosmakelijk vast aan de invoering van gecontroleerde tweetaligheid in Brussel, maar wilden geen principiële afwijkingen van het homogeniteitsbeginsel toestaan. De minderheid moest zich aanpassen, maar in een eerste fase kon men haar wel helpen bij het aanleren en gebruiken van de streektaal. De term faciliteiten werd dan ook systematisch gebruikt om aan te geven dat er geen sprake kon zijn van het Brusselse tweetalige systeem, noch

⁶⁵ Ook in het taalgrensdebat was er op een bepaald ogenblik sprake geweest om in de provincie West-Vlaanderen een apart arrondissement op te richten voor de taalgrensgemeenten (*Parlementaire Handelingen*. Kamer van Volksvertegenwoordigers, 14 febr. 1962, 9-10). Voor de juridische discussies zie: P. Maroy, 'Les six communes périphériques font elles partie de la région de langue néerlandaise', *Annales de droit* (1969), 309-319; R. Vandezande, 'De zes randgemeenten', *Rechtskundig Weekblad* (dec. 1968), 721-732; (oct. 1969), 297-304.

⁶⁶ *Le Peuple* (30 jan. 1962, 3; 16 okt. 1962, 1; 6 juni 1963, 1-4) en *Le Soir* (10 jan. 1962, 3) verkondigden deze stelling reeds in het taalgrensdebat.

⁶⁷ Interview met A. Gilson, Brussel, 1988.

van de externe tweetaligheid die de Wet van 1932 de taalgrensgemeenten had opgelegd.⁶⁸

Vanuit diezelfde basisgedachten hielden de Vlamingen ook vast aan een systeem van geïndividualiseerde faciliteiten op aanvraag.⁶⁹ Oplossingen van het collectieve type werden dus niet geduld. Omdat de Nederlandstaligen in Brussel wel rechten voor hun cultuurgemeenschap wilden creëren, stootte deze invulling van het faciliteitenprincipe op veel verzet vanwege de Franstaligen uit de rand die een gelijkwaardige behandeling opeisten; dat de taalrechten slechts op verzoek toegekend werden, had echter met de Vlaamse homogeniteitseis te maken. Als de betrokken dienst de taal van de particulier niet kende dan werd dus automatisch de hoofdtal gebruikt. De Vlamingen rekenden er overigens op dat tweetaligen zich die moeite niet zouden getroosten. Opdat Franseentaligen de beslissingen van de overheid zouden kunnen verstaan, werden er wel vertalingen van berichten en mededelingen aan het publiek voorzien en als betrokkene het vroeg dan kon hij of zij ook vertaligen van formulieren krijgen. Voor akten van de burgerlijke stand was de situatie complexer: van Vlaamse zijde maakte men een onderscheid tussen gelegaliseerde afschriften in de andere taal en de officiële registratie die in de bestuurstaal moest gebeuren. Voor de Vlamingen ging het trouwens over heel de lijn slechts om loketfaciliteiten: de gemeente kon een of hoogstens een paar ambtenaren inschakelen die de anderstaligen te woord konden staan en hen vertalingen bezorgden.⁷⁰ Een elementaire kennis van de andere taal volstond daartoe. Deze interpretatie verschilde dus duidelijk van de veel ruimere taalrechten die in de Wet van 1932 hadden gestaan. Van al wie met het publiek in contact kwam werd toen immers een grondige kennis van de tweede taal vereist. Strekte de mogelijkheid om de eigen taal te gebruiken zich ook uit tot de gemeenteraadszittingen? Volgens de Franstaligen wel, want om verkozen te worden was er geen taalvereiste nodig, argumenteerden ze. Voor de Nederlandstaligen verrichtten de gemeenteraden bestuursdaden en waren de mandatarissen dus verplicht de bestuurstaal te spreken. Elders in dit boek zal er worden ingegaan op de talrijke conflicten waartoe deze verschillende visies aanleiding gaven.⁷¹

Inzake onderwijs waren de Vlamingen eveneens vragende partij: de transmutatieklassen die het homogeniteitsbeginsel wezenlijk aantastten, moesten zo vlug mogelijk afgeschaft worden. In ruil daarvoor vroegen de Franstaligen ruime onderwijsfaciliteiten, die dan weer door de Vlamingen

⁶⁸ W.R. Jonckheere, *Jan Verroken*, 118, 123.

⁶⁹ R. Renard, *Talen*, 102-103; K. De Witte, *Brussel*, 59; Interview met J. Verroken, 1988.

⁷⁰ R. Renard, *Talen*, 102-104; M. Liebman, 'Le déroulement de la crise gouvernementale de juillet 1963 et les enseignements qui s'en dégagent', *CH-CRISP*, 213, 214, 22-23.

⁷¹ Zie het artikel van J. Dockx in dit Congresboek.

ingeperkt werden. Ook in deze sector kon het voor hen enkel gaan om individuele aanvragen van een voldoende aantal ouders en, ervan uitgaande dat de Franstaligen aanpassingsinspanningen dienden te leveren, konden ze enkel op het kleuter- en lager onderwijs betrekking hebben en geenszins op het middelbaar onderwijs. Een taalverklaring van het gezinshoofd moest beletten dat autochtonen hun kinderen in het Frans school lieten lopen. Voor de Franstaligen was daarmee de onderwijsvrijheid van het gezinshoofd in het geding. Over de invoering van een versterkt onderwijs van de tweede taal in de scholen van de randgemeenten bestond bij beide partijen meer eensgezindheid. De Franstaligen waardeerden het vanzelfsprekend dat in de scholen van de randgemeenten aan het Frans meer aandacht besteed werd dan elders in Vlaanderen; de Vlamingen interpreteerden deze maatregel als een middel om de Franstaligen beter in contact te brengen met het Nederlands waardoor de faciliteiten na verloop van tijd niet langer meer nodig zouden zijn⁷². Centraal in de facilitatiediscussie stond uiteraard de vraag in welke gemeenten ze van toepassing zouden zijn. Evenals voor de taalgrensgemeenten, vonden de Vlamingen het vanzelfsprekend dat het beginsel wederkerig zou zijn. Voor de premier en de minister van Binnenlandse Zaken was dit het punt bij uitstek waarop wederzijdse toegevingen dienden gedaan. Dat een drietal Waalsbrabantse gemeenten aan de Nederlandse inwijkelingen ook faciliteiten zouden toekennen, zag Gilson als «*un geste de bonne volonté de la part des communes wallonnes*».⁷³ Het Waalse verzet was echter ongemeen hard. Het gevaar dat eentalige ambtenaren opliepen en het feit dat de Nederlandstalige concentraties er gering waren, vormden afdoende redenen om niet te laten raken aan de taalhomogeniteit van Waals-Brabant. De unitaristische ministers moesten dus vaststellen dat ze stootten op «*une opposition formelle et insurmontable tant des parlementaires francophones que des élites locales*».⁷⁴ Het aantal Vlaamse gemeenten dat in aanmerking diende te komen, deed eveneens veel emoties oplaaien. Het meest vergaande liberale voorstel dat 23 gemeenten voorzag en Bracops voorstel om er 16 gemeenten mee te bedelen, werd door de gematigde unitaristen als onrealistisch afgedaan.⁷⁵ Terecht, want voor de Vlamingen waren die getallen onaanvaardbaar. Om de reciprociteit te verantwoorden, stapten de unitaristen van de 30%-

⁷² W.R. Jonckheere, *Jan Verroken*, 165, 226; W. De Brock, 'Taalwetgeving. Onderwijs', *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, 2 (1975), 1628-1637; K. De Witte, *Brussel*, 60; M. Liebman, 'La crise gouvernementale', 22-23.

⁷³ M. Gilson s'explique (Archief A. Gilson); Interview met A. Gilson, 1988.

⁷⁴ M. Gilson s'explique; ook uit de verslagen van de Contactcommissie blijkt diezelfde harde oppositie tegen de reciprociteit (Archief R. Renard, Brassaat).

⁷⁵ PVV-Document. Resoluties van het congres van 17 en 18 febr. 1962: PVV-Document. Nationaal Pact (4 juni 1963), in A. Rydant, 'Verdeeldheid', Bijlagen; *La Libre Belgique*, 26 maart 1963, 1-4; 30-31 maart 1963, 1-2.

grens af die de Wet van 1932 oplegde en vertrokken ze van 20%-concentraties van anderstaligen. Naast de vier gemeenten die al in 1954 de externe tweetaligheid hadden verworven, voegden ze er dus nog een viertal andere aan toe waar de concentraties meer dan 20% bedroegen. Dit aantal kon dan weer verlaagd worden als het wederkerigheidsbeginsel moest losgelaten worden.⁷⁶ Kortom, een aantal varianten die in het spel van geven en nemen konden ingeschakeld worden, ontstond aldus.

Gezien de Taalwet van 1932 onvoldoende sancties had voorzien en de naleving van de taalwetten in het verleden steeds voor problemen had gezorgd, waren de Vlamingen ook op dit vlak vragende partij. Vooral Brussel werd door hen geviscerd, maar het sprak vanzelf dat ze ook de faciliteitenregeling in de rand aan een ver doorgedreven controle wilden onderwerpen. De rol die de uit 1932 daterende Vaste Commissie voor Taaltoezicht moest spelen, zorgde voor relatief weinig geschilpunten. De inschakeling van het Vast Wervingssecretariaat bij de rekrutering van het gemeentelijke personeel stootte al op meer Franstalig verzet, maar de idee om een regeringscommissaris aan te stellen vormde pas helemaal een struikelblok. Het Vlaamse wantrouwen tegenover de Brusselse gemeentebesturen was immers bijzonder groot en ook tegenover de plaatselijke besturen van de randzone stond men erg argwanend. De Vlamingen wilden de regeringscommissaris dan ook sanctionerende bevoegdheden geven bij de controle van de taalwetgeving. De Franstaligen zagen daarin echter een aanval op de gemeentelijke autonomie.⁷⁷

Met betrekking tot de vraag of deze taalfaciliteiten al dan niet tijdelijk waren, was het Vlaamse antwoord ondubbelzinnig positief. 'Hoogstens zouden wij een strikt in de tijd beperkt overgangsregime kunnen aanvaarden dat zo spoedig mogelijk moet leiden tot gezonde en normale toestanden'⁷⁸, was al het VU-standpunt geweest in de taalgrensddebatten, terwijl de Acht, zich baserend op de uitspraken van het 'Harmel-Centrum', er dezelfde interpretatie aan gaven. De uiteindelijke assimilatie was immers de tegenprestatie die de minderheid in ruil voor het verkrijgen van taalrechten moest leveren. In het taalgrensdebat hadden de Vlaamse woordvoerders deze visie dan ook zeer duidelijk geformuleerd. De Franstaligen waren het daar begrijpelijkerwijs volstrekt mee oneens en trachtten elke verwijzing ernaar uit de wetteksten te houden.⁷⁹ Ze slaagden

⁷⁶ Verslagen van de vergaderingen van de Contactcommissie, 22 nov. 1962, 5 dec. 1962, 12 dec. 1962, 16 jan. 1963, 30 jan. 1963, 6 febr. 1963, 20 febr. 1963, 27 febr. 1963, 21 maart 1963, 27 maart 1963 (Archief R. Renard, Brasschaat).

⁷⁷ Voor de problematiek van de instelling van het vice-gouverneurschap verwijzen we naar het Archief Cappuyns, Algemeen, Losse stukken, dat zich in het archief van de Vice-gouverneur van Brabant te Brussel bevindt.

⁷⁸ F. Van der Elst in de Kamer van Volksvertegenwoordigers, 1 febr. 1962. *Parlementaire Handelingen*, febr. 1962, 18.

⁷⁹ Interview met J. Verroken, 1988; Van den Daele in de Kamer van Volksvertegenwoordigers, 15 febr. 1962, *Parlementaire Handelingen*, febr. 1962, 41-43.

daarin tijdens het taalgrensbesluitvormingsproces en zoals uit de volgende bladzijden zal blijken, leidden de onderhandelingen over de Brusselse randzone evenmin tot een eenduidige oplossing.

Het besluitvormingsproces

Rekening houdend met de belangen, wensen en eisen van de talrijke actoren die in het proces een rol speelden, met de zeer uiteenlopende oplossingen die ze aan het randzoneprobleem wilden geven en met de nauwe verwevenheid van het conflict met de Brusselse problematiek, was het te verwachten dat het eigenlijke beleidsproces een zeer complexe en moeilijke aangelegenheid zou worden. Als men de chronologie en de verschillende opties als uitgangspunt neemt, dan kunnen er zelfs een vijftal fasen in onderscheiden worden.

Het oorspronkelijke regeringsvoorstel: faciliteiten met reciprociteit

Toen na de sociale strijd rond de Eenheidswet de rooms-rode regering Lefèvre-Spaak begin 1961 gevormd werd, met de hoofdbedoeling een sociaal-economisch beleid te voeren, daartoe een rustig klimaat wilde tot stand brengen en de taalconflicten pacificeren, was het de katholieke regeringspartner die om de reeds gekende redenen onmiddellijk het initiatief nam. De met succes bekroonde acties tegen de talentelling, de druk van het VABT op de Acht en de dreiging van de eerste mars op Brussel, zetten de CVP-PSC-ministers ertoe aan met concrete voorstellen voor de dag te komen. 'We willen er een einde aan maken met een bajonetaanval', zei Gilson bij de presentatie van zijn taalontwerp.⁸⁰ Eerst zou de taalgrens aangepakt en vervolgens Brussel en de rand.

Voor de problematiek van de Brusselse agglomeratie waren twee ministers bevoegd. Als minister van Binnelandse Zaken diende Gilson zich te buigen over de bestuurslijke aspecten. Zeer loyaal tegenover de regeringspolitiek en met een grote openheid voor de belangen van alle betrokken partijen, trachtte hij zich van deze taak te kwijten. In zijn kabinetsmedewerker R. Renard had hij overigens een competent taalspecialist, die ook

⁸⁰ *Gazet van Antwerpen*, 18 jan. 1962, 1; Interviews met G. Kreveld en A. Gilson, Brussel, 1988; M. Gilson s'explique (Archief A. Gilson); L. Haagdorens, 'De mobilisatie', 127-129.

interessante contacten met de Vlaamse groepen wist te leggen.⁸¹ De onderwijsaspecten moesten door de minister van Onderwijs, de PSC-er Larock behandeld worden. De conflicten die bij de aanduiding van zijn adjunct, R. Van Elslande, ontstonden en de gespannen verhouding die daardoor tussen hen beiden heerste, hadden weliswaar enige vertraging tot gevolg, maar toch lag het in de bedoeling van de regering om beide ontwerpen aan elkaar te koppelen.⁸²

Door welke visies lieten de opstellers van de taalontwerpen zich inspireren? Wegens hun unitaristische opstelling was het vrij logisch dat ze uitsluitend binnen het compromisvoorstel wilden werken. Ze namen de gelijkwaardige behandeling van de twee taalgemeenschappen in een begreind Brussel, gekoppeld aan taalfaciliteiten voor de minderheid in de rand, dan ook tot uitgangspunt. Er werd een synthese gemaakt van de elementen die sinds het begin van de jaren 1950 deze visie concretiseerden. Voor de afbakening van de Brusselse agglomeratie konden ze terecht bij het rapport van het 'Centrum Harmel', terwijl het taalontwerp van minister Moyersoen uit 1952, dat echter geen meerderheid achter zich had gekregen, in zeven Vlaamse gemeenten een vorm van externe tweetaligheid voorzag.⁸³ Tijdens het CVP-PSC-Congres van maart 1960 introduceerde de unitaristische meerderheid vervolgens drie opties: de begrenzing van Brussel, de externe tweetaligheid en de reciprociteit. In dit voorstel kregen de Waalse gemeenten Eigenbrakel, Waterloo en Terhulpen en acht Vlaamse gemeenten, bestaande uit de vier met meer dan 30% Franstaligen en de vier met meer dan 20% concentraties (Sint-Genesius-Rode, Wezembeck-Oppem, Dilbeek en Strombeek) externe tweetaligheid, terwijl er ook een akkoord kwam om de transmutatieklassen af te schaffen en onderwijsfaciliteiten samen met een versterkt tweedetaalonderwijs in te voeren.⁸⁴ Onder leiding van Duvieusart gingen de Franstaligen in de tegenaanval, maar zoals we al zagen, was het klimaat gunstiger voor de Vlaamse eisen, zodat de Acht erin slaagden om tijdens het daaropvolgende Congres van Oostende (december 1961) de externe tweetaligheid te herleiden tot beperkte loketfaciliteiten. De Vlaamse CVP beschouwde het compromis nu als een overwinning.⁸⁵ Hoe broos het ook was, liet echter het taalgrensoontwerp zien: het greep terug naar de invulling die het

⁸¹ Interviews met A. Gilson, M. Ruys en H. Fayat, Brussel, 1988. R. Renard publiceerde regelmatig over de taalwetgeving in België. Hij is de auteur van het standaardwerk *Talen in bestuurszaken, in de bedrijven en in de sociale betrekkingen*. Gent, 1983.

⁸² Interviews met H. Fayat en G. Kreveld, Brussel, 1988; M. Liebman, 'La crise gouvernementale', 4; *Parlementaire Documenten*, Kamer van Volksvertegenwoordigers, 1961-1962, nrs 331-1; 331-9; 398-1.

⁸³ B. Martin, 'Centrum Harmel', 155; E. Gerard, 'De Katholieken', 282-283.

⁸⁴ W.R. Jonckheere, *Jan Verroken*, 247-248; M. Liebman, 'La crise gouvernementale', 2, 23.

⁸⁵ W.R. Jonckheere, *Jan Verroken*, 253; L. Haagdorens, 'De mobilisatie', 137; K. De Witte, *Brussel*, 59.

Congres van Charleroi aan het faciliteitenconcept had gegeven.⁸⁶

Toch moesten de Franstaligen in de uiteindelijke taalontwerpen van Gilson en Larock heel wat toegevingen doen. De Brusselse agglomeratie bleef beperkt tot 19 gemeenten en het faciliteitenregime werd wederkerig toegepast op drie Waalse gemeenten, terwijl ook de transmutatieklassen afgeschaft en de taalverklaring in het onderwijs ingevoerd. In vergelijking met het Oostendse compromis werden wel enkele Vlaamse eisen afgezwakt. Aan de verworven rechten van de vier randgemeenten raakte de minister liever niet te veel, zodat akten, officiële bescheiden en mededelingen er tweetalig bleven. Inzake de onderwijsfaciliteiten ging hij ook niet in op de eis om de oprichting van een anderstalige school enkel toe te laten als er binnen een redelijke afstand geen was. De taalcontrole werd in handen van de VCT gelegd; een speciale regeringscommissaris kwam er dus niet.⁸⁷

De ontwerpen ondergingen het lot van elke compromistekst. Beide partijen trachtten hem in hun richting te amenderen en namen hem daartoe zwaar onder vuur. Franstalig Brussel reageerde heftig, de acties werden gecoördineerd, prominenten maakten het 'Manifest der 29' openbaar en verzetten zich tegen de taalverklaring en de te beperkt geachte taalrechten. We hadden het al over het hardnekkige verzet van Waals Brabant tegen de reciprociteit. Bij de presentatie en de indeling van Gilsons ontwerp zorgden de Franstalige drukkingsgroepen dan ook voor een eerste mobilisatie, die de PSC sterk onder druk zette. Duvieusart en Saint Rémy speelden erop in, zodat de eenheid in de katholieke partij in het gedrang kwam en de Vlaamse CVP meer op de goodwill van de socialistische partij aangewezen raakte.⁸⁸

De flamingantische drukkingsgroepen schakelden hun anti-CVP strategie in, concentreerden hun aanvallen op de faciliteiten en de 'gebiedsroof', overlegden een gezamenlijke actie met de Vlaamsgezinde kranten en dreigden met een tweede mars op Brussel. De Acht reageerden aanvankelijk rustig. Naar analogie met wat er in het taalgrensdébat gebeurd was, wilden ze ook nu in de parlementaire commissies overgaan tot het indienen van amendementen. De druk van het VABT was echter bijzonder sterk en de concurrentie met de VU liet zich reeds afdoende voelen, zodat ook hun houding verstrakte.⁸⁹

⁸⁶ W.R. Jonckheere, *Jan Verroken*, 165; P. Martens, 'De Zuidnederlandse taalgrens', 24-26; Idem, 'De taalgrens', *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging 1558-1560*.

⁸⁷ *Parlementaire Documenten*, Zitting 1961-1962 Wetsontwerp nr 331/1; Wetsontwerp nr 398/1; Kabinetsraad, 22 dec. 1961 (Archief W. Geldolf, Antwerpen, 63).

⁸⁸ *Parlementaire Documenten*, Kamer van Volksvertegenwoordigers, Zitting 1961-1962, Rapport, nr 331-27; 'Le manifeste des 29 et ses répercussions sur les structures politiques de la région bruxelloise', *CH-CRISP*, 444-445.

⁸⁹ L. Haagdorens, 'De mobilisatie', 138-140; *Gazet van Antwerpen*, 18 jan. 1962, 1.

In de loop van de volgende maanden kwam deze wederzijdse polarisatie duidelijk tot uiting in de onderhandelingen. In de Kamercommissie werden de gesprekken overschaduwed door de CVP-PSC-tegenstelling en kregen Verrokens amendementen geen steun. Wegens het stijgende ongenoegen van de eigen achterban, voelden de Franstalige socialistische uiteraard evenmin geroepen om bij te springen. Onder druk van de tweede mars had de regering ondertussen de taalgrenswet door het parlement geduwd, niet zonder geconstateerd te hebben dat het Waalse verzet veel sterker was dan voorzien. De tweede mars werd door Franstalig Brussel bovendien als een echte provocatie ervaren, waardoor de Franstalige socialistische ook radicalere standpunten innamen.⁹⁰

Het was deze gespannen situatie die Lefèvre in november 1962 deed grijpen naar een beproefd middel van de pacificatiedemocratie, waarmee hij overigens goed vertrouwd was. Een nieuwe pijnlijke confrontatie diende vermeden, de publieke opinie moest tot rust komen en de onderhandelaars de nodige bedenktijd krijgen. Het parlement werd dus tijdelijk uitgeschakeld, partijvoorzitters, ministers en de parlementaire tenoren uit de meerderheid in een Contactcommissie onder voorzitterschap van de premier bijeengebracht en pas als achter de schermen een akkoord was bereikt, wilde Lefèvre ermee naar buiten komen. Hoewel Vlamingen, Walen en Brusselaars evenwichtig vertegenwoordigd waren en er over heel wat discussiepunten eensgezindheid werd bereikt, bleef de Brusselse rand voor een patstelling zorgen. Noch bij de door de Vlamingen geëiste loketfaciliteiten noch bij de reciprociteit konden de Franstaligen zich neerleggen. Gilsons voorstel om Eigenbrakel te vervangen door het kleinere Kasteelbrakel bracht evenmin een oplossing. Bracops tactiek zorgde uiteindelijk voor de breuk: zijn voorstel om de reciprociteit te laten afhangen van de opname van 16 Vlaamse gemeenten in het faciliteitenregime kon door de Vlaamse katholieken vanzelfsprekend niet in overweging worden genomen en toen de socialistische niet ingingen op de CVP-dreiging om de Contactcommissie te verlaten, mislukte het initiatief volledig, ondanks de herhaalde verzoeningspogingen van partijvoorzitter Vanden Boeynants.⁹¹

⁹⁰ *Parlementaire Documenten*. Kamer van Volksvertegenwoordigers. Zitting 1961-1963. Rapport, 331-27; 'Le manifeste des 29', passim.

⁹¹ Proces-verbaal van de vergadering van de Contactcommissie: 5 dec. 1962, 12 dec. 1962, 16 jan. 1963, 30 jan. 1963, 6 febr. 1963, 20 febr. 1963, 27 febr. 1963, 21 maart 1963, 27 maart 1963 (Archief R. Renard, Brasschaat); *Le Peuple*, 25 maart 1963, 1; 27 maart 1963, 1; 28 maart 1963, 1; *De Standaard*, 26-27 jan. 1963, 1; 18 febr. 1963, 2; 22 maart 1963, 1; *Het Volk*, 22-23 febr. 1963, 1-2; 13 maart 1963, 1-2; *Gazet van Antwerpen*, 6 dec. 1962, 1-7; 26 maart 1963, 1-7; 27 maart 1963, 1-7.

Een nieuw regeringsvoorstel: homogeniteit via de aanhechting van zes Vlaamse randgemeenten

Dat de regering na de mislukking van de onderhandelingen in de Contactcommissie de situatie zo vlug mogelijk wilde deblokkeren, was begrijpelijk. Niet enkel om de andere beleidsopties te kunnen doorvoeren, was dat nodig, maar op 1 september 1963 werd de taalgrens van kracht en omwille van de samenhang moesten de andere taalwetten dan ook afgehandeld zijn. Verschillende ministers zetten bijgevolg stappen. Spaak werkte aan een alternatief voorstel, Gilson liet zich door de arrondissementscommissaris inlichten over de precieze taalverhoudingen in de randgemeenten en schakelde het studiebureau Alpha in om de juiste ruimtelijke linguïstische spreiding te kennen. Lefèvre voerde achter de schermen gesprekken met P.W. Segers, Vanden Boeynants, Spaak en de leiders van de sociaal-economische drukkingsgroepen en om tijdens de onderhandelingen met de regeringspartner niet gestoord te worden door perslekken, bedong hij van de pers een 'godsvredeperiode'. Op 6 juni 1963 kwam de premier met het nieuwe regeringsvoorstel voor de dag.⁹²

In vergelijking met het oorspronkelijke regeringsvoorstel had er een hele ommekeer plaats. Het Waalse verzet tegen de reciprociteit sorteerde effect en ook andere toegevingen aan de Franstaligen waren niet onbelangrijk: zes Vlaamse randgemeenten, de vier samen met Sint-Genesius-Rode en Wezembeek-Oppem, werden bij de Brusselse agglomeratie gevoegd. Dat Brussel op die manier met Wallonië rechtstreeks verbonden werd, beschouwden de Franstaligen zeker als een overwinning. Er stonden meerder Vlaamse compensaties tegenover. Zo voorzag de regering in een versterking van de territoriale homogeniteit van Vlaams-Brabant door de oprichting van een eentalig arrondissement Halle-Vilvoorde. Aan de ontplooiing van de Nederlandstalige gemeenschap in Brussel werd eveneens de nodige aandacht geschonken, inzake taalcontrole werd de regeringscommissaris een spilfiguur en Vlaanderen kreeg ook een vernederlandst bedrijfsleven.⁹³

Hoewel ze het moeilijk hadden met de macht van de regeringscommissaris en met de verplichte taalverklaring van de ouders, reageerden de Franstaligen gematigd positief. Voor hen was het kennelijk 'de minst slechte compromistekst'.⁹⁴ Hoeft het daarentegen verwondering te wekken dat het Vlaamse protest nu een hoogtepunt bereikte? De druktingsactivitei-

⁹² *Het Volk*, 4-5 mei 1963, 2; 6 mei 1963, 2; 9 mei 1963, 1-2; *Gazet van Antwerpen*, 1 mei 1963, 1; 14 juni 1963, 8; *De Standaard*, 21 mei 1963, 1; *La Libre Belgique*, 21 mei 1963, 1; M. Liebman, 'La crise gouvernementale', 2, 15-16; Interviews met A. Gilson, J. Verroken, M. Ruys, R. Van Elslande en R. Renard, 1988.

⁹³ H. De Groeve, M. Feron, F. Collignon, F. Verschuren, *De Taalcode* (Brussel-Heule, 1968), 1B-24; M. Liebman, 'La crise gouvernementale', 7.

⁹⁴ *La Libre Belgique*, 7 juni 1963; 18 juni 1963, 2; 13 juni 1963, 2; *Le Peuple*, 1 juli 1963, 1.

ten van de Vlaamse verenigingen en van het VABT in het bijzonder, kenden een climax en op 22 juni 1963 werd te Wemmel een succesvolle betoging gehouden, terwijl ook met een nieuwe mars werd bedreigd. Het ACW liet zich evenmin onhetuigd en de Vlaamse krantenredacties lieten niet na deze acties te ondersteunen.⁹⁵ De Acht stonden dus meer dan ooit onder druk van de Vlaamsgezinde opinie. Tussen Lefèvre, De Saeger en Verroken waren de relaties overigens erg gespannen geworden. Lefèvre nam het de Acht bijzonder kwalijk dat ze de Contactcommissie de rug toegedraaid hadden, terwijl zij het nieuwe voorstel van de premier als een echte provocatie ervoeren. Tussen hen beiden ontstond dan ook een machtsstrijd.⁹⁶ Dat een aantal rechtse CVP-ers Lefèvres 'travailleistische' politiek weinig genegen waren, zal er waarschijnlijk ook toe bijgedragen hebben dat de Acht een meerderheid in de kamerfractie achter zich kregen.⁹⁷ Een regeringscrisis leek dus onafwendbaar.

Bij deze episode kunnen vragen gesteld worden. Had Lefèvre niet kunnen voorzien dat hij met het aanhechttingsproject de Vlaamsgezinden tegen zich in het harnas joeg? Hield hij onvoldoende rekening met de verharding van het standpunt van de Acht? Onderschatte hij hun parlementaire achterhan? Of wilde de premier met deze strategie juist aantonen dat enkel de faciliteitenoplossing haalbaar was en ze ook voor de Vlamingen het minste kwaad was? Maar wat er ook van zij, voor het verdere verloop van de onderhandelingen was het niet zonder belang dat er een aantal nieuwe elementen naar voor werden gebracht: in ruil voor het loslaten van de reciprociteit was er nu slechts sprake van twee nieuwe randgemeenten naast de vier bekende, een apart arrondissement Halle-Vilvoorde werd in overweging genomen, evenals de idee om een regeringscommissaris te benoemen.

Verrokens plan: homogeniteit via verkaveling

Ondanks Lefèvres pogingen om de onderhandelingen over het nieuwe voorstel in zeer besloten kring te houden, hield de *Gazet van Antwerpen* zich niet aan de 'godsvrede'-afpraak en het sprak vanzelf dat de aanhechtingstheze in de betrokken milieus bekend raakte lang vóór ze openbaar gemaakt werd. In hun strijd ertegen wilden de Acht, enkele leden van het VABT-bestuur en de Vlaamse krantenredacteuren tijdig klaar staan met een alternatief. Over Verrokens verkavelingsplan groeide nu een consensus. De definitieve grensafbakening wilde men bereiken zonder facilitei-

⁹⁵ L. Haagdorens, 'De mobilisatie', 155-157; J. Verroken, *Twintig jaar*, 123; *Het Volk*, 7 juni 1963, 1-2; 12 juni 1963, 1-2; *De Standaard*, 7 juni 1963, 1; *Gazet van Antwerpen*, 26 juni 1963, 2.

⁹⁶ Interviews met J. Verroken, R. Van Elslande en A. Gilson, 1988.

⁹⁷ K. Hoflack, *T. Lefèvre*, 21; M. Liebman, 'La crise gouvernementale', 6, 14; *Het Volk*, 20 juni 1963, 6; 22-23 juni 1963, 1-2.

ten en zonder afstand te moeten doen van randgemeenten. Ter compensatie werden de Franstaligen wel een aantal grenscorrecties aangeboden. In grote lijnen kwam het plan erop neer dat een deel van Kraainem bij Sint-Stevens-Woluwe werd gevoegd, een ander deel bij het Brusselse Sint-Pieters-Woluwe en andere stukken overgeheveld naar Wezembeek-Oppem en Sterrebeek. Ook Drogenbos zou op een gelijkwaardige wijze verkaveld worden.⁹⁸

Met de regering werd er over het plan gesproken; veel resultaat leverden de gesprekken echter niet op. Het Franstalige verzet was immers groot, terwijl minister Gilson van het studiebureau Alpha en de arrondissementscommissaris ondertussen voldoende gegevens had gekregen om het voorstel op feitelijke gronden te kunnen verwerpen. Partijvoorzitter Vanden Boeynants liet er zich trouwens bijzonder negatief over uit. Dat de contacten met sommige grondeigenaars en vastgoedmaatschappijen via hem verliepen, was in het politieke milieu een publiek geheim.⁹⁹ Hij zocht dan ook met veel energie naar een voor alle partijen meer aanvaardbaar alternatief.

De wisseloplossing van Vanden Boeynants: terug naar de faciliteiten maar zonder reciprociteit

Er waren nog andere motieven die Vanden Boeynants ertoe aanzetten een doorbraak te forceren. Niet alleen kwam het erop aan een regeringscrisis te vermijden, maar CVP en PSC gedroegen zich hoe langer hoe meer als autonome vleugels, zodat het zijn taak was om als partijvoorzitter beide partijen rond de tafel te krijgen. Tussen de PSC-prominenten, de Acht, de premier, Gilson en Segers trachtte hij de gesprekken opnieuw op gang te krijgen.¹⁰⁰

De aanhechtings- en verkavelingsplannen werden terzijde geschoven en het faciliteitenconcept opnieuw boven gehaald. Het loslaten van de reciprociteit beschouwde hij als een Franstalige verworvenheid, terwijl hij de Vlamingen over de brug trachtte te halen door het faciliteitenregime uit het oorspronkelijke regeringsvoorstel slechts toepasbaar te maken op de zes randgemeenten, een Nederlandstalig arrondissement op te richten en een vice-gouverneur speciaal te belasten met de taalcontrole. Dat de regering de Vlaamse CVP nodig had, was uit de vorige episode immers duidelijk geworden. Vanden Boeynants voorstel om deze oplossing nog

⁹⁸ K. De Witte, *Brussel*, 78; Interviews met J. Verroken en M. Ruys, 1988.

⁹⁹ *Gazet van Antwerpen*, 14 juni 1963, 8; Interviews met A. Gilson, R. Renard, J. Verroken, M. Ruys en R. Van Elslande (1988).

¹⁰⁰ Interview met A. Gilson, 1988; *Het Volk*, 27 juni 1963, 1-2; *De Standaard*, 14 juni 1963, 9; *La Libre Belgique*, 14 juni 1963, 1; 17 juni 1963, 1.

niet definitief te maken, maar pas na een evaluatie van drie jaar aan het parlement voor te leggen, was eveneens een handige zet.¹⁰¹ Voor de Franstaligen en de beroepsverkavelaars opende het immers perspectieven. De resultaten van de gemeenteraadsverkiezingen van 1964 zouden in hun voordeel kunnen spelen en het vooruitzicht dat de faciliteiten eventueel uitgebreid zouden worden, zou de grondprijzen zeker niet doen dalen. De CVP-Vlamingen van hun kant hadden kennelijk ook voldoende vertrouwen in de toekomst en stemden met de overgangsmaatregel in. CVP- en PSC-ers waren er zich overigens terdege van bewust dat de eenheid van de partij op het spel stond.

Met die CVP-PSC-belangen had de socialistische regeringspartner uiteraard weinig te maken. Het partijbestuur had trouwens niet veel waardeering voor het feit dat de premier zijn partijbelang liet primeren, temeer omdat het voorstel indruiste tegen de afspraak om de taalconflicten definitief uit de weg te ruimen en het veel verder ging dan het oorspronkelijke regeringsvoorstel. Zeker nu de BSP-PSB zelf volop bezig was met de moeizame pacificatie tussen Walen, Vlamingen en Brusselaars, kwam het overgangskarakter van Vanden Boeynants project erg ongelegen. De taalstrijd zou erdoor aangewakkerd worden en een hypotheek leggen op het verdere regeringswerk, vreesde de meerderheid van het bureau. Walen en Franstalige Brusselaars stelden zich dan ook onverzettelijk op en op 2 juli 1963 was de crisis een feit en bood de regering haar ontslag aan.¹⁰²

Hertoginnedal: compromissen binnen het compromis

Uit de raadplegingen van de koning bleek vrij vlug dat noch de meerderheid, noch de sociaal-economische kringen de val van de regering beoogden. De voorzitter van het Verbond van de Belgische Nijverheid vond het zelfs nodig in het openbaar tot eensgezindheid op te roepen. «*Il n'y a pas de rupture entre le PSC et le PSB. Il importe de jeter la nécessaire passerelle de façon à en sortir*», schreef Harmel in *La Libre Belgique*.¹⁰³ Het was Collard die voorstelde een beroep te doen op het ultieme pacificatiemiddel: ministers en partijvoorzitters zouden achter gesloten deuren vergaderen tot er een akkoord bereikt werd. De directe pressie van de drukkingsgroepen op de onderhandelaars kon op die manier zo niet weggenomen dan toch verminderd, en de breuk tussen de premier en de CVP-fractie hersteld. De delegatie die zich op 5 juli op het kasteel van Hertoginnedal terugtrok, bestond dan ook enkel uit toppolitici: de ministers Lefèvre,

¹⁰¹ *De Standaard*, 1 juli 1963, 1; 2 juli 1963, 1; *La Libre Belgique*, 2 juli 1963, 1; *Gazet van Antwerpen*, 2 juli 1963, 1-7.

¹⁰² M. Liebman, 'La crise gouvernementale', 9-11; J. Meynaud, e.a., *La décision politique*, 117-120; *Le Peuple*, 3 juli 1963, 1.

¹⁰³ M. Liebman, 'La crise gouvernementale', 11.

Spaak, Gilson, Fayat, Spinoy, Servais, Van Elslande en Leburton, de partijvoorzitters Vanden Boeynants en Collard en de in deze materie eersterangsparlementsleden De Saeger, Van Eynde, Bracops en Herbiet.¹⁰⁴

Hoewel men ook nu niet aan de indruk ontsnapt dat het in de bedoeling van de regering lag om deze voorstellen geen echte kans te geven, toch werd eerst het verkavelingsplan van Verroken besproken. De Saeger nam er de verdediging van op zich, maar het werd opnieuw in concurrentie gebracht met het veel drastischer aanhechtingsplan van de Franstaligen dat ca. 35 000 inwoners van de randgemeenten naar Brussel overhevelde, terwijl het gebrek aan technische kennis De Saeger kennelijk ook parten speelde. Uitzichtloze discussies over buurten en wijken dreigden te ontstaan, waarbij minister Gilson, dank zij de ingewonnen informatie, vrij sterk stond om de plannen te kunnen afwijzen. Ook De Saeger raakte er ten slotte van overtuigd dat er terug naar de faciliteitenoplossing moest gegrepen worden. Van nu af bestond zijn strategie erin daarbinnen zoveel mogelijk concessies af te dwingen.¹⁰⁵

De onderhandelingen spitsten zich op de resterende geschilpunten toe, waarbij voor elk punt naar een compromis tussen Nederlands- en Franstaligen werd gezocht. Die 'middenweg' werd zowel voor de bestuurlijke faciliteiten, de onderwijskwestie, de arrondissementele indeling en het vice-gouverneurschap gevonden. Voor de twee 'nieuwe' randgemeenten die faciliteiten kregen (Sint-Genesius-Rode en Wezembeek-Oppem), werd het beperkte systeem voorzien; de vier 'oude' randgemeenten (Kraainem, Linkebeek, Drogenbos en Wemmel) daarentegen dienden de akten en mededelingen in de twee talen op te stellen, maar het personeel dat in contact kwam met het publiek moest niet langer een grondige kennis van de tweede taal hebben, maar slechts een elementaire. De maatregelen van 1954 werden dus enigszins teruggeschoefd, waardoor het vergelijk van Oostende beter geëvenaard werd. Franstalig kleuter- en lager onderwijs werd zonder enige afstandsbeperking mogelijk gemaakt, maar van de taalverklaring werd niet afgeweken. Inzake de bestuurlijke indeling werd Spinoy's tussenoplossing aanvaard. De zes faciliteitengemeenten werden noch bij Brussel, noch bij Vlaams-Brabant gevoegd, maar zouden een apart arrondissement vormen. Over het taalgebied waartoe ze zouden behoren, werden geen concrete afspraken gemaakt. Die onduidelijkheid maakte het voor beide partijen mogelijk terzake hun eigen discours te houden, maar vormde tegelijkertijd een potentiële bron van conflicten. Dat was ook het geval voor de instelling van het vice-gouverneurschap.

¹⁰⁴ M. Liebman, 'La crise gouvernementale', 11-15; *De Standaard*, 3 juli 1963, 5; 5 juli 1963, 1; *La Libre Belgique*, 5 juli 1963, 1; *Gazet van Antwerpen*, 4 juli 1963, 1-7; 5 juli 1963, 1-7; *Le Peuple*, 6 juli 1963, 1.

¹⁰⁵ M. Liebman, 'La crise gouvernementale', 12-13; *Gazet van Antwerpen*, 8 juli 1963, 1, 2-8; 10 juli 1963, 1-7; *Le Peuple*, 6 juli 1963, 1; *La Libre Belgique*, 6 juli 1963, 1; *De Standaard*, 8 juli 1963, 1.

Het principe werd aanvaard, maar het probleem van de bevoegdheidsbepaling schoof men voor zich uit. Een KB zou later moeten vastleggen hoe ver zijn taalcontroleerende activiteiten konden gaan. Dezelfde vaagheid bleef bestaan voor wat de duur van de faciliteiten betrof. De Saegers voorstel om ze te beperken tot de Franstaligen die in 1963 in de randgemeenten woonden, haalde het niet, maar de vraag of het al dan niet om een tijdelijk regime ging, werd niet echt beantwoord, zodat beide partijen een eigen interpretatie naar voor konden schuiven. Ook in de tekst die bij het parlement werd ingediend, bleef men op de vlakte. Inzake het Brussels onderwijs, de taalverklaring en het Nederlands in het Vlaamse bedrijfsleven konden de Vlaamse onderhandelaren nog wel een aantal toegevingen in de wacht slepen.¹⁰⁶

VABT en VU hielden ook nu aan hetzelfde scenario vast. De VU had inderdaad alles te winnen bij een regeringscrisis en nieuwe verkiezingen. De tegemoetkomingen aan de Vlamingen werden dus geminimaliseerd en opnieuw ging alle aandacht naar de 'roof' van de faciliteitengemeenten. De 11de juli werd uitgeroepen tot een 'rampdag' voor de Vlaamse gemeenschap en het akkoord van Hertoginnedal als verraad bestempeld. De Saeger moest de meest scherpe aanvallen incasseren en de derde mars werd aangekondigd en in het teken van het federalisme geplaatst.¹⁰⁷ De angst voor verkiezingen, voor het ontslag van De Saeger en een open crisis in de katholieke partij en ook de druk uitgeoefend door de invloedrijke P.W. Segers zetten er de Acht toe aan het compromis toch te steunen, ook al was het volgens Verroken 'met de dood in het hart'. Meerdere CVP-mandatarissen vonden het vervolgens nodig het akkoord bij hun plaatselijke partijaanhang te verdedigen. Dat de balans uiteindelijk positief was voor Vlaanderen, vormde het hoofdthema van hun defensieve strategie.¹⁰⁸

Ondanks de kritiek van de radicalere Franstaligen, vond de PSC het raadzamer de partijeenheden te bewaren. Die motieven wogen ook door bij de PSB. MPW en het blad van de socialistische vakbond, *La Wallonie*, waren niet te spreken over de vergaande toegevingen aan de Vlamingen vanwege de PSB, maar na de tuchtmaatregelen die enkele maanden voordien naar aanleiding van de Wet op de ordehandhaving genomen waren, slaagde Collard er nu gemakkelijker in de partijgelederen te doen sluiten. Het Bureau stemde met het compromis in en *Le Peuple* had het

¹⁰⁶ M. Liebman, 'La crise gouvernementale', 12-13; *Gazet van Antwerpen*, 8 juli 1963, 1, 2-8; 10 juli 1963, 1-7; *Le Peuple*, 6 juli 1963, 1; *La libre Belgique*, 6 juli 1963, 1; *De Standaard*, 8 juli 1963, 1.

¹⁰⁷ L. Haagdorens, 'De mobilisatie', 158; R. Verhiest, 'De CVP-PSC en de Vlaamse kwestie in de jaren 1961-1965' (Onuitgegeven licentieverhandeling, VUB, 1981, 196-204); J. De Saeger, Hertoginnedal. Enkele opfrissingen van het geheugen of over een taaie legende (Archief J. De Saeger).

¹⁰⁸ R. Verhiest, 'CVP-PSC', 196-204; *Het Volk*, 10 juli 1963, 1-5; *De Standaard*, 10 juli 1963, 2; Interview met G. Hertecant, 1987; J. Verroken, *Twintig jaar*, 126-127.

over «*le régime des facilités assez large*».¹⁰⁹

De parlementaire fase die er onmiddellijk op volgde, hield dan ook nog weinig verrassingen in. De VU diende het ene amendement na het andere in om het 'verraad' van de CVP goed aan de kaak te stellen, maar bleef uiteraard geïsoleerd. De liberale oppositie stelde weinig voor. De spanningen die het Nationaal Pact tussen Frans- en Nederlandstaligen had veroorzaakt, vormde immers geen goede basis voor een krachtige oppositie. De meerderheidspartijen hielden zich aan de afspraken en, op een discussie over de vice-gouverneur en een paar dissidente CVP-stemmen na, ontmoette het akkoord nog weinig tegenstand.¹¹⁰ Met andere woorden, het parlement speelde in deze zaak geen enkele wetgevende of controlerende rol meer.

Enkele slotbedenkingen

Politieke besluitvorming verloopt niet altijd volgens de lijnen van strikt rationeel opgebouwde processen. De totstandkoming van de wetgeving kan ook door weinig interne samenhang worden gekenmerkt en soms zelfs vrij verwarrend overkomen, omdat irrationele, subjectieve en toevallige factoren een belangrijke rol spelen. Het uiteindelijke resultaat is dan slechts te begrijpen als men rekening houdt met de machtsverhoudingen zoals die zich in elke fase van het proces ontwikkelen. De besluitvorming inzake de Brusselse rand is ontegensprekelijk een illustratie van dergelijke beleidsvorming. Het proces bestond uit een permanent zoeken naar evenwichten tussen extremer en meer gematigde actoren. Alternatieven werden bijgeschaafd, gecombineerd, aangepast en herwerkt. Soms had men zelfs de indruk dat de doeleinden aan de middelen werden aangepast. Lefèvres aanbechtingsvoorstel kon in ieder geval tot een dergelijke interpretatie aanleiding geven. Het zicht op de problematiek was bij alle besluitvormers ook niet altijd even diepgaand. Zouden de onderhandelingen bijvoorbeeld geen andere wending genomen hebben als Verroken zijn plannen zelf had kunnen verdedigen op Hertoginnedal? En hadden deze plannen niet meer aandacht kunnen krijgen als het compromis niet onder dergelijke tijdsdruk zou gestaan hebben? Die tijdsdruk heeft heel de periode door het besluitvormingsproces in sterke mate beïnvloed. Daardoor vierde het pragmatisme hoogtij en werd er uitsluitend met wisseloplossingen gewerkt die compromissen mogelijk maakten. Niet zelden ont-

¹⁰⁹ J. Tyssens, 'De Mouvement Populaire Wallon', 18; *Le Peuple*, 6 juli 1963, 1; 8 juli 1963, 1; Interviews met H. Fayat, G. Kreveld, A. Van der Speeten, 1988.

¹¹⁰ *Parlementaire Handelingen*. Kamer van Volksvertegenwoordigers. Zitting 1962-63, 9, 10 en 11 juli 1963; *Idem*, Senaat. Zitting 1962-63, 23, 24, 25 en 26 juli 1963.

stonden er op die manier uitzonderlijk complexe beslissingen. Elke fase legde weliswaar deze mechanismen bloot, maar het 'conclaaf' van Hertoginnedal vormde terzake toch het culminatiepunt.

Waarom de besluitvorming op deze vrij verwarde wijze verliep, is niet zo moeilijk aan te geven. We hadden het al over de zeer uiteenlopende visies die de betrokkenen erop na hielden, over het zeer ingewikkelde en snel wijzigende krachtenspel dat zich zowel langs Nederlandstalige als langs Franstalige zijde ontwikkelde, over de talrijke actoren die er een rol in speelden, terwijl ook het gewicht van het verleden zwaar doorwoog op het proces. De materie zelf liet zich ook al niet gemakkelijk politiek manipuleren. Taalattitudes zijn immers afhankelijk van tal van ingewikkelde sociaal-psychologische factoren, daar waar politieke besluitvorming juist duidelijke situaties, toepasbare criteria en vaste normen veronderstelt. Hoe gecompliceerder de linguïstische situatie — en niemand zal ontkennen dat dit in de Brusselse randzone het geval is — des te meer problemen stellen er zich bij het formuleren van de doelstellingen, de uitwerking van de alternatieven, het eigenlijke wetgevende werk en de toepassing ervan. Alle betrokken partijen ervoeren dit in 1962-63. Maar ook de machtsverhoudingen waren in die periode niet echt goed afgebakend, waardoor politici de evolutie niet altijd correct inschatten en voor verrassingen werden gesteld. Dat was ongetwijfeld het geval voor de Franstalige en Waalse linkerszijde. De nationale socialistische partijinstanties onderschatten bijvoorbeeld het feit dat de arbeidersbeweging vanuit de tewerkstellingsproblematiek aandacht ging schenken aan taalkwesties. Met de rol van het MPW en de vakbond terzake werd alleszins onvoldoende rekening gehouden. Bracops kon enkel maar zo'n essentiële rol spelen omdat hij tussen beide milieus een brug sloeg. Aan Vlaamse zijde deed het fenomeen zich in nog sterkere mate voor. Daar kan men zelfs van een echte 'fronde' spreken. De Vlaamse CVP-vleugel, of alleszins een belangrijk deel ervan, zette zich af tegen de eigen partij en de eigen ministers. De buitenparlementaire acties vanwege de Vlaamse beweging die daar aan ten grondslag lagen, maakten dat de politieke krachtsverhoudingen zeer snel wisselden. Het was in een dergelijke labiele, weinig voorspelbare constellatie dat de regering haar taalontwerpen door het parlement diende te loodsen. Dat er op de achtergrond weinig geëxpliciteerde maar in concrete voorstellen verpakte grondspeculaties en immobiliënbelangen aanwezig waren, maakte het besluitvormingsproces uiteraard nog moeilijker. Dat lobbywerk had immers volledig achter de schermen plaats en ook voor de regeringsleden was het soms moeilijk om er greep op te krijgen.

Al deze factoren hadden tot gevolg dat de regering met veel moeite slechts op dezelfde lijn kon zitten als haar parlementaire meerderheid. Een permanente crisissfeer hing in de lucht. Vandaar dat er naar de minder orthodoxe middelen van de 'pacificatiedemocratie' gegrepen werd. Het parlement werd dus zoveel mogelijk uitgeschakeld. Slechts in de beginfase respecteerde men de normale parlementaire praktijken. Daarna werd er vooral achter de schermen en in kleine, besloten comités vergaderd en

zelfs pogingen ondernomen om de pers het zwijgen op te leggen. Leidende politieke figuren en parlementaire deskundigen konden op die manier het besluitvormingsproces domineren. Verroken en Bracops waren twee voorbeelden van de laatst genoemde categorie. De persoonlijke relaties van de deelnemers aan deze gremia met de prominente leden van de drukkingsgroepen kregen daardoor een veel grotere impact. Bestuursleden van VABT zoals Amter of krantenredacteuren zoals K. De Witte en M. Ruys werden in staat gesteld om op een zeer actieve wijze deel te nemen aan de besluitvorming en ze te beïnvloeden. De drukkingsgroepen benutten immers de ruimte die ontstaan was tussen de CVP en een deel van haar electoraat. Aan Franstalige zijde doken dezelfde mechanismen op. Ook daar moest de rol van de leiders van pressiegroepen en krantenredacteuren niet onderschat worden, evenmin trouwens als die van de immobieliënmaatschappijen. Omdat ze deel uitmaakten van het unitaristisch gezinde establishment, bleven de partijvoorzitters de regering wel steunen. Ze stonden in nauw contact met de premier en de ministers en vervulden een belangrijke mediërende rol naar de parlementaire fracties toe. Zij zorgden er immers voor dat de regering en de meerderheidsfracties met elkaar in contact bleven, bemiddelden tussen beide en stonden er uiteindelijk voor in dat de troepen ook volgden, waarbij autoritaire middelen soms niet geschuwd werden. Het parlement werd met andere woorden herleid tot een instelling die ratificeerde en geen eigen wetgevende of controlerende inbreng had in deze materie.

Het compromis dat met behulp van deze pacificatiemiddelen tot stand kwam, bezat begrijpelijkerwijs heel specifieke kenmerken. Op de een of andere wijze moesten alle betrokken partners er zich kunnen in terugvinden. Daarin slaagde men op Hertoginnedal. De meest complexe oplossingen zagen er het licht. Is de concrete invulling van het faciliteitenconcept er geen overtuigend voorbeeld van? Beide tegenstanders moesten het eindresultaat aan de achterban als een overwinning kunnen presenteren en dus voldoende toegevingen in de wacht slepen. Ook op dat vlak waren de onderhandelaars kennelijk tevreden. Dat men ten aanzien van de niet echt opgeloste knelpunten vaag bleef, behoorde tot diezelfde pacificatieregels. Beide partijen moesten immers hun eigen visie kunnen geven. Het taalgebruik van de mandatarissen, de bestuurlijke indeling, de taak van de vice-gouverneur, de duur van de faciliteiten: over al deze thema's bleef de grootste onduidelijkheid bestaan. Verschillende studies in dit congresboek tonen aan dat deze vage formuleringen het voorwerp werden van tegenstrijdige interpretaties en een bron van permanente contestaties en zelfs van hooglopende politieke conflicten en een zeer moeizaam tot stand gebrachte jurisprudentie. De hete hangijzers afvoeren, maakte evenzeer deel uit van de pacificatietactiek. De druk om toch een compromis te bereiken was vooral in de laatste fase zo groot dat men sommige problemen gewoon voor zich uitschoof. De wijze waarop men het probleem van de vice-gouverneur behandelde, stond daarvoor model. Zeer belangrijk ten slotte was de mogelijkheid die de betrokken partijen geboden werd om toekomstverwachtingen uit te spelen. De duur van het faciliteitsysteem

was in dit dossier een sleutelelement voor de Franstaligen. Niet enkel de grondprijzen maar ook hun politieke macht stonden er onmiddellijk mee in verband. Over het al dan niet tijdelijke karakter van het systeem werd zoals we zagen geen uitsluitsel gegeven. Dat maakte het voor de Franstaligen mogelijk om de toekenning van de faciliteiten als een stap in de richting van 'Groot-Brussel' te zien, zodat de uitwijking naar de randgemeenten aantrekkelijk bleef en verder gestimuleerd kon worden. Het resultaat is gekend: de Franstalige concentraties stegen en ook het electorale gewicht van de kiezers uit deze randgemeenten nam voor de Brusselse politici toe, waardoor de Franstalige partijen, met het FDF op kop, zich nog sterker om de belangen van deze uitwijkelingen gingen bekommeren, er machtsposities opbouwden, de taalwetten zoveel mogelijk in de richting van het personaliteitsbeginsel interpreteerden en hun conflicten met Vlaanderen een escalatie kenden.

In het licht van de verdere evolutie kan het randzone-compromis van Hertoginnedal als een van de laatste unitaristische overwinningen worden gezien. Het werd ooit als *«la révolte des modérés»* gekarakteriseerd. Terecht, want het ontwerp had de steun van het unitaristische establishment (de top van de traditionele partijen, het hof, de regering en de sociaal-economische kringen). Het was echter de laatste keer dat taalconflicten binnen de unitaire staat en via taalwetten opgelost werden. Maar paradoxaal genoeg werd in Hertoginnedal tegelijkertijd de baan geëffend voor de doorbraak van het federalistische gedachtengoed. Federalistische oplossingen zijn immers slechts mogelijk wanneer de territoriale afbakeningen duidelijk vastliggen. En voorzag Hertoginnedal terzake niet in het sluitstuk? De ambigue oplossing met betrekking tot de arrondissementele indeling van de zes gemeenten, stond immers niet de strikte begrenzing van het tweetalige gebied in de weg. Zowel voor de Vlaamse als de Waalse en de Franstalige Brusselse beweging vormde Hertoginnedal bovendien een kristallisatiepunt. Voor de federalistisch gezinde VU zag de toekomst er goed uit. De flamingantische drukkingsgroepen hadden met succes hun krachten kunnen meten en de toegeving inzake de faciliteiten vormde een uitstekend wapen om federalistische oplossingen op de politieke agenda te krijgen. Het door unitaristen uitgedokterde compromis konden de radicale flaminganten immers presenteren als het resultaat van de ondemocratische machtspositie van de Franstalige bourgeoisie in België. De reacties van francofoon Brussel versterkten hen uiteraard in die mening en gaf hun campagne in Vlaanderen nog meer armslag. Het federalisme werd op die manier ook bespreekbaar in de andere partijen van Vlaanderen. In Franstalig België werd het proces vooral in vakbondskringen ook begeleid door wallingantische reacties, niet zozeker omdat men de Brusselse expansie zo gunstig gezind was, maar wel omdat de economische ontwikkeling in Vlaanderen in schril contrast stond met de economische achteruitgang van Wallonië en men de toegevingen aan de Vlaamse Beweging vooral als een aanval op de tewerkstelling van eentalige Walen zag en de Waalse vrees voor politieke minorisatie erdoor versterkt werd. Dat Franstalig Brussel zich helemaal niet kon terugvinden in het compro-

mis van Hertoginnedal, had tot gevolg dat ook in die kringen een sterke politieke beweging ontstond die voor de oprichting van een autonoom Brussels gewest ging opkomen.

Eric Van De Castele
Van Hertoginnedal (1963) naar de Egmont- en
Stuyvenbergakkoorden (1977-1978)

Een analyse van de problematiek 'Brussel en de rand'¹

Op 18 februari 1970 verklaarde eerste-minister G. Eyskens dat 'de unitaire staat, met zijn structuur en zijn werkwijze, door de gebeurtenissen achterhaald is'. Op 10 oktober 1978 brengt L. Tindemans de Egmont- en Stuyvenbergbesprekingen de doodsteek toe met de verklaring dat de Grondwet 'geen vodge papier is'. Daarmee werd een woelige communautaire periode afgesloten. Intussen werden niet minder dan negen regeringsherschikkingen doorgevoerd. Zo'n acht communautaire onderhandelingsronden passeerden de revue.²

De wijze waarop de communautair woelige jaren zeventig een bijzondere plaats innamen in het federaliseringsproces, maakt het onderwerp uit van

¹ Bijzondere dank gaat uit naar prof. E. Witte (VUB) voor haar constructieve aanmerkingen bij een eerste versie van deze bijdrage. Veel dank ben ik ook verschuldigd aan O. Coenen voor de inzage van zijn persoonlijk archief en zijn bereidheid om talrijke vragen te beantwoorden. Ook de studiedienst van het Vlaams Economisch Verbond ben ik dank verschuldigd, voor de inzage in hun archief. Prof. V. Leysen, ere-voorzitter van het VEV, nam ook een eerste lezing van de bijdrage voor. Bovendien werd hij bereid gevonden een aantal vragen te beantwoorden, waarvoor onze hartelijke dank. Dezelfde dankbetuigingen gaan uit naar E. Jacobs, gewezen verkeersspecialist op de studiedienst van het VEV. Zijn bereidwillige en geduldige medewerking verleenden me een vernieuwd inzicht in de randproblematiek. Ook H. Schiltz zag er niet tegen op meerdere malen een interview toe te staan, waarvoor dank. Tenslotte dank ik de Katholieke Universiteit van Brussel voor de logistieke steun, collega J. Martens (KUB) voor de morele steun en prof. M. Swyngedouw (KUB) voor het beschikbaar stellen van kostbare tijd.

² Staatshervorming van 1968-1971, het akkoord van Terhulpen, de onderhandelingen te Steenokkerzeel, de Wet - Perin-Vandekerckhove, de Lambertmont-besprekingen, de Vaast Leysen-besprekingen, De commissie van de 36, de Egmont- en Stuyvenbergonderhandelingen.

onze bijdrage. De aandacht wordt toegespitst op het probleem 'Brussel en de rand'. Indien nodig, zullen de communautaire spanningen in Brussel en de rand gesitueerd en geduid worden tegen de achtergrond van het globale en conflictgeladen federaliseringsproces.

Hertoginnedal en de staatshervorming van 1970

In 1963 werden in het kasteel van Hertoginnedal aan de Franstaligen in de zes randgemeenten³ rond Brussel beperkte taalfaciliteiten toegekend. Het was niet duidelijk of de faciliteiten⁴ als een overgangsmaatregel werden aangezien om de aanpassing van de ingeweken Franstaligen aan het Nederlandstalig grondgebied te vereenvoudigen. De vraag of het al dan niet om een tijdelijk regime ging, werd niet echt beantwoord. Ook over het taalgebied waartoe de randgemeenten zouden behoren werden geen concrete afspraken gemaakt.⁵ Het bestuur van de betrokken gemeenten bleef wel centalig, maar het administratief toezicht op de faciliteitengemeenten behoorde de nationale overheid toe. De zes faciliteitengemeenten vormden een apart arrondissement dat noch tot Vlaanderen, noch tot Wallonië behoorde.

De Grondwetgever van 1970 verankerde de territorialiteit. D.m.v. art. 3-bis werden de taalgebieden territoriaal omschreven. Het tweetalig gebied Brussel-hoofdstad bleef beperkt tot de negentien gemeenten. De zes randgemeenten rond Brussel behoorden tot het Nederlandstalig arrondissement Halle-Vilvoorde. Binnen het Nederlands ééntalig taalgebied — waartoe de randgemeenten behoren — moesten alle handelingen van openbare diensten verricht worden in de taal van het gebied en de overheidspersonen dienden de taal van het gebied te gebruiken. Faciliteiten bleven uitzonderingen. Ze konden geen afbreuk doen aan de taalhomogeniteit en evenmin beschouwd worden als een progressieve gelijkenschakeling van de beide talen.⁶

³ De zes randgemeenten zijn: Wemmel, Wezembeek-Oppem, Kraainem, Sint-Genesius-Rode, Linkebeek en Drogenbos.

⁴ Per gemeente moesten er een paar bedienden aanwezig zijn om personen die een andere dan de streektaal hanteren, te woord te kunnen staan en te helpen. Indien een aantal Franstalige ouders erom vroegen konden in die gemeenten bovendien Franse kleuter- en lagere scholen worden opgericht. Zie: G. Fonteyn, *De zes faciliteitengemeenten* (Brussel, 1984), pp. 56, 60.

⁵ E. Witte, 'Faciliteiten voor taalminderheden in de Brusselse rand. Een analyse van hun totstandkoming (1962-1963)', *Taal en Sociale Integratie* (1993), p. 25.

⁶ Deze juridische interpretatie werd herhaaldelijk bevestigd door juridische adviezen en arresten van de Raad van State, niet alleen door de Nederlandse, maar ook door de Franse Kamer. Zie: A. Beirlaen, 'Recente juridische ontwikkelingen in verband met het faciliteitenprobleem', *Taal en Sociale Integratie*, 12 (1989), pp. 59-73.

De staatshervorming van 1970 richtte Nederlandse en de Franse cultuurgemeenschappen op met een eigen wetgevend orgaan. De Nederlandse en de Franse cultuurraden konden voor hun culturele aangelegenheden, voor sommige aspecten van het onderwijs, voor de samenwerking tussen de cultuurgemeenschappen en de internationale culturele betrekkingen, decreten uitvaardigen, die 'kracht van wet' hadden in het Nederlands en Frans taalgebied, alsmede ten aanzien van de instellingen gevestigd in het tweetalig gebied Brussel.⁷ Instellingen die activiteiten ontwikkelden ten behoeve van de twee cultuurgemeenschappen tegelijk, vielen onder de bevoegdheid van het nationale parlement.

In navolging van de Franstalige aspiraties werd de 'sociaal-economische autonomie' met als institutioneel verlengstuk de oprichting van de drie gewesten Vlaanderen, Wallonië en Brussel, als grondbeginsel, d.m.v. art. 107quater, in de Grondwet ingeschreven. Op 18 februari 1970 legt de regering - Eyskens-Merlot-Cools een synthesevoorstel voor, waarin het begrip regionalisatie voor het eerst aan de orde kwam. Volgens het synthesevoorstel zouden de drie gewesten erkend worden. Hun organen en bevoegdheden zouden worden vastgelegd. Een wet zou de bevoegdheden van de gewestraden bepalen, met uitsluiting van de bevoegdheden bepaald in art. 23 die de taalwet regelt en de bevoegdheden vervat in art. 59bis waarin de bevoegdheden van de cultuurraden worden opgesomd.⁸

In 1971 werd in de hoofdstad Brussel een agglomeratieraad en -college opgericht. Hun bevoegdheidsimpact was zeer bescheiden. In feite moest de agglomeratie de coördinatie van de gemeentelijke activiteiten aanmoedigen en kregen ze een aantal bevoegdheden (brandweer, bescherming leefmilieu etc.) van de gemeenten, de provincie of het rijk toegewezen. Deze bevoegdheden werden uitgeoefend d.m.v. besluiten en verordeningen. De agglomeratieraad werd ingedeeld in een Nederlandse en een Franse taalgroep. In afwachting van de uitvoering van de Grondwet werden bij wet een aantal bepalingen ingeschreven ter bescherming van de Nederlandstalige minderheid te Brussel. Binnen de agglomeratieraad kon de alarmbelprocedure worden ingeroepen ter bescherming van de Nederlandstaligen. Bleek men het uiteindelijk niet eens te zijn, dan besliste de nationale ministerraad. Het uitvoerend College werd door de wet van 26 juni 1973, de voorzitter uitgezonderd — paritair samengesteld. Het college werd belast met de uitvoering van de in de raad genomen beslissingen, maar ook met de uitvoering van wetten, decreten en provinciale besluiten.

In art. 108ter van de Grondwet werd ook de oprichting voorzien van een

⁷ P. Berckx, *150 jaar institutionele hervormingen in België. Door ruime federale macht naar een nieuwe Belgische eendracht* (Antwerpen, 1990), pp. 231-355.

⁸ *Ibidem*, p. 238; G. Eyskens, *Het laatste gesprek. Herinneringen aan 40 jaar politiek leven. Interview opgetekend door J. Smits* (Kapellen-Brussel, 1988), p. 183.

Nederlandse en een Franse cultuurcommissie, die wat hun specifieke bevoegdheden betrof, de agglomeratieraad vertegenwoordigden. Samen vormden ze de verenigde commissies. De leden van de commissies werden door de taalgroepen van de agglomeratieraad gekozen. De commissie stelden een programmatie op voor de oprichting, het beheer en de betoelaging van de culturele- en onderwijsinfrastructuur. De commissies konden als inrichtende machten optreden inzake voorschoolse, naschoolse en culturele aangelegenheden en inzake onderwijs, het universitair onderwijs uitgezonderd. De commissies bezaten geen normatieve bevoegdheid. Hun rol was eerder adviserend, aanvullend en soms uitvoerend. Slechts indien de andere inrichtende machten als bijv. de wetgevende macht of de provincie in gebreke bleven konden de commissies — onder stricte voorwaarden — hun rol opeisen. De cultuurcommissies konden besluiten en verordeningen uitvaardigen, maar die moesten dan wel ter goedkeuring aan de Koning worden voorgelegd. De commissies ressorteerden onder de ministers van Nationale Opvoeding en Cultuur.⁹

De staatshervorming van 1970 en het compromis van Hertoginnedal trokken een dynamiek op gang. De standpunten en de belangen van de partijen en de gemeenschappen werden aangepast. Compromissen met betrekking tot het probleem Brussel werden gekoppeld aan een vergelijk voor de randgemeenten. De problematiek 'Brussel en de rand' werd ingebed in de discussie omtrent de driedelige gewestvorming en de tweeledige gemeenschapsvorming. Door de non-oplossing van Hertoginnedal en sommige, voorlopige, vage bepalingen uit de staatshervorming van 1970 schakelden de gemeenschappen over op het innemen van harde communautaire standpunten.

Zo wensten de Waalse autonomisten een volwaardige gewestvorming, terwijl de Grondwetgever in 1970 de taalgebieden wel territoriaal had afgebakend, maar deze gebieden geen bevoegdheden, noch instellingen had toegekend.¹⁰ De verdere uitvoering, van art. 107quater bleef op zich wachten.¹¹ Het artikel straalde een procedurele en inhoudelijke ambiva-

⁹ Th. Luykx & M. Platel, *Politieke Geschiedenis van België* (Antwerpen, 1985), pp. 598-602; G. Eyskens, *Het laatste gesprek*, pp. 184-193; P. Berckx, *150 jaar institutionele hervormingen*, p. 203-210.

¹⁰ P. Berckx, *150 jaar institutionele hervormingen*, p. 284.

¹¹ Het trio Merlot-Terwagne-Cools sprak zich in 1967 uit over autonome geweststructuren. Gaston Eyskens nam in 1968 het trio in zijn kabinet op en zou samen met hen de gewestvorming realiseren. Zie: R. De Feyter, 'De algemene voorzitter VEV (1970-1976)', in *Vriendenboek V. Leysen* (Tielt, 1991), pp. 75-78. Maar, de aanvankelijke opties — zoals een rechtstreekse verkiezing van de gewestraden — werden echter gauw verlaten voor een heel wat restrictievere regionalisering. Volgens J. Brepoels moest de Grondwetsherziening verzoend worden met de belangen van de financiële groepen. De socialistische fractie had bevoorrechte bindingen kunnen aanknopen met vernieuwde groepen in de bankwereld, met multinationale ondernemingen en plaatselijke belangengroepen. Vandaar dat een belangrijke socialistische fractie meer aanleunde

lentie uit.¹² De Grondwet bepaalde niet welke bevoegdheden aan de gewesten toekwam. In feite konden alle bevoegdheden aan de gewesten worden toegekend, behalve deze vervat in art. 23 en art. 59bis. Het artikel kon dus zowel beperkt als ruim worden opgevat, temeer omdat de juridische draagkracht van de gewesten nauwelijks werd verduidelijkt. Indien de gewesten wetgevende bevoegdheden kregen toegewezen, bleek dit dan ook van toepassing voor het Brussels gewest? Kortom, art. 107quater bleef de deur openhouden voor het innemen van meerder interpretaties en toekomstverwachtingen. De beide gemeenschappen konden er hun hardnekkige symbolen in herkennen. Het stadium van de 'onvoldragen gewestvorming' werd nauwelijks overbrugd, vooral omdat het probleem Brussel en zijn begrenzing er inherent deel van uitmaakte. Omdat artikel 107quater zowel ruim als beperkt kon worden opgevat, bleven ook de tegenstellingen tussen de autonomisten en de unitaristen onbeslecht.

In art. 107quater zagen de Brusselse francofonen een aangepaste bevestiging van het adagium «*Bruxelles, région à part entière*». Zij meenden uit de bepalingen van de constituant van 1970 een gelijkwaardiging van de drie gewesten te zien. Alsnog werd die discussie op de lange baan geschoven. Brussel-hoofdstad vormde geen autonome regio. Integendeel. Er werden enkel regionale grenzen getrokken, terwijl de Brusselse agglomeratie een tweeledigheid uitstraalde (pariteit, taalgroepen, alarmbel). De nadruk kwam te liggen op de verplichte samenwerking tussen de twee gemeenschappen, die uiteindelijk resulteerde in een strakke bevoogding van de paritaire nationale overheid. Die eerste aanzetten tot tweeledigheid voldeden aan de wensen van de Vlaamse gemeenschap: er werd vermeden dat een autonoom Brussels gewest in samenwerking met Wallonië, de Vlamingen in een minderheidspositie zou drukken. De Brusselse agglomeratie kreeg dan ook geen toereikende, autonome bevoegdheden. Ze bleek een intermediaire structuur te zijn, die op dezelfde voet werd geplaatst als de andere agglomeraties in Antwerpen, Charleroi, Gent en Luik.

Toch radicaliseerde de oprichting van het de Brusselse agglomeratieraad de aaspraken van het FDF. De agglomeratieverkiezingen van 1971¹³

bij de traditionele, unitair gerichte holdings. Mede daarom bleef een doorgevoerde gewestvorming in het ijl hangen, want ook de CVP hield er strakke relaties op na met de unitair gerichte ondernemingswereld. Zie: J. Brepols, 'De Vlaamse socialisten: vernieuwen, maar hoe?', *De Nieuwe Maand*, 4 (1980), p. 350.

¹² Eerst moest het worden goedgekeurd met een bijzondere meerderheid. Voor de uitvoering van de wet werd verwezen naar de bijzondere wetgever. Maar, zonder een nieuwe Grondwetsherziening konden steeds nieuwe bevoegdheden aan de gewesten worden toegekend.

¹³ In 1970 waren waarborgen voorzien voor de Brusselse Vlamingen in de agglomeratieraad. Die werden echter op sluwe wijze omzeild door de Franstaligen met behulp van de agglomeratieraadsverkiezingen van 1971. Op haar lijsten plaatste het Rassemblement Bruxellois, bestaande uit partijleden van

bezorgden het FDF immers een absolute meerderheid en in 1970 werd aan de Franstaligen het «*liberté du Père de famille*»-principe toegekend. het Nederlandstalig onderwijs in Brussel boerde sterk achteruit,¹⁴ terwijl de Nederlandse sociaal- medische sector amper van de grond kwam.¹⁵

In analogie met de aspiraties te Brussel trachtten de Franstaligen, aangevoerd door het FDF en de PSC, van art. 107quater gebruik te maken om de tweetalige Brusselse agglomeratie uit te breiden naar Waals Brabant, via de gemeente Sint-Genesius-Rode (de beruchte 'corridor' of verbinding). Bovendien maakte het al dan niet tijdelijk karakter van het faciliteiten-systeem het voor de Franstaligen mogelijk om de toekenning van de faciliteiten als een stap in de richting van 'Groot-Brussel' te zien.¹⁶ Ondertussen poogden de Franstaligen — via de faciliteiten — de vastlegging van de taalgrens te omzeilen. Op deze manier zouden de randgemeenten een tweetalig statuut verkrijgen, in het verlengde van de Brusselse agglomeratie. De Franstaligen bleken aardig op weg om deze aanspraken te realiseren. Langzamerhand leidden de faciliteiten dan ook naar een zachte vorm van tweetaligheid in het Vlaamse randgebied. De Vlaamse randgemeenten vormden als het ware een 'vierde paritaire gemeenschap', omgeven door gewestgrenzen, samenvallend met de taalgebieden, die territoriaal werden verankerd, zonder dat het Vlaams gewest een taaltoezicht kon uitoefenen op haar bestuurders.¹⁷ Het uiteindelijk toezicht op

het FDF, de PLP en de PSC, een aantal nep-Vlamingen op verkiesbare plaatsen. Aan de kiezers werd aangeraden een lijststem uit te brengen. Twaalf van de vijftien nep-Vlamingen werden verkozen. Het RB behaalde de absolute meerderheid. Bovendien verorverde ze op die manier de mandaten in het Brussels uitvoerend college, die normaliter aan de Vlamingen waren voorbehouden. Zie: G. Anthoon, 'Brussel: ingewikkelde pacificatie of een eenvoudige verfransing?', *Jura falconis*, 4 (1978), pp. 500-501.

¹⁴ M. De Metsenaere, 'De taalverhoudingen sinds Hertoginnedal', *Taal en Sociale Integratie*, 12 (1989), p. 54.

¹⁵ Volgens de taalwet van 1966 moest op 1 september 1973 in de openbare ziekenhuizen een taalpariteit bereikt worden tussen het aantal Nederlandstalige en Franstalige artsen. Toch waren in januari 1975 slechts 18% Nederlandstalige artsen in de openbare ziekenhuizen tewerkgesteld. Zie: F. Louckx, 'Vlamingen tussen Vlaanderen en Wallonië. Taalaanvaardings- en taalontwikkelingsprocessen in een meertalige situatie bekeken vanuit de sociologische literatuur over ethnische en raciale verhoudingen', *Taal en Sociale Integratie*, 5 (1982), p. 206.

¹⁶ E. Witte, 'Faciliteiten voor taalminderheden in de Brusselse rand'.

¹⁷ De evolutie naar tweetaligheid in het Vlaamse randgebied kon o.m. afgelezen worden van de gemeenteraadsverkiezingen van 11 oktober 1970. In de randgemeenten boekten de pro-Brusselse, vaak tweetalige lijsten, een gevoelige vooruitgang in vergelijking met zes jaar voordien. Deze trend zette zich door bij de parlementsverkiezingen van 7 november 1971. De eentalige Nederlandstalige lijsten die zich tegen een paritaire machtsdeelname in de randgemeenten verzetten, behaalden bij de gemeenteraadsverkiezingen van 11 oktober 1971 slechts 19,40% van de geldige stemmen. Zie: L. Holvoet, 'Het gewijzigd

de taalwetten kwam de nationale overheid toe. En die paritair samengestelde en moeizaam tot stand gekomen regeringen bleken niet de meest aangewezen organen om een strakke bevoogding van de taalwetten te realiseren.¹⁸ Het electoraal steeds sterker wordende FDF¹⁹ zette de traditionele Franstalige partijen onder druk,²⁰ terwijl in 2/3 van de gevallen de Franstaligen met succes de zo cruciale (voogdij)post van Binnenlandse zaken opeisten. De normatieve bevoegdheid m.b.t. de taalregeling en het toezicht op het taalgebruik in het tweetalig gebied, alsook in de zes randgemeenten, bleef immers in nationale handen. Ook m.b.t. de culturele materies en het onderwijs behield de nationale overheid de exclusieve bevoegdheid in Brussel-hoofdstad. De toepassing van het territorialiteitsprincipe — Brussel is een tweetalig gebied en de randgemeenten behoren tot een eentalig gebied — vertoonde uiteindelijk heel wat gebreken. De taalwetten werden minimaal toegepast, de uitvoeringsbesluiten werden uitgehold en onduidelijke compromissen, gepaard met tegenstrijdige juridische interpretaties ontglipten de territoriale geest van de wet. We gaan hier niet in op de talrijke voorbeelden die deze vaststellingen staven. Ze werden uitvoerig beschreven in de vorige edities van 'Taal en Sociale Integratie', evenals in dit Congresboek.²¹

De opties van het FDF gingen lijnrecht in tegen de andere politieke actoren. De eerste actor waarmee het FDF een relatie onderhield brengen we onder de gemeenschappelijke noemer 'de Brusselse Franstalige partijen'. Het hoeft geen betoog dat deze partijen niet konden instemmen met de meerderheidsaanspraken van het FDF. In 1971 slaagt het FDF erin de meerderheid te behalen in de Brusselse agglomeratie, maar in de gemeentelijke structuren moest de partij aankijken tegen een sterke socialistische concurrentie. Het FDF werd eerder geweerd uit de gemeentelijke coalities, dan ervoor uitgenodigd.²² De tweede actor die met het FDF in

politieke beeld in het kiesarrondissement Brussel', *Taal en Sociale Integratie*, 3 (1981), pp. 124-128.

¹⁸ E. Witte, 'Hertoginnedal 1963-1988. Ontstaan en evolutie van een taalcompromis', *Taal en Sociale Integratie*, 12 (Brussel, 1989), p. 28.

¹⁹ In 1971 wordt het FDF de vierde sterkste partij van het land, de sterkste partij binnen de Brusselse agglomeratie en de tweede sterkste formatie binnen de Franse gemeenschap. Zie: *CRISP*-dossier, nr. 793.

²⁰ Reeds in 1968 uitte het succes van het FDF zich in een radicalisering van de overige Franstalige partijen. Zo ondertekenden de Franstalige Brusselse politici op 11 juli 1968 het 'Manifest der 29', waarin de standpunten van het FDF werden uitgedragen. Opvallend was ook de klemtoon die werd gelegd op de band tussen Brussel en het randgebied. Zie: L. Holvoet, 'Het gewijzigd politiek beeld in het kiesarrondissement Brussel', p. 123.

²¹ Zie daarvoor E. Witte, 'Hertoginnedal 1963-1988' en M. De Metsenaere, 'De taalverhoudingen sinds Hertoginnedal', pp. 37-57.

²² In 1970 rijft het FDF 30% van de Brusselse gemeenteraadszetels binnen. Maar, na de coalitievorming wordt ze de zwakste Franstalige partij, met nog geen 15% van het totaal aantal schepenambten. De socialistische fractie, met 23%

competitie trad, kan voorlopig als het Nederlandstalig verenigings- en cultuurleven bestempeld worden. Doorheen de jaren zestig zou de constellatie van het Nederlandstalig gemeenschapsleven grondig muteren. Eerst werden de diverse Nederlandstalige verenigingen op een spontane wijze in een overkoepelend netwerk van lokale gemeenschapsstructuren opgenomen.²³ Dat leidde tot een stuwende lokale dynamiek. De taalwet bracht bovendien een significante toename teweeg van het aantal Nederlandstaligen in de gemeentelijke administratieve diensten.²⁴ In de tweede helft van de jaren zestig manifesteerde de structurele opbouw van het Nederlandstalige socio-cultureel leven zich zowel op lokaal- als op agglomeratievlak.²⁵ Vanuit privé-initiatief werd in 1972 de 'Agglomeratieraad voor het Plaatselijk Sociaal-Cultureel werk' — de APSKW — opgericht. Daardoor werden de gemeentelijke sociaal-culturele raden samengebracht in een overlegcentrum op agglomeratievlak.²⁶ Deze integratie van het lokaal verenigingsleven werd niet in het minst beïnvloed of bepaald door de diverse overheden. De staatshervorming van 1970 met de oprichting van de wetgevende culturele raden voorzag het Nederlandstalig cultuur- en verenigingsleven van een (te bescheiden) financiële injectie, de cultuurcommissie in 1972 leverde een structurele partijgebonden onderbouw. Daardoor werden de eerste aanzetten geleverd voor een overkoepelende dienstverlening.²⁷ Het Brussels verenigingsleven werd langzaam maar zeker aan de partij-instanties gekoppeld.²⁸ Deze institutionalisering leid-

van de gemeenteraadszetels, neemt 40% van de schepnamtben in. Zie: K. Deschouwer, 'Partijsystemen in beweging. Enkele kanttekeningen bij de partijpolitieke verhoudingen in de 19 gemeenten sinds 1964', *Taal en Sociale Integratie*, 12 (1989), pp. 87-97.

²³ Zonder enige inbreng van overheidswege werden de Verbonden van Vlaamse Verenigingen gemuteerd in socio-culturele raden, onder impuls van de Stichting Lodewijk De Ract. Zie: S. Parmentier, 'Het Nederlandstalig verenigingsleven te Brussel. Van dieptepunt naar ongekeerde hausse. De jaren zestig als aanloopperiode', *Taal en Sociale Integratie*, 12 (1989), pp. 107-109.

²⁴ In 1963 werden bijna 90% van het aantal betrekkingen in de gemeentelijke Brusselse administraties ingenomen door de Franstaligen. In 1970 was dit aantal verminderd naar 72%. Maar de paritaire verdeling van betrekkingen hleef op zich wachten. Zie: F. Louckx, 'Vlamingen tussen Vlaanderen en Wallonië', p. 189.

²⁵ S. Parmentier, 'Het Nederlandstalig verenigingsleven te Brussel', p. 109.

²⁶ F. Louckx, 'Vlamingen tussen Vlaanderen en Wallonië', p. 211; S. Parmentier, 'Het Nederlandstalig Verenigingsleven te Brussel', p. 126.

²⁷ S. Parmentier, 'Het Nederlandstalig verenigingsleven te Brussel', pp. 99-120; S. Govaert, 'L'action des deux communautés de la culture à Bruxelles: essai d'évaluation comparée', *Taal en Sociale Integratie*, 12 (1989), pp. 121-149.

²⁸ Deze trend drong zich o.m. door, omdat de Nederlandstalige partijen in de Vlaamse culturele raad via decreten instellingen konden oprichten in Brussel en de subsidies aan de cultuurcommissies werden geleverd door dotaties afkomstig van de nationale overheid. Bovendien werd het NCC partijpoliteiek samengesteld. Het hoeft dan ook geen betoog dat de partijen van deze situatie

de ertoe dat ook de Vlaamse partijen hun aanspraken op de inname van reële machtsposities in de Brusselse agglomeratie en de gemeentelijke structuren zagen ondersteund. Hoe ruimer en gecoördinerend de Nederlandstalige dienstverlening, hoe sneller de Vlaamse partijen in Brussel daarvan konden profiteren om een breder electoraat aan te spreken.²⁹

Daarenboven werd een groeiende Vlaamse solidariteit met de Brusselse situatie genoteerd. Deze soldariteit kaderde in een poging tot recuperatie vanwege de Vlaamse economische fracties, die parallel verliep met het stijgend economisch elan van Vlaanderen.³⁰ De sociaal-economische dynamiek ging gepaard met een institutionele recuperatie: op het moment dat de Vlaamse bevolkingsgroep zijn achterstand aan het inhalen is, wenste ze haar institutionele verworvenheden te activeren. Zo werd de toepassing van het Brussels- en randvergelijk als het symbool van een blijvende achterstelling in de Belgische staat ervaren.³¹

Die achterstelling kon economisch nog nauwelijks worden gerechtvaardigd, terwijl het bescheiden zelfbestuur van de wetgevende culturele raden zich onvoldoende kon uitstrekken naar de Brusselse structuren en het randgebied. Vandaar dat de Vlamingen alleszins de gelijkwaardiging van het Brussels gewest aan de overige gewesten onaanvaardbaar achtten, terwijl de problematiek van het randgebied moest geneutraliseerd worden met behulp van een duidelijke territoriale afbakening.

De parlementsverkiezingen van 10 maart 1974

Na de val van de regering - Leburton trachtte L. Tindemans een minderheidskabinet te vormen om het parlement een Grondwetgevende bevoegdheid toe te kennen. Deze poging mislukte door het verweer van de PSC. Parlementsverkiezingen werden uitgeschreven op 10 maart 1974. Met 1/5 van het aantal stemmen verloren de federalistische partijen 3% ten voordele van de traditionele partijen.

De verkiezingen brachten slechts lichte verschuivingen teweeg. De verschuivingen werden toegeschreven aan de economische crisis, waardoor de kiezer eerder zijn vertrouwen schonk aan de traditionele partijen. Toch moeten de opeenvolgende nederlagen van de BSP als een belangrijk gegeven beschouwd worden. In Vlaanderen wonnen de centrum-rechtse

zouden gebruik maken om de dienstverlening in eigen handen te nemen.

²⁹ Een eerste aanzet daartoe werd geleverd tijdens de agglomeratieverkiezingen van 1971: de Nederlandstalige gemeenschap ging er beduidend op vooruit. L. Holvoet, 'Het gewijzigd politieke beeld in het kiesarrondissement Brussel', p. 131.

³⁰ S. Parmentier, 'Het Nederlandstalig verenigingsleven te Brussel', p. 11.

³¹ E. Witte, 'Hertoginnedal 1963-1988', p. 20.

partijen aan belang. De Volksunie behield een voldoende ruim electoraat om probleemloos in coalities in te passen. In Wallonië werd de invloed van de PRL alsmaar uitgeschakeld. Wallonië evolueerde naar een tweepartijensysteem. De PSC en de PSB staan concurrentieel tegenover elkaar. In Brussel polariseerden de gemeenschappen verder. De Nederlandstalige partijen vertoonden een lichte stijging, vooral in het voordeel van de CVP, maar ook van de VU. Het FDF boekte zwaar verlies en kon geen meerderheidsaspiraties meer koesteren in de Brusselse agglomeratieraad.³²

De onderhandelingen te Steenokkerzeel

Na de parlementsverkiezingen werd L. Tindemans op 21 maart tot formateur benoemd. Hij wilde een tripartite vormen die in eerste instantie de werkloosheid en de inflatie zou bestrijden en in tweede instantie de staat zou hervormen. De socialisten spraken een veto uit tegen de liberalen. Dat resulteerde in een poging van L. Tindemans om een meerderheidskabinet te vormen van socialisten en christen-democraten. De socialisten weigerden echter een medewerking met de christen-democraten: hun standpunten inzake abortus, onderwijs, overheidsinitiatieven en gewestvorming lagen te ver uiteen. M.b.t. tot de gewestvorming wilden de christen-democraten slechts een voorlopige formule op basis van interprovinciale structuren. Door de gewestraden te laten samenstellen door Kamerleden wenste de CVP een band te behouden tussen de nationale en de gewestelijke organen. Vooral onder druk van het ABBV kon de socialistische fractie niet instemmen met deze formule.³³ Al bij al bleek dit toch een steriele discussie te zijn, want het kabinet kon immers geen tweederde meerderheid behalen.

³² In Vlaanderen kan vooral de CVP (+2,13%) maar ook de PVV (+1%) het electoraat van de VU (-1,99%) recupereren. De BSP verliest 2,29%, de CVP haalt 40% van het aantal stemmen in Vlaanderen, de PVV haalt 17,27% en bereikt hiermee een historisch maximum. De BSP haalt 22,26%, waardoor ze afdaalt naar een historisch dieptepunt. De VU haalt 16,78%. Deze partij stagneert en verliest haar derde plaats aan de liberalen. In Wallonië wint de socialistische fractie (+2,40%), terwijl de liberalen er een verlies lijden van 2,47%. Ook het RW gaat 2,5% achteruit. De PS wint 2%. De PSB is de sterkste Waalse partij met 36,83% van de stemmen. De PLP daalt naar 15,05%. In Brussel kijkt het kartel van FDF-pldp tegen een aanzienlijke nederlaag aan: -7,39%. Met 34% verliest het FDF vooral aan de PSB, maar ook aan de PSC. In Brussel kan de VU haar electoraat versterken. De PSC en de CVP gaan erop vooruit. Zie: W. Fraeys, 'Les élections législatives du 10 mars 1974', *Res Publica* (1974), pp. 517-535.

³³ Vlak voor de parlementsverkiezingen was een ABBV-BSP-akkoord tot stand gekomen die de rechtstreekse verkiezingen van de gewestraden eiste. Zie *De Standaard*, 5 april 1974 en Th. Luyckx & M. Platel, *Politieke geschiedenis van België*, pp. 650-654.

In feite werd de socialistische fractie in de oppositie gedrongen onder invloed van haar achterban: de Luikse- en Antwerpse federaties, de vakbonden, het weekblad *Links* en de jongsocialisten.³⁴ De partij-elite hield rekening met haar publiek, dat vreesde dat besparingen de posities zou ondermijnen. Slechts een oppositiekur kon de banden met de basis, het vertrouwen van de achterban en de eenheid van de partij herstellen.³⁵ Daarop wenste L. Tindemans allicht een minderheidskabinet met de liberalen te vormen. Ook de PSC verwenste de taalpartijen en koos voor een minderheidsregering in de hoop later de socialisten te overtuigen het kabinet uit te breiden.³⁶ Maar, F. Grootjans (PVV) en V. Leysen, voorzitter van het VEV, zetten L. Tindemans onder druk om de federalistische partijen bij een communautair beraad te betrekken. Met de hulp van de VU wensten de liberalen de socialistische fractie voor een behoorlijke tijd te elimineren. Een sterke regering met een tweederde meerderheid zou bovendien vermijden dat de federalistische partijen het economisch regeerwerk verlamden.

Ook de VU achtte de tijd rijp om de haast onveranderlijke traditie van CVP-BSP regeringen te doorbreken. De PVV en de VU stelden een plan in het vooruitzicht om de openbare financiën gedurende vijf jaar te saneren. De VU was bereid de galloperende inflatie te bestrijden en de sociale zekerheid te fiscaliseren als de staats Hervorming werd afgehandeld.³⁷ Daarop begonnen de onderhandelingen te Steenokkerzeel die deel uitmaakten van regeringsonderhandelingen, zonder de socialisten maar met de CVP, PSC, PVV, PLP, en voor het eerst in de geschiedenis werden de VU en het RW-FDF³⁸ bij regeringsonderhandelingen betrokken. De onderhandelingen verliepen in het grootste geheim en eindigden op 20 april 1974 na 23 uren onderhandelen met een negatief resultaat.³⁹ Door het uiteengroeien van de gemeenschappen, de polarisatie van de traditionele partijen en het betrekken van de federalistische partijen bij het communautaire

³⁴ *De Standaard*, 4-11 april.

³⁵ Er gingen steeds meer stemmen op om de partij te hernieuwen, haar te doen aansluiten met wat aan de basis leefde en de banden met de vakbonden nauwer aan te halen. Ook de middelpuntvliedende gewestvorming en de desastreuze Waalse economie. J. Brepoels, 'De Vlaamse socialisten: vernieuwen maar hoe?', pp. 352-356.

³⁶ *Gazet van Antwerpen*, 18 april 1974.

³⁷ H. Schiltz, 'Macht en onmacht van de Vlaamse beweging' (Antwerpen, 1982), pp. 10-11 en interview H. Schiltz, 27 augustus 1977.

³⁸ Het duurde nog een tijd vooraleer de federalistische partijen de onderhandelingen vervoegden. Ch.-F. Nothomb speelde een welles-nietes spel over de onderhandelings-procedure. Hij wilde eerst de begrenzing van Brussel op de agenda, hopen dat daardoor de onderhandelingen zouden mislukken, *Gazet van Antwerpen*, 19-20 april 1974.

³⁹ F. Piot, 'De gewestvorming in het Belgisch staatsbestel', CEPES-documenten, 3-4 (1975), p. 60.

beraad, werd er voor het eerst onderhandeld 'van gemeenschap tot gemeenschap'. De taalgroepen vroegen regelmatig een schorsing aan om onderling overleg te plegen.⁴⁰ De communautaire conflicten werden dus niet meer geneutraliseerd binnen de unitaire staat.⁴¹

Eerst werd een ruimere interpretatie van art. 107 quater uitgedacht, dan de inhoud van de latere Wet - Perin-Vandekerckhove.⁴² Daarna begonnen de besprekingen over de begrenzing van Brussel. In eerste instantie werd de idee van de referendums al gauw verlaten.⁴³ Nadien stelde F. Lagasse (FDF) voor om grote gedeelten van 15 randgemeenten aan de Brusselse agglomeratie te hechten.⁴⁴ De Vlamingen konden niet akkoord gaan en stelden enkel 'beperkte, wederzijdse en evenwichtige' grenscorrecties voor. Met behulp van stafkaarten werden voorstellen tegen elkaar afgewogen. Het FDF kwam met een nieuwe 'minimum'-eis voor de dag: de wijk 'Het Voor' (Vilvoorde), 2/3 van Kraainem en Wezembeek-Oppem en de helft van Sint-Genesius-Rode dienden overgeheveld te worden naar de Brusselse agglomeratie. Voorts moest een corridor naar Waterloo worden aangelegd. De Vlamingen konden niet akkoord gaan met deze eenzijdige gebiedsruil. Eventueel konden Franse villawijken van Kraainem en Sint-Genesius-Rode (Espinette) geruild worden tegen Haren, Neerpede en een wijk van Neder-Over-Heembeek. Deze optie werd bestreden door het FDF en vooral door de PSC-onderhandelaar Van Aal. Een laatste Vlaams voorstel bestond erin een aantal Franstalige villawijken over te hevelen in ruil voor de afschaffing van de faciliteiten. Ook dat vond geen genade, waardoor de onderhandelingen werden afgesloten.⁴⁵

Met de onderhandelingen te Steenokkerzeel wensten de Vlamingen de rand definitief te herkavelen. Een territoriale afbakening, gekoppeld aan de afschaffing van de faciliteiten werd voorzien om de negatieve gevolgen van het faciliteitenstelsel in te dammen. Grenscorrecties mochten geen eenzijdige ruil inhouden en konden enkel beperkt blijven tot delen van de faciliteitengemeenten. De Vlaamse eisen te Steenokkerzeel kunnen dan

⁴⁰ *Gazet van Antwerpen*, 20-21 april 1974.

⁴¹ E. Witte, 'Faciliteiten voor taalminderheden in de Brusselse rand'.

⁴² Intussen eiste de VU onverwacht de toekenning van amnestie: ieder gewest moest autonoom de gevolgen van de repressie kunnen opruimen. De CVP steunde het voorstel, maar F. Perin en Ch.-F. Nothomb weigerden halstarrig. Tenslotte bereikte men een compromis: een comité van ministers zou de amnestie-eis behandelen. *Gazet van Antwerpen*, 22 april 1974.

⁴³ Centraal principe in het eisenprogramma van het FDF was het organiseren van volksraadplegingen, zodoende de inwoners van de randgemeenten zelf te laten beslissen of zij al dan niet wilden behoren tot de regio Brussel-hoofdstad. (Peirens, 1993), p. 16

⁴⁴ Daartoe behoorden de zes randgemeenten met faciliteiten en de gemeenten Tervuren, Vilvoorde, Dilbeek, Alsemberg, Dworp, Beersel, Hoeilaart, Overijse en Ruisbroek. *De Standaard*, 22 april 1974.

⁴⁵ *De Standaard*, 22 april 1974.

ook vergeleken worden met Verrokens' verkavelingsplan, dat aan de onderhandelingen van Hertoginnedal voorafging.⁴⁶ Voor het mislukken van de onderhandelingen kunnen verscheidene oorzaken worden aangewezen. De meest aannemelijke oorzaak lijkt ons te liggen in de complexiteit van dergelijke grenscorrecties. Eerst en vooral had men geen precies idee over het aantal inwoners dat werd geruild. Mede door het gebrek aan voldoende territoriale kennis speelden bovendien een aantal Franstalige 'particularismen' een belangrijke rol. Zo wisten de onderhandelaars niet precies 'wie waar woonde'. Vooral voor het FDF leek dit van belang. In het holst van de nacht werd — zonder resultaat — gepoogd een deskundige als Jan Verroken te bereiken. Ook de vermoeidheid en vooral de tijdsdruk oefenden een negatieve invloed uit. Zo eiste premier Tindemans dat een akkoord werd bereikt binnen de 24 uur. Dat hijzelf niet aan het gesprek deelnam, zich enkel op de hoogte liet stellen en aldus geen bemiddelende rol opnam, kan nauwelijks als een positieve inbreng voor het lukken van de dialoog worden aanzien.⁴⁷

De Lambermontbesprekingen⁴⁸ en de begrenzing van Brussel

Op 31 mei 1974 ontbood premier Tindemans de regionale partijen voor een nieuw gesprek van gemeenschap tot gemeenschap. De problematiek van de randgemeenten of de begrenzing van Brussel werd het centrale agendapunt.⁴⁹ De idee van de wederzijdse grenscorrecties werd verlaten. Volledige gemeenten zouden aan de agglomeratie Brussel worden gehecht, terwijl de faciliteiten werden afgeschaft. Dat compromis werd terzijde geschoven. Daarop werd voor het eerst het inschrijvingsrecht voor de Franstaligen aangekaart, met behoud van de faciliteiten in de zes randgemeenten. Wie met de idee van het inschrijvingsrecht op de proppen kwam, is niet meteen duidelijk. Over het algemeen wordt aangenomen dat F. Perin (RW) het inschrijvingsrecht heeft ingeleid. Maar, H. Lemaître beweert dat Ch.-F. Nothomb als voorzitter van de PSC en op instigatie van het lokale PSC-bestuur het inschrijvingsrecht eiste. F. Perin zou wel het

⁴⁶ Zie: E. Witte, 'Faciliteiten voor taalminderheden in de Brusselse rand', pp. 22-23.

⁴⁷ Interview met O. Coenen, 3 augustus 1993 en H. Schiltz, 27 augustus 1993.

⁴⁸ Voor een weergave van de Lambertmontbesprekingen zie: F. Piot, 'De gewestvorming in het Belgisch staatsbestel', pp. 66-67; H. Lemaître, *Les Gouvernements belges de 1968 à 1980. Processus de crise* (Stavelot, 1982), pp. 149-151; M. Van Haegendoren, *Van taalstrijd tot staats hervorming* (Leuven, 1983), pp. 204-205.

⁴⁹ Een groep deskundigen uit alle deelnemende partijen behandelden eerst de voornaamste knelpunten. In de avond en nacht van 31 mei op 1 juni kwamen de vertegenwoordigers van de partijen bijeen.

inschrijvingsrecht in juridische teksten hebben gegoten.⁵⁰

Dankzij het inschrijvingsrecht konden de meerderjarige Franstalige inwoners uit de betreffende gemeenten zich fictief inschrijven in een of andere gemeente van de Brusselse agglomeratie. Daar beschikten ze dan over administratieve, fiscale, sociale en juridische faciliteiten: in relatie tot de overheid werden individuele dossiers (belasting, sociale wetgeving e.d.m.) in het Frans behandeld. Het inschrijvingsrecht was toepasbaar op andere dan de faciliteitengemeenten,⁵¹ na onbepaalde tijd werd het uitdovend en het hield geen electorale rechten in. Na raadpleging van het partijbestuur kon nagenoeg iedere partij instemmen met de voorgestelde opties. Enkel het FDF stelde bijkomende eisen. Volgens het FDF mocht het inschrijvingsrecht niet beperkt worden tot de meerderjarigen. De partij verzette zich eveneens tegen het uitdovend karakter van het recht en wilde een verbinding tussen de Brusselse agglomeratie en Waals-Brabant. Tot slot moest de taalpariteit bij benoeming van hoge ambtenaren in het Brusselse vervangen worden door een verhouding 70% franstaligen – 30% Nederlandstaligen.

De Vlaamse partijen konden niet instemmen met deze eisen. Toch poogde L. Tindemans het gesprek tussen de gemeenschappen verder te zetten. Hij polste naar de bereidheid van de regionale partijen om in een uitgebreide regering te stappen. Het RW aanvaardde, zonder voorwaarde. Het FDF wenste enkel het kabinet te vervoegen, indien de laatste Lambert-eisen werden ingewilligd. De Vlaamse partijen achtten dit onaanvaardbaar. Daarop sprak het RW een veto uit tegen de VU. Tindemans aanvaardde het veto en breidde zijn kabinet uit met het RW. De premier liet zijn ministers voor de hervorming der instellingen een minimale 'voorbereidende gewestvorming' uitstippelen. Op 1 augustus 1974 werd de wet op de voorlopige gewestvorming gestemd. De Wet - Perin-Vandekerckhove werd op 22 augustus 1974 in het *Staatsblad* gepubliceerd. De gewestraden werden (onrechtstreeks) samengesteld uit senatoren en kregen slechts een adviserende bevoegdheid. De uitoefening van de gewestelijke aangelegenheden lag dan ook in handen van de nationale overheid. Er werden drie ministeriële comités voor gewestelijke aangelegenheden opgericht.⁵²

⁵⁰ H. Lemaître, *Les Gouvernements belges de 1968 à 1980*, pp. 149-150.

⁵¹ Volgende gemeenten kwamen in aanmerking: Machelen, Diegem, Woluwe, Tervuren, Overijse, Hocilaart, Beersel, Sint-Pieters-Leeuw, Vlezenbeek, Dilbeek, Groot-Bijgaarden, Zellik, Strombeek-Bever en Vilvoorde, min de wijk van Beauval.

⁵² Tijdens de regeringsonderhandelingen te Steenokkerzeel, waaraan de regionale partijen deelnamen werd een meer verregaande gewestvorming voorzien in vergelijking met de Wet - Perin-Vandekerckhove. De onderhandelars opteerden voor een hervorming van het tweekamerstelsel, want de Senaat werd hervormd tot een Kamer van gewesten. Bovendien zouden de gewesten, ordonnanties uitvaardigen in tegenstelling tot de adviserende bevoegdheid die de Wet - Perin-Vandekerckhove voorzag. De gewestregeringen werden echter

Opnieuw ondernam L. Tindemans pogingen om de regionale partijen rond de tafel te krijgen, maar hij gleed voortdurend uit op de onwil van bijna elke partij.⁵³ Het vertrouwen tussen de partijen bereikte een dieptepunt. Op instigatie van enkele Vlaamse partij-tenoren, waaronder F. Grootjans (PVV), werd daarom een discreet beroep gedaan op een bemiddelaar: prof. Vaast Leysen, op dat ogenblik voorzitter van het VEV die de communautaire onderhandelingen nieuw leven moest inblazen.

De Vaast Leysen-besprekingen

Met de geheime V. Leysen-besprekingen zou het Vlaams patronaat een belangrijke impact krijgen op het verloop van de staatshervorming. De gesprekken te Steenokkerzeel konden V. Leysen overtuigen een federalistische inslag te ontwaren in verschillende partijen.⁵⁴ Vanaf januari 1975 leidde de bemiddeling van V. Leysen dan ook tot intense en discrete contacten tussen 15 vooraanstaande vertegenwoordigers van CVP (o.m. W. Martens), VU (o.m. H. Schiltz) en PVV (o.m. F. Grootjans).⁵⁵ Een federale basistekst — 'Synthesenota van CVP, PVV en VU' — werd opgesteld door R. De Feyter, werkzaam op de studiedienst van het VEV en genoot al gauw de instemming van de drie Vlaamse partijen.⁵⁶ De basistekst voorzag de rechtsreeks verkiezingen van de gewestraden. Een niet proportioneel samengestelde gewestregering zou worden gekozen door en uit vertegenwoordigers van de gewestraden. Er werd gestreefd naar een samensmelting van de gewest- en cultuurraden. Aan de rechtstreeks verkiezing van de gewestraden werd de hervorming van het tweekamerstelsel gekoppeld. De proportioneel samengestelde Kamer bleef het na-

ingekapseld in de nationale regering d.m.v. drie ministeriele comités. Zie: F. Piot, 'De gewestvorming in het Belgisch staatsbestel', pp. 52-110.

⁵³ Volgens de VU had Tindemans's initiatief meer weg van een improvisatie dan van een weloverwogen politiek vergelijk. A. Cools zag in Tindemans's initiatief niet meer dan een publicitaire stunt. Het FDF verwenste de VU. Ook de coalitiepartijen hetoonden weinig geestdrift. Zo vroeg PSC-voorzitter Grammens meer preciseringen. H. Todts, *Hoop en wanhoop der Vlaamsgezinden* (Leuven, 1982), p. 84.

⁵⁴ H. Schiltz, 'De bemiddelaar in de (Vlaamse) politiek. Beginselvast en vooruitziend', *Vriendenboek Vaast Leysen* (Tiel, 1991), p. 67.

⁵⁵ V. Leysen zou ook een uitnodiging verstuurd hebben naar W. Claes (BSP). De socialistische fractie achtte het echter nog niet opportuun om aan de gesprekken deel te nemen. Volgens V. Leysen kampte de partij met te zware interne problemen en bleek ze daarom nog niet rijp om de onderhandelingen te vervolgen. Eventueel zou de fractie wel later, wanneer ze dat opportuun achtte, aan de gesprekken deelnemen. Interview met V. Leysen, 3 augustus 1993.

⁵⁶ H. Schiltz, 'De bemiddelaar in de (Vlaamse) politiek', p. 67.

tionaal orgaan bij uitstek, terwijl een paritair samengestelde Senaat een reflectiekamer werd. Haar werd een evocatierecht toegewezen, terwijl ze de volle bevoegdheid behield voor wat betreft de communautaire wetten. Brussel moest een stadsgewest worden, verlost van zijn nationale bevoogding, want het kon evenzeer beschikken over een rechtstreeks verkozen gewestraad. Die moest evenredig vertegenwoordigd worden met een minimale vertegenwoordiging voor de Vlamingen, verkozen via eentalige lijsten. Het Brussels uitvoerend college werd paritair samengesteld.⁵⁷

Door een indiscretie van F. Grootjans lekte de nota begin oktober 1975 uit, waardoor de dialoog werd afgevoerd. Via L. Claes (VU) en R. Moreaux (RW) namen de leiders van het FDF/RW terug contact op met V. Leysen. Het RW/FDF bleek de vragende partij te zijn inzake een oplossing voor Brussel waardoor ze bereid waren rekening te houden met de Vlaamse standpunten terzake. V. Leysen ontwierp een onderhandelingsprocedure⁵⁸ en liet de studiedienst van het VEV een compromis uitwerken voor de begrenzing van Brussel. Edwin Jacobs, verkeersspecialist en deskundige voor ruimtelijke ordening, ontwierp biezonder gedetailleerde kaarten van Brussel en de rand, teneinde een lucid voorstel voor de begrenzing van Brussel uit te werken. De tijdsdruk kon op die manier geen negatieve invloed uitoefenen op de onderhandelingen, aangezien V. Leysen de onderhandelars een paar maanden de tijd gaf een compromis uit te werken. Na de gesprekken te Steenokkerzeel was men er bovendien van overtuigd dat grenscorrecties noch konden berusten op subjectieve criteria, noch op particuliere wensen. Daarom werd geopteerd voor een objectieve aanpak: via een omslachtig onderzoek en wekenlange discussies werd een precies aantal Franstalige localisaties per wijk berekend en gevisualiseerd. Eerst werden op basis van NIS-bevolkingscijfers van 1974, die werden aangepast door gebruik te maken van een procentueel groeicoëfficiënt, microzones afgebakend, die een eerste ruimtelijk-demografische weergave bo-

⁵⁷ *De Financieel Economische Tijd*, 8 oktober 1975.

⁵⁸ Er zouden geen bilaterale vergaderingen plaatsvinden tussen de beide gemeenschappen, teneinde oeverloze, meer tactisch dan inhoudelijke gesprekken te vermijden. Een zestal gemandateerde vertegenwoordigers van de VU, PVV, CVP namen aan de gesprekken deel. Eerst werd een consensus bereikt onder de Vlaamse partijen. Daarop onderhandelden V. Leysen en zijn studiedienst met vertegenwoordigers van het FDF en RW, soms bijgestaan door specialisten. Voor het RW nam R. Moureaux en niet F. Perin aan de gesprekken deel. Het FDF werd vertegenwoordigd door L. Outers en L. Defosset. Ook F. Pélpérée van de UCL vervoegde af en toe de gesprekken. De partijenoren van de CVP en PVV namen contact op met de PSC en PLP. De BSP wenste nog niet aan de gesprekken deel te nemen. Om te vermijden dat de besprekingen zouden aanslopen werd een *deadline* vastgesteld: indien alle partijen tijdens het weekend van 14-16 februari dezelfde tekst zouden aanvaarden, konden de politieke onderhandelingen beginnen, zonder verdere tussenkomst van V. Leysen. Zie: V. Leysen, 'Al meer dan veertig jaar', *Liber amicorum Hugo Schiltz* (1993), p. 110 en interview E. Jacobs 10 augustus 1993.

den van de randgemeenten. Daarop ontstond een eerste afspraak tussen de Vlaamse partijen over het maximum over te hevelen Franstaligen naar de Brusselse agglomeratie. In een tweede fase werden vanuit een vliegtuig foto's gemaakt van de randgemeenten. Op die manier werden 'orthofoto-plans' ontworpen, waarop iedere woning, straat of wijk werd gelocaliseerd. Het lag immers in de bedoeling om met behulp van de demografische gegevens, slechts exclusieve Franstalige wijken van 75 à 80% Franstaligen te herkavelen. Deze kaarten werden dan voorgelegd aan L. Outers (FDF), die zelf over bevolkingscijfers en kaarten beschikte. De gegevens van L. Outers werden op hun beurt gecontroleerd. Deze controle ging dan van gesprekken met de lokale bevolking tot het bekijken van de deurbellen. Een voorbeeld: L. Outers beweerde dat de randgemeente Wemmel 40% Franstaligen bevatte. Door een verkennend terreinonderzoek bleek echter dat die Franstaligen verspreid woonden, maar dat een overwegend Franstalige wijk kon worden waargenomen langsheen de Romeinse Steenweg. Deze wijk zou dan ook worden verkaveld, terwijl de rest van Wemmel tot het Nederlandstalig grondgebied bleef behoren. Op die manier werd een uiteindelijk voorstel op kaart gebracht en het exacte aantal Franstaligen opgetekend.⁵⁹

Inmiddels werden ook een aantal Nederlandstalige kringen uit Brussel op de hoogte gebracht, vooral rond de persoon van A. Monteyne, die de voorstellen konden aanvaarden. Ook J. Verroken scheen de kaarten goed te keuren. De traditionele buitenparlementaire Vlaamse beweging werd niet op de hoogte gebracht. Premier Tindemans,⁶⁰ die niet aan de gesprekken deelnam, werd vertrouwelijk geïnformeerd over het verloop van de besprekingen.⁶¹ De onderhandelingsbasis werd uiteengezet in de nota 'Principes voor een communautair akkoord'. Dat akkoord bevatte twee onderdelen: een federaal ontwerp en een herkavelling van de Brusselse rand. Het federale ontwerp was een aanpassing van de eerder gepubliceerde synthesesnota.⁶²

⁵⁹ Interview met E. Jacobs, 5 juli en 10 augustus 1993.

⁶⁰ Interview met E. Jacobs, 5 juli 1993 en V. Leysen, 1993, p. 111.

⁶¹ Men wilde de stabiliteit van de regering niet in gevaar brengen, zo de onderhandelingen zouden mislukken. V. Leysen, 'Al meer dan veertig jaar', p. 110.

⁶² We vermelden hier enkel de nieuwe bepalingen: de gemeenschapsraden kregen de onderwijsbevoegdheid, een fiscale bevoegdheid en de personaliseerbare materies toegewezen. De gemeenschapsregering kon enkel aftreden indien een wisselmeerderheid voorhanden was. Brussel werd alleen bevoegd voor de territoriale materies. De Brusselse regering werd paritair samengesteld. De provincies werden afgeschaft.

De Vaast Leysen-besprekingen en de rand

In de randgemeenten werden de faciliteiten definitief afgeschaft in ruil voor beperkte grenscorrecties. De Vlaamse wijken rond het industrieterrein van Haren en Neder-Over-Hembeek werden uit de Brusselse agglomeratie gelicht. Daartegenover werden 45 000 à 47 000 Franstaligen⁶³ uit 13 gemeenten aan de Brusselse agglomeratie gehecht. Het resterende deel van deze gemeenten zou in het kader van de aan de gang zijnde gemeentefusies opgenomen worden in grote Nederlandstalige gemeenten. Door de afschaffing van de faciliteiten zou de Franstalige druk in de Vlaamse rand volledig verdwijnen.⁶⁴ In de nacht van 13-14 februari werd Ch.F. Nothomb (PSC) onder druk van de overige onderhandelaars, bereid gevonden het akkoord te aanvaarden.⁶⁵ Iedere partij zou daarop de goedkeuring van zijn partijbestuur afdwingen. Op maandag 17 februari moest het akkoord definitief ondertekend worden in het Brusselse Hilton-hotel.⁶⁶ Slechts één partij, de VU, kon het akkoord niet aanvaarden, omwille van het verlies aan Vlaams grondgebied. Het akkoord werd ook gekelderd door de tegenkanting van Senator W. Jorissen. Hij had immers een aantal TAK-militanten gemobiliseerd, waardoor het partijberaad in de meest complete verwarring eindigde. Ook de wrevel van F. Vander Elst heeft een belangrijke rol gespeeld. In tegenstelling tot de onderhandelingen te Steenokkerzeel waren noch F. Vander Elst, noch W. Jorissen bij de voorbereidende V. Leysen – onderhandelingen betrokken.⁶⁷ H. Schiltz poogde de daaropvolgende dagen zijn partijbestuur nog te overtuigen. Dat kon echter niet baten, want Ch.F. Nothomb had intussen afgehaakt.⁶⁸ De PSC-voorzitter beweerde nooit zijn instemming te hebben gegeven aan het geheim akkoord. Bovendien, aldus Nothomb, was het compromis nadelig voor Wallonië en slechts het resultaat van onderhandelingen tussen

⁶³ Ongeveer 6 600 Franstalige inwoners uit Kraainem of 56,6% van de bevolking, 6 300 uit Sint-Genenius-Rode of 41,4% van de bevolking, 4 700 uit Wezembeek of 40,7% van de bevolking, 4 700 uit Linkebeek of nagenoeg de volledige bevolking, 2 500 uit Drogenbos of bijna 50% en 450 uit Wemmel of 3,4%, 1 000 uit Sint-Stevens-Woluwe of 5,5%, 500 uit de wijk Jezus-Eik of 2,6% van Overijse, 4 600 uit Zuun, 4 800 uit de wijk Beauval of 13,5% van Vilvoorde, 1 600 uit Dilbeek of bijna 5% van de bevolking, 1 000 uit Groot-Bijgaarden, 1 500 uit Zellik. De bevolkingscijfers zijn gebaseerd op de berekeningen van het VEV voor de faciliteitengemeenten op 10.10.1975. Zie: papieren archief VEV; Voor de overige gemeenten werd een beroep gedaan op het *CRISP*-dossier nr. 801, dat de bevolkingscijfers weergeeft van 31.12.1974.

⁶⁴ V. Leysen, 'Al meer dan veertig jaar', p. 111.

⁶⁵ R. De Feyter, 'De algemene voorzitter VEV', p. 82 en interview H. Schiltz, 27 augustus 1993.

⁶⁶ Interview E. Jacobs, 5 juli 1993.

⁶⁷ Interview H. Schiltz, 27 augustus 1993.

⁶⁸ V. Leysen, 'Al meer dan veertig jaar', p. 112.

Waalse minderheidsgroepen.⁶⁹ Deze verklaring sprak boekdelen. Na een jarenlange electorale aftakeling behaalt de PSC in 1974 terug een beduidende electorale winst, waardoor haar positie tegenover de PSB verstevigde, terwijl het RW een eerste teken van teloorgang vertoonde. In tweede instantie nam de invloed van de arbeidersvleugel (MOC) in de partij toe.⁷⁰ Met de PSB in de oppositie kon de PSC vanuit electoraal oogpunt zich geen al te grove toegevingen veroorloven. Bovendien hielden de Vaast Leysen-besprekingen geenszins rekening met de belangen van de PSC in de faciliteitengemeenten. Daar had De PSC te sterke bestuurlijke machtsposities veroverd opdat ze die zomaar zouden prijsgeven aan een Brusselse agglomeratie waar de electorale concurrentie over meerdere partijen verspreid lag. In de faciliteitengemeenten, daarentegen, kon noch de liberale, noch de socialistische fractie vaste voet aan de grond krijgen.⁷¹ In Vlaanderen tekenden de Vaast Leysen-besprekingen een andere strategie uit. Eerst en vooral voorzag het akkoord een rechtstreekse verkiezing van de gewestraden, waardoor er asymmetrische coalities werden gevormd. In eerste instantie kon daardoor een wig worden gedreven in de unitaire socialistische partij, aangezien de nationale onderhandelingen niet meer werden gekoppeld aan de regionale. Vandaar dat de Waalse socialistische fractie werd 'losgelaten'. Zodoende lag de weg open om in Vlaanderen een centrum-rechts beleid uit te stippelen, gebaseerd op een stabiel tweepartijensysteem van christen-democraten enerzijds en een al dan niet gefusioneerde Vlaams-liberale fractie anderzijds.

Naar het Gemeenschapspact

Ch.F. Nothomb bond de kat de bel aan: zonder de Franstalige socialisten, geen staatshervorming. De uitnodiging kwam op het gepaste ogenblik. Op 8 juni 1976 was onder invloed van het ABBV een overkoepelende werkgroep⁷² erin geslaagd het werkdokument 'definitieve gewestvorming' door het BSP-PSB-bureau te laten goedkeuren. Het akkoord betekende een belangrijke politieke doorbraak. Tussen juni en november 1976 kwamen alle Nederlandstalige en Franstalige partijen met een communautair werkdokument voor de dag. Op 30 november 1976 nam de regering het

⁶⁹ A. Alen en P. Van Speybroeck, 'De Belgische staatshervorming van 1974 (tot het gemeenschapspact)', *CEPES*-documenten, 5-6 (1977), p. 22.

⁷⁰ *De Standaard*, 19 april 1974.

⁷¹ Zie p. 17.

⁷² Sinds 1975 congresseerden de Waalse, Vlaamse en Brusselse socialisten apart. Gezien de uitbreiding van de regionale congressen werd een overkoepelende werkgroep opgericht onder leiding van de beide voorzitters W. Claes en A. Cools. Zie: K. Van Miert, 'De geschiedenis van het socialistisch communautair akkoord', *Kultuurleven* (1976), pp. 676-677.

initiatief tot een officiële dialoog, aangeduid als 'de commissie van de 36'. Alle partijen namen er aan deel. De twee ministers voor de hervormingen der instellingen waren aanwezig als waarnemers. Er werd gestreefd naar een uiterste discretie. Veel is er dan ook niet over bekend. Wel werd de idee van de persoonsgebonden materies gelanceerd, wat een doorbraak betekende voor het probleem Brussel. Bovendien speelde de houding van BSP-voorzitter W. Claes een belangrijke rol: zijn bereidheid om toe te treden tot een afzonderlijk beraad van de Vlaamse partijvoorzitters hield een toekomstige ouverture in naar een brede coalitie met de federalistische partijen.⁷³

De toenemende machtsposities van de CVP, het uitblijven van art. 107quater en de tanende socialistische invloed in het machtsapparaat noopten de socialisten ertoe de oppositiedruk te vergroten. Bovendien ging de Waalse economie sterk af van overheidsinvesteringen. Volgens M. Quévit waren de rationalisatie-investeringen er niet op gericht de Waalse economie te activeren, noch de werkgelegenheid te bevorderen.⁷⁴ Via een doorgedreven overheveling van economische bevoegdheden, staatsdomeinen, parastatalen en publieke kredietinstellingen wensten het CERW — de Waalse Economische Raad —, de Waalse vakbonden, het RW en de PSB hun belangen tegenover de achterban te herstellen. Deze groepen eisten dat de nationale overheid de middelen moest leveren opdat de Waalse overheid zelf contracten zou afsluiten met de privé-sector.⁷⁵ Om dat te bereiken moest de regering - Tindemans worden vervangen en art. 107quater uitgevoerd. Deze regering stevende langzaam maar zeker een crisis op. De Waalse aspiraties werden ondersteund door een Vlaams gemeenschappelijk vakbondsfront, dat protesteerde tegen het strakke monetair beleid, de geleide loonpolitiek, de besparingen in de sociale sector en het terugdringen van de overheidsinitiatieven. Dat leidde vanaf 25 februari tot de vrijdagstakingen.⁷⁶ Intussen weigerden de RW-kamerleden hun vertrouwen uit te spreken over de begroting van Economische Zaken, nadat de door Tindemans beloofde gewestvorming buiten schot bleef. Het RW wist met zijn verdeeldheid geen blijf⁷⁷ en de partij kon moeilijk met lege handen naar haar congres van 5 maart. Tenslotte werd de partij tot ontslag gedwongen. Van toen af was de regering - Tindemans

⁷³ A. Alen en P. Van Speybroeck, 'De Belgische staatshervorming', pp. 109-112; CRISP-dossier nr. 767 en J. Ceuleers, 'De regering Tindemans, de partijen en het overleg onder de gemeenschappen', *Res Publica*, 2 (1978), p. 238.

⁷⁴ M. Quévit, 'De economische neergang van Wallonie', *Kultuurleven*, 7 (1979), pp. 613-614.

⁷⁵ P. Simons, 'Waalse opinies omtrent de regionalisatie: Waarom regionaliseren en wat beoogt Wallonie voor de toekomst?', *Tijdschrift voor Economie en Management*, 2 (1980), pp. 265-288. Het artikel van P. Simons ontleedde de standpunten en eisen van de Waalse drukingsgroepen en de Waalse partijen.

⁷⁶ Th. Luykx en M. Platel, *Politieke geschiedenis van België*, p. 683.

⁷⁷ Reeds op 26 november 1976 stapten F. Perin, J. Gol en E. Knoops over naar de liberalen.

een minderheidsregering en dus onregeerbaar. Op 9 maart 1977 werden de Kamers door de Koning ontbonden. De regering kon aanblijven, maar het parlement werd naar huis gestuurd. Verkiezingen werden uitgeschreven op 17 april 1977.⁷⁸

De pre-Egmontplanners

Eind 1976 onderhield H. Schiltz contacten met W. Claes en A. Cools. Waar eerst het Vlaams patronaat de opening naar de federalistische partijen organiseerde, zou W. Claes die rol overnemen. De ouverture van W. Claes smeedde een nieuwe alliantie met de federalistische partijen, die nu de liberalen van de macht zou verwijderen. A. Cools stond er ook op dat het FDF bij de gesprekken werd betrokken, wat H. Schiltz aanvaardde. Hij knoopte gesprekken aan met RW-voorzitter P.H. Gendebien en FDF-voorzitter L. Defosset. Aan Franstalige kant groeide toenadering tussen het FDF en de PSB. Ook W. Martens werd ingeschakeld, zonder L. Tindemans op de hoogte te stellen.⁷⁹ De verkiezingen vielen verrassend goed uit voor de pre-Egmontplanners.⁸⁰

Nog tijdens de verkiezingsnacht verklaarde F. Grootjans voor de oppositie te kiezen. Toch probeerde formateur Tindemans, die 134 163 stemmen had behaald, een tripartite te vormen. Bij monde van W. Claes en A. Cools opteerden de socialisten echter voor een regering met de federalistische

⁷⁸ L. Tindemans ondernam nog een poging om een overgangsregering te vormen met de liberalen en de socialisten, die slechts de Grondwetsherziening zou voorbereiden. Die poging mislukte, omdat de Nederlandstalige en Franstalige oppositiepartijen zich verzetten tegen een verklaring om de Grondwet te herzien. Zie: J. Ceuleers, 'De regering - Tindemans', p. 230.

⁷⁹ H. De Ridder, *De keien in de Wetstraat* (Leuven, 1987), pp. 121-124; J. Ceuleers, 'Dagboek van een kabinetsformatie', *Res Publica*, 2 (1987), pp. 229-235.

⁸⁰ In Wallonie behaalden de Waalse socialisten bijna 38%. De PSC won gevoelig terrein en kwam op 25,66%. Het RW verloor niet minder dan de helft van haar electoraat dat voor het grootste gedeelte werd ingenomen door de Waalse liberalen, die bijna 19% halen. In Vlaanderen bereikte de CVP nagenoeg 44%. De socialisten en de VU wisten stand te houden met respectievelijk 22,44% en 16,26%. De liberalen waren de grote verliezers, want dalen af van 17,27 tot 14,51%. In Brussel mocht het FDF haar resultaten vergelijken met de verkiezingen van 1971: ze behaalde weerom haar historisch maximum van 35%. De Franstalige Brusselse liberalen houden het bij een status quo: 9,39%. De Brusselse Franstalige socialisten verliezen 4% wat neerkomt op 14,86%. De Nederlandstaligen weten een vaste stek te veroveren. Vooral de CVP wint veld met een steiging van 2,37%. De Rode Leeuwen, de Blauwe Leeuwen en de VU gaan er lichtjes op vooruit. Zie: W. Fraeys, 'Les élections législatives du 17 avril 1977. Analyse des résultats', *Res Publica*, 3 (1977), pp. 495-513.

partijen. Tindemans ontweek deze partijen tot V. Leysen en L. Claes (VU) werden ingeschakeld om de formateur te overtuigen van de goede wil van de VU. Ten lange leste werden de federalistische partijen bij het beraad betrokken. Het RW was uitgeschakeld en dus ondertekenden in de nacht van 23 op 24 mei, na 23 dagen onderhandelingen in het Egmontpaleis, de christen-democraten, socialisten, FDF en VU het roemruchte 'Gemeenschaps-pact'.⁸¹ Het kabinet kon steunen op 80% van het electoraat. De regering had ambities te over: omdat het parlement niet Grondwetgevend was, verbonden de partijen er zich toe acht jaar met elkaar samen te werken. Dat werd in een clause voorzien op instigatie van H. Schiltz en W. Claes. L. Tindemans had even voordien in zijn kaarten laten kijken: volgens hem konden tijdens de lopende legislatuur de culturele materies worden uitgebreid, terwijl een globale Grondwetsherziening werd voorheerd. De VU was het daarmee niet eens. Het gevaar dreigde dat cenmaal de culturele wetten goedgekeurd, de hele staatsvorming in de vergeethoek kon belanden.⁸²

⁸¹ Aan de onderhandelingen namen volgende partijvoorzitters deel: W. Martens (CVP), H. Schiltz (VU), W. Claes (BSP), G. Grammens (PSC), L. Defosset (FDF), A. Cools (PSB). Ook namen specialisten aan de onderhandelingen deel: P. De Keersmaeker (CVP), Ch.-F. Nothomb (PSC), L. Hurez (PSB), J. Ramaekers (BSP), F. Van der Elst (VU) en L. Outers (FDF).

⁸² CRISP-dossiers, nrs. 783-784 en J. Ceuleers, 'Dagboek van een kabinetsformatie', *Res Publica*, 2 (1978), pp. 229-240.

Het Gemeenschapspact⁸³ en de Brusselse structuren

In Brussel zou de beheersing van het communautair conflict zich uitkristalliseren op drie structurele niveaus: het uitvoerend niveau, het wetgevend niveau en het gemeentelijk niveau. Dit was een bijzonder innoverende stap, die gepaard ging met een heel stel pacificatieregels. Het compromis voor Brussel werd gekoppeld aan een compromis voor de rand. Het compromis 'Brussel en de rand' werd gekoppeld aan een structurele autonomie voor de gewesten en de gemeenschappen en de hervorming van de instellingen. Deze laatste hervormingen worden hier enkel in de mate dat indien ze van belang hlijken voor het compromis 'Brussel en de rand'.

*Het Brussels gewest*⁸⁴

Door het feit dat het FDF in het Brussels gewest geen meerderheidsaan- spraken meer kon koesteren, werd een zware hypotheek gelicht op het bereiken van een Brussels compromis. De dynamiek van het Brussels Nederlandstalig gemeenschapsleven, resulteerde in electorale successen

⁸³ De bepalingen betreffende het gemeenschapsakkoord werden onderverdeeld in een overgangsstelsel en een definitief stelsel. Het definitief stelsel vond dan ingang na een Grondwetswijziging. In feite zou de globale staatshervorming verlopen in drie fasen. In een eerste fase zou de regering zich verdiepen in het probleem van de voorlopige gewestvorming. In een tweede fase zou de regering, tijdens de lopende legislatuur, het wetsontwerp '421' naar het parlement sturen, die het zo spoedig mogelijk moest goedkeuren. Dat wetsontwerp kreeg het epiteton 'definitieve gewestvorming' opgeplakt. Om enigszins klaarder te zien in de toch al complexe akkoorden, beperken we ons tot het definitief stelsel. Tenslotte zou het definitief stelsel het uiteindelijke akkoord behelzen. Sommige bepalingen werden in het Egmontpact opgenomen. Daarvan werden een aantal bepalingen aangevuld of al dan niet gewijzigd door de Stuyvenbergakkoorden of 'het vademecum'. De Stuyvenbergbesprekingen vonden plaats van 17 tot 21 februari 1978. We geven het uiteindelijke akkoord weer. Wanneer het ons belangrijk lijkt, vermelden we welke punten tijdens de Stuyvenbergakkoorden werden gewijzigd. Zie: W. Zakalnycky, 'De structuren van de Belgische Staat zoals voorzien in het gemeenschapspact', *Studie- en documentatieblad. Ministerie van Financiën*, 3 (1978), pp. 181-184.

⁸⁴ Tenzij anders vermeld werd voor dit hoofdstuk een beroep gedaan op: P. Berckx, 150 jaar institutionele hervormingen, pp. 302-307; X, 'Eerste beschouwingen over het Egmontpact', *Studiecentrum voor Politieke Hervormingen* (6 december 1977), nota I, pp. 1-44; X, 'Het gemeenschapspact. Een modern België', *Staatssecretariaat voor de Hervorming der Instellingen* (1978), pp. 1-80; G. Anthoon, 'Brussel: ingewikkelde pacificatie of een eenvoudige verfransing', pp. 512-516; J. Couleers, 'Dagboek van een kabinetsformatie', *Res Publica*, 2 (1978), pp. 229-271; *De Standaard*, 25 mei 1977 en 26 juli 1978.

voor de Nederlandstalige partijen, waardoor hun onderhandelingspositie werd ondersteund.

Het FDF richtte steeds meer haar pijlen op het Brussels gewest. Binnen de agglomeratie had ze succesvolle electorale resultaten behaald, wat niet kon beweerd worden m.b.t. de randgemeenten. L. Defosset: 'Nu pas kan begonnen worden met het echte werk: de heropbouw van Brussel. Het FDF wil de hoofdstad opnieuw bevolken. Er moet een eind komen aan de emigratie naar de randgemeenten'.⁸⁵ Vandaar dat een Brussels gewest, verlost van het nationale juk, met wetgevende bevoegdheden, hoog in het FDF-vaandel stond geschreven. Het gemeenschapspact voldeed aan deze wens. De Brusselse agglomeratieraad werd afgeschaft en zijn bevoegdheden werden overgedragen aan de Brusselse gewestraad. Het Brussels gewest omvatte het administratief arrondissement Brussel-hoofdstad. De leden van de gewestraden werden om de vier jaar rechtstreeks verkozen. Voor de plaatsgebonden materies nam Brussel het eigen beheer in handen. Dit kwam ook tot uiting in het feit dat de gewestraden ordonnanties konden stemmen, die dezelfde rechtskracht hadden als wetten en decreten. De gewestelijke machten waren aldus soeverein. De gewesten kregen ook de impliciete bevoegdheid.⁸⁶ De driedelige gewestvorming werd geïnstitutionaliseerd. Er was de aparte bevoegdheidslijst van de gewesten die in de Grondwet werd ingeschreven. De residuaire bevoegdheden zouden het karakter aannemen van concurrerende bevoegdheden en konden dus zowel de nationale als de regionale machten toebehoren.

De Nederlandstalige partijen konden enkel met de gelijkwaardiging van de drie gewesten akkoord gaan, indien ze in Brussel niet zouden overheerst worden. Om dat te bereiken werd o.m. een grotere autonomie aan de wetgevende gemeenschapsraden toegekend, zodat het tweeledig gemeenschapsleven in Brussel werd ondersteund. Zo werd de tweeledigheid verder uitgebreid door het toekennen van de persoonsgebonden materies aan de gemeenschappen. De persoonsgebonden materies⁸⁷ omzeilden de steriele discussie driedelige gewestvorming - tweeledige gemeenschapsvorming. Aan Vlaamse zijde werd daarop aangedrongen om een duidelijk onderscheid te maken tussen de plaatsgebonden materies, die de gewesten toekwamen en persoonsgebonden materies die aan de gemeenschappen werden toegewezen. Aangezien de gemeenschappen bevoegd zijn voor de instellingen in Brussel, zouden op die manier de persoonsgebonden

⁸⁵ *Spectator*, 4 juni 1977.

⁸⁶ Ordonnanties konden bestaande wettelijke bepalingen wijzigen, vervangen, opheffen of aanvullen als die betrekking hadden op aangelegenheden die bij uitsluiting aan het gewest zijn voorbehouden.

⁸⁷ Persoonsgebonden materies zijn alle materies die nauw verbonden zijn met de menselijke persoonlijkheid, met zijn specifieke individualiteit, zijn leven en zijn bewegen in de gemeenschap: gezondheids- en welzijnsbeleid en bijstand aan personen. Zie: A.G. De Cuyper en J.G.L. De Bruyne, *De staatshervorming. Bijzondere problemen* (Zele, 1987), pp. 43-62.

materies onttrokken worden aan de Brusselse gewestraad, waar de Vlamingen in de minderheid waren. Dit was een logische uitbreiding van wat in 1970 al was bedacht voor de culturele bevoegdheden. De Nederlandstalige overheid diepte het Brussels gemeenschapsleven verder uit. De gemeenschapsbevoegdheden werden waargenomen door resp. de NCC en de FCC.

De gewestraden werden rechtstreeks verkozen en exclusief bevoegd voor de plaatsgebonden materies. De gewestexecutieven werden rechtstreeks door hun raad aangesteld. Alle gewestelijke regeringen telden zeven leden. Collegialiteit en ontslagrecht golden voor alle gewestregeringen. Ten aanzien van de Brusselse gewestmateries eisten de Nederlandstaligen een paritaire machtsdeelname op. Op wetgevend vlak werd impliciet aan deze eis voldaan. Om te vermijden dat het aantal Nederlandstaligen in de gewestraad tot een onbenullig getal zou terugvallen, werd de Brusselse gewestraad samengesteld uit het dubbel aantal leden van het aantal volksvertegenwoordigers van die gewestraad. De Brusselse gewestraads-leden werden verkozen op eentalige lijsten, waardoor het bestaan van een volwaardige Nederlandstalige taalgroep werd verzekerd. Men moest bovendien een taalgroep hebben om de leden van de executieve te kunnen samenstellen. De leden van het Brussels college konden dan slechts verkozen worden door de leden van de taalgroep waartoe zij behoorden. Er zouden dus geen 'nec-Vlamingen' meer kunnen zetelen. Nog op allerlei andere vlakken zou het bestaan van een Nederlandstalige taalgroep verhinderen dat de Franstaligen de Nederlandstaligen in de besluitvorming zouden minoriseren. Dat kwam bijv. tot uiting in verband met de motie van wantrouwen,⁸⁸ die zou vermijden dat de Nederlandstalige leden van het Brussels uitvoerend college uit hun zetel werden gewipt. Ook de alarmbelprocedure was een sluitende waarborg voor de Nederlandstaligen, temeer daar ze op een specifieke wijze werd opgevat.⁸⁹

⁸⁸ De motie van wantrouwen tegen de volledige executieve kon slechts worden aangenomen indien zij de meerderheid van de leden van elke taalgroep bekwam. Een motie van wantrouwen tegen een of meer leden, kon slechts worden ingediend door de leden van de eigen taalgroep. Deze motie moest aan de normale vereisten voldoen, maar bovendien werd voor de Brusselse executieve de meerderheid in de desbetreffende taalgroep vereist.

⁸⁹ Indien in het Brussels gewest door een ontwerp of voorstel van ordonnantie de betrekkingen tussen de gemeenschappen ernstig in het gedrang werden gebracht, kon de alarmbelprocedure worden gebruikt. Uiteraard diende deze alarmbelprocedure als stok achter de deur voor de Vlamingen. Drie leden van de taalgroep moesten dan de motie naar het Brusselse college sturen, waardoor de beslissing werd opgeschort. Vandaar, alweer, het belang van het bestaan van taalgroepen. De procedure kan worden vergeleken met de 'nationale alarmbelprocedure'. Maar, er was een belangrijk verschil. Op nationaal vlak viel de uiteindelijke beslissing bij de Brusselse executieve. Elke beslissing van het college in die procedure kon slechts aangenomen worden wanneer zij de meerderheid van de stemmen had behaald in elke taalgroep waaruit het is

De pacificatieregels en de persoonsgebonden materies, richtten in aanzienlijke mate de aandacht op de tweeledigheid of de pariteit van Brussel. Tegen deze aspiraties boden de Franstaligen heel wat weerwerk. Daardoor reikte de pariteit niet tot het Brussels uitvoerend college. De Brusselse executieve werd niet paritair, noch quasi-paritair samengesteld. Van de zeven leden waren er twee Nederlandstaligen, verkozen uit en door de gewestraad door de Nederlandstalige taalgroep. De Vlamingen kregen dus een gewaarborgde minimum-aanwezigheid. In de executieve moest bij consensus worden geregereerd. De juridische inhoud van deze consensusregel leidde tot uiteenlopende, polemische interpretaties. De consensusregel bepaalde dat een lid van de executieve ontslag nam, indien hij niet kon stemmen met een genomen beslissing. Het ontslag leidde niet tot het blokkeren van de beslissing. Na het ontslag werd de gewestraad niet ontbonden, maar duidde de desbetreffende taalgroep een nieuw lid aan. Prof. J. Gijssels meende dat de consensusregel eerder een meerderheidsstemming inhield met dramatische gevolgen voor Nederlandstalige leden van de executieve. Volgens J. Anthoon hield de consensusregel geen vetorecht in, maar slechts een ontslagrecht. Omdat het ontslag niet tot onmiddellijke eliminatie van de beslissing leidde werd de consensusregel op de korrel genomen.⁹⁰ Ons inziens leidde de consensusregel tot een verplichte samenwerking tussen de Nederlandstalige en Franstalige vertegenwoordigers van de Brusselse gewestregering. Dat het ontslag de bestreden beslissing niet meteen tegenhield, nam niet weg dat het beleid van de executieve opgeschort werd. Indien een lid ontslag nam omwille van de bestreden beslissing, kon een volgend lid opnieuw ontslag nemen omwille van dezelfde bestreden beslissing. Een dergelijke krachtmeting plaatste ook de Franstaligen in een weinig benijdenswaardige positie: zolang de executieve niet voltallig was, kon ze immers geen beleid voeren. Ook de specifieke motie van wantrouwen binnen het Brussels college verplichtte de taalgroepen samen te werken. De specifieke motie van wantrouwen binnen het Brussels college, verplichtte de taalgroepen samen te werken.⁹¹ In weerwil van de verplichte

samengesteld. Indien het college binnen een bepaalde termijn geen beslissing nam, werd het geacht ontslagnemend te zijn.

⁹⁰ Gijssels, 'Staatshervorming: de persoonsgebonden aangelegenheden in Brussel en randgebied', *Rechtskundig Weekblad*, 1 (1978), p. 14 en G. Anthoon, 'Brussel: ingewikkelde pacificatie of eenvoudige verfransing', p. 515.

⁹¹ Dat bleek uit de volgende regeling: het gehele uitvoerende orgaan kon aan een belangrijk dossier een motie van wantrouwen binden, en had dan een meerderheid in elke taalgroep nodig. Wanneer dit vertrouwensquorum niet werd behaald en wanneer binnen 21 dagen geen andere oplossing werd gevonden, volgden nieuwe verkiezingen. M.a.w., ook voor wat betreft de Franstalige bevoegdheidspakketten, moesten de Franstaligen rekening houden met de Vlamingen, daar de Vlamingen de besluitvorming konden blokkeren. Op die manier werden de taalgroepen verplicht samen te werken. Indien, de Franstaligen beslissingen zouden nemen tegen de wil van de Nederlandstaligen in,

consensus bleek het zelfbestuur van de Vlamingen binnen het Brussels college eerder van een bescheiden aard. Aangezien slechts twee Nederlandstalige leden in de Brusselse executieve zetelden, kregen ze ook slechts twee bevoegdheidspakketten toegewezen. Bij ontstentenis van een politiek akkoord over de verdeling van die bevoegdheden, werden de bevoegdheden in zes evenwichtige groepen ingedeeld. De Nederlandstalige vertegenwoordigers waren dan bevoegd voor het derde en vijfde bevoegdheidspakket, de Franstalige vertegenwoordigers voor het eerste, tweede, vierde en zesde bevoegdheidspakket. Het hoeft geen hetoog dat dit kon leiden tot het stoppen van de 'harde beleidsmateries' in de eerste twee bevoegdheidspakketten, die aan de Franstaligen voorbehouden waren.

*De Brusselse gemeenten*⁹²

Van oudsher bleken de Brusselse gemeenten kleine Franstalige feodale rijkjes. De overheersing van de Franstaligen heeft de Vlamingen ertoe verplicht culturele initiatieven op touw te zetten. De Vlaamse samenlevingsopbouw werd gestimuleerd en gecoördineerd door de socio-culturele raden, die later resulteerden onder de APSKW. Kenmerkend voor deze organisaties was de overheersende inbreng van basiswerkers, die een lokale dynamiek losweekten. Het accent op het gemeentelijk initiatief kon worden afgelezen uit de vaststelling dat in 1970 83% van de Nederlandstalige verenigingen actief waren op gemeentelijk vlak.⁹³ De Brusselse gemeenten en OCMW's beheerden de meeste en de belangrijkste persoonsgebonden materies.⁹⁴ Daarom moesten de persoonsgebonden materies niet alleen onttrokken worden aan het Brussels gewest. De Vlaamse onderhandelaars poogden ook de gemeentelijke persoonsgebonden materies te beheren. Om bovendien aan de Vlaamse gemeentelijke dynamiek tegemoet te komen werd de oprichting van gemeentelijke gemeenschapscommissies voorzien.

konden de Nederlandstaligen telken male de vertrouwenskwestie stellen en aldus met nieuwe verkiezingen dreigen.

⁹² Voor een beschrijving van de gemeentelijke gemeenschapscommissies in Brussel en de randgemeenten, zie: G. Anthoon, 'Brussel: ingewikkelde pacificatie of eenvoudige verfransing', pp. 499-523; P.F. Anthonissen en J.P. Blumberg, 'Le Défi Belge', *Jura Falconis*, 1 (1979), pp. 131-133; L. Neels, 'Een jurist hekijkt het Egmontpact en botst op vele vragen', *De Nieuwe Maand* (1977), pp. 547-552; F. Verbiest, 'De gemeenschappen: autonomie met verruimde grenzen', *Jura Falconis*, 4 (1978), pp. 484-488, *De Standaard*, 19.1.1978, 19.4.1978, 31.7.1978 en *Knack*, 26.4.1978.

⁹³ F. Louckx, 'Vlamingen tussen Vlaanderen en Wallonië', p. 210.

⁹⁴ Gijssels, 'De staatshervorming: de persoonsgebonden aangelegenheden', pp. 2-20.

In elk van de negentien Brusselse gemeenten en OCMW's werden Nederlandstalige en Franstalige gemeentelijke gemeenschapscommissies opgericht die konden adviseren of voorstellen formuleren over de culturele aspecten, het onderwijs en de communautaire aspecten⁹⁵ van de persoonsgebonden materies. M.b.t. het onderwijs, het kunstonderwijs inbegrepen, en de culturele materies konden de gemeentelijke gemeenschapscommissies instellingen oprichten. Daartoe werd hen kredieten verleend.⁹⁶ De commissies werden proportioneel samengesteld uit 11, 13 of 15 gemeenteraadsleden, volgens het devolutief kiesstelsel. Deze uitgebreide vertegenwoordiging, gekoppeld aan andere pacificatieregels⁹⁷ bood een

⁹⁵ 'Communautaire aspecten' betekende dat het advies niet kon worden gehanteerd om bijv. een bejaardendienst op te richten. Het kan wel worden ingeroepen om te benadrukken dat een bestaande of op te richten bejaardendienst aan de tweetaligheid diende te beantwoorden.

⁹⁶ De discussie omtrent de toegekende kredieten laat een treffend voorbeeld zien hoe (zuil)belangen tegen elkaar werden afgewogen en hoe uiteindelijk een compromis tot stand komt. Oorspronkelijk werd voorzien dat de kredieten op de gemeente- en OCMW-begrotingen ten minste voor 20% werden toegekend aan de gemeenschap die de minderheid van de bevolking uitmaakte. Dat was een verworvenheid voor de Vlamingen. Toen de tekst in tweede lezing werd voorgelegd, begonnen de Franstaligen de impact van de 20%-regel in te zien en kwamen ze dwars te liggen. De Stuyvenbergdiscussie nam heel wat tijd in beslag en leidde bijna tot een crisis. Vooral de Franstalige socialisten bij monde van A. Cools en L. Hurez lagen dwars. Volgens hen kon geen 20%-regeling gelden voor de openbare en privé-hospitalen, noch voor het gemeentelijk onderwijs. Deel uitmakend van de socialistische welzijnszuil wenste A. Cools een grotere impact te behouden op het verdelen van jobs en middelen in de hospitalen. Op de gemeentelijke begrotingen namen de hospitalen immers een aandeel in van 9,63 miljard. 'We zijn naief geweest', fulmineerde A. Cools, 'cijfers zijn belangen'. Een nieuw compromis bestond erin de 20%-regeling niet meer toe te passen voor de hospitalen en het gemeentelijk onderwijs. De kredieten zouden nu worden toegekend volgens de behoeften (gemeentelijk onderwijs) of volgens nog op te maken studies(hospitalen). Op voorstel van A. Spaak dachten W. Martens en H. Schiltz een compromis uit voor het gemeentelijk onderwijs, gebaseerd op een KB van 1971: op aanvraag van 16 ouders legde de gemeentelijke commissie de gemeentelijke overheid de verplichting op een gemeenteschool op te richten. De verplichting zou worden toegepast per taalregime en het kon zowel de oprichting als de overname van een school inhouden. W. Martens beargumenteerde het voorstel met de bedenking dat in zeven Brusselse gemeenten geen enkele Nederlandstalige school door de gemeenten was opgericht. H. Schiltz verantwoordde het compromis door aan te halen dat ook de Franstalige gemeenschapscommissies dezelfde procedre konden inzetten ten bate van het Rijksonderwijs. Daarmee werd het compromis aanvaard.

Papieren archief O. Coenen: kabinetschef van staatssecretaris voor de Hervorming der Instellingen F. De Bondt, die de Stuyvenbergonderhandelingen woord voor woord optekende.

⁹⁷ De gemeenteraadsverkiezingen dienden te geschieden op eentalige of naar

gegarandeerde Nederlandstalige vertegenwoordiging en vermeed vooral de deelname van nep-Vlamingen aan de commissies. De gemeentelijke gemeenschapscommissies werden vanaf het overgangsstelsel opgericht en beschikten over een beroepsrecht dat door het Brussels college werd behandeld. Het beroep kon worden aangetekend indien de begrotingskredieten niet werden gerespecteerd, indien de door de commissies genomen beslissing tot het oprichten van instellingen niet werd uitgevoerd of indien de adviezen inzake culturele en persoonsgebonden materies niet werden opgevolgd. Werde er binnen het Brussels college geen eensgezindheid bereikt over het bestreden beroep, dan werd de beslissing geschorst. Ogenscheinlijk was dit een sluitende waarborg voor de Vlamingen. Maar, de toepassing van de schorsing hield heel wat leemten in: de samenwerking tussen de twee gemeenschappen stond of viel met de goodwill van de Franstaligen.⁹⁸

Het gemeenschapspact en de Rand

In zekere zin boden de Vaast Leysen - onderhandelingen een antwoord op de eisen van het FDF. Ofwel eiste deze partij een verbinding met Waals-Brabant, wat door het V. Leysen-vergelijk werd verworpen, ofwel eiste ze

taal ontdebeldde lijsten. Er was poolvorming naar de taal van de kandidaten. Een kandidatuurstelling moest begeleid worden met een taalverklaring, gesteund door ofwel drie Kamerleden of Senatoren ofwel door bonderd gemeenteraadskiezers van de betrokken gemeente. De taalverklaring zou bovendien gecontroleerd worden. Poolvorming is het groeperen van stemmen over de lijsten per taalgroep. Uit deze twee pools werd de zetelverdeling per taalgroep afgeleid. Pas dan worden de zetels verdeeld over de partijen. De poolvorming bood de garantie dat 20% van de stemmen ook 20% van de zetels opleverde.

⁹⁸ Het pact bepaalde dat het Brussels college haar twee leden die behoorden tot de gemeenschapsregeringen — dus een Franstalige en een Nederlandstalige — kon, niet moest, belasten met de toepassing van de schorsing. Dit was geen sluitende waarborg. Temeer, daar er geen regel van onverenigbaarheid bestond tussen een ambt in de gewestregering en het ambt van burgemeester of schepen in de Brusselse gemeenten. Dat kon leiden tot de bijna lachwekkende situatie dat de gewestleden een beroep moesten behandelen dat zou uitgaan van een gemeenschapscommissie van hun eigen gemeente, waar ze zelf de scepter zwaaiden, of erger, waar ze misschien zelf de bestreden beslissing hadden genomen. Had de bestreden beslissing dan toch de schorsing tol gevolg, dan werden twee regeringsleden van de gemeenschappen naar de betreffende gemeente gestuurd om er de zaken te gaan rechtzetten. De burgemeester die zelf de omstreden beslissing had genomen kon ondertussen rustig vergaderen in zijn gewestregering. Per slot van rekening moest hij er zich weinig van aantrekken. Tot ontslag kon hij niet worden opgenomen, zijn gewestregering evenmin.

het recht op van de 'honderdduizend francofonen in de periferie'.⁹⁹ Tijdens de V. Leysen-onderhandelingen wilde men 80 000 Franstaligen overhevelen.¹⁰⁰ Daarvan stond het V. Leysen-vergelijk iets meer dan de helft toe. Tot die conclusie kwam men op basis van het aantal Franstalige localisaties in verhouding tot het totale bevolkingscijfer. De helft van de bevolking in de zes faciliteitengemeenten verhuisde dan ook naar Brussel. Daartegenover werd de verfransing in de rand ingedijkt aangezien de faciliteiten werden afgeschaft en de overige localisaties dienden opgenomen in grote Nederlandstalige gemeenten.

Conclusie: de V. Leysen-onderhandelingen verzachtten de eisen van de Franstaligen, tekenden correcte, objectieve Franstalige lokalisaties op, maar hielden de deur open voor de eis tot tweetalig bestuur in de zes faciliteitengemeenten, aangezien aanvaard werd dat de helft van deze bevolking naar de Brusselse agglomeratie werd overgeheveld. Naar de toekomst toe zouden de V. Leysen-onderhandelingen voor eens en altijd verhinderen dat de Franstaligen hun onderhandelingspositie zouden ondersteunen met overdreven bevolkingscijfers. Bovendien zou een zware hypotheek rusten op een duidelijke territoriale afbakening, want daarmee konden de eisen van de PSC geenszins worden ingelost. Ook de VU-achterban had haar aversie voor grenscorrecties aangetoond.

Neemt men de resultaten van de gemeenteraadsverkiezingen van 1976 in de faciliteitengemeenten als uitgangspunt, dan kan op het eerste gezicht worden besloten dat de Franstaligen inderdaad aanspraak konden maken op de overheveling van de helft van de faciliteitenbevolking naar Brussel of op het realiseren van een tweetalig statuut in die gemeenten.¹⁰¹ Toch mocht deze vaststelling gerelativeerd worden, want electorale resultaten bieden geen objectief uitgangspunt om communautaire onderhandelingen in de faciliteitengemeenten te onderbouwen. Een niet onbelangrijke discrepantie kon immers worden ontwaard tussen de vaak radicale Franstalige eisen en partijstandpunten enerzijds en de werkelijke politieke machtsverhoudingen in de gemeentelijke organen anderzijds. Dat kon worden afgeleid uit de gevormde bestuurscoalities in de faciliteitengemeenten na de gemeenteraadsverkiezingen van 1976.

In vier van de zes randgemeenten verloren de Franstaligen aanzienlijke machtsaanspraken. Dat kwam het meest treffend tot uiting in de corridor-gemeente Sint-Genesius-Rode (17 052 inwoners). Mevrouw Algoet (CVP) vormde er een homogeen Nederlandstalig bestuurscollege na een verbeterd communautaire strijd met FDF-kamerlid G. Clerfayt. In de

⁹⁹ G. Fonteyn, 'De zes faciliteitengemeenten', p. 65.

¹⁰⁰ Interview, H. Schiltz, 27 augustus 1993.

¹⁰¹ In de faciliteitengemeenten behaalden de Vlaamse lijsten 33,5% van het aantal stemmen of 36 zetels op een totaal van 118. De lijsten die een tweetalig statuut of een aanhechting bij Brussel voorstonden, behaalden 59,82% of 71 zetels. De lijsten die het liever bij een status-quo behielden, haalden 6,68 of 11 zetels. CRISP-dossier, nr. 801, pp. 4-11.

noordelijke faciliteitengemeente Drogenbos kwamen het FDF, noch de VU er ooit van de grond. In Wezembeek-Oppem, ook een noordelijke gemeente, heeft de enorme bevolkingstoename er niet geleid tot een doorgedrongen verfransing. In 1976 zetelen vijf Nederlandstaligen en één Franstalige in het christendemocratisch schepencollege.

De als meest Nederlandstalig beschouwde noordelijke gemeente Wemmel werd paritair (3 Ned, 3 Fr.) bestuurd door de gematigde liberale burgemeester Geurts. Het FDF kwam er nooit van de grond. In de kleinere gemeente Linkebeek (4 265 inwoners) vormde het FDF (3 mandaten) een meerderheid met de liberalen (1 mandaat). In Kraainem vormt het FDF (3 mandaten) een meerderheid met de PSC (3 mandaten).¹⁰²

Samenvattend: slechts drie partijen die aan het gemeenschapspact deelnamen beheersten de faciliteitengemeenten: de PSC, de CVP en het FDF. Het FDF verzwakte haar positie tegenover de andere partijen. Vooral de PSC heeft onderschatte belangen in de faciliteitengemeenten. Slechts in twee gemeenten was er een homogeen Franstalig bestuur. In drie gemeenten overheersen de Nederlandstaligen, waarbij Sint-Genesius-Rode de loef afstak met een homogeen Nederlandstalig bestuur. In één gemeente is er een paritair bestuur. In de overige dertien gemeenten¹⁰³ van het eentalig Nederlands randgebied haalden de pro-Brusselse Franstalige lijsten een veel zwakker resultaat: 11,5% van het aantal stemmen. In totaal behaalden ze zo'n 36 van de 242 gemeenteraadszetels. In de bestuurscolleges was hun inbreng onbestaande. De CVP behaalde er een sprekend overwicht: vier absolute meerderheden, acht relatieve meerderheden en tien burgemeesters op de twaalf.¹⁰⁴

Tijdens het Egmont-formatieberaad stuurden de Vlamingen aan op beperkte, wederkerige en evenwichtige grenscorrecties. De PSC liep niet bijster warm voor grenscorrecties: ze voldeden niet aan hun belangen. Om haar machtspositie in de randgemeenten uit te breiden, opteerde de PSC voor een uitbreiding van de faciliteiten. Het FDF wilde wel praten over grenscorrecties, maar haar positie in de rand was sterk verzwakt. Met behulp van sommige manoeuvres eiste het FDF een eenzijdige inlijving van Kraainem, Wezembeek-Oppem en Linkebeek bij Brussel. De Vlamingen verzetten zich.¹⁰⁵ W. Claes stelde voor te onderhandelen met behulp van

¹⁰² CRISP-dossier, nr. 801, pp. 2-19 en G. Fonteyn, 'De zes faciliteitengemeenten', pp. 61-66.

¹⁰³ Deze gemeenten zijn: Asse, Beersel, Dilbeek, Grimbergen, Hocilaart, Sint-Pieters-Leeuw, Machelen, Meise, Tervuren, Vilvoorde en Zaventem.

¹⁰⁴ CRISP-dossier, nr. 801, pp. 19-25.

¹⁰⁵ Om enigszins een voor de achterban aanvaardbaar compromis uit de brand te slepen, kon het FDF haar aanspraken niet meer staven op bevolkingcijfers. Ook de bestuurlijke machtsconstellatie in de faciliteitengemeenten zou als onderhandelingsbasis weinig zoden aan de dijk hebben gebracht. Daarom plachtte L. Defosset de Vlamingen te overtuigen met electorale cijfers: op basis van deze criteria werden er in Kraainem 65% Franstalige stemmen behaald, in Wezembeek-Oppem 60% en in Linkebeek 55%. Daarom moesten deze lijsten

de VEV-kaarten. Daarop kwam Nothomb met een voorstel, waarvan hij bij voorhaat wist dat het geen enkele kans op slagen had: de aanhechting van de zes randgemeenten bij Brussel en enkele wijken uit de andere randgemeenten. De Vlamingen weigerden. De PSC wou duidelijk evolueren in de richting van het inschrijvingsrecht.¹⁰⁶ Tenslotte bereikten L. Outers, H. Schiltz en W. Martens een compromis. De eis van de PSC — het inschrijvingsrecht — werd gekoppeld aan een interessante gunstmaatregel voor het FDF: de oprichting van gemeentelijke gemeenschapscommissies in de zes faciliteitengemeenten. Aan de eisen van de Vlamingen werd tegemoet gekomen door het kiesarrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde te splitsen.

De gemeenschapscommissies: uitbreiding van de faciliteiten

Wat gold voor de Nederlandstaligen in Brussel, gold voor de Franstaligen in de zes randgemeenten. Ook daar werden gemeentelijke gemeenschapscommissies opgericht, met nagenoeg dezelfde werking, financiering en bevoegdheden als de gemeenschapscommissies in Brussel. De Franstalige gemeenschap werd bevoegd Franstalige instellingen in de zes randgemeenten op te richten. De Brusselse Franstalige Cultuurcommissie (FCC) kon haar werkzaamheden uitbreiden naar de zes randgemeenten, door er bijv. socio-culturele raden op te richten. Indien het advies van de gemeentelijke gemeenschapscommissies niet werd opgevolgd, werd het beroep in laatste instantie behandeld door de paritaire ministerraad. Dit was een sluitende waarborg dat een schorsing zou worden toegepast. Bovendien bleef de taalvoogdij in nationale handen.

Het Egmontpact bepaalde ook dat de Franstaligen dezelfde rechten kregen in de zes randgemeenten als de Nederlandstaligen in de Brusselse gemeenten. Vandaar dat telkens de Nederlandstaligen iets bedingen in Brussel, de Franstaligen dezelfde rechten of instellingen zouden opeisen in de zes randgemeenten. Het behoren van de zes randgemeenten tot het eentalig Nederlands gebied kreeg aldus een fictief karakter.

worden ingelijfd bij Brussel, zonder wederkerige grenscorrecties. De cijfers waren gehaseerd op methodologische manoeuvres: stemmen op tweetalige lijsten werden aanzien als louter Franstalige stemmen. Zie: J. Ceuleers, 'Dagboek van een kabinetsformatie', pp. 260-264; G. Fonteyn, 'De zes faciliteitengemeenten', pp. 66-68 en CRISP-dossier, nrs. 783-784.

¹⁰⁶ *La Libre Belgique* van 25.5.1977 wist te melden dat het inschrijvingsrecht reeds gedurende enkele weken werd voorbereid en *petit comité*.

Het inschrijvingsrecht¹⁰⁷: een maat voor niets

Het inschrijvingsrecht werd voor het eerst tijdens de Lambermont-onderhandelingen voorgesteld. Door de Vlaamse onderhandelaars werd het inschrijvingsrecht toen aanvaard, op voorwaarde dat het limitatief werd opgevat. Belangrijk was, dat er geen electorale rechten werden aan verbonden en dat het recht uitdovend was. Het Egmontpact vatte het inschrijvingsrecht ruimer op. Wie van het recht gebruik wilde maken kon voor de parlements- de gewestraads- en de Europese verkiezingen in Brussel gaan stemmen. Aanvankelijk was het recht ook niet uitdovend. Het inschrijvingsrecht bleek van toepassing in de zes faciliteitengemeenten, in zeven secties van de gemeenten Dilbeek, Groot-Bijgaarden, Strombeek-Bever, Sint-Stevens-Woluwe, Sterrebeek, Beersel en Alsemberg en in drie wijken: 't Voor-de Mutsaart, Negenmanneke en Duivelshoek. Het waren de inwoners van die Egmontomschrijvingen die voor het recht konden opteren. Ook de inwoners, komend uit het Brussels gewest, die zich in de Egmontomschrijvingen kwamen vestigen konden voor het recht opteren. Inwoners buiten de Egmontomschrijvingen die naar de Egmontomschrijvingen wilden verhuizen en die niet vanuit het Brussels gewest verhuisden, konden niet van het recht genieten. M.a.w., een Vlaming of een Waal kon, ondanks bijv. een verhuis naar een faciliteitengemeente, geen beroep doen op het recht. Wanneer men opteerde voor dit recht, dan moest men dit binnen de termijn van zes maanden doen. Deed men dat niet, dan verviel het recht. Er kon maar een enkele keer van het recht gebruik worden gemaakt. Daarenboven kon men van het recht steeds afstand doen. Alleen die afstandsname bleek onherroepelijk, niet het recht zelf.

Het inschrijvingsrecht was een maat voor niets. Zo moest een omslachtige administratieve procedure worden verwerkt vooraleer men van het recht kon gebruik maken. Eerst moest men naar de (fictieve) inschrijvingsgemeente om een bepaald formulier aan te vragen. De inschrijvingsgemeente (in Brussel) moest dan het formulier aanvragen aan de verblijfgemeente. De verblijfgemeente zou het formulier in het Nederlands opsturen naar de inschrijvingsgemeente. De inschrijvingsgemeente moest dan het formulier vertalen. Pas dan kon het worden overgemaakt aan de betrokkene. De kans zat er natuurlijk in dat de verblijfgemeente ofwel de formulieren in het Frans doorzond, ofwel de formulieren zonder de tussenstap naar Brussel aan de betrokkenen overhandigde. Dat was dan in tegenspraak

¹⁰⁷ Voor een beschrijving van het inschrijvingsrecht zie: H. Driesen, 'Het inschrijvingsrecht', *Jura Falconis*, 4 (1978), pp. 521-541; G. Anthoon, 'Brussel: ingewikkelde pacificatie of eenvoudige verfransing', pp. 522-523; H. De Ridder, *De keien van de Wetstraat*, p. 131; M. Platel, *De Prinsen van Stuyvenberg. Historische beslissing of vergissing* (Leuven, 1979), pp. 49-57; *De Standaard*, 16 juni 1977, 30 november 1977, 1 februari 1978 en 25 april 1978.

met de bestuurlijke eentaligheid, waardoor de Vlamingen telkens klacht konden indienen bij de Raad van State. Daardoor zou de hele procedure worden opgeschort. Kortom, in hoeverre de Franstaligen uit de Egmontomschrijvingen de moed en tijd zouden opbrengen om dit alles te doorstaan is zeer de vraag. Niet ontdaan van een zekere ironie noemden de Vlaamse onderhandelaars, de eventuele inschrijvers 'rugzakfranstaligen'.¹⁰⁸ Dat sloeg op het feit dat de inschrijvers telkens naar Brussel moesten, wilden ze hun fiscale en administratieve dossiers in het Frans laten afhandelen.

Op Snyvenberg kwamen de onderhandelaars overeen dat het inschrijvingsrecht — behalve in de zes randgemeenten — na 20 jaar uitdovend werd. Op langere termijn had het recht dus enkel nut in de zes randgemeenten. Maar ook dat moet sterk gerelativiseerd worden. In de faciliteitengemeenten hadden de administratieve en fiscale gevolgen van het inschrijvingsrecht geen nut. Via de faciliteiten had men deze rechten al. Wel bepaalde het gemeenschapspact dat de Franstalige kinderen uit de Egmontomschrijvingen lagere- en kleuterschool konden lopen in de zes randgemeenten. Dat was fundamenteel in tegenstelling met de taalwet. De taalwet bepaalde dat: 'Het kleuter en het lager onderwijs mocht worden verstrekt in het Frans indien deze taal de moedertaal of de gebruikelijke taal van het kind is en indien het gezinshoofd verblijf houdt in een van de randgemeenten. Het onderwijs mocht slechts worden georganiseerd op verzoek van zestien gezinshoofden die in de faciliteitengemeenten verblijf hielden'.

Afgezien van het feit dat deze bepaling ongrondwettelijk was zou ze allicht niet tot een verdere verfransing in de zes randgemeenten hebben geleid. Op een uitzondering na waren alle Egmontomschrijvingen dichterbij gelegen bij de Franstalige scholen in de Brusselse agglomeratie dan bij de Franse scholen in een van de zes randgemeenten. We illustreren dit met een voorbeeld. De randgemeente met faciliteiten die het dichtst bij de Egmontomschrijving Groot-Bijgaarden ligt, is Wemmel. Wemmel ligt op vijf km. van Groot-Bijgaarden. Maar, Sint-Agatha-Berchem, en gedeeltelijk ook Koekelberg en Anderlecht, gemeenten uit de Brusselse agglomeratie, liggen er vlakbij. Nu stelde zich de vraag of een Franstalige niet een Egmontomschrijving, zich de moeite zou getroosten het inschrijvingsrecht aan te vragen, om zijn kind per se naar een school in de randgemeente te voeren vijf km. verder dan de Franstalige school in de Brusselse agglomeratie. Het komt nogal onwaarschijnlijk over. Daarbij mag men niet vergeten dat er wel al een aantal kinderen zullen geweest zijn uit de Egmontomschrijvingen, die reeds school liepen in Brussel. Voor de ouders van die kinderen had het weinig nut het inschrijvingsrecht aan te vragen. Vandaar de hoogst twijfelachtige waarschijnlijkheid dat deze bepaling tot een verdere verfransing van de zes randgemeenten zou hebben geleid. Ook het electorale aspect van het inschrijvingsrecht hield weinig gevolgen

¹⁰⁸ H. De Ridder, *De keien van de Wetstraat*, p. 131.

in. Indien men van het electorale aspect van het recht gebruik maakte, mocht men enkel stemmen voor een kandidaat in Brussel en niet voor een kandidaat uit de randgemeenten. Vandaar dat het inschrijvingsrecht geen invloed zou uitoefenen op de machtsverhoudingen in de rand. Eigenlijk zou het machtsaandeel van de Franstaligen in de rand sowieso geneutraliseerd worden door de splitsing van het kiesarrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde in een kiesarrondissement Brussel en een kiesarrondissement Halle-Vilvoorde. Daardoor konden de Franstaligen uit de rand hun stem niet meer uitbrengen in het arrondissement Halle-Vilvoorde, zodat de kans op Franstalige verkozenen uit de rand veel geringer werd. Daartegenover zou het machtsaandeel van de Vlamingen in de rand er op vooruit gaan, want een communautaire apparentering van de Vlaamse lijsten uit Halle-Vilvoorde met de Vlaamse lijsten uit Leuven, werd voorzien. Trouwens, hoe meer Franstalige kiezers naar Brussel trokken voor de wetgevende verkiezingen, hoe beter voor de sterkste partij in Halle-Vilvoorde, in casu de CVP, ingevolge de daling van de kiesdeler. Die partij kon eventueel een bijkomende zetel weggapen. Hierdoor konden meer Vlaamse parlementsleden uit de rand worden verkozen, wat de Vlaamse dynamiek in Brussel en de rand begunstigde. Voor de Franstaligen gold net het omgekeerde.¹⁰⁹

Rest ons nog de vraag welke invloed het recht zou uitoefenen op de machtsverhoudingen in de Brusselse gewestraad. Indien het aantal Egmontkiezers boven de 25 000 uitsteeg, werd het aantal te begeven zetels van de Vlaamse Brusselaars bedreigd, ten voordele van een vermoedelijke zetelwinst in de rand. Op die manier zou het recht een zetelverschuiving veroorzaken in het nadeel van de Nederlandstalige Brusselse politici. Maar, indien het aantal Egmontkiezers niet boven de 25 000 uitsteeg, kon het recht enkel een zetelverschuiving veroorzaken binnen het Franstalig kiezerskorps. In dat geval zou het aantal te begeven Vlaamse zetels in Brussel constant blijven. Deze laatste veronderstelling is wellicht de meest plausibele.¹¹⁰ Eerst en vooral was het lang niet zeker dat de Egmontkiezers boven de 25 000 zouden uitstijgen, rekening houdende met de moeilijke procedure om het recht te verkrijgen. Van zodra het recht uitdovend werd zou men de kaap van 25 000 hoegenaamd niet meer bereiken. Kortom, het is duidelijk dat het inschrijvingsrecht eerder een symbolische toegeving was, dat in schril contrast stond met de voordelen die een rechtstreekse verkiezing van de gewestraden voorzag. Een rechtstreeks verkozen Vlaams gewest zou de hele grondpolitiek in de Vlaamse rand, in al zijn aspecten, onder zijn bevoegdheid krijgen, zonder enige inmenging van waar of wie dan ook. Ontegensprekelijk bleken de grond-

¹⁰⁹ Juist daarom mochten de FDF-vertegenwoordigers Clerfayt en Mahieu, resp. uit Sint-Genesius-Rode en Vilvoorde, als troostprijs, enkel tijdens de overgangsfase in de Brusselse gewestraad zetelen.

¹¹⁰ *De Standaard*, 16 juni 1977 gewaagde van een kleine 20 000 Franstaligen die in de zes randgemeenten gebruik zouden maken van het inschrijvingsrecht.

speculaties een van de belangrijkste oorzaken van de verfransing in de rand. Voortaan kon het sociale verfransingsproces worden ingedamd. De Vlamingen konden het grondbeleid in de rand uitstippelen, de gewest-plannen en plannen van aanleg uittekenen, verkavelingsvergunningen toekennen, georganiseerde woonprojecten op touw zetten. Daarin bleek het Egmontakkoord fundamenteel verschillend van Hertoginnedal. De toepassing van het grondbeleid bleef in 1963 immers in handen van de nationale overheid.

De mislukking van het gemeenschapspact

Het is geen sinecure om de oorzaken voor het mislukken van het gemeenschapspact te ontleden. Het compromis voor Brussel en de rand werd immers gekoppeld aan een structurele autonomie voor de gewesten en de gemeenschappen en de hervorming van de instellingen. Omdat een gedetailleerde beschrijving van deze hervormingen buiten de inhoud van onze bijdrage valt, kunnen we slechts een aantal voorlopige hypothesen voorstellen.¹¹¹

De rechtstreekse verkiezing van de gewestraden kwam vooral aan een belangrijke eis van de Franstalige socialisten tegemoet. In Wallonië wilde een links front de christen-democraten en de liberalen elimineren. J. Yerna: 'De dag waarop de meerderheid van het Waalse volk zich politiek zal kunnen uitspreken via een rechtstreeks verkozen assemblée zullen de linkse krachten naar mijn overtuiging hun posities van 1950 kunnen herwinnen'.¹¹² We beschreven reeds hoe het compromis 'Brussel en de rand' de Franstalige machtsposities versterkte in de Franstalige gemeenschapsraad, de Brusselse gewestraad en de Brusselse gemeenten. In de Waalse gewestraad bekwam een links front van PSB en RW een nipte meerderheid van 34 zetels; met de communisten erbij werd de meerderheid verruimd tot 37 zetels. Om de meerderheid te behalen moest men 33 zetels verwerven. Liberalen en christen-democraten konden er geen meerderheid halen. Betrokken ze het RW bij een coalitie, dan behaalden ze slechts een nipte meerderheid van 34 zetels. Christen-democraten en socialist en behaalden een ruime meerderheid van 46 zetels. Christen-democraten en zeker de Waalse liberalen zaten in de minst comfortabele positie.¹¹³ Vandaar dat het gemeenschapspact de machtsaanspraken van de Franstalige christen-democraten sterk bedreigde. Dat op onderwijs-

¹¹¹ Voor een diepgaandere uitwerking van de hypothesen, zie: Eric Van de Castele, 'De Egmont- en Stuyvenbergakkoorden (1977-1978) in het licht van een bewogen decennium' (Licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1991-1992).

¹¹² J. Yerna, 'Een Waals standpunt', *De Nieuwe Maand*, 4 (1976), pp. 225-230.

¹¹³ Berekeningen volgens de simulaties van *La Libre Belgique*, 13.5.1977.

vlak geen ideologisch vergelijk kon worden gevonden dat de minoritaire PSC bescherming bood, kon ook moeilijk als een troef worden uitgespeeld. De PSC was dan ook de partij die het minst baat had met het gemeenschapspact.

Maar ook de CVP had felle bezwaren tegen het gemeenschapspact. Het gemeenschapspact voldeed wel aan een structurele, maar niet aan een volwaardige sociaal-culturele en economische autonomie. Zolang deze bevoegdheden niet naar de regio's werden overgeheveld kon deze partij dan ook best haar onmisbare positie nastreven door de rechtstreekse verkiezing van de deelraden te vermijden. Een gecombineerde coalitievorming op nationaal en regionaal niveau versterkte bovendien de onmisbaarheid van de CVP. Door de beperkte financiële armslag van de gemeenschappen, bleef de economische verdeling van goederen en diensten grotendeels nationaal georganiseerd. Volgens J. Vilrocx, zou het loslaten van Wallonië als spelbreker hebben gefungeerd voor de economische belangenidentiteit tussen Vlaanderen en Wallonië, via de centrale macht.¹¹⁴ Daarom bleef de CVP haar eisen vanuit de centrale macht ondersteunen, zolang aan de regio's geen fiscale bevoegdheden, laat staan een fiscale autonomie werden toegekend. Dezelfde redenering kan opgaan voor de culturele autonomie. Deze autonomie kreeg geen gestalte vanuit de gemeenschappen, maar wel vanuit de zuilen. Aangezien de zuilen gekoppeld zijn aan de traditionele partijen, droeg de culturele autonomie bij tot de bestendiging van de macht van de traditionele partijen.¹¹⁵ Deze macht moest verder worden bestendigd vooraleer de instellingen werden hervormd. L. Tindemans had dit reeds duidelijk aangetoond tijdens de formatie-onderhandelingen toen hij eerst de culturele materies wilde federaliseren om in een latere fase de instellingen te hervormen. In dat opzet was hij niet geslaagd. De culturele en fiscale autonomie bleek te bescheiden om de risico's van een rechtstreekse verkiezingen van de deelraden toe te laten. Niet onbelangrijke CVP-publicen hielden er dezelfde mening op na. Het Vlaams patronaat schreef het gemeenschapspact af. Enkel V. Leysen bleef het steunen. Ook het Nationaal Christelijk Middenstandsverbond was het pact ongunstig gezind.¹¹⁶ Omwille van de gedeeltelijke overheveling van de onderwijsbevoegdheid werd het pact

¹¹⁴ Zie ook J. Vilrocx, 'Sociaal-economische verhoudingen in het tweeledige België: een interactionele en multidimensionale benadering', *Tijdschrift voor Sociologie*, 2-3 (1981), pp. 138-141.

¹¹⁵ J. Billiet, 'Culturele autonomie: institutionalisering van kulturele identiteiten', *Tijdschrift voor Sociologie*, 3-4 (1981), pp. 49-50.

¹¹⁶ De nieuwe VEV-voorzitter Stouthuysen, beheerder J. Campo en afgevaardigd-beheerder De Feyter laakten het gemeenschapspact omwille van de voor Vlaanderen nadelige financiële verdeelsleutel, de onvoldoende financiële middelen die de Vlaamse regio kreeg toegewezen en het ontbreken van een fiscale autonomie. *De Standaard*, 3 april 1978, 26 juni 1978, 19 juli 1978, 20 september 1978 en Trends, 1 november 1977.

hevig bekritiseerd in katholieke onderwijskringen. In zijn openingstoespraak voor het academiejaar 1977-1978 haalde Rector De Somer zwaar uit naar de onderhandelaars omdat het wetenschappelijk onderzoek en het universitair onderwijs niet onder het schoolpact vielen en er toch werd nagelaten om deze bevoegdheden te federaliseren.¹¹⁷

In de schoot van de christelijke partij bekritiseerden de Senatoren het pact omwille van het verlies aan mandaten. De provincies werden afgeschaft en dus ook het bestaan van provinciale Senatoren. De gecoöpteerde Senatoren behoorden ook tot het verleden, terwijl de bevoegdheden van de Senaat fel werden afgezwakt. De samenstelling van de Senaat hield bovendien een generatiewissel in. Een proportioneel samengestelde Senaat kon moeilijk voldoen aan de belangen van de CVP-Senatoren, die bijna de helft van het aantal mandaten in de Senaat innamen.¹¹⁸ Ook de quasi-paritaire stemkracht in de Senaat was in het nadeel van de CVP-Senatoren. Binnen de CVP manifesteerde zich aldus een belangrijke oppositie die het gemeenschapspact ongenegen was. De kracht van een partij hangt echter af van het gespaard blijven van spanningen in eigen rangen.¹¹⁹ Binnen de CVP was de homogeniteit echter zoek. De ideologische rivaliteit tussen de unitaristische L. Tindemans en de federalistische W. Martens is gekend. De opposanten van W. Martens beweerden dat hij met zijn federalistische aanspraken te veel in de pas liep van de VU, het land en de belangen van de partij schaadde.¹²⁰ L. Tindemans die het pact weinig genegen was, werd gesteund door de CVP-taalfleminganten, de CVP-Senatoren en enkele hoofdredacteurs zoals Van Cauwelaert van *'Het Volk'* en Karel De Witte van de *'Gazet Van Antwerpen'*.¹²¹ Onder druk van de Vlaamse beweging die haar bezwaren rechtstreeks tot de parle-

¹¹⁷ De verenigingen van Vlaamse professoren en LOVAN — een vereniging van assistenten en vorsers — integreerden zich later in het Anti-Egmontkomitee. Het Vlaams onderwijscentrum sloot bij de kritiek van rector De Somer aan. Zie: P. De Somer, 'Even naar buiten kijken' (rede van de rector van de KUL bij de opening van het academisch jaar 1977-1978, 3 oktober 1977, pp. 28-32) en *De Standaard*, 29 november 1977, 23 januari 1978.

¹¹⁸ Er zetelden meer CVP-gekozenen in de Senaat dan in de Kamer. Na de parlementsverkiezingen van 1977 bedroeg het aantal CVP-Kamerleden 43% en het aantal CVP-senatoren 49%. Voor de CVP golden nagenoeg dezelfde verhoudingen. In de Senaat moest men voor het gemeenschapspact 40 jaar zijn. Met het gemeenschapspact zou dit veranderen aangezien de vertegenwoordigers van de Senaat trapsgewijs werden samengesteld uit de vertegenwoordigers van de gemeenschapsraden. Zie: Ch. Dauble, *Le Sénat de Belgique*, p. 529 en cijfers ontleend aan Th. Luykx en M. Platel, *Politieke geschiedenis van België*, pp. 689-691.

¹¹⁹ G. Dierickx, 'Politieke conflictbeheersering', p. 464.

¹²⁰ H. De Ridder, *Omtrent W. Martens* (Tielt, 1991), pp. 31-47. 1991, pp. 31-47 en F. Verleyen in *Knack*, 11 september 1991.

¹²¹ F. Verleyen in *Knack*, 11 september 1991 en H. De Ridder, *Omtrent W. Martens*, pp. 31-47.

mentairen richtte en na negatief advies van de Raad van State, brachten de CVP-parlementairen tijdens twee informaticongressen het gemeenschapsact de doodsteek toe: er werd gesproken van een dubbele loyaliteit, één tegenover de Grondwet en één tegenover het pact.

Eigenlijk kwam het gemeenschapsact vooral tegemoet aan de belangen van de Vlaams-nationale partij. De rechtstreekse verkiezing van de deelraden opende voor deze partij aanzienlijke perspectieven. Haar electorale sterkte bood er brede coalitemogelijkheden, die op nationaal vlak in veel mindere mate konden verzilverd worden. Deze partij kon haar aandacht volledig richten op de Vlaamse gemeenschap, partijbelangen binnen die gemeenschap waarnemen en haar antizuilpolitiek bestendigen. Voor deze partij was het dan ook een voordeel dat de zuilgebonden functies slechts in bepaalde mate naar de gemeenschappen werden overgeheveld. De zwakte van de VU lag echter in de legimitatie van de ideologisch heterogene achterban toe. De federalistische aanspraken naar de partijtop kwamen bovendien niet overeen met de eisen van de radicale taalflaminganten. We toonden dit reeds aan bij de bespreking van de V. Leysen onderhandelingen.

Het vertrouwen tussen de partijen bereikte een dieptepunt na de Grondwettelijke bezwaren van de CVP en de hevige weerstand van de Waalse socialistische vakbond omwille van de beperkte toekennig van de sociaal-economische materies aan de gewesten.¹²² Ook het FDF kreeg te kampen met kritiek vanuit de randgemeenten. Daarom drongen A. Cools en het FDF aan op een spoedige realisatie van het pact. Het Waals-Brussels verbond vertoonde langzaam maar zeker ernstige barsten onder invloed van de achterban. A. Cools eiste in de Kamer een vertrouwenskwestie over de artikels die in strijd waren met de Grondwet. De aangevraagde vertrouwenskwestie dreef de socialistische fractie uiteen.¹²³ Op 11 oktober 1978 werd L. Tindemans in de Kamer geïnterpeleerd. Daarop bood hij het ontslag van de regering aan, wat door de koning werd aanvaard.

Daarmee werd een woelige communautaire periode afgesloten. Tijdens de jaren zeventig konden de onderhandelende partijen het niet eens worden over de definitie van de communautaire breuklijn. De neutralisatie van deze breuklijn voldeed niet aan de eisen van vooral de christen-democratische fracties. De confrontatie van de traditionele met de federalistische partijen liep op een sisser uit. Er werden federalistische en unitaire strekkingen tussen en binnen de partijen waargenomen. Bovendien bleken de partijen te verdeeld om aan de weerstanden van hun publieken te weerstaan. Er ontbrak ook een sterke regeringsleider die het akkoord met

¹²² J. Henriotte, 'Sortir de la crise la tête haute', *La Revue Nouvelle*, 10 (1977), pp. 338-343; F. Martou, 'Un scénario en deux temps', *La Revue Nouvelle*, 9 (1977), pp. 117-118; P. Sowalle, 'Quelle compétence pour quelle Wallonie?', *La Revue Nouvelle*, 9 (1978), pp. 193-207.

¹²³ *Le Soir*, 13.9.1978, *De Vooruit*, 5 oktober 1978 en *De Standaard*, 7 oktober 1978.

klem verdedigde. Moesten de federalistische partijen eerst electoraal worden verzwakt opdat een communautair compromis doorgang zou vinden?

*Johan Dockx*¹

Een overzicht van de taalconflicten
in de faciliteitengemeenten (1963-1988)

Wil men het probleem 'Brussel' op een diepgaande manier analyseren, dan kan men er niet omheen eveneens de faciliteitengemeenten bij deze analyse te betrekken. Na de onderhandelingen te Hertoginnedal in 1963 bekwamen zes randgemeenten van Brussel een apart statuut met faciliteiten voor Franstaligen. De invoering ervan maakte deel uit van een deal, zeg maar een politiek van geven en nemen, bedoeld om de diametraal tegengestelde visies van Nederlandstaligen en Franstaligen met elkaar te verzoenen. In de praktijk echter heeft het nieuwe taalregime onrechtstreeks de verdere verfransing van de Brusselse rand in de hand gewerkt. In plaats van verzoening tussen de taalgroepen brachten de faciliteiten een lange reeks communautaire conflicten met zich mee in en om de zes gemeenten. De diverse conflictmomenten — gaande van onbenullige haarklieverijen op lokaal vlak tot heuse communautaire aardbevingen, sterk genoeg om onze nationale instellingen op hun grondvesten te doen daveren — hebben we binnen het kader van dit artikel trachten te analyseren. We beginnen met een overzicht van de taalwetgeving met betrekking tot de faciliteitengemeenten rond Brussel sinds het taalcompromis van Hertoginnedal. Vele conflicten vonden hun oorsprong precies in de taalwetten, onder meer door de vage of dubbelzinnige formuleringen, die een brede interpretatiemarge toelieten, of zij kwamen aan de oppervlakte tijdens het besluitvormingsproces van dezelfde taalcompromissen. Het onderzoek werd afgesloten in 1988. We hadden even goed kunnen uitbreiden tot in 1993, maar met de 'nearness brings MYOPIA' gedachte in het achterhoofd, leek dat ons weinig opportuun. Te veel actualiseren, draagt ertoe bij dat men al gauw 'achter de feiten aanloopt'. In 1988 werd daarenboven een nieuw communautair pact afgesloten tussen de politieke

¹ Een uitgebreide versie van deze tekst werd voor de publikatie ingekort en samengevat tot dit artikel door A. Mares.

partijen, die o.l.v. formateur Dehaene meewerkten aan de vorming van wat later de regering - Martens VIII zou worden. Het pact hield ernstig gesleutel aan de faciliteiten in, in de zin dat deze voor het eerst grondwettelijk vergrendeld werden. Een twistpunt op zich.

We houden eraan Dhr. Van Lent, vice-gouverneur van Brabant te danken voor de verleende medewerking aan dit onderzoek. Onze dank gaat tevens uit naar prof. Dr. Els Witte (VUB) onder wiens leiding dit artikel tot stand kwam.

De zes faciliteitengemeenten en de taalwetgeving na Hertoginnedal

De Taalwetten van 1963² voerden het faciliteitenstelsel in Drogenbos, Kraainem, Linkebeek, Sint-Genesius-Rode, Wemmel en Wezembeek-Oppem in. Voor vier van de zes gemeenten veranderde er concreet zeer weinig. Uit de — tot 1954 uitgestelde — publicatie van de talentelling van 1947 was immers gebleken dat Drogenbos 43,3% Franstaligen telde, Linkebeek 36,4%, Wemmel 31,5% en Kraainem 46,7%, voldoende dus om in die gemeenten een tweetalig statuut in te voeren, zoals voorzien door de Wet van 28 juni 1932 op het taalgebruik in de administratie.³ Enkel Sint-Genesius-Rode en Wezembeek-Oppem, met respectievelijk 25,2% en 30% Franstalige inwoners in 1947, werden pas in 1963 voor het eerst met wettelijk opgelegde taaltegenmoetkomingen geconfronteerd. Veruit het belangrijkste aan de Wet van 2 augustus 1963 was dat ze België opdeelde in vier taalgebieden die territoriaal afgebakend werden. Voortaan was er een Nederlands, een Frans, een Duits en een tweetalig (Brussel-19) taalgebied. De zes faciliteitengemeenten, die op zich een afzonderlijk arrondissement vormden, werden bij geen enkel taalgebied ondergebracht. De Franstaligen noemden het dan ook «*un arrondissement en l'air*». Op vlak van de onderwijswetgeving werden in 1963 de transmutatieklassen, bedoeld om de overgang van de leerlingen van het ene naar het andere taalstelsel mogelijk te maken, afgeschaft, evenals de door de Franstaligen zo gegeerde «*liberté du père de famille*».⁴ In de zes faciliteitengemeenten

² Wet van 2 aug. 1963. BS (22 aug. 1963). Aan de totstandkoming van het taalcompromis van Hertoginnedal werden reeds een Colloquium en verscheidene artikelen en publikaties gewijd, zie o.m. E. Witte, 'Hertoginnedal 1963-88, ontstaan en evolutie van een taalcompromis', in *Taal en Sociale Integratie* (1988), 12. We verwijzen ook naar een bijdrage van dezelfde auteur elders in deze uitgave over de — voor de zes faciliteitengemeenten — cruciale taalwetten.

³ M. De Metsenaere, 'De talentelling van 1947', in *Taal en Sociale Integratie* (1988), 11, p. 184.

⁴ Wet van 30 juli 1963 op het Gebruik der Talen in Onderwijszaken.

werd voortaan Franstalig kleuter- en lager onderwijs mogelijk gemaakt, op voorwaarde dat minstens zestien ouders een verzoek in die zin indienen bij het gemeentebestuur. Franstalig middelbaar onderwijs werd er niet toegelaten. De bedoeling van het Franstalig onderwijs in de faciliteitengemeenten was immers vooral de overgang te stimuleren naar het Nederlandstalig onderwijsnet, vandaar de extra uren Nederlands. De idee om Franstaligen te 'integreren' in de Vlaamse gemeenten, typeerde niet alleen de nieuwe wet op het onderwijs; het hele faciliteitenstelsel was ervan doordrongen. Deze pogingen om Franstaligen te 'vernederlandsen' — want daar kwam het op neer —, waren echter van bij het begin tot mislukken gedoemd. Door Franstaligen in hun taal te woord te staan op het gemeentehuis, door Franstalige rijbewijzen, identiteitskaarten en dergelijke meer uit te geven, bekwam men veeleer een situatie van desintegratie.

De Wet van 2 augustus 1963 op het gebruik der talen in bestuurszaken werd gecreëerd naast de toen nog geldende Taalwet van 28 juni 1932. De noodzaak drong zich op om beide wetteksten met elkaar in overeenstemming te brengen. Deze coördinatie werd bij Koninklijk Besluit (KB) ingevoerd op 18 juli 1966.⁵ Deze samengestelde wetten (SWT) zijn overigens in de stabilisering van de Vlaams-Waalse verhoudingen — waarvan zij een essentieel element uitmaken — niet meer weg te denken. Wanneer er zich vandaag taalconflicten voordoen in de faciliteitengemeenten, dan refereren de bevoegde rechtsinstanties steeds naar deze samengestelde bestuursstaalwet.⁶ 'Iedere plaatselijke dienst die gevestigd is in één van de faciliteitengemeenten, gebruikt uitsluitend de Nederlandse taal in zijn binnendiensten', is zonder meer de belangrijkste passage uit de bladzijdenlange wettekst.⁷ Verder werd voorzien dat de plaatselijke diensten de berichten, mededelingen en formulieren die voor het publiek bestemd zijn, zowel in het Nederlands als in het Frans dienen op te stellen. Voor alle bekendmakingen die echter betrekking hebben op de burgerlijke stand geldt dat zij moeten gesteld worden in de taal waarmee de akte verband houdt.⁸ Ook werd bepaald dat de gemeentebesturen van de zes, alle aan de particulieren uitgereikte documenten, getuigschriften, verklaringen, machtigingen en vergunningen in het Nederlands of in het Frans moesten opstellen naargelang de wens van de belanghebbende.⁹

Van uitzonderlijk belang was verder het wetsartikel volgens hetwelk in de plaatselijke diensten van de randgemeenten niemand tot een betrekking of ambt kon benoemd of bevorderd worden, zonder kennis te hebben

⁵ Samengestelde Wetten op het Gebruik der Talen in Bestuurszaken (SWT) van 18 juli 1966. *BS* (2 aug. 1966).

⁶ P. Berckx. *150 jaar institutionele hervormingen in België* (Antwerpen, 1990), p. 68.

⁷ SWT, 18 juli 1966, art. 23.

⁸ *Ibidem*, art. 24.

⁹ *Ibidem*, art. 26.

van het Nederlands.¹⁰

Het feit dat Sint-Genesius-Rode en Wezembeek-Oppem pas in 1963 voor het eerst faciliteiten kregen, terwijl de vier andere gemeenten die reeds de facto hadden van in 1954, vond zijn doorwerking in de SWT van 1966 op twee vlakken. In Sint-Genesius-Rode en Wezembeek-Oppem dienen akten (bvb. geboorte-akten) in het Nederlands te worden opgesteld, en eveneens in die taal te worden overgeschreven in de registers. Iedere belanghebbende kan echter op eenvoudig verzoek een Franse vertaling bekomen met officiële waarde.¹¹ In Linkebeek, Kraainem, Drogenbos, en Wemmel daarentegen worden de akten gewoon opgesteld in de taal van de belanghebbende, Nederlands of Frans en ze worden ook in die taal overgeschreven in de registers.¹² De taalkennis van het personeel dat in aanraking komt met het publiek verschilt eveneens. In Linkebeek, Kraainem, Drogenbos en Wemmel moeten deze beambten een elementaire kennis van het Frans bezitten¹³, in Sint-Genesius-Rode en Wezembeek-Oppem niet.

Tijdens de onderhandelingen van Hertoginnedal was men het erover eens, dat de uitgewerkte taalregeling slechts zou kunnen werken, op voorwaarde dat er toezichthoudende organen gecreëerd werden. Daartoe werd ondermeer de Vaste Commissie voor Taaltoezicht (VCT) ingesteld. De VCT dient in de eerste plaats de regering te adviseren over de toepassing van de samengestelde wetten op het gebruik der talen in bestuurszaken. Het behoort tot de bevoegdheid van de VCT om eventueel bij de plaatselijke besturen een onderzoek in te stellen in verband met het al dan niet respecteren van de SWT. Desgevallend kan de VCT bij de bevoegde overheid of bij het bevoegde rechtscollege de vernietiging aanvragen van alle verordeningen, bescheiden, benoemingen of aanstellingen die zij strijdig acht met de SWT. De Nederlandse afdeling van de VCT is echter alleen bevoegd omtrent de zaken die gelokaliseerd of lokaliseerbaar zijn in de gemeenten zonder speciale taalregeling uit het Nederlandse taalgebied.¹⁴ De VCT kon dus niet rechtstreeks ingrijpen in de interne aangelegenheden van de zes faciliteitengemeenten.¹⁵

¹⁰ *Ibidem*, art. 27

¹¹ *Ibidem*, art. 30

¹² *Ibidem*, art. 28

¹³ *Ibidem*, art. 29

¹⁴ P. Berckx, *150 jaar institutionele hervormingen in België*, p. 84.

¹⁵ Zonder buiten de tijdsafbakening van dit onderzoek te willen treden, moet hier aan toegevoegd worden dat er op 20 november 1992, naar aanleiding van de voorafgaandelijke besprekingen voor de derde fase van de staatshervorming, een nieuw akkoord gesloten werd met betrekking tot de VCT. Volgens dit akkoord, afgesloten tussen de drie partijen die samen de 2/3 meerderheid wilden vormen — nodig om de staatshervorming te stemmen (Sint-Michielsakkoord) — dienen de inwoners van de faciliteitengemeenten het recht te hebben klacht in te dienen bij de VCT met betrekking tot het taalgebruik van de administratieve overheid naar buitenuit. ('Akkoord over rol VCT in staats-

Naast de VCT werd in 1963 een tweede toezichthoudend orgaan ingesteld om te waken over de juiste toepassing van de SWT, namelijk de vice-gouverneur van de Provincie Brabant. Deze is eigenlijk een soort regerings-commissaris voor de hoofdstad van het rijk.¹⁶ Hij is belast met het toezicht op de toepassing van de wetten en verordeningen op het gebruik van de talen in bestuurszaken, zowel in Brussel-Hoofdstad als in de randgemeenten. De vice-gouverneur vormt dus een noodzakelijke aanvulling op het werk van de VCT.¹⁷

De Grondwetsherziening van 1970

Was Hertoginnedal voor de Nederlandstaligen nadelig, vanwege de eenzijdige toekenning van faciliteiten, dan moet daar tegenover gesteld worden dat Vlaanderen vanaf het einde van de jaren zestig aan 'een recuperatiebeweging' begon in de zes gemeenten. Vooral naar aanleiding van de staatshervorming van 1970, beten de Vlamingen scherp van zich af. Langs Franstalige zijde werd in 1968, amper vijf jaar na Hertoginnedal, de eis om over te gaan tot een effectieve uitbreiding van Brussel geëxpliciteerd door een groep van 29 Franstalige parlementsleden. Hoe radicaal ook, dit 'manifest der 29' werd in de eerste plaats ingegeven door partij- en electorale belangen. Hiermee doelen we niet uitsluitend op het FDF, dat resoluut weigerde om de begrenzing van Brussel te aanvaarden, maar evenzeer op de Franstalige Brusselaars binnen de toen nog unitaire BSP/PSB en CVP/PSC (o.a. Persoons).

Begin 1969 bogen de Kamers zich over de Grondwetsherziening. Deze staatshervorming zou leiden tot de instelling van drie gewesten: het Vlaamse, het Waalse en het Brusselse, met elk een eigen gewestraad. Verder werd eveneens een cultuurraad ingesteld voor de Nederlandse gemeenschap en een voor de Franse. Pas later zou een cultuurraad worden opgericht voor de Duitse gemeenschap. Bij de Grondwetsherziening van 1970 waren het vooral de artikels 3 bis en 38 bis, die een communautair struikelblok bleken te vormen. Het oorspronkelijk ontwerp van art. 3 bis beoogde de aanhechting van o.a. de zes randgemeenten bij het Nederland-

hervorming' in *De Morgen* (23.11.1992), p. 4, kol. 6).

¹⁶ P. Berckx, *150 jaar institutionele hervormingen in België*, p. 85.

¹⁷ Eind 1992 werden er tussen de ondertekenaars van het Sint-Michiels-akkoord (socialisten, christen-democraten, groenen en Volksunie), in het kader van de derde fase van de staatshervorming, concrete overeenkomsten bereikt in verband met de toekomstige functie van de vice-gouverneur. Zijn taak zou gerevalueerd worden, doch hij zou enkel bevoegd blijven voor het arrondissement Brussel-hoofdstad. De zes faciliteitengemeenten zouden bij een splitsing van de Provincie Brabant onderworpen worden aan het toezicht van de adjunct-gouverneur van de nieuwe provincie Vlaams-Brabant. ('Bevoegdheden taalombudsman vastgelegd' in *De Morgen* (26.11.1992), p. 4, kol. 1-4.)

se taalgebied. Hun integratie bij Brussel werd voortaan afhankelijk gemaakt van een Grondwetswijziging (*le carcan linguistique*). Dit ontwerp werd door amendering afgezwakt, om tenslotte uit te monden in de tekst van het huidige art. 3 bis, dat bepaalt dat er in België vier taalgebieden zijn: een Franstalig, een Nederlandstalig, een Duitstalig en een tweetalig.¹⁸ Hoewel daaromtrent in 1963 reeds een consensus bestond, bepaalde men in 1970 dat de grenzen van de taalgebieden voortaan niet veranderd konden worden zonder een 2/3 meerderheid in het Parlement. Van meet af aan waren zowel de communautaire partijen FDW/RW en VU tegen art. 3 bis, evenals de PVV overigens.

Art. 38 bis voorzag in een 'grendelprocedure' om te verhinderen dat in de toekomst een taalgroep bij het wetgevend werk zou kunnen geminoriseerd worden. Wanneer er voor de definitieve stemming in plenaire vergadering een motie ingediend wordt door tenminste 3/4 van een parlementaire taalgroep, dan wordt de procedure stopgezet. In dat geval dient de ministerraad binnen de dertig dagen een geamendeerd voorstel neer te leggen dat de belangen van de taalgroepen niet schaadt.¹⁹ Juist deze 'vergrendeling' ging voor de VU in 1970 te ver. Hoe zou immers een wetsvoorstel dat de afschaffing van de faciliteiten beoogde nog ooit kunnen gestemd worden? De VU begon dan ook met een parlementaire boycot van de Grondwetsherziening.

Om uit de problemen te geraken onttrok premier Eyskens de zaak aan het Parlement; een speciale werkgroep (de werkgroep der 28), bestaande uit afgevaardigden van de partijen, zou zich over de materie buigen. Binnen deze werkgroep bestond er een ruime mate van consensus tussen BSP, PVV en FDF in die zin dat ze alle veel heil verwachtten van een 'herverkaveling' van de faciliteitengemeenten. Het FDF stelde zich het scherpst op en eiste de onmiddellijke aanhechting bij Brussel van die stukken uit de rand die de grootste concentraties Franstaligen op hun grondgebied hadden, ongeacht of het gemeenten betrof met een faciliteitensysteem of niet. BSP en PVV lonkten in dezelfde richting, doch stelden tegenover de herverkaveling van het FDF een 'ruilverkaveling'. In ruil voor de overdracht van de meest verfranste stukken van de faciliteitengemeenten naar Brussel, dienden de faciliteiten afgeschaft te worden in de resterende stukken van de zes gemeenten, en dienden de grenzen van het tweetalig Brussels gebied grondwettelijk te worden vastgelegd. Laten we hieraan toevoegen dat deze visie ook aangehangen werd door de Waalse grondwetsspecialist Perin. De PVV trok deze 'ruilverkaveling' het verst door, door de eis te formuleren dat Brussel in ruil voor verfranste stukken uit de faciliteitengemeenten een aantal overwegend Vlaamse wijken diende over te dragen aan Vlaanderen.

De standpunten van CVP (Verroken) en VU waren helemaal niet consen-

¹⁸ R. Senelle, 'De Grondwetsherziening, 1967-71', in *Teksten en Documenten* (1972), 279-281, p. 47.

¹⁹ R. Senelle, 'De Grondwetsherziening, 1967-71', p. 48.

sus gericht. De CVP vond dat de Franstalige minderheden buiten Brussel zich maar moesten aanpassen (Franstaligen pas U aan of verhuis!) terwijl de VU haar verzet tegen de grendelprocedure (38 bis) en tegen de mogelijke uitbreiding van Brussel niet wilde afzwakken. De extra-parlementaire overlegcommissie-Eyskens was dan ook tot mislukken gedoemd. Ook de Grondwetsherziening zelf kwam steeds meer op de helling te staan, toen de besprekingen in de Kamer in juni 1970 andermaal vastliepen. Het FDF, gesterkt door haar electorale overwinning in de gemeenteraadsverkiezingen van 1970, pleitte voor de ongebreidelde uitbreiding van Brussel en voor de herinvoering van de *«liberté du père de famille»*. Zij werd hierin gesteund door de Franstalige PSB-ers en op lokaal vlak door de Franstalige partijen in de faciliteitengemeenten.

In deze uiterst precare situatie ondernam de regering stappen om via gewone wetgeving (de Grondwettelijke weg leek onmogelijk) de aanhechting van de zes faciliteitengemeenten bij het Nederlands taalgebied te bewerkstelligen. Een wetsontwerp dat het *«arrondissement en l'air»* afschafte en voorzag in de aanhechting van de zes bij het Nederlands taalgebied, werd ingediend.²⁰ Dit wetsontwerp nr. 798 door beide Kamers loodsen, vergde de nodige tactische inzet vanwege de regering - Eyskens. Op zichzelf beschouwd zou het ontwerp door de Franstaligen zonder meer van tafel geveegd zijn. Daarom werd het ter stemming aangeboden als een element uit een veel ruimer communautair pact. De zes gemeenten zouden voortaan onbetwistbaar Nederlandstalig grondgebied zijn, maar de faciliteiten zouden er niet afgeschaft worden. Aan art. 23 van de Grondwet, dat de taalvrijheid waarborgt, zou niet geraakt worden. Normaliter had dit art. 23 dienen aangepast te worden, omdat het op impliciete wijze in tegenspraak was met het nieuwe art. 3 bis van de Grondwet, dat de diverse taalgebieden afbakende. Het bewust onaangeroerd laten van art. 23 van de Grondwet was een duidelijke tegemoetkoming naar de Franstaligen toe. Het is dan ook des te opvallender dat zij later altijd zouden refereren naar art. 23 van de Grondwet om ongebreideld Frans te praten in de delibererende organen van de faciliteitengemeenten, zoals de gemeenteraden en de OCMW-raden. Een andere toegeving bestond eruit dat de *«liberté du père de famille»* terug zou worden ingevoerd. Tenslotte zou de begrenzing van Brussel evenmin in de Grondwet worden opgenomen. Gekoppeld aan al deze compensaties waren de Franstaligen wel bereid om de overdracht van de faciliteitengemeenten naar het Nederlands taalgebied, namelijk naar het arrondissement Halle-Vilvoorde, te stemmen.

Deze Wet van 23.12.1970²¹ was voor de Vlamingen een vooruitgang ten opzichte van Hertoginnedal, want Vlaanderen kreeg (territoriaal) de zes

²⁰ *Parlementaire Stukken Kamer* (1970-71), ontwerpstuk 798.

²¹ Wet tot Wijziging van de Wet van 2.8.1963 op het Gebruik van Talen in Bestuurszaken. BS (1.1.1971).

gemeenten, maar gaf de vrijheid van de familievader; de niet-begrenzing van Brussel en de niet-herziening van art. 23 van de Grondwet.

De onderhandelingen van Steenokkerzeel en het Egmontpact

De Grondwetsherziening van 1970 liet alle partijen onbevredigd achter. Zo hadden de gewesten, bij gebrek aan fiscale autonomie, een schrijnend tekort aan financiële middelen. Ook het probleem van de gelijkwaardigheid van de regio's was een wrange nasmaak van 1970 (art. 107 quater). Was de hoofdstad een volwaardig derde gewest zoals dit werd voorgesteld door het FDF (en quasi alle Franstalige partijen) of was Brussel daarentegen een logische aanvulling van de Franse en de Vlaamse gemeenschap? Deze Brussel-Rijksgebied versie werd vooral benadrukt door de VU.

Na de verkiezingen van 1974, die gewonnen werden door de CVP, PSC, PVV en PSB, probeerde Leo Tindemans een regering samen te stellen, die het hoofd moest bieden aan de communautaire impasse waarin het land terecht gekomen was. In de hoop een 2/3 meerderheid te kunnen bereiken, ging de formateur onderhandelingen aan met de communautaire partijen, met name de VU, het RW en de vertegenwoordigers van het FDF. Hoewel dit 'conclaaf van Steenokkerzeel' (19 en 20 april 1974) hoofdzakelijk gewijd was aan de gewestvorming, werd er tussen christen-democraten, liberalen en de vertegenwoordigers van de taalpartijen gedebatteerd over het probleem Brussel en de periferie. De idee van de herverdeling werd hier opnieuw uitgebreid besproken. De Vlaamse onderhandelaars waren bereid enkele wijken met Franstalige meerderheid aan de faciliteitengemeenten te onttrekken en deze over te dragen aan Brussel, in ruil voor een aantal wijken uit Brussel-19 met sterke Nederlandstalige aanwezigheid (vooral Anderlecht). Voor het FDF, dat in 1974 enkel uit was op expansie, was zo een ruilverkaveling uitgesloten. De onderhandelingen van Steenokkerzeel liepen spaak en daarmee verdween ook de mogelijkheid voor de formateur om een 2/3 meerderheid te vormen. Het werd een minderheidskabinet van christen-democraten en liberalen. Toch was Steenokkerzeel niet helemaal een maat voor niets. Men zal merken dat de latere Egmont-Stuyvenberg onderhandelingen al in Steenokkerzeel kiemden.²²

Nog voor de zomer van 1974 trad het RW toe tot het minderheidskabinet, waardoor Leo Tindemans voortaan kon steunen op een — weliswaar krappe — meerderheid in het Parlement. In de hoop het eveneens electoraal sterke FDF tot toetreding te bewegen — wat nodig was voor een definitieve faze — was Tindemans tot veel bereid. Om het FDF te paaien, werd zelfs geopperd om naast de reeds bestaande faciliteiten in de zes, taaltegemoetkomingen in te voeren in een hele reeks andere Vlaams-Bra-

²² E. Witte, J. Craeybeckx, *Politieke geschiedenis van België sinds 1830. Spanningen in een burgerlijke democratie* (Antwerpen, 1988), p. 461.

bantse gemeenten nl. Strombeek-Bever, Zellik, Groot-Bijgaarden, Dilbeek, Itterbeek, Vlezenbeek, Sint-Pieters-Leeuw, Hoeilaart, Overijse, Sint-Stevens-Woluwe, Diegem en Machelen. Daarenboven werd voorgesteld om de Franstaligen uit de Vlaamse rand toe te laten zich 'fictief te domicilieren' in één van de negentien Brusselse gemeenten. Dit inschrijvingsrecht moest ervoor zorgen dat alle juridische en administratieve formaliteiten zonder problemen in het Frans konden afgehandeld worden. Hoewel dergelijke toegevingen de deur openzetten voor forse electorale winst van het FDF, bleef deze partij zich onthouden van elke regeringsdeelname.

De regering - Tindemans I (25.04.1974-18.04.1977) maakte desondanks ernstig werk van een voorlopige gewestvorming. Gewestraden en ministeriële comités voor de gewestelijke aangelegenheden werden opgericht. Deze nieuwe instellingen waren echter vleugellam, daar zij niet of althans in te geringe mate over financiële autonomie beschikten. Een nieuwe Grondwetsherziening drong zich op.

Op 9 maart 1977 kwam de regering ten val. Moeilijkheden met het RW en de toenemende syndicale druk waren daarvoor verantwoordelijk. De daaropvolgende verkiezingen brachten een nederlaag voor de communautaire partijen, terwijl de CVP en de Franstalige socialisten als grote overwinnaars uit de bus kwamen.

In mei 1977 onderhandelde Tindemans met de partijafgevaardigden in het Brusselse Egmontpaleis. De bedoeling was een algemeen communautair akkoord tot stand te brengen over de verdere staatshervorming en de kwestie van de hoofdstad. Dit akkoord kwam er op 24 mei 1977. Na Egmont kon Tindemans een regering vormen van christen-democraten, socialisten, FDF en VU. Spoedig bleek echter dat het 'Egmontpact' nogal wat hiaten vertoonde om als solide basis voor verdere onderhandelingen te dienen. Daarom werd er een tweede 'conclaf' gehouden; ditmaal op het Stuyvenbergkasteel (einde 1977-januari 1978). Tijdens deze onderhandelingen was de problematiek van de faciliteitengemeenten opnieuw aan de orde van de dag. Een van de voornaamste resultaten daarvan was het vooropgestelde inschrijvingsrecht voor de Franstaligen uit de faciliteitengemeenten. Dit inschrijvingsrecht bepaalde dat de inwoners van de zes gemeenten — en ook van andere Vlaamse randgemeenten — het recht kregen om in Brussel te gaan stemmen.²³ Verder bepaalde het Egmont-Stuyvenbergakkoord dat de Franstaligen in de zes randgemeenten, inzake cultuur en persoonsgebonden aangelegenheden, voortaan dezelfde rechten zouden genieten als de Nederlandssprekenden te Brussel. Eveneens voorzag het akkoord in de splitsing van het kiesarrondissement, waarbij Halle-Vilvoorde electoraal diende onttrokken te worden aan Brussel.²⁴ Inzake de voogdij-uitoefening over de faciliteitengemeenten gaven

²³ L. Tindemans, Regeringsverklaring van de Eerste Minister omtrent het gemeenschapspact van 28.2.1977, p. 173.

²⁴ *Ibidem*, p. 155.

de onderhandelaars de voorkeur aan het behoud van de centrale voorgedij. Vanwege de uiteindelijke mislukking van het Egmontpact lijkt het ons weinig adequaat hier verder in detail te treden.

De staats hervorming, zoals voorzien in de Egmontonderhandelingen, stuitte op heftig verzet in Vlaanderen (anti-Egmont comités) en Wetsontwerp 461, waarin Egmont vervat was, werd uiteindelijk niet door het Parlement gestemd.²⁵ De verkiezingen van 1978 waren ronduit rampzalig voor de VU. Het Brussels FDF daarentegen boekte electoraal verder winst. De mislukking van Egmont veroorzaakte een vete tussen de twee socialistische tenoren Cools en Van Miert, wat uitliep op een scheiding binnen de BSP/PSB; zowat de laatste unitaire partij in België. De nasleep van Egmont had jarenlang een traumatiserend effect op het Wetstraatleven en liet vele littekens na. Bij alle latere communautaire onderhandelingen zou Egmont tegelijk een les en een stimulans zijn.²⁶

Het compromis van 1987-1988 en de nieuwe faciliteitenwet

Tien jaar na de Egmont-Stuyvenberg onderhandelingen was er, ondanks de staats hervorming van 1980, weinig veranderd met betrekking tot de faciliteitenproblematiek. Op 19 oktober 1987 viel de regering - Martens ondermeer over het probleem van de taalkennis van de politieke mandatarissen in de Voerstreek. De Nederlandsonkundige burgemeester van Voeren was in mei 1987 door een aantal besluiten al politiek uitgekleeft; doch hij bleef in de burgermeesterszetel zitten. De zaak - Happart zorgde daarenboven voor een ernstige aanvaring tussen de PSC en de CVP. De CVP wilde onder leiding van onder meer Kamerlid Suykerbuyk voorgoed komaf maken met deze zaak. PSC-voorman Gérard Deprez daarentegen nam een veel gematigder standpunt in ten overstaan van de Voerense burgemeester en lonkte daarmee naar de PS. Het — voor de Vlamingen — provocerend optreden van Happart in de periode mei-augustus 1987, werkte de uiteindelijke regeringscrisis alleen maar in de hand. Happart bleef en Martens ging. Toch zou het bijzonder kortzichtig zijn Happart de volledige verantwoordelijkheid toe te schuiven. Ook in de faciliteitengemeenten boterde het niet zo best op communautair vlak. In Linkebeek was het de Franstalige burgemeester Roger Thiéry de de gemoederen verhitte en ook zijn Wezembeekse homoloog burgemeester Graaf de Grunne werd Nederlandsonkundigheid verweten. In Kraainem kwam het tussen 1983 en 1987 dan weer tot een heuse rel naar aanleiding van de Nederlandsonkundigheid van de plaatselijke OCMW-voorzitter Capart. Op het ogenblik van de uiteindelijke regeringscrisis kwamen er eveneens klachten uit Sint-Genesius-Rode, Linkebeek, Wezembeek-Oppem en Kraainem in verband met gemeenteraadsleden die zich van het Frans

²⁵ P. Berekx, *150 jaar institutionele hervormingen in België*, p. 359.

²⁶ H. De Ridder, *Sire, geef me honderd dagen* (Leuven, 1989), p. 111.

bedienden in de gemeenteraad.²⁷

Daarnaast werd de regeringscrisis nog in de hand gewerkt door een aantal factoren van buiten het communautaire spanningsveld. Zo waren er ernstige moeilijkheden gerezen tijdens het zomers begrotingsconclaaf. Verder had ook het 'ziekenfondsschandaal' de nodige opschudding verwekt, terwijl het abortusvraagstuk nog steeds als een zwaard van Damocles boven het hoofd van de bewindslieden hing. Tenslotte werden de fiscale maatregelen die de regering getroffen had, bijzonder zwaar op de korrel genomen door onder meer ACV-voorzitter Peirens.

In een ultieme poging om de regering niet te laten struikelen over de communautaire moeilijkheden, kwamen de excellenties op 14 oktober 1987 bijeen op het Stuyvenbergkasteel. De ministers Dehaene en Gol legden er een compromis op tafel, dat voorzag in een wetsontwerp over de taalkennis van de mandatarissen in de faciliteitengemeenten. Dit ontwerp zou bepalen, dat ieder openbaar mandataris van zo'n gemeente de taal moet kennen van het taalgebied waarin de gemeente gelegen is. Voor gemeenteraadsleden zou het ontwerp ervan uitgaan, dat er door hun verkiezing bij algemeen stemrecht 'een onweerlegbaar vermoeden' bestaat dat zij de taal kennen van het taalgebied van de betrokken gemeente. Dat vermoeden zou nooit kunnen weerlegd worden, zelfs niet door een taalproef of door een taalexamen voor raadsleden. Voor schepenen en burgemeesters bestaat er door hun verkiezing (resp. benoeming) eveneens een vermoeden dat zij de taal van het gebied kennen. Dat vermoeden zou onweerlegbaar worden, wanneer zij gedurende ten minste drie jaar ononderbroken het ambt hebben uitgeoefend. Er zou dus een soort 'taalamnestie' komen voor de schepenen en burgemeesters in de rand- en taalgrensgemeenten tegen wie sinds de verkiezingen van 1982 geen klacht was ingediend wegens onvoldoende taalkennis.²⁸ In alle andere gevallen — dus ook voor de nieuw gekozen schepenen en nieuw benoemde burgemeesters — zou het vermoeden van taalkennis kunnen worden weerlegd op verzoek van een gemeenteraadslid. Verder zou in het wetsontwerp opgenomen worden, dat een burgemeester, wiens benoeming door de RVS vernietigd werd, onmogelijk opnieuw tot burgemeester zou kunnen benoemd worden. Het wetsontwerp zou een gelijkaardige regeling bevatten voor de leden en de Voorzitter van de OCMW-raad in de faciliteitengemeenten.²⁹ Hoewel iedereen binnen de regering de noodzaak inzag om via de voorgestelde 'faciliteitenwet' uit de communautaire impasse te geraken, werden de onderhandelingen van Stuyvenberg opgeblazen door PSC-voorzitter Gérard Deprez en vice-premier Maystadt. In het 'compromis', zoals het door Dehaene en Gol werd voorgesteld, verwierp de PSC twee punten, met name: 1) elke sanctie tegen Hapart werd verworpen, zolang het

²⁷ Op deze problematiek komen we verder uitgebreid terug.

²⁸ M. Deweerdt, 'Overzicht van het Belgisch politiek gebeuren in 1987', in *Res Publica* (1988), p. 173.

²⁹ *Ibidem*, p. 174.

wetsontwerp niet in het Parlement zou goedgekeurd zijn, 2) eentalige Kamers van de RVS mochten niet langer uitspraak doen over de taalkennis van mandatarissen in de faciliteitengemeenten.³⁰

Spoedig werd het in politieke kringen duidelijk dat de harde kern binnen de PSC haar communautaire eisenpakket zou blijven verdedigen, zelfs indien de regering daarover dreigde te vallen. Kort na het mislukken van het Stuyvenbergoverleg ondernam premier Martens een laatste poging om het compromisvoorstel bij te sturen. Toen dat niet lukte, bood de eerste minister het ontslag aan van zijn regering, wat de Koning aanvaardde. Een overgangskabinet van christen-democraten en liberalen werd samengesteld. Dit kabinet diende ervoor te zorgen dat de nieuwe Kamers constituent gemaakt werden. Op 13 december 1987 werd de kiezer geraadpleegd. De grote verliezer was zondermeer de CVP van ontslagnemen eerste-minister Martens (- 6 zetels). In Vlaanderen ging het verlies van de CVP naar de PVV (+ 3), naar Agalev (+ 2) en naar het Vlaams Blok (+ 1). De SP en de VU bleven status quo. In Wallonië daarentegen kwam er slechts één overwinnaar uit de verkiezingen: de PS.

Gezien de aard van de problemen waarover de voorgaande regering was gestruikeld en gezien de verkiezingsuitslag, was het van meet af aan duidelijk dat de regeringsformatie bijzonder moeilijk zou verlopen. Haast logischerwijze werd Guy Spitaels (PS) aangesteld als informateur. Vrijwel onmiddellijk stelde de CVP zich keihard op. 'De oplossing (voor de regeringscrisis) kan volgens ons niets anders zijn dan een wettelijke regeling voor de taalkennis van de mandatarissen in gemeenten met een bijzonder taalstatuut'; zo liet CVP-voorzitter Swaelen in een mededeling weten aan Spitaels.³¹ Dat deze harde taal de deur dichtsloeg voor verdere onderhandelingen met de PS, spreekt voor zich. Jean-Luc Dehaene, van de nochtans electoraal verliezende CVP, volgde Spitaels op als informateur en later als formateur. De haast symbolisch geworden 'honderd dagen' van Dehaene (zo lang sleepten de regeringsonderhandelingen aan) zijn ongetwijfeld een van de interessantste periodes geworden uit de recente Belgische politiek. Tacticus Dehaene zag in dat er een 'communautair pact' diende afgesloten te worden, alvorens tot een regeerakkoord te komen. De term 'communautair pact' alleen al riep bij de onderhandelaars bijzonder negatieve herinneringen op aan het Egmontpact. Dat men tegen elke prijs een herhaling van Egmont wilde voorkomen, blijkt ondermeer uit het feit dat er bij alle partijen die aan het formatieberaad deelnamen, een grote mate van eensgezindheid bestond om het FDF ditmaal niet aan de onderhandelings-tafel te laten plaatsnemen. De VU werd daarentegen wel bij de formatie betrokken en zou later zelfs in de nieuwe regering - Martens VIII stappen. Het blijkt overduidelijk dat de partij van Gabriëls (toen nog) zich op alle mogelijke manieren probeerde in te dekken tegen erger gezichtsverlies bij een eventuele mislukking van de 'honderd dagen'. Zo hield de VU tot mei

³⁰ *Ibidem*.

³¹ H. De Ridder, *Sire, geef me honderd dagen*, p. 163.

1988 (de maand waarin de nieuwe regering gevormd werd) een 'uitstap-scenario' klaar, om desnoods op een voor haar elegante manier de onderhandelingsstafel te verlaten.³²

Vooraleer dieper in te gaan op het communautair 'pact' dat Dehaene uiteindelijk voor mekaar kreeg, lijkt het aangewezen eerst de verschillende stellingen te belichten die de onderhandelaars in maart 1988 op de onderhandelingsstafel van Stuyvenberg gooiden. Opvallend is dat de PS, bij monde van haar voorzitter Spitaels, twee voorstellen lanceerde om het vraagstuk van de taalkennis van de lokale mandatarissen (schepenen, burgemeesters) op te lossen. Zijn voorstel (Stuyvenberg-onderhandelingen van 22.03.1988) kwam erop neer het faciliteitenstelsel gewoon uit te breiden tot alle mandatarissen. Volgens Spitaels moest het mogelijk zijn voor Franstalige burgemeesters, schepenen en OCMW-voorzitters in gemeenten met faciliteiten om hun ambt in het Frans uit te oefenen. Deze stellingname stuitte op heftig verzet bij CVP-onderhandelaar Frank Swaelen. Faciliteiten waren immers in 1963 ingevoerd ten behoeve van de bestuurden en niet ten bate van de bestuurders. Het faciliteitenstelsel zonder meer aanpassen aan de noden van een aantal Nederlandsonkundige bestuurders, zou erop neerkomen 'de auto om te keren om de asbak leeg te maken', om het met H. De Ridders boutade te zeggen.

Hoe naïef dit eerste voorstel van Spitaels ook moge overkomen — de PS moet immers geweten hebben dat zo iets voor Vlaanderen onaanvaardbaar was —; toch blijkt duidelijk dat op dat ogenblik binnen de PS nog een ruime mate van consensus bestond over de onvoorwaardelijke steun aan Happart. Een consensus die terloops opgemerkt twee maanden later zoek was. Spitaels zou vanaf april 1988 zijn steun aan de regering laten primeren op zijn steun aan de Voerense burgemeester³³, waardoor deze laatste steeds meer op een lijn kwam te staan met 'radicalen' als Dehousse en Van Cauwenberghe.

Aan de onderhandelingsstafel van het Stuyvenbergkasteel zou Spitaels, nog steeds op 22.03.1988, een tweede voorstel formuleren. Dit kwam erop neer een adjunct-burgemeester aan te stellen in Voeren en in alle gemeenten met een burgemeester aan wiens taalkennis getwijfeld werd (zeg maar in Linkebeek en Wezembeek-Oppeem). Dit voorstel werd radicaal van tafel geveegd door VU-voorzitter Gabriëls, die het afdeed als een regelrechte kaakslag voor Vlaanderen.

Het is een feit dat de PSC voor een stuk schuld had aan de regeringscrisis en dat alle ogen op haar gericht waren om tot een regeerakkoord te kunnen komen. Het Stuyvenbergconclaaf van maart 1988 kwam dan ook pas echt van de grond, nadat Gérard Deprez zijn zogenaamd 'acht-puntenprogramma' ontvouwd had: (1) De faciliteiten worden homogeen gemaakt in alle gemeenten met bijzonder taalstatuut en Grondwettelijk vastgelegd; (2) De gemeentekieswet en de organieke wet inzake de voogdij blijft

³² *Ibidem*, p. 110.

³³ *De Standaard* (11.4.1988).

nationaal; (3) De voogdij over de gemeenten wordt overgedragen aan de gewesten (uitoefening van de voogdij); (4) Alle gekozen gemeentemandatarissen worden geacht de streektaal te kennen; (5) De burgemeesters worden door de gemeenteraad gekozen; (6) Alle akten van de mandatarissen moeten de streektaal eerbiedigen, op straffe van vernietiging. In geval van herhaling volgt een sanctie; (7) Niemand kan zijn hoedanigheid van verkozene verliezen omwille van taalredenen; (8) Een specifieke provincie wordt opgericht voor het geheel of gedeelte van de gemeenten met een bijzonder taalstatuut, met een gouverneur van de ene taalrol en vice-gouverneur van de andere³⁴.

We hebben het plan - Deprez hier integraal weergegeven, omdat het van uitzonderlijk belang geweest is in de verdere totstandkoming van het regeerakkoord. Verreweg het belangrijkste punt uit het plan - Deprez is het eerste, dat voorziet in het grondwettelijk vastleggen van het faciliteitenstelsel. Laten we eraan herinneren dat de faciliteiten in 1963 ingevoerd werden door middel van een gewone wet. Het Grondwettelijk verankeren van het faciliteitenstelsel behelst dan ook dat de faciliteiten in feite nooit meer kunnen afgeschaft worden. Om ze dan eventueel af te schaffen, zou er immers opnieuw een 2/3 meerderheid moeten gevonden worden, wat uiteraard hoogst onwaarschijnlijk is. Vandaar dat juist dit verankeren of, zo men wil, 'vereeuwigen' (VU sprak zelfs van betonnen) van de faciliteiten veel kwaad bloed zette. Langs Vlaamse zijde waren de faciliteiten immers steeds geïnterpreteerd als tijdelijke maatregelen om de integratie van de Franstaligen vlotter te laten verlopen. Toch stellen we vast dat de SP reeds tijdens de Stuyvenberg-onderhandelingen (maart 1988) zo een vergrendeling kon aanvaarden in ruil voor twee Vlaamse eisen, namelijk de uitoefening van de voogdij over de faciliteitengemeenten door het Vlaamse gewest en verder de onaanasthaarheid van de taalgrens.

Het was op deze basis dat er uiteindelijk een compromis werd bereikt tussen de verschillende partijen en dat er kon worden overgegaan tot de opstelling van een regeerakkoord: *«l'Accord de 1988 atteint sans nul doute un degré de complexité supérieur à celui de tous les accords antérieurs»*, stelt X. Mabille.³⁵ De bijzonder uitgebreide tekst van het akkoord bevatte een aparte paragraaf gewijd aan de gemeenten met een speciale taalregeling. Cruciaal daarin was de bepaling dat de taalgrens ongewijzigd zou blijven, waarmee tegemoet gekomen werd aan een Vlaamse eis. Met betrekking tot de voogdij-uitoefening over de zes randgemeenten was het regeerakkoord van 1988 dan weer uiterst dubbelzinnig. Enerzijds werd bepaald dat ook voor de gemeenten met een bijzondere taalregeling de gewesten bevoegd zouden zijn voor de uitoefening van het gewoon administratief toezicht. Anderzijds werd voorzien dat de nationale overheid bevoegd zou blijven voor de organisatie van het gewoon administratief

³⁴ H. De Ridder, *Sire, geef me honderd dagen*, pp. 139-140.

³⁵ X. Mabille, 'La crise gouvernementale décembre 1987 — mai 1988', in *C.H. du CRISP* (Brussel, 1988), 1198-1199, p. 50.

toezicht en dit voor de gemeenten Komen-Waasten, Voeren en de zes Brusselse randgemeenten.³⁶ Opnieuw een poging om water en vuur te verenigen?

De reeds besproken grondwettelijke inschrijving van het faciliteitenregime — een tegemoetkoming aan de Franstaligen — werd eveneens opgenomen in het regeerakkoord. De Grondwet en meer bepaald art. 59 bis/4 zou zodanig worden aangepast dat het faciliteitenstelsel voortaan nog slechts met een bijzondere meerderheid zou kunnen gewijzigd worden.

Een ander zeer gevoelig punt in het regeerakkoord houdt verband met reeds aangehaalde problemen omtrent de taalkennis van de lokale mandatarissen. Langs Vlaamse zijde werd onomwonden geëist dat alle bestuurders zich van de officiële bestuurstaal — het Nederlands — zouden bedienen tijdens de uitoefening van hun ambt. De Franstaligen stelden daar tegenover dat Franstalige bestuurders, ook in de zes faciliteitengemeenten, het recht moesten hebben om zich in de uitoefening van hun ambt/mandaat van het Frans te bedienen. In het bijzonder de Franstalige gemeenteraadsleden verantwoordden deze houding door erop te wijzen dat zij bovenal de emanatie waren van een Franstalig electoraat in de randgemeenten. Daar waar het gebruik van het Frans door lokale gezagsdragers in de faciliteitengemeenten zonder onderscheid beteugeld werd door ondermeer de rechtsspraak van de Raad van State³⁷ maakte het regeerakkoord wel een onderscheid naar gelang het ging om burgemeesters, schepenen, gemeenteraadsleden, OCMW-raadsleden of OCMW-voorzitters die de taalwet overtraden. De aangebrachte oplossingen waren zowel van preventieve als van repressieve aard. Zo werd de mogelijkheid geschapen om in de zes de schepenen rechtstreeks te laten verkiezen door de gemeenteraadskiezers. Alle mandatarissen van de gemeente en van het OCMW in de taalgrensgemeenten en in de zes randgemeenten zouden kennis moeten hebben van de taal van het taalgebied waarin de gemeente gelegen is, nodig voor de goede uitoefening van hun mandaat. De wet zou evenwel een vermoeden instellen, dat zij door het feit van hun verkiezing of benoeming de bedoelde taalkennis bezitten.³⁸ Dit 'vermoeden *a priori*' werd in het regeerakkoord ingebouwd als een amnestiemaatregel ten einde de Franstalige onderhandelaars niet te verontrusten.

Hoe subtiel men de zaken stelde, in de hoop een grootste gemene deler te vinden tussen de belangen van de Vlamingen en Franstaligen, blijkt duidelijk uit de concrete invulling die men gaf aan het begrip 'vermoeden'. Bepaald werd dat het vermoeden (van taalkennis) onweerlegbaar zou zijn ten aanzien van alle rechtstreekse verkozenen; met andere woorden t.a.v. gemeenteraadsleden en voortaan ook schepenen. De bedoeling was hier een aantal potentiële taalconflicten uit te schakelen en dus preventief op te treden. Ten aanzien van alle gezagsdragers die worden benoemd,

³⁶ P. Berckx, *150 jaar institutionele hervormingen in België*, p. 699.

³⁷ Zie verder.

³⁸ P. Berckx, *150 jaar institutionele hervormingen in België*, p. 701.

namelijk burgemeesters, OCMW-raadsleden en OCMW-voorzitters (worden gekozen door de OCMW-raad), zou gelden dat het vermoeden dat zij de bestuurstaal kennen, wel zou kunnen weerlegd worden op verzoek van respectievelijk een gemeenteraadslid of een OCMW-raadslid.³⁹ Dit is een tegemoetkoming aan de Vlaamse standpunten. Het vermoeden dat zij de bestuurstaal kennen, zou dan weer onweerlegbaar zijn ten aanzien van degenen die tussen 1.01.1983 en 1.01.1989 de bedoelde ambten gedurende een periode van drie jaar zouden hebben uitgeoefend. Hier dus weerom een 'amnestiemaatregel', bedoeld om bepaalde aanslepende conflicten te kunnen classeren zonder repressief te moeten optreden.

Het zojuist besproken regeerakkoord werd op 2 mei 1988 te Hertoginnedal ondertekend door de voorzitters van de vijf partijen die voor regeringsdeelname in aanmerking kwamen, namelijk CVP, PSC, PS, PS en VU. Het akkoord kan zonder overdrijving een overwinning voor de federalisten genoemd worden.⁴⁰ De nieuwe bewindsploeg onder leiding van W. Martens zou effectief een groot deel van de macht onttrekken aan de unitaire staat; het gefederaliseerde bevoegdheidspakket was in vergelijking met de staatshervorming van 1980 zonder meer indrukwekkend. Denken we maar aan sectoren zoals ruimtelijke ordening, leefmilieu, natuurbehoud, economie, energie, openbare werken; vervoer, ondergeschikte besturen en werkgelegenheid, waarover de gewesten voortaan beslissingsmacht kregen, terwijl de gemeenschappen bevoegd gemaakt werden voor het culturele en persoonsgebonden beleid; het onderwijs en het taalgebruik. Op gebied van de fiscale autonomie voor de gemeenschappen werden grote verbeteringen in het vooruitzicht gesteld.

Het uiteindelijke wetgevende werk, dat uit het regeerakkoord voortvloeide, werd onder regeringsdruk en met de naderende gemeenteraadsverkiezingen van 9 oktober 1988 in het achterhoofd (en daarmee de vrees dat de carroussel-politiek in een aantal gemeenten gewoon zou doorgaan) snel afgehandeld. Op 25 juli 1988 begonnen de besprekingen in de Senaat en de eindstemming in de Kamer volgde reeds op 5 augustus.

De nieuwe faciliteitenwet⁴¹ was formeel met betrekking tot de taalkennis van de mandatarissen. In de Gemeentekieswet⁴² werd een nieuw art. 68 bis ingevoerd, waardoor alle gemeenteraadsleden, schepenen en burgemeesters van 'faciliteitengemeenten' voortaan de taal moeten kennen van het taalgebied waarin de gemeente in kwestie zich bevindt, teneinde hun mandaat te kunnen uitoefenen.⁴³

Voor alle rechtstreeks verkozen mandatarissen bestaat een 'onweerlegbaar vermoeden' dat zij de taal kennen, dat op geen enkele wijze zou

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ E. Witte, J. Craeybeckx, *Politieke geschiedenis van België sinds 1830*, p. 345.

⁴¹ Wet van 9 augustus 1988 strekkende tot wijziging van de gemeentewet, de gemeentekieswet, de organieke wet op de OCMW's, BS (13.8.1988).

⁴² Gemeentekieswet, gecoördineerd op 4.8.1932.

⁴³ Wet van 9.8.1988, art. 19/1.

kunnen weerlegd worden. Burgemeesters kregen ook deze 'taalamnestie', op voorwaarde dat ze tussen 1 januari 1983 en 1 januari 1989 minstens gedurende drie opeenvolgende jaren hun mandaat hadden waargenomen.⁴⁴ Burgemeesters die niet onder deze amnestiemaatregel vielen, konden hun benoeming nog steeds zien verbroken worden door de RVS, doch in de praktijk bouwde men ook hier een drempel in. Bij een eventuele klacht tegen een burgemeester, werd de bewijslast gelegd bij de aanklager. Nooit zou een burgemeester dus nog kunnen opgeroepen worden om zijn taalkennis te komen bewijzen, aan de hand van een examen of wat dan ook.⁴⁵ Ook bouwde de wetgever een verzekering in, om in de toekomst 'carroussels' te voorkomen. Een burgemeester wiens benoeming door de RVS verbroken werd, zou niet kunnen herkozen worden, noch kunnen fungeren als waarnemend-burgemeester, voor de integrale vernieuwing van de raad had plaatsgevonden (tot de volgende gemeenteraadsverkiezingen).

Ten einde in de toekomst moeilijkheden met schepenen te voorkomen, werd de Gemeentewet aangepast. Voortaan zouden in alle rand- en taalgrensgemeenten de schepenen rechtstreeks gekozen worden door de gemeentekiezers. De nieuwe 'faciliteitenwet' hield tenslotte ook een wijziging in van de organieke wet op de OCMW's⁴⁶. Voortaan zouden de leden van de OCMW-raad in de zes randgemeenten, in Komen-Waasten en in Voeren eveneens rechtstreeks verkozen worden door de kiezer, en dit op dezelfde dag als de gemeenteraadsverkiezing.⁴⁷ De voorzitter van de OCMW-raad wordt benoemd onder de leden van de Raad, op voordracht van de bevoegde communautaire overheid.⁴⁸ Zowel de OCMW-raadsleden, als de voorzitter, moeten de taal van het taalgebied kennen, om hun mandaat te kunnen uitoefenen.⁴⁹ Ook hier werd bij wijze van overgangsmaatregel een soort 'taalamnestie' ingebouwd. Door hun verkiezing of benoeming bestaat er zowel voor de OCMW-raadsleden als voor de voorzitter een vermoeden dat ze de taal kennen. Voor de rechtstreeks verkozen OCMW-raadsleden is dit vermoeden steeds onweerlegbaar. Hetzelfde geldt voor de Voorzitter, op voorwaarde evenwel dat hij tussen 1 januari 1983 en 1 januari 1989 minstens gedurende drie opeenvolgende jaren OCMW-voorzitter is geweest. Hier werd eenzelfde vergrendeling ingebouwd als voor de burgemeesters. Indien tegen een OCMW-voorzitter klacht zou ingediend worden bij de RVS, dan zou de bewijslast integraal bij de aanklager komen te liggen, die dan maar de taalonkunde van de voorzitter moet bewijzen.⁵⁰ De wetgever heeft hiermee een herhaling van

⁴⁴ *Ibidem*, art. 19/2.

⁴⁵ *Ibidem*, art. 3.

⁴⁶ Wet van 8.7.1976.

⁴⁷ Wet van 9.8.1988, art. 11.

⁴⁸ *Ibidem*, art. 15.

⁴⁹ *Ibidem*, art. 16/1.

⁵⁰ *Ibidem*, art. 16/2.

de zaak - Capart willen voorkomen, door de herverkiezing van een voorzitter, wiens benoeming vernietigd werd door de RVS, te verbieden. Evenmin mag de voorzitter in dat geval nog fungeren als waarnemend voorzitter, zich bijvoorbeeld beroepend op zijn ouderdomsdecanaat binnen de OCMW-raad, zoals Capart dit deed.⁵¹

De politieke verhoudingen in de zes faciliteitengemeenten

Het is zeker niet overdreven te stellen, dat elke stembusgang in de faciliteitengemeenten in het teken staat van het communautaire spanningsveld. Het aantal lijsten wordt er steeds geringer. Tot 1970 (en zelfs 1976) was het voor de gemeentekiezers mogelijk een keuze te maken uit een breed spectrum van politieke strekkingen. Vanaf de gemeenteraadsverkiezingen van 1982 echter treedt er een toenemende mate van polarisatie op; een tendens die zich in nog sterkere mate is gaan profileren tijdens de jongste gemeenteraadsverkiezingen van 1988.⁵²

De 'klassieke opdeling' van het politieke landschap in een socialistische, een christen-democratische en een liberale component wordt er steeds waziger. In de meeste gemeenten worden over de klassieke partijgrenzen heen kartels gevormd van Nederlandstalige of Franstalige partijen. Dat dergelijke 'taalallianties' afbreuk doen aan de politieke diversiteit en alleen maar bijdragen tot een verdere communautarisering, behoeft geen betoog. Ook langs de zijde van het electoraat ziet men, dat de kiezer de partijen steeds meer beoordeelt in functie van de rol die ze spelen in het communautaire steekspel, zonder zich daarbij al te veel te bekommeren om andere, meer ideologische standpunten. Men stemt er in de eerste plaats voor het behoud van zijn Vlaamse eigenheid, of men stemt er voor een verdere integratie in de Brusselse 'olievlek'. Deze verregaande frontvorming is op zich een unicum.⁵³

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1976 behaalden 'Brusselsgezinde' lijsten een absolute meerderheid in drie van de zes gemeenten. In Wemmel betrof het de Lijst van burgemeester (LB) Geurts; in Wezembeek-Oppem de lijst WEB-UWB (Wezembeek een in het Brussels Gewest — *Union Wezembeek-Bruxelles*) van Graaf de Grunne en in Linkebeek de Brusselsgezinde *Union et Rénovation*. Een gewone meerderheid behaalde de lijst 'Franco' te Kraainem.⁵⁴ Toch dienen we hier onmiddellijk enig voorbehoud te maken. Het etiket 'Brusselsgezind'⁵⁵ dekt niet steeds dezelfde lading.

⁵¹ *Ibidem.* art. 16/5.

⁵² C.H. du CRISP (1988), 1015-1016.

⁵³ Een vergelijkbare situatie bestaat in de Voerstreek.

⁵⁴ 'Franco' bestond in hoofdzaak uit FDF-ers.

⁵⁵ 'Brusselsgezind' dient hier opgevat als: voorstander van het taalregime gangbaar in Brussel-19 en voorstander van een eventuele aanhechting bij Brussel.

De lijst van burgemeester Geurts — zelf een Brusselse PLP-er — in Wemmel bestaat in hoofdzaak uit tweetaligen, die hopen via de invoering van een tweetalig regime de communautaire problemen in de gemeente uit de weg te ruimen. De WEB-UWB van Graaf de Grunne voerde duidelijk een meer 'franciserende politiek'. Zoals we nog zullen aantonen, deinsde de Graaf niet terug voor harde — Franstalige — stellingnames. De evenzeer Brusselsgezinde lijsten *Union et Rénovation* (Linkebeek) en 'Franco' (Kraainem) zijn dan weer extreem Franstalige lijsten, die eigenlijk een dekmantel vormen voor het FDF. Van tweetaligheid valt hier weinig te bespeuren. Het enige waar deze lijsten voor opkomen, is een aanhechting bij Brussel, om op die wijze de Franstalige zaak veilig te stellen.⁵⁶

Deze uitgangssituatie van 1976 werd grotendeels bevestigd door de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 1982.⁵⁷ In drie gemeenten konden de 'Brusselsgezinde' lijsten hun meerderheden behouden. De LB (Geurts) te Wemmel kwam lichtjes versterkt uit de verkiezingen. Het FDF van Linkebeek kwam niet langer op onder de naam *Union et Rénovation*, maar onder het etiket 'Lijst van burgemeester Thiéry'. De absolute meerderheid bleef echter gevrijwaard.

De in 1989 overleden Roger Thiéry moet zonder meer gekarakteriseerd worden als een FDF-er. Hij was Nederlandsonkundig en had de oprechtheid om daar voor uit te komen, wat hem veel moeilijkheden opleverde met de Raad van State (RVS). Hij stond pal achter 'de Franstalige zaak' en lokte door zijn onverzettelijke houding bewust of onbewust zware conflicten uit in zijn gemeente. Ook te Kraainem wist het FDF (nu onder het label 'Lijst van burgemeester Maricq') de meerderheid te behouden. burgemeester Maricq stelde zich vaak iets gematigder op dan zijn Linkebeekse homoloog, maar in de grond voerde ook hij vaak een voor de Nederlandstaligen provocerend beleid. Opmerkelijk is tevens dat burgemeester Maricq zich in verkiezingstijd steeds gematigder ging opstellen, om ook een aantal Vlaamse stemmen te kunnen binnenrijven. In Wezembeek-Oppem was de WEB-UWB-meerderheid uiteen gevallen in haar drie componenten: het FDF, de UDF en de 'gemeentelijke eendracht/entente communale' (GE/EC) van de Grunne. Deze laatste zou een belangrijk deel van de voormalige WEB-UWB-kiezers recupereren, wellicht in grote mate door het burgemeesterfenomeen.

Het percentage van de stemmen, gegeven aan die lijsten die tweetaligheid voorstaan, is in 1982 overal toegenomen in vergelijking met 1976, vooral in Kraainem en Linkebeek. In die twee gemeenten valt het zelfs op, dat binnen deze tweetalige lijsten veel meer Frans-éentaligen naar voor geschoven worden dan in 1976. In Wemmel stemde meer dan 50% van de kiezers voor de tweetalige LB (Geurts), terwijl deze tweetaligheidstendens

hoewel dit sedert de Wet van '70 nog bijzonder moeilijk te verwezenlijken is.

⁵⁶ C.H. du CRISP (1982), 977, p. 22.

⁵⁷ C.H. du CRISP (1982), 1022, pp. 14-17.

te Wezembeek-Oppem zelfs de kaap van de 70% overschreed. Dergelijke hoge cijfers kunnen enkel verklaard worden, door het feit dat in beide gemeenten een niet onaanzienlijk deel van het Vlaamse electoraat op deze tweetalige lijsten stemde.⁵⁸ Een belangrijk deel van het Vlaamse kiezerskorps is zich wellicht weinig bewust van de taalproblematiek, staat er onverschillig tegenover of verwacht van de tweetalige lijsten een oplossing voor het communautaire vraagstuk. Deze laatste overweging speelt vooral te Wemmel. Een andere reden, waarom Nederlandstaligen geneigd zijn hun stem te geven aan tweetalige lijsten, heeft te maken met het eerder aangehaalde burgemeestereffect.

Burgemeester Geurts van Wemmel is te omschrijven als een pragmaticus, die meermaals de uiteenlopende standpunten van Nederlandstaligen en Franstaligen weet te verzoenen. Jos Geurts is een Vlaming, die door allerlei omstandigheden vice-voorzitter werd van de Brusselse PLP. Ook zijn perfecte tweetaligheid maakt Geurts tot een burgemeester die een groot persoonlijk charisma uitstraalt. Hetzelfde geldt voor Graaf de Grunne van Wezembeek. Hoewel Graaf de Grunne eerder geneigd is de Franstalige zaak te verdedigen, geeft hij reeds geruime tijd blijk van zijn wil om de taalwetten te respecteren en binnen de door hem aangevoerde lijst 'Gemeentelijke Eendracht/Entente Communale' is er zelfs een lichte Vlaamse meerderheid.⁵⁹ In tegenstelling tot de liberaal Geurts is de Grunne op politiek-ideologisch vlak geaffilieerd met de PSC. Het feit dat de Grunne reeds decennia lang burgemeester is — hij is trouwens de oudste burgemeester van het land — zet vele Vlamingen er toe aan om voor hem te stemmen.

Tot nu toe hebben we ons uitsluitend geconcentreerd op de zgn. tweetalige lijsten, die allen gemeen hebben, dat ze voorstander zijn van een toetreding tot de Brusselse agglomeratie, en als dat niet kan, dan toch een overname van het Brussels tweetalig regime voorstaan. Wat langs Vlaamse zijde? In de zes gemeenten vormen ééntalig Vlaamse lijsten een reactie op dit streven naar tweetaligheid. Doorgaans gaat het om kartellijsten van CVP, SP, PVV, VU en onafhankelijken. Laten we beginnen met Sint-Genesius-Rode, de gemeente waar de Vlaamse tendens in 1982 de meeste zetels in de gemeenteraad veroverde. De CVP, die bij de verkiezingen van 1976 nog een relatieve meerderheid behaalde, vormde in 1982 kartel met de SP en de PVV. Dit Vlaams kartel trok naar de stembusslag onder de naam 'Lijst burgemeester Eenheid' en werd geleid door CVP-burgemeester Mevrouw Celine Algoet-Van de Weyer. Mevrouw Van de Weyer was reeds voor haar huwelijk met Rodenaar Georges Algoet actief in de Dendermondse christen-democratie. Na haar huwelijk vestigde zij zich in Rode, waar ze verder carrière maakte binnen de lokale CVP. Ze trad daarbij volledig in de voetsporen van haar echtgenoot, Georges Algoet, die o.m. Kabinetschef was van Paul vanden Boeynants. Na de splitsing van de

⁵⁸ *Ibidem*, p. 14.

⁵⁹ *Ibidem*.

Brusselse christen-democratie, kozen Georges Algoet en Celine Van de Weyer voor de Vlaamse CVP. Het werd in 1982 — in zetels uitgedrukt — een krappe meerderheid voor het Vlaamse kartel. Uitgedrukt in aantal stemmen werd de meerderheid zelfs niet meer gehaald. Mevr. Algoet bleef burgemeester tot in 1988. 51% van de Rodenaren stemde toen voor de Franstalige lijst 'Gemeentebelangen'; tegenover 45% voor de LBE van Mevr. Algoet. De nieuwe burgemeester werd de PSC-lijsttrekker Mevrouw Delacroix-Rolin; een van huis uit Franstalige, die desalniettemin haar uiterste best doet om bij de twee taalgroepen aan populariteit te winnen. In Wezembeek-Oppem trad eveneens een Vlaamse kartellijst naar voren, met name de DWO (Democraten Wezembeek-Oppem); een lijst van VU/SP, onafhankelijken en CVP, met een overwicht van deze laatste partij. Dit kartel verloor in 1982 meer dan 5% van haar stemmenaantal van 1976 en zou in 1988 opnieuw bijna 3% stemmen moeten prijsgeven.

Een opmerkelijke frontvorming langs Vlaamse zijde voltrok zich in 1982 in Wemmel. CVP, VU, SP en PVV dienden er samen de lijst 'Wemmel' in, die maar liefst 8 zetels veroverde, waarvan één ten nadele van de LB (Geurts), die terugviel op 14.

De Vlaamse kartellijst Linkebeek-2000 probeerde reeds in 1976 kiezers af te snoepen van de 'tweetalige' LB Thiéry, door zelf te opteren voor een tweetalige kiescampagne. In 1982 behaalde L-2000 aldus 4 zetels van de 15, tegenover 11 voor LB (Thiéry).

In Kraainem ging de Vlaamse oppositielijst er in 1982 op achteruit. Deze lijst 'Kraainem samen' (CVP, VU, PVV, SP, onafhankelijken) verloor in 1982 meer dan 3% in vergelijking met 1976 en kwam daarmee op 26.62% van de stemmen.

Een aparte plaats wordt ingenomen door Drogenbos. In 1982 behaalde de Lijst van de burgemeester (Calmeyn) er 10 zetels op 13. Een Vlaams-radicalistische lijst zoals in de andere faciliteitengemeenten kwam in Drogenbos wel op (VLVD, Vlamingen voor Drogenbos), maar behaalde geen enkele zetel. Dit is wellicht toe te schrijven aan het vertrouwen dat de Vlamingen er stellen in burgemeester Jan Calmeyn en zijn LB. Calmeyn is van huis uit CVP-er en zijn LB (vanaf 1976) is eigenlijk de CVP-lijst. Door zijn uiterst nauwkeurige toepassing van de taalwetgeving, hebben er zich tijdens zijn bijna 30-jarig burgemeesterschap geen noemenswaardige communautaire problemen voorgedaan in Drogenbos.

Een overzicht van de gemeenteraadsverkiezingen van 1988 in de onderstaande tabel, leert ons dat de polarisatie zowel langs Franstalige zijde als langs Vlaamse zijde verder ten top gedreven werd.

Tabel 1: Overzicht van de gemeenteraadsverkiezingen van 1988.⁶⁰

	Franstalige lijsten			Tweetalige lijsten			Nederlandstalige lijsten		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Kraainem	LBM	72.6	16	–	–	–	K 88	27.4	5
Linkebeek	LB	70.2	12	SLB/VGE	–		LK-2000	21.8	3
S.G.-Rode	IC/GB	51.1	13	NMR	3.1		LBE	45.8	12
Wemmel	–	–	–	LB	61.4	16	Wemmel	31.3	7
W.-O.	ADF	34.6	8	LB	39.6	9	DWO	25.8	6
Drogenbos	–	–	–	LB	81.9	13	–		
				GS/EC	18.1	2			

1: naam van de lijst 2: percentage van de stemmen 3: aantal zetels

In Kraainem kwamen nog slechts twee ‘blokken’ op, de Franstalige lijst van burgemeester Maricq (LBM) en de Vlaamse Kartellijst K-88. Beide lijsten gingen erop vooruit; althans wanneer men ze vergelijkt met de som van de percentages die de onderscheiden partijen behaalden in 1982. De Franstalige lijst ging er echter procentueel sterker op vooruit dan de Vlaamse. De vier voorgangers van de LBM behaalden in 1982 71,8% van de stemmen; de LBM in 1988 72,6%. Langs Vlaamse zijde behaalde men in 1982 samen 26,6%; K’88 kreeg 27,4% van de stemmen. In Linkebeek maakte de LB (Thiéry) verder opgang tot meer dan 70% van de stemmen, duidelijk ten nadele van de uitgesproken Vlaamse lijst Linkebeek-2000, die maar liefst vier procent verloor.

Een vrijwel identieke situatie werd genoteerd in Sint-Genesius-Rode, waar de uiterst labiele Vlaamse meerderheid van 1982 uiteindelijk de genadeslag toegediend kreeg door de Gemeentebelangen (zeg maar het FDF). De opkomst van G. Clerfayt⁶¹ zal wellicht niet geheel vreemd geweest zijn aan deze machtswisseling. Ook in Wemmel kreeg de Vlaamse minderheid het zwaar te verduren. De uitgesproken Vlaamse lijst ‘Wemmel’ verloor er 2%, terwijl de strikt tweetalige LB (Geurts) met bijna 8% de hoogte in ging.

Zeer typerend voor Wezembeek-Oppeem is de frontvorming van 3 taallijsten die hier optreedt. De tweetalige lijst van de Grunne gaat er sterk op vooruit en ook voor de Franstalige partijen bleek de kartelvorming gunstig, dit alles echter ten nadele van de Vlaamse DWO (Democraten Wezembeek-Oppeem).

⁶⁰ C.H. du CRISP (1988), 1215-121, p. 60.

⁶¹ Gemeenteraadslid Clerfayt werd in de jaren ‘70 vertegenwoordiger van de randgemeenten binnen het FDF. Hij geldt als een schoolvoorbeeld van de militante Franstalige inwijkeling en zijn optreden is vaak ronduit provocerend ten aanzien van de Nederlandstaligen.

In Drogenbos tenslotte lijkt de opmars van burgemeester Calmeyns' LB niet te stuiten. De jongste verkiezingen brachten hem opnieuw een volstrekte meerderheid op, met maar liefst 81,9% van de stemmen, tegenover 59,4% in 1982.⁶²

De communautaire spanningen in de faciliteitengemeenten hebben overduidelijke electorale repercuties, behalve in Drogenbos, een gemeente die zich ook op andere vlakken onderscheidt van de andere faciliteitengemeenten. In Kraainem, Linkebeek en Sint-Genesius-Rode gaat de meerderheid van de stemmen in 1988 naar de Franstalige lijsten. Bij gebrek aan een Franstalige lijst te Wemmel is het de tweetalige lijst van burgemeester Geurts die daar profiteert van deze electorale verschuiving.

Globaal genomen is het zeker niet onjuist te stellen dat de faciliteitengemeenten op het vlak van de gemeentepolitiek steeds verder verfransen. Deze electorale tendens beantwoordt trouwens volledig aan de evolutie op demografisch vlak. Opvallend is tenslotte, dat het voeren van een strikt Vlaams gemeentebestuur geen garantie bleek tegen de voortschrijdende verfransing; de situatie in Sint-Genesius-Rode is hiervoor een bewijs. In de meeste faciliteitengemeenten konden de Vlaamse kieslijsten de inwoners hoe langer hoe minder bekoren. Een kortstondig fenomeen? De verkiezingsuitslagen voor de Vlaamse lijsten van 1976 tot de recentste gemeenteraadsverkiezing tonen aan dat de electorale verschuiving richting tweetalige of Franstalige lijsten, niet in alle gemeenten in dezelfde mate en gelijk verliep.

Tabel 2: Verkiezingsuitslagen voor de Vlaamse lijsten in de zes faciliteitengemeenten (% van de stemmen).⁶³

Gemeente	Vlaamse lijsten % in '76	Vlaamse lijsten % in '82	Vlaamse lijsten % in '88
Kraainem	29.76	26.62	27.40
Linkebeek	25.97	25.80	21.80
Sint-Genesius-Rode	42.53	46.19	45.80
Wemmel	39.87	33.14	34.40
Wezembeek-Oppeem	33.86	28.68	25.80
Drogenbos	6.05	—	—

In Linkebeek en Wezembeek-Oppeem gaat de positie van de Vlaamse lijsten er in toenemende mate op achteruit. In Kraainem en Wemmel daarentegen kenden de Vlaamse lijsten na een forse daling in 1982 een — weliswaar beperkte — opflakking in 1988. De massale mobilisatie van het electoraat (cfr. oprichting K-88) zal hieraan wellicht niet vreemd geweest

⁶² C.H. du CRISP (1988), 1215-1216, pp. 60-61.

⁶³ Voor 1976 en 1982: C.H. du CRISP, 1022, p. 1; voor 1988: C.H. du CRISP, 1215-1216, p. 60.

zijn, naast de toenemende mate van frontvorming. Het Vlaamse kartel in Sint-Genesius-Rode ging er in 1982 op vooruit, doch die tendens was niet sterk genoeg om de toenemende verfransing het hoofd te bieden in 1988. In Drogenbos komen, zoals reeds gezegd, geen uitgesproken ééntalige Vlaamse lijsten voor.

Conflicten rond het taalgebruik van de gemeentelijke mandatarissen

Een eerste reeks conflicten en naar onze mening veruit de belangrijkste, heeft betrekking op de taalkennis van de gemeentelijke mandatarissen. De vraag of de gemeentelijke mandatarissen van de zes faciliteitengemeenten al dan niet de taal van de strek (het Nederlands) moesten kennen en gebruiken bij de uitoefening van hun ambt, heeft meermaals de hoogste rechtsinstanties van het land bezig gehouden. Regeringen dreigden te vallen over deze problematiek, terwijl zowel langs Vlaamse als langs Franstalige zijde Grondwetsspecialisten zich bogen over de materie. Laten we beginnen met een overzicht van de conflicten zelf.

De gemeentelijke gezagsdragers, die ingevolge hun rechtstreekse verkiezing het nauwst verbonden zijn met het electoraat, zijn ongetwijfeld de gemeenteraadsleden. In de behandelde periode dienden zich in vier van de zes faciliteitengemeenten problemen aan met gemeenteraadsleden. De moeilijkheden draaiden stevast rond drie kernpunten namelijk het afleggen van de eed in het Frans, het debatteren in het Frans en tenslotte het uitbrengen van Franstalige stemmen.

Wat de eedaflegging betreft, waren er problemen te Kraainem en te Wezembeek-Oppem. In beide gevallen werd een arrest geveld door de Raad van State (RVS). Beide arresten vernietigden een tweetalig afgelegde eed⁶⁴; de motivatie daarvoor was analoog. De RVS oordeelde: 'wanneer krachtens een bepaling van de bestuurstaalwet voor het verrichten van een bepaalde handeling een welbepaalde taal moet worden gebruikt, kan het niet toegelaten zijn, die handeling in de twee talen te verrichten, omdat anders op de overtreding van het eentaligheidsvoorschrift in werkelijkheid geen sanctie staat, en het omzeilen van dat voorschrift in de hand wordt gewerkt'. Een tweetalig afgelegde eed is voor de RVS onwettig, zelfs voor wat het Nederlandstalige gedeelte van die eed betreft.⁶⁵

Beide bovengenoemde arresten waren op zich niet nieuw. Reeds in de loop van de jaren '70 had de RVS volledig gelijklopende arresten geveld. Zo was

⁶⁴ Verzameling arresten van de RVS, arrest 23.284 (24.5.1983), 4de Kamer, inzake Kraainem. Verzameling arresten van de RVS (arrest 22.360), 4de Kamer, inzake Wezembeek-Oppem.

⁶⁵ Verzameling arresten van de RVS, arrest 22.360.

er op 17 augustus 1973 het arrest - Germis⁶⁶, dat betrekking had op een aantal gemeenteraadsleden van de gemeente Beersel (nochtans geen faciliteitengemeente) die de eed niet uitsluitend in het Nederlands hadden afgelegd. Hier was de RVS vernietigend opgetreden en wel op basis van art. 3 bis van de Grondwet. Dit artikel, ingevoerd tijdens de Grondwetsherziening van 1970, had het begrip 'taalgebied' ingevoerd en dit gekoppeld aan het begrip 'officiële taal'. In het arrest - Germis oordeelde de RVS dan ook, dat de Grondwetgever door het invoeren van art. 3 bis in de Grondwet 'impliciet' art. 23 (op de taalvrijheid) had gewijzigd. Met de arresten Delfense⁶⁷, (Strombeek-Bever) en Carlier⁶⁸, (Wezembeek-Oppeem) had de RVS op een identieke wijze geoordeeld: namelijk een Fransstalige of een tweetalige eedaflegging is in strijd met art. 3 bis van de Grondwet.

Het probleem van het Frans praten en daaraan gekoppeld het uitbrengen van een Franstalige stem in de raad, dook in de onderzochte periode een aantal keer op. In Wezembeek werd in 1984 volop Frans gesproken in de gemeenteraad.⁶⁹ Burgemeester de Grunne probeerde dit enigzins te verdoezelen, door alle Franstalige uitspraken in de Raad zelf te harnemen in het Nederlands. Na deze tussenkomst van de burgemeester werd alles in het Nederlands opgeschreven in de notulen. Tot deze onwettelijke situatie was men gekomen, omdat de Vlaamse oppositie voortdurend klacht neerlegde tegen de Franstalige raadsleden, zowel bij de Bestendige Deputatie als bij de RVS. We verwijzen hier ondermeer naar een klacht van het Vlaamse raadslid Jan Walraet (DWO) bij de RVS.⁷⁰ In Linkebeek ging men veel verder. Nog in december 1984 liet burgemeester Thiéry toe, dat er Frans gesproken werd in de Raad.⁷¹ Ook werd er herhaaldelijk in het Frans gestemd. In de notulen echter werd dit doorgaans handig gecamoufleerd. In Kraainem laaide de discussie over het Frans praten in de gemeenteraad al gauw op tot een open conflict; ook werden er bij elke stemming Franstalige stemmen uitgebracht, wat leidde tot een tussenkomst van de RVS (arrest - Verheyde, 6 april 1982).⁷² In Sint-Genesius-Rode was de situatie omgekeerd. Hier was het het College van burgemees-

⁶⁶ Verzameling arresten van de RVS, arrest 15.590 (17.8.1973), 4de Kamer, Germis.

⁶⁷ Verzameling arresten van de RVS, arrest 17.414 (3.2.1976), 4de Kamer, Delfense.

⁶⁸ Verzameling arresten van de RVS, arrest 19.522 (20.3.1979), 4de Kamer, Carlier.

⁶⁹ *Gazet van Antwerpen* (9.2.1984), archief Van Lent, map 3, stuk 189.

⁷⁰ Op dit 'arrest - Walraet' van de RVS komen we verder nog terug onder: 'Het Arbitragehof en de RVS'.

⁷¹ *Gazet van Antwerpen* (8.12.1984), archief Van Lent, map 4, stuk 95.

⁷² Verzameling arresten van de RVS, arrest 22.186 (6.4.1982), 4de Kamer, Verheyde.

ter en schepenen, dat reeds in juni 1983 klacht indiende bij de RVS tegen een aantal Franstalige gemeenteraadsleden. Na de 'machtswissel' van 1988, toen de Franstaligen er de meerderheid verwierven, werden klachten ingediend door de Vlaamse oppositie. Kop van Jut was voortaan de nieuwe burgemeester Mevrouw Rolin-Delacroix. Zij installeerde de nieuwe gemeenteraad in het Nederlands en gaf daarbij aansluitend een tweetalige toelichting bij haar toekomstig beleid. Laten we opmerken dat er vandaag opnieuw Frans gepraat wordt in de gemeenteraad van Rode, vooral dan door toedoen van FDF-gemeenteraadslid Clerfayt. Doch dit gebeurt slechts sporadisch, en veeleer bij wijze van 'stunt'.⁷³ In alle aanhangig gemaakte gevallen oordeelde de RVS op analoge wijze⁷⁴, namelijk: 'faciliteiten gelden enkel voor de bestuurden, en niet voor de bestuurders. In de gemeenteraad mag enkel Nederlands gepraat worden op straffe van nietigheid, terwijl in het Frans uitgebrachte stemmen als onbestaande moeten worden beschouwd'.⁷⁵ Uit deze tekst van het arrest mag men echter niet afleiden dat de RVS de kennis van het Nederlands wil verplichten om zich verkiesbaar te stellen als gemeenteraadslid in de faciliteitengemeenten. Hiermee zou de RVS een bijkomend verkiesbaarheids criterium stellen, wat op zich onwettig is. De RVS zegt zelfs expliciet dat de kennis van het Nederlands geen verkiesbaarheids criterium is, maar een voorwaarde om een politiek mandaat uit te oefenen in een gemeente van het Nederlands taalgebied.⁷⁶ Toegegeven, het resultaat komt op hetzelfde neer, maar aldus geformuleerd wordt er geen verkiesbaarheids criterium gesteld; wat uiterst gevoelig ligt bij de Franstaligen. Nog steeds wat het taalgebruik van de lokale mandatarissen betreft, mogen we niet voorbijgaan aan de omzendbrief, die de gouverneur van Brabant op 1 april 1981 verstuurde naar de zes gemeenten, op bevel van de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken Busquin. In deze circulaire stond letterlijk dat tijdens de debatten en de stemmingen van de gemeenteraden en de OCMW-raden de mandatarissen zich mogen uitdrukken in de taal van hun kenze. Deze omzendbrief werd door het College van Sint-Genesius-Rode aangevochten voor de RVS, die de gemeente in het gelijk stelde.⁷⁷

Het is interessant om in verband met deze problematiek de uiteenlopende standpunten van Vlamingen en Franstaligen tegenover elkaar te zetten. Langs Franstalige zijde argumenteert men dat het spreken van de eigen taal binnen de gemeenteraad moet mogelijk zijn, om in die taal de wil van

⁷³ *Het Nieuwsblad* (15.10.1986), archief van Lent, map 1, stuk 129.

⁷⁴ Uitzondering was het arrest van 4.1.1984 ingevolgde een klacht van DWO tegen 15 Franstalige raadsleden van Wezembeek-Oppeem. Hier oordeelde de RVS dat de termijn verstreken was.

⁷⁵ Verzameling arresten van de RVS, arrest 22.186, 4de Kamer, Verheyde, p. 689.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ Verzameling arresten van de RVS, arrest 23.282 (24.5.1983), 4de Kamer, inzake Sint-Genesius-Rode.

de kiezers te vertolken.⁷⁸ Met andere woorden wanneer men Franstalige gemeenteraadsleden verplicht om zich in het Nederlands uit te drukken, dan valt de controle van het electoraat weg. Een analoge redenering werd in de loop van 1980 reeds uiteengezet in de Kamer van Volksvertegenwoordigers, door de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken. Hij argumenteerde dat het opleggen van de verplichting om zich in het Nederlands uit te drukken: *«équivaldrait à empêcher les habitants francophones, parfois majoritaires, d'exercer pleinement les droits démocratiques reconnus aux citoyens de ce pays.»*⁷⁹ Ook refereren de Franstaligen telkens naar art. 23 van de Grondwet dat de taalvrijheid waarborgt.

Langs Vlaamse zijde daarentegen gaat men steeds uit van art. 3 bis van de vernieuwde Grondwet. Het begrip 'taalgebied' speelt hierin een niet te miskennen rol. In de Vlaamse optiek is een taalgebied een gebied waar een bepaalde taal (i.c. het Nederlands) in rechte moet gesproken worden. Art. 3 bis van de hand doen als een louter ethnografische vaststelling — d.i. de minimalistische visie van art.3 bis die aan Franstalige zijde wordt aangehangen — is dan ook niet juist. Dit wordt duidelijk wanneer we de achterliggende bedoelingen van het inlassen van art. 3 bis door de Grondwetgever in 1970 nagaan. Het antwoord is driedelig. In de eerste plaats wilde men over een grondwettelijke tekst beschikken om de bevoegdheden van de cultuurraden *ratione loci* af te bakenen. Verder diende de taalgrens vastgelegd te worden, door iedere wijziging van die grens, afhankelijk te maken van een wet die met een bijzondere meerderheid werd aangenomen. Tenslotte (het belangrijkste) wilde men door art. 3 bis klaarheid scheppen in de situatie van de *«communes en l'air»*. Bij de Grondwetsherziening van 1970 was het Parlement het erover eens dat art. 3 bis onontbeerlijk was voor die bepalingen van de Grondwet die betrekking hadden op de culturele aangelegenheden en op het gebruik der talen door de overheid.⁸⁰ Toch doet dit volgens de Franstaligen geen afbreuk aan art. 23 van de Grondwet. Indien men de Franstalige gemeentemandatarissen op basis van art. 23 het recht gaf om Frans te praten, dan zou dit zonder meer een precedent scheppen in de Belgische constitutionele geschiedenis. Het zou dan meteen de eerste keer zijn, dat de door de overheid te gebruiken taal uitsluitend bepaald wordt door dit artikel. De bedoeling van de Grondwetgever van 1831 was enkel door art. 23 het taalgebruik door de burger vrij te stellen. In 1970 had men dit interpretatieprobleem kunnen voorkomen, door zowel art. 23 als art. 59/bis⁸¹ van de Grondwet in concordantie te brengen met het nieuwe artikel 3 bis. Hoewel het aanvankelijk de bedoeling was, art. 23 en 59 bis aan te passen, werd daar om 'opportunistische redenen' vanaf gestapt.⁸²

⁷⁸ *Ibidem*, pp. 6-7.

⁷⁹ Parlementaire Handelingen Kamer, (1980-81), 13.11.1980, p. 237.

⁸⁰ *Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen en Publiekrecht* (jan. 1988), p. 50.

⁸¹ Art. 59 bis regelt de bevoegdheden van de cultuurraden, o.a. in bestuurszaken.

⁸² Zo werd het uitgedrukt door P. de Stexhe, verslaggever in de Senaat, bij de

Daarenboven is art. 3 bis (in de geest van de ontwerpers) nauw verbonden met met het territorialiteitsbeginsel (streektaal = officiële taal), dat op zijn beurt reeds ingeschreven was in de taalwetten van 1932 en waarvan ook de taalwetten van 1963 doordrongen waren. Zelfs wanneer men art. 3 bis als onbestaande beschouwt, dan nog kan men onmogelijkerwijze de Franssprekende gemeentemandatarissen in het gelijk stellen. De Taalwetten van 1963 en de Samengestelde Wetten op het Gebruik van Talen in Bestuurszaken (SWT) van 18 juli 1966 omschrijven de faciliteiten als uitzonderlijke tegemoetkomingen, die verleend worden ten voordele van de bestuurden, niet van de bestuurders.

Het door de Franstaligen aangehaalde argument van de 'electorale controle', om het spreken van Frans in de gemeentelijke overlegorganen toe te laten, lijkt ons evenzeer een onjuiste interpretatie. In eerste instantie zal het duidelijk zijn, dat een volledige electorale controle hoe dan ook uitgesloten is, wanneer men slechts één taal kent; dit werkt trouwens in beide richtingen. Verder is het ook zo, dat het dulden van Franstalige tussenkomsten in de beraadslagende organen op zich problematisch is ten opzichte van de meerderheid van het taalgebied, waarin de zes gemeenten zijn ondergebracht. Tenslotte zou een dergelijke situatie tweeweg brengen dat Vlaamse gemandateerden in een — van oorsprong — Vlaamse gemeente de Franse taal moeten kennen om ten volle aan de debatten te kunnen deelnemen.

Een laatste argument tenslotte dat de Franstaligen hanteren om zich vrij in hun taal te kunnen uitdrukken in de gemeenteraden en OCMW-raden van Vlaamse gemeenten, impliceert een omweg via het begrip 'openbare diensten'. De Franstaligen beweren dat het hier gaat om 'collegiale vergaderingen', die niet functioneren als openbare diensten op zich. Deze stelling — hoe subtiel ook — werd reeds in de jaren '70 verworpen door de Vierde Kamer van de RVS. Voor de gemeenten zonder speciale taalregeling werd dit argument afgewezen door het arrest - Germis.⁸³ Voor gemeenten met een speciale taalregeling (faciliteiten dus) werd het ontkracht door het arrest - Carlier.⁸⁴ Volgens de Vlaamse Kamers van RVS zijn alle gemeentelijke overlegorganen wel degelijk 'diensten' waardoor er, gelet op art. 23 van de SWT⁸⁵ enkel Nederlands mag gebruikt worden voor wat de binnendienst betreft. De RVS (Vierde Kamer) gaat in zijn interpretatie nog een stap verder en is geneigd om ook de individuele raadsleden, die in deze overlegorganen zitting hebben als 'diensten' te bestempelen. De weigerachtige houding van de Franstaligen om de ge-

bespreking van art. 59bis. *Parlementaire handelingen Senaat* (1970-71), 17.12.1970, p. 5493.

⁸³ Verzameling arresten van de RVS, arrest 15.990 (17.8.1973), 4de Kamer, Germis, inzake Beersel.

⁸⁴ Verzameling arresten van de RVS, arrest 19.592 (20.3.1979), 4de Kamer, Carlier, inzake Wezembeek-Oppem.

⁸⁵ SWT, 18.7.1966, art. 23, BS (2.8.1966), p. 7805.

meentelijke overlegorganen als diensten te bestempelen, staat uiteraard ook in verband met art. 27 van de SWT: 'In de plaatselijke diensten van de randgemeenten kan niemand tot een ambt of betrekking benoemd of bevorderd worden, indien hij de Nederlandse taal niet kent'.⁸⁶

Het spreken van Frans in de gemeenteraden van de faciliteitengemeenten mag dan juridisch al niet te verantwoorden zijn, het geeft vaak aanleiding tot andere vrijvingen, zoals het houden van de gemeenteraad achter gesloten deuren, of het ter beschikking stellen van officiële Franstalige documenten aan Franstalige gemeenteraadsleden. Het probleem van het te pas en te onpas invoeren van art. 62 van de gemeentewet, teneinde de vergadering achter gesloten deuren te laten doorgaan, vonden we terug te Kraainem en te Linkebeek, niet toevallig twee gemeenten, die op het ogenblik van de feiten Fransgezinde burgemeesters aan het hoofd hadden. In maart 1986 werd het probleem ten top gedreven te Kraainem, toen de oppositie 'Kraainem Samen' het waagde om minstens één bijeenroeping van een gemeenteraad per maand te eisen, daar waar de burgemeester de gewoonte had dit slechts drie maal per jaar te doen.⁸⁷ Wanneer de gemeenteraad dan toch bijeen kwam, dan gebeurde dit doorgaans nog achter gesloten deuren, zelfs wanneer er punten aan de orde kwamen die volgens de wet in openbare zitting moeten behandeld worden, zoals de begroting.⁸⁸

In Linkebeek stonden de zaken er al niet anders voor, met slechts twee gemeenteraadszittingen in 1986.⁸⁹ In november 1987 tenslotte werd er opnieuw een zitting gehouden achter gesloten deuren, ditmaal omdat leden van het TAK (Taal Actie Comité) bij alle Franstalige interventies de zitting verstoorden.⁹⁰

Het aan de gemeenteraadsleden ter beschikking stellen van Franstalige officiële documenten, kwam aan het licht in de gemeenten Wezembeek-Oppem, Kraainem en Wemmel. In Wezembeek-Oppem stuurde burgemeester de Grunne in 1984 vertalingen van gemeentedocumenten op aan Franstalige gemeenteraadsleden.⁹¹ Hoewel deze eigenlijk als privé-correspondentie verstuurd werden, gebeurde dit toch op kosten van de gemeente. Daar komt nog bij, dat het overmaken van documenten van een openbare dienst aan een privé-persoon op zich al onwettig was. De Grunne werd er voor op de vingers getikt door gouverneur Roggen.

In Kraainem speelde men het minder subtiel: daar bevonden zich in de dossiers zelf Franse vertalingen⁹² en dit nog in juli 1987. Ook hier werden

⁸⁶ SWT, art. 27.

⁸⁷ *Het Volk* (1.3.1986), archief Van Lent, map 4, stuk 27.

⁸⁸ 'Kraainemse Vlamingen zetten grieven op een rijtje', in *Het Volk* (8.11.1983), archief Van Lent, map 2, stuk 84.

⁸⁹ *Het Nieuwsblad* (29.9.1986), archief Van Lent, map 1, stuk 95.

⁹⁰ *Het Laatste Nieuws* (4.11.1987), archief Van Lent, map 1, stuk 93.

⁹¹ *La Cité* (23.1.1984), archief Van Lent, map 3, stuk 181.

⁹² Dit is in strijd met art. 23 van de SWT.

Franse vertalingen privé doorgestuurd aan de raadsleden, wat na een klacht vanwege de Vlaamse raadsleden uitmondde in een interventie van de gouverneur.⁹³

In Wemmel deed zich in oktober 1986 een vergelijkbaar incident voor, toen een Nederlandstalig gemeenteraadslid een Franstalige uitnodiging ontving.⁹⁴ Vanwege de consensus gerichte politiek die in Wemmel gevoerd wordt, en vanwege de eenmaligheid, zijn we geneigd aan te nemen dat het hier om een vergissing ging. De zaak werd dan ook zonder gevolg geklasseerd.

Een ander conflict, dat verband houdt met de gemeenteraadszittingen, behelst het misbruiken van de publicatie van de gemeentelijke verordeningen. Overeenkomstig de SWT hebben de Colleges van burgemeester en schepenen van de zes gemeenten de plicht om alle verordeningen in de twee talen bekend te maken aan het publiek, waarbij de Franse tekst slechts de waarde heeft van een vertaling.⁹⁵ Juist deze vertaling wordt vaak overgemaakt aan de Franstalige raadsleden. We constateerden dergelijke misbruiken in Wezembeek-Oppem, Kraainem en Linkebeek.

Merken we tenslotte op dat er in de drie gemeenten met de meeste communautaire conflicten een aantal Vlaamse gemeenteraadsleden zettelden, die geen kans onbenut lieten om klacht in te dienen bij de Bestendige Deputatie of bij de vice-gouverneur van Brabant. We willen hier verwijzen naar het Vlaams oppositielid Motte (L-2000) in Linkebeek, naar raadslid Jan Walraet (DWO) in Wezembeek-Oppem en naar Bautmans (VU) in Kraainem. Deze laatste werd trouwens op uiterst originele wijze gehuldigd, toen hij zich na een carrière van 18 jaar terugtrok uit de gemeentepolitiek. Uit handen van burgemeester Maricq ontving hij een erkentelijkheidsmedaille en een tweetalig (!) diploma. Deze anekdote om nog maar eens te onderstrepen hoe gespannen de verhouding was tussen de burgemeester en de Nederlandstalige raadsleden in Kraainem.

Het gros van de taalwetsovertredingen door gemeenteraadsleden, hier aangehaald, is te herleiden is tot uiteenlopende interpretaties van de (Grond)wet. De Grondwetgever van 1970 is hier als grote schuldige aan te wijzen, omdat hij op dat ogenblik de kans voorbij liet gaan, om alle achterpoortjes te sluiten door het nieuwe art. 3 bis van meet af aan in overeenstemming te brengen met de overige Grondwetsartikels en meer bepaald met art. 23 en 59/bis.

⁹³ *Het Volk* (22.5.1985), archief Van Lent, map 2, stuk 92.

⁹⁴ Brief van vice-gouverneur Van Lent aan minister van Binnenlandse Zaken. (3.10.1986), archief Van Lent, map 1, stuk 155.

⁹⁵ SWT, art. 24.

Conflicten rond het taalgebruik van de gemeentelijke gezagsdragers

Het College van burgemeester en schepenen is een executief college, bestaande uit personen die, in tegenstelling tot de gemeenteraadsleden, niet enkel collegiaal naar buiten treden, maar ook duidelijk waarneembare en geïndividualiseerde bestuurshandelingen stellen. Dit geldt in het bijzonder voor de burgemeester, die de gemeente naar buiten toe vertegenwoordigt, die moet instaan voor de betrekkingen met de voogdijoverheid en die het bevel heeft over de politie.

Zowel van de schepenen als van de burgemeester zou men dan ook mogen verwachten dat zij de vigerende taalwetten nauwlettend respecteren. In welke mate dit preconcept in de faciliteitengemeenten beantwoordt aan de dagelijkse realiteit, zullen we hier onderzoeken. Laten we vooraf nog even in herinnering brengen dat schepenen en burgemeesters normaliter geen rechtstreekse emanatie vormen van het electoraat.⁹⁶ Dit geldt zelfs in het bijzonder voor burgemeesters, die door de Koning benoemd worden, op voordracht van de minister van Binnenlandse Zaken.

Wat het taalgebruik van de leden van het schepencollege betreft, is het zo dat er te Linkebeek reeds in de zeventiger jaren en dit tot aan de dood van burgemeester Thiéry in 1989, diverse overtredingen op de taalwetten plaatsvonden. Zo liep het College van Linkebeek in 1978 een sanctie op wegens het niet toepassen van de taalwetgeving inzake de inschrijvingen aan de Franstalige afdeling van de gemeenteschool. Te Linkebeek werd medio 1984⁹⁷ op initiatief van eerste-schepenen Cooremans een huis aan huis pamflet rondgedeeld, waarin hij het opnam voor burgemeester Thiéry, tegen wie op dat ogenblik een klacht hangende was bij de RVS. Dit pamflet werd verstuurd op kosten van de gemeente. Ook te Kraainem en te Wezembeek-Oppem werden (tot einde 1988) overtredingen begaan, althans tegen de wetgeving zoals die geïnterpreteerd werd door de Vlaamse Kamers van de RVS. In Wezembeek-Oppem werden verscheidene taalwetsovertredingen begaan door het College van burgemeester en schepenen, en dit reeds vanaf de invoering van het faciliteitenregime. De leden van het College deden op regelmatige tijdstippen Franstalige tussenkomsten, waarop de burgemeester niet afdoende reageerde.

Het College van Rode, nam tijdens de ambtstermijn van Mevr. Algoet een onomwonden Vlaams standpunt in. Dit leidde in mei 1986 tot een open conflict met minister van Binnenlandse Zaken Nothomb. Het College bleef halstarrig weigeren om bij inschrijving in het gemeenteregister per inwoner een taalcode toe te voegen, onder het voorwendsel dat dit een verkapte talentelling zou zijn. Hierbij dient opgemerkt, dat de vijf andere facilitiei-

⁹⁶ Dit is voor schepenen wel het geval in de zes gemeenten vanaf 1988.

⁹⁷ *Het Volk* (2.8.1984), archief Van Lent, map 2, stuk 90.

tengemeenten dit wel deden. Vice-gouverneur van Lent stelde het College van Rode tenslotte in het gelijk.⁹⁸

Wat met het individuele taalgebruik van de burgemeesters? In Sint-Genesius-Rode, Wemmel en Drogenbos stelden we geen enkel taalincident vast met de burgemeester als inzet. Des te meer problemen waren er in de overige gemeenten. We geven een overzicht van de voornaamste soorten conflicten, waarin de burgemeesters betrokken waren of waarvoor zij door hun optreden de rechtstreekse aanleiding vormden. Van echte Nederlandsonkundigheid vanwege de burgemeester was sprake te Linkebeek (Thiéry). Dit leidde tot een klacht bij de RVS, die echter onder invloed van het Arbitragehof⁹⁹ niet tot de afzetting durfde over te gaan en oordeelde dat de aangebrachte bewijzen tegen Thiéry niet doorslaggevend genoeg waren, om het zgn. 'onweerlegbaar vermoeden' van zijn taalkennis te doen wankelen.

Een vermoeden van Nederlandsonkundigheid werd door de Vlaamse pers ten onrechte naar voor geschoven met betrekking tot de burgemeesters Maricq (Kraainem) en de Grunne (Wezembeek). Beiden beheersen het Nederlands voldoende, maar overtreden al te vaak de taalwetten. Om die reden was er reeds in december 1983 een klacht hangende bij de RVS omtrent de benoeming van de Grunne. Deze zaak kende overigens dezelfde afloop dan de hiervoor vermelde klacht tegen burgemeester Thiéry.¹⁰⁰ Het beleggen van informele vergaderingen met de Franstalige raadsleden kwam op grote schaal voor te Kraainem. Daar gingen deze 'privé-vergaderingen' gepaard met het gebruik van de lokalen, het personeel en de middelen van de gemeente; dit alles zonder dat de Vlaamse raadsleden uitgenodigd werden. Over deze situatie werd in het Parlement geïnterpeleerd in juli 1985. De weinige officiële gemeenteraadszittingen werden dan ook herleid tot echte stemvergaderingen.¹⁰¹

Het in het Frans (of in de twee talen) toespreken van de gemeenteraad werd frequent gedaan door de Grunne, Thiéry en Maricq. Met de wetenschap dat er een klacht tegen hem hangende was bij de RVS, werd het optreden van de Wezembeekse burgemeester de Grunne duidelijk gematiger, in die mate zelfs dat hij Franstalige tussenkomsten van de schepenen niet meer wenste te aanhoren: 'Ik heb niets verstaan, immers wat in het Frans gezegd wordt, is wettelijk onbestaande'.¹⁰² burgemeester Thiéry mocht dan geen Nederlands kennen, toch trachtte hij nooit te provoceren tijdens de zittingen van het College en de Raad. Zo opende hij

⁹⁸ *Gazet van Antwerpen* (4.7.1986), archief Van Lent, map 1, stuk 23.

⁹⁹ Zie verder

¹⁰⁰ *Bulletin van Vragen en Antwoorden Senaat* (1984-85), 30.7.1985, vraag stuk 152, Peeters aan de minister van Binnenlandse Zaken.

¹⁰¹ 'Kraainemse Vlamingen zetten grieven op een rijtje', in *Het Volk* (8.11.1983), archief Van Lent, map 2, stuk 84.

¹⁰² 'Taalfaciliteiten zijn niet bestemd voor Vlamingen', in *Het Laatste Nieuws*, archief Van Lent, map 2, stuk 62.

de zittingen van Raad en College steeds in twee talen en las hij steeds de dagorde af in (uiterst gebrekkig) Nederlands.¹⁰³ Een ronduit provocerende houding werd aangenomen door de Kraainemse burgemeester Maricq, die in 1982 de stemmingen in de gemeenteraad als volgt inleidde: «*Je vous demande de voter ee point par: ja*», beseffeude dat in het Frans uitgebrachte stemmen een risico op vernietiging door de RVS inhielden. Op 25 september 1988 dienden drie Vlaamse gemeenteraadsleden (Bautmans, Van Besien en Van Hamme) klacht in bij vice-gouverneur Van Lent tegen burgemeester Maricq, wegens het voordragen en bespreken van agendapunten in de Franse taal. Van Lent stelde de burgemeester in het ongelijk. Twee maand later, op 4 april dienden dezelfde drie opnieuw klacht in, ditmaal zowel tegen het College als tegen de burgemeester. De reden van hun klacht: tijdens de gemeenteraadszitting van 16 februari had de Franstalige schepen van Financien (Boulet) een agendapunt voorgedragen in de beide landstalen. Dit leidde tot luid protest van twee Vlaams Blok parlementsleden die tussen het publiek plaatsgenomen hadden. Als reactie hierop had de burgemeester de zaal laten ontruimen. We vermelden dit incident, omdat het de drie klachtindieners ertoe aanzette de gouverneur van Brabant te verzoeken een regeringscommissaris naar Kraainem te sturen. Op 27 februari 1989 werd door gemeenteraadslid Willemsen opnieuw klacht neergelegd bij de gouverneur wegens ernstige taalwetsovertredingen in de gemeenteraadszitting van 29 februari 1989, tijdens dewelke de begroting achter gesloten deuren gestemd werd. Van het toelaten van eentalig Franse documenten (of tweetalige documenten) in de gemeentelijke archieven, vonden we alleen sporen te Kraainem.¹⁰⁴

Tenslotte zorgde ook de bevlagging van het gemeentehuis voor heel wat moeilijkheden, vooral dan te Linkebeek. Onder impuls van burgemeester Thiéry werd daar zowel op 27 september 1986 als op 27 september 1987 (Feest van de Franse Gemeenschap) de Waalse Haan gehesen. Dat dit bij velen overkomt als een rechtstreekse provocatie, behoeft geen commentaar. Telkenmale werd 'de Haan' dan ook bewaakt door een groep overtuigde Franstaligen. De burgemeester verdedigde deze handelswijze, door te refereren naar art. 3 van het KB van 5 juli 1974¹⁰⁵ dat inderdaad een ruime interpretatie toelaat. Volgens een richtlijn van de Gouverneur van Brabant mocht de Waalse Haan niet gehesen worden in de zes faciliteitengemeenten, terwijl dit volgens de minister van Buitenlandse Zaken Nothomb wel geoorloofd was.¹⁰⁶

¹⁰³ *Le Soir* (21.5.1984), archief Van Lent, map 1, stuk 95.

¹⁰⁴ Klacht i.v.m. gemeenteraadszitting te Kraainem, neergelegd door gemeenteraadslid Bautmans bij vice-gouverneur Van Lent (26.11.1982), archief Van Lent, map 2, stuk 69.

¹⁰⁵ Koninklijk Besluit betreffende de bevlagging van de openbare gebouwen van 5 juli 1974. BS (10.7.1974), p. 9221.

¹⁰⁶ *Het Nieuwsblad* (29.9.1986), archief Van Lent, map 1 stuk 95.

De nieuwe 'Faciliteitenwet' van 9 augustus 1988 legde aan alle gemeenteraadsleden, schepenen en burgemeesters in de faciliteitengemeenten de verplichting op om de streektaal te kennen. Als er na 1988 minder conflicten waren dan is dit niet omdat de betrokken gemeenteraadsleden, schepenen en burgemeesters hun taalgebruik plots wijzigden. Beter gezegd: aan het 'taalgedrag' van de betrokkenen veranderde weinig of niets. Met de nieuwe wetgeving werd de klachtindieners de wind uit de zeilen genomen, door het instellen van het 'onweerlegbaar vermoeden' dat zij de streektaal beheersen voor alle rechtstreeks verkozenen (raadsleden en schepenen) en door de 'amnestie' voor burgemeesters die tussen 1.01.1983 en 1.01.1989 gedurende drie opéénvolgende jaren in dienst waren.

De OCMW's als bron van conflicten

De OCMW's waren eveneens aanleiding tot heel wat heibel in de faciliteitengemeenten. Het is zeker niet toevallig dat de meeste en zwaarste overtredingen (o.a. Frans praten in de OCMW-raad) zich voordeden in de 'klassieke' probleemgemeenten met Fransgezinde burgemeesters, namelijk Linkebeek en Kraainem. In 1981 probeerde minister Busquin (Binnenlandse Zaken) de problemen binnen de OCMW's op te lossen, door in een omzendbrief aan de zes gemeenten, het taalgebruik binnen de OCMW-raden volledig vrij te stellen. Het College van Sint-Genesius-Rode nam dit niet, en werd hierin bijgetreden door de RVS.¹⁰⁷

Normalerwijze worden de OCMW-raden op onrechtstreekse wijze verkozen¹⁰⁸, terwijl het de OCMW-raadsleden zelf toekomt één van hen tot voorzitter te verkiezen. Het door de Franstaligen naar voren gebrachte argument, als zouden lokale mandatarissen de taal van het gebied niet moeten gebruiken, uit respect voor 'de wil van het volk', en omwille van 'de controle door het electoraat', is hier dus niet van toepassing. Vooral met betrekking tot de voorzitter van de OCMW-raad, mag men verwachten dat hij in een Vlaamse gemeente het Nederlands in voldoende mate zou beheersen. Het gaat hier immers duidelijk om iemand die niet alleen als lid van een delibererend orgaan in collegialiteit optreedt, maar die ook individuele bestuurshandelingen stelt, zoals bijvoorbeeld het voorzitten van de OCMW-raad.

Omtrent de taalkennis van de individuele OCMW-raadsleden, stelden er zich vooral moeilijkheden in Kraainem en in Wezembeek-Oppem. In Kraainem waren er Nederlandsonkundige raadsleden en raadsleden met een heel gebrekkige kennis van het Nederlands: een situatie die trouwens

¹⁰⁷ Verzameling arresten van de RVS, arrest 23.282 (24.5.1983), Vierde Kamer, inzake Sint-Genesius-Rode.

¹⁰⁸ In de faciliteitengemeenten worden deze echter vanaf 1988 rechtstreeks verkozen.

nog zeer aktueel is. Dit probleem werd in de krantekoppen echter volledig overschaduwd door het geval van de Nederlandsonkundige OCMW-voorzitter Capart. Wel kwam de Kraainemse OCMW-raad als delibererend orgaan herhaaldelijk in opspraak, door voorzitter Capart na iedere afzetting opnieuw te verkiezen, en dit tot zesmaal toe tussen april 1983 en maart 1988. Ook konden we vaststellen dat de agendapunten van de Kraainemse OCMW-raad in mei 1987¹⁰⁹ nog in het Frans vertaald werden. Dit is niet alleen strijdig met art. 23 van de SWT van 18 juli 1966, maar daarenboven werden de Franstalige tussenkomsten in de OCMW-raad ook nog opgenomen in de notulen, ondanks een arrest van de RVS, gevelde in 1983, dat dit uitdrukkelijk verbood.¹¹⁰

In Wezembeek-Oppeem kwamen maar liefst 13 OCMW-raadsleden rechtstreeks in opspraak vanwege hun Nederlandsonkundigheid. We bekijken dit probleem even van naderbij, niet zozeer voor van de feiten zelf, maar omwille van de evolutie die zich met betrekking tot deze zaak voltrok in de rechtspraak van de RVS. Al in 1983 werd door de DWO'er Jan Walraet klacht neergelegd tegen de dertien bij de Bestendige Deputatie van de Provincie Brabant. Deze weigerde echter te onderzoeken of de leden van de OCMW-raad wel degelijk Nederlands kenden en dit onder het voorwendsel dat de kennis van het Nederlands een impliciet verkiezingscriterium is.¹¹¹ Verder steunde de Bestendige Deputatie zich op het zgn. 'onweerlegbaar vermoeden', wat erop neer kwam dat het de klachtindieners (i.c. Walraet) zelf was, die het bewijs van de Nederlandsonkundigheid van de dertien raadsleden moest aantonen; wat praktisch gezien quasi onmogelijk is. Walraet legde hierop klacht neer tegen de dertien bij de RVS, die hen ocriep om hun taalkennis te komen bewijzen.¹¹² Met dit arrest bevestigde de RVS haar vroegere standpunt in verband met de bestuurstaal in de randgemeenten. Ditmaal echter werd de bewijslast gelegd bij de betrokken mandatarissen zelf. Omdat de betrokkenen niet verschenen binnen de gestelde termijn, ging de RVS over tot de vernietiging van het arrest van de Bestendige Deputatie en tot de vernietiging van de verkiezing van de betrokken OCMW-raadsleden.¹¹³ In dit laatste arrest is de RVS uitgegaan van het 'onweerlegbaar vermoeden' (d.w.z. er is een vermoeden, dat de personen die zich kandidaat stellen voor een publiek mandaat in een eentalig gebied, de taal van dat gebied ook kennen). Het gaat hier om een vermoeden dat niet bij de kandidaatstelling moet gehecht worden, met andere woorden een vermoeden 'juris tan-

¹⁰⁹ *Het Volk* (26.3.1988), archief Van Lent, map 2, stuk 132.

¹¹⁰ Verzameling arresten van de RVS, arrest 23.282, 4de Kamer, (24.5.1983).

¹¹¹ M. Uyttendale, 'Les obligations linguistiques des mandataires politiques', in *C.H. du CRISP* (1987), 150, p. 26.

¹¹² Verzameling arresten van de RVS, arrest 23.658 (8.11.1983), 7de Kamer, Bestendige Deputatie Brabant.

¹¹³ Verzameling arresten van de RVS, arrest 23.853 (23.12.1983), 7de Kamer, inzake OCMW Kraainem.

tum'.¹¹⁴ Wat echter nieuw is, is dat de RVS de verplichting om Nederlands te kennen niet langer een impliciet — doch evident — verkiesbaarheids-criterium noemde (cfr. art. 3 bis van de Grondwet), maar een uitoefenings-criterium. Niettemin ging de RVS er nog steeds van uit dat de Grondwet — en meer bepaald art. 3 bis — de kennis van het Nederlands oplegde.

Hoe gevoelig deze nieuwe gecreëerde jurisprudentie van de RVS bij de Franstaligen lag, blijkt uit het feit dat zij reeds op 18 november 1983, dus na hun oproeping tot het taalexamen, de zaak aanhangig maakten bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens te Straatsburg. Typerend is dat ze zich in hun verzoekschrift tot het Hof beriepen op het 'democratisch recht van de kiezer inzake de controle op de verkozenen', terwijl de OCMW-raadsleden normaliter niet eens rechtstreeks door de kiezer worden aangeduid.¹¹⁵ Het FDF, waartoe de meeste OCMW-raadsleden in kwestie behoorden, dreven de juridische spitsvondigheid ten top om geen Nederlands te moeten praten. Aldus daagde het FDF de magistraten van de 7e (Vlaamse) Kamer van de RVS in kortgeding voor de rechtbank, op basis van art. 237 van het strafwetboek dat de scheiding der machten waarborgt en bijgevolg magistraten verbiedt zich te mengen in wetgevend aangelegenheden.¹¹⁶ Deze ultieme reddingspoging van het FDF liep echter op niets uit. Het FDF had het gerechtelijk kortgeding aangevraagd na het arrest 23.658 (8 november 1983) dat de OCMW-raadsleden opriep tot het taalexamen. Waar men zich niet aan verwacht had bij het FDF, was dat de RVS zo snel daarna een arrest ten gronde zou vellen, waardoor de rechter in kortgeding zich onbevoegd moest verklaren.¹¹⁷

Tot hier het relaas over de taalkennis van de OCMW-raadsleden. Belangrijk is, dat de RVS bij haar standpunt bleef dat de kennis van het Nederlands individueel verplicht is op basis van art. 3 bis, maar dat zij met betrekking tot het 'onweerlegbaar vermoeden' de bewijslast op de schouders legde van de beklaagde.

Een minstens even zware rel ontstond over de al dan niet vermeende Nederlandsonkundigheid van een aantal OCMW-voorzitters. Dit probleem stelde zich in alle hevigheid in Kraainem rond OCMW-voorzitter Capart vrijwel onafgebroken van 1983 tot in 1988. Een gelijkaardig geval deed zich voor in december 1987 met de Linkebeekse OCMW-voorzitster Jacqueline Leveque (Lijst van burgemeester Thiéry), die voor een precedent zorgde, door onomwonden haar Nederlandsonkundigheid toe te geven.¹¹⁸ Waarom slaagde Capart erin om, bij wijze van spreken, het hele land op stelten te zetten, terwijl de zaak - Leveque nagenoeg aan de aandacht van

¹¹⁴ *Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen* (juli-augustus 1986), p. 347.

¹¹⁵ Dit was pas het geval vanaf de nieuwe faciliteitenwet van 1988.

¹¹⁶ 'OCMW-leden Wezembeek-Oppem gaan niet naar taalexamen', in *Het Belang van Limburg* (18.11.1983), archief Van Lent, map 3, stuk 170.

¹¹⁷ 'Kortgeding FDF over Wezembeek-Oppem voorbijgestreefd', in *Het Laatste Nieuws* (13.1.1984), archief Van Lent, map 3, stuk 178.

¹¹⁸ *Gazet van Antwerpen* (9.12.1987), archief Van Lent, map 1, stuk 93.

de media ontsnapte? Volgens ons zijn hier verschillende redenen voor. Mevrouw Leveque gaf haar onkunde toe, maar respecteerde net als haar al even onkundige burgemeester de 'fatsoensnormen', door zich te behelpen met (door anderen opgestelde) Nederlandstalige interventies. Capart daarentegen bleef halsstarrig weigeren om Nederlands te praten, dit volledig in de lijn van burgemeester Maricq. Verder was de Vlaamse oppositie eind 1987 in Linkebeek veel minder sterk dan in Kraainem. Ook het feit dat de lokale CVP in een aanklacht tegen Thiéry reeds in het ongelijk was gesteld door de RVS, zette aan tot laksheid bij de Vlaamse oppositie aldaar¹¹⁹. Tenslotte stuurde Capart van meet af aan op een echte 'carrousel' aan, door zich na elke afzetting te laten herverkiezen; hij kon immers rekenen op een Franstalige meerderheid binnen de OCMW-raad. Het zou ons binnen het bestek van dit artikel te ver leiden om hier de hele zaak-Capart te behandelen. Laten we volstaan met te stellen dat Capart op 1 april 1983 als lid van de OCMW-raad gekozen werd tot voorzitter. Op dat ogenblik wist de Raad heel goed dat Capart, die trouwens 17 jaar lang gemeenteraadslid was geweest, volledig Nederlandsonkundig was. Zij had hem dus initieel niet mogen verkiezen. Na drie jaar touwtrekken, behandelde de 7e Kamer van de RVS een aanklacht, neergelegd door het Vlaamse OCMW-raadslid Cobbaert (CVP) tegen voorzitter Capart¹²⁰. Gelijktijdig behandelde de RVS een aanklacht van Walraet tegen de gemeente Wezembeek-Oppem.¹²¹ Opvallend is dat de RVS ook hier een, vanuit jurisprudentieel oogpunt gezien, omverwerpende these naar voren bracht. Voor het eerst maakten de magistraten een onderscheid tussen rechtstreeks verkozen mandatarissen (gemeenteraadsliden) en onrechtstreeks verkozen mandatarissen (OCMW-raadsliden, voorzitter van de OCMW-raad). De verkiezing van de OCMW-raadsliden werd vernietigd, omdat er op het ogenblik van hun verkiezing niet bewezen werd dat ze Nederlands kenden.¹²² Evenzo werd de verkiezing van Capart ongedaan gemaakt. Ook hier oordeelde de RVS dat er reeds vóór zijn verkiezing ernstige twijfel bestond over zijn taalkennis en dat bijgevolg de OCMW-raad en de gouverneur dit maar hadden moeten moeten nakijken.¹²³ We merkten reeds op dat de RVS in een vroeger arrest - Walraet een onderscheid gemaakt had tussen een 'verkiezbaarheids criterium' en een 'uitoefeningscriterium'.¹²⁴ Volgens Marc Uyttendaele was er in 1987 een samenvallen opgetreden in de rechtspraak van de RVS tussen 'verkiezbaarheids crite-

¹¹⁹ Deze klacht werd toen afgewezen bij gebrek aan bewijzen.

¹²⁰ Verzameling arresten van de RVS, arrest 27.411 (15.1.1987), Cobbaert.

¹²¹ Verzameling arresten van de RVS, arrest 27.490 (15.9.1987), Walraet.

¹²² Verzameling arresten van de RVS, arrest 27.410.

¹²³ Verzameling arresten van de RVS, arrest 27.411 (15.1.1987), 4de Kamer, Cobbaert.

¹²⁴ Verzameling arresten van de RVS, arrest 23.853 (23.12.1983), 7de Kamer, Walraet.

rium' en 'uitoefeningscriterium'¹²⁵. Daar valt veel voor te zeggen. Indien het immers uitsluitend om een uitoefeningscriterium zou gegaan hebben, dan kon er pas vernietigd worden na hun in functie treding. In het arrest - Cobbaert (tegen Capart) tenslotte stelde de RVS dat de voorzitter van de Raad voor Maatschappelijk Welzijn het Nederlands moet gebruiken, zonder de hulp van een vertaler of een tolk, en derhalve die taal moet kennen. Met betrekking tot dit arrest vallen twee zaken op. Primo: de RVS bekent hier dat de bewijslevering — van iemands taalonkunde — een veelal onmogelijk opgave is, en secundo: de RVS vestigt haar arrest niet meer uitsluitend op art. 3 bis van de Grondwet, maar eveneens op art. 23 van de SWT.¹²⁶ Dit is dus een duidelijke tegenstelling met de oudere arresten van de RVS, zoals bvb. het arrest - Germis. De vraag dient gesteld naar het waarom van deze koerswijziging in de rechtspraak van de RVS. Een antwoord op deze fundamentele vraag wordt verderop in dit betoog geformuleerd. We toonden reeds aan, hoe de OCMW-raadsleden van Kraainem ten tijde van het eerste arrest - Walraet¹²⁷ in de winter 1983/84 allerlei juridische spitsvondigheden bedachten, om zich aan de rechtspraak van de RVS te onttrekken. Een gelijkaardig scenario werd op touw gezet na de afzetting van Capart in 1987, doch op een iets hoger niveau. De 'ingrediënten', waren dezelfde: met name een poging om de zaak op een hoger echelon te trekken (er een regeringskwestie van te maken) en een poging om gehoor te vinden bij 'gewone' burgerlijke rechtbanken. De inkt waarmee het arrest van de RVS geschreven was, was bij wijze van spreken nog niet droog, of Capart liet zich door de OCMW-raad herverkiezen, wat vrijwel onmiddellijk gecasseerd werd door de Gemeenschapsminister voor Gezin en Welzijnszorg, Mevr. R. Steyaert, die de — Vlaamse — OCMW's toen onder haar bevoegdheid had¹²⁸. Capart kon via zijn bindingen met de PRL van de Franse Gemeenschapsraad gedaan krijgen dat deze verzet aantekende tegen het vernietigingsbesluit van R. Steyaert, waardoor de zaak voor 60 dagen geblokkeerd werd bij het overlegcomité regering-executieven. Deze doorverwijzing naar het overlegcomité was trouwens volslagen irrelevant, daar het hier een interne Vlaamse aangelegenheid betrof tussen een Vlaamse voogdij-overheid en een weerbarstig OCMW.¹²⁹ Van deze onderbreking maakte Capart handig gebruik om zich te laten her-

¹²⁵ M. Uyttendale, 'Les obligations linguistiques des mandataires politiques', in *C.H. du CRISP* (1987), 150, p. 33.

¹²⁶ Voorziet dat er in de binnendiensten van de faciliteitengemeenten uitsluitend Nederlands mag gebruikt worden, *BS* (2.8.1966), p. 7805.

¹²⁷ Verzameling arresten van de RVS, arrest 23.658 (8.11.1983), 7de Kamer, inzake OCMW-Wezembeek-Oppem, en arrest 23.853 (23.12.1983), 7de Kamer, inzake OCMW-Wezembeek-Oppem.

¹²⁸ Ministerieel Besluit houdende vernietiging van de beslissingen van de Raad voor Maatschappelijk Welzijn (3.2.1987).

¹²⁹ 'Capart doet Kraainemse carroussel opnieuw draaien', in *Gazet van Antwerpen*, archief Van Lent, map 2, stuk 124.

verkiezen (15 juni 1987), wat reeds een maand later op een vernietiging van de provinciegouverneur stuitte. Hierop verwezen de Franstaligen naar het regeerakkoord van 25 mei 1987, dat volgens hen ernstig geschaad werd. Vooral de pers klopte dit op. «*L'accord prévoyait qu'aucune autorité quelle qu'elle soit ne devait prendre d'initiative susceptible de contrarier la recherche de solutions à la problématique de communes à statut linguistique spécial*». ¹³⁰ Ditmaal ontrok Capart de zaak aan de rechtspraak van de RVS door zelf een kortgeding aan te vragen bij de Brusselse rechtbank. Na dit kortgeding, in Capart's voordeel uitgesproken door voorzitter Mevrouw Velu (14 oktober 1987), liet Capart zich alweer herverkiezen. Deze werkwijze tekent de manier, waarop de Franstaligen in dergelijke zaken tewerkgingen. Interventies van de 4e en de 7e Kamer van de RVS werden zo veel mogelijk vermeden, door de zaken aanhangig te maken bij de gewone rechtbanken.

Het vonnis van de Brusselse kortgedingrechter zette bijzonder veel kwaad bloed bij de Vlaamse socialisten Van den Bossche en Tobback. De PRL-er Gol (minister van Justitie en beschermer van Capart) werd er zelfs van verdacht het vonnis te hebben ingefluisterd. ¹³¹ Hoewel Capart's arsenaal daarmee nog niet uitgeput was, menen we toch zijn voornaamste strategieën te hebben blootgelegd. Nog een eindeloze reeks processen zouden volgen, waarbij Capart telkens op de steun kon rekenen van de Franse Gemeenschap, in het bijzonder van Ph. Moureaux. Pas toen de nakende komst van de regeringscommissaris duidelijk werd, hield Capart het in de lente van 1988 als OCMW-voorzitter voor bekeken.

De zgn. 'faciliteitenwet' van 9 augustus 1988 was er onder meer op gericht alle verdere moeilijkheden met de OCMW's in de zes gemeenten a priori uit te sluiten. De leden van de OCMW-raad zouden voortaan rechtstreeks verkozen worden, waardoor ook zij onder het 'onweerlegbaar vermoeden' vielen. Om een herhaling van de zaak Capart bij voorbaat uit te sluiten, werd voor OCMW-voorzitters eveneens een uiterst ingewikkelde juridische constructie uitgewerkt, die volledig in de lijn lag van de bepalingen met betrekking tot de burgemeesters in de facilitatengemeenten. Ook voor OCMW-voorzitters werd een vorm van 'taalamnestie' ingebouwd en werd een 'onweerlegbaar vermoeden' gecreëerd, op voorwaarde dat zij tussen 1 januari 1983 en 1 januari 1989 gedurende drie opeenvolgende jaren de functie van OCMW-voorzitter hadden waargenomen.

¹³⁰ 'L'ombre d'un commissaire se profile à Kraainem', in *La Libre Belgique* (30.7.1987), map 2, stuk 112.

¹³¹ 'Capart laat zich weer herverkiezen', in *Gazet van Antwerpen*, archief Van Lent, map 2, stuk 147.

De wetsvoorstellen - Galle en het decreet - Lepaffe

Hoewel de RVS in al haar arresten een Vlaams standpunt ingenomen had, gaven de Franstaligen er blijk van, de in 1963 ingevoerde faciliteiten te willen uitbreiden tot de gemeentelijke mandatarissen. Ten einde het taalgebruik in bestuurszaken verder te expliciteren, mede gelet op de jurisprudentie van de RVS, diende SP-Kamerlid Marc Galle op 23 juni 1983 een wetsvoorstel in, dat de kennis van het Nederlands verplicht stelde voor alle mandatarissen in de faciliteitengemeenten.¹³² De twee voornaamste artikelen, waaruit het voorstel - Galle bestond, zijn de volgende: 'Niemand kan tot burgemeester, schepen, gemeenteraadslid of tot vertegenwoordiger van de gemeente of de Raad voor Maatschappelijk welzijn in intercommunale verenigingen worden aangewezen of gekozen, indien hij de taal van het taalgebied waarin de faciliteitengemeenten gelegen is, niet kent'.¹³³ 'De kennis van die taal wordt bewezen door een diploma of een getuigschrift, waaruit blijkt dat het onderwijs in die taal werd genoten, of bij ontstentenis daarvan door een examen'.¹³⁴

Dat het voorstel voor de toenmalige regering - Martens V op een bijzonder slecht moment kwam, is een feit. De regering gaf in 1982-83 de absolute prioriteit aan het sociaal-economisch beleid en kon elk communautair getwist daarbij missen. Als uitvloeisel van de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 1982, werd de regering reeds — tegen haar wil in — meegesleept in de kwestie rond de Voerense kandidaat-burgemeester Happart. Een compromis tussen Franstaligen en Nederlandstaligen werd uitgewerkt; geen enkele regeringspartner voelde immers iets voor een breuk in de coalitie op dat moment. Happart werd benoemd op 4 februari 1983, doch het benoemingsbesluit zou pas in werking treden op 31 december 1983. Happart kreeg dus een jaar respijt om Nederlands te leren.¹³⁵ Intussen werd een waarnemend Commissaris-adjunct in de gemeente aangesteld.

Tegen deze uiterst fragiele achtergrond kon het erg voortvarende voorstel - Galle weinig succes oogsten. De partijen van de meerderheid — zowel Nederlandstalige als Franstalige — bundelden hun krachten tegen het voorstel. Enkel de SP en de VU steunden Galle. Alvorens het wetsvoorstel in overweging te laten nemen door de Kamer, vroeg Kamervoorzitter Defraigne het advies van de RVS. Dit advies kwam er pas in februari 1984. De RVS wilde met deze lange wachttermijn duidelijk de regering tegemoet

¹³² *Gedrukte Stukken Kamer*, (1982-83) 23.6.1983, wetsvoorstel 712/1 betreffende de taalkennis in het Nederlands of Frans taalgebied, voor de uitoefening van bepaalde machten in ondergeschikte besturen.

¹³³ *Ibidem*, art. 1.

¹³⁴ *Ibidem*, art. 2.

¹³⁵ M. Deweerdt, 'Overzicht van het Belgisch politiek gebeuren in 1983', in *Res Publica*, (1984), p. 417.

komen. Door het voorstel op de lange baan te schuiven, riskeerde men immers veel minder weerstand bij de inwerkingtreding van Happarts benoemingsbesluit. De RVS (en de regering) wilden dus hoofdzakelijk deze 'vervaldag' laten voorbijgaan, alvorens het voorstel - Galle aan te vatten.¹³⁶ In de periode tussen 14 oktober 1983 (adviesaanvraag bij de RVS) en 2 februari 1984 (bekendmaking van het advies), werd de regering - Martens onder zware druk geplaatst, en het mag een wonder heten, dat ze niet gevallen is onder de regelrechte chantage van een aantal politici. De Vlaamse socialisten eisten de onmiddellijke behandeling van het voorstel, zonder het advies van de RVS af te wachten. Deze stelling werd o.m. expliciet gemaakt door Louis Tobback.¹³⁷ CVP-fractieleider Blankaert van zijn kant wilde zelfs niet weten van een inschrijving op de agenda van inoverwegingneming, vooraleer het advies van de RVS bekend gemaakt werd. Ook de PVV was ronduit tegen. Langs Franstalige zijde rees er een ongekend verzet tegen het voorstel. Hier waren alle partijen ronduit contra. PRL-fractieleider Henrion argumenteerde dat Galle art. 23 van de Grondwet wilde ondermijnen.¹³⁸ Ook PS en PSC waren anti-Galle. Het meest vooruitziend was op dat ogenblik minister van Binnenlandse Zaken Nothomb die aldus argumenteerde: «*La proposition Galle n'a aucune chance, de franchir toutes les étapes de la procédure parlementaire, et sûrement pas celle de la sonnette d'alarme*».¹³⁹ Het inschakelen van de alarmbelprocedure¹⁴⁰, bedoeld om de totale benadeling van een taalgemeenschap te voorkomen, zou onder de gegeven omstandigheden vrijwel zeker een communautaire patstelling veroorzaakt hebben, met een regeringscrisis als gevolg.¹⁴¹ Het voorstel - Galle mocht er in de gegeven situatie niet doorkomen, ongeacht wat het advies van de RVS ook zou vooropstellen. Dat advies liet niet alleen ongemeen lang op zich wachten, het was daarenboven een schoolvoorbeeld van dubbelzinnigheid. Het advies was het produkt van een collegiaal optreden

¹³⁶ 'Gunstig advies voor Galle', in *Gazet van Antwerpen* (2.2.1984), Archief Van Lent, map 4, stuk 15.

¹³⁷ 'Kamer schuift voorstel - Galle op de lange baan', in *Gazet van Antwerpen* (23.12.1983), Archief Van Lent, map 4, stuk 10.

¹³⁸ 'Proposition Galle, rendez-vous en janvier', in *La Libre Belgique* (23.12.1983), Archief Van Lent, map 4, stuk 11.

¹³⁹ 'M. Nothomb évoque les recours à la sonnette d'alarme', in *La Libre Belgique* (19.1.1984), Archief Van Lent, map 4, stuk 11.

¹⁴⁰ De alarmbelprocedure werd onder de vorm van art. 38 bis van de Grondwet ingevoerd in 1970. Dit artikel bepaalt dat wanneer een gemotiveerde motie ingediend wordt door 3/4 van een Parlementaire taalgroep, voor de definitieve stemming in plenaire zitting, waarin vastgesteld wordt dat het voorstel de relaties tussen de gemeenschappen in gevaar brengt, de parlementaire procedure opgeheven wordt, waarna de ministerraad binnen de 30 dagen een gecommenteerd voorstel moet neerleggen R. Senelle, 'De Grondwetsherziening, 1967-71', in *Teksten en documenten*, 279-81, pp. 140-41.

¹⁴¹ *De Nieuwe Gazet* (20.1.1984), Archief Van Lent, map 4, stuk 12.

van de Nederlandstalige en Franstalige raadsleden van de afdeling wetgeving van de RVS.¹⁴² Na een uitvoerige inleiding, waarin zowel de Franstalige als de Vlaamse visie ontleed werden, besloten de raadsheren dat het voorstel niet in strijd was met de Grondwet (art. 23) noch met enige andere Europese regel. Dit houdt in dat de Franstalige raadsheren volmondig de Vlaamse stelling bijgetreden zijn (nml. voorrang van art. 3 bis van de Grondwet op art. 23) die reeds door de Vlaamse raadsheren van de vierde en de zevende Kamer (afdeling administratie) naar voren geschoven was in diverse arresten met betrekking tot de bestuurstaal in de faciliteitengemeenten. Hiermee werd dan ook afgerekend met het vooroordeel, dat de vierde en de zevende Kamer flamingant geïnspireerd zouden zijn. Deze principiële eensgezindheid betekende echter geenszins dat de RVS het voorstel - Galle ook gunstig gezind was. Het voorstel werd weggewuifd als 'overbodig' en 'ongewenst', omdat het volgens de RVS een dubbele verkeerde indruk wekte. Enerzijds kan men de indruk krijgen, dat voortaan de verplichting tot taalkennis geeïst zou worden door een gewone wet, die gemakkelijk terug kan afgeschaft worden, terwijl er ook een constitutionele norm bestaat, die (impliciet) hetzelfde eist. Anderzijds wordt de eis om de taal van het gebied te kennen, door Galle enkel opgelegd voor de randgemeenten en de taalgrensgemeenten, terwijl deze krachtens art. 3 bis van de Grondwet voor de ééntalige gebieden in hun geheel geldt. Ook de middelen, waarmee Galle de taalkennis wilde controleren, vonden geen genade bij de RVS. Zowel het voorleggen van een diploma, als het afleggen van een taalexamen voor het Vast Wervingssecretariaat geven aan de ambtenaar het recht om te oordelen over iemands geschiktheid tot het uitoefenen van een politiek mandaat, terwijl normaliter bij elke betwisting individueel het 'onweerlegbaar vermoeden' dient weerlegd te worden door de bevoegde Kamer van de afdeling administratie van de RVS.

Uiteraard was dit uiterst dubieuze advies (Grondwettelijk in orde, maar toch ongewenst) een welkome ruggesteun voor de meerderheidspartijen. Intussen was het voorstel - Galle doorverwezen naar de Kamercommissie van Binnenlandse Zaken. Op de vergadering van 29 februari 1984 poogde de CVP om zich zonder gezichtsverlies van het voorstel - Galle af te maken. Dit deed ze bij monde van CVP-Kamerlid Suykerbuyk, die verklaarde dat het wetsvoorstel - Galle voor hem niet hoefde, indien de minister van Binnenlandse Zaken bereid zou zijn om de arresten van de RVS (afdeling administratie) te eerbiedigen. Met veel woordomhaal werd dit gevraagd aan Nothomb, die uiteraard antwoordde verplicht te zijn de rechtspraak van de RVS te eerbiedigen. Daarmee was voor de CVP de zaak gesloten. Door het voorstel - Galle af te wimpelen, werd een breuk in de coalitie vermeden, maar anderzijds ook een kans onbenut gelaten om op te komen voor de Vlaamse zaak in de faciliteitengemeenten. Deze politiek zou

¹⁴² *Gedrukte Stukken Kamer* (1983-84). 3.2.1984, advies van de RVS bij het wetsvoorstel - Galle.

trouwens onenigheid teweeg brengen tussen de CVP en het Davidsfonds.¹⁴³

Na de interpellatie van minister Nothomb, besloten de meerderheidspartijen om de bespreking van het wetsvoorstel - Galle voor onbepaalde tijd te verdagen. Ook de Kamer sloot zich op 1 maart bij die beslissing aan. CVP-voorzitter Swaelen verklaarde dat zijn partij: 'in eer en geweten, en omwille van de Vlaamse belangen (...) meende het advies van de de RVS te moeten volgen, en het wetsvoorstel dus als overbodig en ongewenst te beschouwen'. Over het voorstel werd in 1984 in de Kamer dan ook niet meer gesproken.¹⁴⁴

Laten we hier volledigheidshalve aan toevoegen, dat het voorstel - Galle hiermee niet verdween van het politieke toneel. Integendeel, Marc Galle zou zijn voorstel, zij het dan in een licht aangepaste versie, nog twee maal voor de voeten van de 'unionistische federalisten' werpen, en wel in maart 1986 en in februari 1988. Bij de tweede neerlegging van zijn voorstel, had Galle in zijn 'memorie van toelichting' gewezen op het 'self-executing' zijn van art. 3 bis van de Grondwet; een vergetelheid, die de RVS na de eerste neerlegging niet ontgaan was.¹⁴⁵ Ditmaal vestigde Galle er ook expliciet de aandacht op, geen supplementaire kiescriteria te willen stellen; iets wat de Franstaligen hem eveneens verweten hadden in 1983. Galle stelde geen kiesbaarheidscriteria, doch 'uitoefeningscriteria' ofwel criteria van onverenigbaarheid: het uitoefenen van een mandaat in het Nederlands taalgebied noemde hij 'onverenigbaar' met Nederlandsonkundigheid. Dat hij hiermee geen precedent wilde scheppen, toonde Galle aan door te verwijzen naar een aantal andere, algemeen aanvaarde 'criteria van onverenigbaarheid'. Zo kunnen bedienaars van Erediensten of Rechters geen gemeenteraadslid, schepen, burgemeester enz... worden. Evenmin kunnen echtgenoten — nochtans democratisch verkozen — samen zetelen in hetzelfde deliberend orgaan (bvb. gemeenteraad, OCMW-raad). Zelfs deze subtiële wending mocht niet baten. Het verzet kwam deze keer echter vooral uit FDF-hoek. Nog maar amper had Galle zijn voorstel neergelegd of Clerfayt — FDF-volksvertegenwoordiger en gemeenteraadslid in Sint-Genesins-Rode — diende een amendement in, van die aard dat het bij aanneming ervan het voorstel - Galle integraal zou ontkrachten.¹⁴⁶ «Dans les communes à facilités linguistiques, il n'existe aucune condition spéciale d'éligibilité, notamment quant aux connaissances des langues». Ook ditmaal werd het voorstel in de Commissie gekelderd door de Franstalige partijen, hierin gesteund door CVP en PVV die zich onthielden. SP

¹⁴³ 'Une semaine marquée d'importants rendez-vous linguistiques', in *La Libre Belgique*, Archief Van Lent, map 4, stuk 20.

¹⁴⁴ M. Deweerdt, 'Overzicht van het Belgisch politiek gebeuren in 1984', in *Res Publica*, (1985), p. 184.

¹⁴⁵ *Gedrukte Stukken Kamer* (1983-84); 3 2.1984, advies voorstel - Galle.

¹⁴⁶ 'Quatre arguments du FDF pour combattre la proposition Galle', in *La Lanterne* (3.3.1986), Archief van Lent, map 4, stuk 27.

en VU stemden voor, terwijl Agalev en Ecolo wijselijk afwezig bleven¹⁴⁷. Volgens Vic Anciaux (VU) toonden CVP en PVV door deze houding nog maar eens aan, dat zij veel meer belang hechtten aan het voortbestaan van de regering dan aan het belang van de bevolking in de zes faciliteitengemeenten.¹⁴⁸ Nochtans waren er in 1986 op communautair vlak redenen genoeg, om het wetsvoorstel - Galle in overweging te nemen. Denken we maar alleen aan het geval - Happart en de vernietiging van diens benoeming door de RVS in dat jaar.

In februari 1988, met nieuwe gemeenteraadsverkiezingen in het verschiet en met de vrees dat J. Happart nog maar eens zou voorgedragen worden als kandidaat-burgemeester, legde Galle zijn voorstel zelfs een derde maal neer. Het staat buiten kijf, dat de toen reeds vijf jaar draaiende Kraainemse mallemol Galle hiertoe eveneens inspireerde. Een gelijkaardig wetsvoorstel van de VU'ers Anciaux en (op dat ogenblik althans) Coveliers, met betrekking tot de taalkennis, vereist om bepaalde politieke mandaten te mogen waarnemen in de ondergeschikte besturen van het tweetalige Brussel-Hoofdstad¹⁴⁹, heeft Galle ertoe bewogen, zijn voorstel met betrekking tot de rand- en taalgrensgemeenten nog maar eens neer te leggen.¹⁵⁰ Andermaal zonder gevolg.

Langs Franstalige zijde werd het echter aangegrepen, om een 'tegenvoorstel' te lanceren. Op 13 februari 1984 diende FDF-Senator Lepaffe in de Franse Gemeenschapsraad een voorstel van decreet in, waardoor alle mandatarissen in de faciliteitengemeenten gemachtigd werden Frans te spreken bij de uitoefening van hun ambt. De criteria die gehanteerd werden om als 'Franstalig' beschouwd te worden (en bijgevolg van het decreet te kunnen genieten) waren zeer ruim opgevat. Zo was het bezit van een Franstalige identiteitskaart een voldoende reden om als Franstalige gecatalogeerd te worden en om zich in het Frans te mogen uitdrukken als lid van een lokaal delibererend orgaan (gemeenteraad, OCMW-raad). Aan Vlaamse zijde sloeg dit voorstel van decreet in als een bom. De vertegenwoordigers van de grote Vlaamse partijen dienden binnen de Vlaamse Raad een motie in tegen het voorstel - Lepaffe, dat zij beschouwden als een inbreuk op de integriteit van de Vlaamse Gemeenschap. Hoewel het decreet toen nog niet gestemd was, werd het aanhangig gemaakt bij het overlegcomité regering-exccutieven, wat een onmiddellijke blokkering opleverde voor een periode van zestig dagen. Van zodra deze termijn — zonder resultaat — verstreken was, werd het voorstel in ijltempo door de Franse Gemeenschapsraad gejaagd.¹⁵¹

¹⁴⁷ 'CVP en PVV kelderen voorstel - Galle', in *De Morgen* (12.6.1986), Archief van Lent, map 4, stuk 31.

¹⁴⁸ *Ibidem*.

¹⁴⁹ *Gedrukte Stukken Kamer*, buitengewone zitting 1988 (27.1.1988), wetsvoorstel - Anciaux-Coveliers.

¹⁵⁰ *Gedrukte Stukken Kamer*, (16.2.1988), wetsvoorstel 94/1.

¹⁵¹ Decreet tot Verzekering van de Bescherming van het Franse Taalgebruik voor

Waarom dergelijke onverzettelijke houding langs Franstalige zijde? Op dat ogenblik was het voor de Franstaligen immers overduidelijk dat het wetsvoorstel - Galle er nooit zou komen. Hadden de regeringspartners de zaak van de Franstaligen in de rand dan niet onrechtstreeks verdedigd, door het voortbestaan van de coalitie te verkiezen boven het communautaire geharrewar dat het voorstel - Galle dreigde te verwekken. De verklaring moet veel dieper gezocht worden en heeft in feite een tweeledig karakter. Enerzijds — en dit was een rechtstreeks doel — poogden de Franstaligen door middel van dit decreet de zaak van de burgemeesters Thiéry (Linkebeek) en Happart (Voeren), tegen wie op dat ogenblik aanklachten liepen, bij de RVS veilig te stellen. Laten we voor alle duidelijkheid herhalen, dat zowel Lepaffe als Thiéry tot het FDF behoorden. Anderzijds zien we in het decreet - Lepaffe een duidelijke poging om de rechtspraak, die de RVS in de voorbije jaren had opgehouwd, voortbouwende op het territorialiteitsbeginsel van 1932, op de Wet van 23 december 1970 en op art. 3 bis van de Grondwet, te ondergraven. Dit blijkt o.i. duidelijk uit de 'geest' van het decreet - Lepaffe, dat eigenlijk de context van de faciliteitengemeente overstijgt, door nergens *ratione loci* enige afbakening te maken. Het decreet - Lepaffe zette dan ook de deur breed open, voor Franstaligen uit Overijse, Grimbergen, Beersel enz., die zich in het Frans wensten uit te drukken in de gemeentelijke overlegorganen. In haar advies van 31 mei 1985 had de afdeling wetgeving van de RVS immers geponoerd dat het voorstel van decreet - Lepaffe zonder meer van toepassing was op alle overheidsmandatarissen, waar ook in het land.¹⁵² Een Franstalige stellingname, die haaks stond op het advies, dat de Verenigde Kamers van dezelfde RVS een jaar voordien gegeven hadden bij het voorstel - Galle.¹⁵³ Ook ging de afdeling wetgeving van de RVS hiermee in tegen alle arresten van de (Vlaamse) vierde en zevende Kamers. Indiener Lepaffe was er duidelijk in geslaagd aan te tonen, dat er binnen de RVS als entiteit nog steeds geen consensus bestond met betrekking tot de taalkennis en het taalgebruik van de mandatarissen. Het resultaat van deze juridische patstelling was dat de Vlaamse executieve een beroep tot vernietiging van het decreet - Lepaffe instelde bij het Arbitragehof¹⁵⁴, als gevolg waarvan de afdeling administratie van de RVS alle 'hangende rechtsgedingen' in verband met Nederlandsonkundige mandatarissen

de Franstalige Overheidsmandatarissen, 26.6.1984, BS (6.7.1984).

¹⁵² J. Velaers, 'Het taalgebruik en de taalkennis van de gemeentelijke overheid in het Nederlands taalgebied na het arrest van het Arbitragehof van 26 maart 1986', in *Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen en Publiekrecht* (1986) juli-augustus, p. 345.

¹⁵³ *Gedrukte Stukken Kamer* (1983-84), 3.2.1984, advies van de RVS bij het voorstel - Galle.

¹⁵⁴ Verzoekschrift van de Vlaamse executieve tot vernietiging van het Decreet - Lepaffe, 10.10.1984, BS (31.1.1985).

tijdelijk opschortte.¹⁵⁵ Deze verdaging was ontegensprekelijk in het voordeel van de burgemeesters Thiéry en de Grunne.

Het Arbitragehof en de Raad van State

Op 26 maart 1986 werd het omstreden decreet - Lepaffe door het Arbitragehof vernietigd.¹⁵⁶ Het hof beaamde de Vlaamse stelling en legde de Franse Gemeenschapsraad machtsoverschrijding ten laste. Het Hof motiveerde dit door te verwijzen naar art. 59 bis/2 van de Grondwet dat bepaalt: 'Bovendien regelen de Gemeenschapsraden, bij uitsluiting van de wetgever, ieder wat hen betreft, het gebruik van de talen voor bestuurszaken'.¹⁵⁷ De Franse gemeenschapsraad was dus in de onwettelijkheid gegaan, door haar territoriale bevoegdheid te buiten te gaan. Het Arbitragehof hield het echter niet bij deze vernietiging; er werd eveneens overgegaan tot een eigen interpretatie van de Grondwet, die zonder meer haaks stond op de interpretatie gemaakt door de RVS.

De gehele rechtspraak van de RVS inzake taalaangelegenheden steunt op twee begrippen: het begrip 'taalgebied' en het begrip 'diensten'. De RVS had in al haar arresten de notie 'taalgebied' onderbouwd door te refereren naar art. 2 van de bestuurstaalwet¹⁵⁸ en naar art. 3 bis van de vernieuwde Grondwet. Daarenboven meende de RVS in beide rechtsregels een doorwerking te zien van het beginsel 'strecktaal is voertaal', zoals dit gehuldigd werd door de taalwet van 1932. Daaruit concludeerde de RVS dan ook steevast, dat art. 3 bis een beperking legde op de draagwijdte van art. 23 van de Grondwet dat het gebruik van talen vrij laat.

Met betrekking tot het begrip 'diensten' had de RVS zich steeds gebaseerd op de bestuurstaalwet. Dientengevolge geldt de verplichting om de taal van het taalgebied te gebruiken voor alle plaatselijke 'diensten'.¹⁵⁹ Volgens de RVS vallen ook lokale politieke gezagsdragers onder de 'diensten'.¹⁶⁰ Zelfs individuele gemeenteraadsleden en OCMW-raadsleden werden daarbij steeds als diensten beschouwd. Uit het arrest - Walraet blijkt zelfs dat de RVS de vereiste om de Nederlandse taal te kennen, beschouwt als een verkiesbaarheidsvereiste, zij het dan één van een bijzondere soort, namelijk één waarvan vermoed wordt dat zij die zich in een ééntalig gebied kandidaat stellen voor een plaatselijk openbaar mandaat, eraan voldoen. Het gaat hier om een vermoeden '*juris tantum*'.

¹⁵⁵ *Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen en Publiekrecht* (1986) juli-augustus, p. 345.

¹⁵⁶ BS (17.4.1986), pp. 5116-20.

¹⁵⁷ R. Senelle, 'De Grondwetsherziening, 1967-71', p. 6.

¹⁵⁸ SWT, art. 2.

¹⁵⁹ Gecoördineerde wetten, 18.7.1966, art. 10.

¹⁶⁰ Zie arrest 15.296 Germis. inzake Beersel.

Deze tweeledige interpretatie van de Grondwet en van de bestuursstaalwet werd door het Arbitragehof met de grond gelijk gemaakt. Met betrekking tot art. 3 bis van de Grondwet oordeelde het Arbitragehof: 'uit dit artikel kan niet worden afgeleid dat het rechtstreeks verplichtingen met betrekking tot het gebruik van talen of een vereiste van taalkennis ten aanzien van overheidsmandatarissen zou opleggen'. Dat met dit arrest zonder meer de voornaamste steunpijler (art. 3 bis) werd weggeslagen onder de hele jurisprudentie die de RVS in de voorbije vijftien jaar had opgebouwd, is duidelijk.

Met betrekking tot de notie 'diensten' stelde het Arbitragehof: 'de gecoördineerde wetten (18 juli 1966) beogen niet de mandatarissen die geroepen worden om zitting te nemen in een collegiaal orgaan en zien hen niet als 'diensten', in de zin van art. 1 ervan, behalve in zoverre dergelijke mandatarissen optreden als individuele bestuursentiteiten'.¹⁶¹ Met zo een ruime interpretatie van de bestuursstaalwet, sloeg het Arbitragehof meteen ook de tweede pijler weg onder de rechtspraak van de RVS. Met betrekking tot de faciliteitengemeenten betekende dit gewoon het volgende: daar waar de RVS meermaals geoordeeld had dat alle lokale mandatarissen zonder uitzondering, zich in het Nederlands moesten uitdrukken, moest dit volgens het Arbitragehof enkel wanneer de mandataris in kwestie een individuele bestuurshandeling stelde. Concreet: gemeenteraadsleden en OCMW-raadsleden konden zonder enig probleem in het Frans overleg plegen met hun collega's binnen de respectievelijke raden, omdat zij (als individuen beschouwd) geen 'diensten' zijn. De gemeenteraadsleden en de OCMW-raad, beschouwd als instellingen, zijn echter wel diensten, die bijgevolg uitsluitend Nederlandstalige documenten mogen voortbrengen. Burgemeesters, schepenen en OCMW-voorzitters die door de aard van hun ambt genoodzaakt zijn om individuele bestuurshandelingen te stellen (bv. het ondertekenen van een akte), worden wel als diensten beschouwd en dit zowel bij collegiaal als bij individueel optreden. Bijgevolg dienen zij zich in het Nederlands uit te drukken.¹⁶²

De Vlaamse pers reageerde bijzonder negatief op het arrest van het Arbitragehof. Het Hof werd verweten de Grondwet te hebben geïnterpreteerd en zich daarbij te hebben gedragen als een Grondwettelijk Hof.¹⁶³ Een stelling die volledig in de lijn ligt van de bevoegdheden die Grondwetsspecialist R. Senelle aan het Arbitragehof toekent.

Dat het arrest alles op zijn kop zette, blijkt uit het feit dat het wetsvoorstel - Galle onmiddellijk terug in de actualiteit geraakte. Nu art. 3 bis van de Grondwet niet langer — impliciet — het gebruik van het Nederlands

¹⁶¹ *Ibidem*, kolom 2.

¹⁶² J. Velaers, 'Het taalgebruik en de taalkennis van de gemeentelijke overheid in het Nederlands taalgebied na het arrest van het Arbitragehof van 26 maart 1986', p. 357.

¹⁶³ 'Editoriaal Manu Ruys', in *De Standaard* (27.5.1986), Archief Van Lent, map 4, stuk 45.

vereiste, werd bij velen de nood gevoeld aan een gewone wet, die de taalkennis zou verplicht stellen en daarvoor leek het voorstel - Galle het best geschikt. Een Vlaamse 'harde kern' binnen de CVP schaarde zich dan ook vanaf maart 1986 achter het voorstel - Galle¹⁶⁴, dat — toeval of niet — net voor de tweede maal werd ingediend op het bureau van de Kamer. Hoe dit afliep, hebben we reeds eerder aangetoond.

Een definitief 'débâcle' voor de RVS? Aanvankelijk had het er alle schijn van dat de RVS, zonder al te veel tegenwerpingen, haar eigen jurisprudentie zou opgeven, om zich te schikken naar het oordeel van het Arbitragehof. Hoewel het buiten het onderwerp van dit artikel valt, menen we hiervoor een bewijs te vinden in een arrest van de RVS geveld in de zaak - Happart.¹⁶⁵ Nadat de Bestendige Deputatie van Limburg Happart ontzet had uit zijn functie van gemeenteraadslid van Voeren, gaf de vierde Kamer van de RVS toe, dat art. 3 bis niet toeliet een gemeenteraadslid te sanctioneren, omdat hij de taal van het gebied niet kent¹⁶⁶, hiermee de stellingen van het Arbitragehof onderschrijvend. Op één lijn hiermee verwierp de RVS ook een aanklacht, ingediend tegen bepaalde gemeenteraadsliden van Wezembeek-Oppem.

Na het omverwerpend arrest van het Arbitragehof, nam de RVS opnieuw de draad op in de zaken Thiéry en de Grunne.¹⁶⁷ In beide gevallen oordeelde de RVS dat de argumenten aangebracht door de eisers niet ernstig genoeg waren om het 'onweerlegbaar vermoeden' dat beide burgemeesters wel Nederlands kenden, aan het wankelen te brengen. Dientengevolge was er ook voor hun benoeming geen voldoende reden om te twijfelen aan hun taalkennis, waardoor de minister van Binnenlandse Zaken en de gouverneur van Brabant geen onderzoek dienden in te stellen. Wel oordeelde de RVS dat de beslissingen die door toedoen van Thiéry en de Grunne op onwettige wijze tot stand gekomen waren, konden gecasseerd worden zonder echter te raken aan de burgemeesters zelf.¹⁶⁸ Nochtans had de RVS best een vernietiging van beide benoemingsbesluiten kunnen uitspreken. Zoals we reeds eerder aantoonen, bestond er — vooral dan met betrekking tot Thiéry — voldoende bewijsmateriaal dat

¹⁶⁴ 'Is het voorstel - Galle dan toch noodzakelijk?', in *Gazet van Antwerpen*, (28.3.1986), Archief Van Lent, map 4, stuk 45.

¹⁶⁵ Verzameling arresten van de RVS arrest stuk 26.944 (30.9.1986), Happart versus Broers.

¹⁶⁶ M. Uyttendale, *'Les obligations linguistiques des mandataires politiques'*, p. 28.

¹⁶⁷ Het betreft hier de arresten 26.941 (30.9.1986), (Motte tegen de Belgische Staat) inzake de benoeming van burgemeester Thiéry en 26.942, (30.9.1986), inzake de benoeming van burgemeester de Gruune. Beide klachtindieners legden zowel de minister van Binnenlandse Zaken als de gouverneur zware nalatigheid ten laste door geen voorafgaandelijk onderzoek in te stellen naar de taalkennis van beide burgemeesters.

¹⁶⁸ M. Uyttendale, *'Les obligations linguistiques des mandataires politiques'*, p. 29.

wees op zware overtredingen van de SWT. De RVS gaf er echter de voorkeur aan zich te blijven verschuilen achter het zogenaamde 'onweerlegbaar vermoeden'. De Raad had daar twee goede redenen voor. Een eerste reden werd ingegeven door het 'samenvallen' van beide arresten. Indien de Raad volledig consequent wilde zijn, dan had ze Thiéry moeten afzetten en de Grunne ongemoeid laten, wat om opportunistische redenen moest vermeden worden. Anderzijds wenste de RVS op dat ogenblik geen voortvarende uitspraken te moeten doen in taaldossiers. Een eventuele verbreking van beide benoemingsbesluiten had de RVS moeten motiveren aan de hand van art. 3 bis van de Grondwet; al was het maar om consequent te zijn met haar eigen jurisprudentie. Zulks was echter regelrecht in strijd met het toen nog kersverse arrest van het Arbitragehof, dat aan art. 3 bis van de Grondwet geen enkele taalverplichting koppelde. De RVS had dus gewoon geen andere mogelijkheid dan zich te verstoppert achter 'het onweerlegbaar vermoeden'. Vanaf 1987 echter stellen we vast dat de Nederlandstalige Kamers van de RVS langzamerhand hun 'identiteitscrisis' te boven kwamen. Half januari, werden twee arresten geveld, waarin de RVS een 'gulden middenweg' trachtte te zoeken tussen haar eigen jurisprudentie en deze van het Arbitragehof. In beide arresten ging het om de Nederlandsonkundigheid van gemeenteraadsleden en OCMW-raadsleden.¹⁶⁹ Ditmaal werd een duidelijk onderscheid gemaakt tussen rechtstreeks verkozen mandatarissen (gemeenteraadsleden) en onrechtstreeks verkozen mandatarissen (OCMW-raadsleden). Van de OCMW-raadsleden werd de verkiezing vernietigd, de verkiezing van de gemeenteraadsleden werd bevestigd. De RVS was dus afgestapt van haar vroeger standpunt, namelijk 'alle mandatarissen moeten Nederlands kennen'. Voor wat betreft de gemeenteraadsleden, werd hier de stelling gevolgd van het Arbitragehof, die enkel de kennis van het Nederlands oplegt bij het stellen van individuele bestuurshandelingen; wat voor gemeenteraadsleden niet het geval is. Wel steunde de RVS haar arresten in 1987 nog steeds op de taalwetgeving van 1966 (SWT) en op art. 3 bis van de Grondwet, waarmee regelrecht ingegegaan werd tegen het Arbitragehof. De RVS had duidelijk haar eigenheid terug gevonden.

De nieuwe faciliteitenwet van 1988 heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen, dat er zich geen ernstige conflicten meer hebben voorgedaan, met betrekking tot de taalkennis van de mandatarissen, noch in de zes randgemeenten, noch in de Voerstreek. Moest er dan werkelijk eerst een regeringscrisis van komen, vooraleer de beleidsverantwoordelijken orde op zaken wilden stellen op communautair vlak? Met de 'faciliteitenwet' hebben de Franstaligen tenslotte toch — impliciet — toegegeven, dat art. 3 bis van de Grondwet wel degelijk verplichtingen inhoudt inzake taalgebruik. Wel

¹⁶⁹ Verzameling arresten van de RVS, arrest 27.410 (15.1.1987), Walraet tegen gemeente Wezembeek-Oppem en arrest 27.411 (15.1.1987), Cobbaert tegen de Goeverneur van Brabant.

werden hen een aantal toegevingen gedaan door het veilig stellen van het 'onweerlegbaar vermoeden' voor gemeenteraadsleden en door overgangsmaatregelen in te lassen ten voordele van Nederlandsonkundige burgemeesters en OCMW-voorzitters, waarmee we doelen op de zogenaamde 'taalamnestie'. Verder werd in het geval van Nederlandsonkundigheid de bewijslast volledig bij de klachtindiende partij gelegd. Mandatarissen oproepen om hun taalkennis te komen bewijzen door het afleggen van een examen, zoals dit door de RVS nog uitgesproken werd in het arrest - Walraet, behoort dus tot het verleden. Men kan zich redelijkerwijs afvragen waarom dit regeringscompromis — want dat is de faciliteitenwet van 1988 — zo lang op zich heeft laten wachten. Men had evengoed het voorstel - Galle op een verstandige wijze kunnen amenderen, maar dan wel zes jaar vroeger.

Onderwijsconflicten

Laten we eraan herinneren dat kleuter- en lager onderwijs voor Franstaligen door de Wet van 2 aug. 1963, op verzoek van 16 gezinshoofden, in de gemeenten met faciliteiten kon worden ingericht. Vooral in de jaren zestig deden zich in een aantal faciliteitengemeenten zware problemen voor met Nederlandsonkundige leerkrachten en schooldirecties, die — gezien het om gemeentescholen ging — normalerwijze de taal van de gemeente moesten kennen die hen te werk stelde. Het feit dat zij werkten in een Franstalige school deed daar geen afbreuk aan.

In Wemmel bleek het aanvankelijk heel moeilijk om zestien aanvragen te verzamelen. In die gemeente brak tijdens het schooljaar 1965-66 een ware rel los met betrekking tot het Franstalig onderwijs. Ondanks de wettelijke mogelijkheden dienden aanvankelijk slechts 14 ouders een aanvraag in om een Franstalig schooltje op te starten. Pas in de loop van de maand september, toen het schooljaar dus al officieel gestart was, werden de zestien noodzakelijke aanvragen bijeengebracht. Dit bleek expliciet uit een interpellatie van Senator Wiard aan de toenmalige minister van Onderwijs, Grootjans.¹⁷⁰ Dat het gemeenbestuur van Wemmel de oprichting van een Franstalig gemeenteschooltje allesbehalve ongunstig gezind was, blijkt uit het feit dat het gemeentebestuur zelf de ouders probeerde te sensibiliseren om een aanvraag in te dienen. In augustus 1966 tenslotte had men 16 aanvragen en op 2 september volgde reeds de gemeenteraadsbeslissing om een Franstalige lagere school op te richten. De concrete uitvoering van deze beslissing liep echter niet van een leien dakje. Op de eerste schooldag stuurden slechts 14 ouders hun kinderen daadwerkelijk naar het schooltje. Het feit dat er slechts een enkele lerares aangesteld werd om onderwijs te verstrekken aan de zes leerjaren tegelijk, schrikte

¹⁷⁰ *Parlementaire Handelingen Senaat* (1966-67) 19.1.1967, p. 192.

op het laatste ogenblik ongetwijfeld een aantal ouders af. Hierdoor werd het minimum-leerlingenaantal niet meer bereikt. De onderwijzeres zelf bleek een Franstalige te zijn die zich onvoldoende in het Nederlands kon uitdrukken. Normaliter had zij — als personeel van een Vlaamse gemeente — voldoende kennis van het Nederlands moeten hebben, overeenkomstig de SWT.¹⁷¹

Evenmin eerbiedigde het gemeentebestuur van Wemmel de 'inschrijvingsvoorwaarden' voor de leerlingen. Volgens de wet mag het onderwijs in de faciliteitengemeenten enkel in het Frans worden verstrekt indien dit de moedertaal of de gebruikelijke taal van het kind is.¹⁷² Daarenboven bepaalt deze wet dat ieder schoolhoofd verantwoordelijk is voor de inschrijving van een leerling in een bepaald taalsysteem. Om de 'juiste' taalrol van het kind te controleren, dient bij inschrijving een attest voorgelegd te worden van de directie van de school die het kind verlaat (i.c. de kleuterschool). Bij gebrek aan een attest, geldt de taalverklaring van het gezinshoofd. Deze laatste moet echter geïnviseerd worden door de taalinspectie.¹⁷³ Juist in verband met die taalverklaringen was het gemeentebestuur van Wemmel bijzonder laks. Kinderen werden ingeschreven zonder enige controle op de taalverklaringen. Om de taalinspectie, die afhing van het 'ministerie van Nationale Opvoeding en Cultuur', op afstand te houden, stelde het gemeentebestuur de aanvraag van subsidies voortdurend uit. Gevolg: de gemeente diende volledig zelf in te staan voor de werkingskosten van het schooltje. Op 29 november 1966 besliste de toenmalige minister van Nationale Opvoeding Grootjans bij KB dat de Franstalige school — gelet op de hiervoor opgesomde misbruiken — moest verdwijnen. Het College van Wemmel hield de school in de praktijk verder open en ondertussen werd overgegaan tot de louter administratieve heroprichting ervan.¹⁷⁴ Op 28 februari 1967 werd dit dan weer ongedaan gemaakt door een schorsing vanwege vice-gouverneur Cappuyns, voorganger van Van Lent. De school bleef echter open, mits een aantal wijzigingen werden aangebracht. Een kleuterklas werd opgericht en leerkrachten werden overgeplaatst. Het ontslag van een Nederlandstalige kleuterleidster leidde tot een klacht bij de Raad van State, waarin ook gewezen werd op de onwettigheid van de school zelf. De RVS achtte de feiten onbewezen en stelde het College van Wemmel in het gelijk¹⁷⁵; de school bleef. Dit relaas over de onderwijsperikelen in Wemmel is tekenend voor gelijkaardige onderwijsconflicten die zich later in andere gemeenten zouden voordoen (o.a. te Linkebeek). Het was ook het enige zware conflict dat zich tussen 1963 en 1988 voerde in Wemmel.

¹⁷¹ SWT, art. 27.

¹⁷² Wet op het Gebruik der Talen in het Onderwijs, 30.7.1963, BS (22.8.1963).

¹⁷³ *Ibidem*, art. 17/2.

¹⁷⁴ Gemeente Wemmel, verslag gemeenteraadszitting (13.1.1967).

¹⁷⁵ Verzameling der arresten van de Raad van State, afdeling administratie, (1968), arrest 20.11.1968, 6de Kamer.

In de periode 1983-1988 constateerden we problemen met schooldirecties te Wezembeek-Oppem (schooljaar 1982-83) en te Sint-Genesius-Rode (schooljaar 1984-85). In beide gevallen betrof het directies, die volkomen Nederlandsonkundig waren en die al het Nederlandstalig administratief werk, dat o.a. voortvloeide uit de betrekkingen met het gemeentebestuur, lieten afhandelen door het schoolsecretariaat. Deze wantoestand werd — voor wat Wezembeek-Oppem betrof — aanhangig gemaakt bij de RVS.¹⁷⁶ De RVS oordeelde dat een schoolhoofd van een Franstalige school in een randgemeente slechts kon worden aangesteld, indien voldaan werd aan art. 27 van de SWT van 18.06.1966 en aan art 7 van het KB van 30.11.1966.¹⁷⁷ Gelet op art. 27 van de SWT: 'In de plaatselijke diensten van de randgemeenten kan niemand tot een ambt of betrekking beoemd of bevorderd worden, indien hij de Nederlandse taal niet kent', werd de aanstelling van de Wezembeekse schooldirectrice verbroken.

In Sint-Genesius-Rode was het op last van het gemeentebestuur zelf, dat de directrice ontslagen werd. Dat men in Rode niet gediend was met jarenlang aanslepende onderwijsproblemen, had het gemeentebestuur trouwens laten blijken in 1980. Toen werd onomwonden de overname van de Franstalige school geëist door het Rijk. 'De faciliteiten en de gevolgen ervan zijn een regeling voor de nationale regering, en deze moet dan ook maar de kosten dragen', redeneerde burgemeester Algoet.¹⁷⁸

Naast directieleden werden ook individuele leerkrachten gevisceerd wegens Nederlandsonkundigheid. Zo oordeelde het gemeentebestuur van Kraainem in 1980 nog dat leerkrachten van de Franstalige school geen Nederlands moesten kennen. Voor de uren Nederlands stelde het gemeentebestuur dan maar een aparte leerkracht aan.

Markant was de situatie in Linkebeek, waar het FDF-College met burgemeester Thiéry op kop, in 1984 een klacht neerlegde bij de RVS tegen oud-minister van Nationale opvoeding Ramaekers. Deze had in de loop van het schooljaar 1978-79 de subsidies voor de Linkebeekse Franstalige kleuterschool geschorst, wegens vastgestelde anomalieën. De gemeente had namelijk Franstalige ouders uit Brussel-negentien en uit Vlaamse gemeenten ertoe aangespoord hun kleuters in Linkebeek naar school te brengen. Dit werd gelegitimeerd door een fictief adres te Linkebeek; zogenaamd het tweede verblijf van het gezin. De RVS verklaarde zich hierin onbevoegd.

Al deze perikelen gaven het Franstalig onderwijs in de zes gemeenten een kwalijke reputatie, dewelke zich weerspiegelde in de evolutie van het aantal ingeschreven leerlingen.

¹⁷⁶ Verzameling arresten van de RVS, arrest 22.835, 4de Kamer, (18.1.1983), Henrotte.

¹⁷⁷ *Ibidem*.

¹⁷⁸ 'Rode wil Franstalige school door het Rijk laten overnemen', in *Gazet van Antwerpen* (15.10.1986), Archief Van Lent, map 1, ongenummerd.

Tabel 3: Evolutie van het aantal leerlingen in het Franstalig onderwijs in de zes randgemeenten 1976-1987 ¹⁷⁹

Jaar	DRO	LIN	KRA	WEM	ST-G-RODE		W-OPPEM		Totaal
					A	B	A	B	
1976-77	233	189	207	447	379	388	293	460	2596
1977-78	201	175	223	448	385	417	306	408	2563
1978-79	211	166	213	416	357	397	295	362	2417
1979-80	194	158	220	383	325	404	281	389	2364
1980-81	180	172	228	369	325	383	163	365	2185
1981-82	182	153	232	351	278	390	227	359	2172
1982-83	179	165	266	340	278	375	226	336	2165
1983-84	185	155	266	326	246	351	243	353	2125
1984-85	184	152	279	330	210	357	244	345	2101
1985-86	182	160	264	334	196	350	256	327	2069
1986-87	179	153	276	366	178	339	249	368	2198
1976-80 in %	- 23	- 19	+ 33	- 18	- 53	- 12.5	- 15	- 20	- 18.8
1980-86 in %	- 0.5	- 11	+ 21	- 0.8	- 45	- 11.4	+ 52.7	- 0.8	- 3.5

A: gemeentelijk onderwijs

B: vrij onderwijs

De meest spectaculaire daling werd opgetekend in Sint-Genesius-Rode, waar er van de 379 leerlingen in Franstalige klassen van het gemeentelijk onderwijs tijdens het schooljaar 1976-77 nog slechts 178 overbleven in 1986-87. Deze neergaande trend vinden we terug in alle faciliteitengemeenten, met uitzondering van Kraainem evenwel, waar het Franstalig onderwijs in de lift zat met een toename van het leerlingenaantal met 33% tussen 1976 en 1980.

Beschouwen we de evolutie van het Franstalig onderwijs tussen 1980 en 1986 afzonderlijk, dan stellen we vast dat de neerwaartse trend zich gestabiliseerd heeft in Drogenbos, Wemmel en Wezembeek-Oppeem. De daling van het aantal ingeschreven leerlingen zette zich verder te Linkebeek en te Sint-Genesius-Rode (- 45%). Enkel in Kraainem en Wezembeek-Oppeem (gemeentelijk onderwijs) viel er tussen 1980 en 1986 een noemenswaardige stijging te noteren, met respectievelijk 21% en 52.7%. Natuurlijk zijn de taalmoeilijkheden met personeel niet allesverklarend. Het feit dat het Franstalig onderwijs in de faciliteitengemeenten geen continuïteit biedt, met het oog op het middelbaar onderwijs, zet veel ouders ertoe aan hun kinderen in te schrijven in een Franstalige school uit Brussel-Hoofdstad. Ook de overweging dat het Nederlandstalig onderwijs betere garanties biedt voor tweetaligheid, speelt in het nadeel van het Franstalig onderwijsnet.

¹⁷⁹ *Le Soir* (22.10.1986), Archief Van Lent, stuk 159.

Taalgebruik naar de bestuursdelen toe

Een ander probleem dat we vaststelden in alle faciliteitengemeenten, houdt verband met het bijhouden van databestanden of steekkaartsystemen, waaruit de taalrol van elke individuele inwoner moet blijken. Dit probleem diende zich aan, naar aanleiding van de invoering van de nieuwe identiteitskaarten.

Vooraleer over te gaan tot de uitreiking van een nieuwe identiteitskaart dient de gemeente aan de betrokken inwoner een oproepingsbrief toe te sturen. Juist de taal waarin deze dient gesteld te zijn, was het voorwerp van heel wat polemieken. In Wemmel en Drogenbos stuurde men een oproepingsbrief, opgesteld in overeenstemming met de taal van de oude identiteitskaart van de opgeroepene. Daarmee gaven beide gemeenten toe, de taalrol van de burgers bij te houden, wat op zich aanvechtbaar is. Toch noteerde men noch in Wemmel noch in Drogenbos noemenswaardige incidenten.

De gemeentebesturen van Kraainem, Linkebeek en Wezembeek-Oppem echter beweerden de taalrol van hun burgers niet te kennen en legden dit probleem voor aan minister van Binnenlandse Zaken Nothomb, met de suggestie voorafgaandelijk een omzendbrief te richten aan alle inwoners met de vraag hun taalrol bekend te maken. Nothomb onderschreef deze visie, en stelde voor om voortaan de taalkeuze van de inwoners door te geven aan het Rijksregister. Zowel Kraainem als Wezembeek-Oppem vroegen het advies hieromtrent aan vice-gouverneur Van Lent, die zich verzette tegen de omzendbrief. Zo een omzendbrief zou immers kunnen gezien worden als een onrechtstreekse talentelling.¹⁸⁰ Kraainem stuurde geen omzendbrief, maar onmiddellijk een tweetalige oproepingsbrief voor de vernieuwing van de identiteitskaarten. Dit bracht dan weer protest teweeg bij de Vlaamse oppositie 'Kraainem Samen', die erop wees dat het gemeentebestuur aldus een verkapt talentelling hield. Het conflict bereikte een hoogtepunt toen militanten van het Taal Aktie Comité (TAK) in het gemeentehuis van Kraainem binnenbraken en er de tweetalige oproepingsbrieven ontvreemdden. TAK stuurde de buit vervolgens naar alle Parlementairen en regeringsleden.¹⁸¹

Halsstarrigheid ook in Sint-Genesius-Rode, waar het college weigerde een voorafgaandelijke omzendbrief te versturen. De inwoners ontvingen er een Nederlandstalig exemplaar van de oproepingsbrief, tenzij men expliciet een Franstalig aanvraagde. Het gemeentebestuur van Sint-Genesius-Rode stond hiermee wellicht het dichtst bij de taalwetgeving, die de faciliteiten bestempelt als uitzonderingen op de algemene regel dat alles in het Nederlands dient te geschieden. Toch brak deze visie de gemeente

¹⁸⁰ Brief van de vice-gouverneur, (29.6.1984), Archief Van Lent, map 2, stuk 76.

¹⁸¹ 'Kraainem houdt onwettige talentelling', in *Gazet van Antwerpen* (8.10.1984), map 2, stuk 91.

zuur op. Meer burgers dan verwacht eisten een Franstalig formulier, wat voor de gemeente neerkwam op een aanzienlijke meerkost ten haren laste¹⁸². vice-gouverneur Van Lent gaf het gemeentebestuur gelijk in haar optreden bij de uitreiking van de nieuwe identiteitskaarten.¹⁸³ Vanaf december 1988 stapte Sint-Genesius-Rode echter over op het bijhouden van 'taalvoorkeurlijsten'.

Een ander conflict ontstond naar aanleiding van de tienjaarlijkse volks- en woningtelling en heeft enkel betrekking op de gemeente Wezembeek-Oppem. In maart 1981 had het ministerie van Economische Zaken tweetalige Volkstellingsformulieren naar het gemeentebestuur van Wezembeek gestuurd. Normalerweise had het ministerie eentalig Franse en Nederlandse formulieren moeten bezorgen. Waarom? Door middel van het volkstellingsformulier richt de overheid (hier de gemeentelijke overheid die de formulieren uitdeelt in opdracht van het ministerie) zich tot de particulier. Deze overheid is er dan ook toe verplicht daarbij de taal van de particulier te gebruiken, voor zover deze het Nederlands of het Frans is. Formulieren opgesteld in de twee talen zijn daarbij onwettig. De Vlaamse oppositie protesteerde er dan ook heftig tegen. Niet zonder reden vreesde men dat het gemeentebestuur telkens aan de Franstalige zijde de adresseringsstrook zou aangebracht hebben. Dit zou bij heel wat burgers de indruk gewekt hebben dat die (Franstalige) zijde van het formulier diende ingevuld te worden. De VCT greep in en adviseerde het ministerie om de situatie recht te zetten. Dit kon burgemeester de Grunne er niet van weerhouden om bij vice-gouverneur Van Lent te pleiten voor het behoud van de recto-verso Nederlands-Franse volkstellingsformulieren.¹⁸⁴ Uiteindelijk loste Economische Zaken het probleem op door de tweetalige formulieren in te trekken.

Volledig analoog met het voorgaande conflict, stelden we vast dat diverse faciliteitengemeenten hun aanslagbiljetten voor de gemeentetaksen in de andere taal opstelden of tweetalige formulieren verstuurden. Deze gingen uit van het gemeentebestuur en dit laatste trad hier dus niet op als tussenpersoon, zoals in het geval met de volkstellingsformulieren. In 1983 stuurde Wezembeek-Oppem voor alle door de gemeente geheven taksen tweetalige aanslagbiljetten. Een eentalig Nederlands (of Frans) biljet kon enkel bekomen worden op aanvraag. Dat de gemeente hiermee niet ver afstond van 'faciliteiten voor Nederlandstaligen' is duidelijk.

In 1986 hield het bestuur van Wemmel er de gewoonte op na bij het eentalige aanslagbiljet voor de huisvuilbelasting, gesteld in het Nederlands, een tweetalig overschrijvingsformulier te voegen.¹⁸⁵ Sint-Genesi-

¹⁸² 'Toepassing taalwetten kan Rode geld kosten', in *Gazet van Antwerpen* (22.3.1986), Archief Van Lent, map 1, stuk 23.

¹⁸³ *Gazet van Antwerpen* (4.7.1986), Archief Van Lent, map 1, stuk 23.

¹⁸⁴ Brief van burgemeester de Grunne aan Van Lent, Archief Van Lent, map 2, stuk 5.

¹⁸⁵ *Het Volk* (23.7.1986), Archief Van Lent, map 1, ongenummerd.

us-Rode verstuurde naar alle inwoners Nederlandstalige aanslagbiljetten; enkel op uitdrukkelijke aanvraag kon men een Franstalig document bekomen. Een correcte interpretatie van de SWT, ware het niet dat het bij die vertaling steevast fout liep. De aanvrager kreeg slechts een vertaling van de voorgedrukte gegevens, niet van de gepersonaliseerde gegevens op het formulier. Hiervoor werd de gemeente op de vingers getikt door de VCT.¹⁸⁶

De verkiezingen, ongeacht of het ging om gemeenteraadsverkiezingen, wetgevende of Europese verkiezingen, waren zonder uitzondering de aanleiding voor hoog oplopende taaltwisten. Vooreerst is er het probleem van het in de verkeerde taal oproepen van kiezers en bijzitters. Dit deed zich voor te Linkebeek in 1984, te Kraainem in 1984 en in Wemmel in 1986. Nochtans zijn de SWT hieromtrent zeer duidelijk. De gemeentelijke diensten gebruiken in hun betrekkingen met particulieren de door deze laatste gebruikte taal¹⁸⁷. Wanneer de taalrol van de particulier onbekend is dan dient de taal van de streek gebruikt te worden. Juist in dat laatste geval gebruikten de gemeentebesturen in kwestie doorgaans het Frans. Volledig parallel hiermee werden in sommige gemeenten de kiezerslijsten en het kiesregister in de twee talen opgesteld. In Linkebeek werden in 1984 zowel de lijst als het register beschouwd als een 'mededeling aan het publiek'. Men beriep zich dan ook verkeerdelijk op art. 24 van de SWT, dat bepaalt dat alle mededelingen aan het publiek in de twee talen dienen opgesteld te worden. Het feit dat zowel kiesregister als kieslijst door het publiek mogen ingekeken worden, impliceert geenszins dat het hier gaat om mededelingen bestemd voor het publiek. Integendeel, heiden worden in de eerste plaats opgemaakt ten behoeve van de binnendienst van de gemeente, wat Nederlandstaligheid impliceert, overeenkomstig art. 23 van de SWT.

Tenslotte werden in een aantal gemeenten de uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen in twijfel getrokken. Dit deed zich voor te Wezembeek-Oppem en in Sint-Genesius-Rode in 1982. In Wezembeek-Oppem stelden de DWO een klachtendossier samen tegen de verkiezingsuitslag, meer bepaald tegen de voordracht van Graaf de Grunne als burgemeester, die ze beschuldigden van machtsoverschrijding en taalwetsovertredingen. In december 1983 sprak de RVS zich uit in het voordeel van het gemeentebestuur.¹⁸⁸

In Sint-Genesius-Rode beschuldigde het FDF de Vlaamse bestuursmeerderheid ervan, n.a.v. de gemeenteraadsverkiezingen van 1982 electorale fraude te hebben gepleegd. Naar verluid zouden de Vlamingen hun nipte meerderheid in 1982 hebben kunnen behouden door de fictieve inschrij-

¹⁸⁶ Brief VCT aan Burgemeester Algoet, Archief Van Lent, map 2, stuk 116.

¹⁸⁷ SWT, 18.7.1966, art. 25.

¹⁸⁸ Verzameling arresten van de RVS, arrest 23.380 (20.12.1983), 4de Kamer, verkiezingsuitslag Wezembeek-Oppem 1982.

ving van tientallen overtuigde Vlamingen van buiten de gemeente.¹⁸⁹ Hoewel de Vierde Kamer van de RVS de zaak niet bewezen achtte, spande het FDF onder leiding van G. Clerfayt een reeks processen aan tegen de gemeente voor de Brusselse rechtbanken. Hoewel de Kamer van inbeschuuldigingsstelling in 1984 oordeelde dat er voldoende bewijzen waren, kwam het nooit tot een veroordeling.¹⁹⁰

Een conflict dat we hier vanwege het uitzonderlijke karakter vermelden, houdt verband met de openbare aanbestedingen. De gemeente Linkebeek kwam er in de loop van 1980 door in opspraak. In dat jaar deed Linkebeek een 'openbare aanbesteding' voor het onderhoud van de gemeentelijke parken en plantsoenen. De heslissing om een aanbesteding uit te schrijven, werd uitsluitend genomen door het College van burgemeester en schepenen, terwijl dit volgens de normale procedure voor de gemeenteraad had moeten komen. De aanbesteding zelf werd vervolgens enkel in het Frans bekendgemaakt, wat op zich een grove schending was van de taalwetgeving. Uiteindelijk werd een onderhoudscontract afgesloten met een Franstalige hedrijf.

Ook de aanwerving van het gemeentepersoneel leidde in de randgemeenten tot veel wrevel. Laten we in herinnering brengen dat Sint-Genesius-Rode en Wezembeek-Oppem, gelet op hun lichtjes afwijkend statuut, andere criteria qua taalkennis hanteren bij de aanwerving van gemeentepersoneel dan de vier overige faciliteitengemeenten. De SWT van 1966 leggen aan het gemeentepersoneel van Sint-Genesius-Rode en Wezembeek-Oppem geen bijzondere vereisten op inzake taalkennis, zelfs niet voor personeel dat in aanraking komt met het publiek. Voor de gemeenten Drogenbos, Kraainem, Linkebeek en Wemmel bepalen de SWT echter, dat niemand een ambt mag bekleden, waarin hij omgang heeft met het publiek, zo hij geen elementaire kennis van de Franse taal bezit.¹⁹¹ Dit subtiel onderscheid in de taalwetgeving kan in de praktijk echter een groot verschil teweeg brengen met betrekking tot de aanwervingsprocedure. Zo dient een gezins- en bejaardenhelpster te Wezembeek-Oppem of te Sint-Genesius-Rode geen enkele taalproef af te leggen. In Brussel-Hoofdstad dient zij haar taalkennis te bewijzen door een mondelinge proef. Wanneer zij solliciteert in Drogenbos, Kraainem, Linkebeek of Wemmel dient zij een schriftelijke en mondelinge taalproef af te leggen. Het ligt voor de hand dat er in de jaren '80 vooral in de vier laatste gemeenten heel wat verzet rees onder het personeel tegen deze totaal ongelijke behandeling. Laten we hieraan toevoegen, dat Wemmel in 1974 bij gemeenteraadsbeslissing een tweetaligheidspremie invoerde voor haar personeel. Deze tegemoetkoming werd echter bij KB vernietigd. Hierop legde de gemeente klacht neer bij de RVS. Deze oordeelde dat het personeel niet extra mocht beloond

¹⁸⁹ 'Fraudes électorales à Rhode, 3 ans d'enquêtes pour rien', in *Le Soir* (30.10.1985), Archief Van Lent, map 1, stuk 132.

¹⁹⁰ *Le Soir* (30.10.1985).

¹⁹¹ SWT, 18.7.1966. art. 29.

worden om gewoon aan de taalwet te voldoen, waarop Wemmel dus in het ongelijk gesteld werd.¹⁹² Conclusie: binnen een straal van tien kilometer dient men voor dezelfde betrekking aan totaal andere criteria te voldoen; de bezoldiging is echter overal gelijk.

Het hierboven aangehaalde probleem, stelde zich eveneens naar aanleiding van de grensoverschrijdende samenwerking tussen politie- en brandweerkorpsen. In 1983 wilden Wezembeek-Oppem en Kraainem op politie-neel vlak samenwerken, wat ondermeer patrouilles impliceerde op elkaars grondgebied. Daar de Wezembeekse agenten weigerden de Franstalige inwoners van Kraainem in hun taal te woord te staan, leidde dit tot een storm van protest.¹⁹³ Door een betere coördinatie werd dit conflict opgelost.

Eenzelfde probleem kwam voor bij de brandweer. De korpsen van Drogenbos, Linkebeek, Sint-Genesius-Rode en Wemmel maken deel uit van de brandweerdienst van de agglomeratie Brussel. Het in het Frans oproepen van het korps, zette dan ook kwaad bloed in 1986, in het bijzonder te Sint-Genesius-Rode. Dit conflict werd uit de wereld geholpen door bemiddeling van de VCT.

Een bron van veel ergernis waren de gemeentelijke infobladen. Zowel in Kraainem als in Linkebeek werd de taalwetgeving door de redactie met de voeten getreden. Een gemeentelijk infoblad mag terecht bestempeld worden als een 'mededeling aan het publiek', wat volgens art. 24 van de SWT tweetaligheid vercist. Het Kraainemse infoblad drukte echter afwisselend een aantal artikels af in het Frans, andere dan weer enkel in het Nederlands. Deze vorm van tweetaligheid werd in de Senaat aangeklaagd in 1984.¹⁹⁴

In Linkebeek was het burgemeester Thiéry zelf, die de kolommen van het gemeentelijk infoblad vulde, met de bedoeling de Vlaamse oppositie systematisch in discrediet te brengen. Iedereen die het niet eens was met Thiéry's beleid moest het in het infoblad ontgelden. Dit ondervond zelfs de Algemene Spaar- en Lijfrentekas (ASLK) in 1981. Deze had de gewoonte om alle in Linkebeek geopende rekeningen als Nederlandstalig te beschouwen, wat zichtbaar was aan een bepaald 'kengetal' in de rekeningnummers. Hoewel dit eigenlijk een interne aangelegenheid was van de spaarkas — de klanten werden aan het loket in hun taal bediend —, begon Thiéry in het gemeenteblad een ware hetze tegen de ASLK. Alle Franstalige rekeninghouders werden opgeroepen om een rekening te eisen met een kengetal dat op hun Franstaligheid wees of om hun rekening te sluiten. De Vlaamse personeelsvereniging van de ASLK daagde de ge-

¹⁹² Verzameling arresten van de RVS, arrest 16.609 (3.9.1974), inzake Wemmel.

¹⁹³ Brief Van Lent aan de Minister van Binnenlandse Zaken, Archief Van Lent, map 4, stuk 96.

¹⁹⁴ *Bulletin van Vragen en Antwoorden Senaat* (1984-85), p. 1507, vraag stuk 38 gesteld door Dhr. Maes aan de Minister van Binnenlandse Zaken, Archief Van Lent, map 2, stuk 77.

meente voor de rechtbank en eiste de publikatie van een recht op antwoord, wat toegewezen werd. Daar burgemeester Thiéry dit weigerde te publiceren, diende de gemeente een dwangsom van honderdduizend frank betalen.¹⁹⁵

Een twistpunt, dat zich voordeed in alle faciliteitengemeenten had te maken met het niet respecteren van de taalwetgeving bij het aanbrengen van opschriften. Tot in september 1988 preikte op de gevel van de Franstalige gemeenteschool van Wezembeek-Oppem uitsluitend een Franstalige aanduiding. Logisch? Zo dachten de DWO er niet over. Gezien het een gemeenteschool betrof, diende zij zich in de twee talen tot het publiek te richten, overeenkomstig de SWT.¹⁹⁶ Aldus geschiedde. In Kraainem ontstond in juli 1987 een gelijkaardige discussie over de hoofding van het gemeentelijk briefpapier, die in de twee talen gesteld was. Hier was tweetaligheid ongewenst; het gaf immers blijk van tweetaligheid in de binnendienst van de gemeente, wat op zijn beurt strijdig is met de SWT. De burgemeester werd ervoor op de vingers getikt door de gouverneur van Brabant¹⁹⁷. In Sint-Genesius-Rode liep een klacht binnen omdat de politievoertuigen uitsluitend het Nederlandstalig opschrift 'politie' droegen. Hier stelde de VCT de gemeente in het ongelijk, met het argument dat het hier een mededeling aan het publiek betrof, die overeenkomstig de SWT in de twee talen diende te worden aangebracht.¹⁹⁸

De tweetalige vermeldingen op de straatnaamborden leidden tenslotte eveneens tot de nodige perikelen. Volgens de Franstaligen is een straatnaambord een mededeling aan het publiek, die ontegensprekelijk in de twee talen dient te gebeuren. De Vlamingen roepen dan weer in, dat het hier gaat om toponiemen in een gemeente die tot het Nederlands taalgebied behoort. Beide stellingen zijn verdedigbaar. Intussen hielden 'rasechte' Vlamingen zich bezig met het overschilderen van Franse wegwijzers en straatnaamborden. De ijver die ze daarbij aan de dag legden, onder meer te Linkebeek in 1986, zou Flor Grammens jaloers gemaakt hebben.

Het probleem van de VZW's

Een probleem dat vanaf het midden van de jaren 1970 in de faciliteitengemeenten de kop op stak, hield verband met de gemeentelijke verenigingen zonder winstoogmerk (VZW's). In totaal werden in de zes gemeenten samen zeven VZW's opgericht; vier daarvan na 1 januari 1977. Drogenbos

¹⁹⁵ *Het Laatste Nieuws* (17.8.1981), Archief Van Lent, map 1, stuk 119.

¹⁹⁶ SWT, 18.7.1966, art. 24.

¹⁹⁷ 'Gouverneur tikt Kraainemse Burgemeester op de vingers', in *De Standaard* (24.7.1987), Archief Van Lent, map 2, stuk 111.

¹⁹⁸ SWT, art. 24.

had er een, Kraainem twee, Linkebeek een, Sint-Genesius-Rode een en Wemmel twee. In Wezembeek-Oppem waren er geen. Deze VZW's waren bijna allemaal actief op het terrein van de zogenaamde 'persoonsgebonden materies' (sportinfrastructuur, socio- culturele activiteiten, gezinshulp, medische-sociale dienstverlening, leefmilieu). Telkens droeg het gemeentebestuur of het OCMW een gedeelte van haar bevoegdheden over aan die VZW's, doch slechts twee verenigingen van de zeven, werden rechtstreeks door de gemeente gecontroleerd. Wel ontvingen vijf VZW's subsidies van de gemeente. Vier VZW's benoemden zelf hun personeel en bepaalden statutair dat bij een eventuele ontbinding hun activa zouden overgedragen worden aan de gemeente.

De reden waarom de gemeentebesturen in de zes VZW's oprichten is dat zij op die manier trachten bepaalde materies 'uit te besteden', om zo gedeeltelijk te kunnen ontsnappen aan de controle vanwege de voogdij-overheid en aan de taalwetgeving. Ook de overweging om via deze VZW's eentaligen in dienst te kunnen houden heeft ongetwijfeld een rol gespeeld. Zowel in Kraainem als in Linkebeek was in 1980 nog een eentalige Franse VZW actief in de socio-culturele sector. In Drogenbos, Sint-Genesius-Rode en Wemmel was telkens een Nederlands-eentalige VZW belast met de uitbating van de gemeentelijke sportinfrastructuur. We vonden slechts een tweetalige VZW terug, meerbepaald in de medisch-sociale sector te Wemmel. Vooral de Franstalige gemeentebesturen van Kraainem en Linkebeek deden de ogen dicht voor de overtredingen die 'hun' VZW's begingen tegen de taalwetgeving. Erger nog, hoewel de bindingen met het gemeentebestuur duidelijk aanwijsbaar waren, werd al het mogelijke gedaan, om de VZW's voor te stellen als privé ondernemingen, waar de gemeente niets in te zeggen had. Dit terwijl de aan de VZW's toevertrouwde taken niet alleen de grenzen van een privé bedrijf te buiten gingen, maar ook duidelijk van algemeen belang waren.

Vice-gouverneur Van Lent lichtte in 1980 de nationale regering in over deze ongelukkige situatie. Hij was niet gekant tegen het delegeren van gemeentelijke prerogatieven aan VZW's, wel stelde hij de schendingen van de taalwetgeving aan de kaak die daaruit voortvloeiden.¹⁹⁹ Volgens Van Lent waren de VZW's zonder meer onderworpen aan artikel 1/1 tweede lid van de SWT.²⁰⁰ Dit artikel bepaalt dat de SWT eveneens toepasselijk zijn op de natuurlijke rechtspersonen die concessiehouder zijn van een openbare dienst of die belast zijn met een taak die de grenzen van een privé bedrijf te buiten gaat.

Nog steeds in 1980, probeerde de FDF-burgemeester van Sint-Pieters-Woluwe, Persoons, een intercommunale VZW op te richten om een aantal gemeentelijke diensten gemeenschappelijk te organiseren. De oostelijke gemeenten van Brussel-19 werden hierbij betrokken, evenals Wezem-

¹⁹⁹ Brief vice-Gouverneur Van Lent aan W. Martens, (4.8.1980), Archief Van Lent, map 2, stuk 47.

²⁰⁰ SWT, 18.7.1966.

beek-Oppem en Kraainem. Na heftig Vlaams protest, ging Mevr. Steyaert, staatssecretaris voor de Vlaamse Gemeenschap over tot de schorsing van de beslissing van de gemeenteraden van Kraainem en Wezembeek-Oppem om tot deze VZW toe te treden.²⁰¹ Na 1981 vonden we geen sporen meer terug van klachten in verband met VZW's. Daaruit concluderen we dat de zaak in gunstige zin evolueerde na de tussenkomst van Van Lent en van Steyaert.

Wel konden we vaststellen, dat de Kraainemse gemeentelijke VZW in 1988 nog sterk aanleunde bij de Franstalige OCMW-Voorzitter Capart. In maart 1988 ontving het Kraainemse OCMW geen subsidies meer, naar aanleiding van de zaak - Capart. Toen de uitbetaling van de weddes en van de steunuitkeringen daardoor in het gedrang dreigde te komen, snelde de gemeentelijke VZW ter hulp. De Franse gemeenschapsexecutieve stelde toen op aandringen van Philippe Moureaux gratis leningen ter beschikking van de VZW van Kraainem, die als doorgeefluik fungeerde ten bate van het gesanctioneerde OCMW.²⁰²

De VZW 'Wauterbos', de enige gemeentelijke VZW die actief is in de Sint-Genesius-Rode, was de inzet van heel wat polemieken. Ze werd op 27 november 1977 opgericht en diende zich statutair bezig te houden met het beheer en de uitbating van het gemeentelijk zwembad. De interactie met de gemeentelijke overheid verliep voorbeeldig. Toch deden er zich binnen de Raad van Bestuur van de VZW een paar taalwrijvingen voor. Bij de installatie van de Raad van Bestuur in 1977, werden er twee Franstalige en elf Nederlandstaligen in opgenomen (totaal dertien leden). Dat deze verhouding niet in overeenstemming was met de verkiezingsuitslagen van 1976, is duidelijk. In dat jaar haalden de Vlaamse lijsten allen samen 'slechts' 42,53% van de stemmen, genoeg voor de meerderheid in de gemeenteraad, maar niet van die aard om een quasi homogeen Nederlandstalige heheerraad van de VZW Wauterbos te rechtvaardigen. De twee Franstalige leden van de Raad van Bestuur hielden zich van meet af aan afzijdig van het gebeuren bij de VZW Wauterbos en daagden doorgaans niet op.²⁰³ Na de verkiezingen van 1988, die de Vlaamse meerderheid aangevoerd door Mevr. Algoet ten val bracht, kon men er niet meer omheen ook de samenstelling van de VZW Wauterbos aan te passen. Het tot dan toe Vlaamse voorzitterschap werd overgedragen aan een Franstalige, terwijl de uittredende voorzitter voortaan de functie waarnam van vice-voorzitter. Het totaal aantal leden van de Raad van Bestuur werd vermeerderd tot vijftien (7 Nederlandstaligen en 8 Franstaligen). Wanneer we hier de VZW Wauterbos doorgelicht hebben, dan willen we daarmee aantonen, dat het overhevelen van gemeentelijke bevoegdheden ten voordele van VZW's geen privilege is van Franstalige gemeentebestu-

²⁰¹ 'VZW's te Brussel en in de faciliteitengemeenten', in *De Standaard* (17.6.1980). Archief Van Lent, map 2, ongenummerd.

²⁰² 'René Capart imite José Happart', in *Le Soir* (3.3.1988), map 2, stuk 131.

²⁰³ Volgens Dhr. Desmet, vice-Voorzitter van de VZW Wauterbos.

ren, zoals het door Vlaamse auteurs die de problematiek belichten maar al te vaak wordt voorgesteld.

Besluit

Met dit artikel hebben we een overzicht willen geven van de voornaamste taalconflicten, die zich tijdens de voorbije jaren voordeden in de zes faciliteitengemeenten. We hebben geconstateerd dat de 'taalkennis' van de lokale 'mandatarissen' quasi alle aandacht opeiste binnen dit communautaire spanningsveld.

Tijdens de voorbije tien jaar heeft de Raad van State een eigen jurisprudentie ontwikkeld inzake de beoordeling van taalvraagstukken. De weg daartoe was lang en bijzonder moeilijk, wat de diverse koerswijzigingen verklaart in de rechtspraak van dit hoge rechtscollege. De ideologische aanvaring met het Arbitragehof, medio 1986 was daar grotendeels voor verantwoordelijk.

Dit constitutioneel incident ter zijde gelaten, kunnen we er niet omheen vast te stellen dat er achter het jurisprudentiële werk van de RVS ook een aantal uiterst ongelukkige constructies schuil gingen. Denken we maar aan het zogenaamd 'onweerlegbaar vermoeden', dat — desgewenst — toch kan weerlegd worden. Dergelijke maaksels getuigen van een overdreven inzet om water en vuur met elkaar te willen verenigen. Het feit alleen al, dat men een dergelijke constructie jurisprudentiële kracht heeft gegeven, getuigt van een gebrek aan realiteitszin. Iemand kent immers een taal, of hij kent ze niet, zonder dat daar enig 'vermoeden' aan te pas komt.

Een keerpunt in de faciliteitenproblematiek vormt het wetgevend werk dat Wilfried Martens in 1988 afleverde, door de zo broodnodige faciliteitenwet door het Parlement te jagen. Of dit een 'conditio sine qua non' was om de coalitie op termijn niet te doen barsten, laten we hier in het midden. Wel werd, gebruik makend van een aantal communautaire misbaksels zoals het onweerlegbaar vermoeden, een solide basis gelegd voor een harmonische coëxistentie in de rand- en taalgrensgemeenten. Jammer genoeg kwam deze faciliteitenwet bijzonder laatstijdig tot stand. De communautaire vrede in de zes randgemeenten had zes jaar eerder kunnen bereikt worden, door het wetsvoorstel - Galle door amendering van zijn scherpe hoeken te ontdoen en het vervolgens in wettekst om te zetten. In 1983 werd het voorstel nog weggewuifd met het argument dat de eis tot taalkennis van de mandatarissen rechtstreeks voortvloeide uit de Grondwet (art. 3 bis). In 1988 echter gaf men — door de faciliteitenwet te stemmen — impliciet toe, dat de constitutionele bepalingen terzake uiterst dubieus waren.

Door de faciliteitenwet kwam het tot een pacificatie in de zes gemeenten. Een periode van rust brak aan, vooral dan voor die gemeenten waar de communautaire gemoederen in de voorbije jaren het sterkst verhit waren.

Het verdwijnen van een aantal lokale 'militanten' werkte dit trouwens verder in de hand. In Drogenbos en Wemmel waar pragmatisch ingestelde burgemeesters het roer al jaar en dag stevig in handen hielden, ging het wetgevend werk van 1988 haast ongemerkt voorbij.

Ruth Van Dyck

Belgische, Canadese en Zwitserse ‘taaltoestanden’

Een kijk op taalminderheden in het onderwijs

Inleiding

We richten onze aandacht in deze bijdrage op het onderwijs omdat dit één van de gebieden is — zoniet hét gebied — waar de gevoeligheden op vlak van taal en taalgebruik (‘taaltoestanden’), als geen ander tot uiting komen. We stellen vast dat spanningen tussen taalgemeenschappen hierin als het ware gekristalliseerd worden. Eén van de redenen waarom dat zo is, heeft te maken met de manier waarop uiteindelijk van overheidswege op dergelijke spanningen gereageerd wordt. Het onderwijs wordt namelijk — zowel door voor- als tegenstanders — beschouwd als hét middel bij uitstek om regulerend op te treden ten behoeve van taalgemeenschappen, en taalminderheden in het bijzonder. De school is immers, naast het gezin, een plaats waar het kind een groot deel van zijn tijd doorbrengt en waar het actief met taal leert omgaan. Via regulering hopen besluitvormers het kind met andere woorden in een bepaalde taalgemeenschap te *socialiseren*, of zijn ze net daartegen gekant.

Inhoudelijk kijken we echter verder dan onderwijs in de strikte zin. Waar we uiteindelijk naar op zoek willen gaan, is een antwoord op de vraag: welk gevolg heeft het samenleven van meerdere gemeenschappen in éénzelfde meertalige en multiculturele maatschappij op de rol die het onderwijs, en meer bepaald het onderwijs voor taalminderheden, daarin krijgt? Om een dergelijke poging tot verklaren te kunnen ondernemen, moeten we verder kijken dan wat er zich binnen de vier muren van een school afspeelt aangezien, om de woorden van S. Churchill te gebruiken, *‘the treatment of educational issues is often impossible without the reference to the environment outside the school’*.¹

¹ S. Churchill, *The education of linguistic and cultural minorities in the OECD*

Bovendien bekijken we de taaltoestanden in het onderwijs niet enkel in de randgebieden van de respectievelijke hoofdsteden, maar over het hele grondgebied van de drie landen. Geografisch is de situatie in België namelijk niet helemaal vergelijkbaar met die in Canada en Zwitserland.² Tenslotte is het opzet van deze bijdrage expliciet vergelijkend van aard omdat een vergelijkende analyse ons een groter inzicht kan verschaffen in de manier waarop staten omgaan met de problematiek van het samenleven van meerdere taalgemeenschappen binnen de grenzen van één land, en de manier waarop dit zich uit op het vlak van het onderwijs.

Waar we dus eerst moeten naar kijken, is de manier waarop de verschillende taalgemeenschappen in België, Canada en Zwitserland zich tot elkaar verhouden en hoe we die relatie(s) kunnen verklaren. Nog anders geformuleerd: in geval van conflicten (of de relatieve afwezigheid daarvan) tussen de verschillende taalgemeenschappen, welke factoren spelen hierin een rol? Het is net dit aspect dat het randgebiedkarakter overstijgt.

Belgische, Canadese en Zwitserse 'taaltoestanden': probleemstelling en achtergrondfactoren

Probleemstelling

Op basis van de theorie van Benedict Anderson, in zijn veel besproken boek *'Imagined communities'* zullen we argumenteren dat het geheel van verhoudingen tussen de taalgemeenschappen in België, Canada en Zwitserland geen 'natuurlijk' gegeven is, maar gevormd, gecreëerd wordt door bepaalde (subjectieve) percepties van elkaar³ die op hun beurt mede bepaald worden door bepaalde (objectieve) factoren die kenmerk zijn van de bevolkingsgroep in kwestie. Anderson spreekt van *'imagined communities'* omdat *'the members (...) will never know most of their fellow-mem-*

countries (Clevedon, 1984), p. 21.

² Noch in Canada, noch in Zwitserland is er namelijk sprake van een echte 'grenssituatie': Ottawa, de hoofdstad van Canada, ligt helemaal in een (groot) tweetalig gebied ('Bilingual Belt') terwijl de Zwitserse hoofdstad Bern volledig in Duitstalig Zwitserland ligt.

³ Zie, wat de nationale identiteit en identiteitsvorming van de Zwitsers betreft: G.P. Marchal en A. Mattioli, *Hg. Erfundene Schweiz: Konstruktionen nationaler Identität / La Suisse imaginée: bricolages d'une identité nationale* (Zürich, 1992); B. Stettler, "'700 Jahre Eidgenossenschaft" im Spiegel von Politik und Geschichtsschreibung', *Schweizer Monatshefte für Politik, Wirtschaft, Kultur*, 71 (1991), pp. 873-879; P. Stadler, 'Eine Schweiz zwischen Mythenjagd, Identitätskrise und Verfremdung: Gedanken und Bedenken anlässlich der 700-Jahr-Feier', *Schweizer Monatshefte für Politik, Wirtschaft Kultur*, 71 (1991), pp. 701-714.

bers, meet them, or even hear of them, yet in the minds of each lives the image of their community.⁴ Of dat geheel van onderlinge relaties en de opvattingen daarover 'terecht' of 'onterecht' zijn, is niet aan de orde: '*Communities are to be distinguished not by their falsity/genuineness, but by the style in which they are imagined.*'⁵ Het gegeven dat gemeenschappen ontstaan en kunnen verder bestaan dankzij een gevoel van 'wij horen tezamen' zonder dat ieder lid van die gemeenschap elk ander lid kent, sluit niet uit dat de onderlinge verhoudingen als problematisch worden ervaren. Wat Anderson ons echter wel leert, is dat men zeer voorzichtig moet zijn met het interpreteren en verklaren ervan. De manier waarop 'naties' of onderdelen daarvan zichzelf en elkaar percipiëren is het gevolg van een lang proces en maakt deel uit van het 'collectief geheugen' van de gemeenschap in kwestie.

België, Canada en Zwitserland zijn geen natie-staten, in de betekenis dat de grenzen van de staat er samenvallen met wat men als dezelfde 'gemeenschap' of hetzelfde 'volk' beschouwt. Dat wil niet zeggen dat er op nationaal vlak geen samenhorigheidsgevoel zou bestaan. Dat is wel het geval, al varieert de sterkte daarvan wel van land tot land. Maar, dat nationaal gevoel wordt in alle drie de landen bij sommigen gecompenseerd of zelfs vervangen door een subnationaal of regionaal gevoel van 'behoren tot'. Ieder samenhorigheidsgevoelen wordt gevormd in interactie met een andere groep, van dewelke men zich wenst te onderscheiden. Dit gevoel is wat J. Fishman 'nationism' noemt: '*the cluster of behaviors-beliefs-values pertaining specifically to its acquisition, maintenance, and development.*'⁶

Het is echter verre van duidelijk — zelfs niet voor diegenen die zich tot een bepaalde gemeenschap rekenen — wat die gemeenschappelijke waarden, overtuigingen en gedragsvormen precies inhouden. Studies hebben weliswaar aangetoond dat verschillende gemeenschappen binnen eenzelfde staatsverband, effectief verschillende waarden kunnen koesteren, opvattingen hebben en houdingen aannemen ten opzicht van allerlei maatschappelijke thema's⁷, maar het is nog maar de vraag in hoe verre de verschillende leden van die gemeenschappen zich bewust zijn van die verschillen, laat staan dat ze kunnen omschrijven welke waarden kenmerkend zijn voor het behoren tot de eigen gemeenschap.

Nochtans vormt de overtuiging dat de leden van een gemeenschap — in ons geval een gemeenschap waarvan de leden eenzelfde taal spreken — intrinsiek dezelfde waarden (behoren te) delen, de basis van waaruit

⁴ B. Anderson, *Imagined communities: Reflections on the origins and spread of nationalism* (London, 1983), p. 6. (cursief in de tekst)

⁵ Ibidem.

⁶ J.A. Fishman, *Language & ethnicity in minority sociolinguistic perspective* (Clevedon, 1989), p. 108.

⁷ J. Kerkhofs (e.a.), *De versnelde ommekeer: de waarden van Vlamingen, Walen en Brusselaars in de jaren negentig* (Tielt, 1992).

politieke eisen geformuleerd en belangen verdedigd worden. Dit is echter niet evident. Een (taal)gemeenschap, hoe groot ook de interne overeenkomsten, bestaat uit leden die over de meeste maatschappelijke thema's de meest uiteenlopende opvattingen kunnen hebben, opvattingen die best tegenstrijdig kunnen zijn. Nationisme streeft er dan ook naar *'to confirm this myth (i.e. (...) efforts to produce a better fit between the theory of common ancient origin and the reality of common current interdependence.'*⁸

Mensen vormen zich over de jaren door interactie met de andere een beeld van de gemeenschap waartoe ze zichzelf rekenen en daarmee ook van die andere gemeenschap. Die beeldvorming gebeurt niet in het luchtledige, maar op basis van een aantal 'objectieve' factoren, die als kenmerken gelden van de respectieve gemeenschappen. Het cruciale is dat deze 'objectieve' factoren op een bepaalde manier gepercipieerd, geïnterpreteerd worden. Enkele belangrijke factoren zijn de aanwezigheid in de tijd van een bepaalde bevolkingsgroep ('length of establishment'⁹), aanwezigheid in de ruimte (geografische factor), grootte (numeriek) en evolutie van die aantallen (demografische factor), de socio-economische situatie waarin de respectievelijke bevolkingsgroepen zich bevinden en de status van de taal van de gemeenschap in kwestie.

Over welke bevolkingsgroepen gaan we het hebben? Aangezien onze aandacht voornamelijk zullen richten op taalgemeenschappen, wordt dit ons voornaamste onderscheidend criterium. Maar, met het oog op de taalproblematiek t.a.v. het onderwijs, blijkt er een bijkomend onderscheid gemaakt te worden tussen de gemeenschappen op basis van de tijd (duur) dat zij reeds in in het betreffend land verblijven. Dit is het onderscheid tussen 'gevestigde' gemeenschappen (minderheden) en 'nieuwe' gemeenschappen (minderheden). Deze laatsten worden meestal 'migranten' genoemd.¹⁰

Achtergrondfactoren

Aanwezigheid in de tijd

Het onderscheid tussen gevestigde en nieuwe gemeenschappen/minderheden wordt, zoals daarnet aangegeven, is een kwestie van aanwezigheid in de tijd. Meer precies, een kwestie van het tijdstip waarop deze gemeenschappen deel gingen uitmaken van de staten zoals wij die nu kennen. De gemeenschappen die niet aan de basis van de (moderne) staatsvorming lagen, horen niet bij de gevestigde bevolkingsgroep. Deze factor ligt mede

⁸ Fishman, *Language & ethnicity*, p. 108.

⁹ Churchill, *The education of linguistic and cultural minorities*, p. 34.

¹⁰ *Ibidem*, pp. 6-7. Churchill spreekt van 'established' minorities en 'new' minorities.

aan de basis van de beeldvorming over elkaar, en (deels) mede daardoor aan het al dan niet toekennen van bepaalde 'rechten', onder meer op het vlak van onderwijs. Voor de gevestigde minderheden worden eisen voor dergelijke voorzieningen, zowel door bevolking als door besluitvormers in grotere mate legitiem geacht dan wanneer nieuwe minderheden dergelijke eisen (zouden) formuleren.¹¹

Aanwezigheid in de ruimte

De geografische factor omvat een aantal aspecten, waarvan de de mate waarin een bevolkingsgroep geconcentreerd is in een bepaald gebied¹² — met oog op het onderwerp van deze bijdrage — zeker de belangrijkste is. Afhankelijk van het soort gemeenschap/minderheid blijkt een hoge concentratiegraad als positief dan wel als negatief ervaren te worden.

In geval van concentratie van nieuwe minderheden spreekt men al gauw van gettovorming, een woord dat een uitgesproken negatieve connotatie heeft. Een hoge concentratie van nieuwe minderheden wordt door leden van de gevestigde gemeenschappen als bedreigend voor de eigen cultuur ervaren. Dat geldt eveneens voor hoge concentraties van leden van een gevestigde taalgemeenschap in een gebied waar een andere gevestigde taalgemeenschap aanwezig is. Buiten deze rand- of 'raak'gebieden lijkt geografische concentratie van een 'gevestigde' taalgemeenschap een uitgesproken positieve betekenis te krijgen. Lijphart bijvoorbeeld wees er reeds op dat een dergelijke concentratie meer bevorderlijk is voor de stabiliteit van een politiek systeem omdat het de besluitvorming vergemakkelijkt.¹³

Grootte en evolutie

De grootte van een bepaalde bevolkingsgroep en de manier waarop deze evolueert, heeft in principe een directe invloed op de beeldvorming. Van een omvangrijke bevolkingsgroep gaat in de ogen van de andere groepen al snel een zekere bedreiging uit, waartegen men zich wil 'wapenen'. Dit is zeker het geval wanneer die grootte nog toeneemt. Dat geldt zowel voor gevestigde als nieuwe minderheden.

Donneur wijst er terecht op dat men zeer voorzichtig moet zijn met het interpreteren van zuivere cijfergegevens aangaande demografische ge-

¹¹ *Ibidem*, p. 35.

¹² *Ibidem*, p. 36. Churchill spreekt van 'geographic containedness'.

¹³ Lijphart aanvaardt echter niet de omgekeerde redenering, d.w.z. heterogeniteit leidt niet onvermijdelijk tot instabiliteit. Indien men op tijd de lont uit het kruitvat weet te halen, is ook in heterogene samenleving het vermijden van conflicten mogelijk. (A. Lijphart, *Conflict and coexistence in Belgium: the dynamics of a culturally divided society* (Berkeley, 1984).

wicht dat een taalgemeenschap in de schaal kan leggen.¹⁴ Cijfers op zich zeggen niets, maar moeten steeds in combinatie met andere factoren bekeken worden. Eén van die factoren die in de literatuur ter verklaring van regionalistische gevoelens naar voren geschoven wordt, is de socio-economische positie waarin de respectieve gemeenschappen/minderheden zich bevinden, maar ook hier (en nogmaals) is belangrijker, de manier waarop die positie geïnterpreteerd wordt.

Socio-economische positie

De situatie is veelal verschillend voor de gevestigde ten opzichte van de nieuwe minderheden. Onderzoek heeft uitgewezen dat de 'objectieve' socio-economische situatie van de laatsten minder goed is dan die van de gevestigde minderheden. Dit heeft vele gevolgen, onder meer voor de maatschappelijke status van de bevolkingsgroep in kwestie, en bijgevolg ook voor de positie van deze minderheden in het onderwijs en hun taal en cultuur aldaar.

Het debat over de verhoudingen tussen de gevestigde gemeenschappen/minderheden in relatie tot hun socio-economische positie dateert in de drie landen van veel vroeger. Het is opmerkelijk dat vooral hier zogenaamde 'objectieve' cijfers op verschillende manieren geïnterpreteerd worden, zowel door de leden van de andere als die van de eigen gemeenschap.¹⁵ Het is niet mijn bedoeling om hier aan te geven wie 'gelijk' heeft, want nogmaals, daar gaat het niet om. We stellen gewoon vast dat (een deel van) een bepaalde bevolkingsgroep zich op socio-economisch vlak relatief achteruit gesteld voelt, en daarvoor (een deel van) de schuld legt bij de andere gemeenschap, die verweten wordt om, onder meer dankzij een meerderheidspositie in de nationale besluitvormingsorganen, de economische situatie te manipuleren ten voordele van de eigen en ten nadele van de andere bevolkingsgroep.

Status van de taal

De status van de taal is voor een groot deel zelf een factor van de socio-economische situatie van de sprekers van de taal, maar bepaalt tevens in grote mate mee de beeldvorming. De status van een taal zouden we kunnen omschrijven als de aantrekkingskracht die die taal heeft voor anderstaligen, zowel uit utilitair (zuiver nut) als niet-utilitair (cultureel) oogpunt. De status van een taal wordt met andere woorden zowel door intrinsiek-

¹⁴ A. Donneur, 'Un nationalisme romand est-il possible?', in R. Knusel en D.-L. Seiler, eds. *Vous avez dit 'Suisse romande'?* (Lausanne, 1984), pp. 25-52.

¹⁵ Zie voor Zwitserland, wat de positie van de Franstaligen ten opzichte van voornamelijk de Duitstaligen betreft: G. Gaudard, 'Solidarité et diversité de cantons romands dans l'économie suisse', en de replick hierop van Rossi, in Knusel en Seiler, eds. (1984), pp. 97-120 en pp. 121-24.

linguïstische factoren bepaald als door factoren die extern zijn aan de taal zelf.¹⁶ De rol die de taal op bijvoorbeeld op internationaal vlak speelt, kan een belangrijke invloed hebben op de interne status van de taal.

Conclusie

Het is een combinatie van de zonet besproken factoren, die ervoor zorgt dat er een proces van collectieve identiteitsvorming optreedt bij de leden ervan. Die identiteitsvorming gebeurt in interactie met de andere bevolkingsgroep(en), waardoor tezelfdertijd ook een beeld gecreëerd wordt van die andere (anderstalige) gemeenschap(pen). Een bepaalde combinatie van factoren geeft met ander woorden aanleiding tot een specifieke perceptie van de eigen en van de andere groep.

Een bepaalde constellatie van factoren kan er dus toe leiden dat een bepaalde bevolkingsgroep zich geminoriseerd voelt. Het moge inmiddels wel duidelijk zijn dat het begrip 'minderheid' een zeer relatief begrip is, want bepaald kan worden door verschillende aspecten. Dit impliceert dat er binnen één en hetzelfde staatsverband verschillende bevolkingsgroepen zich op basis van verschillende factoren als een 'minderheid' kunnen voelen. Dat maakt het geheel complexer dan wanneer de basis van de verschillende identiteiten dezelfde is.¹⁷

Dit impliceert eveneens dat, indien er wijzigingen optreden in die specifieke constellatie, dit een (mogelijke) wijziging tot gevolg heeft/kan hebben in het beeld dat men van zichzelf en van de andere gemeenschap heeft. Dit kan op zijn beurt tot een verandering leiden in de manier waarop men zich effectief ten opzicht van elkaar gedraagt, in de manier waarop men met elkaar omgaat.

In wat volgt zullen we zien hoe de wederzijdse beeldvorming en eventuele wijzigingen daarin de opvattingen over en het beleid inzake de rol van het onderwijs, en in het bijzonder het aspect van de taal daarin, beïnvloeden.

Taalminderheden en onderwijs

Inleiding

Zoals eerder vermeld, houdt het onderscheid dat in de literatuur gemaakt wordt tussen 'gevestigde' en 'nieuwe' taalminderheden, rechtstreeks ver-

¹⁶ R. Willemyns, 'Linguistic legislation and prestige shift', in U. Ammon en M. Hellinger, eds. *Status change of languages* (Berlin, 1992), p. 4.

¹⁷ P. Vuciri Ramaga, 'Relativity of the the minority concept', *Human Rights Quarterly*, 14 (1992), p. 117.

band met het algemeen maatschappelijk debat dat omtrent hen gevoerd wordt en (bijgevolg ook) met de rol van het onderwijs in dit verband.

We zullen zien dat met betrekking tot de gevestigde taalminderheden, het debat voornamelijk gevoerd wordt omtrent de bescherming van deze bevolkingsgroepen en de taal die door hun leden gesproken wordt. De meeste literatuur interpreteert de verschillende visies hierin als méér dan louter 'meningsverschillen'. Deze visies zouden namelijk geworteld zijn in twee tegenovergestelde waardenpatronen, waarbij het primaat door de enen gelegd wordt bij de rechten van de collectiviteit, door de anderen bij de rechten van het individu.¹⁸ Dit heeft uiteraard gevolgen voor de manier waarop het onderwijs voor de eigen taalgemeenschap en voor anderstaligen daarbinnen ingevuld wordt.

Het debat over de nieuwe minderheden is veel jonger, omdat (de omvang van) het fenomeen recenter (geproblematiseerd) is. Het verschilt van het vorige in die zin dat de eigenlijke plaats van deze bevolkingsgroepen in de samenleving veel meer in vraag gesteld wordt. Daarin is weliswaar een evolutie merkbaar, maar toch heeft het debat daardoor een fundamenteel andere inhoud gekregen, wat vervolgens zijn weerslag heeft (gehad) op de rol van het onderwijs dienaangaande.

Dit onderscheid neemt niet weg dat al geruime tijd in Canada, en pas sedert enkele jaren in België en Zwitserland, steeds meer mensen overeenkomsten zien in het debat dat ten opzichte van 'minderheden' of 'anderstaligen' in het algemeen, gevoerd wordt en de rol van het onderwijs die zij in de huidige, zogenaamde 'multiculturele samenleving' weggelegd zien.

De analyse die nu volgt, beoogt een weergave te zijn van het zonet geschetste debat in relatie tot de onderwijsproblematiek. Gezien het onderwerp van dit colloquium, zullen we onze aandacht daarbij in geografisch opzicht vooral richten op de rand- of 'raak'gebieden in de drie landen (België: rand- en taalgrensgemeenten, Zwitserland: gemeenten aan de Frans-Duitse taalgrens, Canada: gebieden in de zogenaamde 'Bilingual Belt' (Québec, Ontario, New Brunswick).

Gevestigde taalminderheden en onderwijs

Politisering van de pluraliteit

Uit al het voorgaande kunnen we afleiden dat verhoudingen tussen verschillende bevolkingsgroepen niet per definitie problematisch zijn.

¹⁸ R. Van Dyck (1992), *Federalisme en democratie: Bescherming van taalminderheden in plurale samenlevingen* (Rapport van het Studiecentrum voor Federalisme Brussel, 1992).

Indien dat zo is, is dat omdat het samenleven van meerdere taalgemeenschappen binnen de grenzen van één staat als dusdanig beschouwd wordt, zo gedefinieerd is. Vanaf het ogenblik dat de situatie als een probleem wordt beschouwd waaraan men een politieke oplossing wenst te geven, spreken we van politisering.¹⁹ We stellen vast dat in de drie door ons beschouwde landen de politisering van het plurale karakter van de samenleving verschillend is verlopen.

Zwitserland heeft als het ware vanaf het ontstaan van de huidige staatsvorm (1848) van zijn pluraal karakter zijn handelsmerk gemaakt. De verscheidenheid werd niet gezien als een probleem, maar integendeel als het cement dat de verschillende delen bij elkaar hield (*Einheit in der Vielfalt*).²⁰

Tot het begin van deze eeuw was religie er de belangrijkste component in de identiteit van de verschillende kantons ('Kantönligeist'). Het is pas in de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog dat de taalbreuklijn voor het eerst belangrijker werd.²¹ Vooral tijdens het Interbellum werd de verstandhouding tussen Romaans- en Germaanstalig Zwitserland sterk op de proef gesteld. In die periode lagen de oorzaken daarvan echter buiten Zwitserland. Met name de nationalistische ideeën, verspreid door het nazisme in Duitsland, stonden in schril contrast met het ideaal van een vreedzame, plurale staat die Zwitserland altijd belichaamd had.²² De interne spanningen liepen zo hoog op, dat men van een echte 'kloof' (*Graben*, 'fossé') sprak. Alhoewel na de Tweede Wereldoorlog de gemoederen terug bedaarden, trad er een ander proces op dat de Zwitserse nationale identiteit op zijn grondvesten zou doen daveren. Toen met name onder invloed van migraties, de bevolking van de kantons in taalopzicht meer heterogeen werd, begon men het zo gekoesterde ideaal van eenheid in veelheid in vraag te stellen. De politisering van de taalbreuklijn is in Zwitserland dus van vrij recente datum. Men is erin geslaagd om het mooie "*Märchen von der 'viersprachigen Schweiz'*",²³ lange tijd in stand te houden.

In België lagen de zaken ietwat anders. Het onafhankelijkheidsstreven van de Belgische revolutionairen in 1830 was (deels) ingegeven door een 'taalkwestie'²⁴, al deed de politisering van de problemen tussen de twee

¹⁹ P. Stouthuysen, *De politisering van het Belgisch veiligheidsbeleid* (doctoraatsverhandeling, VUB, 1988), pp. 108-206.

²⁰ Arbeitsgruppe des Eidgenössischen Departementes des Innern, *Zustand und Zukunft der viersprachigen Schweiz* (Bern, 1989), p. 57.

²¹ H. Kohn, *Nationalism and liberty. The Swiss example* (London, 1956), p. 127.

²² Arbeitsgruppe des Eidg. Departementes des Innern, pp. 44-45.

²³ 'Das Märchen von der 'viersprachigen Schweiz' is de titel van een doctoraats-thesis die in Zwitserland druk besproken en ernstig bekritiseerd is geworden. Zie bijvoorbeeld: W. Gut en M. Steiger, *Schweizer Monatshefte für Politik, Wirtschaft, Kultur*, 68 (1988), pp. 775-76 en pp. 776-78.

²⁴ De toenmalige 'taalkwestie' bestond uit de onvrede van deze, voornamelijk Franstalige, revolutionairen met het taalbeleid van Willem I, die de zuiderlijke en de noordelijke Nederlanden wilde verenigen in één (Nederlandse)

taalgemeenschappen zich pas in de tweede helft van de negentiende eeuw voor. Bovendien kwam die politisering er (uiteraard) niet onder Franstalige, maar onder Vlaamse druk.²⁵ De Belgische natievormers gingen er, geïnspireerd door de ideeën van hun Franse collega's, immers van uit dat het officiële leven binnen de Belgische eenheidsstaat uitsluitend in het Frans diende te gebeuren omdat verschillen in taal de pas verworven eenheid van het land in het gedrang zouden brengen. Met dat doel voor ogen werd een bewuste verfransingspolitiek gevoerd.²⁶ Maar, hierdoor werd al snel een 'bewustzijn van een Vlaams-Waalse tweeledigheid' gecreëerd.²⁷ De taalbeweging die daarvan een uiting was, was echter eerst louter literair en bovendien uitgesproken Belgisch (patriottisch) van aard. Vanaf het einde van vorige eeuw, en vooral sedert de twee wereldoorlogen, is de hele kwestie in een stroomversnelling geraakt.

We dienen nog op te merken dat de belangrijkste breuklijn bij de creatie van de staat (net als in Zwitserland en Canada) de religieuze (katholieken versus vrijzinnigen) was. Alhoewel beide breuklijnen in België elkaar grotendeels overlaptten, zorgde deze overlapping op dat ogenblik in België nog niet voor een versterking van de tegenstellingen tussen beide taalgemeenschappen.

Dat was wel het geval bij het ontstaan van de huidige Canadese staatsvorm (1867). De verklaring daarvan ligt o.i. in de combinatie van drie factoren: het grotendeels samenvallen van de confessionele met de communautaire breuklijn, het feit dat tijdens de periode voorafgaand aan de Canadese federatie, de twee grote provincies een vorm van 'confederatie' vormden, waarbinnen beide een afzonderlijk politiek systeem konden ontwikkelen en het gegeven dat de Canadese federatie van 1867 die eigen instellingen expliciet erkende. We citeren in dit verband Forsey: *'They were very insistent on maintaining the identity, the special culture and the special institutions of each of the federating provinces or colonies. Predominantly French-speaking and Roman Catholic, Canada East (Quebec) wanted to be free of the horrendous threat that an English-speaking and mainly Protestant majority would erode or destroy its rights to its language, its French-type civil law and its distinctively religious system of education. Overwhelmingly English-speaking and mainly Protestant, Canada West (Ontario) was still smarting from the fact that Canada East members in the legislature of the united Province of Canada had thrust upon it a system of Roman Catholic separate schools that most of the Canada West members had voted against and wanted to be free of what*

taalunie.

²⁵ E. Witte en J. Craeybeckx, *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden* (Antwerpen, 1985), pp. 100-2.

²⁶ E. Witte, 'Taal en territorialiteit: een overzicht van de ontwikkelingen in België sinds 1830', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 106 (1993), p. 210.

²⁷ L. Wils, *Van Clovis tot Happart: de lange weg van de naties in de Lage Landen* (Leuven, 1992), p. 161.

*some of its leaders called 'French domination.'*²⁸

Wat onmiddellijk opvalt in deze passage, is de belangrijke plaats van religie in de identiteit van de twee gemeenschappen in die tijd, de band met het taalaspect, en de belichaming daarvan in het onderwijssysteem. We kunnen dus stellen dat, op het ogenblik dat de Canadese federatie in het leven geroepen werd, de factor taal daardoor — ook en vooral op het vlak van onderwijs — indirect gepolitiseerd was, en dit voornamelijk in Québec. Onder invloed van allerhande moderniseringsprocessen in het Québec van na de Tweede Wereldoorlog kreeg het taalaspect in de verhouding taal/religie er de bovenhand en nam het daardoor de rol van katalysator over in de verhoudingen tussen beide gemeenschappen: *'By the late 1960, language had become for most élites in Québec the cultural hallmark of the French-Canadian nation. Formerly prominent features such as Catholic faith and spiritualism were no longer considered relevant, and the main distinguishing characteristic of members of the Québec community was their French language.'*²⁹

Taal, taalminderheden en onderwijs

In vergelijking met de nieuwe minderheden stelt Churchill vast dat eisen in verband met het behoud van taal en cultuur van gevestigde minderheden in grotere mate legitiem worden geacht.³⁰ Dat is inderdaad het beeld dat we krijgen wanneer we de gevestigde taalgemeenschappen in België, Canada en Zwitserland op dit ogenblik bekijken.

Maar, dat is niet steeds en overal even evident geweest. We stelden immers reeds dat er een verband bestaat tussen de definitie van zichzelf, van de 'andere' gemeenschap en de manier waarop men met elkaar omgaat, dus ook wanneer het erop aankomt een beleid te voeren. Concreet: in geval van taalminderheden bestaat er een verband tussen de definitie van de taal door de eigen gemeenschap, door de anderstaligen, de machtsverhoudingen tussen beiden, en de inspanningen die van overheidswege worden geleverd om die taal in stand te houden of te ontwikkelen, onder meer via het onderwijs.

Assimilatie

Op het ogenblik dat Canada en Zwitserland de huidige (confederale) staatsvorm aannamen, werd de pluraliteit er expliciet erkend. Het begin van de federatie betekende in beide landen bijvoorbeeld het begin van de

²⁸ E.A. Forsey, *The political system in Canada* (Ottawa, 1989), p. 10.

²⁹ W.D. Coleman, *The independence movement in Quebec 1945-1980* (Toronto, 1984), p. 183.

³⁰ Churchill, *The education of linguistic and cultural minorities*, p. 35.

officiële meertaligheid en taalgelijkheid in de federale besluitvorming.³¹ Aangezien men voor het onderwijs een belangrijke rol zag weggelegd in het bewaren van de eigenheid van de delen, en daarmee van de verscheidenheid van het geheel, werd de onderwijsbevoegdheid toegekend aan, respectievelijk, de provincies en de kantons.

De manier waarop in beide landen deze doelstelling geïmplementeerd werd, verschilde echter. Bij het ontstaan van de Zwitserse federatie (1848) waren de meeste kantons in taalopzicht vrijwel homogeen. Men oordeelde dat de taalhomogeniteit er het best bewaard kon blijven indien de kantonnale grens ook meteen een taalgrens zou zijn. Bijgevolg werd aan de kantons de expliciete bevoegdheid gegeven om over het eigen taalkarakter te waken ('*Sprachenhoheit*')³². Was dit niet mogelijk vanwege de te grote heterogeniteit van de bevolking, dan trok men dit principe door tot op het niveau van de gemeenten. Dit impliceerde dat het onderwijs uitsluitend kon/mocht gebeuren in de taal van het gebied (kanton/gemeente) in kwestie. Aangezien zich destijds nog geen (grote) interne migraties voltrokken, stelde dit geen wezenlijke problemen. Het zich 'aanpassen' aan de (taal)omgeving van het kanton was vanzelfsprekend omdat niet-aanpassing een aantasting zou zijn van de autonomie die de kantons sinds mensenheugnis bezaten. Die autonomie werd (en wordt nog steeds) gezien als de belangrijkste garantie voor de bescherming van de eigenheid van de verschillende delen.

In Canada trok men geen taalgrens. De bevolking van de provincies was daarvoor te heterogeen. Men dacht dat, door aan de provincies de bevoegdheid over het onderwijs toe te kennen, deze zorg zouden dragen voor de culturele identiteit van de binnen hun grenzen wonende minderheden. Dat bleek echter een ijdele hoop. In Québec bleef het onderwijs voor de Engelstalige protestantse minderheid gegarandeerd, maar achtereenvolgens werd in New Brunswick, Ontario, Manitoba en Saskatchewan het Franstalig onderwijs onmogelijk gemaakt of gewoon verboden.³³ De expliciete bedoeling van deze maatregelen was de Franstalige minderheden te assimileren in de Angelsaksische cultuur. Een aantal Franstalige Canadezen, in het bijzonder in Québec, heeft hier als het ware een trauma aan overgehouden. Geregeld halen zij deze gebeurtenissen als argument aan om eisen van Engelstaligen inzake onderwijs in Québec te counteren.³⁴ In België vertoonde de heersende ideologie in de negentiende eeuw sterke gelijkenissen met de Canadese. Het voornamelijk Franstalige estab-

³¹ Van Dyck, *Federalisme en democratie*, p. 12.

³² McRae, *Conflict and compromise in multilingual societies: Belgium* (Waterloo, 1985), p. 122.

³³ J.R. Mallea, *Schooling in a plural Canada* (Cleveland, 1989), pp. 58-59.

³⁴ R. Arès, 'Qui fera l'avenir des minorités francophones au Canada?', *L'Action Nationale*, 62 (1973), p. 357; R. Pageau, 'L'idéologie de Gustave Lamarche', *L'Action Nationale*, 64 (1975), p. 765; F.-A. Angers, 'La langue française au Québec', *L'Action Nationale*, 63 (1974), p. 623.

lishment van de sterk gecentraliseerde eenheidsstaat zag in het Nederlands niet alleen een bedreiging voor de eenheid van het land, maar tevens een taal die in cultureel opzicht weinig waarde had en daarom in het officiële leven geen volwaardige plaats mocht krijgen. Dit had uiteraard gevolgen voor het onderwijs, dat in heel het land uitsluitend in het Frans gegeven werd. We kunnen gerust stellen dat vanaf de politisering van de taalkwestie vanaf de jaren 1860, de vernederlandsing van het onderwijs in Vlaanderen één van de belangrijkste strijdpunten van de Vlaamse beweging was.³⁵

Het heeft ruim een halve eeuw geduurd (1883) vooraleer het Nederlands in Vlaanderen de onderwijstaal werd van een aantal vakken in het middelbaar onderwijs door de staat ingericht.³⁶ Echter, omdat de vrije (= katholieke) scholen de overgrote meerderheid van het middelbaar onderwijs uitmaakten, veranderde er in wezen niet veel.³⁷ In het begin van de twintigste eeuw werd enige vooruitgang geboekt omdat het katholiek onderwijs in Vlaanderen toen verplicht werd om het Nederlands er een plaats te geven, hetzij door het stelsel van de officiële scholen over te nemen (Nederlands als onderwijstaal), hetzij door het te onderwijzen (Nederland als vak).³⁸ Van groot belang voor de vooruitgang van het Nederlands in Vlaanderen was de wet op de leerplicht (1914) omdat deze bepaalde dat de moedertaal van het kind tevens zijn schooltaal diende te zijn. En na een lange strijd, kreeg Vlaanderen in 1930 uiteindelijk zijn eerste Nederlandstalige universiteit (Gent), weliswaar pas nadat de Franstaligen waarborgen hadden gekregen voor Franstalig lager en middelbaar onderwijs in Vlaanderen.³⁹ De wet van 1932 houdende de taalregeling in het lager en middelbaar onderwijs had een doorbraak kunnen betekenen, omdat in heel het land de 'vrijheid van het gezinshoofd' inzake de voertaal van het onderwijs voor zijn kinderen, dat als de belangrijkste oorzaak van de verfransing werd gezien, werd afgeschaft. Het werd voor Vlaanderen en Wallonië vervangen door het principe van 'de streektaal is de taal van het onderwijs' ('territorialiteitsprincipe'), voor de Brusselse agglomeratie werd de moedertaal van het kind de onderwijstaal.⁴⁰ Maar die doorbraak kwam er niet, onder meer omdat de wet niet afdwingbaar bleek (vooral in Brussel).

Alhoewel deze wetten met andere woorden niet konden heletten dat Vlaanderen en Brussel verder verfransden, heeft deze graduele toename in de toegevingen aan het principe van de eentalig-Franse staat, onder

³⁵ P. Van de Craen en R. Willemyns, 'The standardization of Dutch in Flanders', *International Journal of Sociology and Language*, 73 (1988), pp. 48-49.

³⁶ Witte en Craeybeckx, *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*, p. 103.

³⁷ McRae, *Conflict and compromise (...): Belgium*, p. 219.

³⁸ Witte & Craeybeckx, *Politieke geschiedenis van België*, p. 152.

³⁹ *Ibidem*, pp. 213-14.

⁴⁰ McRae, *Conflict and compromise (...): Belgium*, p. 220.

invloed van verschillende factoren⁴¹, er op lange termijn toch voor gezorgd dat het pad van de vernederlandsing van het onderwijs in Vlaanderen geëffend werd.

Wijzigingen in visie en praktijk

Het begin van een significante wijziging in visie en praktijk situeert zich in België en Canada in de jaren 1960. Voor Zwitserland kunnen we sedert enkele jaren een ommezwaai vaststellen. De richting van al die kenteringen is echter telkens verschillend.

In Zwitserland is het territorialiteitsprincipe steeds bepalend geweest voor de onderwijstaal op alle niveaus, maar zowel inzake het privé¹² als het officieel onderwijs worden uitzonderingen gemaakt. Uitzonderingen in het officieel onderwijs hebben voornamelijk betrekking op de gemeenten die langs de Duits-Franse taalgrens gelegen zijn. Het is opmerkelijk hoe stabiel en hoe duidelijk deze grens is.⁴³ Dat er slechts (niet alleen juridisch, maar in realiteit) weinig taalgemengde gemeenten zijn, belet niet dat in die gemeenten waar toch een significant aantal anderstaligen woont, onderwijs in de twee talen aangeboden wordt (bijv. in Sitten, Siders, Fribourg en Biel).¹⁴ Het onderwijs in deze scholen is meestal opgesplitst in aparte (d.w.z. Frans- en Duitstalige) klassen, maar de kinderen zitten wel in dezelfde school en ontmoeten elkaar bijvoorbeeld op de speelplaats. Daarnaast zijn er een aantal hogere scholen die effectief in de twee talen functioneren.¹⁵

Dit is geen nieuwe situatie. Sedert een paar jaren zien we echter een proces, dat o.i. een significante wijziging in heel de achterliggende filosofie betekent. Vanaf dit jaar (1993) met name starten in een aantal gemeenten projecten die de actieve tweetaligheid moeten bevorderen. In de gemeente Siders zullen vijftien Franstalige kleuters in de Duitstalige kleuterschool toegelaten worden, die in totaal honderdzeventig kinderen telt.¹⁶ De

⁴¹ Van belang in dit verband zijn zeker de uitbreiding van het kiesstelsel, vanaf wanneer de Fransstalige elite ook rekening diende te houden met een Nederlandstalig kiezerskorps, de vorming van een Nederlandstalige economische middenklasse en de gevolgen van dit alles op de status van de taal die er relatief op vooruit ging.

¹² Arbeitsgruppe des Eidg. Departementes des Innern, p. 73.

¹³ R. Schlapfer, *Sprachen in der Schweiz* (NF 21 Kulturelle Vielfalt und nationale Identität Basel, 1991), pp. 6-7.

¹⁴ Een aantal van deze gemeenten ligt in een tweetalig kanton, maar de eentaligheid wordt steeds zo ver mogelijk doorgetrokken tot op het gemeentelijk niveau. Desondanks zijn er een aantal gemeenten die voldoende taalheteroog bleken om hen het statuut van tweetalige gemeente toe te kennen. Scholen voor beide taalgemeenschappen zijn hier strikt genomen dan ook geen uitzondering.

⁴⁵ Arbeitsgruppe des Eidg. Departementes des Innern, pp. 77-78.

¹⁶ *Neue Zürcher Zeitung*, 21 juli 1993, p. 15.

gemeenten Fribourg en Murten gaan nog verder: zij willen in de herfst van 1994 met effectief tweetalige lagere schoolklassen beginnen. Dit wil zeggen dat een aantal vakken in de Duitstalige klassen in het Frans gegeven zal worden, en omgekeerd.⁴⁷

Dat dergelijke onderwijsprojecten in taalgrensgemeenten (en elders) toegelaten worden, betekent niet dat deze niet op weerstand zouden stuiten. Dat is wel het geval. Het argument dat tweetalig onderwijs in Fribourg een stap in de richting van een verduitsing van de gemeente zou zijn wordt openlijk geuit.⁴⁸ We zitten daarmee midden in het debat over de effectiviteit van het territorialiteitsprincipe als bescherming van taalminderheden. Dat debat wordt in Zwitserland al langer gevoerd, met name onder juristen (en politici), en het is opvallend hoe weinig dezen het met elkaar eens zijn. Dit wil zeggen, ten aanzien van wat men als de 'echte' minderheidstalen beschouwt, namelijk het Italiaans en het Rhaeto-Romaans, is men vrij unaniem: een strikt afgebakend taalgebied een absolute voorwaarde voor het overleven van deze talen. Maar, ten aanzien van het Frans en het Duits, die niet in hun bestaan bedreigd worden, is die eensgezindheid ver te zoeken. Om maar één voorbeeld te geven: het Zwitserse Hooggerechtshof besliste dat de kinderen in de 'école française' in Gockhausen maximaal twee (drie) jaar onderwijs in het Frans mogen volgen omdat het schoolwezen tot taak heeft de anderstalige kinderen in het taalgebied te 'assimileren'. Zoniet komt de taalhomogeniteit in het gedrang.⁴⁹ Deze beslissing werd door een aantal juristen echter op de korrel genomen omdat, gezien de feitelijke toestand, de bedreiging van de homogeniteit van het taalgebied volgens hen «*un danger fantôme*» zou zijn.⁵⁰ Veel auteurs pleiten voor een gedifferentieerde benadering, d.w.z. sterk bedreigde talen/taalminderheden⁵¹ moeten meer beschermd worden dan geen/minder bedreigde talen/taalgemeenschappen. Met andere woorden, op die plaatsen waar Frans en Duits met elkaar in aanraking komen, moet de regeling soepeler kunnen zijn.⁵²

Ook vanuit het standpunt van een aantal linguïsten en pedagogen hoort men sedert enkele jaren gelijkaardige geluiden. In een uitgave van de 'Groupe de travail: école bilingue Fribourg/Arbeitsgruppe zweisprachige Schule Freiburg' trachten de auteurs met wetenschappelijke en andere pedagogische argumenten de vooroordelen en angsten die er ten aanzien van tweetalig onderwijs bestaan, te ontkrachten en voeren daarmee een stevig pleidooi voor tweetalige klassen die vanaf binnenkort dus effectief

⁴⁷ *Tages-Anzeiger*, 23 juli 1993, p. 7.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ Arbeitsgruppe des Eidg. Departementes des Innern, pp. 224-25.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 232.

⁵¹ H.R. Dorig en Ch. Reichenau, Red, *2,5 sprachige Schweiz?: Zustand und Zukunft des Rätoromanischen und des Italienischen in Graubünden* (Bern, 1992).

⁵² Zie, voor een overzicht van het (juridisch) debat terzake: Arbeitsgruppe des Eidg. Departementes des Innern, pp. 220-39.

van start gaan.⁵³ De schending van het territorialiteitsprincipe waar juristen en politici mee schermen, stelt zich niet, aldus deze auteurs: «*puisque l'école bilingue est une variante de l'enseignement de la langue seconde et qu'elle ne touche par conséquent pas au statut linguistique d'une entité politique ou administrative.*»⁵⁴ (cursief in de tekst).

Voor het type tweetalig onderwijs dat in Fribourg doorgevoerd zal worden, hebben Canadese onderwijsvormen model gestaan. Sedert het einde van de jaren 1960 is er in Canada, onder impuls van de federale regering, namelijk een langzame ommekeer tot stand gekomen in de opvattingen over de 'integratie' van anderstaligen, en bijgevolg over het onderwijs voor hen. De assimilatie-ideologie werd, althans vanwege de federale overheid, (aanvankelijk, cf. infra) door het model van «*bilingualism and biculturalism*» vervangen. We zullen echter zien dat de reacties van de provincies, die uiteindelijk het onderwijsbeleid moeten maken, niet allemaal even 'enthousiast' te noemen zijn.

De oorzaak van het hele proces ligt hoofdzakelijk bij de provincie Québec. In de traditionele samenleving die Québec was, voltrok zich na de Tweede Wereldoorlog, in het zog van de ontwikkelingen in heel Canada, een moderniseringsproces met een dergelijke omvang en impact, dat men van een 'revolutie' is gaan spreken, zij het een geweldloze revolutie ('*Quiet Revolution*'). Deze had enerzijds tot gevolg dat er in Québec zelf een discussie op gang kwam omtrent de rol van het onderwijs. Anderzijds voelde Québec zich in Canadees verband in veel opzichten benadeeld, kwam hiertegen in opstand kwam en eiste zijn 'rechtmatige plaats' op in het 'bilingual and bicultural' Canada.

Onder invloed van de '*Quiet Revolution*' was niet langer het katholieke geloof, maar de Franse taal het voornaamste element uit de identiteit van de Québécois geworden. Zoals we vroeger reeds stelden, houdt de status van een taal o.m. verband met de socio-economische positie van de sprekers van de taal. De achtereenvolgende regeringen van Québec hebben gepoogd om, door middel van een beleid van taalplanning⁵⁵, zowel het toepassingsgebied van het Frans (en daardoor zijn status) te vergroten als de ontwikkeling van het (standaard)Frans te bevorderen.⁵⁶ Taal is in Québec in de jaren 1960 dus pas echt gepolitiseerd geworden. Een aantal aspecten van die taalwetten druisten echter in tegen bepalingen uit de federale wetgeving ('*Official Language Act*', 1969), die inmiddels, op aanbeveling van de '*Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism*' (1963), was gestemd.

⁵³ Groupe de travail: école bilingue Fribourg/Arbeitsgruppe zweisprachige Schule Freiburg, *Une école bilingue à Fribourg?/ Eine zweisprachige Schule in Freiburg?* (Fribourg, 1992).

⁵⁴ *Ibidem*, p. 21.

⁵⁵ S.R. Schecter, 'L'état, gardien de la langue: a diachronic view of language policy and planning in Québec', in McGroarty M.E. en C.J. Faltis, eds. *Languages in school and society: policy and pedagogy* (Berlin, 1991), pp. 39-51.

⁵⁶ Coleman, *The independence movement in Québec 1945-1980*, pp. 183-210.

Een tweetalig en bicultureel Canada gaat uit van de idee dat beide taalgemeenschappen gelijkwaardige partners zijn in Canadees staatsverband. Maar, over de vraag hoe dit principe uitgevoerd moet worden, lopen de meningen nog steeds uiteen. Dit heeft een rechtstreekse impact op de visie inzake (de rol van) het onderwijs, die weliswaar een provinciale bevoegdheid is, maar waarop de federale overheid indirect een invloed kan uitoefenen.

In Québec is het debat rond onderwijsvoorzieningen voor de (Engelstalige) minderheid veel meer op de voorgrond getreden dan in de andere provincies. Dat heeft o.i. twee oorzaken. Ten eerste is Québec frontaal in de aanval gegaan tegen de federale regering (die voor de meeste Québécois alleen de belangen van de Engelstaligen vertegenwoordigt), terwijl de andere provincies (behalve New Brunswick, cf. infra) op een eerder 'verdoken' manier de wet proberen te omzeilen of deze eerder minimalistisch proberen toe te passen. Ten tweede heeft de Engelstalige minderheid in Québec veel luider van zich laten horen (protest) dan de Franstalige minderheden in de andere provincies. Wat is er gebeurd?

De verschillende taalwetten die er in Québec (geweest) zijn aangaande het onderwijs, hebben/hadden één kenmerk gemeen: het Engels terugdringen ten voordele van het Frans. Voor alle duidelijkheid: de Engelstalige minderheid in Québec heeft altijd eigen scholen gehad. Zonder deze te willen afschaffen, heeft men vanaf het einde van de jaren 1960 de druk op het Engelstalig onderwijs opgevoerd. De regering van Québec moest er echter over waken dat zij de Engelstaligen niet te zeer voor het hoofd stootte vanwege de machtspositie van deze laatsten in het economische leven van de provincie. De regering zat dus tussen twee vuren. Uiteindelijk werd in 1974 (*Official Language Act*) de toegang tot het Engelstalig onderwijs beperkt tot kinderen die een 'voldoende kennis' van de taal bezaten. Deze kennis werd door middel van een taaltest gecontroleerd, en was het resultaat negatief, dan moest het kind naar het Franstalig onderwijs.

Niemand was echt tevreden. Franstaligen bekloegen zich erover dat de bescherming van de eigen taal niet ver genoeg ging. De wet belette immers niet dat ook Franstalige kinderen, die over de vereiste kennis beschikten, tot een Engelstalige school werden toegelaten en daardoor 'verengelsten'. De Engelstaligen waren ontevreden omdat de keuzevrijheid van de ouders inzake de onderwijstaal van hun kinderen, die zij onder vorige wetgeving nog genoten, nu afgeschaft werd. Bovendien kloegen ouders van migrantenkinderen over 'discriminatie' en stuurden velen hun kinderen bijgevolg naar niet-wettelijke Engelse scholen.⁵⁷ (Over de rol van de 'migranten' in dit debat hebben het in het volgende hoofdstuk.)

Als resultaat van al het protest dat deze wet veroorzaakte, werd in 1977 een nieuwe wet uitgevaardigd (*Charte de la langue française*), met de uitdrukkelijke bedoeling het Frans de enige taal van de provincie te

⁵⁷ *Ibidem*, p. 204; Mallea, *Schooling in a plural Canada*, p. 69.

maken. Op onderwijsvlak betekent dit weerom niet dat er geen plaats is voor Engelstalig onderwijs in Québec, wel dat de toegang zoveel mogelijk beperkt blijft tot de Engelstaligen die hun 'historical roots' in Québec hebben.⁵⁸ Dit betekent dat sedert 1977 enkel nog die kinderen toegelaten worden tot het Engelstalig kleuter- en lager onderwijs, van wie de ouders Engelstalig zijn/Engelstalig onderwijs genoten in Québec of school liepen in het Engelstalig onderwijs buiten Québec (maar in het laatste geval moesten ze wel in Québec gedomicileerd zijn op het moment dat de wet van kracht werd). De jongere broers en zussen van deze kinderen beschikken over hetzelfde recht. Op deze regel kunnen wel uitzonderingen toegestaan worden, onder meer voor kinderen van ouders die slechts tijdelijk in Québec verblijven.⁵⁹ De wet heeft zowel betrekking op het officieel als het gesubsidieerd privé-onderwijs.⁶⁰

De bedoeling is duidelijk: via het schoolsysteem het Frans versterken als de eerste taal van de provincie, de uitbreiding van het Engelstalige onderwijs afremmen en (zie volgend hoofdstuk) de migrantenkinderen in het Franstalig onderwijs loodsen. De reacties waren verdeeld: tevredenheid bij de Franstaligen, bezorgdheid bij de Engelstaligen.⁶¹ De resultaten laten echter zien dat men geslaagd is in dit opzet: het aantal leerlingen in het Franstalig lager en secundair onderwijs is gestegen ten nadele van het Engelstalig onderwijs.⁶²

Inmiddels werden echter een aantal taalrechten opgenomen in het *Canadian Charter of Rights and Freedoms* (1982), dat deel uitmaakt van de (nieuwe) Grondwet. De rechten op onderwijs voor minderheden zijn vervat in een artikel (*Canada clause*) dat lijnrecht ingaat tegen bovenstaande bepalingen uit het *Charte de la langue française* (*Québec clause*). Volgens deze grondwettelijke bepalingen heeft de Engelstalige minderheid in Québec onbeperkt recht op lager en middelbaar onderwijs in haar eigen taal. De 'clou' van de zaak is echter dat de *Canada clause* niet van toepassing is op Québec zolang Québec deze niet ratificeert, wat het uiteraard niet doet.⁶³

En de voorzieningen voor Franstalige minderheden in de Engelstalige provincies? Mallea wijst erop dat de vaagheid van de zonet vermelde grondwettelijke bepalingen aangaande taalminderheden ertoe bijgedragen heeft dat momenteel alleen in de provincie New Brunswick een

⁵⁸ Coleman, *The independence movement in Québec 1945-1980*, p. 205.

⁵⁹ R.Y. Bourhis, ed. *Conflict and language planning in Québec* (Clevedon, 1984), pp. 269-270. ('Charte de la langue française'/'Charter of the French language', art. 73 en 85).

⁶⁰ Coleman, *The independence movement in Québec 1945-1980*, p. 205.

⁶¹ Mallea, *Schooling in a plural Canada*, p. 70.

⁶² J.R. Mallea, 'Minority language education in Quebec and anglophone Canada', in R.Y. Bourhis, ed. *Conflict and language planning in Québec* (Clevedon, 1984), p. 240.

⁶³ *Ibidem*, p. 244.

wetgeving bestaat die de overheid verplicht om positieve stappen te ondernemen op het vlak van onderwijs voor Franstaligen. In de andere provincies, 'legislation is highly discretionary, with requirements of high numbers of students, of specific 'demands' by parents, of subjective standards of literacy, which tend to render the legislation toothless'.⁶⁴ In New Brunswick (de enige provincie die zich officieel tweetalig heeft verklaard!) bestaat er dan ook een dubbel onderwijssysteem, één voor Engelstaligen en één voor Franstaligen. Ontario kent zowel een aantal taalgemengde als aparte scholen voor Franstaligen (lager en middelbaar onderwijs).⁶⁵ Maar over het algemeen kunnen we stellen dat de federale politiek van 'bilingualism and biculturalism' met betrekking tot het onderwijs ten behoeve van de Franse taalminderheden nog niet overal op even vergaande en bereidwillige medewerking kan rekenen. Bovendien werken deze speciale onderwijsvoorzieningen volgens de *Fédération des Francophones hors Québec* (in 1978) alleen maar de assimilatie in de hand. Het enige wat de kleine Franstalige minderheden buiten Québec kan beschermen, is volgens hen vergaande autonomie, voldoende financiële middelen en een goede omkadering in alle provincies.⁶⁶

In België is de kentering inzake taal en onderwijs eveneens in de jaren 1960 gekomen. In overeenstemming met de visie van de overheid van Québec, maar in tegenstelling tot die van de Canadese federale overheid, is de Belgische taalwetgeving in onderwijszaken gericht op maximale eentaligheid.

De eentaligheid van het onderwijs is een gevolg van de Vastlegging van de taalgrens (1962). Ondanks de Wet van 1932, die voor Vlaanderen (en Wallonië), reeds het territorialiteitsprincipe had vastgelegd, bestonden tot op dat ogenblik in Vlaanderen nog zogenaamde 'adaptatie- of transmutatieklassen', die erop gericht waren om de leerlingen die een andere taal (lees: Frans) spraken, in staat te stellen om na verloop van tijd het onderwijs in de taal van de streek te volgen.⁶⁷ Deze klassen hadden echter de verfransing van het gebied geen halt toegeroepen. Met de taalgrenswet van 1962 kwam aan deze speciale regeling een einde.

De vastlegging van de taalgrens betekende immers dat België in vier taalgebieden werd opgedeeld: drie éentalige (het Nederlandse, het Frans en het Duitse) en één tweetalig (Nederlands-Frans, namelijk Brussel-Hoofdstad). Dit impliceerde dat in de drie eentalige gebieden het onderwijs in principe alleen in de overeenkomstige taal mocht gebeuren. In principe, inderdaad, maar er werden uitzonderingen gemaakt.

⁶⁴ Mallea, *Schooling in a plural Canada*, p. 96.

⁶⁵ *Ibidem*, pp. 96-97; Mallea, 'Minority language education', pp. 246-47.

⁶⁶ Mallea, 'Minority language education', p. 232.

⁶⁷ Advies van de Raad van State inzake het Koninklijk Besluit betreffende de inrichting van kleuter- en lager onderwijs in een andere landstaal dan de streektaal in gemeenten met een speciale taalregeling inzake onderwijs, *Belgisch Staatsblad*, 22 november 1979, p. 13474.

De vastlegging van de taalgrens betekende voor de Franstaligen immers een serieuze toegeving. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zij in ruil voor de inwilliging van die Vlaamse eis een aantal compensaties eisten. Met de afbakening van het tweetalig gebied Brussel-Hoofdstad en het trekken van de taalgrens werd een 'nieuw' probleem gecreëerd, namelijk dat van de feitelijke taalheterogene gemeenten rond Brussel ('periferie') en aan de taalgrens. 'Officieel' (juridisch) heette dit geen probleem te zijn omdat de betreffende gemeenten deel uitmaakten van ééntalige gebieden. Maar, de Franstaligen die in de meeste van deze gemeenten een grote minderheid (of zelfs een meerderheid) vormden, eisten wat men gemeenzaam 'faciliteiten' is gaan noemen, d.w.z. uitzondering op het territorialiteitsprincipe. Die faciliteiten, zowel voor Franstaligen in Nederlandstalige gemeenten als voor Nederlandstaligen in Franstalige gemeenten zijn er gekomen en hebben onder meer betrekking op het onderwijs.

De Wet van 1963 houdende de taalregeling in het onderwijs, voorziet voor de zes Brusselse randgemeenten (evenals voor vijftientig (na de fusie van 1975 herleid tot tien) 'taalgrensgemeenten', de gemeenten uit het Duitse taalgebied en de 'gemeenten van het Malmédysé') in een speciale regeling 'met het oog op de bescherming van hun minderheden'.⁶⁸ Die speciale regeling houdt in dat in deze gemeenten kleuter- en lager onderwijs mag verstrekt worden in een andere landstaal. De wet verbindt hieraan echter wel een aantal voorwaarden. Ten eerste moet die taal de 'moedertaal' of de 'gebruikelijke taal' van het kind zijn. Ten tweede moet het gezinshoofd in één van deze gemeenten wonen. Ten derde kan zulk onderwijs pas ingericht worden indien een door de wet bepaald aantal ouders (zestien) daar officieel om verzoekt en ten vierde mag er bij die aanvraag geen school aanwezig is binnen een door de wet bepaalde afstand (vier kilometer), die al onderwijs in die andere landstaal verstrekt.⁶⁹ Deze bepalingen lijken zeer duidelijk. Nochtans heeft het nog vijftien jaar geduurd vooraleer alle nodige uitvoeringsbesluiten genomen waren.⁷⁰

De gelijkenis met de onderwijsbepalingen uit het *Charte de la langue française* in Québec is duidelijk. In beide gevallen heeft men de toegang tot het kleuter- en lager onderwijs willen beperken. Op lange termijn zou dit de integratie van de anderstaligen in de taal van de streek moeten bevorderen.⁷¹ Dat is althans de 'officiële' interpretatie. De Franstalige Belgen en Engelstalige inwoners van Québec denken daar waarschijnlijk

⁶⁸ Wet van 30 juli 1963 houdende taalregeling in het onderwijs, *Belgisch Staatsblad*, 22 augustus 1963, art. 3, p. 8211.

⁶⁹ *Ibidem*, art. 6, p. 8211.

⁷⁰ Koninklijk Besluit van 20 november 1979 betreffende de inrichting van kleuter- en lager onderwijs in een andere landstaal dan de streektaal in gemeenten met een speciale taalregeling inzake onderwijs, *Belgisch Staatsblad*, 22 november 1979, p. 13477.

⁷¹ Advies van de Raad van State, p. 13476.

anders over. Het verschil tussen beide bestaat er anderzijds in dat in de Belgische gemeenten nieuwe scholen opgericht mochten worden, terwijl men in Québec vertrok van een reeds bestaand anderstalig schoolnetwerk. Maar, hoe dan ook, de achterliggende filosofie is dezelfde. Enerzijds wil men anderstaligen een mogelijkheid geven om onderwijs te volgen in de eigen taal, maar anderzijds beperkt men deze mogelijkheid teneinde aan de officiële taal van het gebied, die in beide gevallen een lage-status-taal is, geen (verdere) afbreuk te laten doen.

Anno 1993 bestaan er in alle zes Brusselse randgemeenten één of meerdere Franstalige kleuter- en lagere scholen. Tijdens het schooljaar 1991-1992 zag de samenstelling van deze schoolbevolking er als volgt uit:⁷²

Drogenbos (Gesubsidieerde Gemeentelijke Basisschool)

	Jongens	Meisjes	Totaal
Kleuter	37	30	67
Lager	54	56	110
			177

Kraainem (Gesubsidieerde Gemeentelijke Basisschool)

	Jongens	Meisjes	Totaal
Kleuter	54	52	106
Lager	95	68	163
			269

Linkebeek (Gemeentelijke Franstalige school)

	Jongens	Meisjes	Totaal
Kleuter	36	39	75
Lager	62	50	112
			187

Sint-Genesius-Rode (Gesubsidieerde Gemeentelijke Basisschool)

	Jongens	Meisjes	Totaal
Kleuter	60	51	111
Lager	47	44	91
			202

Wemmel (Gesubsidieerde Gemeentelijke Basisschool)

	Jongens	Meisjes	Totaal
Kleuter	77	89	166
Lager	154	125	279
			445

⁷² Gegevens verstrekt door het Bestuur Statistiek van de Administratie Algemeene Onderwijsdiensten en Voorlichting van het Departement Onderwijs van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

Wezembeek-Oppem (Gesubsidieerde Gemeentelijke Basisschool)

	Jongens	Meisjes	Totaal
Kleuter	68	79	147
Lager	72	74	146
			293

Wezembeek-Oppem (Gesubsidieerde Vrije Basisschool)

	Jongens	Meisjes	Totaal
Kleuter	66	71	137
Lager	123	138	261
			398

Linkebeek (Gemeentelijke Franstalige school)

	Jongens	Meisjes	Totaal
Kleuter	36	36	75
Lager	62	50	112
			187
			2 339

Volledigheidshalve vermelden we dat in de taalgrensgemeenten Ronse (twee) en Voeren (één) Franstalige scholen bestaan (respectievelijk KO + LO: $82 + 177 = 259$, $90 + 239 = 329$ en $58 + 106 = 164$ leerlingen), evenals één Nederlandstalige school ($20 + 36 = 56$ leerlingen) in de taalgrensgemeente Komen-Waasten.

We stellen vast dat de Franstalige scholen in de Brusselse periferie hoofdzakelijk gemeentescholen zijn. Het aantal kleuters varieert van 67 (Drogenbos) tot 166 (Kraainem), het aantal kinderen dat er de lagere school bezoekt van 91 tot 241 (beide Sint-Genesius-Rode) per school. Het totaal aantal kleuters en leerlingen is behoorlijk groot. Vooraan staan de scholen in Wezembeek-Oppem waar in 1991-1992 691 kinderen school liepen in het Franstalig onderwijs, gevolgd door de scholen in Sint-Genesius-Rode (570). Voor de zes randgemeenten maakt dit een totaal van 936 kleuters en 1 403 leerlingen, tezamen meer dan 2 300 kinderen.

Vergelijken we nu het aantal kinderen in het Franstalig onderwijs met het aantal kinderen in het Nederlandstalig onderwijs⁷³ in deze gemeenten (schooljaar 1991-92).

⁷³ *Idem.*

		Nederlandstalig	Franstalig
Drogenbos	KO	100	67
	LO	122	110
		222 (55,6%)	177 (44,6%)
Kraainem	KO	90	106
	LO	100	163
		190 (41,4%)	269 (58,6%)
Linkebeek	KO	57	75
	LO	75	112
		132 (41,4%)	187 (58,6%)
St.-Gen.-Rode	KO	422	238
	LO	641	332
		1063 (65,1%)	570 (34,9%)
Wemmel	KO	305	166
	LO	527 ⁷⁴	279
		832 (65,2%)	455 (34,8%)
Wez.-Oppem	KO	192	284
	LO	446	407
		638 (48%)	691 (52%)
		Subtotaal:	Subtotaal:
		KO 1166	KO 936
		LO 1911	LO 1403
		Totaal 3077 (56,8 %)	Totaal: 2339 (43,2%)
Totale schoolbevolking: 5416			

In een aantal gemeenten (Kraainem, Linkebeek, Wezembeek-Oppem) is het aantal kinderen in het Franstalig kleuter- en lager onderwijs groter dan het aantal kinderen in het Nederlandstalig. Maar, bekijken we de totale schoolbevolking in de kleuter- en lagere scholen, dan stellen we vast dat het aantal kinderen in het Nederlandstalig net groter is dan in het Franstalig. Het Nederlandstalig onderwijs neemt er 56,8% van de totale schoolbevolking voor zijn rekening, het Franstalig onderwijs 43,2%

We kunnen uit deze cijfers echter geen conclusies trekken m.b.t. aantallen Nederlandstaligen die naar het Franstalig onderwijs zouden gaan of omgekeerd omdat we de cijfers niet kunnen relateren aan de samenstelling van de bevolking (Nederlands-/Franstaligen) van de gemeenten. Daarover bestaan namelijk geen statistieken, aangezien er sedert 1947 geen talentelling meer gehouden wordt.

⁷⁴ In dit cijfer zijn de 111 kinderen inbegrepen die in 1991-92 het buitengewoon lager onderwijs volgden.

Taalonderwijs

Richten we onze blik nu op de aandacht die er in de drie landen geschonken wordt aan de andere landstaal/talen, de lage-status-taal/talen in het bijzonder, in het onderwijs omdat deze een goede indicatie vormt voor de verhoudingen tussen de gemeenschappen. '*Minority language education provisions serve as a barometer of French-English relations*'⁷⁵ schrijft Mallea; we kunnen dit zonder probleem extrapoleren naar België en Zwitserland. Vooral de manier waarop het taalonderwijs opgevat en in de praktijk gebracht wordt, zegt iets over het belang dat men aan die taal hecht, en daardoor ook over het beeld dat men over de andere taalgemeenschap(en) heeft.

Het leren van andere talen op school kan grosso modo op twee manieren: direct (het onderwijzen van de taal als vak) en indirect (het onderwijzen in de taal van niet-taaltvakken). Binnen deze twee modellen, bestaat echter veel variatie al naargelang:

- de talen die aangeboden worden;
- leeftijd waarop men met het leren van een andere taal begint;
- het leren van een andere taal verplicht/facultatief is;
- het aantal uren dat per week aan taalonderwijs besteed wordt;
- de gebruikte onderwijsmethode.

De directe manier is in de drie door ons beschouwde landen de meest verspreide vorm van taalonderwijs. In Zwitserland hechten de kantonale overheden er veel belang aan dat iedere Zwitser(se) tijdens zijn/haar schooltijd minstens één van de andere landstalen leert. Dit wordt '*vom grossen staatspolitischen Interesse*'⁷⁶ genoemd omdat men ervan uitgaat dat taalkennis een absolute voorwaarde is voor een goede verstandhouding tussen de Zwitsers: '*Il a été prouvé maintes fois que les attitudes d'un groupe envers une autre langue (et ses locuteurs) étaient directement proportionnelles à la compétence que pouvait atteindre ce groupe dans la langue seconde. En d'autres termes, mieux les Romands sauront l'allemand et mieux les Alémaniques sauront le français, meilleures seront l'entente entre les deux groupes linguistiques et les attitudes envers l'autre langue et l'autre groupe.*'⁷⁷

Sedert een aantal jaren maakt men zich over die onderlinge verstandhouding echter grote zorgen. Voorstellen die dan ook herhaaldelijk geformuleerd worden, betreffen een grondige hervorming van het taalonderwijs. Een dergelijke hervorming doorvoeren in heel het land is echter geen sinecure. Eén van de nadelige gevolgen van de kantonale autonomie in onderwijszaken is namelijk dat er — zonder overdrijven — in geen twee kantons hetzelfde schoolstelsel bestaat, wat uiteraard de onderlinge

⁷⁵ Mallea, 'Minority language education', p. 224.

⁷⁶ Arbeitsgruppe des Eidg. Departementes des Innern, p. 80.

⁷⁷ Groupe de travail: E.B.F., Une école bilingue à Fribourg?, p. 5.

coördinatie bemoeilijkt.⁷⁸ Ondanks deze grote verscheidenheid valt er toch één regelmatigheid waar te nemen: als tweede taal wordt altijd een andere landstaal geleerd.⁷⁹ In de Duitstalige kantons is dat steeds het Frans, in Franstalig Zwitserland steeds het Duits, zowel in de ééntalige als de tweetalige kantons en dus ook in de grensgebieden tussen beide landsdelen. In het enige Italiaanstalige kanton Ticino leren de kinderen het Frans als tweede taal.⁸⁰ In het drietalige kanton Graubünden hangt de situatie af van gemeente tot gemeente. Hier is namelijk niet de kantonale overheid bevoegd om te bepalen welke de onderwijstaal (en bijgevolg de andere talen als tweede en eventueel derde taal) is, maar de afzonderlijke gemeenten (!). Het gevolg hiervan is dan ook het naast elkaar bestaan van maar liefst vier verschillende onderwijstypen, elk aangepast aan de specifieke taalsituatie, waarbij Duits en Rhaeto-Romaans (en het Italiaans in één gemeente) in verschillende verhoudingen aanwezig zijn, als onderwijstaal en/of als vak. In tegenstelling dus tot de andere kantons, wordt er in Graubünden, zowel in de lagere als in de middelbare school (en soms zelfs in de kleuterschool) in twee talen (Duits en Rhaeto-Romaans) les gegeven.⁸¹ Dit heeft tot gevolg dat deze kinderen op latere leeftijd bijna allemaal perfecte tweetaligen zijn. Vaak worden zij als het 'goede voorbeeld' aangehaald, nu blijkt dat de eens zoveel geprezen 'meertaligheid' van de Zwitsers erop achteruit gaat. Opvallend is bovendien dat het Italiaans – uitgezonderd in een aantal Rhaeto-Romaanstalige gemeenten – nergens een verplicht taalvak is. Bovendien kunnen Italiaanstaligen in Zwitserland nergens in hun eigen taal universitair onderwijs volgen, aangezien er geen Italiaanstalige universiteit bestaat.⁸² Buiten Ticino wordt het Italiaans trouwens in het algemeen stiefmoederlijk behandeld.

Eén van de bronnen van ongenoegen/zorg is het reeds lang bestaande probleem van de gespannen verhoudingen tussen Frans- en Duitstalige Zwitsers. De eersten verwijten de laatsten de 'weigerings', om in contacten tussen beiden, het standaard-Duits te spreken en in plaats daarvan, bewust, het 'Schwyzertütsch' te hanteren. De Franstaligen klagen erover dat dit voor hen niet verstaanbaar is, aangezien zij op school het Hoog-Duits leren, en dat dit bovendien niet getuigt van veel respect voor de anderstalige '*Eidgenossen*'.⁸³ Zonder hierover te kunnen/willen oordelen,

⁷⁸ K.D. McRae, *Conflict and compromise in multilingual societies: Switzerland* (Waterloo, 1983), p. 147.

⁷⁹ Arbeitsgruppe des Eidg. Departementes des Innern, p. 71.

⁸⁰ *Ibidem*, pp. 79-81.

⁸¹ *Ibidem*, pp. 74-77.

⁸² De discussie rond het oprichten van een Italiaanstalige universiteit bestaat al zeer lang, maar tot nu toe werden voorstellen in die zin steeds verworpen.

⁸³ Zie in dit verband R. Schläpfer, 'Standartsprachen und Mundarten in der deutschen Schweiz', in G. Stickel, Hrsg. *Deutsche Gegenwartssprache: Tendenzen und Perspektiven* (Berlin, 1991); R. Schläpfer, J. Gutzwiller en B. Schmid,

willen we hier toch aan toegevoegen dat anderzijds een aantal studies heeft aangetoond dat, ten eerste, zeer veel Franstaligen stereotype denkbelden hebben, zowel ten opzichte van de Duitstalige Zwitsers als ten opzichte van de taal (de dialecten) die zij spreken en dat, ten tweede, dit stereotype denken op zich reeds het leren van het (Hoog)Duits belemmert.⁸⁴ Bovendien heeft men vastgesteld dat de Franstaligen minder bereid zijn om op de andere taal (Duits) over te stappen, wanneer zij een Duitstalige landgenoot zouden ontmoeten. Het meest flexibel, uit bittere noodzaak, zijn uiteraard de kleine taalgroepen (Italiaans, Rhaeto-Romaans).⁸⁵ Om nog maar eens te illustreren hoe complex de verhoudingen tussen twee taalgemeenschappen kunnen zijn...

Een andere bron van ongerustheid betreft de rol van het Engels in de Zwitserse samenleving. De vrees is duidelijk aanwezig dat deze taal uiteindelijk roet in het Zwitserse meertalige eten zal gooien, omdat deze 'attractieve' taal de achteruitgang van de kennis van de eigen landstalen zou bevorderen en daarmee de onderliggende verstandhouding zou ondermijnen. Vooralsnog blijft dit nog een hypothese, al ontkent niemand dat het Engels ook in Zwitserland een steeds grotere rol zal gaan spelen.⁸⁶ Bijgevolg wordt het Engels nu in de meeste scholen als facultatief vak onderwezen, al zijn de officiële instanties er als de dood voor dat het op korte of lange termijn de '*lingua franca*' van Zwitserland zal worden.⁸⁷

Van belang, zo wordt algemeen aangenomen, is het op vroege leeftijd beginnen met het leren van een andere taal, al zijn de studies het er niet over eens wat 'vroeg' betekent. Over het algemeen maken de Zwitserse kinderen op de middelbare school voor het eerst kennis met een andere taal, maar in steeds meer kantons begint men inmiddels reeds in het lager onderwijs (vierde of vijfde leerjaar). In Ticino en het tweetalige kanton Valais/Wallis behoort een dergelijke versterkt taalonderwijs (want reeds vanaf het derde leerjaar) al lang tot het programma.⁸⁸

Er lijkt met het taalonderwijs in Zwitserland dus niets mis. Alle kinderen leren minstens één taal, het Engels baart sommigen wel zorgen, maar grote klachten over de kwaliteit van het taalonderwijs zijn er niet. En toch is niet iedereen tevreden. We hadden het er reeds over: in een aantal

Das Spannungsfeld zwischen Mundart und Standardsprache in der deutschen Schweiz: Sprachstellungen junger Deutsch- und Welschschweizer (Aarau, 1991); J.-P. Vouga, Red. *La Suisse face à ses langues / Die Schweiz im Spiegel ihrer Sprachen* (Aarau, 1990); M. Schwander, *Deutsch & Welsch: ein Brückenschlag* (Bern, 1991).

⁸⁴ J.-F. de Pietro, 'Roestis ou Bratwurst? Connaissances et stereotypes des élèves romands à l'égard de l'Allemagne et de la Suisse allemande', *CO Informations* (4/1992), pp. 10-11.

⁸⁵ Schlapfer, *Sprachen in der Schweiz*, pp. 20-22.

⁸⁶ *Ibidem*, pp. 22-23.

⁸⁷ Arbeitsgruppe des Eidg. Departementes des Innern, pp. 61-62, 81.

⁸⁸ *Ibidem*, pp. 80, 82-83.

tweetalige gemeenten aan de Duits-Franse taalgrens is men van oordeel dat, vanwege deze specifieke situatie, meer inspanningen moeten gedaan worden om de kinderen een werkelijk actieve taalkennis bij te brengen. Men argumenteert dat op die plaatsen geen van beide talen het gevaar loopt om door de andere gedomineerd te worden. Een actieve taalkennis kan volgens de voorvechters van deze doelstelling alleen door echt tweetalig onderwijs, d.w.z. onderwijs in de twee talen, gerealiseerd worden. «*Le but ultime de l'école bilingue est de garantir un bilinguisme de qualité équivalente pour les deux communautés linguistiques.*»⁸⁹ (cursief in de tekst, onderlijning door ons) Daarmee zijn we bij de tweede vorm van taalonderwijs beland: de indirecte.

We noemen deze vorm 'indirect' omdat de taal als het ware spelenderwijs of onbewust wordt aangeleerd, omdat een aantal vakken in die taal worden onderwezen. De kinderen verwerven op die manier een veel grotere woordenschat dan in het klassieke taalonderwijs. In Zwitserland bestaat er reeds langer een (klein) aantal scholen dat volgens deze methode onderwijs verstrekt, maar het geheel bevindt zich nog in een experimenteel stadium.

Dit 'indirect' taalonderwijs wordt meestal met de Engelstalige benaming '*immersion*' ('*immersion programs*') aangeduid. '*Immersion*' betekent 'onderdompeling': de kinderen worden op een aangename en pedagogisch verantwoorde manier ondergedompeld in de andere taal en daarbij wordt expliciet rekening gehouden met de specifieke problemen die hiermee gepaard gaan. Deze onderwijsmethode staat in tegenstelling tot wat men '*submersion*' noemt: kinderen worden daarbij als het ware in een andere 'taalzee' gegooid zonder hen daarbij te leren hoe ze moeten zwemmen.

Het ontstaan van de '*immersion programs*' ligt in Canada, meer bepaald in Québec en is een gevolg van het debat omtrent de taalwetgeving en de gevolgen hiervan in de provincie. Het opleggen van het Frans als eerste taal in zowat alle domeinen van het openbaar en het economisch leven, is in zoverre succesvol geweest dat de taal er inderdaad een prominente rol heeft ingenomen. Het 'aanshijn' van de provincie is in de loop van de jaren in taalopzicht dus drastisch veranderd.

Alhoewel dit verfransingsproces niet overal op handgeklap is onthaald, zijn — blijkens de initiatieven die er op vlak van het onderwijs genomen zijn — veel mensen gevoelig geworden voor deze problematiek en ervan overtuigd geraakt dat een goede tweetaligheid in Québec nu een absolute voorwaarde is om, bijvoorbeeld, een goede job te krijgen. Het mag gek klinken, maar het zijn voornamelijk Engelstaligen — dus de sprekers van de hogere-status-taal — die zich hierdoor zorgen maakten over de effectiviteit van het 'traditionele' tweede taalonderwijs en als gevolg daarvan op zoek gegaan zijn naar alternatieve taalonderwijsvormen: '*immersion*'.⁹⁰

⁸⁹ Groupe de travail: E.B.F., *Une école bilingue à Fribourg?*, p. 25.

⁹⁰ *Ibidem*, p.13; F. Genesee, 'French immersion programs', in S. Shapson en V. D'Oyley, eds. *Bilingual and multicultural perspectives: Canadian perspectives*

Al naargelang het kind op vroege of latere leeftijd met dergelijk onderwijs begint, spreekt men van 'early' of 'late immersion'. In geval van 'late immersion' begint het onderwijzen in de andere taal (in casu: het Frans) (meestal) pas in het secundair onderwijs. De overgang van het basis- naar het secundair, wordt hier vergemakkelijkt door het intensief onderwijzen van de nieuwe taal. In geval van 'early immersion' daarentegen begint het onderwijzen in de andere taal reeds in de kleuterklas en wordt deze, naarmate het kind de taal beter en beter beheerst, langzaam afgebouwd.⁹¹ Naargelang de intensiviteit spreekt men van 'volledige' of 'partiele' immersion.⁹² In geval van 'French early total immersion', krijgt het kind in de kleuterklas en de eerste jaren van de basisschool dus enkel het Frans te horen.⁹³

Het is niet verwonderlijk dat er nogal wat vragen werden gesteld bij deze toch wel 'drastische' vorm van taalonderwijs. Uit onderzoek blijkt echter dat de resultaten voor de Franse 'immersion programs' in Québec bemoedigend zijn. Uiteraard hebben de kinderen in een beginfase moeilijkheden, met beide talen, maar deze lossen zich na verloop van tijd op. D.w.z., de ontwikkeling van de 'moedertaal' van deze kinderen leidt er niet onder, de kinderen scoren op cognitief vlak niet slechter dan hun leeftijdsgenoten die in hun 'eigen' taal onderwezen worden en bovendien — en dat is de bedoeling — bereiken ze een zeer hoog niveau in de tweede taal. Dat niveau is nooit zo hoog als hun eigen taal; het Frans blijft voor deze Engelstalige leerlingen dus hun 'tweede' taal. Van 'assimilatie' is dus geen sprake. Het programma is er dan ook op gericht om beide talen en culturen op een gelijkwaardige manier aan bod te laten komen.⁹⁴ Inmiddels is men in Canada de 'experimentele' fase al lang voorbij. In bijna alle Engelstalige provincies vindt men nu 'French immersion programs', het aantal kinderen dat deze vorm van onderwijs volgt, neemt snel toe (al betreft het nog steeds een minderheid van de Engelstalige kinderen).⁹⁵

Over het 'klassieke' taalonderwijs, dat de meerderheid van de Canadese schoolbevolking betreft, beschikken we niet zoveel gegevens. Feit is dat de *Official Language Act* (1969) het leren van de andere landstaal heeft gestimuleerd, onder meer omdat tweetaligheid een vereiste werd voor allerhande banen bij de federale overheid. Het onderwijs van de tweede taal begint meestal in het vijfde of zesde leerjaar en varieert tussen 60 tot 200 minuten per week.⁹⁶

(Clevedon, 1984), p. 33.

⁹¹ *Ibidem*, pp. 34-36.

⁹² Groupe de travail: E.B.F., *Une école bilingue à Fribourg?*, p. 13.

⁹³ S. Shapson, 'Bilingual and multicultural education in Canada', in S. Shapson en V. D'Oyley (1984), p. 5.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ Mallea, 'Minority language education', pp. 240-42.

⁹⁶ G. Halpern, 'Second language teaching programs', in S. Shapson en V. D'Oyley (1984), p. 19.

Het taalonderwijs in België is 'klassiek', d.w.z. van het directe type, maar in de gebieden met taalminderheden die begiftigd zijn met een speciaal taalstatuut ('faciliteiten') kunnen we wel spreken van een versterking van het tweede taalonderwijs, met name in de lagere school. Die versterking heeft ten eerste betrekking op het vroeger beginnen studeren van een tweede taal dan in de 'gewone' gemeenten en ten tweede op een hoger aantal uren dat aan de studie van de tweede taal besteed dient te worden. In de zes randgemeenten beginnen de leerlingen reeds (verplicht) in de lagere school, met name in het derde studiejaar, met de studie van de tweede taal. Het aantal uren is er groter dan de 'taalhomogene' gemeenten.

In deze laatste is deze studie facultatief en mag ze pas begonnen worden in het vijfde studiejaar. De tweede taal is in het lager onderwijs in Vlaanderen steeds het Frans, in Wallonië (buiten het Duitse taalgebied) het Nederlands. We zien echter dat, ondanks de niet-wettelijke verplichting, de studie van het Frans algemeen is in de lagere scholen van de 'taalhomogene' Vlaamse gemeenten. In het 'Voorstel eindtermen lager onderwijs' van het Departement Onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap is Frans een apart 'leergebied'. Van belang is de basisfilosofie ('funderende doelstellingen') die aan de studie van het Frans ten grondslag dient te liggen: een positieve attitude ontwikkelen ten opzichte van het Frans en de Franstaligen omdat het leren van een vreemde taal van belang is 'als een basisvorming in de lijn van de interculturele verstandhouding'.⁹⁷

In de lagere scholen in de 'taalhomogene' Waalse gemeenten (buiten de gemeenten van het Duitse taalgebied) beginnen de meeste kinderen tegenwoordig eveneens met het Nederlands in het vijfde leerjaar. Wanneer zij in het secundair onderwijs komen, hoeven zij niet met het Nederlands als tweede taal verder te gaan, omdat ze er de keuze hebben tussen het Engels, het Duits of het Nederlands. Al naargelang het soort onderwijs (algemeen, technisch, beroepsonderwijs) is de studie van een tweede taal al dan niet verplicht. Bovendien varieert het aantal uren naargelang de gekozen studierichting en naargelang het schoolnet.⁹⁸

In de Vlaamse secundaire scholen bestaan de begrippen 'tweede', 'derde' en 'vierde' taal niet meer. Met de invoering van het 'eenheidstype' werd voor heel het voltijds secundair onderwijs in het gesubsidieerd of het gemeenschapsonderwijs een zogenaamde 'basisvorming' vastgesteld⁹⁹, i.e. een minimum-lessenpakket dat verplicht is voor alle leerlingen, en dat

⁹⁷ Dienst voor Onderwijsontwikkeling van het Departement Onderwijs van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, *Voorstel eindtermen lager onderwijs* (Brussel, 1993), p. 5.

⁹⁸ Ministère de l'Éducation, de la Recherche et de la Formation de la Communauté française, *Organisation de l'enseignement secondaire à partir du 1er septembre 1993* (Bruxelles, 1993).

⁹⁹ Decreet betreffende het onderwijs — II van 31 juli 1990, *Belgisch Staatsblad*, 18 augustus 1990, pp. 15984-15986.

varieert volgens de gevolgde studierichting. Welnu, in het algemeen secundair onderwijs behoort het Frans tot die basisvorming, d.w.z. het Frans is er een verplicht vak vanaf het eerste tot en met het laatste jaar. In het kunst- en technisch onderwijs is dit 'Frans of Engels': in het beroepsonderwijs is er geen verplichte studie van een andere taal. De verdere invulling van het taalonderwijs behoort geheel tot de autonomie van de betrokken onderwijsinstellingen. Het is dus mogelijk dat in bepaalde scholen reeds vanaf het eerste jaar twee vreemde talen worden aangeboden. Het Frans zal daar echter steeds¹⁰⁰ één van zijn.

In de taalgrensgemeenten met faciliteiten voor anderstaligen, is er eveneens sprake van een versterking van het tweede-taal-onderwijs in de basisschool. Net als in de Brusselse randgemeenten, beginnen de kinderen met de studie van de tweede taal in het derde leerjaar en in de beide landsdelen (Vlaanderen, Wallonië zonder het Duitse taalgebied) is de andere landstaal er steeds de tweede taal. Maar, in het secundair onderwijs in de vier Franstalige taalgrensgemeenten bestaat een beperkte keuzevrijheid inzake de tweede taal. De middelbare scholen van het eenheidstype in de zes Vlaamse taalgrensgemeenten vallen onder de geschetste wetgeving i.v.m. de 'basisvorming'.

Voor de zogenaamde (Franstalige) 'gemeenten van het Malmédyse', gelegen aan de grens tussen Frans- en Duitstalig België, is de regeling volledig analoog. Met de studie van de tweede taal (Duits) wordt in het derde leerjaar begonnen, en in de secundaire scholen is de keuze van de tweede taal vrij (Duits, Engels, Nederlands).

In de negentien Brusselse taalgrensgemeenten tenslotte, beginnen de kinderen eveneens reeds in het derde leerjaar (verplicht) met de studie van de andere landstaal. Vanwege het tweetalig statuut van de hoofdstad, is die tweede taal steeds het Nederlands in de Franstalige scholen, steeds het Frans in de Nederlandstalige scholen.

We kunnen dus besluiten dat in alle rand- of 'raak'gebieden in België het tweede-taal-onderwijs in de lagere school versterkt is: men begint er vroeger met de studie van de tweede taal (die steeds de andere landstaal is, d.w.z. Frans/Nederlands aan de taalgrens tussen Vlaanderen en Franstalig België; Frans/Duits aan de taalgrens tussen Duits- en Franstalig België) en het aantal uren is groter. Echter, van zodra de kinderen in het Franstalige landsgedeelte in het secundair onderwijs komen, valt die versterking de facto weg omdat ze niet meer verplicht zijn om het Nederlands te studeren. In Vlaanderen daarentegen zal het Frans steeds tot de basisvorming behoren. Dit is toch een opmerkelijk accentverschil.

Het geven van (al dan niet versterkt) tweede-taal-onderwijs is één zaak, de kwaliteit ervan is een andere. Dit laatste is in België steeds een zeer gevoelig punt geweest. Dat de meeste Franstaligen vroeger geen of slecht Nederlands spraken werd vaak aan de slechte kwaliteit van het vak

¹⁰⁰ Met uitzondering van het eerste leerjaar B, waar het Frans niet tot de basisvorming behoort.

Nederlands op school geweten. Daar is ongetwijfeld iets van aan.¹⁰¹ Dat de Franstaligen in hun scholen nooit zoveel aandacht aan de studie van het Nederlands geschonken hebben, als omgekeerd de Vlamingen aan het Frans is eerst en vooral omdat ze tot in de jaren 1960 geen Nederlands hoefden te kennen. Het Zwitserse voorbeeld leert ons dat er bovendien waarschijnlijk een andere factor in het spel is (geweest): een attitude-factor. Door de lage status van het Nederlands, die het gevolg was van de zwakkere positie als cultuurtaal en van de zwakke economische positie van de Vlamingen, was deze taal niet attractief. Het is juist omdat er een wijziging is opgetreden in beide posities, dat de status van de het Nederlands spectaculair is toegenomen.¹⁰² Daardoor is ook de attitude ten aanzien van het Nederlands veranderd. Het resultaat is al enkele jaren duidelijk merkbaar: steeds meer Franstaligen leren Nederlands.¹⁰³ Indien deze redenering klopt, dan mogen we echter een achteruitgang vrezen wat betreft de kennis van het Frans bij de Vlamingen. En inderdaad, een aantal studies wijzen jammer genoeg in die richting.¹⁰⁴

Conclusie

In dit deeltje zagen we dat de politisering van de taalbreuklijn in de drie landen op een ander tijdstip en op een verschillende manier is verlopen. Dit heeft gevolgen (gehad) voor de manier waarop de talen van de verschillende taalgemeenschappen in het onderwijs aanwezig zijn (waren). In de geest van het negentiende-eeuwse denken werd in België en Canada het principe gehuldigd van één volk, één taal. Bijgevolg werden er pogingen ondernomen om de bevolking via het onderwijs in de hogestatus-taal te socialiseren. In Zwitserland daarentegen ging men expliciet uit van de meertaligheid van het volk, al werd het principe van de eentaligheid, ook op onderwijsvlak, zoveel mogelijk op kantonnaal of gemeentelijk vlak doorgevoerd.

Het is pas in de voorbije decennia dat er wijzigingen optreden in de heersende mentaliteit en praktijk. België en Canada evolueerden naar een effectieve erkenning van de twee talen, al is de concrete invulling hiervan verschillend. Inzake onderwijs opteert men in België voor een maximale eentaligheid, maar met 'faciliteiten' voor anderstaligen in taalheterogene gebieden en met veel aandacht voor het studeren van de andere talen zowel in de taalhomogene als -heterogene gebieden. Het

¹⁰¹ *De Standaard*, 11 augustus 1993, p. 17.

¹⁰² R. Willemyns, 'Over de efficiëntie van taalwetgeving: bedenkingen bij recente gegevens i.v.m. de situatie in Québec' *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (2-3/1991), p. 277.

¹⁰³ *De Standaard*, 11 augustus 1993, p. 17.

¹⁰⁴ Willemyns, 'Linguistic legislation and prestige shift', p. 8.

betreft telkens 'klassiek' taalonderwijs, al is dat in de taalheterogene gemeenten wel versterkt.

De Canadese situatie is veel hybrider. 'Gevestigde' taalminderheden hebben in heterogene gebieden, onder bepaalde voorwaarden, recht op onderwijs in de eigen taal. In de praktijk treffen we dergelijke onderwijsvoorzieningen echter vooral aan in de '*Bilingual Belt*' en de steden. Deze bepalingen inzake onderwijsvoorzieningen voor taalminderheden botsen echter met het streven van de Québécois naar een maximale toepassing van het 'streektaal is onderwijstaal'-principe, zoals dat in België gehuldigd wordt. Nochtans wordt het onderwijs voor de Engelstalige minderheid er niet afgeschaft en heeft deze situatie er zelfs geleid tot de ontwikkeling van tweetalig onderwijs ('*French immersion programs*') door en voor de Engelstaligen. In de gebieden buiten de '*Bilingual Belt*', uitgezonderd in de steden, is er veel minder aandacht voor zowel traditioneel taalonderwijs (voor de meerderheid) evenals voor onderwijs in de taal van de 'gevestigde' taalminderheid.

In Zwitserland, waar in de taalheterogene gebieden steeds onderwijsvoorzieningen voor anderstaligen hebben bestaan, zijn in het grensgebied tussen het Frans- en het Duitstalige landsgedeelte recent initiatieven inzake tweetalig onderwijs ontstaan. In de taalhomogene gebieden houdt men bij het onderwijzen van een andere landstaal, al komt het Italiaans er nauwelijks aan bod, om nog te zwijgen over het Rhaeto-Romaans. Het Engels komt meer en meer op de voorgrond.

Nieuwe taalminderheden en onderwijs

Met dit thema zitten we midden in het actuele debat rond de 'multiculturele samenleving'¹⁰⁵. De term 'pluraal' die op de Belgische, Canadese of Zwitserland werd geplakt, had enkel betrekking op de gevestigde gemeenschappen/minderheden. Van een 'multiculturele' samenleving is men pas beginnen spreken nadat grote groepen nieuwe minderheden de rangen van de gevestigde gemeenschappen kwamen vervolgen. Of, nog beter: van 'multiculturaliteit' was pas sprake vanaf het moment dat: (1) dit fenomeen als een 'probleem' werd beschouwd en (2) men van overheidswege in de drie landen erkende dat deze nieuwe minderheden een plaats moesten krijgen in de samenleving. Maar, we kunnen ons niet van de indruk ontdoen dat er een negatieve ondertoon blijft hangen; Blommaert en Verschueren toonden aan dat, althans in België, het uitgangspunt bij voor- en tegenstanders van een multiculturele samenleving hetzelfde is: verscheidenheid is in se problematisch.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Zie in dit verband voor België: G. Tastenhoye (1993), *Naar de multiculturele samenleving?* (Leuven, 1993).

¹⁰⁶ J. Blommaert en J. Verschueren, *Het Belgisch migrantendebat: de pragmatiek*

De politisering van de multiculturaliteit

We zegden het reeds: niets vormt uit zichzelf een probleem. De aanwezigheid van nieuwe minderheden is in de landen een probleem geworden omdat men het als dusdanig gedefinieerd heeft.

Canada is zeer illustratief in dit verband: vanaf het midden van de negentiende eeuw reeds immigrerden er enorme bevolkingsgroepen uit alle delen van de wereld, maar de politisering hiervan kwam pas tijdens het vorige decennium. In overeenkomst met wat het bestuur aanvankelijk met de Franstalige/katholieke landgenoten beoogden (ondanks de 'papieren' verzekering van erkenning van hun taal en cultuur), was het van mening dat al die nieuwkomers in de dominante anglofone cultuur geassimileerd moesten worden. Het ging met andere woorden om een 'totale overgave', zonder enige inbreng van de eigen taal of cultuur. Naarmate de jaren vorderden, en het aandeel 'immigranten' in de Canadese samenleving alsmaar groter werd, ontwikkelde er zich een nieuw concept (naar het Amerikaanse voorbeeld), dat van de '*melting pot*', dat in feite een variante was op de assimilatie-idee. Men ging er van uit dat niet alles in de cultuur van al die nieuwkomers per definitie slecht was of onverenigbaar met die van de gevestigde gemeenschappen. Bijgevolg dacht men op termijn een soort nieuwe, homogene Canadese identiteit te kunnen creëren, die bestond uit een vermenging van al die verschillende elementen.¹⁰⁷

Maar, in essentie ging het nog steeds om een verwerping van de idee van een heterogene samenleving. Het onderwijs werd beschouwd als het belangrijkste middel ter 'canadisering': '*Canadization was not a hidden curriculum but permeated every facet of the school's programme.*'¹⁰⁸

In het begin van de jaren 1970 kondigde de regering een nieuw beleid aan: 'multiculturalism within a bilingual framework'.¹⁰⁹ De officiële tweetaligheid van Canada werd hiermee erkend, maar niet de biculturaliteit.¹¹⁰ Dit laatste zou immers iedereen uitsluiten die niet van Franse of Britse afkomst was. Met de erkenning van de 'multiculturele samenleving' ging het debat echter pas goed van start, ruim een eeuw nadat de eerste immigrantenstromen op gang gekomen waren.

Zwitserland en België zijn veel langer exclusief plurale samenlevingen gebleven: de eerste grote migratiestromen dateren er van na de Tweede Wereldoorlog. Aanvankelijk werd de aanwezigheid van deze mensen in

van de abnormalisering (Antwerpen, 1992).

¹⁰⁷ Mallea, *Schooling in a plural Canada*, pp. 63-64.

¹⁰⁸ J. Cummins, 'Linguistic minorities and multicultural policy in Canada' in J. Edwards, ed. *Linguistic minorities, policies and pluralism* (London, 1984), p. 82.

¹⁰⁹ Zie in dit verband G. Steiner-Khamsi, 'Die Kanadische Multikulturalismus-Politik: Multikulturalismus von Staatswegen', *Lernen in Deutschland. Zeitschrift für interkulturelle Erziehung*, 11 (1991), pp. 58-66.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 85; Mallea, *Schooling in a plural Canada*, p. 73.

essentie niet als een probleem voor de 'gevestigde' samenleving beschouwd, omdat men ervan uitging dat die immigranten vroeg of laat toch naar hun land van herkomst zouden (moeten) terugkeren. Dit wil niet zeggen dat de overheid volledig afwezig bleef. In de tweede helft van de jaren 1970 werd bijvoorbeeld in België, onder impuls van de Europese Gemeenschap, reeds het zogenaamd 'onderwijs in eigen taal en cultuur' opgezet. Dit onderwijs was echter uitdrukkelijk bedoeld om de migrantenkinderen 'de kans te geven bij een eventuele terugkeer terug aan te knopen bij het onderwijs in het moederland.'¹¹¹ In Zwitserland redeneerde men op dezelfde manier: organisatorische maatregelen op onderwijsvlak ten behoeve van migrantenkinderen waren toegestaan op voorwaarde dat ze de '*Entwurzelung*' (letterlijk: 'ontworteling') ten aanzien van het land van herkomst niet bevorderden.¹¹² Zogenaamde '*Kurse in heimatlicher Sprache und Kultur*' (georganiseerd door de ambassades van de betrokken landen) hadden dus eveneens een '*Rückkehrvorbereitung*'¹¹³ tot doel. Het is pas sedert het begin/midden van de jaren 1980 dat men (althans van overheidswege) van dit idee is afgestapt. Vanaf dat ogenblik werd de aanwezigheid van migranten op zich pas echt een 'probleem', waar de politieke wereld zich mee ging bemoeien.

Taal, taalminderheden en onderwijs

Met het aanvaarden van een blijvende aanwezigheid van mensen met een andere afkomst, voor zover dezen dit zelf wilden, was het 'probleem' dus niet opgelost, integendeel. Net als in Canada, begonnen de discussies toen pas. We zien dat in de drie landen van overheidswege langzaam een (onderwijs)beleid ontwikkeld wordt dat erop gericht is de migranten in de samenleving te 'integreren'¹¹⁴.

¹¹¹ L. Van den Bossche, 'Een multi-culturele samenleving noodzaakt intercultureel onderwijs' (toespraak van de Vlaamse Minister van Onderwijs en Ambtenarenzaken, Antwerpen, 23 februari 1993).

¹¹² G. Steiner-Khamsi, 'Zur Geschichte der interkulturellen Pädagogik in der Schweiz und in Europa' (z.p., 1990), pp. 12-13. (samenvatting van het artikel in P. Dasen (e.a.), Hrsg. *Etre Migrant II*).

¹¹³ *Ibidem*, p. 13.

¹¹⁴ Steiner-Khamsi stelt dat aan de concepten 'assimilatie' en 'integratie' in de (pedagogische) literatuur vaak een foutieve betekenis gegeven wordt ('integratie' als een afgezwakte vorm van 'assimilatie'; zie bijvoorbeeld Ch. Szaday, *Schooling in multicultural Switzerland* (Luzern, 1992) (discussion paper ZBS), pp. 16-18). In tegenstelling hiermee, stelt Steiner-Khamsi, onderscheiden beide concepten zich van elkaar doordat ze betrekking hebben op verschillende maatschappelijke domeinen: 'assimilatie' slaat op het deel worden van de samenleving in cultureel en talig opzicht (waarbij langs de kant van diegene zich assimileert, verwacht wordt dat hij zich de taal en de cultuur van de nieuwe samenleving eigen maakt). 'Integratie' zou daarentegen slaan op het

Alhoewel dit integratieconcept een duidelijke kentering is ten opzichte van vroeger, stellen de meeste auteurs vast dat in de drie landen zowel op het niveau van de beleidsdoelstellingen als op dat van de uitvoering nog heel wat conceptuele en andere onduidelijkheden bestaan. Bekijken we de definitie van het Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenbeleid, dan zien we dat het begrip 'integratie' uitgaat van het concept 'inpassing' dat zelf op drie criteria steunt. Een belangrijk criterium — omdat het afwijkt van de vroegere uitgangspunten — is het uitgangspunt van het 'ondubbelzinnig respect voor de culturele diversiteit-als-wederzijdse-verrijking'¹¹⁵: 'Wat via dit inpassingsconcept nagestreefd wordt, is een evenwichtige maatschappelijke setting waarbij ruimte gecreëerd wordt tegelijk voor een rijke diversiteit en voor voldoende onderlinge solidariteit, waarbij de diversiteit de betrokkenen uit de minderheden niet in een situatie van sociale marginalisering brengt of houdt en een reële verrijking betekent zowel voor de betrokkenen zelf, als voor de andere mensen die met hen omgaan als voor de samenleving in haar geheel.'¹¹⁶ Onderwijs wordt binnen dit 'inpassingsbeleid' als één van de 'hefbomen'¹¹⁷ beschouwd en taalonderwijs vormt hiervan een essentieel onderdeel.¹¹⁸ Echter, de manier waarop volgens respectievelijke overheden deze inpassing zou moeten gebeuren, en de rol van het onderwijs hierbinnen, verschilt van land tot land. We kunnen stellen dat in België, Canada en Zwitserland het taalonderwijs ten behoeve van nieuwe minderheden zowel een middel is, als — in mindere of meerdere mate — een doel op zichzelf. We dienen op te merken dat beide aspecten weliswaar van elkaar te onderscheiden, maar niet steeds te scheiden zijn.

Taalonderwijs als middel

Uit bovenstaande definitie blijkt dat de problematiek van de nieuwe minderheden niet gereduceerd kan worden tot een 'taalproblematiek', maar feit is dat 'de aard van de taalkennis een belangrijke rol speelt en

deel worden van de samenleving op economisch, politiek en onderwijsvlak, waarbij diegene die zich integreert, de mogelijkheid krijgt om hoger op de maatschappelijke ladder te klimmen. (Steiner-Khamsi, *Zur Geschichte der interkulturellen Pädagogik in der Schweiz und Europa*, voetnoot 2, p. 17).

Dit onderscheid is zeker nuttig in analytisch en juist in historisch opzicht (Het begrip 'assimilatie' gaat terug op de negentiende eeuw; 'integratie' is een nieuw concept en heeft een bredere inhoud.) Maar, in de hedendaagse realiteit (in beleidsdocumenten bijvoorbeeld), worden de begrippen niet (steeds, volledig) in deze betekenis gehanteerd: de inhoudelijke grenzen van beide concepten zijn niet (steeds) duidelijk afgebakend.

¹¹⁵ Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenbeleid, *Tekenen voor Gelijkwaardigheid* (eindrapport) (Brussel, 1993), p. 51.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 53.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 97.

¹¹⁸ Arbeitsgruppe des Eidg. Departementes des Innern, pp. 388-94.

vaak de oorzaak is van misverstanden bij leerkrachten. Het is immers door middel van talige interactie dat kinderen hun wereld opbouwen en contact met de leerkracht onderhouden. Als dit mechanisme niet soepel verloopt, of als er rond de taalkennis van het kind misverstanden ontstaan dan leidt dit tot moeilijkheden.¹¹⁹

Die moeilijkheden zouden zich aldus kunnen concretiseren in een onderwijsachterstand. Taalonderwijs zou in dit opzicht zowel curatief als preventief moeten werken: bestaande onderwijsachterstanden wegwerken en vermijden dat er zich nieuwe zouden voordoen.¹²⁰ Het gegeven dat de autochtone leerkrachten geen opleiding gehad hebben om de (eigen) onderwijstaal als tweede taal te onderwijzen, het anderstalige kind deze taal in een gewone klassituatie niet optimaal kan leren, en tenslotte de thuissituatie van die aard is dat vanuit deze geen steun kan verwacht worden ter aanvulling van de schoolsituatie¹²¹, verklaart waarom (bepaalde) overheden van België, Canada en Zwitserland een speciale vorm van taalonderwijs noodzakelijk achten.

De initiatieven die in België en Zwitserland ontwikkeld zijn, vertonen veel gelijkenissen. In beide gevallen is het onderwijzen van het anderstalige kind tijdelijk en bedoeld om zijn aanpassing in de nieuwe omgeving (integratie) te vergemakkelijken door aldus te voorkomen dat er een onderwijsachterstand zou optreden. Met dit opzet bestaan er in de meeste Zwitserse kantons zogenaamde '*classes d'accueil*'¹²² of '*Auffangklassen*'¹²³. De concrete organisatie van deze speciale klassen verschilt van kanton tot kanton. In de meeste maakt het onderwijs in de taal van het kind deel uit van het gewone schoolprogramma waarbij het gedurende een aantal uren/dagen per week individueel of in kleine groepen intensief taalonderwijs krijgt (evenals een aantal andere vakken). Dit onderwijs wordt

¹¹⁹ P. Van de Craen, J. Bonlima en V. Hnyghe, 'Anderstalige migranten in het onderwijs: een overzicht en aanzet tot onderwijsverandering', in E. Deslé, R. Lesthaeghe en E. Witte, eds. *Denken over migranten in Europa* (Brussel, 1993), p. 128.

¹²⁰ Van den Bossche, 'Een multi-culturele samenleving noodzaakt intercultureel onderwijs'.

¹²¹ Van de Craen (e.a.) 'Anderstalige migranten in het onderwijs', p. 125.

¹²² S. Forster, *Les enfants de l'immigration à l'école* (Neuchâtel, 1993) (IRDP: Ouvertures; 93.403); M. Nicolet, *L'accueil des enfants non francophones dans le canton de Vaud: quelques opinions d'enseignants de classe d'accueil et de cours intensifs de Français* (Lausanne, 1992) (CVRP: dossier 92.104); M.-C. Wenker, *Scolarisation des enfants migrants: mesures d'accueil et d'intégration dans l'enseignement primaire fribourgeois* (Neuchâtel, 1991) (IRDP: Regards; 92.309); E. Imhof, *La scolarisation des enfants de travailleurs migrants en Suisse: recueil des dispositions, recommandations, mesures, informations cantonales* (Le Grand-Saconnex, 1988) (CESDOC — dossier 88.09).

¹²³ M. Rey-von Allmen, 'Von der Auffangklasse zur interkulturellen Erziehung', in A. Gretler' (e.a.) *Fremde Heimat: soziokulturelle und sprachliche Probleme von Fremdarbeiterkindern* (Cousset, 1987), pp. 71-291.

meestal verstrekt door leerkrachten die hiervoor speciaal zijn opgeleid (komen soms uit het land van herkomst) en is van beperkte duur: van zodra het kind de taal voldoende machtig is, wordt het kind integraal in zijn 'gewone' klas opgenomen.¹²⁴ Voor de leerkrachten worden speciale 'cours de formation et de perfectionnement' georganiseerd, al dan niet op verplichte basis.¹²⁵

Deze '*classes d'accueil*' kunnen qua filosofie vergeleken worden met bepaalde lessen in de Nederlandstalige 'OVB-scholen' (OVB = 'onderwijsvoor-rangsbeleid') of Franstalige scholen met ZEP's (*zone d'éducation prioritaire*) in ons eigen land. Aan deze scholen met anderstalige kinderen worden extra lestijden toegekend die op een dergelijke manier moeten ingevuld worden dat ze onderwijsachterstanden bij migranten moeten voorkomen/wegwerken, m.a.w. het schoolse slagen moeten bevorderen. Eén van deze initiatieven is het onderwijzen van het Nederlands/Frans als tweede taal bij de anderstalige kinderen in deze scholen. Daartoe worden de leerkrachten die dit Nederlands/Frans als tweede taal moeten onderwijzen, speciaal gevormd. Het aantal scholen dat in deze projecten betrokken is, is echter klein; het geheel bevindt zich nog steeds in een experimenteel stadium.¹²⁶ In de overgrote meerderheid van de scholen wordt aan migrantenkinderen 'gewoon' onderwijs gegeven, wat betekent dat van hen verwacht wordt dat het leren van het Nederlands/Frans zonder bijkomende inspanning vanwege de school dient te gebeuren.

In Canada wordt het overgrote deel van de allochtone kinderen eveneens op eenzelfde manier 'ondergedompeld' in de taal van de meerderheid ('*submersion*').¹²⁷ Men stelt echter vast dat, net als in België en Zwitserland, het schoolse falen bij anderstalige kinderen verhoudingsgewijs groter is.¹²⁸ Vandaar dat er hier en daar initiatieven ontwikkeld zijn die aandacht schenken aan de '*heritage languages*' op school. Daar waar dit gebeurt, overstijgt dit onderwijs echter meestal het instrumentele: het onderwijzen van de taal wordt er bovendien een doel op zich.

Taalonderwijs ook als doel

De roep van anderstaligen om een erkenning van de eigen taal/talen in het onderwijs is in Canada ongetwijfeld het grootst. Dit is binnen het huidige kader (wetgeving) niet evident: vanaf 1971 is Canada officieel weliswaar '*multicultural*', maar niet '*multilingual*'! Volgens het '*Charter of Rights of Freedoms*' (1982) hebben enkel Frans- en Engelstalige minderheden, onder bepaalde voorwaarden, recht op onderwijs in de eigen taal. Dit neemt niet weg dat, onder druk van de niet-Engels- of niet-Frans-

¹²⁴ Forster, *Les enfants de l'immigration à l'école*, pp. 25-31.

¹²⁵ *Ibidem*, pp. 41-42.

¹²⁶ Koninklijk Commissariaat voor het migrantenbeleid, pp. 97-105.

¹²⁷ Halpern, '*Second language teaching programs*', p. 22.

¹²⁸ Genesee, '*French immersion programs*', pp. 49-50.

taligen in bepaalde scholen inmiddels plaats is geruimd voor deze talen, als vak en/of als onderwijstaal.¹²⁹ In Canada is de bezorgdheid om het overleven van de eigen taal, meer dan in België en Zwitserland, verweven met de bezorgdheid om het overleven van de eigen cultuur. In die zin is het onderwijzen van/in de eigen taal een middel om die cultuur bij de jongeren levendig te houden. De vorm waaronder het onderwijzen van de *'heritage languages'* gebeurt, is verschillend van provincie tot provincie. Zo kan het onderwijs buiten of binnen de gewone lesuren plaatsvinden en het aantal uren varieert.¹³⁰

Alhoewel momenteel in bijna alle provincies onderwijsvoorzieningen voor allochtonen toegelaten zijn, was aanvankelijk niet iedereen even blij met de federale koers inzake een *'multicultural'* Canada. De sterkste oppositie kwam van de Franstaligen in Québec. Zij vreesden dat dit de bescherming van het Frans in Québec verder zou uithollen.¹³¹ In die zin is het dan ook niet verwonderlijk dat zij naderhand gepoogd hebben, om met de restrictie op de toegang tot Engelstalig onderwijs (cf. supra), de migranten te verplichten hun kinderen naar het Franstalig onderwijs te sturen en daarmee te beletten dat zij (zoals traditoneel gebeurde) *'verengelsten'*. In instrumenteel opzicht is het onderwijs in de allochtone talen in Canada qua doelstelling vergelijkbaar met het zonet besproken onderwijs van de autochtone talen aan migrantenkinderen in België en Zwitserland: het schoolse slagen bevorderen. Maar, ten eerste verschilt de organisatorische uitwerking van het onderwijs (onderwijs in de taal van de meerderheid, i.p.v. het onderwijzen van de eigen minderheidstaal) en bovendien komt er een extra dimensie bij: *'to promote the continued vitality of ethnic cultures and to enrich children's educational experience.'*¹³² Met andere woorden, naast het instrumentele aspect, zijn dergelijke (*'heritage language'*, *'enrichment'*, *'bilingual'*, zelfs *'trilingual'*) *'programs'*, een doel op zich: het behouden en leren appreciëren van de eigen cultuur, die aldus als een verrijking kan ervaren worden, niet als een handicap.¹³³

Het *'bicultureel'* onderwijs in de Nederlandstalige scholen in België vertoont veel gelijkenissen met de zonet vernoemde Canadese onderwijsvormen (voor zover deze laatste deel uitmaken van het dagelijks lessenrooster). De gelijkenissen betreffen zowel de basisfilosofie als de concrete, organisatorische uitwerking. Het bicultureel onderwijs in Brussel, georganiseerd door de Foyer¹³⁴ beoogt structureel iets te veranderen aan

¹²⁹ Mallea, *Schooling in a plural Canada*, pp. 98-107.

¹³⁰ Cummins, 'Linguistic minorities and multicultural poling in Canada', pp. 88-89.

¹³¹ Mallea, *Schooling in a plural Canada*, p. 73.

¹³² Cummins, 'Linguistic minorities and multicultural poling in Canada', p. 88.

¹³³ *Ibidem*, p. 89.

¹³⁴ De Foyer is een onthaalcentrum in Brussel dat zich bezighoudt met sociaal-pedagogische opvang van migranten. De onderwijsprojecten vormen slechts één van hun bekommernissen. De informatie in verband met de onderwijsprojecten van de Foyer werd hoofdzakelijk verkregen uit een interview met Hilde

schoolsituatie van de anderstalige kinderen door in bestaande Nederlandstalige lagere scholen een bicultureel onderwijsmodel in te voeren. Deze scholen krijgen daarvoor extra lestijden die aangewend worden om, in samenwerking met de Foyer, bepaalde initiatieven te ontwikkelen, zowel binnen als buiten de school (ouders, buurt). Het aantal lesuren varieert van vier tot zeven uren per week, naargelang het project (taal) en naargelang het leerjaar. Tijdens deze lesuren worden de projectkinderen apart genomen. Momenteel lopen er in Brussel negen projecten.

In tegenstelling tot de OVB-scholen, is in de scholen met bicultureel onderwijs het (inmiddels geëvolueerde) 'onderwijs in eigen taal en cultuur' (OETC) een essentieel onderdeel (d.w.z. niet facultatief). Het OETC heeft zowel een ondersteunende als een autonome functie. De eerste functie is instrumenteel van aard: de eigen taal wordt ingeschakeld in het lesprogramma om het leren van het Nederlands (als tweede taal) te vergemakkelijken. De autonome functie is een doel op zich: het leren van de eigen taal en cultuur omdat ze op zichzelf waardevol is. Hiermee verbonden is een positieve persoonlijkheidsvorming: 'De ruimte die ze kregen voor het bewust omgaan met de eigen cultuur, doet later (in de puberteit) minder energie verloren gaan in het zoeken naar een eigen identiteit met mogelijke negatieve mechanismen zoals verzet, verwerping, negatieve en schadelijke identificatieprocessen binnen eenzelfde leeftijdsgroep'.¹³⁵

Aldus kunnen we twee 'modellen' onderscheiden: het ondersteunende en bicultureel autonome¹³⁶. Het bicultureel autonome model treffen we enkel in Brussel aan; ondersteunende projecten vinden we in Antwerpen. In deze laatste wordt het OETC dus meer in functie van het leren van het Nederlands gezien en is het minder een doel op zich. Maar, het blijft gaan om het onderwijzen in de taal en over de cultuur van het anderstalige kind.

De initiatieven in Canada en België inzake het onderwijzen in de eigen taal steunen op een wetenschappelijke basis, met name op de taaltheorie van Cummins. Wanneer men aan een kind een (nieuwe) taal wil leren, dan moet het reeds beschikken over een bepaalde basis. Indien migrantenkinderen naar het 'gewone' onderwijs gaan, dan is de thuistaal verschillend van de nieuwe, schooltaal. Dit leidt tot problemen. Vandaar, zegt Cummins, dient men de reeds verworven thuistaal van het kind te benutten om de nieuwe taal aan te leren. Alleen dit kan op termijn tot een goede tweetaligheid leiden. Vandaar zijn voorstel om kinderen van minderheidsgroepen tijdens de eerste schooljaren voornamelijk in hun eigen

De Smedt van de Foyer op 13 september 1993.

¹³⁵ H. De Smedt, *Het Vlaams-Marokkaans bicultureel project in de 4 Winden-basissschool* (z.p., z.j.), p. 2 (onuitgegeven document).

¹³⁶ Leman noemt het 'autonome' model kortweg het 'biculturele'; J. Leman, 'Hoe de scholenslag winnen: beleidsperspectieven inzake onderwijs aan allochtonen in de Vlaamse Gemeenschap', *Tijdschrift voor Onderwijsrecht & Onderwijsbeleid*, (3/1993), pp. 155.

taal te onderwijzen (in tegenstelling tot 'immersion') opdat zij later beter zouden kunnen functioneren in de taal van de autochtone bevolking.¹³⁷ In Zwitserland heeft men blijkbaar inmiddels ook Cummins' taaltheorie ontdekt, maar werden er tot nu toe nog geen initiatieven in die zin ontwikkeld ten behoeve van migrantenkinderen in het bestaande schoolprogramma.¹³⁸ Anderzijds wijzen een aantal referenties toch op het bestaan van pilootprojecten in het kleuteronderwijs.¹³⁹ Bovendien worden in heel Zwitserland (inmiddels geëvolueerde) 'Kurse in heimatlicher Sprache und Kultur' (HSK)¹⁴⁰ georganiseerd, die vergelijkbaar zijn met de Canadese 'heritage language programs'. In tegenstelling tot het Canadese equivalent worden de HSK-cursussen echter meestal buiten de schooluren gehouden, al lopen er wel projecten die een samenwerking inhouden tussen deze HSK-cursussen (die hoofdzakelijk georganiseerd worden door de ambassades van de betrokken landen) en de scholen¹⁴¹ en is er tevens een enkele school waar de HSK-cursussen een integraal en verplicht deel uitmaken van het lesprogramma van alle kinderen.¹⁴² Van overheidswege in de drie door ons beschouwde landen stellen we in de laatste jaren een mentaliteitswijziging vast. Er wordt blijkbaar vanuit gegaan dat 'bi- of multicultureel' onderwijs niet alleen een zaak is van de allochtone schoolbevolking. Ook de autochtone kinderen (zouden) al dan niet op vrijwillige basis betrokken moeten worden bij de zojuist besproken projecten. In dit opzicht is men beginnen spreken van 'intercultureel onderwijs'¹⁴³. Dat behelst echter meer dan louter taalonderwijs. Voor zover het hier hoofdzakelijk bij beleidsintenties¹⁴⁴ blijft, is het aantal niet-migranten in deze projecten bovendien een grote minderheid. Van

¹³⁷ J. Cummins, 'Bilingualism and cognitive functioning', in S. Shapson en V. D'Oyley (1984), pp. 55-67; geciteerd door Hilde De Smedt (Foyer), in het interview op 13 september 1993.

¹³⁸ Forster, *Les enfants de l'immigration à l'école*, p. 58.

¹³⁹ C. Alleman-Ghionda, *Pilotprojekt 'Bilingual-bikulturelle und multikulturelle Kindergarten'* (Basel, 1989).

¹⁴⁰ Zie A. Serra, *Kurse in heimatlicher Sprache und Kultur (HSK)* (Zürich, 1991); C. Alleman-Ghionda, *Ausländische Kinder, Jugendliche und Erwachsene im Schweizerischen Bildungswesen* (Basel, 1988) (Forschungspolitische Früherkennung B/26), pp. 22-23.

¹⁴¹ X., *Interkulturelles Schulprojekt in der Stadt Zürich / Schulkreis Zurich-Limmattal: Zusammenarbeit zwischen Schweizer Regelklassen und Kursen in heimatlicher Sprache und Kultur*.

¹⁴² M. Truniger, *Kurse in heimatlicher Sprache und Kultur: integriert, kooperativ, obligatorisch. Bericht über das erste Versuchsjahr* (Zürich, 1991).

¹⁴³ C. Alleman-Ghionda, INTER 93: Interkulturelle Erziehung und mehrsprachige Bildung, *Schweizer Schule* (7-8/1993), pp. 28-31; Arbeitsgruppe des Eidg. Departementes des Innern, p. 388.

¹⁴⁴ Dienst voor Onderwijsontwikkeling, pp. 36-37; Arbeitsgruppe des Eidg. Departementes des Innern, pp. 58-59, 395-96; Steiner-Khamsi, 'Zur Geschichte der interkulturellen Pädagogik', p. 15.

een echte 'co-educatie' op grote schaal is (vooralsnog) geen sprake. Onderzoek wijst uit dat de resultaten in geval van van het onderwijzen in de eigen taal en cultuur erg positief te noemen zijn. Zowel voor Canadese 'programs' binnen het schoolprogramma als voor de Belgische projecten van de Foyer blijkt dat de kinderen veel beter de niet-eigen taal beheersen, even goed presteren voor de andere vakken en minder schoolmoe zijn.¹⁴⁵

Conclusie

We zagen in dit deel dat in de drie landen momenteel initiatieven bestaan op het vlak van taalonderwijs voor anderstalige 'nieuwe' minderheden. Inzake onderwijs van de meerderheidstaal als middel om de integratie te bevorderen bestaan de meeste initiatieven. Deze vorm van onderwijs houdt echter geen rekening met de taal van de anderstalige. Echt tweetalig of bicultureel onderwijs zoals ontwikkeld in Canada en België daarentegen doet dat wel. Meer nog, de rollen worden in dat geval omgekeerd: de eigen, minderheidstaal wordt aangewend als middel om de taal van de autochtone bevolking beter aan te leren. Bovendien vormt dit taalonderwijs een doel op zich: het behoud en het leren waarderen van de eigen taal en cultuur.

Algemeen besluit

België, Canada en Zwitserland zijn ondanks hun (relatief) kleine bevolkingsgrootte, complexe samenlevingen. Deze complexiteit wordt onder meer veroorzaakt door het gegeven dat de verhoudingen tussen de verschillende taalgemeenschappen er als 'problematisch' worden ervaren. Een combinatie van factoren zorgt ervoor dat bepaalde taalgemeenschappen zich als een minderheid beschouwen of door de andere(n) als dusdanig beschouwd worden. Aangezien deze factorenconstellatie voor iedere taalgemeenschap verschillend is, kunnen er binnen één en hetzelfde land verschillende 'minderheden' wonen. Het heeft geen belang of deze opvatting al dan niet strookt met de 'realiteit'; feit is dat taalgemeenschappen zich om verschillende redenen geminoriseerd kunnen voelen, bevreesd zijn om 'gedomineerd' te worden en overeenkomstig deze visie handelen. Dit leidt tot spanningen.

Gebieden waar deze spanningen het duidelijkst naar voor komen, althans wat de 'gevestigde minderheden' betreft, betreft de taalheterogene rand-

¹⁴⁵ Cummins, 'Linguistic minorities and multicultural poling in Canada', pp. 90-97.; M. Byram en J. Leman (1990), *Bicultural and trilingual education: the Foyer model in Brussels* (Clevedon, 1990); interview met Hilde De Smedt (13 september 1993).

en 'raak'gebieden in de drie landen. Eén van de domeinen waar deze spanningen zich kristalliseren, is het onderwijs. De school is immers de plaats bij uitstek waar taal en cultuur doorgegeven worden.

We stellen in de drie door ons beschouwde landen momenteel vast dat in alle en vooral in de grensgebieden onderwijsvoorzieningen voor 'taalminderheden' aanwezig zijn, ongeacht het taalbeleid dat er door de overheid gevoerd wordt. België en Zwitserland opteerden voor een maximale toepassing van het 'streektaal is onderwijstaal'-principe, wat niet belette dat er faciliteiten toegekend werden in taalheterogene gemeenten. De federale overheid van Canada verwierp een strikte afbakening van taalgebieden, maar creëerde de mogelijkheid tot het inrichten van onderwijs voor taalminderheden. Zelfs in Québec, waar men streeft naar een zo groot mogelijke ééntaligheid, beschikt de Engelstalige minderheid over een eigen scholenapparaat.

Kortom, in de drie landen stellen we vast dat 'faciliteiten' inzake onderwijs vandaag de dag niets ongewoons zijn. Dat deze (voornamelijk) in Canada en België erg betwist zijn, is juist, maar feit is dat ze er zijn en dat ze er hoogstwaarschijnlijk zullen blijven. De visies van beide taalgemeenschappen in confrontatie sluiten elkaar immers uit; de enige vreedzame oplossing is dan een 'compromis'. Het is opmerkelijk dat men in het land waar het territorialiteitsprincipe het vroegst en het meest strikt is toegepast, Zwitserland, men tevens het meest compromisbereid lijkt: 'gevestigde' taalminderheden in heterogene gebieden hebben er quasi onmiddellijk onderwijsfaciliteiten verkregen en deze worden door omzeggens niemand in vraag gesteld.

Momenteel treedt er, onder invloed van het heterogener worden van de bevolking door externe migraties, een verschuiving op in het debat. Dit debat raakt indirect de kern van de Zwitserse, de Belgische en de Canadese 'identiteit' of hun respectievelijke 'subidentiteiten'. Het aanvaarden van de noodzaak van de integratie van migranten(kinderen) heeft op termijn geleid tot vormen van 'aangepast' taalonderwijs (tweetalig, bicultuureel onderwijs). Ervaringen in de drie landen, hoe beperkt en experimenteel ook, wijzen uit dat hiermee goede resultaten geboekt worden; resultaten die met 'gewoon' of versterkt onderwijs niet bereikt kunnen worden.¹⁴⁶

Het is daarom opmerkelijk dat men in België deze vormen van taalonderwijs wel wenst te ontwikkelen ten aanzien van migrantenkinderen, maar niemand zich afvraagt of we hieruit geen lessen zouden kunnen trekken voor het onderwijs van de 'gevestigde' taalgemeenschappen. In Zwitserland en (vooral) Canada is men wel al zo ver. Men heeft er ingezien dat men in taalheterogene gebieden met talen zonder essentieel statusverschil, kinderen het best een vorm van tweetalig onderwijs meegeeft. Deze, zo leert ons de taaltheorie van Cummins en (een aantal van) de hierop gebaseerde onderwijsexperimenten met 'nieuwe' taalminderheden, zor-

¹⁴⁶ Van de Craen (e.a.) 'Anderstalige migranten in het onderwijs', pp. 140-143.

gen niet alleen voor een betere beheersing van de twee talen, maar zorgen er tevens voor dat zij op een minder stereotype wijze over elkaar gaan denken. Een werkgroep van het Zwitserse Departement van Binnenlandse Zaken suggereert zelfs vormen van tweetalig onderwijs in alle grote stedelijke agglomeraties.¹⁴⁷

Critici zullen opmerken dat in België dergelijke vormen van tweetalig onderwijs reeds bestaan hebben en deze mee bijgedragen hebben tot het in stand houden van de verfransing van Vlaanderen. Inderdaad, maar er bestaat één groot verschil met vroeger: het Nederlands is niet meer de lage-status-taal van weleer. Linguïsten hebben aangetoond dat er ingevolge de gewijzigde economische situatie er een drastische *'language shift'* is opgetreden ten voordele van het Nederlands. Wij geloven dus te mogen aannemen dat het verfransingsgevaar momenteel geweken is. Waarom zouden we dan nog langer bevreesd zijn voor een vorm van tweetalig onderwijs? Bovendien betreft ons voorstel niet alleen de Vlamingen. Ook de Franstaligen zouden hier baat bij hebben. Het is genoegzaam bekend dat reeds veel Franstalige kinderen naar het Nederlandstalig onderwijs gaan. Waarom zouden zij gekant zijn tegen scholen waar een deel van de lessen in het Nederlands gegeven wordt?

Er is één zaak die dit in de weg zou kunnen staan: de negatieve beeldvorming over elkaar. Die is met de jaren weliswaar veranderd, maar er niet op verbeterd. Omdat de ene taalgemeenschap steeds op grond van andere factoren de andere met verwijten om de oren zal slaan, zitten we in een vicieuze cirkel. De enige manier om die te doorbreken is de positieve beeldvorming over elkaar bevorderen. Vormen van tweetalig of intercultureel onderwijs lijken ons, daar waar opportuun, daarbij het middel bij uitstek. Het stellen van de vraag naar deze opportuniteit is in het België van vandaag — helaas — al taboe.

¹⁴⁷ *Arbeitsgruppe des Eidg. Departementes des Innern*, pp. 392-394.

Deel 3

De plaats van Brussel en de Brusselse rand in federaal België

Luc Peiren

Het Front démocratique des Francophones Bruxellois en de problematiek van de begrenzing van het Brussels gewest tijdens de vorming van de regering – Tindemans I in 1974

Inleiding

De onderhandelingen voor de vorming van de regering - Tindemans I, in 1974, neemt in de geschiedenis van het FDF een bijzondere plaats in. In dat jaar was de partij door haar opeenvolgende verkiezingssuccessen niet alleen de grootste Brusselse partij geworden, maar werd zij tevens een bijna onmisbare factor in het staatshervormingsproces dat sedert 1970 in gang was gezet met de Grondwetsherziening van de regering - Eyskens-Cools (17.7.1968-8.11.1971))

Tabel 1: Aantal zetels van de communautaire partijen in de Kamer van Volksvertegenwoordigers tussen 1961 en 1971

Verkiezingsjaar	Volksunie (VU)	FDF	Rassemblel. Wallon (RW)	FDF-RW	Totaal op 212 zetels
1961	5				5
1965	12	3	2 ¹		17
1968	20			12 ²	32
1971	21			24 ²	45

De nood aan een hervorming van de Belgische staat was sedert de

¹ Het RW ontstond pas in 1968. De in 1965 behaalde zetels werden in de wacht gesleept door de Parti Wallon des Travailleurs (PWT) van François Perin en Front Wallon (FW) van Robert Morean die eerst, in 1965, aan de basis lagen van de oprichting van de Parti Wallon (PW) die in maart 1968 werd omgevormd tot RW. Zie daarvoor Le FDF-RW, in *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, deel I, 2 april 1971, nr. 516, p. 4.

² In 1968 en 1971 vormden FDF en RW één lijst.

invoering van de taalwetten van 1963 onvermijdelijk geworden. Door deze taalwetten was er namelijk een permanente druk ontstaan om de unitaire structuur van het land om te vormen tot een federale structuur. Deze problematiek werd sedertdien steeds nijpender gevoeld door het toenemend succes van de taalpolitieke partijen die in alle landsdelen waren ontstaan doorheen de jaren 1960.

Deze evolutie deed ook binnen de bestaande politieke partijen de Vlaams-Waalse tegenstellingen verscherpen, waardoor de nood aan een gewestvorming zich ook hier deed gevoelen.

In de Christelijke Volkspartij (CVP) kwam het reeds in 1968 tot een breuk tussen de beide taalvleugels. In de Belgische Socialistische Partij (BSP) en de Liberale Partij voor Vrijheid en Vooruitgang (PVV) kwam de splitsing pas later, maar ook hier deden de communautaire spanningen reeds in de jaren 1960 meer dan hun werk. Zo hielden de Vlaamse en Waalse federaties van de BSP in 1967 afzonderlijke congressen en scheurden de Vlaamse Socialistische Brusselaars, de 'Rode Leeuwen', zich in 1968 af van de plaatselijke BSP-federatie.³ Een gelijkaardige evolutie deed zich voor bij de Brusselse Liberalen waar in 1969 de 'Blauwe Leeuwen' afscheurden om zich aan te sluiten bij de Vlaamse PVV-federaties. De Franstalige liberalen uit de hoofdstad sloten zich evenwel niet aan bij de Waalse liberalen, maar voeren een onafhankelijke koers.⁴

Deze uitwijding was nodig om aan te tonen hoezeer de toenemende Vlaams-Waalse tegenstellingen in de loop van de jaren 1960 'vroegen' om een gewestvorming. Daarbij zouden vooral de onderhandelingen betreffende Brussel en haar rand voor steeds weerkerende problemen zorgen. De snelle groei van het FDF in de hoofdstad en haar randgemeenten was daar niet vreemd aan: de vaak door Franstaligen beheerste Brusselse federaties van de traditionele partijen namen de FDF-stellingen inzake Brussel en de randgemeenten over. Inzake deze problematiek had het FDF steeds een radicaal programma verdedigd dat zich hoofdzakelijk richtte op een onvoorwaardelijke gewestvorming met drie waarbij Brussel een volwaardig gewest moest worden met een eigen parlement en uitvoerend orgaan (waar geen pariteit kon of mocht heersen) en waarbij Brussel territoriaal niet automatisch beperkt mocht worden tot de 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie. De inwoners van de randgemeenten (of van delen ervan) rond Brussel moesten zich middels een raadpleging vrij kunnen uitspreken of zij al dan niet tot het Brussels gewest wensten te behoren. Tevens moesten de voor de Brusselse Franstaligen negatieve gevolgen van de taalwetgeving van 1963 ongedaan gemaakt worden. Zo eiste men bijvoorbeeld inzake het taalgebruik in de gemeentelijke en gewestelijke administraties in het Brussels de tweetaligheid van de

³ E. Witte & J. Cracybeckx, *Politieke geschiedenis van België* (Antwerpen, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1981), p. 484.

⁴ M. Maes, *De ledenaantallen van de politieke partijen in België* (Leuven, 1988), pp. 14-15.

diensten op in plaats van de tweetaligheid van de personen en keerde men zich inzake het onderwijs tegen het verplichte onderwijs van het Nederlands in het Franstalig lager onderwijs. De Grondwetsherziening van 1970-1971 kwam slechts gedeeltelijk tegemoet aan de FDF-eisen. De 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie zouden nu samen een autonoom derde gewest vormen, met een eigen wetgevend (de Brusselse agglomeratieraad die in 1971 werd verkozen) en een eigen uitvoerend orgaan (waar echter pariteit nagestreefd werd), bevoegd voor economische materies. Voor culturele en personeelsgebonden aangelegenheden, bleven de Vlaamse en Franstalige Brusselaars echter afhankelijk van respectievelijk de Vlaamse en Franse gemeenschap (die elk een eigen cultuurraad kregen). In de schoot van de Brusselse agglomeratieraad kregen de beide taalgemeenschappen wel een eigen cultuurcommissie met elk een even groot budget en in het uitvoerend orgaan van het Brussels gewest kregen de Vlamingen een alarmbel, zoals de Franstaligen er één kregen in het nationaal parlement.⁵

Men ziet onmiddellijk dat de gewestvorming wel een stap in de richting van, maar zeker nog geen toegeven aan de eisen van de Franstalige Brusselaars betekende. Er was wel sprake van een economische gewestvorming met drie, maar Brussel was zeker geen volwaardig gewest geworden en bleef beperkt tot de 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie. Het Brussels gewest had in hun ogen geen opmerkelijke bevoegdheden gekregen en alle gewesten kregen evenmin een eigen fiscaliteit — ze werden integendeel betoelaagd.⁶

Mede daardoor kon het FDF haar machtspositie in het Brusselse blijven uitbouwen met de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 1970, de parlementsverkiezingen van 7 november 1971, en vooral de Brusselse agglomeratieraadsverkiezingen van 21.11.1971. Deze maakten van haar onmiskenbaar Brussels grootste partij. Samen met de *'Parti de la Liberté et du Progrès (PLP) de la région bruxelloise'* vormde ze een kartel, het *Rassemblement Bruxellois (RB)*, dat ook Vlaamssprekende Brusselaars op zijn lijst zette. De RB haalde met 49,2% van de stemmen, 42 van 83 zetels. Elf daarvan werden ingenomen door Vlamingen. Voorts hadden de Vlamingen nog 19 andere verkozenen in de Brusselse agglomeratieraad. Het RB veroverde als gevolg van dit manoeuvre 3 van de 6 aan de Nederlandstaligen toegewezen zetels in het bestuurscollege van de Brusselse agglomeratieraad. Daarnaast had het RB ook 5 van de 6 Franstalige zetels in de wacht gesleept zodat ze de absolute meerderheid had in het bestuurscollege van de agglomeratie. Bovendien hadden de niet op de RB-lijst verkozen Vlamingen niet de vereiste één derde minderheid behaald om

⁵ E. Witte, *Het tweetalige Brussel als exponent van groeiende politieke spanningen* (Brussel, 1985), pp. 14-15.

⁶ E. Witte & A. Meynen, *Het maatschappelijk-politiek leven in België 1945-1980*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem, Fibula-Van Dis-hoek), 15, pp. 255-256.

van de alarmbel gebruik te kunnen maken. Tot slot trad het RB ook toe tot de Nederlandstalige cultuurcommissie.⁷

Op gemeentelijk vlak had het FDF een jaar eerder eveneens een zeer sterke machtspositie uitgebouwd toen ze 4 van de 19 Brusselse burge-meesters-sjerp en in de wacht had gesleept. Dit alles maakt duidelijk hoezeer het FDF aan de vooravond van de verkiezingen van 1974 een sterke positie had veroverd. Een machtspositie die haar bijna tot een onmisbaar element maakte in het staatsvormingsproces. Het is dus niet verwonderlijk dat het FDF in dat jaar opnieuw (een eerste maal gebeurde dit in 1972) gevraagd werd om tot de nieuwe nationale regering toe te treden en er mee te werken aan een nieuwe staatshervorming.

Zoals we zullen kunnen zien, heeft het FDF in deze periode zeer dicht gestaan bij het toetreden tot de regering - Tindemans I, maar is het vooral de problematiek van de begrenzing van Brussel (die nauw samenhangt met de problematiek van de faciliteitengemeenten) geweest die dit onmogelijk gemaakt heeft. Nochtans zou het FDF in 1974 meer hebben kunnen verkrijgen dan men in 1978 aan de onderhandelingsstafel zou kunnen afdwingen.

In deze studie staat de problematiek van de begrenzing van het Brussels gewest centraal. Voor deze studie gebruiken we een verscheidenheid aan materiaal. Vooreerst is er de literatuur over de partij in de vroege jaren 1970⁸ samen met meer algemene partijpolitieke werken⁹ en studies die de bestudeerde periode vanuit politiek-historisch oogpunt benaderen.¹⁰

⁷ T. Luykx, *Politieke Geschiedenis van België* (Amsterdam/Brussel, Elsevier, 1973), pp. 569-572.

⁸ K. Deschouwer, Het profiel van de Brusselse FDF-kiezer (1968-1978), in *Taal en Sociale Integratie*, VI (1982), pp. 141-165; G. Fonteyn, Het verschijnsel FDF, in *Taal en Sociale Integratie*, II (1981), pp. 173-182; R. Van Maldeghem, Enkele elementen van het kiesgedrag in Brussel. Een analyse van het FDFelectoraat, in *Taal en Sociale Integratie*, III (1981), pp. 155-172; La Préparation à la prise du pouvoir. L'élaboration d'un programme global, in *Res Publica*, XV, (1973), 5, pp. 1031-1041; Le phénomène FDF, in *Mai*, nr. 21, 3de jaargang, pp. 1-26; Le FDF-RW, in *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, I, *Op. cit.*, II, nr. 517 (9 april 1971), 21 pp; Het fenomeen FDF, in *De Morgen* (13-15 maart 1979); FDF. La mise à mort, in *Pourquoi Pas?* (13 maart 1985), pp. 6-17; 25 ans de combat linguistique ou la montée, le succès et le déclin du FDF, in *Le Soir* (9 december 1989), p. 2; 20 bougies pour le FDF, in *La Libre Belgique* (11 mei 1984), p. 2 en (12 mei 1984), p. 2 en P. Lefebvre, Le FDF, seize ans d'expérience pluraliste, in *Res Publica*, XXII (1980), pp. 385-399.

⁹ W. Dewachter, M. Verminck, M. Maes, E. Das en I. Vanhoren, Morfologie van de Belgische politieke partijen, in *Res Publica*, XXX (1988), nr. 4, pp. 650-698; X. Mabille, Les partis politiques à Bruxelles, in *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, nrs. 1086-1087 (27 augustus 1985), 67 pp.; M. Maes, De ledenaantallen, 171 pp.

¹⁰ E. Witte & J. Craeybeckx, *Politieke geschiedenis van België*; T. Luykx, *Politieke geschiedenis*; E. Witte & A. Meynen, *Het maatschappelijk politiek*. L. Huyse, *De gewapende vrede. Politiek leven in België tussen 1945 en 1980* (Leuven,

Daarnaast onderzochten we de proces-verbalen van het Comité Directeur (CD) en het Bureau Permanent (BP) van het FDF¹¹ en de voornaamste partijorganen van het FDF in deze periode.¹²

Met dit materiaal zullen we zo gedetailleerd mogelijk de houding van het FDF op de weg naar de vorming van de regering - Tindemans I (1974-1977) pogen te reconstrueren. Daarbij moeten we eerst en vooral kort terugkeren naar de val van de regering - Leburton (1973-1974) en de verkiezingen die hierop volgden. Daarna behandelen we de vorming van de regering - Tindemans I zelf, waarbij we op zoek zullen gaan naar de problemen die er uiteindelijk toe geleid hebben dat het FDF niet wou toetreden tot de regering. Zonder daarbij specifiek in te gaan op de problematiek van de begrenzing van Brussel zal men kunnen zien dat deze er uiteindelijk in hoge mate hebben toe bijgedragen dat het FDF geen regeringsverantwoordelijkheid op zich zou nemen.

Kritak, 1980), 91 pp. en A. Mean, *La Belgique de Papa* (Brussel, Pol.-His., 1989), 223 pp. Om de gebeurtenissen in de door ons bestudeerde periode goed te begrijpen is het goed terug te kunnen vallen op een brede documentatie betreffende taalpolitiek en de taalpolitieke verhoudingen sinds de taalwetten van 1963 zoals we die ondermeer kunnen terugvinden in *Het probleem Brussel sinds Hertoginnedal* (1963). Acta van het Colloquium VUB-CRISP van 20 en 21 oktober 1988, in *Taal en Sociale Integratie* (1989), nrs. 11-13 (Brussel, VUB-PRESS, 1989), 3 delen. Met betrekking tot het probleem Brussel en de verwezenlijkingen van de regering - Tindemans I op het vlak van de staatshervorming onthouden we ondermeer ook nog de CRIPS-nummers: Les projets de statut de Bruxelles, in *Courrier Hebdomadaire du CRIPS*, nrs. 343-344 (9 december 1966); J. Brassine, La régionalisation: La loi du 1er août 1974 et sa mise en œuvre, in *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, deel 1, nr. 665 (20 december 1974), en deel 2, nrs. 667-668 (10 januari 1975); M. Legrand, Les travaux de la commission parlementaire mixte sur la régionalisation, in *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, deel 1, nr. 627 (4 januari 1974) en deel 2, nr. 628 (11 januari 1974); E. Van Hecke, La délimitation de l'agglomération morphologique bruxelloise à partir des secteurs statistiques, in *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, nr. 623 (7 december 1973).

¹¹ Deze stukken zijn afkomstig uit een breder archief dat toebehoorde aan Maurice Malpoix die nog voor hij lid werd van het FDF in de tweede helft van de jaren 1960 en de eerste helft van de jaren 1970, algemeen secretaris was van de Brusselse afdeling van de *Mouvement Populaire Wallon* (MPW). Op nationaal vlak was Maurice Malpoix in ongeveer diezelfde periode lid van het Federaal Bureau en de Algemene Raad van de MPW. Via de Brusselse regionale van de MPW zette hij als vele anderen (cfr. Léon Defosset) de stap naar het FDF in het begin van de jaren 1970. Tussen 1972 en 1974 was hij er lid van het CD en tussen 1973 en 1974 van het BP van het FDF. Van deze organen hield hij de proces-verbalen bij. Deze stukken vormen de ruggegraat van een voor het overige zeer interessant archief dat aan het AMSAB werd geschonken en dat tot nog toe maar voorlopig werd geïnventariseerd.

¹² FDF-Contact, jaargangen 7 en 8 (1973-1974); *4 Millions 4*, jaargang 1 (1974); *Bruxelles Vérité*, jaargangen 4 en 5 (1973-1974).

De houding van het FDF tegenover de val van de regering – Leburton (19.1.1974) en de vervroegde parlementsverkiezingen van 10.3.1974

De driedledige regering (BSP/PSB, PVV/PLP, CVP/PSC) van Edmond Leburton (25.1.1973-19.1.1974) was ontstaan nadat de voorgaande rooms-rode coalitie Eyskens-Cools II (21 januari-22 november 1972) niet bij machte was gebleken een aantal communautaire problemen, die voortvloeiden uit de Grondwetsherziening van 1970-1971 (cfr. de uitvoering van het Grondwetsartikel 107-quater op de gewestvorming en het statuut van de Voer en de bevoegdheden van de Cultuurraden), het hoofd te bieden.¹³ Het uitbreiden van de bestaande coalitie tot de liberalen moest zorgen voor een tweederde meerderheid om die problemen te kunnen oplossen, maar ook de regering - Leburton slaagde hier uiteindelijk niet in. Deze coalitie werd bovendien geplaagd door een aantal schandalen – de RTT-affaire en de IBRAMCO-zaak¹⁴ – die er toe bijdroegen dat de legislatuur beperkt bleef tot één jaar. Daarnaast heeft zeker ook nooit de wil bestaan bij de

¹³ T. Luykx & M. Platel, *Politieke geschiedenis van België*, deel II (Antwerpen, Kluwer, 1985), p. 623.

¹⁴ De IBRAMCO (= Iranian Belgian Refining and Marketing Company)-affaire betekende de definitieve doodssteek voor de regering - Leburton. Deze affaire vond zijn oorsprong in een overeenkomst tussen de Belgische staat en de Iranian Oil Company dat ondermeer de oprichting van een olieraffinaderij in Luik beoogde. De zaak kreeg onder Leburton (de overeenkomst was nog onder de vorige regering afgesloten en toen was voorzien in de oprichting van een raffinaderij in het Vlaamse Ternaaien) een taalpolitieke (verzet van de Vlamingen tegen Luik) en politiek-economische (deze staatsinterventie in de industriële sector met aandeel in de winst werd ter rechterzijde niet aanvaard) dimensie. Bovendien verweten de coalitiepartners aan de socialist (Leburton als eerste-minister en Willy Claes als minister van Economische Zaken) dat zij in deze hele zaak teveel geheim hielden en eigenzinnig optraden. Het waren deze aanhoudende aanvallen die de socialist, onder impuls van Willy Claes, ertoe deed besluiten om op 19 januari 1974 de regering te verlaten. Zie hiervoor ondermeer: T. Luykx & M. Platel, *Politieke geschiedenis*, pp. 640-642; E. Witte & J. Craeybeckx, *Politieke geschiedenis*, p. 381 en IBRAMCO. Rede van Willy Claes (Algemene Raad BSP 26.1.1974), in BSP-Inlichtings- en documentatieblad, 22e jaargang (1974), nr. 1, 14 pp.

De RTT-affaire volgde op een artikel van een geschorste ingenieur-architect van de RTT (P. Demaegt) in *De Standaard* waarin hij de RTT beschuldigde van verregaande corruptie. Als gevolg van het rumour dat hierop volgde namen minister van Communicatie Anseele (BSP) en minister van Ruimtelijke Ordening en Huisvesting Dubois (BSP) ontslag. Deze affaire vertroebelde nog meer de verhouding tussen de regeringspartijen en leidde mee tot de val van de regering in januari 1974. Zie hiervoor ondermeer T. Luykx & M. Platel, *Politieke geschiedenis*, p. 642.

regeringsleiders, want zowel premier Leburton als de liberale voorman Pierre Descamps waren gekende unitaristen die het Grondwetsherzieningsproces zoveel mogelijk vertraagden.¹⁵

Binnen de BSP kreeg Leburton met die unitaristische houding problemen met de hem als partijvoorzitter opgevolgde André Cools die zich uitsprak voor een echte gewestvorming met de oprichting van gewesten met eigen gewestraden, eigen uitvoerende machten (die een zelfstandige economische politiek moesten kunnen voeren), eigen bevoegdheden en eigen inkomsten. Enkel zo kon in zijn ogen Wallonië gered worden en een tegengewicht vormen voor het door de CVP gedomineerde Vlaanderen.¹⁶ Toch regelde de regering - Leburton problemen van minder gewichtige aard op communautair gebied. Zo werd op 26.6.1973 bij wet de taalpariteit in Brussel-Hoofdstad geregeld.¹⁷ Ondanks de unitaire tegenwerking bleef men ook op het gebied van de gewestvorming niet stil zitten. Met het conclaaf van Terhulpen kwam de regering zelfs met een nieuw gewestplan op de proppen waarin aan de samenstelling van de gewestraden werd gesleuteld. Die zouden nu samengesteld worden uit de per gewest verkozen volksvertegenwoordigers aangevuld met een aantal provincieraadsleden (in een tweederde/éénderde verhouding). Tevens kregen de gewesten nu uitvoerende organen. In Wallonië en Vlaanderen zouden die bestaan uit 9 personen. Het uitvoerend orgaan van het Brussels gewest (dat ook hier beperkt bleef tot de 19 gemeenten van de agglomeratie) zou maar 5 man sterk zijn. Te Brussel zou men de plaatselijke gewestraad laten bestaan uit de verkozenen van de Brusselse agglomeratieraad en de in het gewest verkozen volksvertegenwoordigers.¹⁸ Hierdoor zou de RB-meerderheid in een dergelijke gewestraad nog duidelijker in de verf gezet worden.

De akkoorden van Terhulpen kregen door de val van de regering echter geen kans. Om dezelfde reden kwam men niet tot de definitieve installatie van de Brusselse Gewestelijke Ontwikkelingsmaatschappij (GOM) waarover de Brusselse partijen een compromis hadden bereikt inzake de bevoegdheid (beperkt tot de 19 gemeenten) en de samenstelling van de Algemene Raad en de Raad van Beheer ervan, waarbij men een billijk taalevenwicht had nagestreefd. Dat laatste was nodig aangezien de samenstelling middels proportionele politieke vertegenwoordiging in het voordeel van het RB zou zijn uitgevallen.¹⁹

Met de val van de regering kregen al deze voornemens dus geen kans. Deze val werd echter door weinig politici betreurd. Hun enige zorg was het feit dat door de snelle val van de regering het volgende parlement geen constituant zou zijn. De CVP-er Leo Tindemans trachtte daarom een

¹⁵ E. Witte & J. Craeybeckx, *Politieke geschiedenis*, p. 647.

¹⁶ *Ibidem*, p. 403.

¹⁷ T. Luykx & M. Platel, *Politieke geschiedenis*, p. 647.

¹⁸ *Ibidem*, p. 652.

¹⁹ *Ibidem*, p. 653.

minderheidskabinet op poten te zetten die het volgende parlement wel tot een constituant zou maken. De Waalse Christen Democraten floten hem evenwel terug en vervroegde parlementsverkiezingen werden uitgeschreven voor 10.3.1974.²⁰

Het FDF had niet in het minst spijt over de val van de regering - Leburton. Toch eiste ook zij dat het volgende parlement als constituant zou optreden. Daarvoor nam de partij contact op met haar zusterparij RW opdat François Perin er op zou aandringen dat: «*la dissolution n'intervienne pas sans déclaration préalable de révision de la constitution*». ²¹ Om dit te kunnen realiseren bleek het FDF overigens bereid een minderheidsregering te steunen (door middel van onthouding).²²

Hieraan voorafgaand is het toch nog interessant om de houding van het FDF tegenover de taalpolitiek van de regering te bekijken. We zullen de FDF-kritieken toespitsen op de akkoorden van Terhulpen aangezien men hier veel concreter te werk was gegaan dan in het kader van de gewestvorming die men middels het Grondwetsartikel 107-quater wou doorvoeren.

Op een persconferentie die de partij organiseerde (samen met het SRW op 16.11.1973 maakte het Etterheekse Kamerlid Léon Defosset (tevens burgemeester van deze gemeente) brandhout van de akkoorden van Terhulpen. Drie punten werden heftig bekritiseerd: (1) Brussel werd geenszins een volwaardig gewest zoals de twee andere; (2) Brussel werd begrensd tot de 19 gemeenten van de agglomeratie; (3) het uitvoerend orgaan van het Brussels gewest (waarvan men eerder al de taalpariteit in vraag had gesteld) werd beperkt tot 5 leden. Daaruit bleek, aldus Defosset, de wil van de regering om de bevoegdheden van het Brussels gewest beperkt te houden.²³

Het CD van het FDF besloot op haar vergadering een protestbrief aan de Koning op te stellen. Deze brief zou in de pers gepubliceerd worden en verdeeld worden onder de mandatarissen van de agglomeratie en de periferie. Zij zouden verzocht worden zich bij deze protestbrief aan te sluiten. Aan de gemeenteraadsleden zou men een (protest)motie voorstellen. Voorts besloot men dat Defosset en Gillet in de Kamer de Brusselse ministers Cudell (BSP) en Vanden Boeynants (PSC) over de kwestie zouden interpellieren. Tot slot besloot men ook nog een meeting in de Brusselse Magdalenazaal te organiseren (halfweg januari 1973).²⁴ In de brief aan de Koning zowel als tijdens de meeting in de Magdalenazaal

²⁰ *Ibidem*, p. 654.

²¹ Procès-Verbal (PV) de la Réunion du BP du 21 janvier 1974, p. 1, AMSAB, archief M. Malpoix.

²² Objectifs, in *Bruxelles Vérité* (31 januari 1974), p. 1.

²³ La régionalisation: un pas en arrière, in *Bruxelles Vérité* (21 november 1973), p. 4.

²⁴ CD. PV de la Séance du 17 décembre 1973, p. 2, AMSAB, archief M. Malpoix.

(24.1.1974) werden de hierboven vermelde kritieken opnieuw krachtig geformuleerd. Clerfayt stelde op de meeting, als meest eminente FDF-vertegenwoordiger van de periferie, dat vanuit economisch, sociaal en politiek oogpunt, de periferie het natuurlijke verlengstuk was van de Brusselse agglomeratie en dat men bijgevolg de periferie niet mocht loslaten. Daarbij herhaalde hij nogmaals het partijstandpunt dat de bevolking in de randgemeenten rond Brussel door middel van een volksraadpleging zelf moesten kunnen beslissen over hun lot.²⁵

Daar de meeting plaatsvond nadat de regering was gevallen, kan men ze ook beschouwen als het begin van de verkiezingscampagne van het FDF. De voorbereidingen hiertoe waren door de partij reeds een tijdje eerder getroffen. Aangezien na de RTT- en de IBRAMCO-affaire verschillende leden van het BP van het FDF op het einde van oktober 1973 de bevestiging hadden gekregen dat de val van de regering nakend was, had het BP van 22 oktober 1973 het besluit genomen de campagne intern reeds voor te bereiden. Aan de *Commission Technique et Propagande* (CTP) werd toen reeds gevraagd een plan voor de campagne op poten te zetten.²⁶ Reeds op de volgende vergadering van het BP legde het CTP een kostenraming van de campagne (3,2 miljoen frank) voor. Om een zo efficiënt mogelijke campagne te kunnen voeren, werd een commissie (de commissie Lepaffe/Durez) opgericht.²⁷ Pas na de val van de regering en het definitief falen van Tindemans' poging om van het volgend parlement een constituant te maken (29.1.1974), werd de campagne volop gestart. Daarbij werd onmiddellijk de mogelijkheid van een kartel met de Brusselse Liberalen (PLDP) nagegaan. Op de vergadering van het BP van 21.1.1974 werd die mogelijkheid aangekaart. Het praktische doel van deze strategie was het veroveren van de meerderheid van de Brusselse parlements- en provincieraadszetels met het oog op een volgende behandeling van het artikel 107-quater. Dit doel sloot ook aan bij de in Terhulpen geopperde idee om de gewestraten te bevolken door de Brusselse volksvertegenwoordigers en de leden van de Brusselse agglomeratieraad. Het BP droeg *'le groupe des 9'*²⁸ op met het PLDP te onderhandelen over het kartel. Deze groep zou het BP en de Algemene Raad van de FDF-secties permanent op de hoogte houden. Wel gaf men de *'groupe des 9'* de raad mee dat een kartel

²⁵ Que Bruxelles Vive! Luttez!, in *Bruxelles Vérité* (31 januari 1974), p. 5.

²⁶ PV de la Réunion du BP du 22 octobre 1973, p. 2, AMSAB, archief M. Malpoix.

²⁷ PV de la Réunion du BP du 29 octobre 1973, p. 2, AMSAB, archief M. Malpoix.

²⁸ Deze *groupe des 9* was een organisme dat waakte over het pluralisme binnen het FDF. Het is dus niet verwonderlijk dat dit organisme in 1974 de onderhandelingen met de PLDP toegewezen kreeg. In januari 1973 bestond deze groep uit de 'christen-democraten' André Lagasse, Lucien Outers en François Persoons, de 'liberalen' René Bourgeois, Pierre Havelange en Roger Nols en de 'socialisten' Léon Defosset, Jacques Lepaffe en (de oud-kommunist) Gaston Moulin.

«à n'importe quel prix» uit den boze was. Het BP stelde tot slot dat het FDF van zijn eigen programma moest uitgaan doorheen heel de verkiezingen.²⁹ Het CD keurde van zijn kant de kartelvorming goed op haar vergadering van 31.1.1974 met 60 ja-stemmen, 1 nee-stem en 12 onthoudingen. Men oordeelde er dat ondanks de lijstsamenstellingseisen van de PLDP (de partij eiste bijvoorbeeld de eerste opvolger op zowel de kamer- als de senaatslijst voor zich op) meer voor- dan nadelen waren aan het kartel voor het FDF. André Lagasse oordeelde dat men door dit kartel de doelstellingen van het FDF met betrekking tot deze verkiezingen kon realiseren. Deze doelstellingen waren in zijn ogen: «*participation au gouvernement provincial*» en «*maîtrise des institutions de la Région de Bruxelles*».³⁰ Een ander voordeel in de ogen van François Persoons: «*Au total, on peut faire triompher une formation politique francophone qui égalera numériquement le CVP et pourra jouer un rôle efficace après les élections*».³¹ Dergelijke voordelen hebben sommigen die vroegen dat de PLDP zich achter het taalpolitieke en institutionele programma van het FDF zou scharen, er mee toe aangezet het kartel goed te keuren.

Toen ook de Regionale Vergadering van de PLDP het kartel unaniem goedkeurde, stond niets meer de ondertekening van het kartel op 1.2.1974 nog in de weg. Voor het FDF ondertekenden Defosset, Havelange, Lagasse, Lepaffe, Outers en Persoons, voor de PLDP, Barbier, Demuyter, Gillet, Hougardy, Poupko, Risopoulos en Van Offelen.³² Het CD van het FDF keurde de lijst zelf goed op haar vergadering van 11.2.1974.³³

Op de persconferentie na de ondertekening van het akkoord, stelden Lagasse en Defosset dat het afgesloten kartel twee doelen voor ogen had: de absolute meerderheid van de Brusselse Kamer- en Senaatszetels binnenrijven en de absolute meerderheid in de Brabantse provincieraad behalen. Daardoor zou de provincieraad niet langer vijandig staan tegenover Brussel en zou men de Brusselse gewestraad volgens de eerder geformuleerde denkpistes (107-quater en de akkoorden van Terhulpen) eventueel kunnen beheersen.³⁴

Nu was die hoop, voor wat de parlamentszetels in het Brusselse betrof, niet echt ongewettigd aangezien het FDF en de Brusselse Liberalen in 1971 samen 46,95% van de stemmen hadden behaald. Voor wat de Brabantse provincieraad betreft, waren de doelstellingen van het kartel duidelijk te hoog gegrepen, want in 1971 haalden FDF, RW en de Brusselse Franstalige Liberalen samen maar 31 van de 90 Brabantse provincie-

²⁹ PV de la Réunion du BP du 21 janvier 1974, p. 2, AMSAB, archief M. Malpoix.

³⁰ CD. PV de la Séance du 31 janvier 1974, p. 1, AMSAB, archief M. Malpoix.

³¹ Ibidem, p. 2, AMSAB, archief M. Malpoix.

³² Un événement peut-être historique: Une liste commune FDF-PL aux élections du 10 mars, in *Bruxelles Vérité* (7 februari 1974), p. 1.

³³ CD. PV de la Séance du 11 février 1974, p. 4, AMSAB, archief M. Malpoix.

³⁴ Un événement peut-être historique: Une liste commune FDF-PL aux élections du 10 mars, in *Bruxelles Vérité* (7 februari 1974), p. 1.

raadszetels binnen.³⁵

Voor het overige had het kartel volgens Defosset en Lagasse 5 fundamentele gemeenschappelijke principes: (1) de limieten van de Brusselse regio mochten niet worden vastgelegd zolang de betrokken bevolking zich daarover niet had kunnen uitspreken; (2) het Brussels gewest moest dezelfde bevoegdheden krijgen als de twee andere gewesten; (3) de (wetgevende en uitvoerende) organen ervan moesten democratisch gekozen worden; (4) de inwoners hebben evenals de Vlamingen en de Walen recht op (evenveel) geldmiddelen uit hun eigen regio; (5) alle inwoners uit het Brussels gewest moesten het absoluut recht hebben om vrij te kunnen leven in de taal en cultuur van hun keuze.

Voorts wisten Lagasse en Defosset die eerste februari nog mee te delen dat het RW niet alleen het kartel goedkeurde, maar ook besloten had dat er apparentering zou zijn met de Nijvelse RW-lijst. Hoewel de Waalse PLP het samengaan tussen de PLDP en het FDF goedkeurde, zou er geen apparentering zijn met de Waalse PLP-lijst van Nijvel omdat die in de regering - Leburton had gezeten.³⁶ Dat de federalistische vleugel van de Waalse PLP onder impuls van haar nieuwe partijvoorzitter André Damsaux (verkozen op het PLP-congres van 15.12.1973) aan invloed had gewonnen, deed daar voor de FDF-kopstukken niets van af. Ook niet nadat die Waalse PLP op het einde van januari 1974 de PLDP erkende als enige vertegenwoordiger van het francophone liberalisme in de hoofdstad.³⁷

Wel zou er nog apparentering zijn met een Franstalige lijst die zou opkomen in het arrondissement Leuven waarvan men hoopte dat deze nog één Kamerzetel, één provincieraadszetel en mogelijk ook nog één Senaatszetel zou opleveren. Een FDF-er bezette de eerste plaats op de zusterlijst. De senaatslijst werd aangevoerd door een 'anderskleurige' Franstalige. De FDF-kandidaten op deze lijsten en de FDF-sectie Tervuren kregen voor deze verkiezingen extra financiële en propagandamiddelen.³⁸

In het FDF-propaganda stonden vooral de eisen van de partij inzake Brussel en de gewestvorming centraal. Steeds terugkomend was de eis: «consultation populaire pour déterminer les limites des régions».³⁹

³⁵ R. Costard, Les élections des conseils provinciaux, in *Res Publica*, XVI (1974), nrs. 3-4, p. 560.

³⁶ Un événement peut-être historique: Une liste commune FDF-PL aux élections du 10 mars, in *Bruxelles Vérité* (7 februari 1974), p. 1.

³⁷ La préparation des élections législatives du 10 mars 1974: La stratégie des candidatures dans les parties, in *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, deel III (8 maart 1974), nr. 636, p. 8.

³⁸ PV de la Réunion du PB du 4 février 1974, p. 3, AMSAB, archief M. Malpoix.

³⁹ Voor een gedetailleerde FDF-programma inzake het Brussels gewest en de periferie, zie: Programme du FDF pour les élections du 10 mars 1974 (Bruxelles, 1974), 80 pp. en L'enjeu des élections du 10 mars est capital pour la périphérie. Jugez en, in *Bruxelles Vérité* (28 februari 1974), p. 4. In dat laatste programma schoof de partij de volgende punten naar voor: • De nouvelles institutions du type fédéral empêchant les abus de la communauté flamande

Aan de vooravond van de verkiezingen was men in het FDF sterk overtuigd van een verdere vooruitgang. Die hoop putte men uit de resultaten van een aantal opiniepeilingen enerzijds en uit de veronderstelling dat de kiezer na de mislukking van de regering - Leburton niet meer voor de traditionele partijen zou willen stemmen (zeker na de RTT- en IBRAMCO-affaires die er volgens het FDF voor zorgden dat de daadwerkelijke problemen — gewestvorming, werkloosheid, abortus — niet opgelost raakten) anderzijds. In die optiek is het niet verwonderlijk dat Léon Defosset het in de Bruxelles Vérité van 7.3.1974 had over «*Priorité à l'assainissement de la vie politique.*»⁴⁰

Toen de verkiezingsuitslagen binnenliepen bleef het FDF-optimisme echter ongewettigd. Niet de traditionele, maar wel de communautaire partijen kregen een klap:

Tabel 2: De verkiezingsuitslagen (uitgedrukt in procent en zetels, voor heel het Rijk) van 10 maart 1974 voor de Kamer

Partijen	Uitslagen 1971		Uitslagen 1974		Saldo	
	%	Zetels	%	Zetels	%	Zetels
Comm.	3.11	5	3.23	4	+ 3.12	- 1
Socialisten	27.23	61	26.26	59	- 0.97	- 2
Chr.-Dem.	30.05	67	32.34	72	+ 2.29	+ 5
Liberalen	15.08	31	15.19	30	+ 0.11	- 1
FDF-PLDP-RW	12.96	27	10.94	25	- 2.02	- 2
Volksunie	11.11	21	10.20	22	- 0.91	+ 1

Vooral voor de Franstalige communautaire partijen waren de verkiezingen een ontzuivering. In Wallonië moest het RW weliswaar slechts één zetel afstaan, maar was ze haar tweede positie ten voordele van de PSC verloren. In de provincies Henegouwen en Namen deed ze dit overgiens met zware verliezen (respectievelijk 2,9 en 4,7%). In Nijvel verloor ze met nog zwaardere verliescijfers (6,6%) haar eerste plaats aan de PSB.

De resultaten van het FDF waren ook niet positief te noemen. Het kartel verloor weliswaar maar één Kamer (FDF)- en één Senaatszetel (PLDP), maar procentueel ging men met meer dan 7% achteruit (van 46,95% naar

et sauvant la périphérie sacrifiée par l'Etat unitaire, grâce au dialogue de communauté à communauté; • Révision des lois de 1963: mêmes droits et mêmes devoirs pour tous; • Un recensement pour constituer la région bilingue de Bruxelles; • Une constitution des habitants pour délimiter la région politique du centre du pays ayant compétence en matière économique et sociale (article 107-quater de la Constitution); • Démantèlement des fédérations de communes actuelles; • Elargissement du territoire de la SDR bruxelloise; • Liberté linguistique et respect mutuel.

⁴⁰ Priorité à l'assainissement de la vie politique, in *Bruxelles Vérité* (7 maart 1974), p. 2.

39,56%). Men veroverde als gevolg hiervan evenmin de absolute meerderheid in de Brabantse provincieraad. Daardoor kon het kartel geen van haar doelstellingen waarmaken, temeer daar ook de Leuvense zusterlijst (2,11%) niet van de grond kwam.⁴¹

Omgekeerd moet men echter wel stellen dat hoewel de communautaire partijen een nederlaag leden, zij een belangrijke politieke machtspositie (44 zetels op een totaal van 212) behielden. Daardoor bleven zij een belangrijke schakel in het staatsvormingsproces. Leo Tindemans (CVP) die na de verkiezingen door de Koning tot formateur werd benoemd, beseftte dit maar al te goed en hij zou dan ook trachten, nadat de socialisten zouden weigeren in een klassieke tripartite plaats te nemen, de communautaire partijen aan zijn kant te krijgen met de gesprekken op het kasteel van Ham te Steenokkerzeel op 19 en 20 april 1974.

Het FDF, de gesprekken Steenokkerzeel (19 en 20 april 1974), de vorming van de eerste regering - Tindemans (PVV/PLP-CVP/PSC) op 25 april 1974 en de verruiming van deze coalitie tot het RW op 11 juni 1974

Na de verkiezingen van 10.3.1974 werd de CVP-er Leo Tindemans door de Koning als formateur aangeduid (21.3.1974). Hij beoogde de vorming van een coalitie bestaande uit de drie traditionele fracties: liberalen, socialisten en christen-democraten. Enerzijds wou hij met deze coalitie de nadruk leggen op de economische problemen (bestrijding van de inflatie en de werkloosheid) en anderzijds wou hij ook de gewestvorming realiseren. De christen-democraten (CVP/PSC) en de liberalen (PVV/PLP) aanvaardden de door Tindemans vooropgestelde krachtlijnen, de socialisten (BSP/PSB) echter niet. Zij vonden Tindemans' voorstellen te vaag en zagen een coalitie met de liberalen niet zitten.

Daardoor beschikte Tindemans' rooms-blauwe coalitie niet over een tweederde meerderheid en evenmin over een gewone meerderheid. Verdere onderhandelingen met de socialisten drongen zich hierdoor op, maar de zeer uiteenlopende standpunten van de verschillende partijen, ondermeer inzake abortus, onderwijs en het economisch overheids-initiatief, deden deze onderhandelingen op niets uitlopen. Ook een koninklijk initiatief om beide partijen nader tot elkaar te brengen (9.4.1974), mislukte. Op 11.4.1974 kondigde de BSP dan ook aan dat, aangezien er geen akkoord was gevonden tussen de onderhandelende partijen inzake het onderwijs en de gewestvorming, de onderhandelingen werden afgebroken en de partij zich terugtrok in de oppositie.

⁴¹ Voor een meer uitgebreide analyse, zie: W. Fraeys, Les élections législatives du 10 mars 1974, in *Res Publica*, XVI (1974), nrs. 3-4, pp. 517-536.

Tindemans werd hierdoor genoodzaakt om naar andere coalitiepartners uit te kijken. Deze kwamen nu van de kant van de communautaire partijen: FDF, PLDP, RW en Volksunie. Met hen trok hij zich op 19 en 20 april terug voor een onderhandelingsconclaaf te Steenokkerzeel.⁴² In het totaal waren er 21 onderhandelaars aanwezig waaronder 8 christen-democraten, 7 liberalen (waarvan één PLDP-er), 3 VU-ers en drie FDF-RW-ers (Perin, Defosset en Lagasse).⁴³

De gesprekken te Steenokkerzeel waren gewijd aan bepaalde aspecten van de gewestvorming en de samenstelling van de gewestraden.⁴⁴ Eens te meer zou het probleem Brussel de grote struikelblok blijken, maar dit kon niet helemaal verhullen dat er verregaande eensgezindheid bleek te bestaan inzake: (1) de creatie binnen de regering van ministeriële comités die de specifieke zaken van de regio's zouden waarnemen (als eerste stap naar een daadwerkelijk federalisme met autonome regio's en regeringen; (2) het ministereel comité van Brussel zou bestaan uit een minister voor Brusselse Aangelegenheden bijgestaan door een staatssecretaris van de andere taalgroep (de uitvoering van ordonanties zou beider handtekening vereisen); (3) de vormgeving van wetgevende machten voor de regio's. Die zouden samengesteld worden door de senatoren van de afzonderlijke regio's die ook in het nationale parlement hun functies zouden behouden. De regionale wetten (die zouden betrekking hebben op bijvoorbeeld de regionale economie, het woonbeleid, de natuurbescherming, de waterpolitiek, enz.) zouden ordonanties genoemd worden en mochten niet verward worden met de decreten van de cultuurraden en de wetten van het nationale parlement; (4) de Brusselse wetgevende macht die zou bestaan uit de senatoren van de regio en een 40-tal leden van de Brusselse agglomeratieraad (adequate taaldosering).⁴⁵

Met betrekking tot al deze punten toonde het FDF zich tevreden. Op haar vergadering van 22.4.1974 werden volgende punten door het BP, bij monde van verslaggever André Lagasse, als positief gewaardeerd: (1) het feit dat er een dialoog tussen de gemeenschappen op gang was gekomen; (2) de erkenning van Brussel als een *Région à part entière*; (3) het feit dat de Brusselse regio, inzake administratieve en financiële middelen, dezelfde bevoegdheden kreeg als de beide andere regio's; (4) het feit dat de toepassing van 107-quater werd gezien als *un régime transitoire* in afwachting van een Grondwetsherziening; (5) het feit dat naast het debat rond de uitvoering van 107-quater o.m. ook het functioneren van de cultuurraden en de herziening van de taalwetten ter sprake werden gebracht.⁴⁶ De adder in het gras was echter Brussel, en meer in het

⁴² T. Luykx & M. Platel, *Politieke geschiedenis*, p. 660.

⁴³ *Ibidem*, p. 660.

⁴⁴ E. Witte & J. Craeybeckx, *Politieke geschiedenis van België*, p. 405.

⁴⁵ J. Ghuede, *François Perin. Espoirs et désillusions d'un non-conformiste* (Liège, Editions Georges Thone, 1981), pp. 144-145.

⁴⁶ PV de la Réunion du BP du 22 avril 1974, p. 2, AMSAB, archief M. Malpoix.

bijzonder de begrenzing van de Brusselse regio.

Voor het FDF was het mogelijk limiteren van de Brusselse regio steeds een doorn in het oog geweest. De partij was in 1964 ontstaan uit reactie op de taalwetten van Hertoginnedal. De problematiek van de begrenzing van de Brusselse agglomeratie was daar maar één aspect van, maar dan wel één die in de schoot van de partij heel wat deining veroorzaakte. Het FDF maakte dat trouwens onmiddellijk duidelijk naar aanleiding van de parlementsverkiezingen van 1965. In haar verkiezingsprogramma van toen lezen we dat de partij een arrondissement Brussel voorstond dat moest bestaan uit de 19 gemeenten van de agglomeratie én de zes faciliteiten-gemeenten, wanneer de inwoners van deze gemeenten zich daar middels een volksraadpleging voor hadden uitgesproken. Ook andere gemeenten, of delen ervan, in de verdere rand rond Brussel moesten volgens dezelfde procedure bij de hoofdstedelijke regio kunnen aansluiten.⁴⁷

In 1966 ging FDF-senator André Lagasse nog verder met een wetsvoorstel waarbij de grenzen van Brussel-Hoofdstad mee moesten bepaald worden door sociologische, economische, aardrijkskundige en taalkundige factoren. Daardoor zou de nationale en vooral ook Europese hoofdstad Brussel bestaan uit: (1) het arrondissement Brussel-Hoofdstad en het speciaal arrondissement waarin de zes faciliteitengemeenten in waren ondergebracht. Die moesten onmiddellijk fusioneren in één administratief en electoraal arrondissement; (2) de *communes limitrophes* van Brussel-Hoofdstad, de overblijvende faciliteitengemeenten alsook de gemeenten die zich uitstrekken over het gebied van het Zoniënwoud die zich daar middels een volksraadpleging voor zouden uitspreken⁴⁸; (3) die delen van sommige gemeenten (Beauval-Koningslo in Vilvoorde, Jezus-Eik in Overijse, Zuun in Sint-Pieters-Leeuw) die zich daar middels een volksraadpleging ook voor uitspraken; (4) het territorium van het Zoniënwoud.⁴⁹

Centraal principe in de beide voorstellen was het principe van de volksraadpleging van de bevolking van de gemeenten in de rand rond Brussel zodat zij zelf zouden kunnen uitmaken of zij al dan niet tot de regio Brussel-Hoofdstad wensten te behoren.

Mede omwille van dit principe keurde het FDF in 1971 de Wet van 26 juli van dat jaar af. Deze wet die stand kwam in het kader van de Grondwetsherziening van 1970-1971, beperkte andermaal Brussel-Hoofdstad tot de

⁴⁷ FDF-Elections législatives 1965, Bruxelles, s.d., p. 7.

⁴⁸ Deze gemeenten waren: Alsemberg, Beersel, Brussegem, Diegem, Dilbeek, Dworp, Groot-Bijgaarden, Hamme, Hoeilaart, Itterbeek, Machelen, Meise, Overijse, Relegem, Ruisbroek, Sint-Pieters-Leeuw, Sterrebeek, Strombeek-Bever, Vilvoorde, Vlezembeek, Sint-Stevens-Woluwe en Zellik in het arrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde, Braine-l'Alleud, La Hulpe en Waterloo in het arrondissement Nijvel en Tervuren in het arrondissement Leuven.

⁴⁹ FDF 1968, Bruxelles, s.d., p. 53.

19 gemeenten die nu in een agglomeratie werden gegroepeerd.⁵⁰ Ook in 1974 bleef het FDF aanvankelijk op dit principe hameren en juist hier bleken de meningsverschillen tussen Vlamingen en Franstaligen te groot om tot een akkoord te komen. De Vlamingen wensten de grens van de 19 gemeenten te behouden terwijl de Franstaligen referendums wensten te houden opdat de betrokken bevolking zelf de grens van de Brusselse regio zouden kunnen bepalen. Te Steenokkerzeel onderzocht men wel nog de mogelijkheid om over te gaan tot 'beperkte evenwichtige en wederzijdse grenscorrecties' waarbij een aantal Franstalige villawijken rond de Brusselse regio (langs het gebied van het Zoniënwood tussen Ukkel en Waterloo, alsook Koningslo in Vilvoorde) zouden omgeruild worden met een aantal Nederlandstalige gebleven wijken uit de Brusselse regio (daarmee doelde men ondermeer op een Vlaamsgebleven wijk in het Brusselse die grensde aan Haren). Daarrond leken akkoorden te kunnen worden afgesloten, maar een laat ingediend amnestievoorstel van de Volksunie blies tenslotte de laatste bruggen tussen de onderhandelaars op.⁵¹

Binnen het BP (vergadering van 22.4.1974) van het FDF was er bij de afgevaardigden uit de periferie toch enige onzekerheid geslopen inzake de houding van de onderhandelaars in deze kwestie. Zo vroeg Georges Clerfayt zich af in hoeverre «avez-vous envisagé de descendre dans l'abandon de la consultation des habitants?». ⁵² Waarop Lagasse antwoordde dat men steeds rekening had gehouden met «la volonté des habitants, telle qu'elle s'est exprimée dans les scrutins électoraux». ⁵³ François Persoons van zijn kant stelde inzake de discussies rond de limieten van de Brusselse regio voor dat «il importe de sauver un pourcentage raisonnable de francophones». ⁵⁴ Ook binnen het CD vreesden sommigen dat het FDF na Steenokkerzeel niet meer voor 100% achter het principe van de volksraadpleging stonden. De Steenokkerzeel-onderhandelaars Lagasse en Defosset bevestigden er echter opnieuw dat: «Le FDF n'acceptera pas des limites qui ne tiendraient pas compte de la volonté des habitants». ⁵⁵

Op de eerder vernoemde vergadering van het BP van 22.4.1974 meldde Léon Defosset dat François Perin hem telefonisch had gemeld dat Tindemans hem een voorstel had gedaan om alsnog tot de regering toe te treden «sans projet de régionalisation», wat Perin resoluut had afgewezen. ⁵⁶ Hij wou wel in een regering stappen wanneer er nog voor de parlementaire zomervakantie een project zou worden uitgewerkt waarin de resultaten van Steenokkerzeel werden hernomen. ⁵⁷

⁵⁰ Congrès du FDF du samedi 27 mai 1972, Bruxelles, s.d., p. 186.

⁵¹ J. Ghuede, *François Perin. Espoirs et*, p. 145.

⁵² PV de la Réunion du BP du 22 avril 1974, p. 3, AMSAB, archief M. Malpoix.

⁵³ *Ibidem*, p. 3.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 3.

⁵⁵ C.D. PV de la séance du 29 avril 1974, p. 1, AMSAB, archief M. Malpoix.

⁵⁶ PV de la Réunion du BP du 22 avril 1974, p. 3, AMSAB, archief M. Malpoix.

⁵⁷ J. Ghuede, *François Perin. Espoirs et*, p. 145.

Door die weigering vormden CVP/PSC en PVV/PLP op 25.3.1974 een minderheidsregering. In het programma dat deze aan het parlement voorstelde was ondermeer de voorbereiding van de gewestvorming opgenomen. Zo zou 107-quater doorgevoerd worden waarbij men rekening zou houden met bepaalde compromissen (cfr. samenstelling en bevoegdheden van de gewestraden) die te Steenokkerzeel waren tot stand gekomen.⁵⁸ FDF en SRW stonden helemaal niet onsympathiek tegenover Tindemans' minderheidsregering, ook omdat men absoluut geen nieuwe regering wou waarin de BSP zou plaatsnemen vermits de staatshervorming dan in de koelkast zou terecht komen, zoals André Lagasse stelde op de vergadering van het CD van het FDF op 29.4.1974: *«Notre objectif prioritaire, dans l'immédiat: éviter un gouvernement qui remet au frigo la réforme des institutions, ce qui serait le cas avec une équipe dont le PSB ferait partie. Il ne faut pas que le Gouvernement Tindemans tombe immédiatement et il vaut mieux que nous soyons présents, en cas de reprise des négociations»*.⁵⁹ Op diezelfde vergadering van het CD wees Lucien Outers op het belang van wat er zich in de afgelopen weken had voorgedaan om enerzijds de FDF-onderhandelaars van Steenokkerzeel een hart onder de riem te steken en anderzijds de houding van FDF en RW tegenover de minderheidsregering van Tindemans te ondersteunen: *«Pour la première fois, nous avons l'occasion de participer à des négociations qui peuvent être décisives. En ce moment, la question n'est pas de savoir si nous allons céder quelque chose, mais si nous voulons aboutir à quelque chose. A Steenokkerzeel, des points importants ont été acquis (Région à part entière-Composition de l'Assemblée régionale). D'autres sont inacceptables. Mais il ne s'agit pas d'accepter ce qui est acceptable. La question qui se pose aujourd'hui est celle-ci: Allons-nous, au contraire, nous retrouver seuls, et sans le RW? Allons nous suivre le PSB? Si le PSB était présent, nous n'y serions pas»*.⁶⁰

Ook Defosset wees op het belang van hetgeen men bereikt had te Steenokkerzeel, en hij wees er bovendien op dat zowel De Saeger (op dat ogenblik minister van Gezondheidszorg en Gezin in de regering - Tindemans) als Tindemans de onderhandelingen van Steenokkerzeel wensten verder te zetten. Voor hem kon de indirecte steun aan de regering door middel van een onthouding tijdens de vertrouwensstemming alleen maar voorlopig zijn. Wanneer men tot de akkoorden was gekomen voor het einde van juni 1974, dan moest het FDF tegen de regering stemmen.⁶¹ Men wou dus de regering niet onmiddellijk laten vallen. Daarom nam het CD van het FDF het besluit dat men zich in het parlement zou onthouden wanneer Tindemans in zijn regeringsverklaring al zijn mondelinge garanties inzake de gewestvorming zou bevestigen en hij tevens zou bevestigen dat deze

⁵⁸ E. Witte & J. Craeybeckx, *Politieke geschiedenis van België*, pp. 405-406.

⁵⁹ CD. PV de la séance du 29 avril 1974, p. 1. AMSAB, archief M. Malpoix.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 5.

⁶¹ *Ibidem*, pp. 2-3.

gewestvorming maar een transitoire fase zou vormen. Anders zou het FDF tegen de regering stemmen.⁶² Hierdoor kon de Algemene Raad van het samenwerkingsverbond FDF-rw op 30.4.1974 bevestigen dat de parlementaire groepen van het FDF en het RW zich zouden onthouden wanneer aan de bovenstaande eisen werd voldaan.⁶³

De regeringsverklaring van het christen-democratisch/liberaal minderheidskabinet van Tindemans greep effectief terug naar wat te Steenokkerzeel overeengekomen was en voldeed daarmee voorlopig aan de wensen die het FDF voorheen had geuit: 107-quater zou ten uitvoer worden gebracht en de samenstelling en de bevoegdheden van de gewestraden zouden nu expliciet in de Grondwet vermeld worden. De bevoegdheden van de gewestraden zouden bovendien uitgebreid worden.⁶⁴ Voor het FDF en het RW waren hierdoor de voorwaarden geschapen om het minderheidskabinet van Tindemans een kans te geven. De indirecte steun van de beide partijen aan dit kabinet was echter niet onvoorwaardelijk. Dit stelde Léon Defosset expliciet in het partijblad *Bruxelles Vérité* op 10.5.1974: «*abstention temporaire et conditionnée par la réalisation à bref délai d'une bonne régionalisation, ouvrant la porte à une politique dynamique et progressiste en matière économique et sociale*».⁶⁵

Voor de komende discussie zette Léon Defosset meteen de onderhandelingsprioriteiten van het FDF inzake Brussel uiteen: (1) geen alarmbelprocedure in het wetgevend orgaan van het Brussels gewest; (2) geen pariteit in de executieve van het Brussels gewest; (3) geen vetorecht voor de Brusselse staatssecretaris (van de andere taalgroep) toegevoegd aan de minister van Brusselse Aangelegenheden; (4) een verklaring die een einde moest maken aan de taalpariteit en herziening van de reeds vroeger goedgekeurde taalwetten; (5) bevrijding van de betutteling van Brussel door de provinciale overheid in het algemeen en de vice-gouverneur van Brabant in het bijzonder; (6) de limitering van het Brussels gewest moet gebeuren door rekening te houden met de wensen van de bevolking van Brussel en de periferie.⁶⁶

Tot aan het einde van mei 1974 volgde een studieperiode waarin de nieuwe voorstellen door de onderhandelende partijen werden bestudeerd en waarin informele contacten de daadwerkelijke onderhandelingen voorafgingen. In die periode onderzocht het RW de mogelijkheid om los van het FDF tot de regering toe te treden om de verwezenlijkingen van Steenokkerzeel vast te kunnen houden.⁶⁷ Dit verontrustte een aantal leden van het BP zoals bleek op de vergadering van dat BP van het FDF op 20.5.1974. Oud

⁶² *Ibidem*, p. 6.

⁶³ PV de la Réunion du BP du 6 mai 1974, p. 1, AMSAB, archief M. Malpoix.

⁶⁴ E. Witte & J. Craeybeckx, *Politieke geschiedenis van België*, pp. 405-406.

⁶⁵ L. Defosset, L'heure des responsabilités, in *Bruxelles Vérité* (17 mei 1974), p. 8.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 2.

⁶⁷ PV de la Réunion du BP du 20 mai 1974, p. 1, AMSAB, archief M. Malpoix.

KPB- en FDF-Kamerlid Gaston Moulin vreesde er dat het FDF wel eens de gijzelaar zou kunnen worden van het RW, terwijl Dejaegher stelde dat het RW haar solidariteit met het FDF dreigde te verbreken.⁶⁸ Die vrees zou nadien niet meer wegebben. Nog voor het einde van mei 1974 hadden Defosset en Outers nog een gesprek met Tindemans waarin deze zijn wens kenbaar maakte om zijn coalitie zo breed mogelijk te verruimen naar zowel het RW, het FDF als de Volksunie toe. Omgekeerd herinnerden de beide FDF-kopmannen hem aan hun stellingname inzake de gewestvorming in het algemeen en Brussel en haar begrenzing in het bijzonder. Zij waarschuwden hem ervoor dat wanneer er geen akkoord inzake Brussel zou komen, hij alleen op het RW zou kunnen rekenen. Die RW zou dat aldus Outers zeker doen wanneer er de eerstkomende acht dagen geen akkoord op tafel zou komen.⁶⁹

Op 31.5.1974 vonden dan uiteindelijk nieuwe onderhandelingen plaats tussen de regerings- en communautaire partijen in de ambtswoning van de eerste-minister in de Lambermontstraat. Men kwam er vrij snel tot een nieuwe consensus inzake de executieve van het Brussels gewest. De minister van Brusselse Aangelegenheden zou nu worden bijgestaan door twee staatssecretarissen waarvan één Nederlandstalig moest zijn. Beslissingen moesten collegiaal genomen worden, zoniet zou de kwestie aan de ministerraad voorgelegd worden.⁷⁰

Opnieuw, bezorgde het probleem van de begrenzing van het Brussels gewest voor nieuwe problemen. Het FDF had met name de stelling verdedigd dat de grenzen van de Brusselse regio bepaald moesten worden door de resultaten van de gemeenteraadsverkiezingen van 1976. Deze situatie kon bovendien maar voorlopig zijn.⁷¹ De Vlamingen keurden dit voorstel af waarop de FDF-onderhandelaars een nieuw voorstel op tafel wierpen waarbij de gemeenten rond Brussel tijdelijk werden los gemaakt van het Vlaams gewest,⁷² maar ook dit voorstel werd door de Vlamingen afgekeurd. De Vlamingen wilden — aldus FDF-onderhandelaar Lagasse — niet verder gaan dan het toekennen van «*certaines droits personnels en matière sociale, fiscale et judiciaire, reconnus aux habitants de «la couronne» (= communes contiguës à Bruxelles), sauf Tervueren et Vilvorde (moins Beauval et Koningslo). Ces habitants doivent prendre un second domicile à Bruxelles et être âgés de 21 ans.*»⁷³

Voor het FDF waren de Lambermontgesprekken daardoor mislukt en op een buitengewone zitting van het CD op 3.6.1974 stelde de partij zichzelf voor de keuze: «*ou bien: rompre les négociations* (een volgende Lambermont-gespreksronde was voorzien voor 4.6.1974) *et nous engager dans une*

⁶⁸ *Ibidem*, pp. 1-2.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 1.

⁷⁰ J. Ghuede, *François Perin. Espoirs et*, p. 146.

⁷¹ CD. PV de la Séance extraordinaire du 3 juin, p. 1, AMSAB, archief M. Malpoix.

⁷² *Ibidem*, p. 1.

⁷³ *Ibidem*, p. 1.

opposition dure; cela pourrait signifier la rupture avec le RW qui estime qu'il y a urgence à entrer au gouvernement (die haast was vooral ingegeven door de vrees dat door een nieuwe mislukking, de BSP weer aan de bak zou komen, waardoor datgene wat men reeds verwezenlijkt had, wel eens teloor zou kunnen gaan) *ou bien: nous estimons que la solution proposée (het Vlaamse voorstel) est la moins mauvaise, que la régionalisation doit se faire avec nous. Entre ces deux positions, il n'y en a pas une troisième. Ne dire, ni oui, ni non nous paraît impossible*.⁷⁴ François Persoons wees onmiddellijk op de gevaren van een dergelijke aanvaarding: het 'carcan' rond Brussel bleef bestaan. Wasterlain zag geen verbinding van Brussel met Wallonië, Lipsin en Peeters oordeelden dat het FDF tegen haar eigen principes (raadpleging van de betrokken bevolking) zondigde. Clerfayt stelde dat de periferie deze 'aalmoes' niet kon aanvaarden en Hilgers was tegen verder onderhandelen omdat Tervuren uit de boot viel. Er waren echter ook voorstanders van verdere onderhandelingen. Pierre Havelange, bijvoorbeeld, steunde de onderhandelingen, omdat hetgeen men reeds bereikt had (behoud van de faciliteiten, geen gebiedsafstand, enz.) niet gering was en men door de onderhandelingsstafel te verlaten de socialisten en conservatieven binnen de CVP vrij spel zou geven waardoor het tot nieuwe verkiezingen zou kunnen komen. Bourgeois van zijn kant oordeelde dat het afbreken van de onderhandelingen zou kunnen leiden tot een breuk met het RW waardoor het FDF zou geliquideerd worden. In zijn ogen kreeg het RW met deze onderhandelingen een kans om met succes haar eisen ingewilligd te zien worden: *«la Wallonie joue son avenir. Nous devons l'aider, même au prix de certains sacrifices»*.⁷⁵

Ook Léon Defosset deed een oproep tot de rede in deze kwestie. De resultaten van Steenokkerzeel betekenden een belangrijke stap in de richting van het federalisme, hetgeen van kapitaal belang was voor Wallonie en dus ook voor het RW. Inzake Brussel argumenteerde Defosset dat er nu ook voor het eerst werk was gemaakt van een federalisme met drie waardoor Brussel een *«région à part entière»* werd. Inzake de grenzen van de Brusselse regio erkende Defosset dat het akkoord niet ideaal was, *«mais le sol est-il plus important que les personnes? La Périphérie estime qu'il faut étendre les facilités (au-delà des six communes): les droits personnels pour une génération ne répondent-ils pas à cette préoccupation?»*⁷⁶ Verder stelde hij dat het voor de Vlamingen óf gebiedsuitbreiding óf faciliteiten moest zijn, maar niet de twee samen. Daarom moest men streven naar verbeteringen van de Vlaamse voorstellen (een beter faciliteitenregime of een doorgang — alleen — in de richting van Wallonië, enz.). Tot slot waarschuwde hij nog: *«l'échec du dialogue de Communauté à Communauté serait la condamnation à mort du FDF»*.⁷⁷ Ook Outers

⁷⁴ *Ibidem*, p. 2.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 3.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 3.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 3.

verdedigde verdere onderhandelingen op basis van de vooruitgang die men tot dan toe geboekt had en de verbeteringen die men mogelijk nog zou kunnen verwezenlijken. Samen met Lepaffe wees hij op de noodzaak om dit te doen samen met de Walen en dus het RW.⁷⁸ Gaston Moulin vroeg daarop dat men zo gauw mogelijk een congres zou samenroepen die zich over de kwestie zou uitspreken, maar deze motie werd afgewezen. Tot slot van de discussies diende André Lagasse volgende motie in: «*Le CD doit dire s'il estime qu'il y a lieu de poursuivre les négociations, afin d'obtenir: (a) la fin de la parité communale (répartition en fonction des besoins); (b) la fin du carcan économique notamment par une liaison avec la Wallonie; (c) des améliorations du 'droit personnel'.*»⁷⁹ Bijna alle kopstukken van de partij hadden zich voor verdere onderhandelingen uitgesproken en daardoor waarschijnlijk werd Lagasses voorstel met 48 ja-stemmen, 10 neen-stemmen en 3 onthoudingen goedgekeurd.

Maar op 4.6.1974 bereikte men evenmin een akkoord met betrekking tot de bovenstaande eisen. Daardoor zag Tindemans zich genooddaakt aan de drie communautaire partijen een tekst voor te leggen waarin naast de grote krachtlijnen van het regeringsprogramma en de strijd tegen de inflatie ook de ideeën van Steenokkerzeel en de Lambermont-onderhandelingen werden hernomen. Op deze tekst moesten de communautaire partijen positief of negatief reageren. Indien ze positief reageerden konden ze tot de regering toetreden.

Op 6.6.1974 kreeg Tindemans zijn antwoorden binnen. Volksunie en RW antwoorden ja, het FDF neen. Tegen een mogelijke regeringsdeelname van de Volksunie stelde François Perin echter bijna onmiddellijk een veto: «*Il n'est pas possible, pour le RW, d'entrer au gouvernement avec la Volksunie mais sans le FDF: ce serait une forme de gouvernement contre Bruxelles.*»⁸⁰ Dit veto kon echter niet verhullen dat de bruggen tussen RW en FDF in de nabije toekomst zouden opgeblazen worden, hoewel FDF-voorman Lepaffe zich in *Bruxelles Vérité* nog haastte om de aanwezigheid van het RW in de regering als positief te beoordelen.⁸¹ Dit kon echter niet verbergen dat de relaties tussen RW en FDF dusdanig verkoelden dat de beide partijen in oktober 1974 een einde maakten aan het gemeenschappelijk voorzitterschap van het samenwerkingsverband FDF-RW⁸² dat zich toen in handen van Léon Defosset bevond.

De regering met het RW en zonder de Volksunie (11.6.1974) zou vanaf half juni 1974 op het vlak van de gewestvorming heel wat werk verzetten. Met de Wet van 1.8.1974 werden zo de gewestraden (nog steeds zonder eigen

⁷⁸ *Ibidem*, p. 4.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 5.

⁸⁰ J. Ghuede, *François Perin. Espoirs et*, p. 148.

⁸¹ J. Lepaffe, *Petit élargissement*, in *Bruxelles Vérité* (14 juni 1974), p. 1.

⁸² Biografie François Perin, in H. Gaus (ed.), *Politiek biografisch lexicon. Belgische Ministers en Staatssecretarissen 1960-1990* (Antwerpen, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1989), p. 865.

fiscaliteit) opgericht, alsook de ministeriële comités voor Gewestelijke Aangelegenheden. Zij konden echter enkel adviserend optreden. De gewesten kregen toelagen die voor telkens één derde in verhouding stonden tot respectievelijk het bevolkingscijfer, de oppervlakte van de gewesten en de opbrengst van de belastingen op fysieke personen. Zo berekend, bedroegen de toelagen voor Vlaanderen 51%, voor Wallonië 39% en voor Brussel 9,6%. De gewesten zouden samengesteld worden uit de senatoren van het gewest. Voor Brussel kwamen daarbovenop nog eens de helft van de in 1971 verkozen agglomeratieraadsleden bij, waardoor het RB de Brusselse gewestraad niet zou kunnen beheersen. Het ministerieel comité voor Brussel werd samengesteld op de wijze zoals die tijdens de Lambertont-gesprekken was overeengekomen. Verder dan dit geraakte de regering - Tindemans niet, omdat voor een verdere staatshervorming een Grondwetsherziening en bijgevolg een tweede meerderheid nodig was.⁸³ Het FDF stond niet geheel negatief tegenover deze verwezenlijkingen (die ze ten dele zelf mee had onderhandeld), hoewel er inzake de begrenzing van de Brusselse regio in deze Wet van 1 augustus 1974 niets positiefs uit voortkwam, behalve dan dat er aan het regime van de faciliteiten evenmin geraakt was geworden. Daarom raadde het CD na haar samenkomst op 8.7.1974 de FDF-parlementairen aan zich bij de stemming van deze wet te onthouden.⁸⁴

Al het voorgaande mag niet doen vermoeden dat er binnen de partij geen verzet was tegenover de lijn die de partijleiding gedurende de periode april-juni 1974 gevolgd had. Het steeds hernieuwde fiat van zowel het BP als het CD aan de FDF-onderhandelaars om in die periode de gesprekken voort te zetten, leidde toch tot een zekere malaise binnen de partij. En hoewel vooral de periferie redenen tot onvrede had (aangezien het principe van de volksraadpleging voor de partij duidelijk niet meer 'heilig' was), was het niet daar dat de interne oppositie haar voornaamste spreekbuis vond. Vooral rond de figuur van François Persoons weerklonken er na de onderhandelingen oppositionele klanken. Al tijdens de onderhandelingen viel hij geregeld het RW aan⁸⁵ en haastte hij zich steeds opnieuw om de onderhandelingsresultaten te minimaliseren. Ook nodigde Persoons op

⁸³ E. Witte & J. Craeybeckx, *Politieke geschiedenis van België*, pp. 407-408.

⁸⁴ PV de la Réunion du BP du 15 juillet 1974, p. 1, AMSAB, archief M. Malpoix.

⁸⁵ Zie o.m.: P. Lefebvre, *op. cit.*, p. 393 en PV de la Réunion du PB du 18 novembre 1974, p. 1, AMSAB, archief M. Malpoix, waarin André Lagasse de houding van François Persoons tegenover het RW laakte. Er werd toen geen sanctie tegen Persoons genomen, maar wel hesloot men de zaak voor te dragen op de e.v. Permanente FDF-RW-delegatie. Aldaar namen de RW-ers duidelijk aanstoot aan Persoons houding en het PB van het FDF herinnerde Persoons er vervolgens aan dat: «Il convient de s'en tenir à la convention initiale avec le RW: s'en prendre au gouvernement mais en ménageant les positions RW», PV de la Réunion du PB du 10 mars 1975, p. 2. Persoons had overigens niet alleen binnen het FDF, maar ook in zijn eigen lijfblad, *Metro*, onophoudelijk kritiek gespuid op het RW.

28.8.1974 een aantal leden van de partij uit «*d'examiner la possibilité de former un mouvement pluraliste, au sein du FDF, dont l'action cohérente doit permettre une relance du parti, dans la fidélité à ses convictions et conformément à la volonté de ses électeurs*».⁸⁶ Nadat Payfa, Outers en Defosset op de samenkomst van het BP van het FDF op 2.9.1974 hun afkeuring over dit initiatief lieten blijken, stelden Persoons, en nu ook Clerfayt, dat hun initiatief niet bedoeld was om een dissidentie aan te wakkeren, maar dat men alleen maar de standpunten van de partij wou herdenken.⁸⁷ Toch steunde het overgrote deel van zowel het BP als het CD van de partij, steeds opnieuw de onderhandelaars.

Daarmee eindigde de korte periode (april-juni 1974) waarin het FDF voor de eerste maal in haar bestaan met een mogelijke regeringsdeelname werd geconfronteerd. Indirect had zij in dezelfde periode meegewerkt aan de gewestvorming, waardoor zij op nationaal vlak voor het eerst gebruik maakte van haar — Brusselse — machtspositie. Na 1974 bleef het FDF, als grootste Brusselse partij, nog steeds een belangrijke machtsfactor in België, temeer daar de verkiezingsuitslag van 1974 uiteindelijk maar een tijdelijke inzinking bleek te zijn in haar electorale opgang in de jaren '70. Zo haalde de partij met de gemeenteraadsverkiezingen van 1976 opnieuw zwaar uit door de absolute meerderheid te veroveren in de gemeenten Etterbeek, Oudergem, Schaarbeek, Sint-Pieters en Sint-Lambrechts-Woluwe en in 9 schepencolleges mee aan de macht te komen. Met de parlements-verkiezingen van 1977 en 1978 behaalde het FDF (ditmaal alleen) met respectievelijk 34,9% en 35,4% van de stemmen achtereenvolgens 10 en 11 Kamerzetels. Bijgevolg bleef het FDF na 1974 een noodzakelijk element om een Grondwetsherziening aan te pakken. Daarvoor stapte de partij overigens in de regeringen - Tindemans II (1977-1978) en Martens I (1979-1980) die het Grondwetsherzieningsproces uiteindelijk zouden verderzetten. Zoals toen bleek, diende het FDF in deze regeringen met minder vrede te nemen dat hetgeen haar in 1974 was aangeboden.

Besluit

Het FDF was in 1974 op een keerpunt in haar geschiedenis gekomen. Tot op dat ogenblik had de partij vooral een zweeffunctie vervuld op de Brusselse afdelingen van de traditionele partijen. Na de verkiezingen van 1974 werd duidelijk dat de partij door haar machtspositie in Brussel een onmisbaar element was geworden in de onderhandelingen voor het verderzetten van de gewestvorming zoals die was ingezet in 1970.

Wanneer we het FDF in 1974 aan de onderhandelingstafel terugvinden voor zowel de vorming van de regering - Tindemans als het uitwerken van

⁸⁶ PV de la Réunion du PB du 2 septembre 1974, p. 3. AMSAB, archief M. Malpoix.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 3.

de verdere gewestvorming, zien we dat de partij doordrongen is van haar gewijzigde positie. We zien dan ook dat het FDF tijdens de onderhandelingen te Steenokkerzeel en in de Lambermontstraat blijk geeft van een verregaande politieke maturiteit waarvan haar compromis-bereidheid één van de voornaamste uitingen was. Deze compromis-bereidheid had verschillende oorzaken.

Zo was er bijvoorbeeld de ontegensprekelijke solidariteit van een aantal belangrijke FDF-mandatarissen zoals Léon Defosset, Lucien Outers en André Lagasse met de Walen in het algemeen en het RW in het bijzonder. Die solidariteit vroeg vanwege het FDF een zekere soepelheid in de diverse onderhandelingsrondes om bepaalde verwezenlijkingen ten voordele van het RW (waaronder de uitvoering van 107-quater) niet in de weg te staan. Daarnaast was er de bijna permanente vrees binnen het FDF voor een terugkeer van de socialisten aan de onderhandelingstafel waardoor de gesprekken omtrent de gewestvorming weer op de achtergrond zouden belanden en men al hetgeen dat men te Steenokkerzeel en in de Lambermontstraat had kunnen verkrijgen op het spel zou zetten.

Voorts was er het besef dat het te vroeg verlaten van de onderhandelings-tafel de partij wel eens in een slecht daglicht zou kunnen stellen (een vrees die bijvoorbeeld sterk leefde bij FDF-onderhandelaar Defosset). Deze voorzichtigheid werd gevoed door de onverwacht slechte verkiezingsresultaten die de partij in 1974 behaald had, hoewel deze verkiezingen eens te meer hadden aangetoond dat het FDF Brussels grootste partij was.

Verder is het ook van belang dat het FDF er zich bewust van was dat zij door aan de onderhandelingstafel plaats te nemen, feitelijk een directe invloed kon uitoefenen op het besluitvormingsproces in ons land. Het voornaamste resultaat hiervan was duidelijk de Wet van 1.8.1974. Hierdoor kreeg het Brussels gewest een eigen, weliswaar sterk bevoegd, uitvoerend orgaan alsook een eigen wetgevende raad en financiële middelen. Tot slot was er ook datgene dat men door de verschillende onderhandelingsrondes verkreeg of kon verkrijgen: de erkenning van Brussel als derde gewest, de erkenning van het voorlopig karakter van de gewestvorming, de toekenning van rechten aan Franstaligen in de rand rond Brussel en het behoud aldaar van faciliteiten, de mogelijkheid tot beëindiging van de taalpariteit in de administraties van het Brussels gewest (waarmee men raakte aan één van de taalwetten van 1963 die aanleiding hadden gegeven tot de oprichting van het FDF), de dialoog van gemeenschap tot gemeenschap. Het allerbelangrijkste voor het FDF daarbij was dat Brussel in haar ogen feitelijk een *région à part entière* was geworden. En vooral omwille van die feitelijke erkenning heeft het FDF gedurende de periode april-juni 1974 verregaande compromisbereidheid getoond op het punt van de begrenzing van deze *région à part entière*. Eens ze de faciliteiten in de rand rond Brussel beveiligd wist, is de partij niet halsstarrig het voor haar 'heilige' principe van de volksraadpleging voor het vastleggen van het Brussels gewest blijven verdedigen, hoewel zij daarbij steeds heeft gepoogd delen van de rand bij het Brussels gewest te voegen door middel van bijvoorbeeld een ruil tussen Franstalige villawij-

ken in de rand rond Brussel met Nederlandstalig gebleven wijken binnen de Brusselse agglomeratie of een verbinding met Wallonië na te streven.⁸⁸ Tenslotte heeft de partij door niet tot de regering toe te treden op dit vlak geen feitelijke toegevingen hoeven te doen, maar het mag duidelijk zijn dat het FDF in 1974, mede door haar verregaande compromisbereidheid, veel meer had kunnen realiseren dan zij in de periode 1977-1978 heeft verkregen toen de socialisten mee aan de onderhandelingstafel zijn komen zitten, waardoor het FDF zich toen in een beduidend minder sterke onderhandelingspositie bevond, aangezien ze op dat ogenblik niet met een toegeeflijker minderheidskabinet geconfronteerd werd. Sprekend bewijs hiervan is het feit dat het FDF in 1974 zelf het inschrijvingsrecht aangeboden kreeg van de Vlamingen, terwijl haar dit in latere onderhandelingen zou geweigerd worden.

⁸⁸ Zo heeft de partij gedurende de onderhandelingen steeds opnieuw geprobeerd een verbinding met Wallonie te realiseren. Daarvoor eiste men aanvankelijk een niet onbelangrijk deel van het Zonienwoud op, wat de Vlamingen categoriek weigerden. Tijdens de Lambermontgesprekken stelde André Lagasse tenslotte voor Brussel met Wallonie te verbinden door één of andere weg, maar zelfs een dergelijke symbolische verbinding konden de Vlamingen niet accepteren, zie J. Ghuede, *François Perin. Espoirs et*, pp. 147-148.

Liesbet Hooghe
De relatie Brussel-Brusselse rand-Vlaanderen

Een institutioneel perspectief

De laatste etappe in de staatshervorming heeft het politieke landschap rond Brussel grondig hertekend. Maar de delicate evenwichtsstructuur in Brussel zelf en de institutionele banden tussen de Vlamingen in Brussel en Vlaanderen zijn grotendeels onaangeroerd gebleven. Is het fijne institutionele weefsel dat Vlamingen (of Nederlandssprekenden?) en Franstaligen bindt en scheidt binnen de muren van het Brusselse gewest en met hun taalgenoten buiten de muren, nog politiek leefbaar in het laatste decennium van deze eeuw?

De geschiedenis van etnische relaties en conflict in België is gekenmerkt door competitie tussen groepsgebonden en territoriaal gedefinieerde breuklijnen. Die spanning was duidelijk weerspiegeld in de Grondwetsherziening van 1970, de eerste Grondwettelijke stap uit het unitaire België. Gemeenschappen en gewesten vertegenwoordigen elk één der twee wedijverende definities voor politieke identificatie, mobilisatie en conflict. Na de meest recente reeks staatshervormingen lijkt de strijd beslecht ten voordele van de territoriale definitie, en dus de gewesten. Enkel voor de politieke organisatie van de Vlamingen in Brussel is de groepsgebonden logica nog dominant. Dit artikel argumenteert dat de evolutie naar een uitgesproken territoriale politiek de politieke positie van de Vlamingen in Brussel ondermijnt, althans onder de bestaande groepsgeoriënteerde institutionele structuur. Het poogt aan te wijzen waarom sommige actoren die in 1988 belang hadden bij de ingewikkelde pacificatiestructuur in Brussel, vanaf 1993 minder geneigd zijn om die structuur in stand te houden. Het waagt ook een tentatief antwoord op de twee logisch opvolgende vragen. Hoe snel, en op welke manier zal de huidige structuur begeven? Wordt het een proces van langzame aftakeling, of is het mogelijk dat er, zoals in 1987-88, een convergentie van belangen ontstaat die een specifieke alternatieve structuur weet door te drukken? Het eerste deel legt het grondwerk voor een institutionele benadering van het probleem. Het sluit af met een vergelijking van pacificatie en federa-

lisme als exponenten van respectievelijk een groepsgebonden en territoriale beheersing van etnisch conflict. Deel twee schetst de evolutie naar een politieke orde waarin belangen meer en meer op territoriale basis georganiseerd zijn. Het plaatst de Belgische evolutie tegen de achtergrond van algemene trends in de post-industriële westerse wereld.

Deel drie stelt dan een analytisch denkkader voor dat vertrekt van het zogenaamde 'new institutionalism' in de politologische vakliteratuur. Politiek wordt gezien als een permanent onderhandelingsproces en uitwisselingsproces, waarin beslist wordt over de structuur van maatschappij en economie. Die onderhandelingen spelen zich af binnen een geheel van politieke regels (instituten), die toegangsvoorwaarden, kostprijs van het toegangsticket en gedragscode in de politieke arena bepalen. Politieke regels zijn niet neutraal. Kortweg: ze maken of breken politieke actoren. Dit institutionele perspectief wordt aangevuld met een politiek-strategische component, waarbij aandacht besteed wordt aan de divergerende rolverwachtingen van politieke actoren. De combinatie van de regels van het politieke systeem en de actor-gebonden regels plaatst restricties op de keuzen en handelingen van de politieke actoren, en dus op de uitkomst. Ze geven vorm aan (of vervormen) het antwoord van politieke actoren op voortdurende veranderingen in de economische omstandigheden, het politiek klimaat, en sociale waarden. In deel vier worden de Brusselse instellingen en de band tussen Brussel en Vlaanderen volgens de hervorming van 1989 ontleed vanuit het geschetste analytisch perspectief, en vergeleken met de situatie na de staatshervorming van 1993. Deel vijf speculeert over een aantal alternatieve scenario's voor de institutionalisatie van de relaties tussen Brussel, Vlaanderen, en de 'interface' tussen de twee.

Definities

Belgie staat bekend als een diep verdeelde plurale maatschappij.¹ Plurale maatschappijen, ook wel gesegmenteerde maatschappijen genoemd, hebben het bijzonder moeilijk om hun systeem een zekere stabiliteit te geven. De meeste landen trachten door *trial and error* technieken van conflict-beheersing te ontwikkelen.

Een plurale maatschappij definiëren we als een maatschappij waarin bepaalde omstandigheden een langdurige segmentatie op basis van etnische verschillen in een bevolking hebben veroorzaakt. Het voornaamste kenmerk van die segmentatie is dat de etnische breuklijn een belangrijk

¹ Zie o.m. V. Lorwin, 'Segmented Pluralism: ideological cleavages and political cohesion in the smaller European democracies', *Comparative Politics*, 3 (1972), pp. 141-175; A. Lijphart, *Democracies: patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries* (New Haven, 1984).

principe voor politieke identiteitsvorming, mobilisatie en organisatie in verband met een ruim scala strijdpunten is geworden.

Verscheidene begrippen achter die definitie vereisen toelichting. Het eerste element is het begrip etniciteit zelf. Volgens de tot voor kort dominante visie is etniciteit primordiaal: het weerspiegelt oude culturele (en misschien genetische) verschillen in de oorsprong der volkeren. Etnische identiteit is fundamenteel, toegeschreven en daardoor bijna onveranderbaar. Deze visie heeft zware consequenties voor het beleid. Het suggereert immers dat etnisch conflict onvermijdelijk en daardoor 'ongeneeslijk' is.

Recentere literatuur voert aan dat etniciteit reactief is. Het is niet voorgegeven, maar spruit voort uit sociale ongelijkheden: macht, inkomen, of andere beloningen in een moderne maatschappij. Het wordt in grote mate *geproduceerd*. Etnische groepen hebben geen objectieve grenzen, die onbetwistbaar zouden vastgelegd zijn door taal, huidskleur, of culturele attributen. De inhoud van etniciteit is arbitrair; taal in het ene geval (België), godsdienst in het andere geval (Ierland), en geschiedenis en aloude onderscheiden instellingen in nog een ander geval (Schotland). De begrenzing is een sociale en politieke constructie. Aanhangers van een reactieve of situatiegebonden interpretatie van etniciteit zijn daarom vooral geïnteresseerd in de begrenzing van etnische groepen of segmenten. Heel wat etnische conflicten hebben dan ook met dat grensgebied te maken waar twee etnische groepen elkaar raken. De discussie over de Vlaamse rand rond Brussel, of de Franstalige periferie van Vlaanderen, is hier een perfect voorbeeld van. De belangrijkste vragen zijn waarom bepaalde etnische grenzen manifest worden en andere niet, hoe verschillende etnische definities met elkaar wedijveren om het politieke terrein te bezetten, en hoe en waarom etnische grenzen en definities verschuiven.²

De beleidsimplicaties van een reactieve visie op etniciteit verschillen sterk van de primordiale interpretatie. Etnische competitie kan vele vormen aannemen. Het is daarom ook tot op zekere hoogte manipuleerbaar. Manipulatie of beheersing is evenwel moeilijk, omdat etniciteit een bewegend doelwit is. De afbakening van de segmenten kan immers sterke verschuivingen ondergaan. De segmenten kunnen zelfs compleet van gedaante veranderen.

De reactieve visie van etniciteit werpt een relativerend licht op de huidige definitie van etniciteit in en rond Brussel. Het politieke leven is momenteel gestructureerd rond taal. Dat laat de Nederlandstaligen (Vlamingen?) toe om zich te verbinden met Vlaanderen. Anderzijds nodigt die specifieke etnische afbakening de Franstaligen in de Brusselse rand uit om zich met hun taalgenoten in Brussel te identificeren. De afbakening van etniciteit in Brussel maakt het daardoor bijna onmogelijk om etnisch

² S. Olzak, *The dynamics of ethnic competition and conflict* (Stanford, 1992), pp. 6-15.

geprofileerde conflicten tot Brussel te beperken.

Maar, zoals de reactieve visie aanvoert, taal is niet het enig mogelijke principe voor etnische mobilisatie, laat staan politieke mobilisatie. Onder bepaalde omstandigheden zou het bijvoorbeeld kunnen dat inwoners van Brussel zich eerst als Brusselaars gaan profileren om zich te onderscheiden van Vlaanderen en Wallonië. Ze kiezen dan in eerste instantie voor een territoriale loyaliteit, terwijl taal niet meer of pas in tweede instantie een criterium voor politieke mobilisatie wordt. Nieuwe etnische kenmerken kunnen aangeboord worden, zoals het groeiende onderscheid tussen inwoners van Europese afkomst en van niet-Europese afkomst. Of niet-etnische criteria, zoals arbeid/kapitaal, materialisme/postmaterialisme, links/rechts, eigenaar/huurder kunnen de bovenhand halen.

Een herdefinitie zou ongetwijfeld belangrijke institutionele implicaties hebben. Hoelang zouden m.a.w. de 'vaste garanties' voor de Brusselse Vlamingen in de Brusselse instellingen een competitie met alternatieve criteria overleven?

De tweede toelichting betreft de begrippen etnische solidariteit en collectieve actie³. Terwijl vroegere studies de twee begrippen vaak door elkaar gebruikten, wordt nu meestal een onderscheid gemaakt (zie bijvoorbeeld de *resource mobilization approach*). We spreken van etnische solidariteit wanneer personen in een etnische bevolking zich doelbewust identificeren als leden van een etnische groep. Solidariteit ontstaat niet zomaar. Het veronderstelt dat de groep etnische netwerken en eigen instituties heeft waarmee het nieuwe leden socialiseert en sociale banden versterkt. Etnische collectieve actie gaat een stap verder. Het verwijst naar de openbare actie van twee of meer personen die een etnische eis stellen, klacht uitdrukken of leden van een andere etnische groep aanvallen. Solidariteit is op de groep zelf georiënteerd en niet noodzakelijk in het publieke domein. Collectieve actie is evenwel naar buiten gericht, en daarom publiek.

Dit onderscheid biedt ons een meer genuanceerd beeld van nationalistische, etnische of taalperikelen in België. Vooreerst wordt vaak verondersteld dat een sterk Vlaams of Waals bewustzijn automatisch tot meer Vlaams-Waals conflict moet leiden. De ontkoppeling van solidariteit of bewustzijn en collectieve actie stelt dat in vraag.

Ten tweede corrigeert de definitie van solidariteit de gangbare beschrijvingen. Solidariteit is niet op de eerste plaats een emotionele, spontane, automatische aangelegenheid. In essentie is het een kwestie van organisatie, van netwerken en dus tastbare banden gebaseerd op wederzijdse belangen. Het betekent ook dat solidariteit institutionele ondersteuning nodig heeft. Bovendien moet een etnische groep er voortdurend aan werken. Dus de solidariteit tussen Vlamingen in Brussel, in de Brusselse rand, en in Vlaanderen moet gevoed worden door wederzijdse belangen. Zonder doelgerichte netwerken en een voortdurend opvolgen van die

³ *Ibidem*.

organisatorische inspanningen zal de solidariteit vervagen.

Inherent in de definitie van etnische solidariteit als het proces waarbij nauwe netwerken tussen de leden worden verzorgd, is de noodzaak voor etnische groepen om zich in zekere mate op zichzelf terug te plooiën. Ze willen tot op bepaalde hoogte in hun eigen behoeften voorzien, weze het wat arbeid, scholing, ontspanning, welzijn, cultuur, ordehandhaving of politieke vertegenwoordiging betreft. Hoe dit gebeurt en in welke mate varieert sterk. Op zich betekent een zekere afscherming niet dat een etnische groep zich vijandig opstelt tegenover andere groepen.

De belangrijkste conclusie uit het onderscheid is dat een sterkere etnische solidariteit niet noodzakelijk tot méér collectieve actie leidt, laat staan tot etnisch conflict. Solidariteit is wel een belangrijke bron voor organisatie. Die kan dan eventueel aangeboord worden om etnische eisen in de politieke arena te brengen. Maar het blijft hoofdzakelijk een empirische vraag of, hoe, en met welk resultaat een sterk solidaire etnische groep gemobiliseerd wordt in een etnische conflictsituatie.

Er is een uitgebreide literatuur die de mobilisatie van etnische conflictlijnen tot etnisch of nationalistisch conflict tracht te verklaren⁴. We laten die voor wat ze is en schakelen over naar de andere kant van het proces, m.n. de beheersing van etnisch conflict. Net zoals etniciteit in grote mate een sociale en politieke constructie is eerder dan een voorgegeven realiteit, worden de mechanismen voor de beheersing van etnisch/nationalistisch conflict op basis van politieke berekeningen gekozen eerder dan op basis van een objectieve analyse van de situatie.

Federalisme en pacificatie (*consociationalism* in de hoofdzakelijk Engelstalige vakliteratuur) zijn twee concrete beheersingssystemen voor etnisch of nationalistisch conflict. Het eerste stoelt op het territoriale principe, het tweede op groepsgebondenheid. Figuur I zet de verschillen naast elkaar. Eigenlijk gaan ze terug op eenzelfde basisfilosofie: ze combineren zelfbestuur (*self-rule*) met medebestuur (*shared-rule*)⁵. *Self-rule* betekent dat een segment van interne autonomie geniet. Maar hoe en hoever? *Shared-rule* duidt erop dat de segmenten participeren in de nationale besluitvorming. Maar hoe en in welke mate?

Voor een federaal systeem is de territoriale factor doorslaggevend. Etnische of nationale categorieën onderscheiden zich doordat ze een apart grondgebied hebben. In een federale logica wordt die breuklijn nu juist

⁴ Zie o.m. voor overzichten L. Hooghe, *A leap in the dark: nationalist conflict and federal reform in Belgium in the 1980s* (Cornell, 1991). J. Coakley, 'The social origins of nationalist movements and explanations of nationalism: a review', in J. Coakley, ed. *The social origins of nationalist movements. The contemporary West European experience* (London, 1992), pp. 1-20.

⁵ A. Lijphart, 'Non-majoritarian democracy: a comparison of federal and consociational theories', *Publius*, 15 (1985), pp. 3-15; D. Elazar, 'Federalism and consociational regimes', *Publius*, 15 (1985), pp. 17-33; H. Bakvis & W.M. Chandler, *Federalism and the role of the state* (Toronto, 1987).

een instrument om etnisch conflict te beheersen. Territoriale criteria bepalen wie autonoom wordt. Zij bepalen hoe geld, jobs, status...verdeeld worden, of hoe nationale beslissingsmacht verdeeld wordt. Voor België: Brussel, Vlaanderen, Wallonië. Een pacificatiedemocratie daarentegen benadert de etnische en nationale categorieën vanuit hun socio-culturele verschillen. Nederlands-, Frans-, en Duitstaligen, Vlamingen en Walen (los van territorium).

Figuur 1: Self-rule en shared-rule in de pacificatiedemocratie en in de federale democratie

	Pacificatiedemocratie	Federale democratie
Self rule	Elk segment heeft autonoom organisationeel netwerk voor maatschappelijke functies bestuursverantwoordelijkheid wordt in bepaalde zaken aan segmenten overgedragen d.i. segmentele autonomie d.i. proportionaliteit	elk territoriaal deelgebied heeft autonome bestuursinstanties overheidsgezag voor deelgebieden loopt langs jurisdictionele of functionele lijnen, d.i. machtsdeling in Grondwet geschreven d.i. gedecentraliseerd of non-gecentraliseerd bestuur
Shared rule	samenwerking tussen elites over beperkt aantal aangelegenheden consensusregel en/of institutionele waarborgen voor minderheden d.i. grand coalition d.i. wederzijds veto niet territoriaal segmenten zijn formeel maatschappelijke actoren	participatie van deelgebieden op nationaal vlak autonomie van deelgebieden met constitutionele waarborgen d.i. bicameraal parlement en/of overleg tussen organen van uitvoerende macht d.i. deelname deelgebieden aan Grondwetswijzigingen territoriaal segmenten zijn formeel politiek-territoriale actoren

Bron: L. Hooghe. 'De staatshervorming van 1988-1989 in België. Pacificatie en federalisme', *Federalisme*, 4 (1990), p. 31.

Tot het eind van de jaren vijftig overheerste de breuklijn tussen katholieken en vrijzinnigen. Levensbeschouwelijke segmenten kunnen niet duidelijk territoriaal afgelijnd worden. Daarom ligt het meer voor de hand om conflicten in te nemen met een pacificatieloga dan met een federale logica. Maar de levensbeschouwelijke conflicten ruimden geleidelijk plaats voor taalkundige en etnisch-nationale conflicten. De Belgische politieke elite heeft de nieuwe breuklijn met wisselend succes in de bestaande pacificatiedemocratie trachten in te schuiven, maar heeft hier-

mee toch nooit het conflict onder controle kunnen brengen.⁶ Er is evenwel een andere uitweg: de federale logica. De taalgroepen en etnisch-regionale groepen in België kunnen namelijk wel territoriaal afgebakend worden, al verloopt dat niet zonder discussie. De territoriale afbakening was veeleer verworven dan voorgegeven. Vergelijkte men even de taalsituatie in Vlaanderen in 1990 met die in 1910. Vlaanderen werd homogeen Nederlandstalig door een lange reeks politieke beslissingen. De wet op het taalgebruik in bestuurszaken van 1921 was de principiële stap naar de 'territoriale afbakening' van homogene taalgebieden. Omdat die territorialisering in België verworven en niet voorgegeven was, hebben de partijen er ook altijd verschillende territoriale definities op na gehouden. Meer zelfs, ze hebben er vaak belang bij gehad om ambiguïteit in stand te houden. Niettemin effende die territorialisering de weg naar een vorm van conflictbeheersing volgens de federale logica.

Van pacificatiedemocratie naar federalisme: de overwinning van de territoriale politiek

Met de staatshervorming van 1988-89 heeft de Belgische politieke elite definitief gekozen voor een vorm van conflictbeheersing volgens territoriale principes. De federale logica haalde het met andere woorden op de groepsgebonden logica.

De Belgische ervaring past in de algemene versterking van regionalisme en regionalisatie als bestuursvorm in de meeste Westeuropese postindustriële maatschappijen. Besturen is meer en meer gaan afwijken van de traditionele staatsmodellen, met hun centraal machtscentrum, hun eenvormige gezagskanalen en democratische verantwoordelijkheid door parlementaire controle. België valt op omdat de evolutie opvallend radicaal was en het institutionele resultaat een ingewikkelde combinatie van verregaande groepsgebonden en territoriale autonomie.

Eén factor is de groei van de overheid. De Belgische overheidssector bijvoorbeeld nam toe van 30,3% van het BBP in 1960 tot 54,3% in 1980 en 51,2% in 1991. Die groeiende overheid zag zich meer en meer geconfronteerd met tegenstrijdige vragen tengevolge van divergenties in de sociale en economische ontwikkeling. Via decentralisatie kon de centrale overheid zich ontlasten, door minder belangrijke taken uit te besteden. In een groeiend aantal beleidsdomeinen bleek ook dat de medewerking van meer lokale overheden de implementatie ten goede kwam. Tenslotte kon de centrale overheid proberen aan contradicties te ontsnappen door taken met tegenstrijdige doelstellingen over verschillende beleidsniveaus te

⁶ L. Huyse, *Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek* (Antwerpen, 1970); *De gewapende vrede: politiek in België na 1945* (Leuven, 1980).

verspreiden. Regionale ontwikkeling, een herverdelingsbeleid, bijvoorbeeld werd in verscheidene landen gedecentraliseerd, terwijl industrieel beleid, in principe gericht op algemene groei, centraal bleef.

De uitdeinende rol van de overheid heeft de etnoculturele verschillen meer in de politieke kijker gebracht. In België heeft de taalpolitiek aparte gemeenschappen geproduceerd. Elk was er erg op gesteld om controle te verwerven over nieuwe verantwoordelijkheden in cultuur, onderwijs en algemeen welzijn.

Het economisch centrum verschoof in de naoorlogse periode van het zuiden naar het noorden. Vlaanderen stak Wallonië voorbij in Bruto Regionaal Produkt per hoofd tussen 1963 en 1966. In 1988 was Vlaanderen goed voor 58,7% (49,8% in 1963) van het totale BBP, tegen 26,3% (31,3 in 1963) voor Wallonië en 15% voor Brussel (18,9 in 1963). Ook het aandeel van Vlaanderen in de totale bevolking nam toe.

Die economisch en demografisch verschillende evoluties werden politiek belangrijk toen de overheid een actievare rol begon te spelen in industrieel beleid en regionale ontwikkeling. Waalse actoren hebben traditiegetrouw meer vertrouwen gesteld in staatsinterventie dan Vlaamse of Brusselse actoren. Vele Walen koesterden de vrees dat in een unitaire staat de Vlamingen de beslissingen zouden nemen over de herstructurering van de Waalse economie. Om die reden gingen ze eisen voor regionale autonomie steunen.

De expansie van de overheid hielp dus vorm geven aan de twee nationalismen. De oudere vorm was georganiseerd rond culturele verschillen en eiste groepsautonomie, terwijl de andere vorm gebaseerd was op uiteenlopende sociaal-economische belangen en vroeg om regionale autonomie. Maar in het kader van een moderne staat worden functies uitgevoerd op een territoriale basis. Het hoeft ons daarom niet te verbazen dat de twee nationalistische stromingen uiteindelijk allebei een vorm van territoriale autonomie gaan eisen zijn, binnen min of meer duidelijke grenzen.

De tweede algemene trend in postindustriële maatschappijen is het groter vertrouwen van gedecentraliseerde besturen. De relaties met de centrale autoriteiten werden minder hiërarchisch, minder technisch en meer politiek. Het beleidsvoeringsproces is conflictueler geworden.

Het politiek proces in België werd sterk beïnvloed door die trend. De pacificatiedemocratie was niet in staat om de toenemende nationalistische spanningen in te dammen, ten dele omdat de traditionele wafelijzerpolitiek te duur werd. Geleidelijk verloren politieke actoren en besluitvorming hun Belgisch karakter, terwijl er een hergroepering kwam op regionaal of gemeenschapsniveau. Vanaf 1968 braken de partijen één na één doormidden, en de culturele, sociale en economische organisaties volgden. De interactiepatronen veranderden op twee manieren. Enerzijds werden regionale of gemeenschapsbelangen vertegenwoordigd op nationaal vlak (pariteit, alarmbel, taalgroepen in de Kamers), en anderzijds ontstonden er regionale of gemeenschapsgebonden netwerken los van het centrum. Deze veranderingen in politieke praktijk en instituties maakten de weg vrij voor Grondwettelijke hervormingen. Het land evolueerde in

dertig jaar tijd van een unitaire pacificatiedemocratie tot een radicaal gefederaliseerde staat.

De Belgische staatshervorming van 1988 en 1989 nam afstand van de traditie om de nationalistische breuklijn met de klassieke pacificatietechnieken onder controle te brengen. Maar de hervorming ademde toch een geest van consensus uit. Vooreerst werden diverse banden tussen de federatie en de deelgebieden behouden, o.m. via de verplichte en niet-verplichte samenwerkingsakkoorden.⁷ Ten tweede legde het binnen de segmenten de klassieke pacificatieregels op, als het onmogelijk bleek om Vlamingen en Franstaligen territoriaal te scheiden. De regelingen voor Voeren, Komen en de andere faciliteitengemeenten waren een typisch voorbeeld.

Maar het bestaande pacificatiemodel vormde ten langen laatste een bedreiging voor de basisbelangen van de grote actoren, vooral van de CVP en de PS. Een zuivere pacificatie-oplossing vereist eerst en vooral vrij homogene segmenten. Immers, het delicate proces van harde onderhandelingen, compromissen en *deals* veronderstelt dat de onderhandelende actoren een duidelijk mandaat van hun segment op zak hebben. Die luxe is voor de linguïstisch/regionale segmenten in België niet weggelegd. De politieke actoren kunnen op talrijke manieren van de verdeeldheid van een segment gebruik maken om het nationalistisch conflict te manipuleren. Het Egmontpakt was op dat gebied leerrijk.

Bij een federaal model bestaat er een goede kans dat dergelijke situaties minder schade zullen aanrichten. De segmenten hebben namelijk een eigen regering verantwoordelijk voor een verkozen parlement, waarin oppositie en dus het ontbreken van een consensus legitiem zijn. Ten tweede is de autonomie van de deelgebieden constitutioneel vastgelegd. Dat zou segmenten in een federaal model beter tegen machtsmisbruik moeten beschermen.

Verder probeert een klassieke pacificatiedemocratie de *decisionmaking load* op nationaal vlak laag te houden. Dat doet het door publieke functies door te schuiven naar de segmenten. De staat wordt als het ware aan banden gelegd ten voordele van de maatschappij. Het is een manier om het aantal conflicten te beperken.

Deze logica kan werken voor religieus conflict en misschien ook voor taalconflict, maar het lijkt helemaal niet verenigbaar met nationalistisch conflict. Nationalisten eisen immers integendeel een maximale controle over de staatsfuncties, met de bedoeling om een natie gebaseerd op taal of etnische criteria te ontwikkelen. Ze eisen dus een herverdeling van de staatsfuncties, niet minder staat.

Een eerste optie om nationalistisch conflict te beteugelen is de unitair-ge-decentraliseerde optie. De strategische beslissingen worden in de meeste

⁷ A. Alen & P. Peeters, 'België op zoek naar een cooperatief federaal staatsmodel', *Tydschrift voor Bestuurswetenschap en Publiek Recht*, 6 (1989), pp. 343-371.

beleidsdomeinen bij consensus genomen, terwijl voor het overige de staatsstructuren radicaal gedecentraliseerd worden volgens taalkundige of regionale criteria. Onderwijs vóór 1988 in België beantwoordt gedeeltelijk aan die criteria. De essentie van de strategie is dat de ultieme macht (vooral dan financieel) en de coördinatie nationaal blijven, maar dat de leiders van de segmenten binnen een bepaald beleidsdomein aan de vragen van hun publiek tegemoet kunnen komen. Het is een aantrekkelijke strategie voor de belangrijke actoren, omdat ze nog enige controle op elkaar kunnen uitoefenen. Op de debetzijde staan evenwel doorslaggevende factoren. Een loodzware *decisionmaking load* op nationaal vlak is tijdrovend en geldverslindend. De strategie maakt het over het algemeen ook moeilijker om een coherente politiek uit te tekenen. Tenslotte kan nationalistisch conflict rond één strijdpunt steeds overslaan naar andere strijdpunten. Op veruit de meeste vlakken worden de ultieme beslissingen immers nog steeds nationaal genomen. Een uitdijend conflict kan de besluitvorming binnen de nationale regering verlammen. Op langere termijn moet dat de allocatie binnen de segmenten verzwakken, hetgeen de relaties tussen top en achterban binnen elk segment zal aantasten. België heeft tot 1988 uitgebreid gebruik gemaakt van decentralisatie volgens regionale en/of linguïstische criteria en formele of informele parallelle besluitvorming op nationaal vlak. Maar de negatieve effecten werden mettertijd te groot. De staatsvorming van 1988 poogde die strategie te vervangen door een federaal model. Daarmee nam de territoriale logica definitief over van de groepsgebonden logica in de beheersing van het etnische conflict in België. De uitzondering was Brussel, waar integendeel een zeer complex geheel van institutionele mechanismen tot stand kwam op basis van een groepsgebonden logica. Dit artikel argumenteert dat deze twee tegengestelde evoluties de bestaande politieke institutionalisatie van de Vlaamse positie in Brussel zwaar onder druk zetten. Op termijn is die positie vermoedelijk onhoudbaar. De volgende sectie ontwikkelt een institutioneel perspectief om deze stelling te staven.

Rollen, regels en rationaliteit⁸

Het politieke bedrijf is een permanent onderhandelings- en uitwisselingsproces waarin beslist wordt over de structuur van maatschappij en economie.⁹ Het grootste deel van de tijd zijn politieke actoren druk doende

⁸ Zo luidt de titel van een overzicht van new institutionalism door Donald Searing, 'Roles, Rules, and Rationality in the New Institutionalism', *American Political Science Review*, 85 (1991), pp. 1239-1260.

⁹ D.C. North, 'A transaction cost approach to the historical development of politics and economies', in E. Furuhotn & E. Richter, eds. *The new institutional economics. A collection of articles from the JITE* (Tübingen, 1991), pp. 253-260.

eenmalige zaken te regelen. Parlementair A stemt mee met fractie B in ruil voor steun voor zijn wetsvoorstel; een minister dreigt met ontslag, tenzij de regering hem voluit steunt in zijn omstreken beslissing over een bedrijfssluiting enz. Maar om tijd, kosten en energie te sparen trachten politieke actoren dergelijke uitwisselingen te routiniseren. Op dit meta-niveau onderhandelen ze daar over rechten: de Brusselse Vlamingen krijgen het vetorecht in de Brusselse gewestraad op voorwaarde dat Franstaligen pariteit behouden in de nationale regering.

Rechten geven de spelers een vorm van controle, of beheersing. Ze laten hen toe heer te zijn over het beleidsproces (wie behoort tot de kring van besluitvormers, welke zijn de besluitvormingsregels), en meester te zijn over de beleidsuitkomst (waar gaat het geld naartoe, hoe wordt het probleem aangepakt). Faciliteiten voor de Franstaligen in de Vlaamse rand rond Brussel dwingen de Vlaamse gemeentebesturen bijvoorbeeld om tweetalige dienstverlening te voorzien. De pariteit in de Brusselse gewestregering garandeert de Vlamingen betrokkenheid bij alle uitvoerende beslissingen, al kunnen Franstaligen wetgevend werk verrichten boven de hoofden van de Vlamingen heen.

Die onderhandelingen over goederen en rechten spelen zich af binnen een geheel van politieke regels (instituties), een concept dat enige verduidelijk vergt. Dit institutionele perspectief vullen we dan aan met een politiek-strategische component, waarbij aandacht wordt besteed aan de verschillende, en vaak tegenstrijdige rollen van politieke actoren. De combinatie van de regels van het politieke systeem en de actor-gebonden regels staan als een filter tussen de politieke actoren enerzijds en de veranderingen in de economische omstandigheden, het politiek klimaat, en sociale waarden anderzijds. Binnen die restricties maken politieke actoren rationele keuzen volgens hun preferenties.

Instituties en regels

Politieke regels moeten politieke en economische uitwisselingen, en vooral de repetitieve, gemakkelijker en voorspelbaar maken. De volgende definitie van Elinor Ostrom wordt vaak geciteerd: '*Rules refer to prescriptions commonly known and used by a set of participants to order repetitive, interdependent relationships. Prescriptions refer to which actions are required, prohibited, or permitted.*'¹⁰

Politieke regels, of instituties, leggen het onderhandelingspel aan banden: ze bepalen min of meer wat kan, mag en moet en hoe.¹¹ In algemene

¹⁰ E. Ostrom, 'An agenda for the study of institutions', *Public Choice*, 48 (1986), pp. 5-6.

¹¹ E. Ostrom, 'Rational choice theory and institutional analysis: toward complementarity', *American Political Science Review*, 85 (1991), pp. 237-243.

termen verduidelijken ze de hiërarchische structuur van het politieke systeem, wie beslist en volgens welke regels, en wat op de politieke agenda mag komen.

Regels schrijven zelden één en slechts één actie of uitkomst voor, maar ze beïnvloeden wel rechtstreeks de structuur van een situatie waarbinnen acties geselecteerd worden.

Door middel van regels kunnen transactiekosten beïnvloed worden. Een economische transactie kan heel wat onverwachte kosten meebrengen: speciale promotie, onverwacht reizen, tijdverlies, fax en telefoon, insolventie, late levering van goederen, woordbreuk... Om die kosten onder controle te brengen en ook om een aantal kosten te vermijden, sluiten zakenpartners meestal een contract af. Zoals een contract voor een zaken-transactie hindernissen uit de weg ruimt, zo moeten politieke regels of instituties politieke transacties vergemakkelijken.

Politieke regels zijn niet neutraal. Ze drijven de prijs op voor sommige actoren, en maken politieke transacties gemakkelijker voor anderen. Die kost kan financieel zijn, zoals bijvoorbeeld de astronomische sommen die een presidentskandidaat in de Verenigde Staten moet besteden. Vaak is de organisatorische kost zeer hoog. Zo maakt het Britse kiesstelsel het bijzonder moeilijk voor een derde partij om door te breken, tenminste als haar kiezerskorps niet geografisch geconcentreerd is. De verzuiling was in dit land tot voor kort een even effectieve drempel tegen 'nieuwe' politieke formaties.

De institutionele context: boundary rules en decision rules

Hoe kunnen we politieke transactiekosten gaan vergelijken voor verschillende deelnemers en in verschillende situaties? Met Fritz Scharpf vinden we *boundary rules* en *decision rules* de meest determinerende regels.¹² Afbakingsregels definiëren de eenheden van collectieve actie, m.a.w. wie er mag deelnemen. Beslissingsregels zeggen op welke manier preferenties in bindende beslissingen worden omgezet, dus hoe beslissingen worden genomen.

We constateerden voorheen dat etnisch conflict heel vaak draait rond de definiëring en de begrenzing van etnische groepen, en daar is een reden voor. *Boundary rules* definiëren collectieve identiteiten, die op hun beurt referentiekaders bepalen voor de evaluatie van beleidskeuzen. Politieke actoren zijn meestal lid van verschillende 'collectieve actiegroepen' tegelijk, en zijn dus blootgesteld aan een aantal referentiekaders. In elke actiegroep moeten ze strategische keuzen maken. Daarbij zullen ze meestal het vaakst teruggrijpen naar het referentiekader van de sterkst ontwikkelde collectieve identiteit. *Boundary rules* hebben daarom een mach-

¹² F. Scharpf, 'Decision rules, decision styles and policy choices', *Journal of Theoretical Politics*, 1 (1989), p. 152.

tige invloed over politiek en beleid.

De Brusselse context biedt hier een illustratie van. Dezelfde politici zetten verschillende petjes op naargelang ze bijvoorbeeld voor de gewestregering of de Vlaamse gemeenschapscommissie optreden. Welke identiteit weegt het zwaarste door? We zullen wat dichter bij een antwoord trachten te komen door, na de analyse van de institutionele context, ook de rolverwachtingen van een typische actor wat systematischer te gaan bekijken. Afbakeningsregels definiëren ook de eenheden waarin bestuur (*governance*) plaatsvindt. Er is een essentieel verschil tussen economische en politieke transacties. De regels die een economische transactie regeren, staan meestal neergeschreven in een contract. Dat is in principe slechts bindend voor actoren die vrijwillig de verbintenis hebben aangegaan. Dus hebben al degenen met verbintenissen ook mee beslist. Besluitvormers en contractplichtigen zijn één en dezelfde; er is maar één reeks van *boundary rules*. *Governance* is de specifieke vorm om in de politiek tot gezamenlijk bindende beslissingen te komen. Het veronderstelt een 'geïnstitutionaliseerde capaciteit voor doelgerichte actie die gebaseerd is op de macht van de groep of organisatie om hulpbronnen en talenten van zijn leden toe te eigenen en te verbinden'.¹³ De uitkomst van politieke transacties wordt met andere woorden meestal bindend voor een hele reeks actoren die niet bij de onderhandelingen betrokken waren. Het parlement neemt wetten aan in naam van tien miljoen Belgen. Vakbonden onderhandelen algemene loonmatigingen die de werknemers zullen betalen. Franstalige Brusselse politici en Waalse politici hevelen bevoegdheden van de *Communauté française* over naar respectievelijk COCOF en het Waals Gewest in naam van de Franstaligen in Brussel en Wallonië. Het rechtstreekse gevolg is dat Brusselse en Waalse Franstaligen voortaan verschillende klemtonen in het welzijns- of onderwijsbeleid kunnen verwachten. Het onrechtstreekse gevolg is dat de asymmetrie in de bestuursorganisatie van gemeenschapsmateries in Brussel sterk toeneemt. Niet alleen dient COCOF een veel groter publiek dan zijn Nederlandstalige tegenhanger COCON, het biedt nu ook een ruimer pakket diensten aan dan COCON en het kan naast reglementen ook decreten uitvaardigen. Met het St. Michiels-akkoord heeft de Vlaamse Gemeenschap deze nieuwe relatie goedgekeurd in naam van de Vlamingen in Vlaanderen en Brussel. Besluitvormers en 'betalende' groep vallen dus zelden samen. Ze zijn gedefinieerd door verschillende *boundary rules*.

Dat is op zich geen probleem als de besluitvormers de belangen van de 'betalers' doeltreffend vertegenwoordigen. In de eerste twee voorbeelden kunnen we dat aannemen. Het parlement is de rechtmatige vertegenwoordiger van het volk volgens de regels van de parlementaire democratie, en volgens de regels van het sociale overleg zijn de vakbonden de meest legitieme spreekbuis voor de werknemers. In het Brusselse voorbeeld zien we al de kiemen van een mogelijk probleem van ondervertegenwoordiging.

¹³ *Ibidem*, p.153.

De reorganisatie aan Franstalige kant heeft belangrijke implicaties voor de Vlaamse Gemeenschap in Brussel, meerbepaald COCON. Toch waren de Brusselse Vlamingen voor zover bekend niet betrokken bij de besluitvorming, die in essentie een zuiver Franstalige aangelegenheid was en dan nog vooral een rechtstreeks Brussels-Waalse dialoog. Onrechtstreeks, en achteraf, waren ze wel vertegenwoordigd door de Vlaamse Gemeenschap tijdens Sint Michiel. Het verschil tussen de *boundary rules* van de kring der besluitvormers en de *boundary rules* van de groep der 'betalers' kan daarom belangrijke indicaties geven over de werkelijke politieke machtsverhoudingen.

Hoe *governance* (bestuur) werkt, hangt af van de beslissingsregels (*decision rules*). Die bepalen wie mag deelnemen aan welke beslissingen, en hoe men tot collectieve keuzen kan komen in geval van onenigheid. Beslissingen kunnen genomen worden bij verdict van de hiërarchisch hogere, bij meerderheid (van relatieve tot gekwalificeerde), of bij unanimité.¹⁴

Volgens Scharpf heeft bindende collectieve besluitvorming nood aan on-dubbelzinnig afgebakende en stabiele segmenten. Anders gezegd, de groep moet duidelijke, onbetwiste *boundary rules* hebben. Alleen dan is er geen twijfel over wie in en wie buiten de cirkel staat, wie beslist en wie aanhorigheid verschuldigd is.

Bestuur in en rond Brussel is gekenmerkt door voortdurend wisselende *boundary rules*. Een Brusselse Franstalige politicus kan zich beschrijven als een Franstalige in België, een Franstalige in het Brussels Gewest, een Franstalige in Franstalig Brussel, een Franstalige solidair met de Franstaligen in de rand rond Brussel, een Brusselaar in het Brussels Gewest, of een Franstalige Brusselaar in het Brussels Gewest. Aan elke identiteit beantwoordt een andere *boundary* definitie. Daarvan hebben de meesten hun eigen institutionele vorm gekregen in 1989: de Franse Gemeenschap, COCOC, COCOF, faciliteiten voor Franstaligen, Brussels Gewest, taalgroep en alarmbelprocedure in de Gewestraad. In de mate dat deze instituties strikt gescheiden materies behandelen, lijkt er geen probleem. Interne besluitvorming kan dan allicht volgens één der vermelde procedures gebeuren. In het werkelijke leven is het evenwel vaak een arbitraire zaak om een aangelegenheid tot één van die groepen te beperken. Onderwijsbeslissingen in de COCOF kunnen ook relevant zijn voor de Franse Gemeenschap, voor de COCON, en allicht met het oog op economische ontwikkeling ook in het Brussels Gewest. Er is geen procedure voorzien die de relevante actoren tot een minimale coördinatie kan dwingen.

In de postindustriële staat raakt nagenoeg elk beleidsprobleem aan andere beleidstakken. Niet zelden stoort het daarbij andere beleidsprogramma's. Maar de institutionele structuur van Brussel is wel bijzonder kwetsbaar, omdat politieke vertegenwoordiging en bestuursorganisatie sterk versnipperd zijn, en bovendien institutionele banden met groepen

¹⁴ *Ibidem.*

buiten Brussel de *boundaries* van de politieke arena verder uitrekken. Groepslogica en territoriale logica werken elkaar tegen. Dit moet besluitvorming en implementatie verzwakken. In de conclusie komen we terug op mogelijke scenario's om dit probleem te verzachten.

Met de begrippen *boundary/decision rules* zijn we in staat nauwkeuriger in te schatten welke mogelijkheden en beperkingen voor politieke actie verborgen liggen in een bepaalde institutionele structuur. Het toont in het geval van Brussel aan dat de combinatie van territoriale en groepsgebonden logica grote problemen kan stellen voor de legitimiteit en het effectieve bestuur van Brusselse instellingen. Wat ons echt interesseert, is evenwel welke drijfveren actoren ertoe brengen instituties te veranderen. We komen nu dicht bij de eigenlijke besluitvorming en zoeken naar de factoren die kunnen verklaren hoe nieuwe ideeën (conceptuele innovatie) tot echte hervormingen (beleidsontwikkeling) kunnen leiden. We identificeren er twee: de ontwikkeling en strategische inplanting van een beleidsgemeenschap (*policy community*), en de belangen, positie en strategische keuzen van de politieke actoren.

Conceptuele innovatie in een beleidsgemeenschap

De capaciteit van bewindvoerders om op veranderingen te reageren wordt uiteraard in belangrijke mate bepaald door de institutionele *constraints*. Maar het hangt ook af van de aanwezigheid van ideeën.¹⁵ Blauwdrukken en alternatieven voor territoriaal federalisme in een Belgische context circuleerden allang rond in beperkte kring en maakten de geesten rijp. De meestal specialistische groep van mensen die deze ideeën bediscussiëren, noemen we een beleidsgemeenschap. Het gaat om academici, experts uit de bureaucratie en belangengroeperingen, enkele politici, enkele opinieleiders enzomeer. Een doeltreffende beleidsgemeenschap moet competitie tussen ideeën aanmoedigen, en toch binnenkomende ideeën aan een geloofwaardigheidstest (*feasibility screening*) onderwerpen om de selectie door politieke actoren te vergemakkelijken.

Vanaf het eind van de jaren 1970 was het opmerkelijk dat verscheidene nieuwere denkinitiatieven nauwe banden hadden met de kernelite in België. Het toonde aan dat het zelfs in die hoge kringen niet langer taboe was te debatteren over federalisme. Dat maakte de geesten rijp voor de definitieve sprong naar de territoriale logica. De beleidsgemeenschap spuide zelfs ideeën tot in de onderhandelingskamers op Hertoginnedal tijdens de besprekingen van 1988. Dat werd herhaald bij de daaropvolgende onderhandelingen. Een nauwgezette analyse van de ideeën rond Brussel, de achtergrond en strategische positie van de auteurs en promotoren van die ideeën, en het profiel van sluiswachters of screening agenten

¹⁵ G. Majone, *Evidence, argument, and persuasion in the policy process* (New Haven, 1989), pp. 161-166.

in die gemeenschap, zou meer licht werpen op het strategische onderhandelingspel van de actoren inzake Brussel, Brusselse rand en Vlaanderen. Op die politieke actoren en hun rol richten we nu onze aandacht.

Actor-gebonden regels: politieke rolverwachtingen

De beperkingen die de actoren het meest direct aangaan, betreffen de gedragsregels tussen de politieke actoren en tussen de actoren en hun achterban. Hoe kan men die gedragsregels expliciteren? Onze redenering verloopt in twee stappen.

We starten met de neo-institutionalisten March en Olsen, die stellen dat politieke actoren twee soorten belangen moeten trachten te behartigen tegenover hun opponenten en tegenover hun achterban.¹⁶ Het gaat enerzijds om aggregatieve belangen. Politieke actoren vervullen hun aggregatieve rol als ze wedijveren voor hulpbronnen, bijvoorbeeld geld voor Waals staal of middelen voor een Vlaams cultureel beleid in het Brusselse, of als ze die hulpbronnen verdelen onder hun achterban, bijvoorbeeld de verdeling van invloed op het sociaal-economisch beleid tussen de arbeidersvleugel en de burgervleugel van de christen-democratische partijen. Politieke actoren behartigen anderzijds hun integratieve belangen wanneer ze deelnemen aan de 'definitie en de implementatie van de algemene regels (orde) in de maatschappij', zoals het ontwerpen van de Vlaams-Franstalige evenwichtsconstructie in de Brusselse instellingen, of wanneer ze normen stellen voor hun achterban, zoals beroep op 'staatszin' om divergerende opinies tussen de arbeidersvleugel en de burgerlijke vleugel van de christendemocratische partijen aan banden te leggen.

De tweede stap in de redenering betreft het publiek waarmee een politieke actor rekening moet houden. Naast de kiezers, moet hij ook rekening houden met specifieke *constituencies* zoals sociale bewegingen of belangengroeperingen, eigen militanten en leden van de politieke organisatie, en andere politieke actoren.

Welke van de vier rollen het zwaarst doorweegt, en daarbinnen welke van de vier publieken de grootste indruk maakt op de politieke actor, hangt ten dele af van de veranderingen in de omgeving, en van de politieke regels in het politieke systeem.

Regels, rollen en nationaliteit

Mogen we uit deze cascade van 'constraints' — omgevingsfactoren, regels van het politieke systeem, actor-gebonden rolverwachtingen — besluiten

¹⁶ J.G. March & J.P. Olsen, *Rediscovering institutions: the organizational basis of politics* (New York, 1989).

dat de politieke actoren maar over heel weinig vrijheid beschikken om op externe uitdagingen te reageren? De restricties zijn niet zeer specifiek. De politieke actoren beschikken dus over enige speelruimte, wat hen toelaat om te beslissen welke rollen en welke publieken ze zullen benadrukken dan wel naar de achtergrond schuiven. In laatste instantie maken de politieke actoren hun strategische keuzen in functie van hun eigen preferenties — waarden, overtuigingen, carrière, materieel belang. Uiteindelijk handelen ze rationeel. Maar hun rationaliteit is een begrensde rationaliteit. Ze wordt beperkt door omgevingsfactoren en institutionele regels in het politiek systeem en verbonden aan hun positie, maar grotendeels buiten hun controle.

Federalisme met een flinke snuif pacificatie: Brussel

De Brusselse instellingen zijn onder de hervorming van 1989 bijzonder ingewikkeld. Toch weerspiegelen ze een duidelijke logica: uitgebreide *self-rule* waar mogelijk en *shared-rule* onder strikte voorwaarden waar nodig. Het opzet bestaat erin om de vrees voor dominantie en de verlokking van dominantie weg te nemen. Dat hoofdobjectief kunnen we uitsplitsen in vier deelobjectieven. De Brusselse instellingen moeten vier mogelijke controleconstructies verhinderen. We bekijken de hervorming van 1988 vanuit die optiek, schuiven dan de enkele aanpassingen sinds die datum in, en vragen ons af of de conclusies van 1989-90 nog geldig zijn.¹⁷

Eerste doelstelling: geen dominantie/controlemodel van de Franstaligen op de Nederlandstaligen in de Brusselse regio

De hervorming is een combinatie van *shared-rule* (met garanties voor minderheden) voor gewestelijke aangelegenheden en uitgebreide *self-rule* voor de twee taalgemeenschappen in culturele en persoonsgebonden materies.

De eerste directe verkiezingen voor de Brusselse regionale Raad vonden in juni 1989 plaats. Elf van de 75 zetels gingen naar de Nederlandstalige partijen. Zij vertegenwoordigen enerzijds de regio Brussel en anderzijds hun taalgemeenschap in het Hoofdstedelijk Gewest.

Gewestelijke materies besturen Frans- en Nederlandstaligen gezamenlijk. Er zijn garanties ingebouwd voor de Nederlandstalige minderheid.

¹⁷ Gebaseerd op onze evaluatie van 1990. Zie L. Hooghe, 'De staatshervorming van 1988-1989 in België. Pacificatie en federalisme', *Federalisme*, 1 (1990), pp. 56-66.

Die zijn te vergelijken met de garanties voor de Franstaligen op nationaal vlak. De regels moeten niet alleen verhinderen dat de Vlamingen geminoriseerd worden, maar ze moeten ook verzekeren dat ze permanent mee kunnen beslissen. Vooreerst zijn de leden van de Raad in twee taalgroepen verdeeld, hetgeen vooral belangrijk is bij de verkiezing van de regering en de samenstelling van de parlementaire commissies. Ten tweede is de Brusselse regering op ministerniveau paritair samengesteld, de voorzitter uitgezonderd, en de regering¹⁸ besluit bij consensus. Ten derde worden alle wetten en resoluties in de Raad bij gewone meerderheid der stemmen aanvaard. Maar zoals in het nationaal parlement kan ook hier een taalgroep de alarmbelprocedure op gang brengen.

In de culturele en persoonsgebonden materies treden de culturele gemeenschappen in grote mate autonoom op. Elke taalgroep, voor de gelegenheid omgedoopt tot de Vlaamse (COCON) en Franse Gemeenschapscommissie (COCOF), komt apart bijeen en beslist autonoom. Ook de gewestregering wordt opgesplitst in een Vlaams en Frans college.

De autonome instellingen in welzijn, cultuur en onderwijs zijn voor de kleine Vlaamse gemeenschap een officieel platform om haar collectieve solidariteit organisationeel uit te bouwen. Vanuit politiek-strategisch oogpunt was het voor de toonaangevende actoren aan Vlaamse zijde, de christen-democraten en de socialisten, een voordelige zet. Welzijn en sociale bijstand zijn vooral in Vlaanderen en vooral langs katholieke zijde sterk verzuild. Politieke partijen die nauwe banden met de welzijnssector aanhouden, hebben er belang bij om de controle over het welzijnsbeleid te garanderen. Zo kunnen ze tegenover hun *constituencies* (de welzijnsorganisaties) en hun kiezers de integratieve en aggregatieve rollen beter vervullen. Hoewel de *self-rule* logica in culturele en persoonsgebonden aangelegenheden overheerst, heeft men ook aan *shared-rule* met garanties voor de minderheden gedacht. De wet op de Brusselse instellingen heeft een Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie (COCOC) voorzien, waarin de twee gemeenschapscommissies en hun uitvoerende colleges over persoonsgebonden materies die de twee gemeenschappen aangaan (de bicommunautaire – of correcter: ‘bipersoonsgebonden’-materies), beslissen.

De garanties voor de Nederlandstalige minderheid in Brussel zijn vrij stevig. Een controlemodel van Franstalig Brussel op de Nederlandstaligen leek dus anno 1990 moeilijk.

Bij de splitsing van Brabant in 1993 en de afschaffing van een provinciale bestuurslaag boven Brussel hebben de gemeenschaps- en gewestelijke instellingen de vrijgekomen bevoegdheden overgenomen. Dat heeft op zichzelf weinig directe impact gehad op de garanties voor de Vlamingen. De eerste kleine barsten in de eerste voorwaarde hebben vooral te maken met belangrijke verschuivingen in het Franstalige kamp.

¹⁸ Vanaf 1993 worden de executieven nu ook officieel regeringen genoemd. Om stilistische redenen wordt de term regering hier ook voor de voorafgaande periode gehanteerd.

cultuur blijvend aantrekkelijk; het verzekert ook een regelmatige aanvoer van nieuwe Vlaamse krachten. Vlamingen in Brussel hebben in de loop van de jaren 1980 een stevig institutioneel netwerk kunnen uitbouwen, zijn er sociaal-economisch op vooruit gegaan, en Vlaamse figuren bezetten strategische posities in maatschappelijke en politieke functies in Brussel. In de drie pro-actieve scenario's wordt van de Vlamingen verwacht dat ze zich met een zwakkere politieke positie tevreden stellen. Daarbij gaat het derde scenario het verst. Is er tenslotte momenteel in België een convergentie van belangen mogelijk rond één der drie alternatieve scenario's? We laten het antwoord hier in het midden.

Het alternatief voor een doelbewuste strategie om de instellingen te herdenken is de langzame uitholling van de huidige structuren. Daarbij bestaat er een kans dat de minst voordelige uitkomst voor de Vlamingen in, rond en buiten Brussel, uiteindelijk werkelijkheid wordt.

De politieke gevolgen zijn verreikend. Enerzijds wordt de relatie tussen COCON en COCOF nu uitgesproken asymmetrisch. Dat is vooral zo omdat de Vlaamse Gemeenschap zich het recht heeft voorbehouden om gedelegeerde bevoegdheden opnieuw naar zich toe te halen. COCON en COCOF evolueren in tegengestelde richting. Anderzijds maken de wijzigingen en de samenstelling van de respectievelijke organen een toenadering tussen COCOF en Brussels Gewest onvermijdelijk. Of de COCOF zich daarbij met het Brussels Gewest gaat identificeren, of het Brussels Gewest met COCOF, zal in grote mate bepaald worden door de strategische keuzen van de verschillende actoren op de Brusselse arena.

Het antwoord op die laatste vraag heeft belangrijke implicaties voor de 'stevige' Vlaamse garanties (de eerste voorwaarde) in de Brusselse *governance* structuur. De *decision rules* van het Brussels Gewest zijn immers speciaal onderhandeld met het oog op een permanente inbreng van de Vlaamse minderheid in het gewestelijk beleid. De *decision rules* van de Franstalige COCOF volgen de gewone meerderheidsprocedure.

Vlamingen kunnen op twee manieren reageren op de vermoedelijk definitieve overwinning van de territoriale logica langs Franstalige kant. Ze kunnen mee in die territoriale logica stappen door de COCON ruimere bevoegdheden en meer zelfstandigheid te geven. Maar ze kunnen ook de groepsgebonden logica voortzetten, waarbij de Vlaamse Gemeenschap rechtstreeks in Brussel zou tussenkomen. Die laatste strategische keuze zou aansluiten bij de traditie van solidariteitsvorming onder Vlamingen. De eerste keuze zou in de lijn liggen van de algemene territorialisatie van het politieke leven in België. Hoe dan ook, de confrontatie tussen groepsgebonden logica en territoriale logica zal in de eerstkomende jaren een climax bereiken. In beide gevallen zijn de rechten van de Vlamingen in Brussel aan een grondige herdefiniëring toe. Dat maakt ook grote verschuivingen in de *governance* structuur van Brussel moeilijk te vermijden.

Derde doelstelling geen dominantie/controlemodel van de Franstaligen op Vlaanderen in België

De Vlamingen wilden tot de federale hervorming van 1989 niet weten van Brussel als een volwaardig derde gewest. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is dat toch geworden, maar deze *self-rule* wordt genuanceerd door verscheidene elementen van *shared-rule*.

Binnen het Gewest hebben de Vlamingen in 1989 stevige garanties verkregen voor hun participatie in gewestelijke aangelegenheden. Voor de gemeenschapsmateries beslissen ze autonoom. De bevoegdheden zijn binnen de Brusselse regio versnipperd, waardoor het Gewest moeizaam een coherent imago (en dito beleid) kan opbouwen.

Het eerste externe element van *shared-rule* betreft de nauwe persoonlijke en institutionele banden tussen de Vlaamse regering en het college van de COCON. De Vlaamse Gemeenschap kan zo de Vlaamse minderheid in

om te wijzen op het bestaan van een infrastructuur van Duitstalig België in Brussel en in Vlaams-Brabant. Vanuit Brussel geven Duitstalige Belgen het maandblad *Der Kontakt* uit, en in Kraainem, Wezembeek-Oppem en Tervuren wonen gezaghebbende Duitstalige Belgen. Deze staan over het algemeen zeer positief tegenover de Vlamingen, maar zijn wars van elk extremisme. Ik vermeld ze hier niet alleen om compleet te zijn, maar omdat de groep naar mijn mening een scharnierfunctie kan vervullen naar andere Duitssprekenden rond Brussel, ook wanneer deze van hun stemrecht bij de gemeenteraadsverkiezingen gebruik zullen maken. De leden van deze groep zijn over het algemeen mensen met een kaderfunctie. Eupen en Sankt-Vith zijn vrij welvarend, en kenden nooit een massale emigratie om den brode naar Brussel. Dat de meeste Duitstalige Belgen zich aan de oostrand van Brussel vestigen — net binnen of net buiten — klopt met de algemene vaststelling dat migranten graag de weg naar huis binnen handbereik hebben, of onder het gaspedaal. Dit geldt dus ook voor deze kleine groep. Wij onthouden dat er een gering verband bestaat tussen de begrippen Rand en Duitstalig België.

Beweging

Het begrip 'Waals Gewest' is erg jong, en alleen al omwille van Duitstalig België in dit bestek weinig bruikbaar. Wij willen weten hoe de Walen zich in Brussel en de rand rond Brussel gedragen, en gedragen hebben. Laat ons verder dan ook maar gebruik maken van de uitdrukking 'Waalse Beweging', en daarmee bedoel ik het geheel van individuen en instellingen die zich ook in en rond Brussel georganiseerd als Walen hebben gedragen. Snel zal blijken dat deze Waalse Beweging in Brussel actief is geweest, in Vlaams-Brabant niet. Dit is al een besluit.

De 'Franse Gemeenschap' is een oud en een nieuw begrip. In zijn historische betekenis is deze Franse Gemeenschap het geheel van Franstalige Belgen, van *«les Belges de langue française»*. Deze Gemeenschap heeft geen territorium, en berust op wat de Franstaligen zelf graag als een 'gemeenschap van personen' omschrijven. Dit is een romantische berinterpretatie van het feit dat de feitelijke bestuurstaal in het België van na 1830 lang het Frans was, en dat bijna de hele Belgische bevolking tot deze 'Franse Gemeenschap' behoorde, behalve de eerste flaminganten, en 'flamingant' is dan geen territoriaal maar een persoonsgebonden begrip. Overigens weet ik ook wel dat het veralgemeende gebruik van het Frans meer te maken had met het ontbreken van de Nederlandse standaardtaal in Vlaanderen, dat geplaagd werd en wordt door zijn vele dialecten, en minder aan een bewust beleid van cultureel imperialisme. Kortom, de Franse Gemeenschap was geheel België, en dus een territoriaal begrip, terwijl de eerste flaminganten een gemeenschap van personen vormden. De taalwetten en de vastlegging van de taalgrens hebben de gegevens van dit probleem veranderd, na een langdurig en moeizaam proces, dat u

voor de solidariteit tussen Vlaanderen en de Vlamingen in Brussel. De splitsing van de provincie Brabant en de verandering van de kiesomschrijvingen voor de verkiezingen van de gemeenschaps- en gewestraden heeft namelijk de institutionele banden tussen de twee fel verzwakt. Het is nog te vroeg om te voorspellen of de veranderende electorale dynamiek ook zal leiden tot een ander beleid. Het wordt een test voor de institutionele hypothese dat veranderingen in de institutionele context de waaier van rationele strategische opties voor de politieke actoren wijzigen. Als Vlaamse partijen in Vlaanderen en Vlaamse partijen in Brussel in gescheiden kiesarena's rond verschillende agenda's wedijveren, in welke mate en hoe zullen ze dan nog gemeenschappelijke belangen vinden en tot collectieve actie mobiliseren? Zal meer bepaald Vlaanderen nog gemotiveerd zijn om voor de Brusselse Vlamingen in te springen?

Vierde doelstelling: geen dominantie / controle van Brussel op Vlaanderen en Wallonië in België

In de regeling voor Brussel van 1989 moeten verscheidene elementen de nationale ambitie van Brussel beteugelen. Vooreerst is en blijft Brussel beperkt tot 19 gemeenten. Bovendien behouden de gemeenschappen enige controle over de culturele en persoonsgebonden politiek in de hoofdstad, terwijl de federale regering hetzelfde doet voor het beleid van het Gewest. Bijgevolg lijkt het alsof het centrum van het land in bedwang gehouden wordt — misschien zelfs aan een controlemodel onderworpen wordt — door de 'periferieën' Vlaanderen en Wallonië en door de federale regering. Anderzijds moet men de versnippering van instellingen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest relativeren. Het gaat immers telkens om dezelfde mensen, waardoor een zekere coherentie, en dus de capaciteit tot *self-rule* mogelijk lijkt. In de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie COCOC, de enige tweetalige instantie in België buiten het federaal niveau, beraadslagen de twee gemeenschappen in de hoofdstad gezamenlijk én onafhankelijk van enige controle door de grote Gemeenschappen over bepaalde persoonsgebonden materies. Elke beslissing in deze commissie vereist een meerderheid in beide taalgroepen. De *decision rules* zijn dus topzwaar. Bovendien zijn ze politiek onrealistisch gegeven de demografische verhoudingen tussen Nederlandstaligen en Franstaligen in Brussel. Het lijkt daarom onwaarschijnlijk dat de COCOC tot een coördinator voor Brusselse aangelegenheden zou uitgroeien.

De toekomst van Brussel

Het probleem Brussel werd tot nu toe in functie van externe belangen gedefinieerd, namelijk de belangen van Vlaanderen, Wallonië en België.

hoedegevecht: dat van de *francophonie* om Vlaanderen en om Brussel. Ik heb in 'De nieuwe Walen' reeds gewezen op dit onderscheid tussen de eigenlijke en de oneigenlijke Waalse beweging. De eigenlijke Waalse beweging is deze die van Wallonië een natie wil maken, de Belgische fase voorbij. Vandaag omvormen deze Walen het Waalse Gewest tot een gewest-gemeenschap. De oneigenlijke Waalse beweging is francofoon, Belgicistisch, overwegend Brussels, en dus on-Waals. In de praktijk overlappen deze bewegingen mekaar, maar dit gebeurt zelden.

In de beginfase van het FDF was dit het geval. De Waalse verenigingen van Brussel leverden de structuur, het voetvolk en de eerste leiders voor deze politieke partij, die evenwel snel door het francofoon-Brusselse *establishment* zou worden overgenomen. Minder bekend is dat André Renard in 1961 Raymond Latin, zijn vertrouwensman en secretaris van de Luikse metallo's, na de mislukking van de strijd in Wallonië tegen de Eenheidswet naar Brussel had gestuurd, om daar een tweede front te openen: niet alleen een communautair front, een front tegen wat men toen gemeenzaam 'L'État Belgo-Flamand' noemde, maar ook een sociaal front tegen dit België. Latin werd de eerste voorzitter van het 'Front de Défense de Bruxelles', dat als de voorloper van het FDF moet worden beschouwd, met een eerste vergadering op 10 september 1961, dus nog voor de Eerste (Vlaamse) March op Brussel. Latin hield het in het Brussels milieu een paar vergaderingen uit, en trok terug naar Luik. Hij heeft Renard er wellicht gemeld dat er met die Brusselaars niet te werken viel, maar dat wisten de Walen reeds. Wij noteren ook dat de wederzijdse wrevel tussen Walen en Franstalige Brusselaars niet alleen met de rol van Brussel als hoofdstad te maken heeft, maar ook met het verschil in sociaal profiel, sociaal klimaat en sociale traditie tussen Brussel en Wallonië.

Eerst Brussel

Wanneer wij nu op zoek gaan naar de aanwezigheid van Walen in Brussel, en in de rand rond Brussel, doen wij dit met in het achterhoofd de gedachte aan dit essentiële onderscheid tussen eigenlijke en oneigenlijke Waalse Beweging. Natuurlijk is in Brussel een felle francophonie actief, maar indien deze niet langer vanuit Vlaanderen, maar ook niet meer vanuit Wallonië wordt gevoed en gesteund heeft deze alleen een lokale toekomst. Wij zoeken naar de echte Walen in Brussel, en proberen hun motieven en beweegredenen te achterhalen.

Waarom Brussel, en niet meteen de rand? Omdat studiewerk over de georganiseerde aanwezigheid van de Waalse Beweging in de rand rond Brussel geheel ontbreekt, wellicht omdat deze georganiseerde aanwezigheid geheel ontbreekt. Ik kon mij met deze ene zin van de opdracht van Els Witte hebben gekweten, maar dan zou mijn bijdrage wat kort zijn uitgevallen, en we moeten nog onderzoeken of via Brussel de Walen in de rand actief zijn, of geweest zijn. Wij beginnen dus in Brussel.

van regionale en gemeenschapsinstellingen zou die onduidelijkheid al te duidelijk opheffen. Ondertussen heeft de versterking van de COCOF de schaal wel verder doen overhellen in de richting van de territoriale logica. Het hoofdprobleem in Brussel is de afwezigheid van een *governance* structuur die de verscheiden 'gespecialiseerde' bestuursvormen overkoepelt. In het post-1993 tijdperk schijnt de druk om hieraan iets te verhelpen toe te nemen. Vooreerst werkt de interne dynamiek van de Brusselse instellingen in het voordeel van herschikkingen. In de huidige legislatuur zijn zes Nederlandstalige verkozenen in staat om de werking van de Gewestraad of de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie ernstig te hinderen.

Van de externe omstandigheden is er enerzijds de toegenomen territorialisatie van het politieke bedrijf in België. Het Waals Gewest heeft zich opvallend gedistantieerd van de Brusselse politiek. Ook aan Vlaamse kant lijken er rationele redenen voor minder betrokkenheid. Een territorialisatie van de Brusselse politiek zou de Vlaamse regering bijvoorbeeld een vrijere hand geven tegenover de Franstalige eisen in de Vlaamse rand rond Brussel.

Daarnaast is de Europese integratie allicht de grootste uitdaging voor Brussel sinds 1830. Europa is goed op weg om de meest solide garantie te worden voor samenwerking tussen de twee taalgemeenschappen in Brussel. Bovendien lijkt het waarschijnlijk dat de nieuwe regeling voor de deelname van gemeenschappen en gewesten aan het Europees beleid tot een centralisatie van Europese aangelegenheden in de respectievelijke besturen zal leiden. Dat zal het versnipperde bestuur in Brussel voor een grote uitdaging plaatsen. Europa is ook een heel dankbaar onderwerp voor de integratieve rol van de actoren.

Welke *boundary* en *decision rules* zou een koepelstructuur, dit keer gedacht vanuit Brusselse belangen, kunnen hebben? Laten we eerst *decision rules* van een andere kant bekijken. Goed bestuur betekent iets anders voor elke homo politicus, maar twee zaken lijken onontbeerlijk: de capaciteit om accurate informatie te verzamelen, en de macht om hulpbronnen van burgers toe te eigenen en te verbinden. Informatievergaring en beslissingscapaciteit m.a.w. zijn allebei nodig om tot een 'goede' beslissing te komen. Meestal gaan de twee processen samen, maar we kunnen ze ook ontkoppelen.²¹ Als we dan verder *boundary rules* een groepsgebonden of territoriale definitie laten aannemen, kunnen we drie alternatieven naar voren schuiven.

De eerste optie noemen we Dialoog voor Brussel. De *boundary* van de koepelstructuur is langs Vlaams-Franstalige lijnen gedefinieerd. De hoofdtak van deze lichtgewicht is informatie, visies, spanningen te solliciteren van de verschillende 'specialistische beslissingsinstanties'. Die informatie is dan vrij toegankelijk. Bindende beslissingen worden decentraal genomen, en daarbij mogen de huidige instellingen zoals

²¹ F. Scharpf, 'Hierarchies and Networks' (niet gepubliceerd).

Congres zou zijn geopend door een hulde aan de Waalse Grond, voor een urne die met grond uit alle gewesten van Wallonië was gevuld. Daar duikt dat grondgebonden begrip '*terroir*' al op, waar de Walen zoveel belang aan hechten. Na de Eerste Wereldoorlog bestond in Brussel ook een 'Waals Huis', eerst in de herberg '*Le Renard*' (De Vos) op de Grote Markt, nadien op het Agneesensplein. De auteur meent, dat een dergelijk Waals Huis nu ontbreekt (*fait cruellement défaut*). Een vergelijking met het lot van de Vlaamse 'Egmont' ligt voor de hand. Aan Vlaamse zijde werd die door een rits 'Gemeenschapscentra' opgevolgd. In zijn besluit toont Poumon zich pessimistisch.

De oudere Walen keren naar hun streek van herkomst terug. Jonge Walen installeren zich nog zelden in Brussel. De gewestministers zijn al voor Namen vertrokken. Nochtans zijn er in Brussel evenveel Walen als Vlamingen, maar de Walen maken deel uit van die complexe massa francofonen, aldus Poumon. Ik citeer graag uit dit artikel, dat niet zozeer uitblinkt door een drang naar objectiviteit, maar goed de geestesgesteldheid van de militant weergeeft, en deze ziet weinig redenen tot optimisme.

Inventaris

Tenslotte wil ik het nog even hebben over een merkwaardig stuk: een 'Inventaire Permanent des Organismes Socio-culturels de l'agglomération de Bruxelles', dat in een beperkt aantal exemplaren in 1975 op de markt werd gebracht door de toenmalige Franse Cultuurcommissie, de 'Commissie Poupko', in samenwerking met de CRISP. Het was de bedoeling deze inventaris van Franstalige verenigingen geregeld bij te werken, maar het is bij de ene uitgave van 1975 gebleven. Meer dan 1 600 verenigingen worden er in opgesomd. De inventaris bestaat uit drie delen: verenigingen met een bepaalde bevolkingsgroep als doelgroep (bejaarden, migranten), verenigingen 'gericht op een bepaalde problematiek', en culturele verenigingen. In deel twee vinden we de 'internationale, regionale en filantropische verenigingen', maar wat blijkt: dit hoofdstuk ontbreekt in de inventaris. Poupko vertelde mij 'dat men niet klaar zag in die veelheid van lokale verenigingen, en dat men niet teveel belang wilde hechten aan al die Waalse clubjes, die toch allemaal uit bejaarden bestaan'. Diverse Waalse verenigingen werden wel achteraan in de inventaris opgenomen, bij de overzichten per gemeenten. Deze overzichten zijn vermoedelijk zeer onvolledig. Zo zou geen enkele Waalse vereniging hebben bestaan in Anderlecht, Sint-Agatha-Berchem, Evere, Vorst, Ganshoren, Jette, Molenbeek, Sint-Joost-ten-Noode. Voor Oudergem worden vermeld: een Association Wallonne de la Woluwe en de Royale Union Binchoise. Voor Brussel-stad: Ardenne et Gaume, Cercle Royal Borain de Bruxelles, Cercle Royal Saint-Hubert, Commission Interfédérale des Cercles Dramatiques de Langues Française et Wallonne (alweer de dubbele benadering), Fédération Wallonne des Sociétés Socialistes de Musique Instru-

cipe wordt de territoriale identiteit, die door alle Brusselaars gedeeld wordt. Het laat Brusselse actoren toe om zich te profileren tegenover andere duidelijk omschreven territoriale machtscentra zoals Vlaanderen, Wallonië en de Duitse gemeenschap. De institutionele implicatie is een heel-Brussels bestuur met sterke *decision rules*. De instellingen van het Brussels Gewest vormen hiervoor het meest logische vertrekpunt. Zij zouden dus de hiërarchisch hoogste instantie worden en de algemene politiek bepalen. De verschillende 'gespecialiseerde' instanties zouden ofwel verdwijnen, van de politieke in de administratieve sfeer gebracht worden, of hun politieke opdracht zou op één of andere manier nauwkeurig omschreven worden. In dit scenario is er ook geen plaats voor toezicht of rechtstreekse inmenging vanwege Vlaanderen of Wallonië, al zijn institutionele banden tussen gelijke partners wel denkbaar.

In het intern beleidsproces kunnen etnische identiteiten nog op verschillende wijzen worden ingebouwd. Eén vorm, het dichtst bij de huidige situatie, zou erin bestaan om de Vlaamse Gemeenschap als een bijzondere minderheid te erkennen. De Vlamingen zouden een gegarandeerde vertegenwoordiging kunnen krijgen in de bestuursorganen, en zelfbestuur in bepaalde terreinen zoals onderwijs of cultuur. Het verschil met de huidige structuur is dat de Vlaamse Gemeenschap niet meer formele gelijkheid claimt. Het grootste verschil is evenwel de mentale omwenteling: noch taal, noch andere aspecten van etniciteit, zijn de dominante definiërende principes voor politieke identificering, organisatie of mobilisatie. In concrete termen, dit scenario 'berooft' het Frans, de voertaal van de meerderheid der Brusselaars, van zijn politieke en natievormende connotaties. De taal wordt een functioneel voertuig. In de cosmopolitische Brusselse context is het overigens niet zeker dat Frans de enige functionele voertaal zou zijn; multiglossia is evengoed mogelijk als diglossia.²²

Dit niet-etnische scenario voor Brussel kan misschien nog het best vergeleken worden met het bestuur in een multiculturele stad als New York of Boston. Etnisch gedefinieerde groepen zoals de 'Italianen', de 'Ieren', de 'Joodse gemeenschap', de 'Afro-Amerikaanse gemeenschap' of de 'Hispanos' hebben in grote mate hun etnische solidariteit, met een sterke organisationele basis, behouden. Bovendien oefenen ze een belangrijke invloed uit op politiek en beleid, zowel tijdens de verkiezingen als in het dagelijks beleid. Dat alles doen ze zonder dat de organisatie van bestuur in deze grootsteden expliciet langs die etnische breuklijnen is georganiseerd.

Dit 'Brussel' zou in elk geval een bijzonder goed ontwikkelde gevoeligheid voor de vele culturen binnen zijn grondgebied aan de dag moeten leggen, zowel in de politieke gedragscode als in beleidsuitkomsten. In deze multiculturele omgeving vertrekt de Vlaamse gemeenschap met een voor-sprong. De nabijheid van Vlaandereu maakt het Vlaams en de Vlaamse

²² Over taal en taalsystemen, zie het speciaal nummer van *International Political Science Review* (juli 1993).

teur-onderzoeker die ik in de vorige bladzijden ben geweest, net hij tot besluiten wou komen, dan alles moeten herzien, of wordt dit de proef op de som? Het werd de proef op de som.

Onderzoeker Jean-François Potelle schreef enige invloedrijke Walen en Franstaligen aan, bevoorrechte getuigen dus, ziehier zijn oogst. Jacques Defay, econoom, schrijft dat hij het zeer moeilijk vindt de gevraagde onderzoekspisten aan te duiden. Hij schrijft dat de georganiseerde aanwezigheid van Walen in Brussel 'historisch beperkt bleef tot vriendenkringen (fraternelles) die feesten of bijeenkomsten organiseerden'. In Linkebeek, waar hij woont, is zelfs daarvan geen spraak. Hij schrijft dat de Walen bij de splitsing van de grote partijen 'de Franstalige kant hebben gekozen', het FDF inbegrepen. Camille Closson wordt in het onderzoek voorgesteld als gewezen gemeenteraadslid en Waal. Hij heeft een eigenaardige opvatting over de samenstelling van de bevolking in Brussel, die uit 13,4% Walen, 12,7% Vlamingen, 61,2% Brusselaars en 12,8% ongeïdentificeerden zou bestaan (cijfers uit *Spécial-Eventail* van januari 1980 en 4 *Millions* 4 van 4.12.1980). Ik vermeld deze cijfers maar omdat ze eerder inzichten verschaffen in de mentaliteit dan in de dossierkennis van deze Franstaligen, waar Closson vandaag nog naar verwijst. Closson zegt dat de Walen in Brussel verzuipen in de massa van diegenen die Frans spreken. Hij schrijft dat deze Franstaligen de Walen maar amper aanvaardden, maar wel veel belangstelling opbrengen voor hun broeders in de *périphérie*. Hij schrijft dat de Waalse vlag in Brussel maar zelden wappert. Na de Brusselaars te hebben verweten zich in Vlaams-Brabant te bevoorraden besluit hij dat de Walen een malaise ondervinden tegenover het gedrag van de Franstalige Brusselaars, die hij als imperialisten omschrijft.

In de bundel steken nog twee documenten. De eerste is een nota, ondertekend door Georges Clerfayt, voor een zitting van de Raad van Europa op 15 en 16 mei 1984, waar klachten van de Franstaligen uit de *périphérie* besproken werden. Bijna alle klachten werden overigens verworpen.

Het tweede document is het verslag van een 'Congrès des Francophones' (juni 1982) over 'La périphérie Bruxelloise', met een voorwoord van Pierre Legros (voorzitter van het organiserend comitee), en een reeks besluiten getrokken door professor Francis Delpérée, die later nog vaak van zich liet horen. Zijn slotzin klinkt als een programma: 'Het definitief statuut van de *périphérie* is onlosmakelijk verbonden met het centrale gewest waarnaar zij verwijst'. Het is duidelijk dat deze twee documenten deel uitmaken van de massa aan politieke literatuur die aan Franstalige zijde werd opgesteld n.a.v. de mekaar opvolgende Grondwetsherzieningen. Het is ook duidelijk dat hierin de bekende thesis van de ongebreidelde groei van Brussel over zijn hinterland wordt verdedigd. Het is even duidelijk dat deze thesis het niet heeft gehaald, en dat de gegevens veranderd zijn.

Guido Fonteyn
De Walen, Brussel en de rand,
of het anti-flamingantisme

Poog de relatie te omschrijven tussen vier begrippen: Brussel, de rand rond Brussel, het Waalse Gewest en de Franse Gemeenschap. Als opgave kan dit nogal tellen. Wat wij te weten willen komen is de invloed, die door het Waalse Gewest en de Franse Gemeenschap uitgeoefend worden in twee territoria: Brussel en de rand rond Brussel. Gezien de algemene titel die dit colloquium kreeg ligt de nadruk op de problematiek van de rand, dus moeten wij daar uitkomen, in de rand.

Wij omschrijven eerst de vier begrippen. Brussel en de rand rond Brussel stellen weinig problemen. Brussel is het Hoofdstedelijk Gewest, vroeger gemeenzaam als de 'negentien gemeenten' betiteld. De rand rond Brussel is het stedelijk gewest, zoals dat door prof. Vander Haegen werd omschreven. Wij onderscheiden hierin een gedeelte van Waals-Brabant, en Vlaams-Brabant, met de zes gemeenten met faciliteiten. Gezien het onderwerp beperken wij ons tot Vlaams-Brabant. Hoe gedragen het Waalse Gewest en de Franse Gemeenschap zich in deze zone? Wij omschrijven nu de begrippen Waals Gewest en Franse Gemeenschap. Het Waalse Gewest is een jong begrip, en slaat strikt genomen op het politieke systeem dat men een Waalse Regering en een Waals Parlement vanuit Namen Wallonië bestuurt. Dit Wallonië is het gedeelte van België bezuiden de taalgrens, waar Frans (en Waals) wordt gesproken, evenals Duitstalig België.

Scharnier

De relatie tussen Duitstalig België en de rest van Wallonië is nog niet definitief, in deze zin dat de graad van autonomie van Duitstalig België in Wallonië vermoedelijk nog zal toenemen. Voor ons onderwerp heeft Duitstalig België weinig belang, maar ik maak van de gelegenheid gebruik

voldoende is bekend. De 'francofonen' in Vlaanderen gingen noodgedwongen een gemeenschap van personen vormen, nadat de flaminganten de volkstaal als bestuurstaal hadden opgedrongen. Eminente Vlaamse 'francofonen', zoals de journalist en ex-Europarlementslid Luc Beyer de Rycke, zeggen en schrijven vandaag dat ze willen blijven wat ze zijn, omdat ze zijn wat ze zijn: francofoon. Zij beroepen zich op een bloedrecht, alsof de staat van francofoon met de moedermelk zou worden doorgegeven. Hier sta ik, want ik kan niet anders. Onze eerste flaminganten konden verwijzen naar de volkstaal, de francophonie in Vlaanderen niet. De thesis van Beyer is gevaarlijk, Vlaams-Blokkerig, al beseft de beminnelijke en uitstekend Nederlandssprekende man dit blijkbaar zelf niet. (Hij woont inmiddels in Parijs).

Ik leg hier de nadruk op omdat in de hele Franse Gemeenschap in haar historische en brede betekenis minder is geweest een 'gemeenschap van personen', die door een aantal gemeenschappelijke idealen verenigd zouden zijn, dan een door zijn afkomst bepaalde groep. Wij wijzen deze vorm van groepsvorming af, al erkennen we ze in Vlaanderen voor joden en — schoorvoetend — voor moslims. Overigens ziet het er niet naar uit dat het gros van de francofonen in Vlaanderen de thesis van Beyer volgt, maar zich aan de veranderende omstandigheden van het openbare leven aanpast. De Franse Gemeenschap is op haar beurt een territoriaal begrip geworden. Het territorium van deze moderne Franse Gemeenschap bestaat uit het Franse taalgebied bezuiden de taalgrens, uit Brussel, en uit een aantal culturele instellingen in gemeenten met faciliteiten die langs de taalgrenzen in Vlaanderen en Duitstalig België liggen. Het is niet altijd duidelijk welke decreten in deze instellingen gelden, maar zonder in detail op deze ingewikkelde materie in te gaan kan worden verwacht dat uit de nieuwe contacten tussen gewesten en gemeenschappen (Van den Brande-Spitaels) de culturele aanwezigheid van de ene gemeenschap op het territorium van de andere via overleg geregeld zal worden, en niet alleen in termen van conflicten of bedreigingen. In elk geval: het territorium is de norm geworden, ook voor de gemeenschappen.

Bezetting

De francofonen van vandaag stellen nu tot hun verbijstering vast — en gelooft u mij, het woord 'verbijstering' klinkt nog veel te zwak ter omschrijving van hun staat van opperste paniek — dat het hen overblijvende territorium aan de Franstalige kant van de taalgrens al bezet is. De Walen wonen daar. De Walen hadden hun territorium al lang afgebakend, lees er maar Jules Destrée in zijn beroemde brief van 1912 op na. Destrée schreef in 1912 dat *'la Flandre conquérante Wallonie'* eerst Vlaanderen had ontstolen: *«Certes, c'était leur bien. Mais c'était aussi un peu le nôtre»*. Met spijt trekt Destrée zich binnen Wallonië terug, maar hij trekt zich terug, en met hem de hele Waalse beweging. Tegelijk begint een achter-

Over de aanwezigheid van de Waalse Beweging in Brussel is zeer degelijk studiewerk verricht, ook in het 'Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden'. Ik verwijs hier graag naar het artikel van Ria Aelboom, 'Aspecten van de Waalse Beweging in Brussel (1877-1914)'. (In 1877 werd de 'Ligue Wallonne d'Ixelles' opgericht). Van Aelboom beschrijft de ontwikkeling in de diepte en in de breedte van deze Waalse Beweging. Uit haar onderzoek bleek meer dan eens dat deze beweging vaker 'anti-flamingantisch' dan 'wallingant' optrad. Wij zitten dus midden het menggebied tussen eigenlijke en oneigenlijke Waalse Beweging. Voor de jongste geschiedenis verwijs ik graag naar Chantal Kesteloot, die ook in hetzelfde instituut een knap artikel schreef: 'Stratégies Wallonnes et francophones à Bruxelles (1955-1963)'. U merkt het wel: de titel al houdt een verwijzing naar het dubbelzinnige in. De begrippen 'Francophone' et 'Wallon' dekken een andere inhoud, ook als het over de strategie gaat. Kesteloot verwoordt dit in haar besluit, met de voor de hand liggende verwijzing naar Jules Destrée: «*Pourtant, de tous temps l'aile wallonne du Mouvement Wallon fut traversée par une vague d'hostilité à l'égard de Bruxelles. Cette dichotomie 'Bruxelles-Wallonie', dans la lignée de la pensée de Destrée, est révélatrice d'une totale incompréhension des deux interlocuteurs*». Kesteloot verwijst ook naar André Renard «*qui constata l'inexistence d'un mouvement fédéraliste Bruxellois*».

Egmont

De geest van de Waalse aanwezigheid in Brussel wordt goed weergegeven in een artikel van een Waals militant, Emile Poumon, dat onder de titel 'Les Wallons à Bruxelles' in de *Revue du Cercle Royal Montois de Bruxelles* verscheen. De auteur schat de aanwezigheid van de Walen in Brussel op 450 000 eenheden. Dit cijfer omvat de in Wallonië geboren Walen, en deze die in Brussel uit Waalse ouders zijn ontsproten. De auteur meldt het bestaan in 1312 van een 'Place des Wallons' (in de buurt van de Kapellekerk), waaruit hij afleidt dat de Waalse aanwezigheid in Brussel zeer oud is. Hij benadrukt de rol die de Waalse adel, vooral de Henegouwse adel, aan het hof van de hertogen van Bourgondië speelden, en rijft, na de onvermijdelijke Roger de la Pasture (Peintre Tournaisien) zelfs graaf Lamoraal van Egmont voor Wallonië binnen, omdat die in La Hamaide geboren werd. Ook Georges Rodenbach ondergaat dit lot. Kortom, in de stijl van vele Vlaamse pamfletten trekt deze auteur het laken naar zijn Waalse kant, volgens de bekende methode van de herinterpretatie. (U weet dat de begrippen 'Wallon' en 'Wallonie' in hun huidige betekenis pas in de vorige eeuw zijn ontstaan, maar dat geldt ook voor de begrippen 'Vlaming' en 'Vlaanderen').

Emile Poumon schrijft dat het Eerste Waalse Congres in Brussel plaats had, op 20 en 21 juli 1890, en dat hieruit het 'Fête de la Wallonie' ontstond 'dat nog altijd in september in Brussel wordt gevierd'. Dit eerste Waalse

deze vreemdelingen. Die moeten ons toelaten te weten te komen wat zij denken over het leven in het algemeen, en over het leven in hun tijdelijke woonplaats in het bijzonder. Hoe leven ze hier? Met wie? In welke taal? In eerste instantie werd het gebied voor het onderzoek afgebakend. Dat beslaat de Brusselse agglomeratie, en 22 gemeenten in Vlaams Brabant. De volledige lijst staat in tabel 1.

In tweede instantie werd het begrip 'Westerse vreemdeling' afgebakend. We opteerden om daar (uiteraard) alle burgers uit lidstaten van de Europese Gemeenschap bij te rekenen, naast de Oostenrijkers, de Zweden, de Noren, de Finnen, de Zwitsers, de Amerikanen (Verenigde Staten), de Canadezen, de Australiërs, de Nieuwzeelanders, de Israeli's en de Japanners. Voor de volledige regio gaat het dan om 160 000 mensen, of 11.8% van de bevolking. Voor het Brussels Gewest is dat respectievelijk 132 000 en 13.9%, en voor het randgebied 26 641 en 6.9%. Het aandeel van de EG-onderdanen daarin bedraagt 94.1% in Brussel, 92.6% in de rand, en 93.2% in de totale regio.

Om uit deze Westerse vreemdelingen een representatieve steekproef te trekken, werd een beroep gedaan op het Rijksregister. Een steekproef via het Rijksregister is echter slechts mogelijk mits toestemming van de minister van Binnenlandse Zaken, en van elke gemeente afzonderlijk. De toestemming van Binnenlandse Zaken verkregen we zonder probleem. Bij de gemeenten lag het moeilijker. Van de 41 gemeenten die we aanschreven, verleenden uiteindelijk slechts 21 hun toestemming om uit hun niet-Belgische inwoners een steekproef te trekken. De vele weigeringen ondergroeven natuurlijk de kwaliteit van onze uiteindelijke steekproef. Deze erg weigerachtige houding van vele gemeenten legt overigens in het algemeen een zware hypotheek op de mogelijkheid om ernstig wetenschappelijk onderzoek te verrichten. De 21 gemeenten die wilden meewerken, bevatten samen 52 000 Westerse vreemdelingen, of zowat een derde van onze populatie. Voor Brussel is dat 31 000 of 23.5%, voor de rand 21 000 of 78.6%.

Voor de gemeenten die hun medewerking verleenden, werd er een louter toevallige steekproef uit de bevolkingsregisters getrokken (van 18 tot 75 jaar). Dat is de ideale steekproef. Om de overige delen van de regio te dekken, werd er gebruik gemaakt van quota. Dit wil zeggen dat enquêteurs op pad gestuurd werden met de opdracht in een welbepaalde gemeente Westerse vreemdelingen op te zoeken. Dit werd aangevuld met adressenlijsten die wij kregen van diverse clubs en organisaties van westerse vreemdelingen die in de regio actief zijn. Aangezien de namen en adressen van EG-ambtenaren niet via de gewone bevolkingsregisters bekomen konden worden, en de Europese Gemeenschap zelf evenmin adressen wou leveren, hebben we een beroep gedaan op stagiaires bij de Commissie, om interviews van ambtenaren af te nemen.

Al bij al leverde dit een totaal van 639 interviews op. Dat is minder dan de 750 die voorzien waren, maar het systeem van quota maakt het gewoon lastiger om de juiste respondenten te vinden. Uiteindelijk diende er gezocht te worden naar een groep die een kleine minderheid van de

mentale et Vocale. In Etterbeek enkel een Société Royale Saint-Hubert. Elsene dan: Amicale Saint-Hubertoise, Amis de la Maison du Luxembourg, Cercle Royal Montois de Bruxelles, Cercle Royal Les Wallons du Bassin du Centre, Gala du Folklore Wallon, Mouvement Populaire Wallon (régionale de Bruxelles). Koekelberg: Association Royale des Ecrivains Wallons Dialectaux et Francophones. Sint-Gillis: Ligue Wallonne de Saint-Gilles. Schaarbeek: Centrale Wallonne des Auberges de la Jeunesse, Cercle Royal Liégeois Wallonia de Bruxelles, Fondation Charles Plisnier. Ukkel: Cercle Malmédien, Cercle Royal Athois, Cercle des Sonegiens de Bruxelles (Zinnik). Watermaal-Bosvoorde: Cercle Royal Wallon de Watermael-Boitsfort, Compagnie d'Art Dramatique Wallon de Watermael-Boitsfort. Sint-Lambrechts-Woluwe: Les Amis de Pays de Chiny, Cercle Royal Gaumais. Sint-Pieters-Woluwe: Ligue Wallonne de l'Agglomération Bruxelloise.

Dat zouden de Waalse verenigingen in 1975 geweest zijn. De lijst is zeker onvolledig. Toch stellen wij vast dat er verschillende zijn, en dat van een Waalse concentratie gewag kan worden gemaakt in de zone Elsene, Ukkel, Watermaal-Bosvoorde.

Dit brengt mij tot een besluit i.v.m. de Waalse aanwezigheid in Brussel. Net als vele Vlamingen zijn de in Brussel ingeweken Walen vermoedelijk in diverse stadia grotendeels 'verfranst'. We kunnen veronderstellen dat velen onder hen felle Franstalige Brusselaars zijn geworden, maar dat velen zich in de stad nooit thuis hebben gevoeld, en onder hun Waalse koepels zijn blijven leven. Ik ben mij ervan bewust dat 'velen' een vaag begrip is, maar het zou onzin zijn op dit vermoeden procenten te gaan plakken. Beide groepen hebben zeker een fel 'anti-flamingantisme' bijeen. Dit kort overzicht van de moeilijke en dubbelzinnige toestand van de Waalse Beweging in Brussel brengt ons niet veel dichterbij de Waalse aanwezigheid in de Rand rond Brussel. Aangezien onderzoek hier geheel ontbreekt moet ik mij baseren op wat mij als journalist bij een reeks contacten is bijgebleven. Chantal Kesteloot vermeldt in een bijlage bij haar reeds geciteerd artikel wel het bestaan van een 'Amicale Wallonne de Tervueren', met vermeldingen in 1948 en in 1955. Sindsdien ontbreekt elk spoor van deze vereniging. Een persoonlijke navraag bij Franstalige collega's en Waalse militanten naar het bestaan van Waalse verenigingen in de Rand leverde enkel maar negatieve antwoorden op. Wij mogen dus besluiten dat de Waalse Beweging niet naar de Rand van Brussel heeft geëxporteerd, althans niet in Vlaams-Brabant.

Proef op de som

Op mijn verzoek en op dat van de directeur Philippe Destate verrichtte het Instituut Jules Destrée een eigen onderzoek naar de georganiseerde aanwezigheid van Franstaligen en Walen in de Rand rond Brussel, de *périphérie*. Het resultaat ervan bereikte me op de valreep. Zal de ama-

perfectie), maar die wel toelaat een goed en betrouwbaar zicht te krijgen op de Westerse vreemdelingen in Brussel en in de rand.

Die betrouwbaarheid is beperkt, zoals dat overigens voor elke steekproef het geval is. Met 640 interviews uit een bevolkingsgroep van 160 000, is er een betrouwbaarheidsinterval van ongeveer 4% in beide richtingen. Dat betekent concreet dat wanneer we vaststellen dat er in onze steekproef bijvoorbeeld 50% vrouwen zijn, dat we mogen stellen dat we slechts 5% kans hebben om ons te vergissen, wanneer we beweren dat dit percentage in de bevolking ergens tussen 46% en 54% ligt. Deze foutenmarge veronderstelt overigens dat de steekproef louter toevallig was. Aangezien onze steekproef dat niet is, is de fout groter. Het is niet mogelijk vast te leggen hoe groot de fout precies is. Voorzichtigheidshalve moeten we dus aannemen dat onze foutenmarge minstens 4% in beide richtingen is.

Beschrijving van de steekproef

In tabel 2 geven we een overzicht van de frequentieverdelingen voor de belangrijkste achtergrondvariabelen. Dat zijn die variabelen die de objectieve kenmerken van de populatie beschrijven. In deze, en in al de volgende tabellen, zijn de cijfers steeds berekend na weging. De percentages zijn dus niet degene die we reël waargenomen hebben, maar wel degene die bekomen worden nadat de diverse deelgroepen van de populatie hun echte gewicht gekregen hebben.

Om de origine van de respondenten te meten, hebben we uiteraard de nationaliteit gevraagd. Die hebben we dan in drie groepen verdeeld, die naar ons gevoel zinvol waren om voor de verdere analyse te gebruiken. Er werd een onderscheid gemaakt tussen EG-onderdanen en anderen, en bij de EG-burgers werden de Zuideuropeanen (Spanje, Portugal, Italië en Griekenland) van de anderen gescheiden. Die anderen noemen we dan verder de Noordeuropeanen. Die scheiding tussen Noord en Zuid werd ingegeven door de idee dat er uit Zuid-Europa reeds eerder immigranten naar België kwamen, en dat deze immigranten allicht verschillen van de recente. Uit de verdere analyse zal overigens blijken dat dit (gedeeltelijk) het geval is. In de westerse niet-Belgische populatie van Brussel en omgeving vinden we 56% Noordeuropeanen, 37% Zuideuropeanen en 7% niet-EG-burgers.

De leeftijd hebben we als variabele in vier categorieën verdeeld. Uit de frequenties in tabel 2 komt duidelijk naar voor dat we hier te maken hebben met een betrekkelijk jonge populatie. Nog geen 20% is ouder dan 50 jaar. Het valt ook op hoe groot de proportie alleenstaanden is: 40%.

Driekwart van de westerse migranten werkt, al dan niet voltijds. De studenten vormen een tweede, zij het veel kleinere groep. Huisvrouwen en werklozen zijn er weinig. Het opleidingsniveau van onze populatie is

Een poging tot besluit

De Walen hebben zich in Brussel nooit thuisgevoeld, minder dan de Vlamingen. De georganiseerde Waalse aanwezigheid in Brussel heeft meer weg van een diaspora dan van een voorpost van de strijd voor de *francophonie*. Een onbekend aantal Walen werd verfranst, onderging een Belgisch verfransingsproces, onder dezelfde sociale druk die generaties Vlamingen hebben ondergaan. Deze twee groepen van verfransten vormden met de Brusselse burgerij de basis van het Brussels franskiljonisme. Het cement tussen Walen en franskiljons was een anti-flamingantisme: een negatief programma, of zelfs het ontbreken van een programma, aangezien de Walen in Brussel altijd de emanatie van België hebben gezien, en zij wisten dat in een niet hervormd België ook de Vlamingen een politieke meerderheid zouden vormen, en dat die dag *'l'Etat Belgo-Flamand'* zou ontstaan.

In Vlaams-Brabant is van een georganiseerde Waalse Beweging geen spraak geweest. Vlaams-Brabant behoorde tot het programma van het Brussels franskiljonisme. Het FDF mislukte in haar poging om Brussel te vergroten. Omwille van de weerzin van Wallonië voor Brussel, kon worden voorzien dat zelfs het 'corridor-programma', waardoor Wallonië en Brussel liefelijk met elkaar zouden worden verbonden, moest mislukken.

Het Brussels franskiljonisme is de laatste stuiptrekking van het Belgisch franskiljonisme. Deze Franse Gemeenschap heeft geen toekomst.

Binnen Brussel zijn de gegevens veranderd. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest heeft de bijzondere mogelijkheden die in een Stad-Staat liggen begrepen, en heeft partners nodig, geen vijanden. Niet-Belgen vormen een derde van de bevolking. En de Walen hebben hun Jericho gevonden. Het ligt aan de Maas, en heet Namen.

Tabel 2: Frequentieverdelingen van de belangrijkste kenmerken van de populatie

	Aantal	Percent
<i>Origine</i>		
Noord-EG	359	56.2
Zuid-EG	235	36.7
Niet-EG	45	7.1
<i>Woonplaats</i>		
Brussel	529	82.7
Randgemeenten	111	17.3
<i>Leeftijd</i>		
1-30	197	30.8
31-40	189	29.5
41-50	133	20.8
51 +	119	18.6
<i>Geslacht</i>		
Man	356	56.3
Vrouw	277	43.7
<i>Gezinssituatie</i>		
Partner	382	59.9
Alleenstaand	255	40.1
<i>Statuut</i>		
Volijds werkend	422	67.2
Deeltijds werkend	45	7.2
Met pensioen	28	4.5
Huisvrouw	35	5.5
Student	53	8.4
Werkloos	23	3.6
Ziek/Invalide	5	.7
Andere	19	3.0
<i>Opleiding</i>		
Lager onderwijs	39	6.2
Beroepsonderwijs	19	3.0
Technisch onderwijs	23	3.7
Algemeen vormend onderwijs	96	15.2
Niet-universitair hoger	130	20.6
Universitair	323	51.3
<i>Inkomen</i>		
- 35.000	65	12.3
35.001-80.000	143	26.9
80.000-120.000	117	22.0
120.001-250.000	129	24.3
250.000 +	76	14.4

Deel 4
Europese migranten
in de
Brusselse rand

Tabel 3: De algemene kenmerken van de populatie, naar origine

	Noord-EG	Zuid-EG	Niet-EG	Totaal	
<i>Woonplaats</i>					
Brussel	78.5	90.8	74.4	82.7	(529)
Rand	21.5	9.2	25.6	17.3	(111)
<i>Leeftijd</i>					
- 30	32.0	30.7	23.1	30.9	(197)
31-40	26.5	34.4	29.5	29.6	(189)
41-50	20.5	19.6	30.2	20.8	(133)
51 +	21.0	15.3	17.2	18.7	(119)
<i>Geslacht</i>					
Man	54.6	59.5	52.7	56.3	(356)
Vrouw	45.4	40.5	47.3	43.7	(277)
<i>Gezinssituatie</i>					
Partner	60.2	57.2	72.4	59.9	(382)
Alleenstaand	39.8	42.8	27.6	40.1	(255)
<i>Statuut</i>					
Voltijds werk	69.8	63.4	65.0	67.2	(422)
Deeltijds werk	4.9	10.1	10.7	7.2	(45)
Andere	25.3	26.5	24.3	27.6	(162)
<i>Opleiding</i>					
Tot. alg. vormend	20.5	43.2	11.2	28.1	(177)
Niet-univ. hoger	26.3	14.1	9.7	20.6	(130)
Universitair	53.2	42.7	79.0	51.3	(323)
<i>Inkomen</i>					
- 35.000	7.9	18.8	13.6	12.3	(65)
35.001-80.000	19.3	40.8	12.6	26.9	(143)
80.001-120.000	27.5	13.5	22.8	22.0	(117)
120.001-250.000	28.1	16.8	35.7	24.3	(129)
250.000 +	17.2	10.0	15.4	14.4	(76)
<i>Duur verblijf</i>					
1-2 jaren in België	24.0	16.8	46.4	22.9	(146)
3-8 jaren in België	26.4	20.6	33.4	24.8	(158)
9-22 jaren in België	28.1	23.0	11.6	25.1	(160)
> 22 jaren in België	21.5	39.6	8.5	27.3	(174)
<i>Woonsituatie</i>					
Huurwoning	64.7	61.3	75.3	64.2	(407)
Eigen woning	30.7	37.0	15.7	32.0	(203)
Woning ter beschik.	3.6	0.0	9.0	2.7	(17)

Kris Deschouwer & Dominique Mariette
De westerse migranten in Brussel en in de rand

Verslag van een survey-onderzoek

Probleemstelling en methode

Er is de jongste jaren een — soms hevig en bewogen — maatschappelijk debat op gang gekomen over de aanwezigheid van westerse migranten in Brussel en in Vlaams-Brabant. Heel vaak wordt die groep als ‘de Eurocraten’ aangeduid, en de inplanting van de Europese instellingen in Brussel wordt gezien als de oorzaak voor de aanwezigheid van deze groep. Over de gevolgen van die aanwezigheid zijn de meningen zeer verdeeld. De uitgangspunten zijn daarbij ook zeer uiteenlopend. Wie bekommerd is om het behoud van het stedelijk weefsel, klaagt over de architectuur van de Europese instellingen, en over de brutaliteit waarmee die oude woongebieden doen wijken. Wie bekommerd is om de stadsvlucht, wijst op de stijgende huur- en koopprijzen die het voor de autochtonen erg moeilijk maken om in Brussel of in de rand te blijven wonen of er te komen wonen. Wie bekommerd is om de economische leefbaarheid van de Brusselse regio, wijst op de grote bijdrage die de Europese vreemdelingen in dat verband leveren. Wie bekommerd is om het behoud van de originele talen die in de hoofdstad en in de rand gesproken worden, wijst op de toenemende en soms al dominerende invloed van het Engels.

Dit onderzoek heeft niet de bedoeling op zoek te gaan naar wie in dit debat het gelijk aan zijn kant heeft. Het wil integendeel vooral proberen het debat zelf te nuanceren, door materiaal aan te dragen over de aard van de mensen om wie het gaat. Zij worden zelf in dit debat niet of nauwelijks gehoord (en misschien interesseert het hen ook niet). Wij zijn de westerse vreemdelingen in Brussel en in de rand met een uitgebreide vragenlijst gaan opzoeken. Dat moet in eerste instantie toelaten om een goede kaart te maken van wie deze mensen zijn, waar ze vandaan komen, en waarom ze de Brusselse regio als (tijdelijke) woonplaats uitgekozen hebben. Daarnaast hebben we ook gepeild naar een hele reeks attitudes en opinies van

Tabel 5: Het belang van het werk en van de EG om naar België te migreren, en de mate waarin de migratie als een vrije keuze beschouwd wordt, voor de diverse deelgroepen van de bevolking (percentages)

	Werk	EG	Vrije keuze
	(67.7)	(39.3)	(73.7)
<i>Origine</i>			
Noord-EG	68.2	44.7	75.7
Zuid-EG	65.7	33.3	70.1
Niet-EG	73.9	28.0	75.6
<i>Woonplaats</i>			
Brussel	66.1	39.9	74.0
Randgemeenten	75.3	36.5	72.1
<i>Leeftijd</i>			
- 30	62.0	44.1	67.3
31-40	69.6	40.9	80.3
41-50	68.7	33.3	76.3
51 +	73.8	34.8	70.0
<i>Geslacht</i>			
Man	69.5	36.4	72.7
Vrouw	65.9	44.1	76.1
<i>Opleiding</i>			
Totaal algemeen vormend	61.9	22.8	59.6
Niet-universitair hoger	62.5	34.0	77.8
Universitair	73.7	51.2	79.4
<i>Inkomen</i>			
- 35.000	61.0	33.1	69.9
35.001-80.000	56.1	23.6	70.2
80.001-120.000	63.4	37.6	78.9
120.001-250.000	79.8	50.0	81.1
250.000 +	85.0	55.5	69.2
<i>Duur verblijf</i>			
1-2 jaren in België	73.9	51.9	87.2
3-8 jaren in België	67.8	47.1	86.0
9-22 jaren in België	67.6	42.3	67.7
> 22 jaren in België	62.0	18.9	55.9

aantal jaren dat ze reeds in België wonen. Van degenen die sinds één of twee jaar in België wonen, heeft 10.5% er nog andere familie wonen; van wie er tussen 3 en 8 jaar woont, heeft 16.4% er nog familie; van wie er tussen 9 en 22 jaar woont, heeft 34.9% er nog andere familie; en van wie er langer dan 22 jaar woont, heeft 66.8% er nog andere familie. Het gaat hier dan ook — zo konden we daarnet reeds vaststellen — om andere soorten migratiegolven.

In tabel 6 wordt nagekeken wie de recentere en wie de oudere immigran-

Tabel 1: Lijst van gemeenten, en methode van steekproeftrekking (Q = quota; RR = Rijksregister)

Anderlecht (Q)	Asse (RR)
Brussel (Q)	Beersel (Q)
Elsene (Q)	Bertem (RR)
Etterbeek (Q)	Dilbeek (RR)
Evere (Q)	Drogenbos (RR)
Ganshoren (Q)	Grimbergen (RR)
Jette (Q)	Hoellaart (Q)
Koekelberg (Q)	Huldenberg (RR)
Oudergem (RR)	Kortenberg (RR)
Schaarbeek (Q)	Kraainem (RR)
Sint-Agatha-Berchem (Q)	Linkebeek (Q)
Sint-Gillis (RR)	Machelen (RR)
Sint-Jans Molenbeek (RR)	Meise (Q)
Sint-Joost ten Node (Q)	Merchtem (RR)
Sint-Lambrechts Woluwe (Q)	Overijse (RR)
Sint-Pieters Woluwe (Q)	Sint-Genesius-Rode (RR)
Ukkel (Q)	Sint-Pieters-Leeuw (RR)
Vorst (RR)	Tervuren (RR)
Watermaal-Bosvoorde (Q)	Vilvoorde (RR)
	Wemmel (RR)
	Wezembeek-Oppeem (RR)
	Zaventem (RR)

bevolking uitmaakt. Het hanteren van een quota-systeem, levert ook vanzelf een ondervertegenwoordiging op van groepen die niet zo makkelijk te bereiken zijn. Omdat er vooral voor de rand namen en adressen beschikbaar waren, werden er daar ook meer interviews afgenomen.¹

Om toch een goed beeld te blijven behouden van de bevolkingsgroep die we wensen te onderzoeken, werden de diverse deelgroepen van de populatie via wegingen tot hun correcte proporties teruggebracht. De enquêtes uit de rand werden lichter gewogen dan die uit de regio Brussel. De Zuid-Europeanen dienden ook wat zwaarder gewogen te worden dan de anderen. Na weging beschikken we over een steekproef die vanzelfsprekend niet perfect is (alleen een louter toevallige steekproef benadert de

¹ Het volledige verslag van de analyse staat te lezen in twee rapporten. Het eerste geeft de analyse voor de volledige steekproef (Brussel en Vlaams-Brabant), het tweede analyseert alleen de interviews die binnen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest werden afgenomen.

K. Deschouwer & D. Mariette, *Westerse Vreemdelingen in Brussel en in de Rand*, Centrum voor Politicologie, VUB, 1993 (in opdracht van de Vlaamse Executieve (Minister Weckx) en van de Executieve van het Brussels Hoofdstedelijk gewest (Staatssecretaris Anciaux));

K. Deschouwer & D. Mariette, *Westerse Vreemdelingen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*, Centrum voor Politicologie, VUB, 1993 (in opdracht van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (Staatssecretaris Anciaux))

Er werden niet zoveel aanpassingsmoeilijkheden gerapporteerd. Zowat 30% zegt bij het begin enige problemen gehad te hebben. Die zijn niet precies vast te stellen. Het gaat allicht meer om een algemeen gevoel van ontheemding, dat langzaam wegebt. Van die 30% die zegt bij het begin problemen gehad te hebben, is er nog een kwart dat zegt vandaag nog steeds problemen te hebben. Van alle respondenten is dat dus 7.5%. De anderen hebben met het leven in België geen noemenswaardige problemen.

Dat beeld wordt ook bevestigd wanneer we kijken naar het antwoord op de zeer algemene vraag: 'Hoe voelt u zich in het algemeen in België?': ruim 85% voelt zich in België goed of zeer goed. Slechts 2.7% voelt er zich minder goed of slecht.

Nog een andere indicator van de mate van tevredenheid met het leven in België, is het antwoord op de vraag of men, indien het te herbeginnen was, nog naar België zou emigreren. Hierop antwoordt 67.2% van de respondenten zonder meer positief, 17.5% zegt 'misschien', en 15.3% antwoordt negatief. Die tevredenheid het kleinst is bij de Zuideuropeanen. Dat is in vergelijking met de anderen, want ook meer dan de helft zegt zonder probleem het te zullen overdoen, en slechts een goede 20% zegt resoluut neen. De tevredenheid is groter bij de hoger geschoolden en bij de hogere inkomensgroepen, en bij de migranten die in de rand wonen (wat voor een stuk samenhangt). Ook de jongeren lijken iets gelukkiger te zijn met hun beslissing om naar België te komen wonen.

De band met het eigen land wordt door zeer weinig migranten echt helemaal doorgeknipt. Haast 90% gaat minstens één keer per jaar terug naar het thuisland. Voor 20% gebeurt dat zelfs eens per maand. Definitief naar het eigen land terugkeren, overweegt slechts een goede helft van de respondenten: 45% zegt niet te zullen terugkeren. Dat percentage is slechts 25% bij diegenen die hier pas één of twee jaar wonen (toch nog hoog), en loopt op tot 60% bij diegenen die hier al langer dan 22 jaar wonen. Van diegenen die echt terugwillen, plant een derde die terugreis binnen de drie jaar. De anderen hebben echter vagere terugreisplannen. Er is, zo blijkt ook uit de losse gesprekken die in de marge van de formele interviews gevoerd werden, een vaag idee om later, nadat men met werken gestopt is, toch zijn oude dag in het eigen land te gaan doorbrengen.

Het taalgebruik

De taal is voor vele migranten vanzelfsprekend een probleem. Slechts 12% van de door ons onderzochte populatie heeft het Nederlands als moedertaal, en 14.9% het Frans. In totaal komt dus driekwart van deze migranten terecht in een omgeving waar hun taal niet gesproken wordt. Aangezien het hier toch om een groep vrij hoog geschoolden gaat, kan vermoed worden dat zij meer dan één taal spreken. Dat is ook het geval: op basis

opvallend hoog. De helft heeft een universitair diploma, en nog eens 20% heeft een hoger niet-universitair diploma. De vier eerste categorieën van de variabele (tot en met algemeen vormend secundair onderwijs) zullen voor de verdere analyse samen bekeken worden, omdat anders de aantallen per categorie veel te klein worden.

De inkomensverdeling is een logisch correlaat van de hoge opleiding. Wat we hier meten — het is belangrijk dit voor ogen te houden — is niet het individuele inkomen, maar het volledige gezinsinkomen. Eén derde van de gezinnen beschikt maandelijks over meer dan 120 000 frank (de ISPO-enquête van 1992 vindt voor Vlaanderen (stemgerechtigden) een totaal van 11.2% met een gezinsinkomen hoger dan 100 000 frank). Voor de bevolking van Brussel en de rand hebben we geen vergelijking.

Om de duur van het verblijf te meten, hebben we een variabele met ongeveer vier even grote categorieën gemaakt. Daaruit blijkt dat de duur van het verblijf in België niet zo kort is. De helft van de respondenten woont al langer dan 8 jaar in België, en een kwart al langer dan 22 jaar. Tenslotte stellen we vast dat twee derden van de respondenten een huurwoning hebben, en dat één derde een eigen woning bezit. Een hele kleine groep heeft een woning ter beschikking gekregen.

In de tabellen 3 en 4 bekijken we in welke mate de net beschreven kenmerken homogeen verdeeld zijn over de origine en de woonplaats van de respondenten. Dat is voor een aantal kenmerken beslist niet het geval. Vooreerst kan er vastgesteld worden dat de Zuideuropeanen meer dan de anderen in Brussel wonen. Slechts 9% woont in de rand, terwijl dat voor de beide andere groepen nagenoeg een kwart is. Ook de jongeren wonen meer in Brussel, terwijl de categorie ouder dan vijftig veel frequenter voorkomt in de rand. In de rand wonen ook duidelijk meer vrouwen en veel minder alleenstaanden dan in Brussel.

Opleiding en inkomen geven ook duidelijke verschillen te zien. De Zuid-Europeanen zijn wat minder hoog geschoold dan de anderen, al heeft ook daar meer dan de helft een diploma van hoger onderwijs. De migranten van buiten de EG zijn ook duidelijk hoger geschoold. De Zuideuropeanen hebben gemiddeld lagere inkomens dan de anderen. In de rand zijn de inkomens eveneens gemiddeld hoger: meer dan de helft van de westerse niet-Belgische gezinnen beschikt over een inkomen boven de 120 000 fr. Voor de Zuideuropeanen is dat ook nog een kwart.

Een behoorlijk aantal Zuideuropese migranten woont reeds langer dan 22 jaar in ons land: haast 40%. Vooral de migranten van buiten de EG verblijven hier slechts kort. Wie hier langer woont, woont ook meer in de rand. Allicht is er hier sprake van een migratie in twee stappen: eerst naar de stad, en vervolgens naar de rand. Het feit dat de ouderen ook meer in de rand wonen, zou dit kunnen bevestigen.

We zien tenslotte ook dat er in de rand minder gehuurd wordt dan in de stad.

Tabel 8: Het taalgebruik in een aantal situaties, naar de origine van de migranten (percentages)

	Noord-EG			Zuid-EG			Niet-EG		
	Eng.	Fr.	Nl.	Eng.	Fr.	Nl.	Eng.	Fr.	Nl.
Vrienden	33.4	32.0	18.6	5.8	39.9	2.0	57.9	14.3	0.9
Winkel	3.2	79.8	16.7	2.0	94.0	2.7	23.1	68.0	8.4
Gemeente	3.7	68.7	27.5	2.5	91.4	4.3	30.0	59.6	9.5
Collega's	33.1	45.5	14.4	10.8	62.6	3.1	64.7	21.4	2.7
Onderwijs	14.4	49.5	17.6	7.3	70.7	5.6	48.1	21.0	8.2

Tabel 9: Het taalgebruik in een aantal situaties, naar de woonplaats van de migranten (percentages)

	Brussel			Randgemeenten		
	Eng.	Fr.	Nl.	Eng.	Fr.	Nl.
Vrienden	24.5	36.1	7.6	28.0	22.2	28.5
Winkel	3.1	90.9	5.4	9.5	51.7	37.5
Gemeente	2.8	85.5	11.1	16.1	31.5	50.4
Collega's	27.2	52.2	24.8	28.5	37.5	24.8
Onderwijs	12.1	64.0	5.8	20.2	28.7	33.6

belangrijk communicatiemedium, maar het Nederlands is meer dan behoorlijk aanwezig. In de contacten met vrienden, en in de officiële contacten op de gemeente, is het Nederlands de belangrijkste taal. Er wordt door de migranten in de rand ook eerder voor het Nederlands dan voor Frans of Engels gekozen, wat betreft de onderwijstaal voor de kinderen.

Voor de grote meerderheid van de westerse migranten zijn Frans en Nederlands niet hun moedertaal. De vraag kan dan gesteld worden of de kennis en het gebruik van die taal toeneemt naarmate zij hier langer verblijven. Dat is makkelijk na te gaan. In tabel 10 splitsen we het taalgebruik op naar de duur van het verblijf in België. De cijfers daar maken duidelijk dat zowel het gebruik van het Frans als van het Nederlands toenemen met de duur van het verblijf. Nieuwe migranten, of migranten die niet lang blijven, gebruiken dus vooral het Engels. De anderen passen zich geleidelijk aan de Belgische omgeving aan. Die aanpassing gaat in grotere mate via het Frans dan via het Nederlands, in het bijzonder voor de Zuid-Europeanen, en veel meer in Brussel dan in de rand.

	Aantal	Percent
<i>Duur verblijf</i>		
1-2 jaren in België	146	22.9
3-8 jaren in België	158	24.8
9-22 jaren in België	160	25.1
> 22 jaren in België	174	27.3
<i>Woonsituatie</i>		
Huurwoning	407	64.2
Eigen woning	203	32.0
Woning ter beschikking	17	2.7

De redenen om te migreren

Op de vraag waarom men naar België is gekomen, is het antwoord nogal eenduidig: 68% van de respondenten is gekomen om te werken. Andere redenen die ook — zij het veel minder — belangrijk zijn, zijn familie en/of een huwelijkspartner in België (10.9%), en het onderwijs (7.6%).

Driekwart van de respondenten zegt ook uit vrije keuze naar België te zijn gekomen. De anderen beschouwen het dus als een verplichting.

De Europese Gemeenschap speelt bij de immigratie een rol, maar geen doorslaggevende. Voor 40% van de respondenten was de aanwezigheid van de Europese instellingen in Brussel een reden om zich in Brussel of in Vlaams-Brabant te vestigen. Voor de andere 60% speelde de EG daarbij geen rol.

In tabel 5 blz. 430-431 geven we de variatie van deze percentages over de verschillende deelgroepen van de populatie. Dan blijkt in eerste instantie dat het werk iets belangrijker is voor de niet-EG migranten dan voor de anderen. De EG is voor 28% van deze niet-Europeanen de reden om naar België (Brussel) te komen.

Migranten die omwille van de EG gekomen zijn, zijn wat jonger. Opvallend zijn weer de verschillen naar opleiding en inkomen. Wie naar België kwam om er te werken, is hoger geschoold en heeft een hoger inkomen. Van de migranten zonder hoger diploma, vermeldt slechts 23% de EG als reden om te migreren, terwijl dat bij de universitair geschoolden oploopt tot ruim 50%. De EG zorgt al heel lang voor migratie naar België: slechts voor wie hier al langer dan 22 jaar verblijft, was de EG minder belangrijk dan gemiddeld voor de hele populatie. Opvallend is dat de migranten die hier al langer verblijven, hun verhuis naar België veel minder als een vrije keuze zien.

Het wonen

De woonsituatie van de westerse migranten in Brussel en in de rand staat zeer ter discussie. In het debat over de effecten van de aanwezigheid van deze migranten, wordt vaak verwezen naar de stijging van de aankoop- en huurprijzen, die zij door hun hoge inkomens zouden veroorzaken. Om die precieze impact te meten, is een grondige studie van de woningmarkt nodig. Met een steekproef zijn de foutenmarges te hoog om eenduidige conclusies te trekken, en bovendien is er geen sluitende garantie op de betrouwbaarheid van de cijfers die door de respondenten gegeven worden. We konden evenwel reeds vaststellen dat de door ons onderzochte groep gemiddeld een vrij hoog inkomen heeft. De groep is evenwel niet homogeen. Indien we de grens van 120 000 fr. beschikbaar gezinsinkomen hanteren om over een 'hoog' inkomen te praten, dan zien we (zie tabel 2) dat één derde van de westerse migranten in Brussel tot die groep behoort (ongeveer 40 000 mensen), en de helft van de westerse migranten in de rand (ongeveer 14 000 mensen). Het gaat dus telkens om 3 à 4% van de totale bevolking in de regio. Dat percentage kan uiteraard sterk variëren van de ene gemeente tot de andere. Wat wij hier kunnen bieden, is niet zozeer een scherpe analyse van de woningmarkt en van de effecten van de westerse migranten daarop, maar wel hun subjectieve visie op deze problematiek. Hoe ervaren zij hun situatie? Hoe ervaren zij de prijzen? Laten we nu even kijken hoe onze populatie woont, en welke prijzen zij voor die woningen betalen. We zetten in tabel 12blz 439 eerst een aantal basisgegevens op een rijtje. De meerderheid van de westerse migranten woont in een appartement. Villa's en halfopen bebouwingen maken samen een derde van het totaal uit. Die verhouding blijkt ook uit de oppervlakte van de woningen. Twee derden huurt een woning, en één derde bezit ze zelf. Er wordt duidelijk erg veel verbuist. Dat hoeft niet te verbazen. Het gaat hier per definitie om een zeer mobiele groep, en in het algemeen is een stedelijke bevolking ook veel mobieler. We zien dat een kwart van de populatie nog maar sinds het vorige jaar de huidige woning betreft. Het gaat dus om een groep die in elk geval de woningmarkt doet bewegen. De huurprijzen lijken normaal. Slechts een kleine groep betaalt echt hoge huurprijzen. Het beoordelen van de aankoopprijzen (zowel huizen als appartementen) is moeilijker, omdat de aantallen hier erg klein zijn. Onze (bijzonder onbetrouwbare) schatting is dat één derde van de bezitters van een eigen woning daar meer dan 5 miljoen frank voor diende te betalen. Zowat 10% (idem) ging boven de 10 miljoen.

In de tabellen 13 en 14 splitsen we deze cijfers op voor de diverse deelgroepen van de populatie. Dan merken we opnieuw het verschil op tussen de Noordeuropeanen en de Zuideuropeanen, omdat bij die laatste een groep migranten van een vorige generatie zit, die duidelijk minder geschoold is en een lager inkomen geniet. De Zuideuropeanen wonen dan ook minder in een villa, en meer in een rijhuis. Een kwart van de niet-EG-migrantten woont in een villa.

Tabel 4: De algemene kenmerken van de populatie, naar woonplaats

	Brussel	Rand	Totaal	
<i>Leeftijd</i>				
- 30	33.7	17.5	30.9	(197)
31-40	30.3	26.2	29.6	(189)
41-50	20.3	23.1	20.8	(133)
51 +	15.6	33.2	18.7	(119)
<i>Geslacht</i>				
Man	54.8	63.5	56.3	(356)
Vrouw	45.2	36.5	43.7	(277)
<i>Gezinssituatie</i>				
Partner	56.0	78.8	59.9	(382)
Alleenstaand	44.0	21.2	40.1	(255)
<i>Statuut</i>				
Voltdijs werk	67.9	63.4	67.2	(422)
Deeltijds werk	8.0	3.3	7.2	(45)
Andere	24.1	33.3	25.6	(162)
<i>Opleiding</i>				
Totaal algemeen vormend	27.6	30.2	28.1	(177)
Niet-universitair hoger	19.6	25.4	20.6	(130)
Universitair	52.7	44.5	51.3	(323)
<i>Inkomen</i>				
- 35.000	13.7	3.3	12.3	(65)
35.001-80.000	28.5	17.1	26.9	(143)
80.001-120.000	22.0	21.8	22.0	(117)
120.001-250.000	22.5	36.0	24.3	(129)
250.000 +	13.2	21.9	14.4	(76)
<i>Duur verblijf</i>				
1-2 jaren in België	24.5	15.2	22.9	(146)
3-8 jaren in België	26.0	19.0	24.8	(158)
9-22 jaren in België	23.7	31.6	25.1	(160)
> 22 jaren in België	25.8	34.3	27.3	(174)
<i>Woonsituatie</i>				
Huurwoning	68.8	42.2	64.2	(407)
Eigen woning	28.4	49.2	32.0	(203)
Woning ter beschikbaar	2.6	3.2	2.7	(17)

Aangezien de overgrote meerderheid van de westerse migranten naar België komt om er te werken (en er ook werkt), kan de vraag gesteld worden of er buiten dat werk nog andere banden met ons land zijn. Die zijn er voor een aantal onder hen wel degelijk. Een derde van de respondenten heeft naast de leden van het eigen gezin, ook nog andere familieleden die in België wonen. Dat hangt in zeer grote mate samen met het

Tabel 13: Aard van de woning, naar origine van de westerse migranten (kolompercentages)

	Noord-EG	Zuid-EG	Niet-EG
<i>Aard van de woning</i>			
Villa	18.6	7.6	24.4
Halfopen bebouwing	7.9	7.8	9.6
Rijhuis	12.1	23.2	13.5
Appartement	56.3	56.2	46.9
Studio/kamer	5.1	5.2	5.6
<i>Huren of kopen</i>			
Huurwoning	65.2	62.3	75.3
Eigen woning	31.2	37.7	15.7
Ter beschikking	3.6	0.0	9.0
<i>Duur van verblijf in deze woning</i>			
Vóór 1981	17.9	24.0	3.3
1982-89	28.5	33.3	25.4
1990-91	31.8	17.6	45.3
1992-93	21.9	25.0	25.9
<i>Maandelijkse huurprijs</i>			
- 15.000	30.5	45.4	18.2
15.000-25.000	36.4	37.6	19.4
25.000-35.000	18.6	7.8	12.0
35.000-50.000	5.4	7.1	25.0
+ 50.000	9.1	2.0	25.5
<i>Aankoopprijs</i>			
- 2 miljoen	9.0	34.4	13.7
2 à 5 miljoen	45.4	36.4	27.3
5 à 10 miljoen	34.5	21.6	46.2
+ 10 miljoen	10.9	7.6	12.8
<i>Oppervlakte van de woning</i>			
- 80 m ²	29.6	39.0	26.5
81-120 m ²	26.6	27.9	27.0
121-190 m ²	20.1	15.1	20.5
+ 190 m ²	23.7	18.0	26.0

betaalt meer dan 35 000 fr. per maand. Een zelfde patroon is waar te nemen bij de aankooprijzen. De heel goedkope woningen (minder dan 2 miljoen) vinden we vooral bij de Zuideuropeanen, terwijl de Noordealuropeanen voor 80% in de categorie tussen 2 en 10 miljoen zitten. Haast 60% van de migranten van buiten de EG betaalde meer dan 5 miljoen voor hun woning (45% voor Noord-Europa en 30% voor Zuid-Europa).

Een en ander wordt uiteraard ook weerspiegeld in de beschikbare woonoppervlakte, hoewel de verschillen daar geringer zijn. De verschillen in woonsituatie tussen de stad en de rand zijn ook zeer duidelijk. In de stad woont 80% van onze populatie in een rijhuis of in een appartement, terwijl

Tabel 6: De duur van het verblijf in België, voor de verschillende deelgroepen van de populatie (rijpercentages)

	1 à 2 jaar. (22.9)	3 à 8 jaar (24.8)	9 à 22 jaar (25.1)	+ 22 jaar (27.3)
<i>Origine</i>	24.0	26.4	28.1	21.5
Noord-EG	16.8	20.6	23.0	39.6
Zuid-EG	46.4	33.4	11.6	8.5
Niet-EG				
<i>Woonplaats</i>				
Brussel	24.5	26.0	23.7	25.8
Randgemeenten	15.2	19.0	31.6	34.3
<i>Leeftijd</i>				
- 30	36.5	24.3	23.6	15.6
31-40	24.3	36.3	21.1	18.3
41-50	12.0	23.9	27.9	36.3
51 +	9.4	8.7	30.7	51.2
<i>Geslacht</i>				
Man	20.8	25.7	26.6	26.9
Vrouw	26.0	23.6	23.7	26.7
<i>Opleiding</i>				
Totaal algemeen vormend	11.9	13.0	28.2	48.0
Niet-universitair hoger	19.4	21.2	26.6	32.8
Universitair	31.0	32.7	22.8	13.5
<i>Inkomen</i>				
- 35.000	29.3	12.1	29.1	29.4
35.001-80.000				
80.001-120.000				
120.001-250.000	22.5	30.5	27.4	19.7
250.000 +	18.0	24.8	32.8	24.3

ten zijn. De verschillen zijn heel duidelijk. We zagen reeds eerder dat de Zuid-Europeanen hier al gemiddeld langer wonen dan de anderen, en dat de niet-EG migranten die hier verblijven voor zowat de helft pas sinds één à twee jaar hier zijn.

Het is ook zeer logisch dat het de ouderen zijn die hier al langer wonen. Wie naar België kwam en komt, doet dat op relatief jonge leeftijd. De huidige, jongere migranten zijn hoger geschoold dan de ouderen. Dat is eveneens een logisch verschijnsel, grotendeels te wijten aan de algemene toename van de scholingsgraad. Die vertaalt zich ook gedeeltelijk in de inkomensverschillen: de oudere migranten hebben gemiddeld een lager inkomen. De verschillen zijn niet zo groot, omdat het inkomen natuurlijk ook toeneemt met de leeftijd, wat compenseert voor de lagere scholing.

de categorie hoger. Van de westerse migranten in Brussel en in de rand die een eigen woning bezitten, betaalde zowat 10% daar meer dan 10 miljoen voor (dit percentage heeft een zeer geringe betrouwbaarheid vanwege de kleine aantallen — slechts 16 van onze respondenten zijn in dat geval). De oppervlakte van de woningen is in de rand derhalve ook groter dan in de stad.

Wanneer gevraagd wordt om de Belgische prijzen te vergelijken met de prijzen in het eigen land, dan domineert de mening dat de prijzen hier redelijk tot goedkoop zijn. Slechts één vierde vindt ze hier duur tot zeer duur. Indien ze de prijzen die zij betalen, vergelijken met de gangbare prijzen in België, dan vinden we toch zowat 40% dat van mening is dat ze hier hoge prijzen moeten betalen.

Het oordeel is wel verschillend al naargelang men huurt of koopt. De aankoopsprijzen worden, in vergelijking met het eigen land, als eerder goedkoop aangezien. De westerse migranten zijn echter wel van oordeel dat zij naar Belgische normen te veel betalen wanneer zij woningen kopen. De helft van hen vindt de prijzen naar Belgische maatstaven duur tot zeer duur. Voor de huurprijzen is toch ook 40% die mening toegedaan. In de rand worden de prijzen meer dan in de stad als duur ervaren, hoewel de verschillen niet bijster groot zijn.

Tabel 15: Beoordeling van de woonsituatie, naar aard van de woning en naar woonplaats

	Huur	Koop	Brussel	Rand
Vergelijking met eigen land				
Goedkoop	24.1	40.2	29.8	21.7
Redelijk	42.2	35.7	44.4	46.9
Duur	24.0	15.6	18.5	22.2
Zeër duur	9.7	11.0	7.3	9.2
Vergelijking met België				
Goedkoop	19.8	14.9	19.4	9.9
Redelijk	37.6	53.1	42.5	44.4
Duur	33.6	25.1	30.1	32.3
Zeër duur	9.0	26.2	8.0	13.3

Hoe groot is nu de rol van de westerse migranten in de mogelijke druk die op de woningmarkt ontwikkeld wordt? Wij wezen er reeds op dat volgens onze gegevens die druk beslist moet gerelativeerd worden. Indien we een huurprijs van 35 000 fr als grens nemen, en een aankoopsprijs van 5 miljoen, dan vinden we dat in totaal 19.7% van onze populatie deze hoge prijzen betaalt. Dat is dus een totaal van 2.5% van de gehele bevolking die in Brussel en in de rand woont (en minder dan 2.5% van de wooneenheden). Het gaat echter wel om een groep die (vermoedelijk) meer dan de autochtonen verhuist, en dus wat meer bewegingen op de markt veroorzaakt dan haar absolute gewicht in de bevolking. En deze gegevens kunnen sterk variëren van de ene gemeente tot de andere.

van hun eigen beoordeling spreekt 17% 'goed tot zeer goed' Spaans (voor 8.5% de moedertaal), 22% Duits (voor 8.5% de moedertaal), 27% Nederlands, 65% Frans en 78% Engels (voor 21.5% de moedertaal). In dit internationaal gezelschap kent men dus behoorlijk goed twee internationale talen: Frans en Engels. Samen met het Nederlands zijn dat de talen die het vaakst gebruikt worden. De westerse migranten doen pogingen om zich de taal (talen) van de Belgische omgeving eigen te maken: 45% zegt al ooit een cursus Frans te hebben gevolgd, en 26% een cursus Nederlands.

Om wat preciezer zicht te krijgen op het taalgebruik, legden we de respondenten een hele reeks mogelijke situaties voor, waarbij we telkens vroegen welke taal ze dan gebruiken. De resultaten daarvan staan in tabel 7. We zien dan hoe belangrijk het Frans is voor de gewone dagelijkse sociale contacten, en voor het onderwijs. Het Nederlands scoort daar steeds iets lager dan het percentage dat het Nederlands als moedertaal heeft (behalve voor onderwijs). Het Engels is belangrijk bij de formele contacten op het werk.

Tabel 7: Het taalgebruik in verschillende situaties (percentages)

	Engels	Frans	Nederlands
Met de beste vrienden	25.1	33.6	11.3
Met de poetsvrouw	11.8	62.5	9.4
Met de bureu	8.9	77.0	8.3
In de winkel	4.2	84.2	11.0
Met de chauffeur (bus/tram/taxi)	3.1	86.7	9.6
Met de gemeenteambtenaar	5.1	76.4	17.7
Met de arts	12.2	66.3	12.3
Met de collega's	27.0	48.1	10.0
Met de klanten	27.4	49.9	9.5
Met ondergeschikten	32.9	49.2	7.8
Bij internationale contacten	27.8	49.4	9.1
Onderwijs kinderen	56.4	34.0	2.8
	14.1	55.5	12.5

In de tabellen 8 en 9 blz. 436 splitsen we deze cijfers (voor een beperkt aantal situaties) uit naar de origine van de migranten en naar woonplaats. Dat geeft behoorlijk wat verschillen te zien.

De Zuid-Europeanen gebruiken zeer veel het Frans. Dat is de taal die het kortst bij hun eigen taal staat. Migranten uit de overige landen van de EG hanteren ook in grote mate het Frans, doch het percentage dat hier voor het Nederlands kiest, is vele malen groter. Migranten van buiten de EG behelpen zich vooral met het Engels. Dat is vooral opvallend voor wat de onderwijstaal van hun kinderen betreft.

Dat de Brusselse rand een Nederlandstalige omgeving is, blijkt ook wel uit het taalgebruik van de westerse migranten. Het Frans is voor hen een

De politiek

We hebben te maken met een hoog geschoold publiek, dat meer kent en ziet dan zijn eigen lokale omgeving. Vermoed kan worden dat deze mensen een meer dan modale politieke interesse hebben. Wij vroegen achtereenvolgens of zij interesse hebben voor de politiek in hun eigen land (79% ja), of zij bij verkiezingen in hun land gaan stemmen (56% ja), en of zij interesse hebben voor de internationale politiek (92% ja). De politieke interesse is dus behoorlijk hoog. Het percentage dat stemt bij verkiezingen in eigen land is wat lager, doch dat ligt aan het feit dat dit niet altijd mogelijk is. Toch antwoordt ook maar 58% dat zij zouden stemmen indien dat mogelijk was. Het lijkt dus eerder een indicator van het zich verwijderd voelen van het land van oorsprong. De internationale politiek wordt door deze groep migranten blijkbaar op de voet gevolgd.

De verschillen binnen de populatie hebben in de eerste plaats met de opleiding te maken. Politieke belangstelling is sowieso gecorreleerd met opleiding, en dat is de reden waarom de score in het algemeen hoog is. De laagst geschoolden (hier slechts een kleine groep) en de laagste inkomens (idem) hebben beduidend minder politieke interesse. Dat verschil vertaalt zich dan ook in het verschil tussen de Zuideuropeanen (met meer laaggeschoolden) en de anderen. We vinden het ook terug in de wat geringere politieke interesse in de rand, waar meer migranten wonen die al heel lang in België verblijven, en deze zijn lager geschoold dan de recentere migranten.

De interesse voor de Belgische politiek is ook erg hoog, zoals blijkt uit de cijfers in tabel 17. Hetzelfde geldt voor de kennis van een aantal basisgegevens ervan. Wij vroegen naar de naam van de Koning, de naam van de Premier, de samenstelling van de federale regeringscoalitie, welke taalgroep in België het talrijkst is, en de naam van het Gewest waarin men woont. Een precies vergelijkingspunt bezitten we niet, maar het zijn vragen waarvoor bij een steekproef onder Belgen de resultaten allicht niet veel hoger zouden liggen (met uitzondering voor de vraag naar de naam van de Koning). De interesse voor de Belgische politiek is ook een functie van de opleiding. We zien hoe de score lager is bij de laagst geschoolden, de laagste inkomens en bij de Zuideuropeanen. De duur van het verblijf in België werkt hier duidelijk in de tegenovergestelde zin: niettegenstaande de afnemende scholingsgraad, neemt de interesse voor de Belgische politiek toe. Dat is een zeer normale en begrijpelijke evolutie.

De kennis van de diverse elementen van de Belgische politiek zijn dan weer in grote mate een functie van de interesse en dus van het opleidingsniveau, en van de duur van het verblijf in België. Er zijn wel een paar opvallende uitzonderingen. Zo weet slechts 72% van de migranten in de rand dat zij in het Vlaams Gewest wonen, terwijl voor de overige elementen de kennis bij de migranten in de rand iets hoger is. De kennis van het juiste Gewest is het enige element dat niet gerelateerd is met opleiding en inkomen.

Tabel 10: Het taalgebruik in een aantal situaties, naar de duur van het verblijf in België (percentages)

	1 à 2 j.		2 à 8 j.		9 à 22 j.		+ 22 j.	
	Fr.	Nl.	Fr.	Nl.	Fr.	Nl.	Fr.	Nl.
Vrienden	16.7	6.6	23.1	11.9	34.1	12.5	57.5	13.6
Winkel	81.8	8.1	83.8	9.8	88.1	10.7	82.7	14.7
Gemeente	75.3	11.5	74.9	18.6	78.4	19.0	76.6	20.8
Collega's	33.0	5.4	39.9	10.5	54.5	10.1	70.5	11.9
Onderwijs	23.1	5.7	51.9	11.2	57.8	11.6	68.6	16.5

Het gebruik van een taal in België, en in het bijzonder in Brussel en in de rand, is geen eenvoudig probleem. Er gelden taalwetten, die voor de Belgen een bijzonder gevoelig punt zijn. Men kan zich afvragen in welke mate migranten deze problematiek kennen, en er ook gevoelig voor zijn. Weten zij dat Brussel tweetalig is, Vlaams-Brabant ééntalig, en dat er gemeenten zijn waar er faciliteiten zijn voor Franstaligen?

Wij vroegen aan de respondenten of zij konden aangeven welke het taalstatuut is van de gemeente waarin ze wonen. De antwoorden zijn wat verrassend. Zo meent ruim 40% van de migranten die in Brussel wonen, dat hun gemeente ééntalig Frans is. Wie in een Nederlandstalige gemeente zonder faciliteiten woont, weet dat blijkbaar wel: 81.5% is hier correct. Van diegenen die in een faciliteitengemeente wonen, denkt dan weer een kleine helft dat die faciliteiten er niet zijn, en meent 27% dat de gemeente tweetalig is (deze laatste cijfers zijn vanwege de kleine aantallen echter niet betrouwbaar).

Tabel 11: De kennis van het taalstatuut van de gemeente waarin men woont

Woonplaats:	Brussel	Nederlands met faciliteiten	Nederlands
Antwoord			
Nederlands	4.4	47.3	81.5
Frans	41.1	2.6	5.6
Tweetalig	52.6	27.6	6.3
Ned. met faciliteiten	0.9	22.4	6.5
Frans met faciliteiten	0.9		
	100.0 (524)	100.0 (23)	100.0 (85)

We stelden ook een algemene vraag, waarin we peilden naar het oordeel over de Belgische politiek. Die vraag was open, in die zin dat er niet gekozen moest worden uit een beperkt aantal vastgelegde antwoordcategorieën. De antwoorden op die vraag gaan duidelijk in een zelfde richting: de beoordeling van de Belgische politiek is allesbehalve positief.

Het Verdrag van Maastricht bevat een bepaling die al heel wat stof heeft doen opwaaien, en het ongetwijfeld nog zal doen: de toekenning van het gemeentelijk stemrecht aan alle onderdanen van lidstaten van de Europese Gemeenschap. In sommige gemeenten kan dat een fikse uitbreiding van het kiezerskorps betekenen (uitbreiding met zowat een derde in Sint-Gillis (hoogste in Brussel) en met 13% in Overijse en in Wezembeek-Oppem (hoogste in de rand)). De vraag is natuurlijk welk effect dat zal hebben op de lokale politieke verhoudingen. En uiteraard hoort daar altijd de vraag bij naar het effect op de taalverhoudingen.

Wij vroegen de Europese vreemdelingen zelf naar hun visie hierop, en peilden naar hun electorale intenties. In tabel 7.3 geven we eerst de antwoorden op de vraag of het Verdrag van Maastricht als dusdanig hun goedkeuring wegdraagt (78% ja), of zij het lokale stemrecht een goede zaak vinden (78% ja), en of zij van dat stemrecht effectief gebruik zouden willen maken (81% ja). Die positieve houding is minder uitgesproken — nogmaals — bij de lager geschoolden en bij de laagste inkomens. We vinden derhalve ook minder hoge scores bij de Zuid-Europeanen en in Brussel, en ook (zij het minder duidelijk) bij wie al langer in België verblijft.

Algemeen mogen we echter wel ondubbelzinnig stellen dat de idee van het lokale stemrecht, zoals voorzien in het Verdrag van Maastricht, bij de Europese migranten in goede aarde valt. De categorieën die het laagst scoren, blijven toch nog altijd in de buurt van 60% positieve antwoorden. Op het eerste gezicht lijken deze cijfers logisch: we vinden immers hoger al dat de interesse voor de Belgische politiek, ondanks een eerder negatieve beoordeling ervan, erg hoog is. Het is dus begrijpelijk dat de kans om eraan te participeren positief ingeschat wordt. Die participatie wordt echter aangeboden op het gemeentelijke vlak. En hier zit de paradox: op de vraag of zij interesse hebben voor de gemeentelijke politiek, antwoordt 12.2% van de Europeanen volmondig ja, zegt 27.7% 'een beetje' en zegt de overige 60.1% 'neen'. Er is dus interesse voor de Belgische politiek en interesse voor stemrecht, maar het niveau waarop dat toegekend wordt, is niet het niveau waar de belangstelling naartoe gaat.

Vragen naar kiesintenties is altijd een moeilijke zaak. Die werd hier nog bemoeilijkt, omdat er over iets gesproken wordt dat nog ver in de toekomst ligt, en waarover de meesten nog niet echt grondig nagedacht hebben. Echt zicht krijgen op de ideologische inhoud van de keuze was dus niet evident. Op basis van driekwart van de respondenten die een antwoord op deze vraag gaven, komen we tot de volgende verdeling: 35% socialistisch, 23% christen-democratisch, 11.4% liberaal, 23.5% groen en 6.8% andere. Vanwege de hoge non-respons, en de moeite die velen hadden om precies aan te geven welke hun keuze zou zijn, moeten deze cijfers met nog meer dan de gewone voorzichtigheid bejegend worden. Een voorspel-

Tabel 12: Woningsituatie van de westerse migranten

	Aantal	Percent
<i>Aard van de woning</i>		
Villa	94	15.0
Halfopen bebouwing	50	8.0
Rijhuis	102	16.3
Appartement	348	55.6
Studio/kamer	33	5.2
<i>Huren of kopen</i>		
Huurwoning	407	64.9
Eigen woning	203	32.4
Ter beschikking	17	2.7
<i>Duur van verblijf in deze woning</i>		
Vóór 1981	111	19.0
1982-89	175	30.0
1990-91	161	27.6
1992-93	136	23.3
<i>Maandelijks huurprijs</i>		
- 15.000	131	34.9
15.000-25.000	133	35.4
25.000-35.000	53	14.
35.000-50.000	29	7.7
+ 50.000	30	7.8
<i>Aankoopprijs</i>		
- 2 miljoen	36	20.0
2 à 5 miljoen	71	41.4
5 à 10 miljoen	51	29.4
+ 10 miljoen	16	9.5
<i>Oppervlakte van de woning</i>		
- 80 m ²	200	32.8
81-120 m ²	165	27.1
121-190 m ²	111	18.3
+ 190 m ²	133	21.8

Wat huren of kopen betreft, is er binnen de EG-migranten geen verschil. We zien wel dat de migranten van buiten de EG veel meer huren, terwijl ook baast 10% van hen een huis ter beschikking gekregen heeft. Dit houdt verband met de kortere verblijfsduur van de migranten van buiten de EG. Nauwelijks 3% van hen woont al langer dan 10 jaar in de huidige woning, en 70% woont er niet langer dan drie jaar.

De huurprijzen zijn iets hoger bij de Noordealuropeanen dan bij de ZuidelEuropeanen, en dat ligt aan het feit dat bij die laatsten een kleine helft een relatief lage huurprijs van maximaal 15 000 fr. betaalt. De hoge huurprijzen worden betaald door de migranten van buiten de EG: de helft ervan

driekwart opteert voor een tweetalige lijst (en 93% van de betrokkenen geeft antwoord). De grootste groep wenst dus geen keuze te maken tussen de beide taalgroepen. De taalproblemen in het algemeen behoren overigens tot de elementen uit het Belgisch politiek bestel waarmee de migranten het moeilijk hebben, en die ze associëren met het slecht functioneren van de politiek.

In tabel 18 gaan we na hoe die taalkeuze varieert over de diverse deelgroepen van de populatie (uiteraard nog steeds alleen de Europeanen). We zien dan vooreerst opnieuw de veel grotere voorkeur van de Zuid-Europeanen voor het Frans. In Brussel is die voorkeur ook groter, terwijl in de rand slechts 5% voor een ééntalig Franse lijst zou kiezen, en ruim 30% voor een ééntalig Nederlandse. De vrouwen kiezen iets minder voor het Nederlands en iets meer voor het Frans. De lager geschoolden kiezen meer voor het Frans en minder voor tweetalige lijsten. Hetzelfde geldt voor de laagste inkomenscategorie. Het Frans is ook iets belangrijker voor wie al langer in België woont, en dit ten nadele van de tweetalige lijsten. Maar overal domineert dus zeer duidelijk die voorkeur voor tweetalige lijsten.

Conclusies

Bij wijze van besluit, zetten we hier kort de belangrijkste bevindingen van dit onderzoek schematisch op een rijtje.

1. De groep van 'westerse migranten' omvat 13.9% van de Brusselse bevolking en 6.9% van de bevolking in de Brusselse rand. Van deze verdelingen is 93% onderdaan van een EG-lidstaat. De aanwezigheid van de Europese instellingen in Brussel heeft echter slechts voor 40% van de westerse migranten meegespeeld in de beslissing om naar België te komen wonen.
2. De westerse migranten zijn relatief jong, zijn zeer hoog geschoold en hebben vrij hoge inkomens (met uitzondering van een groep oudere migranten uit Zuid-Europa die ook al meer dan 20 jaar in België wonen). De hoogste scholing en de allerhoogste inkomens vinden we bij de migranten die van buiten de EG komen. Niet minder dan 40% van de westerse migranten woont hier alleen. Driekwart van de westerse migranten werkt.
3. De reden om naar België te komen wonen is in de allereerste plaats het werk. Europa is voor 40% de reden om te migreren, en 75% deed het uit vrije keuze. Wie kwam voor het werk, voor de Europese instellingen en uit vrije keuze, is gemiddeld hoger geschoold en heeft een hoger inkomen.
4. De helft van de westerse migranten denkt eraan ooit terug naar het eigen land te keren. Dat geldt vooral voor de migranten van buiten de EG. Hoe langer de westerse migranten hier wonen, hoe minder ze denken aan teruggaan.

Tabel 14: Aard van de woning, naar woonplaats van de westerse migranten (kolompercentages)

	Brussel	Randgemeenten
<i>Aard van de woning</i>		
Villa	5.2	61.9
Halfopen bebouwing	7.0	12.6
Rijhuis	17.0	12.8
Appartement	64.5	12.7
Studio/kamer	6.3	0.0
<i>Huren of kopen</i>		
Huurwoning	68.7	44.7
Eigen woning	28.5	51.2
Ter beschikking	2.7	3.2
<i>Duur van verblijf in deze woning</i>		
Vóór 1981	15.5	35.6
1982-89	29.9	30.7
1990-91	28.4	24.1
1992-93	26.2	9.6
<i>Maandelijks huurprijs</i>		
- 15.000	37.0	13.6
15.000-25.000	36.2	28.3
25.000-35.000	14.0	15.8
35.000-50.000	7.4	10.2
+ 50.000	5.4	32.1
<i>Aankoopprijs</i>		
- 2 miljoen	24.5	7.0
2 à 5 miljoen	40.8	41.9
5 à 10 miljoen	25.4	40.5
+ 10 miljoen	9.2	10.5
<i>Oppervlakte van de woning</i>		
- 80 m ²	37.8	7.2
81-120 m ²	28.7	18.6
121-190 m ²	17.3	23.2
+ 190 m ²	16.2	51.0

in de rand zowat driekwart in een villa of een halfopen bebouwing woont. In de rand wordt er ook meer gekocht dan gehuurd. Zoals we eerder reeds konden vaststellen, wonen in de rand meer migranten die hier reeds langer wonen. Dat hangt samen met het voorgaande: meer eigen woningen. In de stad vinden we 60% die sinds maximaal drie jaar de huidige woning betreft, in de rand woont 65% er al meer dan tien jaar.

De huurprijzen zijn lager in de stad dan in de rand, wat voor een stuk verklaard kan worden door de aard van de woningen: villa's zijn duurder dan appartementen. In de rand betaalt een derde van de westerse migranten een huurprijs hoger dan 50 000 fr. Bij de aankoopprijzen zien we dat de rand hoger scoort in de categorie tussen 5 en 10 miljoen, maar niet in

Kaat Leus
Actief en passief kiesrecht
voor de Europese burgers
bij de gemeenteraadsverkiezingen
in de Lid-Staat van verblijf

Artikel G (C) van Titel II van het Verdrag over de Europese Unie, het zgn. Verdrag van Maastricht, voegt in het Verdrag van Rome van 1957 een 'Tweede deel' in betreffende 'Het Burgerschap van de Unie'. Vooreerst wordt er, luidens artikel 8, eerste lid, een burgerschap van de Unie ingesteld waarbij als 'Burger van de Unie' moet worden beschouwd 'eenieder die de nationaliteit van een Lid-Staat bezit'. In een verklaring bij de Slotakte van de Conferentie wordt nader bepaald wat onder het begrip 'nationaliteit' dient te worden verstaan en met name dat telkens wanneer in het Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap sprake is van de Lid-Staten, de vraag of een persoon de nationaliteit van deze of gene Lid-Staat bezit, uitsluitend wordt geregeld door verwijzing naar het nationale recht van de betrokken Staat.

In het tweede lid van het nieuwe artikel 8 wordt bepaald dat de burgers van de Unie de rechten genieten en onderworpen zijn aan de plichten die bij dit Verdrag zijn vastgesteld.

Het burgerschap van de Unie bewijst, door de plaats en de inhoud (zie infra) die het krijgt, een voorrangspositie in te nemen in het Verdrag. Sommigen hebben er een poging en een middel in gezien om een nieuw élan te geven, en derhalve (nog) meer diepte, aan het 'Europa van de Burgers' en, sterker, aan een 'Europese identiteit'.¹ Zo wordt voortaan de term Europese Gemeenschap (i.p.v. Europese Economische Gemeenschap) gehanteerd omdat de doelstellingen van het Verdrag aanzienlijk zijn verruimd en nu ook het burgerschap er integrerend deel van uitmaakt.² Aan de burger van de Unie worden een aantal bijzondere, wezen-

¹ Zie hierover C.A. Stephanou, 'Identité et citoyenneté européennes', *RMC* (1991), pp. 30-39; J. Verhoeven, 'Les citoyens de l'Europe', *Ann. Dr. Louv.* (1993), 165-191.

² Memorie van toelichting bij het wetsontwerp houdende goedkeuring van het Verdrag over de Europese Unie, van 17 protocollen en van de Slotakte met 33

Om dan nog iets preciezer de rol van de Europese instellingen bij dit alles te kunnen inschatten, grijpen we terug naar de vraag of de aanwezigheid van Europa in Brussel meegespeeld heeft bij de verhuis naar België. Dat bleek — zo zagen we hoger reeds — slechts voor 40% van onze populatie het geval te zijn. We nemen in tabel 16 dit cijfer als referentie, om te kijken of migranten die omwille van de EG hier zijn, beduidend anders wonen dan de anderen.

We stellen dan vast dat de 'EG-migranten' (die dus zowel van binnen als van buiten de EG kunnen komen), iets sterker vertegenwoordigd zijn in de categorie villabewoners, maar vooral in de (kleine) groep die in een studio of kamer woont. Bij de huurprijzen zijn ze significant minder aanwezig in de allerlaagste categorie, en vooral heel sterk vertegenwoordigd in de categorie tussen 25 000 en 35 000 fr., de middengroep dus. Datzelfde geldt ook bij de aankooprijzen: de 'EG-migranten' zitten veel minder in de laagste groep, en minder in de hoogste. De hele hoge prijzen worden dus betaald door migranten van buiten de EG (zie ook hoger) en door migranten die evenmin omwille van de EG naar Brussel kwamen. Dat geldt overigens vooral voor de rand, en veel minder voor de stad.

Tabel 16: Aard en prijs van de woning, naar het belang van de EG om in België te komen wonen

	Belang van de EG (39.3)
<i>Aard van de woning</i>	
Villa	47.1
Halfopen bebouwing	32.0
Rijhuis	26.9
Appartement	39.7
Studio/kamer	57.2
<i>Maandelijkse huurprijs</i>	
– 15.000	29.0
15.000-25.000	44.3
25.000-35.000	66.7
35.000-50.000	35.8
+ 50.000	43.6
<i>Aankoopprijs</i>	
– 2 miljoen	10.7
2 à 5 miljoen	47.8
5 à 10 miljoen	53.8
+ 10 miljoen	32.0

Kort historisch overzicht

De idee om actief en passief stemrecht te verlenen aan de burgers van de Unie bij de gemeenteraadsverkiezingen en de verkiezingen voor het Europees Parlement in de Lid-Staat waar ze verblijven, is niet nieuw.⁹ Voor een globaal overzicht omtrent de historie van de toekenning van dit actief en passief kiesrecht voor de burgers van de Unie kan verwezen worden naar eerder gepubliceerde bijdragen.¹⁰ Voor een goed begrip worden hier evenwel enkele van de belangrijke ogenblikken in dit gedachten- en totstandkomingsproces weergegeven. Op de top van Parijs van 9-10 december 1974 belastten de staats- en regeringsleiders een werkgroep na te gaan onder welke voorwaarden en binnen welke termijn aan de burgers van de (toenmalige) negen Lid-Statens speciale rechten kunnen worden toegekend als leden van de Gemeenschap. De Commissie diende, ter voorbereiding van de oprichting van zulke werkgroep, op 3 juli 1975 bij de Raad een verslag in omtrent de toekenning van zulke speciale rechten. In dat verslag wees de Commissie de Raad van meet af aan op het feit dat om de toekenning van zulke speciale rechten, inzonderheid de toekenning van actief en passief kiesrecht op gemeentelijk niveau te verwezenlijken, twee belangrijke juridische moeilijkheden uit de weg moeten worden geruimd. Vooreerst is er een constitutionele belemmering, gelet op de inhoud terzake van sommige van de nationale grondwetten en met name een in de grondwetten opgenomen nationaliteitsvoorwaarde en, voorts, op het communautaire vlak, rijzen vragen in verband met de vorm, grondslag en rechtskracht van de teksten die de verlening van dergelijke speciale rechten moeten verzekeren. Wat het laatste betreft, vroeg de Commissie zich met name af of niet moest worden voorzien in een akte ad hoc, zoals een nieuw internationaal verdrag tussen de Lid-Statens of, in voorkomend geval, in een herziening van het EEG-Verdrag op basis van artikel 236 van bedoeld Verdrag.¹¹ In zijn resolutie van 16 november 1977 over de toekenning van speciale

⁹ Men raadplege o.m. A. Lucchese, 'Le droit de vote aux étrangers pour les élections locales en Europe', *RMC* (1987), 473; P. Lemmens & L. Van Schoubroeck, 'Kiesrecht van vreemdelingen als een fundamenteel recht', *RW* (1990-1991), 1145-1158, inz. 1153 e.v.; 'Kiesrecht voor burgers uit andere Lid-Statens van de Gemeenschap bij gemeenteraadsverkiezingen', *Bull. EG*, suppl. 7 (1986); F. Ingelaere, *Grondlijnen van de Europese politieke, economische en monetaire Unie. Een verkenning van het Europese Unieverdrag* (Antwerpen, Kluwer/Story-Scientia, 1992), 25 e.v.

¹⁰ Zie voetnoot 9.

¹¹ Verslag van de Commissie betreffende de ten uitvoerlegging van punt 11 van het slotcommuniqué van de Topconferentie van Parijs op 9 en 10 december 1974, *Bull. EG*, suppl. 7/75, 26-28.

Tabel 17: Algemene interesse voor de Belgische politiek (percentage positieve antwoorden) en kennis van een aantal basisgegevens ervan (percentage correcte antwoorden)

	Interesse	1.	2.	3.	4.	5.
Algemeen	70.6	92.5	62.7	31.9	78.1	89.8
Origine						
Noord-EG	72.6	93.0	69.9	32.3	81.8	89.7
Zuid-EG	67.5	94.5	55.7	34.0	72.2	95.4
Niet-EG	70.5	80.0	40.0	15.6	78.5	86.3
Woonplaats						
Brussel	69.1	92.4	61.2	31.6	77.5	95.7
Rand	77.8	91.9	68.5	33.3	80.8	71.9
Leeftijd						
1-30	64.0	86.6	53.8	26.4	68.7	92.3
31-40	74.7	93.1	63.5	30.2	83.1	90.6
41-50	77.1	94.7	70.7	35.3	82.8	92.4
51 +	68.7	98.3	67.2	40.3	82.0	90.9
Geslacht						
Man	76.6	92.4	67.7	38.2	80.5	90.7
Vrouw	62.9	92.8	55.6	23.5	74.4	92.7
Opleiding						
Tot. alg. vorm.	64.4	94.4	65.5	25.4	73.2	92.1
Niet-univ. hoger	74.4	93.8	64.4	33.1	78.1	92.6
Universitair	72.5	91.3	61.3	35.3	81.5	91.4
Inkomen						
- 35.000	59.4	89.2	61.5	10.8	57.0	98.2
35.001-80.000	69.4	96.5	57.3	35.0	80.9	93.8
80.001-120.000	78.2	91.5	68.4	31.6	79.2	93.7
120.001-250.000	75.2	93.8	70.5	41.1	82.5	89.5
+ 250.000	71.1	94.7	61.8	39.5	64.5	90.9
Duur verblijf						
1-2 j. in België	65.9	84.2	39.0	24.7	74.6	91.7
3-8 j. in België	68.6	86.1	59.5	31.6	78.7	88.4
9-22 j. in België	72.9	99.4	70.6	31.9	77.1	92.9
> 22 j. in België	73.9	98.9	77.0	37.9	81.1	93.1

1. Welke is de naam van de Belgische Koning?
2. Wie is de huidige Eerste Minister?
3. Welke partijen vormen de huidige coalitie?
4. Welke taalgroep is de grootste?
5. In welk Gewest woont u?

De kennis van de juiste samenstelling van de regeringscoalitie stijgt significant met de leeftijd, en dat geldt niet voor de andere elementen. Vrouwen scoren op drie van de vijf kennisvragen beduidend lager dan mannen, en zijn ook veel minder in de Belgische politiek geïnteresseerd.

Gedurende de hierboven beschreven periode werd er in de Raad evenwel geruime tijd geen vooruitgang geboekt¹⁸ totdat, naar aanleiding van de Europese Raad van Fontainebleau van 25 en 26 juni 1984, een ad hoc comité (Comité Adonnino) werd opgericht tot bestudering van 'de maatregelen die nodig zijn om de identiteit en het beeld van Europa bij zijn burgers en in de wereld te verduidelijken en uit te dragen'.¹⁹ In zijn rapport, goedgekeurd op de Europese Raad van Milaan in juni 1985, beveelt het Comité aan de eerdere besprekingen omtrent het actief en passief kiesrecht bij lokale verkiezingen voor burgers uit andere Lid-Staten onder dezelfde voorwaarden als die welke gelden voor de burgers van het gastland wanneer betrokkene zijn vaste woonplaats reeds gedurende een bepaalde periode in het gastland heeft, diepgaander voort te zetten. Het Comité en de Raad gaan er evenwel van uit dat een en ander valt onder de nationale bevoegdheid van de Lid-Staten.²⁰ Om tot een regeling te komen op het communautaire vlak zou bijgevolg, althans in de ogen van de Raad, een nieuwe door de Lid-Staten onderhandelde internationale overeenkomst noodzakelijk blijken. Het gegeven dat de Raad nooit het door de Commissie ingediende voorstel van richtlijn heeft aangenomen wijst eveneens in die richting. Uiteindelijk is er voor geopteerd om, binnen de gedachtengang van een nieuw verdrag, met het Verdrag van Maastricht tegemoet te komen aan de bekommernis om speciale rechten aan de burgers van de Europese Unie toe te kennen. De keuze om de toekenning van de speciale rechten, inclusief het hier behandelde actief en passief kiesrecht bij gemeenteraadsverkiezingen, in het nieuwe Verdrag in te schrijven krijgt allicht ook een bijzondere betekenis, gelet op de voorrangspositie die het burgerschap van de Unie inneemt in het Verdrag en met name in die zin, zoals hierboven vermeld, dat *«le citoyen ne peut plus être perçu comme le bénéficiaire indirect de l'intégration économique; il devient tout d'un coup un élément essentiel de la construction européenne»*.²¹

bespreking van dit voorstel, raadplege men: W. De Lobkowicz, 'Un droit de vote municipal pour tous les Européens. Commentaire de la proposition de directive du 22 juin 1988', *RMC* (1988), 602-614.

¹⁸ Zie P. Lemmens & L. Van Schoubroeck, 'Kiesrecht van vreemdelingen', 1153.

¹⁹ Verslag van het comité ad-hoc 'Europa van de burgers aan de Europese Raad', *Bull. EG* (1984), nr. 6, punt 1.1.9, 12.

²⁰ Verslag aan de Europese Raad van Milaan, 28-29 juni 1985, *Bull. EG*, suppl. 7/1985, 21.

²¹ C.A. Stephanou, 'Identité et citoyenneté européennes', 36; in dezelfde zin: P. d'Argent, 'Le droit de vote et d'éligibilité', 226.

Tabel 18: Taalkeuze bij eventuele deelname aan gemeenteraadsverkiezingen, bij de verschillende deelgroepen van de populatie (enkel EG-onderdanen – n = 554)

	Nederlandse lijst	Franse lijst	Tweetalige lijst
Algemeen	10.2	16.0	73.7
Origine			
Noord-EG	13.8	8.4	77.8
Zuid-EG	4.5	27.7	67.8
Niet-EG			
Woonplaats			
Brussel	6.0	18.2	75.8
Rand	31.1	5.4	63.5
Leeftijd			
1-30	11.0	18.0	71.1
31-40	6.8	14.3	79.0
41-50	9.9	17.5	72.6
51 +		14.2	71.2
Geslacht			
Man	12.6	12.5	74.9
Vrouw	7.5	20.2	72.2
Opleiding			
Tot. alg. vorm.	11.5	299.9	58.6
Niet-univ. hoger	11.0	6.3	82.7
Universitair	9.0	11.2	79.7
Inkomen			
– 35.000	6.6	23.2	70.1
35.001-80.000	4.2	19.2	76.6
80.001-120.000	10.5	12.2	77.3
120.001-250.000	12.6	10.	77.1
+ 250.000	8.7	9.2	82.1
Duur verblijf			
1-2 j. in België	9.7	11.6	78.7
3-8 j. in België	10.1	11.6	78.3
9-22 j. in België	7.5	19.0	73.6
> 22 j. in België	13.3	19.9	66.8

ling van de mogelijke impact zijn ze niet (ook al omdat die op het niveau van de gemeenten zal afgelezen worden). Wat er wel kan uit afgeleid worden, is dat (de score van de Groenen uitgezonderd) deze verhoudingen niet zeer ver van de nu bestaande Belgische verhoudingen liggen, en dat een politieke aardverschuiving bijzonder onwaarschijnlijk is.

Een ander aspect van de politieke keuze is de taal. Hier vroegen we aan de respondenten of hun voorkeur zou uitgaan naar een ééntalig Nederlandse, een ééntalig Franse of een tweetalige lijst. De keuze is duidelijk:

nen van die Staat'. Er mag derhalve geen verschil in behandeling worden ingevoerd tussen de onderdanen van de betrokken Lid-Staat en de onderdanen van de andere Lid-Staten die in de betrokken Lid-Staat verblijven, behoudens de nadere regelingen vastgesteld door de Raad die in afwijkingen kunnen voorzien 'wanneer zulks gerechtvaardigd wordt door bijzondere problemen in een Lid-Staat'.

In artikel 8 B, eerste lid, wordt niet uitdrukkelijk bepaald welk rechtsinstrument moet worden gehanteerd om de 'nadere regelingen' vast te stellen.²⁵ Allicht is de richtlijn evenwel een aangepast rechtsinstrument om het beoogde doel te bereiken en tegelijkertijd rekening te houden met de bijzondere problemen die in een Lid-Staat kunnen rijzen. In dit opzicht is het nuttig erop te wijzen dat op het ogenblik dat de Commissie in 1983 uitgenodigd werd door het Europees Parlement om een 'officieel voorstel' in te dienen, zij op 24 juni 1988 bij de Raad een voorstel voor een richtlijn indiende.²⁶ Het is allicht evenzo interessant halt te houden bij de inhoud van het desbetreffende voorstel van richtlijn, al was het maar om na te gaan hoe een toekomstige richtlijn er, naar de inhoud, zou kunnen uitzien.

Het voorstel (1988) en het gewijzigd voorstel (1989) van richtlijn inzake het kiesrecht van onderdanen van de Lid-Staten bij gemeenteraadsverkiezingen in de Lid-Staat van verblijf

In de overwegingen voorafgaande aan het dispositief van het voorstel van richtlijn wordt o.m. benadrukt dat de toekenning van zowel het kiesrecht als het recht op kiesbaarheid op gemeentelijk niveau in de Lid-Staat van verblijf noodzakelijk lijkt om de integratie te waarborgen, waardoor wordt bijgedragen tot de eerbiediging van de democratische rechten die de Lid-Staten in de Europese Akte hebben verklaard te willen bevorderen. In het op 24 juni 1988 bij de Raad ingediende voorstel van richtlijn inzake het kiesrecht van onderdanen van de Lid-Staten bij gemeenteraadsverkiezingen in de Lid-Staat van verblijf wordt het begrip 'gemeenteraadsverkiezingen' omschreven als 'de verkiezingen van de gekozen organen door middel van rechtstreekse algemene verkiezingen die volgens de nationale wetgeving bevoegd zijn tot het heheer en bestuur op het laagste politieke en bestuurlijk niveau' (art. 1, tweede lid) (zie nog *infra*). Vervolgens voert het voorstel van richtlijn een onderscheid in tussen

²⁵ F. Luchaire, 'L'Union européenne et la Constitution', *RDP* (1992), 962.

²⁶ Omtrent de keuze voor het rechtsinstrument van de richtlijn, raadplege men: W. De Lobkowitz, 'Un droit de vote municipal pour tous les Européens. Commentaire de la proposition de directive du 22 juin 1988', *RMC* (1988), 602, inz. 609.

5. De taal voor de sociale omgang is in zeer grote mate het Frans. Dat is het sterkst bij de Zuideuropeanen. Als onderwijstaal wordt vooral het Frans gekozen. In de rand wordt er meer voor het Nederlands dan voor het Frans als onderwijstaal voor de kinderen gekozen. Het Engels is hier minder belangrijk, behalve voor de migranten van buiten de EG. De westerse migranten lijken niet echt de subtiliteiten van onze Belgische taalwetgeving (faciliteiten e.d.) onder de knie te hebben.

6. De meerderheid van de westerse migranten woont in een appartement. In de rand woont men eerder in huizen en heeft men meer een eigen woning gekocht, terwijl er in de stad meer gehuurd wordt. De betaalde prijzen zijn redelijk, behalve voor een groep van zowat 20% die meer dan 35 000 fr.maandelijkse huurprijs betaalt of een huis bezit van meer dan 5 miljoen. De hoogste prijzen worden betaald door de migranten van buiten de EG en door migranten die niet omwille van de aanwezigheid van de Europese instellingen in België kwamen wonen. De westerse migranten vinden de prijzen redelijk in vergelijking met hun eigen land, maar relatief duur naar Belgische normen.

7. De westerse migranten zijn politiek zeer geïnteresseerd. Ze volgen de politiek in eigen land, internationaal, en ook in België. Zij kennen relatief goed de politieke situatie in België, doch beoordelen ze wel negatief.

8. Het Verdrag van Maastricht, evenals de erin vervatte mogelijkheid tot het verkrijgen van gemeentelijk stemrecht, wordt zeer positief ingeschat. Toch is er weinig interesse voor de politiek op gemeentelijk niveau. Indien ze zouden mogen stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen, geeft driekwart van de westerse migranten de voorkeur aan tweetalige lijsten. Het Frans wordt eerder verkozen door de Zuideuropeanen. Het Nederlands wordt meer gekozen door de anderen, en vooral in de rand, waar slechts 5% voor een ééntalig Franse lijst zou opteren, en 31% voor een ééntalig Nederlandse.

nen van andere Lid-Staten uitsluiten van de functies van burgemeester of loco-burgemeester of elke daarmee overeenkomende functie, evenals van deelneming aan de verkiezing van een parlementaire vergadering, hetzij wanneer de leden van een gemeenteraad qualitate qua lid zijn van een kiescollege voor een parlementaire vergadering, hetzij wanneer de leden van een gemeenteraad uit hun midden de leden van een kiescollege aanwijzen voor een parlementaire vergadering. Deze bepaling berust op de overweging dat deze functies verder reiken dan het gemeentelijk kader²⁷ of, inzonderheid wat de deelneming aan de verkiezing van een parlementaire vergadering betreft, allicht ook op de overweging zoals verwoord door W. De Lohkowitz dat voor een: *«assemblée parlementaire représentant la souveraineté nationale, l'on ne peut admettre la participation de non-nationaux, même ressortissants d'autres Etats membres de la Communauté»*²⁸ (zie nog infra).

Tenslotte voorziet het voorstel van richtlijn in een reeks overgangsbepalingen (de zgn. Luxemburg-clausule) waarin wordt gesteld dat indien het percentage onderdanen van de Lid-Staten dat in een andere Lid-Staat verblijft meer dan 20% uitmaakt van de totale bevolking, deze Lid-Staat deze richtlijn buiten toepassing mag laten ter gelegenheid van de eerste algemene verkiezingen waarop deze richtlijn van toepassing is (art. 11). Tenslotte mogen de Lid-Staten ter gelegenheid van de eerste twee algemene gemeenteraads-verkiezingen waarbij deze richtlijn wordt toegepast, bepalen dat de leden van de gemeenteraad die onderdanen zijn van andere Lid-Staten, niet meer dan 25% mogen uitmaken van het totale aantal gemeenteraadsleden (art. 12).

Dit voorstel van de Commissie werd ter beoordeling voorgelegd aan het Economisch en Sociaal Comité en aan het Europees Parlement. Het Economisch en Sociaal Comité bracht op 25 januari 1989 zijn advies uit en hecht zijn goedkeuring aan het richtlijn-voorstel van de Commissie, maar formuleert daarbij enige opmerkingen en voorstellen met de bedoeling om de goedkeuring en de toepassing van de richtlijn te vergemakkelijken aan de hand van de ervaring die in enkele Lid-Staten op dit gebied al is opgedaan en rekening houdend met de omstandigheden en moeilijkheden die zich bij de toepassing in bepaalde Lid-Staten zouden kunnen voordoen. Zo zag het Comité bijvoorbeeld geen reden om een onderscheid in te voeren tussen het actief en het passief kiesrecht voor wat de verblijfsduur betreft en adviseerde deze verblijfsduur met name gelijk te trekken met die welke vereist is voor het recht om te stemmen. Voorts vreesde het Comité dat de overgangsbepalingen al te vaag en te ruim werden geformuleerd waardoor de toepassing van de richtlijn in sommige

²⁷ Voorstel voor een richtlijn aan de Raad inzake het kiesrecht van onderdanen van de Lid-Staten bij gemeenteraadsverkiezingen in de Lid-Staat van verblijf, PB, nr. C 246 van 20 september 1988, 3.

²⁸ W. De Lohkowitz, 'Un droit de vote municipal', inz. 611.

lijk politieke rechten toegekend (zie *infra*). Hij kan zodoende niet langer beschouwd worden «*comme le bénéficiaire indirect de l'intégration économique; il devient tout d'un coup un élément essentiel de la construction européenne*».³

Voor alle duidelijkheid merkt P. d'Argent evenwel terecht op dat diegenen die de nationaliteit van een Lid-Staat bezitten door het nieuwe Verdrag geen onderdanen worden van de communautaire rechtsorde; dat zijn zij immers reeds sedert geruime tijd.⁴ Reeds in de baanbrekende arresten inzake Van Gend en Loos⁵ en Costa⁶ onderstreepte het Hof van Justitie het autonome karakter van de communautaire rechtsorde, waarvan niet alleen de Lid-Staten maar ook de rechtsonderhorigen deel uitmaken. Deze rechtsorde doet niet alleen plichten maar ook rechten voor de rechtsonderhorigen ontstaan.⁷ Wel wordt door de bepalingen van het Verdrag van Maastricht inzake het burgerschap van de Unie beoogd genoemd burgerschap te bekijken 'vanuit de invalshoek van de rechten die de onderdanen van de Lid-Staten genieten'.⁸ Deze rechten zijn de volgende: het recht vrij op het grondgebied van de Lid-Staten te reizen en te verblijven, het actief en passief kiesrecht bij gemeenteraadsverkiezingen en verkiezingen voor het Europees Parlement in de Lid-Staat waar ze verblijven, bescherming van de diplomatieke instanties van een andere Lid-Staat in derde landen indien hun land hier niet vertegenwoordigd is, het recht een verzoekschrift tot het Europees Parlement te richten en de mogelijkheid zich tot de ombudsman te wenden. Het actief en passief kiesrecht voor de burgers van de Unie, inzonderheid bij gemeenteraadsverkiezingen (art. 8 B. eerste lid, van het Unieverdrag), in de Lid-Staat waar ze verblijven, zal in deze bijdrage nader worden belicht. Het is de bedoeling een eerste en, derhalve, niet uitputtende inventaris op te maken omtrent de juridische vragen die terzake rijzen.

verklaringen, opgemaakt te Maastricht op 7 februari 1992, *Parl. St., Kamer*, BZ. 1991-1992, nr. 482/1, 13.

³ C.A. Stephanou, 'Identité et citoyenneté européennes', 36.

⁴ P. d'Argent, 'Le droit de vote et d'éligibilité aux élections municipales et européennes comme attribut de la citoyenneté de l'Union', *Ann. Dr. Louv.* (1993), 221.

⁵ Arrest van het Hof van Justitie van 5 februari 1963, Van Gend en Loos, zaak 26/62, *Jur.*, 1963, 3.

⁶ Arrest van het Hof van Justitie van 15 juni 1964, Costa t. Enel, zaak 6/64, *Jur.*, 1964, 1141.

⁷ C.A. Stephanou, 'Identité et citoyenneté européennes', *RMC* (1991), 35: «*Le droit communautaire, par le biais de la formule de l'effet direct développée par la jurisprudence, a créé des droits subjectifs en faveur des particuliers*».

⁸ Memorie van toelichting bij het wetsontwerp houdende goedkeuring van het Verdrag over de Europese Unie, van 17 protocollen en van de Slotakte met 33 verklaringen. (In het Frans: «*La citoyenneté est approchée par le biais des droits octroyés aux ressortissants des Etats membres*»); *Parl. St., Kamer*, BZ, 1991-1992, nr. 482/1, 15.

Het Verdrag van Maastricht en de Belgische Grondwet

Op 6 mei 1992 verleent de algemene vergadering van de afdeling wetgeving van de Raad van State, op verzoek van de vice-eerste-minister en minister van Buitenlandse Zaken om hem binnen een termijn van ten hoogste drie dagen van advies te dienen, zijn advies bij het voorontwerp van wet houdende goedkeuring van het Verdrag van Maastricht. De meeste van de in die internationale akten opgenomen bepalingen geven, aldus de Raad van State, geen aanleiding tot kritiek uit een oogpunt van grondwettelijk recht, in zoverre artikel 25bis van de Grondwet het precies mogelijk maakt 'de uitoefening van bepaalde machten door een verdrag of door een wet (op te dragen) aan volkenrechtelijke instellingen'.

Bij één bepaling behoren, naar het oordeel van de Raad van State, in dat verband evenwel opmerkingen gemaakt en dat is precies het bepaalde in het artikel 8 B (zie supra). De vraag is met name aan de orde of de Belgische wet houdende goedkeuring van het Verdrag van Maastricht kan worden aangenomen zonder herziening van de Grondwet, in het bijzonder van artikel 4, tweede lid. Bedoeld artikel bepaalt: 'Deze Grondwet en de overige wetten op de politieke rechten bepalen welke de vereisten zijn waaraan men moet voldoen, benevens de staat van Belg, om die rechten te kunnen uitoefenen'. Uit de evenaangehaalde bepaling leidt de Raad van State, verwijzend naar reeds vroeger verleende adviezen, af dat de uitoefening van de politieke rechten in de zin van artikel 4 en met name van de 'kiesrechten — het recht om te kiezen en gekozen te worden — in de verschillende politieke gemeenschappen van het Rijk' alleen wordt weggelegd voor de onderdanen. Aldus hebben alleen de Belgen het recht deel te nemen niet alleen aan de verkiezingen voor het vernieuwen van de wetgevende kamers en van de gemeenschaps- of gewestraad, maar tevens aan de verkiezingen met het oog op de aanwijzing van de leden van de raden van de plaatselijke openbare lichamen.³³ De vreemdelingen die al dan niet EEG-onderdaan zijn, hebben dus geen politieke rechten zoals bedoeld in artikel 4 van de Grondwet en kunnen derhalve niet deelnemen aan de gemeenteraads-verkiezingen, noch als kiezers, noch als kandidaten op een kieslijst.³⁴

³³ Omtrent de controverse nopens de vraag of onder het begrip 'politieke rechten' van artikel 4, tweede lid GW ook het actief en passief kiesrecht bij gemeenteraadsverkiezingen moet worden ondergebracht, raadplege men: F. Rigaux, *Droit international privé*, II (Brussel, Larcier, 1979), nr. 674 e.v., 112 e.v. (ontkennend, minderheidsopvatting); R.v.St., Afd. Wetg., advies van 22 oktober 1980 (bijlage I bij het advies van 6 mei 1992), *Parl. St., Kamer*, BZ, 1991-1992, nr. 482/1, 73-85 (bevestigend, meerderheidsopvatting); men raadplege P. Lemmens & L. Van Schoubroeck, 'Kiesrecht van vreemdelingen', 1157; P. d'Argent, 'Le droit de vote et d'éligibilité', 229-230.

³⁴ R.v.St., Afd. Wetg., advies bij het voorontwerp van wet houdende goedkeuring

rechten aan de burgers van de Europese Gemeenschap¹² beschouwde ook het Europees Parlement het actief en passief gemeentelijk kiesrecht als één van de 'speciale rechten' en verzocht het de Commissie '... voorstellen met betrekking tot de speciale rechten uit te werken ... (en) als rechten die bij voorrang aan de burgers van de Gemeenschap moeten worden toegekend, te beschouwen ... het actief en passief kiesrecht ... op gemeentelijk niveau'.¹³

Twee jaar later blijkt uit het schriftelijk antwoord op de mondelinge vraag nr. H-87/79 van de Heer Bettiza dat er, althans in hoofde van de Commissie, een evolutie kan worden vastgesteld inzake de juridische grondslag voor de toekenning van het actief en passief kiesrecht op gemeentelijk vlak. Daarin wordt immers gesteld dat die rechtsgrondslag kan worden gevonden in de artikelen 2, 3, sub c), en 235 van het EEG-Verdrag. Deze artikelen zouden de organen van de Europese Gemeenschap de mogelijkheid kunnen bieden een (zonder nadere precisering) rechtsinstrument vast te stellen tot invoering van het actieve en passieve kiesrecht.

In een resolutie van 7 juni 1983 verzocht het Europees Parlement de Commissie 'vóór eind 1983 een officieel voorstel in te dienen om actief en passief kiesrecht bij plaatselijke verkiezingen toe te kennen aan burgers van Lid-Staten die in een andere Lid-Staat dan hun eigen Lid-Staat woonachtig zijn'.¹⁴ Het Parlement ging er daarbij van uit dat tot de speciale rechten het actieve en passieve kiesrecht op lokaal niveau behoort en dat dit recht de burgers van een Lid-Staat die in een andere Lid-Staat gedurende een bepaalde tijd wonen, de mogelijkheid zou bieden door hun stem of de uitoefening van een politieke activiteit invloed uit te oefenen op het openbare leven van hun woonplaats. Het Parlement oordeelt daarenboven dat 'er reden is om artikel 235 van het Verdrag toe te passen'.¹⁵ Nadat het Europees Parlement de Commissie vervolgens verscheidene malen heeft herinnerd aan zijn verzoek een 'officieel voorstel' in te dienen,¹⁶ dient de Commissie op 24 juni 1988 bij de Raad een voorstel in voor een richtlijn inzake het kiesrecht van onderdanen van de Lid-Staten bij gemeenteraadsverkiezingen in de Lid-Staat van verblijf (zie infra).¹⁷

¹² Omtrent de discussie betreffende de mogelijkheid om artikel 235 EEG-Verdrag als juridische grondslag aan te wenden voor het toekennen van speciale rechten, raadplege men: 'Kiesrecht voor burgers uit andere Lid-Staten van de gemeenschap bij gemeenteraadsverkiezingen' (verslag van de Commissie), *Bull. EG*, suppl. 7/86, 11 e.v.

¹³ Resolutie van 16 november 1977, *PB*, nr. C 299 van 12 december 1977, 26.

¹⁴ Resolutie van 7 juni 1983, *PB*, nr. C 184 van 11 juli 1983, 28.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Zie hierover P. Lemmens & L. Schoubroeck, 'Kiesrecht van vreemdelingen', 1153-1154.

¹⁷ Voorstel voor een richtlijn van de Raad inzake het kiesrecht van onderdanen van de Lid-Staten bij gemeenteraadsverkiezingen in de Lid-Staat van verblijf, *PB*, nr. C 246 van 20 september 1988, 3; *Bull. EG*, suppl. 2/1988. Voor een

mers uitsluitend verband met de deelneming van Belgische onderdanen aan de verkiezingen die worden georganiseerd in de verschillende politieke gemeenschappen van het Rijk.³⁷

De Regering daarentegen verklaarde in haar commentaar bij het advies van de Raad van State dat zij meende dit advies, wat de wijziging van artikel 4 van de Grondwet betreft, niet volledig te moeten volgen. Zij betwistte geenszins dat de herziening van de Grondwet vereist is om aan de burgers van de Europese Unie die niet de Belgische nationaliteit bezitten, het actief en passief kiesrecht bij gemeenteraadsverkiezingen toe te kennen, maar oordeelde dat artikel 8 B geen 'onmiddellijk vervolg' (*n'a pas d'effet immédiat*) heeft. De Regering was derhalve van oordeel dat het Verdrag kon worden goedgekeurd en geratificeerd alvorens artikel 4 van de Grondwet is herzien. Zij bevestigde wel dat de ratificatie van het Verdrag op zichzelf de instemming inhoudt met het principe van het actief en passief kiesrecht voor de burgers van de Europese Unie bij gemeenteraadsverkiezingen en dat zij alles in het werk zal stellen om het principe van artikel 8 B van het Verdrag en de nadere regelingen die het vereist, onmiddellijk in de Belgische wetgeving om te zetten.³⁸

Uit deze commentaar van de Regering kan niet worden afgeleid dat zij zou hebben gemeend zich te moeten scharen achter diegenen die stellen dat in de interne rechtsorde het verdrag voorrang heeft boven de Grondwet³⁹, noch dat zij zou geoordeeld hebben dat een grondwetsherziening niet meer noodzakelijk zou zijn. Zij stelt immers uitdrukkelijk dat 'zij geenszins (betwist) dat de herziening van de Grondwet vereist is' en 'alles in het werk zal stellen om het principe van artikel 8 B van het verdrag en de nadere regelingen die het vereist in de Belgische wetgeving om te zetten'. Het verschil in inzicht betrof aldus de 'timing' en aan dat verschil in inzicht lagen allicht ook politieke overwegingen ten grondslag.⁴⁰ Zonder nader op deze controverse in te gaan, moet -wat de 'timing' betreft- worden vastgesteld dat de wetgever de Raad van State uiteindelijk niet heeft gevolgd. De wetgever heeft het 'wetsontwerp houdende goedkeuring van het Verdrag over de Europese Unie' zonder voorafgaande wijziging van de Grondwet goedgekeurd ook al was een voorafgaande wijziging juridisch mogelijk, gelet op het feit dat het bewuste grondwetsartikel wel

³⁷ R.v.St., Afd. Wetg., advies van 6 maart 1991 over een voorstel van wet betreffende de raadpleging van de gemeentevervolking, *Parl. St., Senaat*, 1988-1989, nr. 704/4.

³⁸ Commentaar van de Regering bij het advies van de Raad van State, *Parl. St., Kamer*, BZ, 1991-1992, nr. 482/1, 90.

³⁹ Omtrent deze problematiek raadplege men o.m. J. Velu, 'Toetsing van de grondwettigheid', inz. 485 e.v. en de aldaar aangehaalde referenties: Y. Lejeune & Ph. Brouwers, 'La Cour d'arbitrage face au contrôle de la constitutionnalité des traités' (uoot onder Arbitragehof, 16 oktober 1991, nr. 26/91), *JT* (1992), 671 e.v.

⁴⁰ Zie hierover F. Delpérée, 'La Belgique et l'Europe', 16.

Artikel 8 B van het Verdrag van Maastricht

Overeenkomstig artikel 8 B, eerste lid van het Verdrag van Maastricht bezit 'Ieder burger van de Unie'²² die verblijf houdt in een Lid-Staat waarvan hij geen onderdaan is, het actief en passief kiesrecht bij gemeenteraadsverkiezingen in de Lid-Staat waar hij verblijft, onder dezelfde voorwaarden als de onderdanen van die Staat. Dit recht wordt uitgeoefend onder voorbehoud van de nadere regelingen die op voorstel van de Commissie en na raadpleging van het Europees Parlement vóór 31 december 1994 met eenparigheid van stemmen door de Raad worden vastgesteld; deze nadere regelingen kunnen voorzien in afwijkingen wanneer zulks gerechtvaardigd wordt door bijzondere problemen in een Lid-Staat'.

Artikel 8 B, tweede lid bepaalt dat, 'onverminderd artikel 138, lid 3, en de bepalingen ter uitvoering daarvan, ieder burger van de Unie die verblijf houdt in een Lid-Staat waarvan hij geen onderdaan is, het actief en passief kiesrecht (heeft) bij de verkiezingen voor het Europees Parlement in de Lid-Staat waar hij verblijft, onder dezelfde voorwaarden als de onderdanen van die Staat. Dit recht wordt uitgeoefend onder voorbehoud van de nadere regelingen die op voorstel van de Commissie en na raadpleging van het Europees Parlement vóór 31 december 1993 met eenparigheid van stemmen door de Raad worden vastgesteld; deze nadere regelingen kunnen voorzien in afwijkingen wanneer zulks gerechtvaardigd wordt door bijzondere problemen in een bepaalde Lid-Staat'.²³

In de Memorie van toelichting bij het wetsontwerp houdende goedkeuring van het Verdrag van de Europese Unie wordt, wat het actief en passief kiesrecht bij gemeenteraadsverkiezingen en voor het Europees Parlement betreft, nadrukkelijk gespecificeerd dat het recht alleen kan worden uitgeoefend indien met eenparigheid van stemmen op communautair niveau regelingen worden vastgesteld respectievelijk vóór 31 december 1994 en vóór 31 december 1993. De Lid-Staten zullen dan passende maatregelen moeten treffen met het oog op de toepassing van zodanige regelingen. Voor België, aldus de Memorie van toelichting, zou dat een herziening van de Grondwet kunnen zijn (zie verder infra).²⁴

De Raad zal derhalve vóór 31 december 1994 met eenparigheid van stemmen, op voorstel van de Commissie en na raadpleging van het Europees Parlement, de nadere regelingen vaststellen waaronder dit recht uitgeoefend wordt (zie nog infra), doch met dien verstande dat, luidens de eerste volzin van artikel 8 B, eerste lid, iedere burger van de Unie die verblijf houdt in een Lid-Staat waarvan hij geen onderdaan is, het actief en passief kiesrecht bij gemeenteraadsverkiezingen 'bezit' in de Lid-Staat waar hij verblijft 'onder dezelfde voorwaarden als de onderda-

²² Voor het begrip 'Burger van de Unie', zie randnummer 1.

²³ Artikel 8 B, tweede lid, blijft hier verder buiten beschouwing.

²⁴ Memorie van Toelichting, *Parl. St., Kamer*, BZ. 1991-1992, nr. 482/1, 15.

werking is getreden, dat op zijn minst artikel 4, tweede lid van de Grondwet zó snel mogelijk wordt aangepast en uiterlijk vóór 31 december 1994 om een echt en actueel conflict tussen Grondwet en Verdrag te vermijden.⁴⁶ De redenen worden hierna uiteengezet.

De aard van artikel 8 B, eerste lid, van het Verdrag van Maastricht

Dat het bepaalde in artikel 8 B geen onmiddellijk gevolg heeft, wordt aanvaard⁴⁷ al was het maar omdat het aan de Raad, op voorstel van de Commissie en na raadpleging van het Europees Parlement, de bevoegdheid verleent vóór 31 december 1994 (wat het actief en passief stemrecht bij gemeenteraadsverkiezingen betreft) met eenparigheid van stemmen 'de nadere regelingen' vast te stellen en dat deze nadere regelingen in afwijkingen kunnen voorzien wanneer zulks gerechtvaardigd wordt door bijzondere problemen in een Lid-Staat. De vraag rijst evenwel hoe de zaken er zullen voorstaan indien de Gemeenschapsoverheden uiterlijk op 31 december 1994 niet in dergelijke 'nadere regelingen' zullen hebben voorzien. In dit verband duiken in de rechtsleer al opmerkelijke stellingen op. Aldus stelt P. d'Argent in zijn bijdrage: *«En attendant cette échéance, l'absence d'effet direct de l'article 8 B permet de considérer que, tout en étant fort peu heureuse, la solution adoptée par le Parlement et le gouvernement ne crée pas immédiatement un conflit de normes»*⁴⁸ en hij voegt daar, in voetnoot, aan toe dat: *«Après le 31 décembre 1994, si le Conseil n'a pas fixé les modalités d'application de l'article 8 B, la question de l'applicabilité directe de cet article pourra se poser plus utilement qu'aujourd'hui. Les termes utilisés dans l'article ne sont à cet égard pas dépourvus d'ambiguïté ('ce droit sera exercé...')»*.⁴⁹

In ieder geval moet worden vastgesteld dat de eerste volzin van artikel 8 B, eerste lid, van het Verdrag over de Europese Unie op een positieve wijze is geformuleerd: 'Ieder burger van de Unie die verblijf houdt in een Lid-Staat waarvan hij geen onderdaan is, hezit het actief en passief kiesrecht bij gemeenteraadsverkiezingen in de Lid-Staat waar hij ver-

⁴⁶ P. d'Argent, 'Le droit de vote et d'éligibilité', inz. 232; voor een studie omtrent de problematiek van de strijdigheid tussen het van kracht zijnde verdrag en de Grondwet, raadplege men: J. Velu, 'Toetsing van de grondwettigheid', inz. 498 e.v.

⁴⁷ P. d'Argent, 'Le droit de vote et d'éligibilité', 231.

⁴⁸ *Ibidem*, 232.

⁴⁹ *Ibidem*, 232, voetnoot 64; omtrent de begrippen «effet direct» (rechtstreekse werking) en «applicabilité directe» (rechtstreekse toepasselijkheid), raadplege men: P.J.G. Kapteyn & P. Verloren van Themaat, *Inleiding tot het recht van de Europese Gemeenschappen* (Deventer, Kluwer, 1987), 228 e.v.

enerzijds het (actief) 'kiesrecht' dat wordt omschreven als 'het recht om deel te nemen aan een verkiezing door het uitbrengen van een stem bij rechtstreekse algemene verkiezingen' (art. 1, derde lid) en anderzijds de 'verkiesbaarheid' (passief kiesrecht) waaronder moet worden begrepen 'het recht van iemand zich kandidaat te stellen en gekozen te worden bij rechtstreekse algemene verkiezingen' (art. 1, vierde lid).

Wat het actief kiesrecht betreft, zijn, bij gemeentelijke verkiezingen, de voorschriften van de nationale wetgeving van de Lid-Staat van verblijf onder dezelfde voorwaarden van toepassing op de onderdanen van de andere Lid-Staten inzake de minimumleeftijd voor deelname aan de verkiezingen en de uitsluiting van de uitoefening van het kiesrecht (art. 5). Bovendien zijn de onderdanen van een andere Lid-Staat onderworpen aan de voor de eigen onderdanen van de betrokken Lid-Staat geldende verplichtingen, inzonderheid indien deze Lid-Staat de stemplicht kent (art. 6). Het actief kiesrecht kan evenwel slechts uitgeoefend worden na een regelmatig (art. 2) en ononderbroken verblijf in de Lid-Staat van ontvangst gedurende ten hoogste de mandaatsperiode van een gemeenteraad (art. 4). Het verblijf wordt bewezen door middel van een document, afgegeven door de autoriteiten van de ontvangende Lid-Staat, waaruit hun verblijf blijkt. De duur van dit verblijf vangt aan op de datum van indiening van het verzoek om afgifte van dit document. In het gewijzigde voorstel voor een richtlijn (1989) wordt hieraan toegevoegd dat de periode van verblijf voorafgaande aan de inwerkingtreding van de richtlijn in aanmerking moet worden genomen bij de berekening van de verblijfsduur en dat afwezigheid wegens vakantie of wegens overmacht (ziekte, moederschap, studie, militaire dienst, enz.) niet mag worden aangemerkt als een onderbreking van de verblijfsduur. Overeenkomstig artikel 3 van het hier besproken voorstel, moeten de onderdanen van de Lid-Staten die gebruik willen maken van het bedoelde recht, alvorens dit te kunnen uitoefenen, bij de autoriteiten die belast zijn met de organisatie van de verkiezingen in hun gemeente van verblijf een verzoek indienen tot inschrijving in de gemeentelijke kiesregisters. Daartoe moeten zij het bewijs leveren enerzijds dat zij niet beroofd zijn van hun burgerschapsrechten in hun Lid-Staat van oorsprong en, anderzijds, dat zij het bedoelde kiesrecht niet meer uitoefenen in de Lid-Staat waarvan zij de nationaliteit bezitten.

Het recht zich kandidaat te stellen en verkozen te worden (passief kiesrecht) bij de gemeenteraadsverkiezingen in de gemeente waar de betrokkene kiesgerechtigd is, mag worden uitgeoefend na afloop van een ononderbroken verblijf in de ontvangende Lid-Staat gedurende een periode van ten hoogste twee mandaatsperiodes van een gemeenteraad (art. 8). Ook wat het passief kiesrecht betreft, zijn de voorschriften in de nationale wetgeving van de Lid-Staat van verblijf onder dezelfde voorwaarden van toepassing op de onderdanen van de andere Lid-Staten en met name de voorschriften inzake de minimumleeftijd voor kandidaatstelling, onverenigbaarheid en onverkiesbaarheid (art. 9). Overeenkomstig artikel 10 van het voorstel van richtlijn van 1988 mogen de Lid-Staten de onderda-

brengen. Ook al zullen de eerste gemeenteraadsverkiezingen volgend op 31 december 1994 slechts plaatsvinden op de tweede zondag van oktober van het jaar 2000, en lijkt die datum dus nog ver weg, dan is het niet ondenkbaar dat één of meerdere personen reeds vroeger, overeenkomstig de nationale wetgeving van het betrokken land, in hun gemeente van verblijf een verzoek zullen indienen tot inschrijving in de gemeentelijke kiesregisters en in dat land hun recht willen uitoefenen⁵⁴ (bijvoorbeeld in Frankrijk in 1995). Het hoeft dan ook geen nadere uitleg dat enige spoed méér dan wenselijk is om op communautair niveau een consensus te bereiken nopens de inhoud van de 'nadere regelingen'.

Ongeacht hetgeen hiervoren werd gesteld omtrent de aard van artikel 8 B, eerste lid, van het Unieverdrag, zullen sommigen oordelen dat er toch argumenten zijn om te stellen dat voorafgaand door de Raad vast te stellen 'nadere regelingen' noodzakelijk zijn opdat het bedoeld actief en passief kiesrecht bij gemeenteraadsverkiezingen effectief zou kunnen worden uitgeoefend. Zo wordt bijvoorbeeld het begrip 'verblijf houden' in het Verdrag niet nader omschreven. Nochtans is het enkel de burger van de Unie 'die verblijf houdt' in een Lid-Staat waarvan hij geen onderdaan is, die dit kiesrecht bezit onder dezelfde voorwaarden als de onderdanen van die Staat. Het is inderdaad wenselijk dat de Raad dit begrip nader omschrijft en allicht zal daarbij «*une certaine permanence et une certaine durée du séjour*»⁵⁵ worden vereist. In het vroegere voorstel voor een richtlijn (zie supra) was er terzake sprake, voor het actief en passief kiesrecht bij gemeenteraadsverkiezingen, van een regelmatig en ononderbroken verblijf in de Lid-Staat van ontvangst gedurende ten hoogste de mandaatsperiode van een gemeenteraad respectievelijk een periode van ten hoogste twee mandaatsperioden van een gemeenteraad.

Anderzijds is het dan weer zo dat de moeilijkheden die kunnen ontstaan bij de interpretatie van vage begrippen niet noodzakelijk de rechtstreekse werking van een verdragsbepaling behoeven uit te sluiten; kernvoorwaarde is dan wel het ontbreken van beleidsvrijheid van de instellingen of de Lid-Staten met betrekking tot de inwerkingtreding of toepassing van de verdragsregel.⁵⁶ De mogelijkheid om het begrip 'verblijf houden' nader te omschrijven (één mandaatsperiode, twee mandaatsperioden, of bijvoorbeeld een termijn van vijf jaar) is, in hoofde van de Raad, zeker aanwezig tot 31 december 1994. Indien de Raad dit niet doet, rijst evenwel de vraag of het begrip 'verblijfhouder' niet nader kan worden geïnterpreteerd door de rechter, en in laatste instantie door het Europese Hof van Justitie.⁵⁷

⁵⁴ Er zijn bijvoorbeeld ook gedacht aan de mogelijkheid van 'tussentijdse' verkiezingen (art. 7, tweede en derde lid, GKW).

⁵⁵ F. Luchaire, 'L'Union européenne et la Constitution', 963.

⁵⁶ Zie hierover P.J.G. Kapteyn & P. Verloren van Themaat, *Inleiding tot het recht van de Europese Gemeenschappen*, inz. 231 e.v.

⁵⁷ *Ibidem*, 231; omtrent (1) het onderscheid tussen *onbestimmde Rechtsbegrippen* enerzijds en vage begrippen die een beleidsvrijheid impliceren anderzijds en

Lid-Staten al te lang zou kunnen worden uitgesteld.²⁹

Ook het Europees Parlement, dat terzake een advies uitbracht, keurde het voorstel bij een wetgevingsresolutie van 15 maart 1989³⁰ goed, behoudens een aantal wijzigingen die het had aangebracht. Eén van de wijzigingen betrof het weglaten van het onderscheid tussen het actief en passief kiesrecht in die zin dat beide soorten kiesrechten onder dezelfde voorwaarden dienden toegekend te worden waarbij de minimumperiode van ononderbroken verblijf in de betrokken gemeente teruggebracht moest worden tot maximaal vijf jaar. De Commissie werd uitgenodigd haar voorstel in die zin te wijzigen. De Commissie diende een gewijzigd voorstel voor een richtlijn in op 23 oktober 1989.³¹ In ieder geval, wat de voorwaarden voor toekenning van het kiesrecht betreft, behoudt het gewijzigd voorstel een onderscheid tussen actief en passief kiesrecht (zie nog infra).

De communautaire keuze om een aantal speciale rechten, inzonderheid burgerschapsrechten op te nemen in een nieuw verdrag heeft nochtans niet alle juridische moeilijkheden uit de weg geruimd. Reeds in zijn verslag van 1975 (zie supra) duidde de Commissie twee soorten juridische moeilijkheden aan. Enerzijds was er, op het communautaire vlak, de problematiek omtrent de vorm, grondslag en rechtskracht van de teksten die de toekenning van de speciale rechten moeten verzekeren. Aan die categorie van moeilijkheden beoogt het Verdrag van Maastricht een oplossing te verlenen. Anderzijds is er ook de constitutionele belemmering omdat een groot aantal Lid-Staten in hun Grondwet, inzonderheid wat de uitoefening van het actief en passief kiesrecht betreft, een nationaliteitsvoorwaarde hebben ingeschreven. De Commissie wees opnieuw op deze belemmering in zijn verslag aan het Europees Parlement van oktober 1986, maar voegt er onmiddellijk aan toe 'dat de grondwettelijke hinderpaal op zich niet onoverkomelijk is aangezien in alle grondwetten een procedure voor de wijziging ervan is opgenomen'.³²

Wij beperken ons in deze tot een bespreking van de Belgische rechtsregels terzake en de problemen die gerezen zijn naar aanleiding van het door de Regering ingediende wetsontwerp houdende goedkeuring van het Verdrag van de Europese Unie, van 17 protocollen en van de Slotakte met 33 verklaringen, opgemaakt te Maastricht op 7 februari 1992.

²⁹ Advies betreffende het voorstel voor een richtlijn van de Raad inzake het kiesrecht van onderdanen van de Lid-Staten bij gemeenteraadsverkiezingen in de Lid-Staat van verblijf, *PB*, nr. C 71 van 20 maart 1989, 2-8.

³⁰ Wetgevingsresolutie van 15 maart 1989, *PB*, nr. C 96 van 17 april 1989, 107.

³¹ Gewijzigd voorstel voor een richtlijn van de Raad inzake het kiesrecht van onderdanen van de Lid-Staten bij gemeenteraadsverkiezingen in de Lid-Staat van verblijf, *PB*, nr. C 290 van 18 november 1989, 4.

³² Kiesrecht voor burgers uit andere Lid-Staten van de Gemeenschap bij gemeenteraadsverkiezingen, *Bull. EG*, suppl. 7/86, 11.

de Lid-Staten als zodanig worden gedefinieerd'. Zich hierop baserend, bepaalde de Franse grondwetgever recent dat de burgers van de Unie die in Frankrijk verblijf houden «ne peuvent exercer les fonctions de maire ou d'adjoint, ni participer à l'élection des sénateurs» (art. 88-2 van de Franse Grondwet).⁶² De voorstellen voor een richtlijn (1988 en 1989) voorzagen overigens expliciet in deze uitzonderingsmogelijkheid (artikel 7). In Frankrijk heeft de grondwetgever in dit verband derhalve niet gewacht op de door de Raad vast te stellen 'nadere regelingen'. F. Luchaire oordeelt dat een dergelijk onderscheid, wat de bevoegdheden van de verkozenen betreft, geoorloofd is omdat het in overeenstemming lijkt te zijn met het Verdrag dat: «les non-nationaux élus au Conseil municipal ont les mêmes attributions que les nationaux élus pour tout ce qui concerne la commune; par contre, la législation nationale peut les exclure de fonctions exercées au nom de l'Etat ou pour la composition des organes de l'Etat.»⁶³ De Belgische (Grond)wetgever heeft nog werk op de plank.

De voorwaarden om te kiezen en verkozen te worden bij gemeenteraadsverkiezingen: de Belgische wetgeving

Om deze bijdrage te beëindigen, geven wij nog een bondig en derhalve niet geheel uitputtend⁶⁴ overzicht inzake de voorwaarden waarin de Belgische onderdaan het actief en passief kiesrecht bij gemeenteraadsverkiezingen geniet, met uitzondering weliswaar van het in artikel 4, tweede lid, van de Grondwet vervatte nationaliteitsvereiste.

Kiezers voor de gemeenteraad zijn, zonder onderscheid van geslacht, zij die: (1) de leeftijd van 18 jaar hebben bereikt, ten laatste op de dag van de verkiezingen; (2) in het bevolkingsregister van de gemeente ingeschreven zijn op 1 augustus van het jaar van de gemeenteraadsverkiezingen; (3) niet uitgesloten zijn van het kiesrecht of in de uitoefening ervan geschorst zijn op de dag van de verkiezingen (art. 1 GKW). Om tot gemeenteraadslid te kunnen worden verkozen en gemeenteraadslid te kunnen blijven, moet men, zonder onderscheid van kunne: (1) ten volle 18 jaar oud zijn; (2) in het bevolkingsregister van de gemeente ingeschreven zijn (hoofdverblijf); (3) zich niet bevinden in een van de gevallen van onverkiesbaarheid of in de uitoefening ervan geschorst zijn (zie art. 6-9bis Kieswetboek en art. 65 en 66 GKW). Voor de Brusselse randgemeenten en

⁶² Zie hierover F. Luchaire, 'L'Union européenne et la Constitution', 941 e.v. en 963 e.v.

⁶³ *Ibidem*, 964.

⁶⁴ Zie, meer uitputtend: A. Mast & J. Dujardin, *Overzicht van het Belgisch Administratief Recht* (Brussel, Story-Scientia, 1992), nrs. 390 e.v. en nrs. 414 e.v. 427 e.v. en 455 e.v.; zie ook aldaar de bepalingen inzake onverenigbaarheden en vervanging.

Derhalve stelt de Raad van State vast dat het bewuste Grondwetsartikel kennelijk in strijd lijkt met artikel 8 B van het nieuwe Verdrag en meent dat die tegenstrijdigheid slechts gedaan kan worden gemaakt door de herziening van de eerder genoemde grondwettelijke bepaling.

In dat verband rees evenwel een probleem van chronologische orde. Er is met name een discussie³⁵ ontstaan omtrent de vraag of die herziening aan de aanneming van de goedkeuringswet diende vooraf te gaan dan wel of die herziening kon worden uitgesteld, gelet op de bepalingen van artikel 8 B, eerste lid, van het Verdrag die aan de Europese Raad de zorg opdragen de 'nadere regelingen' vast te stellen voor de uitoefening van het recht om te kiezen en gekozen te worden bij de gemeenteraadsverkiezingen en zulks tot 31 december 1994. De Raad van State oordeelde dat het niet geraten is (*qu'il ne convient pas*) dat het Verdrag betreffende de Europese Unie wordt goedgekeurd alvorens artikel 4, tweede lid van de Grondwet is herzien. Bij de tegenoverovergestelde werkwijze zou de wetgever immers een wet moeten aannemen die in strijd zou zijn met een bepaling van de Grondwet. Bovendien zou een dergelijke houding alleen kunnen worden opgevat als een bevel die de wetgevende macht zou willen geven aan de grondwetgevende macht om op een bepaald punt de Grondwet te wijzigen hetgeen zou leiden, aldus de Raad van State, tot verwarring tussen de verantwoordelijkheden van de wetgevende macht en die van de grondwetgevende macht. Bovendien zouden hun verantwoordelijkheden hierdoor in omgekeerde volgorde komen te staan.

In zijn redenering voert de Raad van State voor alle duidelijkheid nog aan dat, zonder voorafgaande wijziging van het bepaalde in artikel 4, tweede lid, van de Grondwet, artikel 25bis³⁶ van de Grondwet evenmin kan rechtvaardigen dat aan de Europese burgers politieke rechten worden verleend die het hun mogelijk maken mede te werken aan de organisatie van de gemeenteraden. In dat verband is er overigens geen bezwaar gerezen dat onderdanen van vreemde landen die lid zijn van de EEG deelnemen aan de verkiezingen die in België worden georganiseerd met het oog op de aanwijzing van de Belgische vertegenwoordigers in het Europees Parlement. Artikel 4, tweede lid, van de Grondwet houdt im-

van het Verdrag over de Europese Unie, van 17 Protocollen en van de Slotakte met 33 Verklaringen opgemaakt te Maastricht op 7 februari 1992, *Parl. St., Kamer*, BZ, 1991-1992, nr. 482/1: 69-70.

³⁵ Zie hierover o.m. F. Delpérée, 'La Belgique et l'Europe', *Journ. Proc.*, (1992), nr. 219, 14-16; J. Velu, 'Toetsing van de grondwettigheid en toetsing van de verenigbaarheid met de verdragen. Nederlandse vertaling van de redevoering door eerste advocaat-generaal J. Velu uitgesproken op de plechtige openingszitting van het Hof van Cassatie op 1 september 1992', *RW* (1992-1993), 481-516, inz. 493 e.v.

³⁶ In artikel 25bis van de Grondwet wordt bepaald dat: 'de uitoefening van bepaalde machten (...) door een verdrag of door een wet (kan) worden opgedragen aan volkenrechtelijke instellingen', met name *in casu* aan de instellingen van de Gemeenschap.

eveneens zeker te zijn dat het toekomstige gemeenteraadslid de taal van het land voldoende beheerst. Dit is een moeilijk probleem in de praktische toepassing ervan, hoewel het duidelijk is dat de verkozenen in staat moet zijn zich uit te drukken in de taal van het land⁶⁹ en de hem voorgelegde werkdocumenten moet kunnen begrijpen. Er kan geen sprake zijn van een veeltaligheid in te voeren in de gemeenteraadsvergaderingen. Ook hier zou deze verwijzing naar de gewoonten van het land een garantie zijn voor duidelijkheid om te bewijzen dat het gaat om vertegenwoordiging van bevolkingsgroepen die hebben aangetoond tot de plaatselijke gemeenschap te behoren.⁷⁰

Hier wordt nog in herinnering gebracht dat in het Sint-Michielsakkoord wordt gestipuleerd dat: 'Bij de volgende verklaring tot herziening van de Grondwet artikel 108 van de Grondwet in herziening (wordt) gesteld. Daartoe wordt een werkgroep opgericht met het oog op een regionalisering van de organieke wetgeving inzake de provincies en de gemeenten, met uitzondering van hetgeen geregeld is in de Wet van 9 augustus 1988 tot wijziging van de gemeentewet, de gemeentekieswet, de organieke wet betreffende de openbare centra voor maatschappelijk welzijn, de provinciewet, het Kieswetboek, de wet tot regeling van de provincieraadsverkiezingen en de wet tot regeling van de provincieraadsverkiezingen (de 'pacificatiewet') en met het behoud van de eenheid van het politie- en brandweerbeleid en het gemeentelijk karakter van de politie- en brandweerdiensten.'

Tenslotte nog één persoonlijke bedenking ter overweging: F. Ingelaere heeft er op gewezen dat er in Vlaanderen ongerustheid heerst over de gevolgen van het toekennen van het actief en passief kiesrecht bij gemeenteraadsverkiezingen aan de burgers van de Unie voor het Nederlandstalig karakter van Vlaams-Brabant en in het bijzonder van de Brusselse randgemeenten die een sterke concentratie van anderstalige EG-ambtenaren met het statuut van bevoorrecht vreemdeling kennen. Hij vermeldt daarbij dat 'er stemmen op(gaan) om het kiesrecht van EG-onderdanen te conditioneren d.m.v. een fiscaliteitscriterium (het betalen van gemeentebelastingen waartoe EG-ambtenaren nu niet gehouden zijn)'.⁷¹ De vraag rijst evenwel of een omkering van het aloude beginsel '*no taxation without representation*' wel in overeenstemming kan zijn met onze democratische beginselen. Het beginsel verwoordt aldus de idee dat in het algemeen geen belasting kan worden ingevoerd zonder toestemming van de democratisch totstandgekomen volksvertegenwoordiging. Dit behoort tot het wezen van

⁶⁹ Vergelijk met EHRM., 'Mathieu-Mohin en Clerfayt, 2 maart 1987', *TBP* (1987), 264, inz. overweging 57, § 2.

⁷⁰ Kiesrecht voor burgers uit andere Lid-Staten van de Gemeenschap bij gemeenteraadsverkiezingen (Verslag van de Commissie), *Bull. EG*, suppl., 7/86, inz. 46.

⁷¹ F. Ingelaere, *Grondlijnen van de Europese politieke, economische en monetaire unie*, 27.

degelijk voor herziening vatbaar was (is) verklaard.

Anderzijds is het onmiskenbaar dat de Regering in haar commentaar uitdrukkelijk stelde 'dat de ratificatie van het Verdrag op zichzelf de instemming inhoudt met het principe van het actief en passief kiesrecht voor de burgers van de Europese Unie bij gemeenteraadsverkiezingen'. Door zijn goedkeuring⁴¹ te verlenen aan het Verdrag over de Europese Unie heeft de wetgever evenzeer met dit principe ingestemd ook al kan hij daardoor de grondwetgever nog niet verplichten in dezelfde zin te handelen. Nochtans zal de grondwetgever, na de bekrachtiging — dit is de akte waarbij de Koning België op het internationaal vlak verbindt door de plechtige bevestiging van de door een of meer volnachtdragers in zijn naam, aangegane en ondertekende verbintenissen⁴² — niet veel ruimte meer hebben op gevaar af op het internationale vlak, gesteld dat het Verdrag in werking is getreden, aansprakelijk te worden gesteld.⁴³ Zodra een Staat partij is bij een verdrag, dat wil zeggen zodra die Staat erin toegestemd heeft dat hij door het verdrag is gebonden en dat het verdrag te zijnen opzichte van kracht is, kan hij zich niet meer beroepen op de regels van de Grondwet om zich te onttrekken aan de uitvoering van zijn verplichtingen uit het verdrag.⁴⁴

Uitgaande van de commentaar van de Regering is op dit ogenblik alleen geweten dat zij alles in het werk zal stellen om het principe van artikel 8 B van het Verdrag en de nadere regelingen die het vereist, onmiddellijk in de Belgische wetgeving om te zetten. Uit deze commentaar, getoetst aan de memorie van toelichting bij het wetsonwerp houdende goedkeuring van het Verdrag over de Europese Unie, kan worden afgeleid dat zij meent dat de 'omzetting' van de communautaire regels in de Belgische wetgeving pas kan gebeuren 'nadat' op communautair niveau de 'nadere regelingen' worden vastgesteld. In de memorie van toelichting wordt immers verduidelijkt 'dat het actief en passief kiesrecht bij gemeenteraadsverkiezingen en voor het Europees Parlement 'alleen' kan worden uitgeoefend indien met eenparigheid van stemmen op communautair niveau regelingen worden vastgesteld respectievelijk vóór 31 december 1994 en vóór 31 december 1993. De Lid-Staten zullen dan passende maatregelen moeten treffen met het oog op de toepassing van zodanige regelingen'.⁴⁵ Toch lijkt het noodzakelijk, gesteld dat het Verdrag over de Europese Unie in

⁴¹ Zie hierover Y. Lejeune & Ph. Brouwers, 'La Cour d'arbitrage', inz. 673; vergelijk met J. Velu, 'Toetsing van de grondwettigheid', 494.

⁴² J. Velu, 'Toetsing van de grondwettigheid', 494.

⁴³ Zie bijv. P. d'Argent, 'Le droit de vote et d'éligibilité', 232 en de aldaar aangehaalde referenties.

⁴⁴ J. Velu, 'Toetsing van de grondwettigheid', 486; Arrest van het Hof van Justitie van 17 december 1970, Internationale Handelsgesellschaft v. Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide, zaak 11/70, *Jur.*, (1970), 1125; Arrest van het Hof van Justitie van 19 maart 1978, Simmenthal, zaak 106/77, *Jur.*, (1978), 629.

⁴⁵ *Parl. St., Kamer*, BZ, 1991-1992, nr. 482/1, 15 (onze cursivering).

Anja Detant

De effecten van Brussel als hoofdstad van Europa voor de stad en haar randgemeenten

Een inhoudsanalyse van artikels verschenen in de
Belgische pers in de periode januari 1991 — maart 1993

Inleiding

De laatste jaren heeft Brussel met steeds meer nadruk de rol van 'hoofdstad van Europa' op zich genomen. Over de haalbaarheid en de effecten van het Europees project lopen de meningen sterk uiteen. De gevolgen van de internationalisering voor de gewone Brusselaar en de lokale Vlaamse bevolking in de gemeenten van de Brusselse rand worden druk bespeculeerd in termen van economische, sociale, politieke en culturele impact.

Voorstanders van Euro-Brussel wijzen meestal op de directe en indirecte socio-economische impact van de aanwezigheid van de EG-instellingen in het Brussels Gewest. Deze impact wordt vertaald in termen van tewerkstelling en uitgaven van de Europese instellingen in het Gewest Brussel. Verder wordt gewezen op de geldstromen die ontstaan door het consumptiepatroon van deze hoge-inkomensgroepen en de ontplooiing van bijkomende economische activiteit. In de schaduw van de EG-instellingen hebben andere ondernemingen en organisaties immers gekozen voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest als vestigingsplaats van hun hoofdzetel of van een vertegenwoordiging. Tegenstanders van Euro-Brussel wijzen vooral op de ontwrichting van de lokale huisvestingsmarkt door een verhoging van zowel grondprijzen als verkoop- en huurprijzen van woningen in en rond Brussel. Een gevolg hiervan is de verdringing van de lokale bevolking door kapitaalkrachtige buitenlanders.

Ook communautaire argumenten doorspekken het debat. Het Brussels invloedsgebied rijkt immers verder dan de administratieve gewestgrenzen. In de discussie over de 'eurocratisering' wordt dan ook gewezen op de nefaste gevolgen van de internationalisering voor de lokale Vlaamse inwoners van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en van Vlaams-Brabant. Vooral zij zouden door de inwijking van anderstaligen in de Vlaamse

blijft, onder dezelfde voorwaarden als de onderdanen van die Staat'.⁵⁰ Daarop aansluitend vangt de tweede zin van artikel 8 B, eerste lid, aan met de woorden: 'Dit recht wordt uitgeoefend', doch knoopt daar een voorbehoud aan vast en met name, 'onder voorbehoud'⁵¹ van de nadere regelingen die op voorstel van de Commissie en na raadpleging van het Europees Parlement vóór 31 december 1994 met eenparigheid van stemmen door de Raad worden vastgesteld... (zie supra). F. Luchaire leidt daaruit af «*que ce droit ne pourra être exercé qu'après l'établissement de ces modalités*». ⁵² Maar wat gebeurt er indien de Raad er bijvoorbeeld vóór 31 december 1994 niet toe komt met eenparigheid van stemmen 'nadere regelingen' vast te stellen. In dat opzicht is de 'Declaración' van het Spaanse Tribunal Constitucional van 1 juli 1992 allicht veelbetekenend: het hoge rechtscollège stelt daarin dat (vertaling in het Duits): '*den Gegenstand dieses Verfahrens bildende Text keine Abtretung von Kompetenzen, sondern vielmehr eine direkte Verpflichtung des Spanischen Königreichs beinhaltet, sein eigenes Wahlrechtssystem einer Verleihung subjektiver Rechte durch den Vertrag anzupassen...*'.⁵³ Dit zou kunnen betekenen dat, na 31 december 1994, de burger van de Unie die verblijft houdt in een Lid-Staat waarvan hij geen onderdaan is, zijn hem door het Verdrag toegekend subjectief recht moet kunnen uitoefenen in de Lid-Staat waar hij verblijft onder dezelfde voorwaarden als de onderdanen van die Staat, en dit ook wanneer de Raad geen nadere regelingen zou hebben vastgesteld. Sommigen zullen op dat ogenblik immers allicht argumenteren dat er binnen de Raad geen consensus (eenparigheid van stemmen) is bereikt om eventuele beperkingen aan dit recht aan te

⁵⁰ Onze cursivering.

⁵¹ Wanneer een verdragsbepaling voorziet in het treffen van uitvoeringshandelingen door de Gemeenschapsoverheden of de Lid-Staten, kan dat worden aangemerkt als een 'voorbehoud' — een 'voorbehoud' in die zin dat gedurende een bepaalde termijn de regel nog niet geldt —: dat voorbehoud vervalt echter als de voorwaarde is vervuld. Zodra de Lid-Staten c.q. de Gemeenschap de vereiste uitvoeringshandelingen hebben verricht, verkrijgen de deshetreffende bepalingen daarmee of daarin rechtstreekse werking. Daarmee is evenwel nog niet gezegd dat de rechtstreekse werking van de (verdrags) bepaling aan het einde van de termijn (*in casu* 31 december 1994) afhankelijk is gesteld van de totstandkoming vóór 31 december 1994 van door de Raad met eenparigheid van stemmen vast te stellen 'nadere regelingen': zie over deze problematiek P.J.G. Kapteyn & P. Verloren van Themaat, *Inleiding tot het recht van de Europese Gemeenschappen* (1987), 231-232.

⁵² F. Luchaire, 'L'Union européenne et la Constitution', *RDP* (1992), 962.

⁵³ Tribunal Constitucional, Madrid, Declaración 108/1992 de 1 de julio de 1992 (Pleno), *BOE* de 24 de julio de 1992; in het Duits vertaald en gepubliceerd in *EuGRZ* (1993), 285-290, inz. 288 (onze cursivering); voor een kritische bespreking: zie A. Lopez Castillo & J. Polakiewicz, 'Verfassung und Gemeinschaftsrecht in Spanien. Zur Maastricht-Erklärung des Spanische Verfassungsgerichts', *EuGRZ* (1993), 277-285, inz. 281-282.

ideologische rol.

Deze is o.i. tweevoudig: enerzijds gaat het om een informatiefunctie, anderzijds om een interpretatiefunctie. Louter door het feit dat de media aan een bepaalde problematiek aandacht besteden, kunnen zij de politieke en publieke agenda beïnvloeden. Anderzijds creëren zij een symbolische omgeving: ze geven een bepaalde 'kijk' op de samenleving.³ Deze 'kijk' (m.n. de beeldvorming in het nieuws) komt tot stand door de manier waarop informatie tot nieuwsfeiten gestructureerd wordt. D.i. wat we omschreven hebben als de ideologie in het nieuws.

In het kader van onze analyse hebben we ons toegelegd op de ideologie in het nieuws over de 'eurocratisering' van Brussel en de Brusselse periferie. Een cruciale vraag die hierbij aan de orde was, was de vraag op welke manier de selectie gebeurt en hoe bepaalde aspecten van de problematiek als nieuws geconstrueerd worden. Het gaat hierbij om de manier waarop de verschillende visies op de eurocratiseringsproblematiek in de berichtgeving worden behandeld en om de 'preferred meaning' die daaruit voortvloeit. We zijn dan ook uitvoerig ingegaan op de aard van de selectie in de berichtgeving, op de wijze waarop de aandacht voor de geselecteerde elementen verdeeld is over artikels en op de toonzetting in het nieuws. Concreet hebben we onderzocht aan welke thema's en beleidsvraagstukken aandacht wordt besteed en welke dimensies van de problematiek in de berichtgeving domineren. Verder zijn we nagegaan welk beeld systematisch wordt doorgestuurd door een welbepaalde presentatie van actoren, bronnen, visies en feiten. We interpreterden de totaliteit van de analyseresultaten d.m.v. een evaluatie aan de hand van de criteria 'objectiviteit'⁴, 'onpartijdigheid'⁵, en 'evenwicht'⁶. Tot slot evalueerden we de verschillen tussen de Nederlandstalige en Franstalige pers en tussen de verschillende publikaties.

M. McCombs & D.L. Shaw, 'The agenda-setting function of mass media', in *Public opinion Quarterly*, nr. 36 (1972), pp. 176-187.

³ We kunnen ons uiteraard afvragen hoever de invloed van de media in dit verband rijkt en in welke mate het publiek deze 'kijk' effectief overneemt. Op de vraag hoe het mediapubliek het nieuws over de eurocratiseringsthematiek decodeert, kan enkel uitgebreid receptie-onderzoek uitsluitel brengen. Inhoudsanalyse van het nieuws kan alleen aangeven wat er op de nieuwsagenda voorkomt, op welke manier een problematiek wordt voorgesteld en in hoeverre het betreffende nieuws een eenduidige 'preferred meaning' bevat.

⁴ Objectiviteit slaat op het onderscheid tussen 'feiten' en 'commentaar' en behelst het waarheidsgetrouw weergeven van alle zgn. *relevante* feiten.

⁵ Onpartijdigheid heeft betrekking op het aan het woord laten van alle *relevante* partijen die bij bepaalde *nieuwsfeiten* betrokken zijn.

⁶ Evenwicht duidt op de eis om alle *relevante* visies op de desbetreffende *nieuwsfeiten* aan bod te laten komen.

De door de Raad, op voorstel van de Commissie en na raadpleging van het Europees Parlement, vóór 31 december 1994 met eenparigheid van stemmen vast te stellen 'nadere regelingen'

Wanneer de Raad vóór 31 december 1994 'nadere regelingen' vaststelt, rijst de vraag waarin die 'nadere regelingen' — naast de nadere omschrijving van o. m. het begrip 'verblijf houden' (zie supra) en het vaststellen van procedure-voorschriften (zie supra: het voorstel van richtlijn) — nog kunnen voorzien,⁵⁸ en meer bepaald ten aanzien van het principe zelf. Alléén (of onder meer?) in afwijkingen⁵⁹ wanneer zulks gerechtvaardigd wordt door bijzondere problemen in een Lid-Staat (doelgebonden afwijkingsbevoegdheid), en derhalve allicht niet in (algemene) bijkomende voorwaarden, een en ander gelet op het feit dat de eerste volzin van artikel 8 B, eerste lid, bepaalt dat 'iedere burger van de Unie die verblijf houdt in een Lid-Staat waarvan hij geen onderdaan is, het actief en passief kiesrecht bij gemeenteraadsverkiezingen (bezit) in de Lid-Staat waar hij verblijft onder dezelfde⁶⁰ voorwaarden als de onderdanen van die Staat'.⁶¹ En dan nog dit: impliceert de gelijkstelling met de onderdanen van de Lid-Staat, wat het kiesrecht bij gemeenteraadsverkiezingen betreft, tevens dat deze gelijkstelling moet worden doorgetrokken tot de functies en bevoegdheden die de verkozenen zullen kunnen uitoefenen? Het Verdrag verleent geen omschrijving aan het begrip 'gemeenteraadsverkiezingen'. In het vroegere voorstel voor een richtlijn (1988) werd daaronder begrepen 'de verkiezing van de gekozen organen (gemeenteraden of burgemeesters) door middel van rechtstreekse algemene verkiezingen die volgens de nationale wetgeving bevoegd zijn tot het beheer en bestuur op het laagste politieke en bestuurlijke niveau'. In het gewijzigde voorstel voor een richtlijn (1989) luidde de omschrijving als volgt: 'de verkiezingen die door

(2) de invulling van het begrip 'verblijfhouder' in bijvoorbeeld het Belgisch fiscaal recht, raadplege men: K. Leus, *Pseudo-Wetgeving* (Antwerpen, Apel-doon. Maklu-uitgevers, 1992), inz. nrs. 123 e.v., 125, resp. nr. 436, 342-343.

⁵⁸ Zie hiervoor F. Luchaire, 'L'Union européenne et la Constitution', *RDP* (1992), 962.

⁵⁹ Zie hierover F. Leurquin-De Visscher, *La dérogation en droit public* (Brussel, Bruylant, 1991), inz. 283-291.

⁶⁰ Onze cursivering.

⁶¹ Zie in die zin: F. Luchaire, 'L'union européenne et la Constitution', 963: «... Le Traité ... dispose dans son article 8-B que le droit de vote et d'éligibilité du citoyen de l'Union résidant dans un Etat membre dont il n'est pas ressortissant s'exerce 'dans les mêmes conditions que les ressortissants de cet Etat' ... les modalités arrêtées par le Conseil des ministres de la Communauté peuvent-elles imposer des conditions supplémentaires? Il ne le semble pas. La Cour de Justice des Communautés pourrait donc s'opposer à de telles conditions...».

Aan de hand van de knipselkrant 'Dossier Brussel' (een uitgave van het APSKW¹⁰) en van het bestand van het Belgisch parlement selecteerden we, via een aantal thema's en trefwoorden, artikels over de impact van de Europese aanwezigheid op Brussel en de randgemeenten, verschenen in de dagbladpers tijdens de periode 1 januari 1991 tot 31 maart 1993.¹¹ Lezersbrieven werden niet opgenomen. We vulden ons corpus verder aan met materiaal verkregen door raadpleging van de archieven van de verschillende dagbladuitgeverijen.¹² De overige publikaties werden volledig doorgenomen op basis van dezelfde lijst thema's voor de periode 1991-1993. Voor *De Zes* en *Spoorslag* (drie- en tweemaandelijks publicaties) werden alle nummers vanaf de jaargang 1990-1991 doorgenomen.

De constructie van het categorieënsysteem

De moeilijkste denkoefening bij de voorbereiding van onze analyse was het operationaliseren van variabelen. De kwaliteit van de gebruikte categorielijst bepaalt immers in sterke mate de waarde van een inhoudsanalyse.

Vooraleer aan de opstelling van de categorielijst te beginnen, drong zich een eerste lectuur van het geselecteerd materiaal op. Tijdens het doorneemen van het onderzoekscorpus werd overgegaan tot de inventarisatie van het gangbare discours, van de aangesneden thema's en visies, actoren, bronnen en interacties. Voor de uiteindelijke constructie van onze categorielijsten haalden we bijkomende inspiratie uit een literatuurstudie over de problematiek van de rand.¹³

¹⁰ Het APSKW is de koepel van de voormalige sociaal-culturele raden; nu heten deze de Gemeenschapscentra.

¹¹ 'Eurocratisering' an sich is een thema dat weinig materiaal opleverde. Daarom werd gezocht naar artikels waarin de volgende thema's m.b.t. Brussel en Brabant aan bod kwamen en waarbij deze in verband werden gebracht met Europese aanwezigheid in ons land:

- Brussel, hoofdstad van de EG	- Internationale roeping Brussel
- Europese ambtenaren, eurocratisering	- Internationale instellingen
- Stemrecht EG'ers	- Taalverhoudingen
- Verfransing, olievlek Brussel	- Randgemeenten, Vlaams-Brabant
- Demografie, migratie	- Economische functie Brussel
- Berlaymont, ICC, Leopoldswijk	- Huisvesting
- Kantoorruimte	- Immobiliën
- Urbanisatie	- Verkeer, TGV

¹² We waren oorspronkelijk van plan ook gebruik te maken van het persdossier van de Europese Gemeenschap in Brussel voor de samenstelling van ons corpus. Dit bleek bij nader inzien onmogelijk: het dossier van de EG ging verloren bij de verhuis uit het Berlaymontgebouw.

¹³ Cf. A. Detant, *Politieke partijen en drukingsgroepen*, p. 16.

voor alle taalgrensgemeenten moeten de gemeenteraadsleden van de taal van het taalgebied waarin de gemeente gelegen is, de kennis hebben die nodig is om het mandaat uit te oefenen (art. 72bis, § 1, N. Gem. W.). Door het feit van hun rechtstreekse verkiezing door de bevolking bestaat er een onweerlegbaar vermoeden dat de raadsleden de vereiste taalkennis hebben (art. 72bis, § 2, N. Gem. W.).⁶⁵

De schepenen⁶⁶ worden, met uitzondering van de Brusselse randgemeenten en van de gemeenten Voeren en Komen-Waasten, gekozen door de gemeenteraad (art. 15, § 1, N. Gem. W.). Voor de Brusselse randgemeenten en voor de gemeenten Voeren en Komen-Waasten worden de schepenen rechtstreeks gekozen door de gemeenteraadskiezers en wordt het college van burgemeester en schepenen proportioneel samengesteld, de burgemeester uitgezonderd. (art. 15, § 2, N. Gem. W.). De kandidaat-schepenen — zowel degene die door de gemeenteraad worden gekozen, als degene die rechtstreeks worden verkozen — moeten aan dezelfde verkiesbaarheidsvereisten voldoen als de gemeenteraadsleden. Voor de Brusselse randgemeenten en voor alle taalgrensgemeenten moeten de schepenen en eenieder die het ambt van schepen waarneemt, van de taal van het taalgebied waarin de gemeente gelegen is, de kennis hebben die nodig is om het mandaat uit te oefenen (art. 72bis, § 1, N. Gem. W.). Door het feit van hun verkiezing bestaat het vermoeden dat de schepenen de vereiste taalkennis hebben. Dit vermoeden is onweerlegbaar voor de schepenen die rechtstreeks door de bevolking worden gekozen in de Brusselse randgemeenten en in de gemeenten Voeren en Komen-Waasten. Ten aanzien van de schepenen die in de andere taalgrensgemeenten door de gemeenteraad worden gekozen, kan het vermoeden voor de Raad van State worden weerlegd op verzoek van een gemeenteraadslid (art. 72bis, § 2, N. Gem. W.).⁶⁷ Het principe⁶⁸ zelf van dergelijke door de nationale wetgeving opgelegde taalvereisten lijken niet strijdig te zijn met het Verdrag. Reeds in 1986 stelde de Commissie in haar aan het Europees Parlement aangeboden verslag dat 'om voor verkiezing in aanmerking te komen dient

⁶⁵ Zie hierover: A. Alen, *Algemene beginselen en grondslagen van het Belgisch publiek recht. Boek I: De instellingen* (Brussel, Story Scientia, 1988), 62-65.

⁶⁶ Het ambt van burgemeester wordt hier buiten beschouwing gelaten, gelet op hetgeen daaromtrent hier voren werd gesteld.

⁶⁷ Zie hierover o.m.: E. Cercxhe & X. Delgrange, 'Les connaissances linguistiques des mandataires communaux', *JT* (1989), 153-160.

⁶⁸ Wat de geoorlooftheid van de uitwerking van het principe betreft in het licht van o.m. het gelijkheidsbeginsel, raadplege men: Advies R.v.St., *Parl. St., Senaat*, BZ, 1988, nr. 371/1, 61-64 en 70; Arbitragehof, nr. 18/90, 23 mei 1990, BS, 27 juli 1990; A. Alen, *Algemene beginselen en grondslagen van het Belgisch publiek recht*, 62-65, inz. J. Clément, 'Constitutionele beoordeling van de wet van 9 augustus 1988 over de taalkennis van gemeentelijke overheidsmandatarissen', *RW* (1988-1989), 1385-1396; wat het gelijkheidsbeginsel en kiesstelsels betreft, raadplege men: J. Van Nieuwenhove, 'Het gelijkheidsbeginsel en kiesstelsels: een vergelijkend onderzoek', *TBP* (1993), 199-220.

mers uitgewezen dat de gebruikte terminologie een invloedsfactor is m.b.t. de beeldvorming in het nieuws. Verder hebben we ook aandacht besteed aan de aard van de uitspraken die in nieuwsfeiten worden weergegeven. De soort uitspraken en de gebruikte formuleringen werden geanalyseerd aan de hand van een categorieënlijst, gebaseerd op het systeem van G. Pomper.¹⁵

*Presentatie van de categorieënlijst*¹⁶

Bij het coderen van het materiaal werden twee fasen onderscheiden. In een eerste fase codeerden we ons corpus op het niveau van het artikel. Het betrof hier het identificatiegedeelte. In een tweede fase gebeurde de codering van de analyse-eenheden. D.w.z. dat we werkten op het niveau van de alinea. Als contexteenheid beschouwden we het artikel. Iedere analyse-eenheid en iedere contexteenheid kreeg hierbij een nummer, zodat relatieve frequenties per artikel en per analyse-eenheid vergeleken konden worden.

In het identificatiegedeelte werd per artikel de maand, het jaar, de publikatie en tekstsoort genoteerd. Tevens werd de bron van het artikel opgetekend, evenals de auteur van het artikel. Tot slot hebben we aangegeven of 'eurocratisering' in het artikel een hoofd- of neven-thema is.

Bij de analyse per alinea onderscheidden we vijf gedeeltes: een eerste deel was het identificatiegedeelte op het niveau van de analyse-eenheid. Per alinea werd de context-eenheid aangeduid en het nummer van de desbetreffende analyse-eenheid opgetekend. Tevens werd aangegeven of de analyse-eenheid tot het tekstgedeelte van het artikel behoort, of een titel of lead is.

Een tweede gedeelte was het bronnengedeelte. Telkens er geattribueerd of geciteerd wordt binnen een analyse-eenheid, werd de bron aangegeven. Ook werd aangeduid welke kwalificatie die bron heeft gekregen in de tekst. Er werd hierbij opgetekend of de bron uit eigen naam spreekt (doch met een zekere autoriteit), in de hoedanigheid van zijn functie, als vertegenwoordiger van een collectief of als geïsoleerd individu.

De thema- en stellingenanalyse vormde het derde gedeelte van onze analyse. Per analyse-eenheid konden maximum drie thema's en drie stellingen worden opgetekend. In het themagedeelte onderscheidden we vijf themavelden: 1. Internationale roeping van Brussel, 2. Economische impact van Euro-Brussel, 3. Sociale impact van Euro-Brussel, 4. Politieke impact van Euro-Brussel, 5. Culturele impact van Euro-Brussel. Elk themaveld werd opgesplitst in een drietal thema's. Per thema werd dan

¹⁵ G. Pomper, "If elected, I promise": 'American Party Platforms', *Midwest Journal of Political Science*, nr. 11, pp. 318-352.

¹⁶ Gelieve het onderzoeksrapport te raadplegen voor een overzicht van de volledige categorieënlijst.

de politieke democratie, en is samen daarmee tot stand gekomen.⁷² Vooreerst dit: van oudsher is het '*ius tributi*' een politiek recht,⁷³ zodoende rijst de vraag of het kan verworden tot een noodzakelijke voorwaarde voor de uitoefening van een ander politiek recht '*pur sang*' en met name van een fundamenteel democratisch participatierecht. Bij het beantwoorden van deze vraag, ook met de hierbovenbedoelde begrijpelijke vrees in het achterhoofd, moet tenvolte rekening gehouden worden met de volgende bedenking: '*none of the other rights and freedoms have any real substance, as all other rights depend on the basic of the citizen to be the sole determining factor, either directly or through his elected representatives, in shaping the destiny of his country*'.⁷⁴ Er (moeten) andere wegen zijn om het Nederlandstalig karakter van deze gebieden te bestendigen.

⁷² P. Van Orshoven. *Behoorlijke rechtsbedeling bij geschillen over directe rijksbelastingen* (Antwerpen, Kluwer rechtswetenschappen, 1987), nr. 11, 10.

⁷³ *Ibidem*, nr. 3, 4.

⁷⁴ N. Robinson. *The Universal Declaration of Human Rights. Its Origin, Significance, Application and Interpretation* (New York, 1958), 132. geciteerd door D.J. Elzinga, *Het Nederlandse kiesrecht* (Zwolle, W.E.J. Tjeenk-Willink, 1989), 29; zie eveneens E. Peuchot, 'Droit de vote et condition de nationalité', *RDP* (1991), inz. 505-506.

kan dan ook als een journalistieke keuze worden beschouwd.

Tot slot was de vraag naar de toonzetting in de berichtgeving en naar de emotionele geladenheid van het debat aan de orde. Het gaat hier om de manier waarop de verschillende publikaties aandacht besteden aan de eurocratiseringsproblematiek.

'Eurocratisering' in het nieuws

Een eerste opmerkelijke vaststelling betreft de positie van het eurocratiseringsthema op de nieuwsagenda. Hoewel over de Europese ambitie van Brussel en over de gevolgen van de internationalisering voor de bevolking in Brussel en de periferie druk gespeculeerd wordt, blijkt de aandacht van de media voor deze problematiek eerder matig en sterk fluctuerend. Inderdaad, in tegenstelling tot de verwachtingen, neemt het eurocratiseringsthema op de nieuwsagenda geen dominante plaats in. In vergelijking met '91 is de mediabelangstelling in '92 en het eerste trimester van '93 zelfs teruggelopen. De analyse van de nieuwsitems voor de onderzochte periode toont dan ook aan dat de berichtgeving over 'eurocratisering' samenhangt met bepaalde gebeurtenissen: een actie tegen de uitbouw van Brussel tot Europese hoofdstad, de publikatie van een rapport over de impact van de internationalisering op de vastgoedprijzen e.d. Een zekere belangstelling voor het eurocratiseringsthema is nochtans wel heel het jaar door aanwezig, maar de berichtgeving blijkt eerder discontinu en sterk 'evenementgebonden'. Zo zijn het tweede en derde trimester van 1991 toppers wat de frequentie van het aantal artikels betreft. Dit hoeft ons niet te verbazen wanneer we de gebeurtenissenlijst voor die periode overlopen. De manifestatie van het Aktiekomitee Vlaanderen '90 in april 1991 zorgde voor een 'boom' in de berichtgeving. Verder werd er in de zomermaanden druk gespeculeerd over de toekomst van het Berlaymontgebouw. Daarenboven maakte de Vlaamse regering haar actieplan voor Vlaams-Brabant bekend en werd er gedebatteerd over het toekennen van gemeentelijk stemrecht aan EG-onderdanen. In de Franstalige pers werd daarnaast zeer veel aandacht besteed aan de staking van de Europese ambtenaren (juni 1991).

In 1992 scoren vooral het eerste en vierde trimester. In het bijzonder in de maanden februari, mei en november is er een verhoogde belangstelling voor het eurocratiseringsthema. Dit is verbonden, enerzijds met de oprichting en acties van het Komitee Stop Euro-Brussel in de maand februari, anderzijds met acties van datzelfde Komitee tegen het eind van dat jaar. De verhoogde belangstelling in de maand mei is dan weer te verklaren door de bekendmaking van de resultaten van de impactstudie die Mens en Ruimte, op vraag van minister J. Chabert, uitvoerde over de Europese aanwezigheid in de hoofdstad. Verder werd, tegen het jaareinde aan, de nieuwsagenda gekleurd door de Top van Edinburgh en de beslissing over de Europese zetelkwestie.

randgemeenten sociaal en cultureel verdrongen worden.

Om deze reactie te kunnen begrijpen doen we er goed aan de problematiek in een breder historisch kader te plaatsen. De uitwijking van kapitaalkrachtigen en middengroepen heeft in de jaren zestig-zeventig geleid tot een spectaculaire toename van het aantal Franstaligen in de rand. Bovendien heeft de taalregeling voor Brussel en omgeving nooit een echte oplossing gebracht voor de communautaire problematiek. De begrenzing van Brussel tot de 19 gemeenten en de culturele homogeniteit (m.n. de eentaligheid) van Vlaanderen is door sommigen nooit aanvaard. De internationalisering van Brussel en de uitbouw van een eengemaakt Europa met vrij verkeer van personen lijkt zelfs het aanknopingspunt te zijn voor een nieuw offensief. In sommige Franstalige kringen groeit inderdaad de hoop om 'Le très grand Bruxelles' alsnog te realiseren en de volledige tweetaligheid van Vlaams-Brabant af te dwingen.

Aan Vlaamse zijde maakt men zich dan ook zorgen over een nieuwe 'olievlek' die, o.i.v. de internationalisering, vanuit Brussel zorgt voor een nieuwe verfransingsgolf van Vlaams-Brabant. De interesse van kapitaalkrachtige buitenlanders voor de groene gordel rond de hoofdstad is immers sterk toegenomen. Bovendien lijkt de bevolkingsevolutie in de Brusselsse agglomeratie en de voortschrijdende suburbanisering van het Vlaams-Brabantse ommeland niet in de kaart van de Vlamingen te spelen. De druk op het randgebied betekent dus niet alleen een bedreiging van de leefomgeving, maar ook van het Nederlandstalig karakter van de Vlaams-Brabantse gordel.

In de gegeven omstandigheden leek het ons interessant het debat over de 'eurocratisering' van Brussel en de rand aan een analyse te onderwerpen.¹ In het kader van ons onderzoek hebben we ervoor gekozen onze aandacht toe te spitsen op het discours dat door politici en belangengroepen wordt gehanteerd en op de manier waarop dat in de geschreven pers wordt weergegeven. We zijn er hierbij van uitgegaan dat de pers op het gebied van informatie-overdracht en beeldvorming een cruciale rol speelt. De pers treedt in de discussie niet alleen op als doorgeefluik voor wat er leeft in politieke middens en binnen diverse segmenten van de samenleving. Tegelijkertijd vervullen ze als agenda-setter² ook een belangrijke politiek-

¹ Een gedetailleerd overzicht van de onderzoeksopzet en -resultaten is te vinden in: A. Detant, *Politieke partijen en drukingsgroepen over de effecten van Brussel als hoofdstad van Europa: een inhoudsanalyse* (Brussel, VUB, Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel, juli 1993)

² Belangrijk onderzoek naar de agenda-setting-functie van de media werd voor het eerst uitgevoerd door McCombs. Hierbij werd vertrokken van de veronderstelling dat het belang dat door het publiek aan een bepaald onderwerp wordt gehecht recht evenredig is met het media aanbod. Uit verschillende studies op dit vlak is inderdaad gebleken dat er een sterke overeenkomst bestaat tussen de agenda's van de media en deze van de publieke opinie. M. McCombs, 'The agenda-setting approach', in D. Nimmo & K. Sanders, *Handbook of political Communication* (Beverly Hills — Londen, 1981); E. Maxwell,

Jos Chabert en aan de belangstelling voor uitspraken van Charles Picqué, Voorzitter van de Brusselse Executieve. 3) de ideologische lijn van een dagblad. In *Gazet van Antwerpen* geniet de VU bijvoorbeeld zeer veel belangstelling; in *Het Laatste Nieuws* krijgen de liberalen relatief meer aandacht dan in andere kranten. 4) de invloed van bepaalde journalisten. Zo fungeert *Gazet van Antwerpen* als forum voor de stellingnamen van de Vlaamse verenigingen, in het bijzonder van de Vlaamse Volksbeweging en haar woordvoerder Peter De Roover. Het lijkt er hierbij op dat deze focus in het nieuws nauw verbonden is met de bekommernissen van de journalist Guido Tastenhoye. In verschillende bijdragen laat hij duidelijk sympathie blijken voor het standpunt van de Vlaamse verenigingen. Bovendien heeft hij de polemiek rond de problematiek van de rand mee op gang gebracht met de publikatie van zijn boek 'Vlaams Brabant in de wurggreep van Europa'. Op zich is deze vaststelling misschien niet zo verwonderlijk. Journalisten zijn uiteraard afhankelijk van de bronnen die zich presenteren en die makkelijk toegankelijk voor hen zijn. Vriendschapsbanden lijken bij de bronnenkeuze in elk geval een rol te spelen. Nochtans uiten de politieke sympathieën zich minder duidelijk in de bronnenkeuze van de Franstalige pers dan in die van de Nederlandstalige. Dit kan te maken hebben met de grote gevoeligheid aan Vlaamse zijde voor de thematiek en met de graad van betrokkenheid van bepaalde journalisten.

Globaal genomen is er opvallend veel belangstelling voor de uitspraken en opinies van politici en partijen. Op de eerste plaats staat de CVP, gevolgd door VU, Agalev en PS. Vooral Agalev, VU en Vlaams Blok worden als collectief geciteerd: het gaat hierbij meestal om uitspraken van de partij als zodanig. Franstalige, Waalse politici krijgen in het algemeen weinig aandacht in het nieuws. Ze schijnen met de eurocratiseringsproblematiek veel minder begaan dan de Nederlandstalige. Enkel de PS treedt in de berichtgeving naar voren. Deze belangstelling blijkt overigens nauw verbonden met de figuur van Charles Picqué. Nochtans heeft het FDF in het debat over de internationalisering van Brussel wel stelling genomen. In de pers vinden we daar echter weinig sporen van terug. Vooral Vlaamse en Brusselse politici worden geciteerd. Zij nemen in het algemeen het meest stelling t.a.v. de problematiek. De inplanting van de Europese instellingen lijkt vooral voor Brussel en Vlaams-Brabant consequenties te zullen hebben. Niet alleen moet de druk op het Brussels stadsweefsel worden opgevangen, de internationalisering van de hoofdstad baart ook zorgen voor de bewoonbaarheid en leefbaarheid van de stad. Verder is er de bekommernis voor de precare situatie van de Brusselse Vlamingen en voor de toestand in de Vlaamse gordel om Brussel. Het Brusselse invloedsgebied rijkt immers verder dan de administratieve gewestgrenzen en de gevolgen van de internationalisering zullen zich ongetwijfeld laten gevoelen in (een deel van) het Brabantse ommeland.

Van daar uit kunnen we ook de ruime aandacht verklaren voor de stellingnamen van verschillende Vlaamse bewegingen en hun woordvoer-

Onderzoeksmethode

Om een antwoord te formuleren op de vraag in welke mate en op welke wijze het debat over Brussel als Europese hoofdstad en over de effecten van de 'hoofdstad van Europa' op Brussel en de Brusselse periferie in de openbaarheid wordt gebracht, drong een onderzoek naar de inhoud van de media zich op. We opteerden hierbij voor het uitvoeren van een inhoudsanalyse van de berichtgeving in zowel de Nederlandstalige als Franstalige geschreven pers. Deze methode stelt ons in staat de complexiteit van grote hoeveelheden tekstmateriaal te reduceren. Door de inperking en classificering van het materiaal worden structurele samenhangen blootgelegd die bij een gewone lezing niet direct zichtbaar zijn.

Keuze van de publikaties en corpussamenstelling

We selecteerden drie Nederlandstalige en drie Franstalige kranten, die, op één uitzondering na, gerekend kunnen worden tot de 'Brusselse dagbladpers': *De Standaard*, *Het Laatste Nieuws*, *De Gazet van Antwerpen*⁷, *Le Soir*, *La Libre Belgique* en *La Dernière Heure*. De keuze van deze zes dagbladen lijkt ons ook om redenen van representativiteit gerechtvaardigd. Naast de taalkundige scheiding, vinden we er de verschillende dominante stromingen uit het Belgische politieke leven in terug.⁹

Verder besloten we twee Brusselse huis-aan-huisbladen in onze analyse op te nemen, één Nederlands- en één Franstalig: *Deze Week in Brussel* en *Vlan*. Deze bladen nemen op de Brusselse mediamarkt een niet te onderschatten plaats in. Naast de overvloedige commerciële informatie worden er vaste rubrieken besteed aan lokaal Brussels nieuws. Gezien hun groot publieksbereik leek een onderzoek ons dan ook de moeite waard.

Aangezien het grote debat rond Euro-Brussel vooral uit Vlaamse en nationalistische hoek komt, opteerden we er daarnaast voor om ook de publikaties *De Zes* (faciliteitengemeenten), *Spoorslag* (Uitgave van het Vlaams Komitee van de Druivenstreek) en *Vlaams Blok* in ons corpus op te nemen. Deze publikaties verwoordden bij uitstek de gevoeligheden en standpunten die binnen de Vlaamse Beweging aanwezig zijn.

⁷ We willen hierbij niet beweren dat er zoets als een typisch 'Brusselse' dagbladpers zou bestaan. Het onderscheid tussen een echte hoofdstedelijke pers en een provinciale pers is in België veel minder uitgesproken dan bijvoorbeeld in Frankrijk of Groot-Brittannië.

⁸ Uiteraard geen 'Brusselse' krant, maar met veel aandacht voor Brusselse en Brabantse problemen.

⁹ Dat er daarin niet altijd een evenwicht te vinden is, bleek onvermijdelijk. De socialistische pers bijvoorbeeld is in België een marginaal verschijnsel geworden.

saties op. Vrije tribunes blijken dan weer door figuren uit de Vlaamse bewegingen aangewend (21 procent van alle vrije tribunes zijn van de hand van Peter De Roover!), al vinden we er ook Europese stemmen (Guido Naets — perschef van het EP bv.) en opinies van politici (Dirk Dewolf, Marc Galle e.a.) in terug. Commentaren zijn uiteraard het voorbehouden terrein van de redacties. Laatstgenoemde typen artikels, opinie-artikels en commentariërende bijdragen, blijken overigens bij uitstek het terrein te zijn waar de discussie over de 'eurocratisering' van de Brusselse randgemeenten plaats vindt.

Verder wordt het nieuws over de eurocratiseringsproblematiek gekenmerkt door een eerder beperkte differentiatie qua thematiek en stellingnamen. Vooral de internationale en sociale dimensies van de problematiek worden aangesneden. Deze overkoepelen als het ware het hele discours. D.w.z. dat de berichtgeving wordt gekenmerkt door een bepaalde ideologie in het nieuws, waarbij 'eurocratisering' systematisch wordt gekoppeld aan de internationale uitbouw van Brussel enerzijds en aan de sociale effecten van die uitbouw anderzijds. Zo vinden we in meer dan 21 procent van de analyse-eenheden expliciete stellingnamen over de Europese roeping van Brussel. De gedetailleerde stellingenanalyse wijst uit dat in dit verband vooral neutrale of negatieve stellingen (de afwijzing van Brussel als Europese hoofdstad) aan bod komen. Binnen de sociale dimensie domineren stellingen over de problematische situatie op het vlak van woon- en leefmilieu als gevolg van de internationalisering. Vaak wordt op een meer indirecte wijze de problematiek van de Brusselse rand aangesneden in de berichtgeving over de situatie op de huisvestingsmarkt en over de sociale gevolgen van een Europese hoofdstad. M.b.t. Brussel heeft men hierbij vooral oog voor de ontwrichting van het stadsweefsel en voor de problemen van de leefbaarheid van de hoofdstad. Ook de speculatie in de vastgoedsector komt hierbij aan bod. M.b.t. de rand gaat het om een andere focus binnen de problematiek: het accent ligt dan op de prijzensituatie van woningen en percelen in Vlaams-Brabant. Verder gaat het om het huisvestingsbeleid (of het 'non-beleid') van de Vlaamse overheid en om de verdringing van minder begoede autochtonen.

De dominante nieuwselementen krijgen bovendien niet alleen kwantitatief de meeste aandacht, ook kwalitatief staan ze voorop in de berichtgeving. Een lectuur van titels en lead levert vooral stellingnamen op over de uitbouw van Euro-Brussel en over de 'eurocratisering' van de randgemeenten. De hoogst scorende categorieën actoren domineren eveneens de frequentieverdeling in de kop van een artikel. De impact van de selectie van de verschillende nieuwselementen wordt m.a.w. door de verdeling over artikelsoorten en binnen artikels nog versterkt.

De communautaire dimensie van de eurocratiseringsproblematiek komt zelden manifest aan bod. Nochtans kan het debat over de problematiek van de randgemeenten en de 'eurocratisering' van Vlaams-Brabant maar ten volle worden begrepen in het licht van de communautaire verhoudingen in het Brusselse. In feite draait de discussie hier om de taalhomogeniteit van de randgemeenten en het statuut van de faciliteitengemeenten.

De opgestelde categorieënlijst moest ons uiteindelijk analyseerbare data opleveren i.v.m. de selectie, aandachtsverdeling en presentatie in de berichtgeving over de 'eurocratisering' van Brussel en de rand. Daarvoor bleek het noodzakelijk de verschillende elementen van het nieuws die relevant zijn voor de totstandkoming van een bepaalde ideologische 'preferred meaning' te onderzoeken. Dit heeft betrekking op die elementen die inzet zijn van selectie, verdeling en presentatie (bronnen, actoren, thema's, etc.).¹⁴ M.a.w. om welke elementen gaat het eigenlijk bij de selectie en constructie van nieuws? Hoe worden elementen geselecteerd, verdeeld en gepresenteerd? Welke nieuwselementen spelen een rol in de totstandkoming van een bepaalde ideologische 'preferred meaning'?

Als eerste speelde de vraag naar de bronkeuze in het nieuws. Van wie is het nieuws afkomstig; van wie betreft de pers haar informatie? Als tweede vorm van selectie onderscheiden we de uitsluiting van bepaalde algemene probleemdefinities m.b.t. de 'eurocratiseringsproblematiek'. Het negeren van bepaalde visies betekent immers een afscherming en inperking van het terrein waarop het publieke debat zich zou moeten bewegen. Een derde selectieniveau betreft de verschillende actoren die bij de problematiek betrokken zijn en die als subject of object van nieuws aan bod komen. In alle fasen van de nieuwsproductie speelt de vraag naar de mate waarin en de manier waarop deze actoren aan het woord worden gelaten een belangrijke rol. Er moest dus onderzocht worden over wie het nieuws gaat en over wie niet, wie aan het woord komt en wie niet. Het is duidelijk dat deze verschillende selectieniveaus nauw bij elkaar aansluiten en elkaar soms zelfs overlappen.

In de tweede plaats hebben we gekeken naar de manier waarop de aandacht voor de geselecteerde nieuwselementen wordt verdeeld. Enerzijds bestudeerden we de aandacht voor de *activiteiten* van de verschillende actoren die bij de problematiek betrokken zijn; anderzijds onderzochten we de aandacht voor *uitspraken* van de verschillende actoren over de 'eurocratiseringsproblematiek' (de bronnen). Verder keken we naar de *mate* waarin verschillende visies op de problematiek in de berichtgeving aan bod komen.

Bij de analyse van deze elementen hebben we een onderscheid gemaakt tussen de verdeling over typen artikels (interview, verslag, etc.) enerzijds en de plaats binnen een artikel anderzijds. Het gaat hierbij zowel om kwantitatieve kenmerken zoals de ruimte die aan bepaalde nieuwselementen wordt besteed, als om kwalitatieve kenmerken die voortspruiten uit een bepaalde vormgeving van nieuwselementen (het gebruik van nieuwselementen in titels bijvoorbeeld).

Verder hebben we aandacht besteed aan de presentatie in de berichtgeving. We hebben gekeken naar de etikettering van de bij nieuwsfeiten betrokken actoren, inclusief hun activiteiten. Media-onderzoek heeft im-

¹⁴ We steunen hier op het werk van H. Van Den Berg en K. Van Der Veer, *Ideologie en massamedia* (Amsterdam, VU Uitgeverij, 1986, pp. 139-146).

degelijk beleid om de gevolgen van de internationalisering op te vangen. De partij pleit voor een decentralisatie van de Europese instellingen om zo de druk op het Brusselse stadsweefsel te verlichten. De VU wijst Euro-Brussel niet af, maar plaatst toch een aantal kanttekeningen. De partij benadrukt in dit verband ook het belang van Brussel voor Vlaanderen. Vlaams Blok en de meeste Vlaamse Verenigingen verwerpen Brussel als hoofdstad van de EG resoluut. Vooral de Vlaamse Volksbeweging en het Komitee Stop Euro-Brussel nemen radikale stellingen in.

Stellingen waarbij de internationalisering van Brussel als een uitdaging of een verrijking wordt ingeschat, komen in de berichtgeving zeer weinig aan bod. Enkel wanneer men het heeft over de economische impact van Euro-Brussel worden vooral de baten van die evolutie aangehaald in termen van geldstromen en jobs. Deze vaststelling is niet onbelangrijk. We kunnen immers aannemen dat de agenda-setting-functie van de media sterker speelt naarmate een bepaald discours meer herhaald wordt. De negatieve ondertoon in de globaliteit van de berichtgeving heeft een impact die veel beduidender zal zijn dan de impact die een overwegend negatieve berichtgeving in één artikel of één publikatie zou hebben.

Objectiviteit, onpartijdigheid en evenwicht

De systematiek in de berichtgeving m.b.t. selectie, presentatie en toonzetting is o.i. geen kwestie van toeval, maar is gebaseerd op de journalistieke codes die door de publikaties in kwestie bewust of onbewust gehanteerd worden. De aard van deze codes kan op basis van de resultaten van de inhoudsanalyse als volgt gereconstrueerd worden:

De geldende objectiviteitscode komt aan de ene kant tot uiting in een bepaalde opvatting van wat 'relevante' feiten zijn. De invulling van deze code hangt samen met de gehanteerde probleemdefinitie. Tussen Franstalige en Nederlandstalige pers blijkt er op dit vlak een grote discrepantie te bestaan. Aan Vlaamse zijde wordt eurocratisering vooral vertaald in termen van een sociaal en culturele bedreiging van de Vlamingen in Brussel en de rand door de inwijking van kapitaalkrachtige anderstaligen. Aan Franstalige zijde speelt deze bekommernis niet. De problematiek van de eurocratisering wordt er in hoofdzaak gesteld als een Brussels probleem van stadsvernieuwing en infrastructuuruitbouw. De nieuws-waarde van actoren hangt in dit verband nauw samen met de gehanteerde probleemdefinities. Deze nieuws-waarde is niet alleen afhankelijk van de mate waarin bepaalde actoren optreden t.a.v. de problematiek van de eurocratisering, maar ook van de verwachtingen die men heeft t.a.v. de rol die de verschillende actoren in deze materie vervullen of behoren te vervullen. Dit verklaart bijvoorbeeld waarom in de berichtgeving zoveel aandacht wordt besteed aan het optreden van politici en Vlaamse drukkingsgroepen enerzijds en aan de activiteiten van de EG-instellingen en het Europees personeel anderzijds.

verder de stellingenlijst geoperationaliseerd. Hierbij werd gestreefd naar een formeel evenwicht. D.w.z. dat er voor elke positieve stellingname in principe ook een negatieve tegenhanger in de categorieënlijst werd opgenomen.

Het vierde gedeelte van onze analyse bestond uit de actoren- en interactieanalyse. Per analyse-eenheid konden maximum twee interacties en vier actoren worden opgetekend. De eerste twee actoren horen bij de eerste interactie; de laatste twee bij de tweede interactie. Per actor werd tevens aangegeven of die als subject of object fungeerde.

In een laatste gedeelte werd per analyse-eenheid de waardering aangegeven die in de tekst vervat zat. We gebruikten hiervoor het systeem van G. Pomper en operationaliseerden dit naar onze onderzoeksvragen toe. We onderscheidden vier grote groepen van waarderingen: 1. Rhetoric and fact = weergave van feiten, statements, uitspraken zonder meer; 2. Evaluatie van de thema's en stellingen door de bron/auteur; 3. Voorspellingen = wanneer de bron/auteur zelf bepaalde voorspellingen doet; 4. Voorstellen = wanneer de bron/auteur zelf bepaalde voorstellen doet. Deze categorieën werden verder verfijnd. Per alinea codeerden we maximum twee waarderingen. Indien de waardering geen 'rhetoric and fact' betrof, werd tevens de bron van die waardering aangegeven.

Onderzoekresultaten

De gegevensanalyse werd in eerste instantie uitgevoerd op het niveau van de selectie en diversifiëring. Selectie vormt immers het algemeen kader, waarbinnen de aandachtsverdeling plaats vindt over verschillende soorten artikels en binnen deze artikels. Hierbij wilden we nagaan hoeveel en op welke momenten de verschillende publikaties aandacht besteden aan de enrocratiseringsproblematiek, welke onderwerpen en gezichtspunten wel en welke niet aan de orde worden gesteld. Het gaat hier m.a.w. om de focus van de berichtgeving.

Bij de constructie van nieuwsfeiten speelt ook de manier waarop de geselecteerde nieuwselementen verdeeld en gepresenteerd worden een belangrijke rol. Hierbij gaat het om criteria, waardoor de aandacht van het lezerspubliek (bedoeld of onbedoeld) gevestigd wordt op een bepaald artikel respectievelijk nieuwselement in dat artikel. Behalve de omvang van de berichtgeving over bepaalde nieuwsfeiten hebben ook lay-out-kenmerken de functie om de aandacht op bepaalde (fragmenten van) artikels te concentreren. De mate waarin deze lay-out-kenmerken de aandacht trekken is niet alleen afhankelijk van de specifieke interesse van de verschillende lezersgroepen, maar ook van de relatie tussen opmaak en inhoud. M.a.w. eenzelfde lay-out kan gepaard gaan met zeer verschillende aandachtstrekende inhoudelijke elementen en vice versa. De vermelding van bepaalde thema's en stellingen, bronnen en actoren in titels en lead

vitaal voor ons land, als een uitdaging en bron van verrijking en door de 'probleembenadering' en het 'slachtofferverhaal', waarin de behartiging van de belangen van de autochtone Vlaamse bevolking centraal staat. Globaal genomen hebben we een dominantie van de 'probleembenadering' vastgesteld. Het lijkt erop dat er i.v.m. de eurocratiseringsproblematiek in het algemeen weinig sprake is van een evenwichtige berichtgeving. De invulling van de drie journalistieke codes levert evenwel een sterk divergent beeld op voor de verschillende publikaties. Objectiviteit, evenwicht en onpartijdigheid blijken m.a.w. zeer relatieve criteria te zijn in de berichtgeving over eurocratisering. We interpreteren, in het licht van deze stelling, de scheidslijnen in het nieuws.

Scheidslijnen in het nieuws

De vraag naar de aandachtsverdeling en ideologie in het nieuws van de onderscheiden publikaties kan niet éénduidig beantwoord worden. Verschillende tweedelingen doorkruisen de berichtgeving. Zo blijkt er allereerst een groot verschil te bestaan in hoeveelheid aandacht in de berichtgeving tussen verschillende *typen publikaties*. De huis-aan-huis-bladen besteden vrij weinig aandacht aan de eurocratiseringsproblematiek; bij de dagbladers en de Vlaamse bladen staat de thematiek veel sterker op de nieuwsagenda. Nochtans kon, gezien hun regionaal Brusselse oriëntatie, een vrij grote belangstelling voor de thematiek worden vermoed. Hierbij moet onmiddellijk worden opgemerkt dat de huis-aan-huis-bladen vooral commerciële informatie brengen en weinig redactionele ruimte ter beschikking hebben. De weinige aandacht die ze aan de thematiek besteden, draait om de effecten van de internationalisering voor het leven in Brussel. De geografische nabijheid blijkt m.a.w. richtinggevend te zijn voor de focus in het nieuws. De randproblematiek is hier geen item. Ook de communautaire dimensie van de eurocratisering vinden we eigenlijk niet terug.

Andere scheidslijnen doortrekken de berichtgeving. Binnen de typen dagbladen zijn er opmerkelijke divergenties in aandachtsverdeling. Verschillen tussen kranten wat betreft de hoeveelheid aandacht voor het eurocratiseringsthema kunnen verklaard worden door het onderscheid tussen informatie en verstrooiing: dagbladen waarbij de informatiefunctie centraal staat, geven meer aandacht aan de effecten van de internationalisering van Brussel dan dagbladen waarbij de verstrooiingsfunctie centraal staat. *Het Laatste Nieuws* en *La Dernière Heure* zijn hier goede voorbeelden van. Deze tweedeling hangt nauw samen met de mate waarin de problematiek relevant geacht wordt voor de publieksgroep waartoe een publikatie zich richt. Vergeten we niet dat journalisten in zekere zin naar hun publiek toeschrijven. De mogelijkheden om de eurocratiseringsproblematiek als human-interest-story weer te geven, blijkt eerder beperkt. Vooral de politieke betekenis ervan bepaalt de nieuwswaarde.

Het internationaliseringsproces krijgt m.a.w. maar nieuwswaarde wanneer het kan voorgesteld worden d.m.v. duidelijk waarneembare gebeurtenissen of geconcretiseerd kan worden a.d.h. van stellingnamen van als gezaghebbend geachte bronnen. Toch vraagt deze vaststelling om enige nuancering: 'eurocratisering' blijkt in het algemeen geen thema te zijn dat in de berichtgeving op zichzelf staat. Het wordt besproken in het licht van een globalere problematiek en is nauw verbonden met het discours over de internationalisering van Brussel. De resultaten van onze analyse tonen bovendien aan dat 'eurocratisering' vaak als neventhema in de berichtgeving verwerkt wordt. Blijkbaar wordt het debat over de europeanisering van Brussel en de Brusselse rand in belangrijke mate 'onderhuids' gevoerd.

Wanneer we de resultaten van de de analyses m.b.t. selectie en aandachtverdeling, presentatie en toonzetting met elkaar vergelijken en op elkaar betrekken, dan wijzen deze globaal genomen in de volgende richting. Het citeren van uitspraken of het attribueren naar stellingnamen van bij de problematiek betrokken actoren speelt een belangrijke rol. In 58 procent van alle analyse-eenheden treedt een individu, groep of instantie op als bron. Deze vaststelling geldt voor alle dagbladen. We kunnen ervan uitgaan dat dit een gevolg is van de journalistieke deontologie, waarbij feiten en commentaar strikt gescheiden horen te zijn. In deze gevoelige materie worden in eerste instantie de betrokkenen zelf aan het woord gelaten. Bij de andere publikaties is dit in veel mindere mate het geval. De bronuitspraken zijn vooral uit interviews afkomstig; voor het overige prefereren de journalisten de zaken zelf samen te vatten en te commentariëren.

Het nieuws over eurocratisering is in het algemeen sterk gepersonaliseerd. In de meeste gevallen spreken de geciteerde bronnen evenwel niet uit persoonlijke naam maar in hoedanigheid van hun functie of als vertegenwoordiger of spreekbuis van een bepaalde organisatie, groepering of instantie. Niettemin worden deze personen in de berichtgeving zelden expliciet als de vertegenwoordiger van een groep of instelling gepresenteerd. In het nieuws ligt de nadruk op eenduidig identificeerbare actoren, in casu personen die als gezaghebbende bronnen worden opgevoerd.

Op het niveau van de bronuitspraken heeft er dan ook een vrij sterke selectie plaats, waarbij de dominantie van politieke actoren opvalt. Deze selectie blijkt samen te hangen met een aantal factoren: 1) de mate waarin bepaalde actoren stelling nemen t.a.v. de internationalisering ('eurocratisering') van Brussel. Zo is er bijvoorbeeld vrij veel belangstelling voor stellingnamen van een partij als Agalev. Vergeten we hierbij niet dat de uitbouw van Brussel tot Europese hoofdstad en de Vlaams-Brabantse problematiek voor de Groenen belangrijke strijdpunten zijn. 2) de functie die een politicus bekleedt: politici die verantwoordelijk zijn voor materies waar initiatieven t.a.v. de 'eurocratisering' worden verwacht, krijgen vrij veel aandacht. We denken hierbij aan de grote aandacht in het nieuws voor stellingnamen van gewestminister voor Buitenlandse Betrekkingen

apartheid.

Verder wordt in de Nederlandstalige pers aandacht besteed aan de politieke dimensie van het eurocratiseringsthema. In de berichtgeving weerklinkt grote bezorgdheid: het toekennen van politieke rechten aan EG-onderdanen in ons land zou voor een aantasting van het karakter van Vlaams-Brabant kunnen zorgen. Verwacht wordt dat de toekenning van stemrecht aan de Europese burgers een versterking van de Franstalige lijsten met zich zou meebrengen. De positie van de Vlamingen in sommige randgemeenten is in het algemeen al zeer precair en zou bijgevolg nog meer in het gedrang komen. Aan Vlaamse zijde wordt dan ook gewezen op de noodzaak om stemrecht aan bepaalde voorwaarden te koppelen. Hierbij wordt gedacht aan fiscale eisen en taaleisen. In de Franstalige pers wordt het toekennen van politieke rechten veel positiever onthaald. Indien de EG-onderdanen in ons land inderdaad massaal op Franstalige lijsten zouden stemmen, zou dit een grondige verschuiving van het politiek evenwicht in bepaalde randgemeenten met zich mee brengen en de Franstalige machtsbasis verstevigen. De Franstalige eisen om het tweetalig gebied Brussel-hoofdstad uit te breiden en komaf te maken met de eentaligheid van Vlaams-Brabant zouden hierbij grotere legitimiteit krijgen. M.b.t. de Vlaamse reactie wordt in de Franstalige pers dan ook gewag gemaakt van eurofobie en worden de anti-Europese Vlaamse stemmen sterk in de verf gezet.

Differentiatie tussen de publikaties

Binnen elke taalgroep hebben we een grote convergentie in aandachtspunten vastgesteld. De hoeveelheid aandacht, de toonzetting en waardering in het nieuws vertoont daarentegen wel variaties. Bij de Franstalige pers hebben vooral *Le Soir* en *La Libre Belgique* oog voor de eurocratiseringsproblematiek. Voor *La Dernière Heure* blijkt eurocratisering geen belangrijk nieuwsfeit te zijn. Dit kan ons niet echt verbazen, wetende dat eurocratisering vooral een zaak van de Nederlandstalige pers is en dat *La Dernière Heure* in eerste instantie aandacht heeft voor het 'lichtere nieuws' en voor sport. Tussen *Le Soir* en *La Libre Belgique* blijken de variaties in aandachtsverdeling, toonzetting en waardering eerder gering. Wel is de politieke en communautaire dimensie van de eurocratisering sterker aanwezig in *Le Soir* dan in *La Libre Belgique*. De krant heeft meer aandacht voor de Vlaamse eisen om het toekennen van stemrecht aan EG-onderdanen aan bepaalde voorwaarden te onderwerpen. Ook het Vlaamse protest tegen de uitbouw van Brussel tot Europese hoofdstad vindt er frequenter een weg in het nieuws. De krant besteedt verder meer redactionele ruimte aan de Vlaams-Brabantse problematiek. Vooral de Vlaamse voorstellen voor het vrijwaren van het Vlaams karakter van de periferie door het voeren van een sociaal en Vlaams huisvestingsbeleid en door het aanhalen van de banden tussen Brussel en Vlaanderen, worden

ders. In het debat over de internationalisering van de hoofdstad spelen zij een zeer actieve en militante rol. Zij komen in de berichtgeving naar voor als de grote tegenstanders van een Europees Brussel. Nochtans wordt in de schoot van de Vlaamse Beweging ook een meer gematigd debat over de internationale uitbouw van de hoofdstad gevoerd. Maar vooral de radikaal flamingante stromingen worden in het nieuws vertolkt. Zo is er opvallend veel aandacht voor de radicale stellingnamen van de Vlaamse Volksbeweging en haar woordvoerder Peter De Roover, voor de acties van het Komitee Stop Euro-Brussel en voor de uitlatingen van André Monteyne, voorzitter van het Vlaams Komitee voor Brussel.

De actorenanalyse leverde een enigszins ander beeld op. Bijna alle relevante actoren komen als object van nieuws in de berichtgeving aan bod. Er is op dit vlak m.a.w. een vrij grote diversificatie in het nieuws waar te nemen. Wel stellen we vast dat die actoren die als bron de berichtgeving domineren, ook als actor in het nieuws naar voor worden geschoven. De manier waarop de actoren gepresenteerd worden, is echter sterk divergent. Politieke actoren treden in de berichtgeving overwegend op als actor-initiator. Ze krijgen veel ruimte om hun standpunten te verwoorden en hun beleid te verklaren. Nochtans zijn de politieke actoren niet onbesproken. Beleidskritische stellingnamen nemen een groot aandeel van het eurocratiseringsnieuws in beslag. Vooral in Vlaamse kringen bestaat er onvrede t.a.v. de politieke klasse. De overheid wordt laksheid verweten t.a.v. de Vlaamsbrabantse problematiek. De politieke klasse wordt door de Vlaamse Bewegingen dan ook aangemaand en opgeroepen tot actie. Verder stellen we vast dat de Brusselse bevolking en de Vlamingen in de rand als dominant lijdende actor worden voorgesteld. Zij worden in het algemeen in een underdog-positie geduwd. De slachtofferrol die hen in de berichtgeving wordt toebedeeld, komt duidelijk tot uiting door de associatie met interacties als 'bedreigen' en 'verliezen'. Ook de abstracte actoren Vlaanderen, Vlaams-Brabant en Brussel komen als bedreigde entiteiten naar voor. Euro-Brussel, de EG en haar 'eurocraten' blijken de grote boemannen te zijn.

De aandachtsverdeling over actorengroepen in de berichtgeving en de verdeling van deze aandacht over en binnen verschillende categorieën artikels vertoont verder een nauwe samenhang met de thematische aandachtspunten in de berichtgeving: politieke actoren worden in hoofdzaak met het beleid t.a.v. Euro-Brussel in verband gebracht; Vlaamse actoren hebben vooral oog voor de eurocratisering van de rand en de positie van de Vlamingen; economische actoren worden dan weer geassocieerd met de situatie op de vastgoedmarkt, etc.

Verder is er sprake van een systematische verdeling van thema's, actoren en bronnen over de onderscheiden categorieën artikels. Nieuwsverslagen zijn vergeleken met de andere tekstsoorten, meer pluriform. We vinden er een grotere diversifiëring aan thema's, stellingen, actoren en bronnen in terug. In interviews worden vooral als gezaghebbend geachte actoren als bron naar voren geschoven (politieke actoren). Achtergrondartikels (analyses) voeren in hoofdzaak deskundigen en buurt- en milieu-organi-

Europese bedreiging wordt aangespoord tot Vlaamse actie en grotere weerbaarheid.

Bij de Vlaamse bladen draait het eurocratiseringsprobleem exclusief rond de eurocratisering van Vlaams-Brabant. Deze publikaties vertonen een dominant negatief patroon van nieuwsverschaffing. De eurocratiseringsproblematiek wordt er in zwart-wit-termen gesteld en het slachtofferverhaal wordt hier het sterkst gepropageerd. Bovendien wordt er zwaar uitgehaald naar de politieke klasse die niets onderneemt om de zwakke Vlaming in de rand te beschermen tegen de 'vetbetaalde, arrogante eurocraten'. Er wordt sterke kritiek gespuid op het 'non-beleid' van de overheid t.a.v. Vlaams-Brabant. Verder weerklinkt hevig verzet tegen de Europese roeping van Brussel en tegen het toekennen van stemrecht aan EG'ers. Alleen het eigen kamp geniet de volle steun. Alles en iedereen die daar buiten staat, wordt fel bekritiseerd. Zo hebben we bijvoorbeeld vastgesteld dat Guido Tastenhoye in *Spoorslag* systematisch wordt opgemeld, daar waar het ongenoegen groot is t.a.v. de journalistieke bijdragen van Guido Fonteyn.

Feiten en commentaar zijn in deze publikaties als het ware in elkaar gehaakt tot een geheel en bepalen mede het militant karakter van de berichtgeving. Enkel de door de redactie relevant geachte feiten worden naar voor geschoven en van commentaar voorzien. Vergeten we niet dat deze bladen zich in eerste instantie richten tot een kleine groep van gelijkgestemden en overtuigden. We kunnen dan ook stellen dat de berichtgeving ingeschakeld wordt om de eigen belangen te dienen en die van organisaties waarmee er structurele banden of ideologische en vriendschapsbanden bestaan. De berichtgeving in deze publikaties kan allesbehalve objectief, onpartijdig en evenwichtig worden genoemd. De hoofdbedoeling van deze bladen is dan ook het activeren van het lezerspubliek en propageren van de eigen ideologische referentiekaders.

Uit dit alles kunnen we besluiten dat het debat over de eurocratisering wordt gedetermineerd door een sterke polemiek tussen voor- en tegenstanders van de uitbouw van Brussel tot Europese hoofdstad. De effecten van een expansieve hoofdstad van Europa voor Brussel en de randgemeenten is vooral aan Vlaamse zijde een bron van discussie en bekommernis. In het programma van Vlaamse partijen en drukkingsgroepen is het eurocratiseringsthema dan ook uitgegroeid tot een belangrijk strijdpunt. Deze discussie wordt in de Nederlandstalige pers van nabij gevolgd en gevoerd. Het moeizaam verworven communautaire evenwicht kan door de inwijking van kapitaalkrachtige anderstaligen in de rand immers grondig worden verstoord. Over de te volgen strategie blijken de meningen sterk verdeeld. Ideologische scheidslijnen doortrekken het debat en weerspiegelen zich ook in de berichtgeving. Het is in elk geval duidelijk dat het laatste woord in deze materie nog niet is gezegd.

Toch komt deze bekommernis als dusdanig weinig tot uiting in de berichtgeving. De impact van Euro-Brussel op de situatie van de Vlaamse rand en op de communautaire relaties wordt in de pers in meer omfloerste termen gesteld: deze component zit als het ware vervat in de argumentatie over de verfransingsdruk in de rand (de zgn. internationale olievlek). De communautaire relaties duiken ook op in de speculatie over de gevolgen van de toekenning van politieke rechten aan EG-onderdanen voor de Vlamingen in Brussel en Vlaams-Brabant en in theoretisering over het belang van Brussel voor Vlaanderen. Tegen de achtergrond van een verdere internationalisering van de hoofdstad lijkt solidariteit tussen beide landsgedeelten noodzakelijk. De *Standaard*-berichtgeving is tekenend op dit vlak. Ook in *Gazet van Antwerpen* en in het militante *Spoorslag* vinden we een sterke bekommernis terug m.b.t. de relatie Vlaanderen - Vlaams-Brabant - Brussel.

De ondertoon in de berichtgeving over eurocratisering is overwegend negatief. In aansluiting bij de dominantie van negatief getinte stellingnamen ontdekken we ook een overwegend negatief interactiepatroon in de berichtgeving. Het discours over eurocratisering wordt blijkbaar in hoofdzaak in termen van een 'probleem' of 'bedreiging' gesteld. Enerzijds wordt de eurocratiseringsproblematiek opgevat als een probleem m.b.t. de leefbaarheid van Brussel. De effecten van de internationalisering voor de woon- en leefomgeving blijken een belangrijke bekommernis te zijn. Ook de urbanistische ontwikkelingen worden nauw in de gaten gehouden. Anderzijds wordt met de Europese aanwezigheid een duale maatschappij vooropgesteld, waarin de Vlamingen bedreigd worden in hun aard, cultuur en leefomgeving door kapitaalkrachtige Franstaligen en 'eurocraten'. De situatie van de randgemeenten lijkt in het licht van de 'eurocratisering' bijzonder problematisch. Zonder duidelijke specificering wordt hierbij meestal een beeld opgehangen van een regio die zwaar te lijden heeft onder de opgang van 'Euro-Brussel' en die 'in de wurggreep van Europa' is geraakt.

De waardering in het nieuws blijkt overigens nauw samen te hangen met de bronnenkeuze en de focus in de berichtgeving. Politici uit de klassieke politieke formaties vinden in de pers een forum voor het verklaren van hun beleid en het lanceren van ideeën om de ontwikkeling van Euro-Brussel in goede banen te leiden. Vooral CVP-politici pleiten resoluut voor Brussel als Europese hoofdstad. Ook in socialistische kringen weerklanken in hoofdzaak pro-Europese stemmen. Niettemin vinden we in de berichtgeving bij de socialisten een zekere bekommernis over de gevolgen van de internationalisering. De Vlaamsbrabantse problematiek houdt vooral de SP bezig. De Franstalige socialisten zijn vooral bezorgd om de gevolgen van de internationalisering voor Brussel zelf. De liberalen zijn meer verdeeld: een deel ervan wijst op de grote baten van een Europees Brussel; andere PVV'ers (toen nog PVV, ondertussen VLD) sluiten zich daarentegen aan bij de Vlaamse verenigingen en wijzen Euro-Brussel af. Bij de andere politieke formaties vinden we eerder sceptische en/of ronduit negatieve stemmen over Euro-Brussel. Agalev wijst op de nood aan een

Aan de andere kant komt de geldende objectiviteitscode tot uiting in een bepaald soort scheiding tussen feitelijke berichtgeving en commentaar. In tegenstelling tot redactionele commentaarstukken worden in nieuwsverslagen expliciete stellingnamen van de kant van de redactie vermeden. Bij de weergave van uitspraken van de verschillende actoren en bronnen in het nieuws wordt een bepaalde afstand gecreëerd t.o.v. deze uitspraken. D.w.z.: in het algemeen wordt bij het citeren van derden de juistheid van de uitspraak in het midden gelaten. Dit betekent evenwel niet dat de redactie zich volledig onthoudt van stellingnamen. De rol van de journalisten blijkt in de aandachtsverdeling, presentatie en toonzetting van nieuwselementen inderdaad een invloedsfactor te zijn. Zo hebben we vastgesteld dat Guido Tastenhoye (*Gazet van Antwerpen*) in nieuwsverslagen duidelijke sympathie durft laten blijken voor de stellingnamen van de 'Vlaamse' actoren. Guido Fonteyn drukt een genuanceerder stempel op het eurocratiseringsnieuws in *De Standaard*. Ook in de Franstalige pers blijven journalisten niet steeds op de achtergrond, al lijkt het hier veeleer een zaak van de redactie en minder van een bepaald journalist. Vooral bij communautair geladen nieuwsverslagen klinken redactionele stellingnamen door.

De geldende onpartijdigheidscode komt tot uiting in een bepaalde definitie van wat de 'relevante' partijen zijn in deze problematiek, die in de berichtgeving op een min of meer gelijke wijze gehoord dienen te worden. In eerste instantie hebben we een eerder beperkt aanbod aan bronnen vastgesteld. 'Hoor' en 'wederhoor' heeft vooral betrekking op politieke actoren van verschillende politiek-ideologische strekkingen. Vooral Vlaamse en Brusselse politici en Vlaamse verenigingen worden in het nieuws over de eurocratisering als 'relevante' betrokkenen opgevoerd. Franstalige politici blijken m.b.t. deze thematiek minder relevant. De gedetailleerde analyse heeft aangetoond dat vooral CVP- en VU-tenoren en bepaalde woordvoerders uit Vlaamse hoek de berichtgeving domineren. Andere politieke actoren komen in mindere mate aan het woord, alhoewel in deze kwestie niet naast de standpunten van de Groenen en Vlaams Blok kon worden gekeken. Europese actoren worden daarentegen weinig of niet aan het woord gelaten. Aangezien de eurocratiseringsproblematiek rond hen draait, kunnen we nochtans niet besluiten dat zij geen relevante betrokkenen zijn.

Als nieuwsbron blijken ze echter een marginaal verschijnsel te zijn. Enkel wanneer ze direct betrokken zijn, wordt hun stem gehoord. We denken hierbij aan de uitlatingen van Europees Commissaris Antonio Cardoso m.b.t. de Berlaymontkwestie en aan de standpunten van de Europese vakbonden m.b.t. de stakingsactie van de Europese ambtenaren.

De geldende evenwichtscode komt tot uiting in een bepaalde definitie van wat 'relevante' visies terzake zijn. Evenwicht heeft hier voornamelijk betrekking op de verschillende opvattingen t.a.v. de eurocratiseringsproblematiek. Het betreft stellingnamen over de effecten van de uitbouw van Brussel tot internationaal en Europees centrum. De uitersten van het spectrum worden gevormd door de voorstelling van Euro-Brussel als

Bijwoorden, voegwoordelijke bijwoorden en voegwoordelijke partikels

Van de tien traditionele woordsoorten is er geen zo moeilijk te definiëren als de bijwoorden. Dit komt omdat deze categorie een bijzonder heterogene verzameling is, 'een allegaartje van woorden, waar de spraakkunstenaar [...] met een wijde boog omheen probeert te lopen' (De Schutter & Van Hauwermeiren 1983, p. 82).

De *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS 1984), waarvan bekend is dat hij op een breed doelpubliek mikt en daarom zelden afstapt van de traditionele terminologie, wijdt een heel hoofdstuk aan het bijwoord (hoofdstuk 7), dat als volgt wordt gedefinieerd.

[a] 'Naar de betekenis is een bijwoord of adverbium een woord dat een nadere bijzonderheid (zoals een graad, een omstandigheid, enz.) noemt van een door een gezegde of een bepaling uitgedrukte werking, eigenschap of toestand. [...] Sommige bijwoorden vormen een bepaling bij een hele zin, [...]

[b] Formeel zijn bijwoorden een erg heterogene categorie met als enig gezamenlijk kenmerk dat ze onveranderlijk zijn. [...]

[c] Syntactisch kunnen bijwoorden gedefinieerd worden als elementen die op zichzelf bijwoordelijke bepaling kunnen zijn in (of bij) de zin [...] Sommige bijwoorden [...] kunnen voorbepaling zijn bij een adjectief of een ander bijwoord [...] Andere, zoals de bijwoorden van tijd en plaats, kunnen optreden als nabepaling bij een substantief [...] (ANS 1984, p. 374, onze rubricering).

De ANS laat niet onvermeld dat criterium [b] ook voor voegwoorden en voorzetsels geldt. Overigens is enige verbuiging, zoals bekend, niet uitgesloten, zoals blijkt uit het voorbeeld 'een *heel/hele* hoge toren'. Anderzijds gaan criteria [a] en [c] niet op voor de subcategorie van de zgn. voegwoordelijke of zinsverbindende bijwoorden, die op een soortgelijke wijze als de nevenschikkende voegwoorden een logisch verband leggen met het voorafgaande; voorbeelden zijn *immers*, *bovendien*, *nu*, *echter*, *daarentegen*, *trouwens* (ANS 1984, p. 377).

'Bijwoorden' van dit type worden traditioneel voegwoordelijke bijwoorden genoemd. *Bijwoorden* omdat ze op allerlei plaatsen kunnen staan waar men normaal bijwoorden aantreft (maar ook op andere plaatsen, zoals we zullen zien); *voegwoorden* op grond van de semantische relatie tussen zinnen of tussen een zin en de al dan niet talige context die er door wordt uitgedrukt. Men denke aan zinnen als

(1) Ze is niet geslaagd, *hoewel* ze veel gewerkt heeft.

Een andere tweedeling in het nieuws komt overeen met de opsplitsing van ons materiaal in Franstalige versus Nederlandstalige pers. De eurocratiseringsthematiek vinden we in eerste instantie terug in de Nederlandstalige pers en in de Vlaamse bladen. Uit de berichtgeving blijkt 'eurocratisering' dan ook in hoofdzaak een Vlaamse bekommernis te zijn.

De grote scheidslijnen in selectie, aandachtsverdeling en toonzetting lopen overigens parallel met de taalkundige scheidslijn. De grote agendapunten binnen de twee taalkundige groepen zijn voor de betrokken publicaties sterk divergent. Daar waar de Nederlandstalige pers in het algemeen vooral oog heeft voor de sociaal-culturele gevolgen van een expansieve Europese hoofdstad voor de Vlamingen, ligt de focus van de Franstalige pers veeleer op de effecten van de internationale uitbouw van de hoofdstad: de urbanistische impact van de Europese aanwezigheid, de druk op het Brussels stadsweefsel en de gevolgen voor het leven in de hoofdstad staan hierbij centraal.

In het licht van de Europese bedreiging wordt in de Vlaamse pers allereerst de nadruk gelegd op het belang van de band tussen Brussel en Vlaanderen. Tegen de achtergrond van de internationalisering van de hoofdstad en de afronding van de staatsvorming lijkt solidariteit tussen beide landsgedeelten absoluut noodzakelijk. De band tussen Brussel en Wallonië wordt in de pers niet besproken. Wallonië lijkt in het eurocratiseringsdebat totaal afwezig te zijn.

De gevolgen van de internationalisering voor de Vlamingen in de rand komt in de Nederlandstalige pers naar voor als een zaak van sociale dominantie. De cultureel-linguïstische problematiek in de rand wordt volledig in het licht van de sociale problematiek gesteld. De taalcomponent blijkt m.a.w. geen zelfstandig gegeven te zijn. Verfransingsdruk en sociale verdringing van de Vlamingen door kapitaalkrachtigen worden in de berichtgeving in één adem genoemd. We kunnen deze benadering maar ten volle begrijpen wanneer we de Vlaamsbrabantse problematiek in een breder historisch kader bekijken. In de randgemeenten zijn ruimtelijke ordening en taalpolitiek altijd al hand in band gegaan. Zo heeft de verkavelings- en huisvestingspolitiek in Vlaams-Brabant in de jaren zestig-zeventig geleid tot een sterke toename van kapitaalkrachtige Franstaligen en middengroepen (de zgn. Brusselse olievlek). De effecten van de internationalisering voor de Vlamingen in de periferie worden in dezelfde termen gesteld. Aan Vlaamse zijde is de vrees voor een internationaal gekleurde Brusselse olievlek opgedoken, terwijl in sommige Franstalige kringen de hoop terug is opgelaaid om alsnog de grenzen van de Brusselse tweetalige agglomeratie uit te breiden. In het licht van de 'eurocratisering' van de rand wordt dan ook het belang van de huisvestingspolitiek als instrument voor de bescherming van het Nederlandstalig karakter van Vlaams-Brabant onderstreept.

De voorstellen van o.a. Valkeniers en Waltniel om een Vlaams-gericht huisvestingsbeleid te voeren in de rand passen volledig in dit kader. In de Franstalige pers werd hierbij sterk uitgebaald naar de Vlaamse politieke klasse. De Vlaamse vrees werd er vertaald in termen van racisme en

De vraag die hier oprijst is of al deze woorden nu eens voegwoord, dan weer bijwoord zijn. Het probleem is, naar het ons voorkomt, elegant opgelost door De Schutter & Van Hauwermeiren (1983) die woorden van dit type *voegwoordelijke partikels* noemen, een benaming die we verder ook hanteren. De voordelen van deze term zijn onmiskenbaar: niet alleen zegt hij iets over de relatie die door deze woorden wordt uitgedrukt maar tevens plaatst hij ze buiten of naast de categorieën van de bijwoorden en voegwoorden, waarmee ze in syntactisch opzicht verwant zijn. De meerwaarde wordt nog duidelijker, omdat niet alle woorden binnen deze groep zich precies op dezelfde manier gedragen. Vooral dan met betrekking tot hun plaats in of buiten de zin en hun verbindbaarheid met nevenschikende voegwoorden.

Voegwoordelijke partikels en codewisseling in het Brussels

Inleiding

Het bovenstaande vormt de achtergrond waartegen we het gebruik van voegwoordelijke partikels in een context van codewisseling in Brussel kunnen bespreken. (1) De relatief hoge frequentie van voegwoordelijke partikels in dergelijke situatie en (2) de aandacht die er in recente studies aan is besteed, zijn hierbij het uitgangspunt.

Treffers-Daller (1991) vermeldt in haar corpus 426 voorbeelden van Franse bijwoorden die in een Nederlandse, dit wil zeggen in een Vlaams-Brusselse context, voorkomen. Hiervan behoren er 158 tot de hier behandelde subcategorie, met name 61 maal *donc*, 61 maal *pertang* en 36 maal *d'ailleurs*. Dit cijfer loopt zelfs op tot 190 als we de voorbeelden met *surtout* eraan toevoegen. Verder zijn er 163 voorbeelden met *juste* (in de betekenissen zoëven, niet meer dan, alleen). De rest, dit zijn 73 voorbeelden, is verdeeld over allerlei subtypes:

- bijwoorden van wijze met het suffix *-ment* (N=29)
- adjectives as adverbs (N=27)
- *plutôt* (=nogal) (N=10)
- *alors* (N= 7)

Een mogelijke verklaring voor deze hoge frequentie van Franse voegwoordelijke partikels in een Nederlandse context is het al eerder gemelde feit dat ze, anders dan de meeste types van bijwoorden, niet functioneel verbonden zijn met een zinsdeel of met het geheel bestaande uit een predicaat en zijn argumenten. Ze hebben met andere woorden een grotere zelfstandigheid ten overstaan van de zin waarin of waarvóór ze staan. Hiermee kan de opmerking in verband worden gebracht dat switches vaak voorkomen 'at points that are relatively loosely attached to the syntactic

in *Le Soir* becommentarieerd. In het licht hiervan heeft de krant ook meer belangstelling voor de stellingnamen van de VU. In hoofdzaak draait het nieuws er echter om de uitbouw van Euro-Brussel. De Berlaymontkwestie vervult in dit verband een symboolfunctie, zowel in *Le Soir* als in *La Libre Belgique*. De Berlaymont-affaire wordt door de kranten ook in verband gebracht met de discussie over de zetelkwestie. De Belgische inspanningen voor een degelijke huisvesting van de Europese instellingen worden gezien als een element in de concurrentiestrijd tussen Brussel en Straatsburg. Verder vertonen beide kranten veel belangstelling voor de staking van het Europees personeel.

De problematiek van de rand is geen hoofdbekommernis van de Franstalige pers. De komst van de 'eurocraten' vormt voor de Franstaligen immers geen bedreiging op cultureel of sociaal vlak. De Franse taal lijkt op veel van deze buitenlanders een sterke aantrekkingskracht uit te oefenen. Bovendien zijn het vooral kapitaalkrachtige Franstaligen die in de jaren zestig-zeventig naar de rand zijn uitgeweken. Hun sociaal-economische positie is, globaal genomen, veel sterker dan die van de Vlaamse inwoners in het randgebied.

De grote voorstanders van Brussel als Europese hoofdstad rekenen er op dat via Europa de bi-polaire tegenstellingen overbrugd zullen worden. In de Nederlandstalige pers draait de discussie echter in hoofdzaak om de nefaste effecten van Euro-Brussel op de positie van de Brusselse Vlamingen en van de Vlamingen in de Brusselse periferie. De berichtgeving in *De Standaard* en *Gazet van Antwerpen* is sterk georiënteerd op de eurocratiseringsproblematiek. Beide kranten besteden bijna twee keer zoveel aandacht aan de eurocratiseringsthematiek als *Het Laatste nieuws*. Bovendien wordt de berichtgeving over eurocratisering in *De Standaard* en *Gazet van Antwerpen* sterk gekleurd door commentaarstukken en opinie-artikels. Het debat over de eurocratisering van de randgemeenten wordt in deze publikaties echt gevoerd. De benadering van de problematiek is in beide kranten echter sterk divergent. De grootste diversificatie aan bronnen, actoren, thema's en visies vinden we in *De Standaard*. Bijna alle politieke formaties komen er aan bod als bron van de berichtgeving en de krant heeft ook oog voor de visie van economische actoren en deskundigen. In deze krant is er ruimte voor een meer genuanceerde en/of meer positieve benadering van de eurocratiseringsproblematiek. Overigens lijkt het debat ook binnen de redactie te worden gevoerd. We denken hierbij aan de commentaarstukken van Guido Fonteyn enerzijds en Manu Ruys anderzijds. Beide houden er vrij uiteenlopende visies op na. Daar waar Manu Ruys aansluiting zoekt bij de radicalere Vlaamse stromingen, neemt Guido Fonteyn een genuanceerder standpunt in. Zonder de mogelijke nefaste gevolgen van de internationalisering van Brussel te willen ontkennen, wijst hij ook op de baten van de evolutie naar een multiculturele stad. In *Gazet van Antwerpen* heeft de berichtgeving daarentegen een eerder gesloten 'preferred meaning': er is een dominante aandacht voor een beperkt aantal actoren en voor radicaal Vlaamse stellingnamen tegen de uitbouw van Brussel tot Europese hoofdstad. In reactie op de

Het zijn allemaal goede redenen om ook aan *donc/dus* aandacht te besteden.

'Pertang' en 'donc / dus' bij Treffers-Daller en Oscé

Treffers-Daller wijdt hoofdstuk 7 van haar dissertatie aan *French Adverbs and Conjunctions in Brussels Dutch*. De behandelde voegwoorden zijn uitsluitend onderschikkende voegwoorden en kunnen hier buiten beschouwing gelaten worden. De bijwoorden worden eerst als één groep behandeld en pas achteraf wordt een onderscheid gemaakt tussen het type dat beantwoordt aan Nederlandse voegwoordelijke partikels en andere bijwoorden. Deze laatste worden hier verder eveneens buiten beschouwing gelaten en eventueel uit de hier gereproduceerde tabellen verwijderd.

Treffers-Daller stelt al meteen vast dat de betrokken adverbia op allereerste plaatsen kunnen voorkomen, behalve op de eerste plaats, dus vóór het verbum finitum (vf), dit is de persoonsvorm. Kijken we naar tabel 1.

Tabel 1: De bijwoorden *donc*, *pertang*, *surtout* en *d'ailleurs* in het corpus van Treffers-Daller. Naar Treffers-Daller (1991, p. 212). 'Hanging' slaat hier op de plaats *buiten* de zin; 'elsewhere' betekent hier 'in het middenstuk' of in de zogenaamde 'uitloop'.

Position	'hanging'	before vf	elsewhere	total
Adverbs	N	N	N	N
donc	32	1	28	61
pertang	25	0	36	61
surtout	13	0	19	32
d'ailleurs	30	0	6	36

Voor de positie buiten de zin, 'hanging' dus, geeft Treffers-Daller twee mogelijke verklaringen.

1. *'First, the adverbs are only marginally integrated because they do not appear⁴ in the normal position for Dutch adverbs, that is, the position directly preceding the finite verb. Instead they are placed into a position more to the left [...] en verder [u]nder this perspective, one may assume that [at] a later stage of their integration, it will be possible to introduce them into a position directly preceding the finite verb'* (Treffers-Daller 1991, p. 209).

⁴ In Treffers-Daller (in voorbereiding) is hier het bijwoord *generally* toegevoegd.

Deel 5
Taalverschuivingen in het Brusselse

3) *Possibly, Brussels Dutch is losing the normal Verb Second structures it shares with standard Dutch under the influence of French. Instead, Brussels Dutch is developing a Verb Third construction: in sentences beginning with preposed adverbs or PP's, the finite verb appears in third position* (p. 222)¹⁰.

Deze stelling, hier met het modale bijwoord 'possibly', wordt in de 'Conclusion' (p. 233) herhaald, dit keer met de relativering 'may be'. Het is duidelijk dat Treffers-Daller meer voelt voor deze verklaring maar het blijft een hypothese.

Oscé's aanpak is totaal verschillend (cf. Oscé 1993). Hij verwerpt allereerst de hypothese van de onvolledige syntactische integratie van *pertang* en dergelijke (Treffers-Dallers eerste hypothese) en legt daarbij heel wat verbale ijver aan de dag: hij stelt dat Treffers-Daller de juistheid van deze hypothese probeert te bewijzen (p. 147), noemt de hypothese herhaaldelijk een 'statement', soms 'Treffers' claim' die hij incorrect noemt (p. 162). Dit zal wel juist zijn met het voorbehoud dat Treffers-Daller het over een mogelijke verklaring had, waar ze, zoals we daarnet gezien hebben, niet echt in geloofde.

Over de tweede hypothese van Treffers-Daller, geeft Oscé geen commentaar. Vermoedelijk vond hij dat overbodig omdat hij de gegevens van Treffers-Daller en de zijne anders verklaart. Oscé baseert zich op de ANS, met name op rubriek 26.5 *Nevenschikking met dus* en toont, op overtuigende wijze, aan dat *donc* in het Brussels dezelfde semantische functies vervult als het Nederlandse *dus*. We verwijzen naar de gedetailleerde bespreking in de ANS en volstaan hier met het geven van één Brussels voorbeeld voor elk type uit Oscé's corpus.

Type 1 volgens de ANS: het tweede lid is als taaluiting een gevolg van het eerste.

(14) Hij zegt 'Quand j'ai le temps entre l'heure de midi je vais moi-même aller à la banque, je vais moi-même faire les courses'. *Donc* hij recupereert al vijfduizend frank op mijn ding, op mijn twee weken dat ik niet ga, hein (p. 153).

Type 2 volgens de ANS: het tweede lid is inhoudelijk een gevolg van het eerste.

(15) Een jaar of twee, drie daarna moet dat geweest hebben, *donc*, dat moet in vierenveertig of vijfenveertig geweest hebben, maximum (p. 154).

adjoined to CP is clearly marked for Dutch adverbs. Thus, the borrowed adverbs form a separate group among the adverbs, with a special syntactic distribution' (p. 185).

¹⁰ Zie voor een uitvoerige bespreking Treffers-Daller, in voorbereiding, p. 188.

Sera de Vriendt en Piet Van de Craen
Voegwoordelijke partikels
en Frans/Nederlandse codewisseling
in het Brussels

Inleiding

In deze bijdrage komen onderwerpen aan bod die op het eerste gezicht diffuus lijken, met name de status van bijwoorden, voegwoordelijke bijwoorden en partikels en codewisseling. Ook worden een aantal methodologische opmerkingen gemaakt aangaande corpusverzameling en de interpretatie ervan.

De grammaticale categorie van de bijwoorden is niet erg doorzichtig. Grammatici worstelen er duidelijk mee. Dit komt omdat de elementen van de categorie zich niet makkelijk laten beschrijven omdat ze zowel op het syntactische als op het semantische vlak een vaak wisselend gedrag vertonen.

Met het begrip codewisseling is het al niet beter gesteld. Achter een neutrale definitie zoals het wisselen van taal of taalvariant tijdens het communicatieproces gaat een wereld van problemen schuil die het hele taalkundige scala, over de psycho- en de sociolinguïstiek heen, bestrijkt (cf. Baetens Beardsmore 1986; Appel & Muysken 1987).

Het laat zich aanzien dat de studie van het gedrag van bijwoorden in een codewisselingscontext op moeilijkheden stuit. In deze bijdrage wagen we ons aan een poging om enig inzicht in het syntactische gedrag van bijwoorden te bieden vooral dan met betrekking tot *dus*. Hierbij bewegen we ons op het vlak van de Nederlandse grammatica en op het vlak van de studie van codewisseling in het Brussels. We zijn namelijk van mening dat de interactie tussen, enerzijds, aspecten van de Nederlandse grammatica en, anderzijds, informatie uit codewisselingsonderzoek een vruchtbaar gebied is.

De volgende kritische opmerkingen dienen te worden gemaakt.

a. Oscé stelt dat in zijn materiaal *donc* steeds nevenschikkend voegwoord is. Naar onze mening heeft hij in feite vier voorbeelden van *donc* als voegwoordelijk bijwoord, in de zin van de ANS, die in tabel 2 onder 'co adv' 'elsewhere' hadden moeten staan. Hoewel hij geen voorbeelden heeft van *donc* op de eerste plaats vóór het verbum finitum stelt hij dat dit, in overeenstemming met de plaatsingsmogelijkheden van *dus*, in het Brussels ook kan. Dan is het een bijwoord: 'inversion may cause a shift in part of speech' (Oscé 1991, p. 162). Oscé vraagt zich niet af waarom hij daar geen enkel voorbeeld van heeft gevonden en waarom Treffers-Daller er maar 1 op 68 gevallen heeft. Dit is toch merkwaardig als men met Oscé van mening is dat *donc* zich helemaal gedraagt zoals het Nederlandse *dus*!

b. *Pertang* en *d'ailleurs* noemt Oscé 'conjunctive adverbs', dus voegwoordelijke bijwoorden, à la ANS, die acht keer in 'hanging position' voorkomen en slechts één keer elders maar niet vóór de persoonsvorm. Dit kan, aldus Oscé, omdat ze volgens de ANS 'op verschillende plaatsen in de zin [kunnen] voorkomen, terwijl voegwoorden als het ware tussen twee zinnen in staan' (ANS 1984, p. 401). Oscé interpreteert de ANS hier zeer ruim: 'op verschillende plaatsen in de zin' omvat volgens hem dus ook vooraan, buiten de zin. Maar we hebben gezien dat *dus* in de ANS een voegwoord wordt genoemd als het vóór de zin staat en een bijwoord als het in de zin staat (vóór de persoonsvorm, dit is op de eerste plaats, of elders). Overigens in 7.8. (voegwoordelijke bijwoorden) geeft de ANS geen enkel voorbeeld met een 'bijwoord' vooraan ('hanging'). Oscé is hier het slachtoffer geweest van de ambiguïteit in de ANS over de juiste status van woorden zoals *nochtans*, *bovendien*, *overigens*, *trouwens*, en andere.

Plaatsingsmogelijkheden van partikels

Het lijkt ons zinvol om schematisch de plaatsingsmogelijkheden weer te geven van voegwoordelijke partikels in het Nederlands en van hun equivalenten in het Frans (hoe die in Franse grammatica's worden genoemd is hier irrelevant).

	vóór de zin	op de eerste plaats vóór de pv	na de pv
NL	x	x	x
FR	x		x

De juiste plaats ten overstaan van de andere zinsdelen na de persoonsvorm, in Nederlandse en Franse zinnen is niet dezelfde. Dit heeft te maken met het feit dat deze talen verschillende regels hebben voor de plaatsing

- (2) Ze heeft veel gewerkt, *en* ze is niet geslaagd!
- (3) Ze heeft veel gewerkt, *nochtans* is ze niet geslaagd.

of aan de volgende voorbeelden uit de ANS:

- (4) Ik blijf maar thuis, *want* ik voel me niet lekker (p. 1163).
- (5) Ik voel me niet lekker, *dus* ik blijf maar thuis (p. 1163).
- (6) Ik voel me niet lekker, *dus* blijf ik maar thuis (p. 1164).

Op grond van voorbeelden als (5) en van andere voorbeelden (7) en (8) waarin *dus*, zoals *want* en de andere nevenschikkende voegwoorden duidelijk buiten de eigenlijke zin staat (zodat onder andere combinaties met andere dan mededelende zinstypes mogelijk worden) noemt de ANS¹ *dus* in deze gevallen een (nevenschikkend) voegwoord.

- (7) Jij bent de oudste, *dus* zorg voor je zusje (ANS 1984, p. 1164).
- (8) Ik voel me niet lekker, *dus* waarom mag ik niet thuis blijven?

Voor de ANS bestaat '[b]ijhalve het voegwoord *dus* [...] ook het bijwoord *dus*. Deze woorden onderscheiden zich niet semantisch maar wel syntactisch van elkaar' (ANS 1984, pp. 1163-4).

Op deze manier wordt op het eerste gezicht rekening gehouden met alle plaatsingsmogelijkheden van *dus*. Toch is deze oplossing niet helemaal bevredigend, om de volgende redenen.

- 1. Zoals het bijwoord *dus* blijkt ook het voegwoord *dus* met het voegwoord *en* combineerbaar te zijn.

- (9) En *dus* die sprinkhanen die daarin zitten dat is eigenlijk het eten (Moeyersoms 1993).

Onderlinge combinaties van nevenschikkende voegwoorden komen echter niet voor: *en maar, *en want, ...

- 2. De ANS vermeldt *dus* bij de nevenschikkende voegwoorden (hoofdstuk 10) en bespreekt uitgebreid de nevenschikking met *dus* (hoofdstuk 26) maar rept met geen woord van een hele reeks andere woorden, zoals *trouwens*, *bijgevolg*, *bovendien*, *overigens*, enz., die net zoals *dus* buiten en in de zin kunnen staan. Voorbeelden uit De Schutter & Van Hauwermeiren (1983, p. 50) zijn:

- (10) Ze komen niet, *trouwens*, ze hebben hier niets te zoeken.
- (11) Ze komen niet, ze hebben hier *trouwens* niets te zoeken.
- (12) Ze komen niet, en *trouwens* ze hebben hier niets te zoeken.

¹ Zie ook Van den Toorn (1973, p. 87-8).

handelt, dit wil zeggen dat Reynaerts corpus bestaat uit beschouwende en/of wetenschappelijke werken. Het resultaat voor *dus* is in tabel 4 opgenomen.

Tabel 4: Plaats van *dus* in betogend proza. Naar Reynaert (1970, p. 14).

in de aanloop	tussen 1ste zinsdeel en vf	als 1ste stuk	in het 2de stuk
0	1	6	262

Reynaert noemt *dus* samen met *derhalve* en *bijgevolg* een niet-voornaamwoordelijk gevolgaanwijzend bijwoord (p. 16). Een categorie waarvan de plaats van de elementen wordt beschreven als '[s]taan vooral in het tweede stuk, maar ook vrij vaak tussen het eerste zinsdeel en het vf' (Reynaert 1970:15).

De belangrijkste opmerking met betrekking tot Reynaert betreft uiteraard de aard van het materiaal. Het 'te specifiek taalregister', (Theissen 1984, p. 97), belet inderdaad veralgemening. Maar anderzijds levert het een fraai en overtuigend beeld op van het gebruik van het voegwoordelijk bijwoord in betogend proza.

Theissens corpus bestaat uit 35 nummers van *Elseviers weekblad* en *Knack*. Niet alleen is zijn taalmateriaal ruimer, zoals hij zelf zegt, maar 'heeft [het] ook meer voorbeelden opgeleverd, ook van CAP's (connecterende adverbiale partikels) die Reynaert helemaal niet vermeldt' (Theissen 1984, p. 93). Dit laatste slaat dan op de hoeveelheid aan 'voegwoordelijke bijwoorden' in de tekst en niet op het aantal bijwoorden zelf: 44 bij Reynaert en 'maar' 26 bij Theissen. Levert betogend proza meer verscheiden voorbeelden aan bijwoorden op dan krantetaal?

Jammer is dat Theissen slechts belangstelling heeft voor twee van de vier plaatsingscategorieën van Reynaert, met name de 'aanloop' en 'het eerste zinsdeel'. Als we ons opnieuw beperken tot *dus* dan geeft tabel 5 Theissens bevindingen hierover weer.

Tabel 5: Frequentie van *dus* in de aanloop en als eerste zinsdeel in krantetaal. Naar Theissen (1984, p. 93).

in de aanloop	als eerste zinsdeel
104	220

Theissen concludeert dat *dus* — samen met *echter* — 'meestal niet op de eerste plaats [staat]' (Theissen 1984:94) en dat *dus* in de semantische sfeer causaal¹¹ meestal eerste zinsdeel is (Theissen 1984:95). Dit wil zeggen dat

¹¹ Het begrip semantische sfeer is afkomstig van Van Es & Van Caspel (1971-1975).

structure of sentences' (Treffers-Daller 1991, p. 267).

Twee recente studies bespreken de status van voegwoordelijke partikels: Treffers-Daller (1991)² enerzijds, een dissertatie met S. de Vriendt als co-promotor, en Oscé (1992), een licentiaatsverhandeling met P. Van de Craen als begeleider. Dit laatste werk maakt gebruik van een ander type corpus dan het eerste en is een reduplicatie van een aantal onderdelen van Treffers-Dallers onderzoek. Over het algemeen kan worden gesteld dat Oscé's observaties en kwantitatieve gegevens een bevestiging brengen van wat Treffers-Daller had gevonden maar dit is niet altijd het geval. De meest kritische opmerkingen van Oscé slaan op Treffers-Dallers interpretatie van zinnen met *pertang*.

We gaan nu eerst over tot een bespreking van de standpunten van beide auteurs met betrekking tot *pertang*, omdat dit woord in beide studies wordt behandeld. Daarna bespreken we ook *donc/dus* en wel om de volgende redenen.

(1) We beschikken over meer kwantitatieve gegevens over *donc* (en zijn voornaamste Nederlandse equivalent *dus*) dan over *pertang*.

(2) We denken dat het nodig is om ook rekening te houden met de kenmerken (onder andere de plaatsingsmogelijkheden) van de Nederlandse partikels die gebruikt hadden kunnen worden in contexten waar *pertang* en *donc* werden gerealiseerd. Dit is ongetwijfeld veel makkelijker voor *dus* (= *donc*), dan voor de Nederlandse partikels die aan *pertang* beantwoorden, namelijk *toch*, *niettemin* en *nochtans*. Deze laatste hebben immers niet allemaal dezelfde eigenschappen.

(3) Het lijkt ons niet verantwoord om de discussie tot *pertang* te beperken omdat over dit woord twijfels hangen. Het is nog maar de vraag of *pertang* als een Frans woord kan worden heshouwd dan wel als een ingeburgerd leenwoord³. Vast staat dat *pertang* fonologisch is ingeburgerd wat niet het geval is met *d'ailleurs* en *donc*. Ook Mazereel vermeldde reeds '*pertan*' dat aan het Franse '*pourtant*' beantwoordt' (Mazereel 1931:85).

² Een in sommige onderdelen ingrijpend gewijzigde versie van dit werk is in voorbereiding (vgl. Treffers-Daller in voorbereiding). We danken Mevrouw Treffers-Daller voor het toesturen van drnkproeven evenals voor haar commentaar bij deze tekst. De citaten in dit artikel komen uit Treffers-Daller (1991), omdat Oscé alleen dit werk heeft kunnen lezen; in voetnoten vermelden we — of verwijzen we naar — wijzigingen die in Treffers-Daller (in voorbereiding) werden opgenomen.

³ *Pertang* wordt vermeld in de elfde druk van Van Dale (1984) evenals in De Clercks (1981) *Zuidnederlands woordenboek*.

uit de zakelijke sfeer bevindt *dus* zich in het middenstuk. Ook bij toneeltaal beweegt *dus* zich het meest in het middenstuk. Gesproken taal geeft de voorkeur aan de aanloop en niet aan het eerste zinsdeel. Dit blijkt ook uit de resultaten uit stripverhalen waar normaliter naar gesproken taal wordt gestreefd.

Een mogelijke verklaring voor de verspreiding naar taalregister, zoals tabel 7 aangeeft, is de volgende. Het hoeft niet te verwonderen dat toneeltaal zich niet gedraagt als spontane gesproken taal. Vaak is toneeltaal de vrucht van literair denkwerk en als dusdanig sluiten de resultaten aan bij het beeld dat we in de volgende alinea schetsen. Bij stripverhalen wordt dan weer wel expliciet getracht de gesproken taal weer te geven. Vandaar dat de cijfers voor strips een gelijkaardig patroon met die van gesproken taal vertonen.

Het beeld dat uit deze onderzoeken met betrekking tot de plaats van *dus* naar voren komt, kan dan als volgt worden voorgesteld. Naarmate het register formeler wordt houdt *dus* zich bij voorkeur in het middenstuk op; naarmate het register informeler is, zoekt *dus* de aanloop op. Naarmate het taalgebruik bewust is, zonder al te formeel te willen zijn, zoals het geval is bij tijdschriften bijvoorbeeld, des te meer zoekt *dus* de eerste plaats op. Op deze wijze worden zowel de resultaten van Reynaert en Theissen als die van Moeyersoms verklaard.

Bovenstaande bevindingen laten zich ook moeiteloos inpassen in een pragmatisch-semantische visie op *dus*. Uitgaande van de gedachte dat *dus* overwegend de betekenis van 'gevolg' heeft met als aanvullende connotaties 'verduidelijkend' en 'aaneenschakelend' is het begrijpelijk dat *dus* in de spreektaal in de aanloop staat. *Dus* bevindt zich immers vaak in de semantische rol van het inleiden van een soort van samenvatting van wat gebeurd is. Hierbij kan het het best buiten de eigenlijke zin staan. De verklaring voor de voorkeur van *dus* in het middenstuk bij formeel taalgebruik moet echter elders worden gezocht. Dit kan te maken hebben met de norm voor schrijftaalgebruik. Naar ons gevoel worden zinnen die met *dus* beginnen als minder formeel beschouwd dan zinnen waar *dus* in het middenstuk staat. Hoe dan ook, *dus* draagt allerm minst het kenmerk formeel met zich mee. Veeleer het omgekeerde is het geval. Dit kan tevens ook de verklaring zijn waarom in Reynaerts materiaal de frequentie van *dus* zo laag is. Als het dan al wordt gebruikt dan lijkt de voorkeur aan het middenstuk ingegeven door de bedachtzaamheid van schriftelijk taalgebruik vergeleken met de (relatieve) onbedachtzaamheid van gesproken taal die veeleer op het onmiddellijke *hic et nunc* is gericht.

Dus / donc revisited

Na het bovenstaande kunnen de verwachtingen met betrekking tot het gebruik van *dus/donc* in een situatie van codewisseling als volgt worden voorspeld. Aangezien codewisselingssituaties typische spreektaalsitua-

In de discussie op p. 222 wordt deze hypothese niet expliciet verworpen⁵. Toch hecht Treffers-Daller op grond van het feit dat *pertang* al lang fonologisch geïntegreerd is en dat deze woorden ‘wide-spread’⁶ (p. 222) zijn, kennelijk weinig geloof aan deze verklaring.

2. *Second, the phenomenon is a first sign of syntactic change in Brussels Dutch. Verb second has become a variable rule in sentences beginning with borrowed adverbs, and this variability is spreading to other contexts. In the new situation, the finite verb appears in the third position, after the adverb and the subject* (Treffers-Daller 1991, pp. 209-10).

Uit de vrij uitvoerige discussie onthouden we het volgende.

1) de ontleende Franse adverbia staan in een positie die in de oppervlakte-structuur helemaal dezelfde is als in Franse zinnen (p. 217);

2) ook voorzetselconstituenten kunnen aan subject + persoonsvorm voorafgaan, zoals in

(13) ‘Enfin bon, op den duur we krijgen toch ons eten’ (p. 217).

Zinnen met deze constituentenvolgorde worden eerst ‘not frequent’ (p.217) en daarna ‘exceptional’ genoemd (p. 218).

There are no Dutch adverbs that can only appear as an adjunct to CP⁷. The syntactic distribution of borrowed adverbs is indeed exceptional, and should most probably be attributed to the fact that they are borrowed from French^{8,9} (p. 218).

⁵ Dit is wel het geval in Treffers-Daller, in voorbereiding: ‘Therefore, this interpretation is not the correct one in my view’ (Treffers-Daller, in voorhereiding, p. 188).

⁶ Een verwijzing naar hun gebruik elders in Vlaanderen?

⁷ ‘an adjunct to CP’ in een boomstructuur beantwoordt aan ‘hanging’ of links van en buiten de eigenlijke zin.

⁸ Dit en het volgende citaat werd opzettelijk onvertaald gelaten. In het vervolg zal er nog naar verwezen worden.

⁹ In Treffers-Daller, in voorbereiding luidt het als volgt: ‘As some Dutch adverbs need not be followed by a finite verb, one may wonder whether the distribution pattern of the borrowed adverbs should be considered as exceptional at all. I do think so, for several reasons. First, according to judgements of my informants, the preferred position for borrowed adverbs is the position adjoined to CP, and not the position directly preceding the finite verb. Dutch adverbs on the other hand, are preferably placed before the finite verb. Note that there are no Dutch adverbs that can *only* appear as an adjunct to CP. The position

de observatie dat zin (20) wel kan voorkomen maar zin (21) minder vaak of helemaal niet, mag niet zonder meer worden afgeleid dat de Nederlandse syntaxis hier de invloed van de Franse woordorde heeft ondergaan.

- (18) Ik voel me niet lekker, *dus* ik blijf maar thuis (ANS, p. 1164)
- (19) Ik voel me niet lekker, *dus* blijf ik maar thuis (ANS, p. 1164)
- (20) Ik voel me niet lekker, *donc* ik blijf thuis.
- (21) Ik voel me niet lekker, *donc* blijf ik thuis.

Een bijkomend argument hiervoor is uiteraard ook het feit dat syntactische structuren resistenter zijn dan bijvoorbeeld substantieven, nominale of verbale constituenten.

Onze bespreking van *dus* heeft ook repercussies ten aanzien van de manier waarop de Nederlandse grammatica dit woord beschouwt. In het begin van deze bijdrage bespraken we de terminologische problemen in verband met *dus*. Zo bestaat er naast het voegwoordelijk partikel *dus* (cf. zin 18), door de ANS voegwoord genoemd, ook het bijwoord *dus* (cf. zin 19). Er bestaan bijgevolg twee woorden *dus* die op grond van hun syntactische plaats worden onderscheiden. Semantisch wordt er evenwel geen onderscheid gemaakt.

Op grond van het materiaal kan het bovenstaande worden vervolledigd. De registergevoeligheid van *dus* geeft aanleiding tot de volgende hypothese. In gesproken Nederlands heeft *dus* een voorkeur voor de aanloop en moet het bijgevolg als voegwoordelijk partikel worden beschouwd. In meer formeel Nederlands heeft *dus* een voorkeur voor het middenstuk en dan is het een bijwoord. Op deze manier bepaalt de pragmatische distributie van *dus* de syntactische valentie van het woord.

Enige voorzichtigheid blijft echter nog wel geboden. Verder onderzoek met betrekking tot *nochtans*, *niettemin*, *bovendien*, en andere, bijwoorden/partikels die vergelijkbare relaties in zinnen uitdrukken en vergelijkbare — maar niet-identieke — plaatsingsmogelijkheden hebben, moet uitwijzen in hoever deze conclusies met betrekking tot *dus* veralgemeend of bijgesteld moeten worden.

De meer algemene conclusie met betrekking tot dit laatste verwijst naar de rol van pragmatische overwegingen bij partikelonderzoek. Maar dit is uiteraard al lang geen nieuwigheid meer.

Referenties

ANS (1984). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Leuven: Wolters.

R. Appel & P. Muysken (1987). *Language Contact & Bilingualism*. London: Arnold.

Type 3: het 'tweede lid' is gevolgaanduidend ten overstaan van context en/of situatie.

(16) *Donc* mijn pranille niet, maar ik zal dat hebben, zenne (p. 155).

Voor Oscé zijn al deze gevallen heel duidelijk: zoals *dus* in het Nederlands, fungeert *donc* hier als voegwoord. Er hoeft bijgevolg geen sprake te zijn van een 'hanging' adverb, noch van een adverb überhaupt. Oscé heeft twaalf voorbeelden van *donc*. Acht daarvan beschouwt hij als nevenschikkende voegwoorden, de andere vier noemt hij 'virtually meaningless stopgap[s]', zoals in

(17) Maar hier Jean, die is ook van bij haar broer, *donc*, hein.

Maar wat betekent 'virtually meaningless'? Hoe kunnen deze zogenaamde stoplappen tot de categorie 'coordinating conjunction', dit is nevenschikkend voegwoord, behoren, zoals in tabel 2b? (vgl. Oscé 1992) Ons inziens ware het beter geweest, mocht Oscé hebben geconcludeerd dat *donc* acht maal nevenschikkend voegwoord is, zoals *dus*, en vier maal bijwoord, zoals *dus*. Dit alles conform de ANS. Vergelijk de volgende tabellen.

Tabel 2a: Treffers-Dallers resultaten voor de bijwoorden *donc*, *pertang* en *d'ailleurs*. (Naar Oscé 1992, p. 161).

Parts of Speech	Adverbs			Total
	'hanging'	before vf	elsewhere	
Adverbs	N	N	N	N
<i>donc</i>	32	1	28	61
<i>pertang</i>	25	0	36	61
<i>d'ailleurs</i>	30	0	6	36
Total	87	1	70	158

Tabel 2b: Oscé's bevindingen voor *donc*, *pertang* en *d'ailleurs*. 'Coordinating conjunction' betekent nevenschikkend voegwoord. 'Conjunctive adverb' voegwoordelijk bijwoord, 'stpgp' stopgap, en 'else' elsewhere. (Naar Oscé 1992, p. 161)

Parts of Speech	coordinating conjunction		conjunctive adverb		Total
	hanging	stpgp	hanging	else	
Adverbs	N	N	N	N	N
<i>donc</i>	8	4	—	—	12
<i>pertang</i>	—	—	2	1	3
<i>d'ailleurs</i>	—	—	6	—	6

van voorwerpen, bijwoorden, participia, infinitieven enzovoort. Dit kan hier als irrelevant worden beschouwd.

Zoals al eerder werd opgemerkt is de groep van de voegwoordelijke partikels qua plaatsingsmogelijkheden niet homogeen. Het schema klopt bijvoorbeeld voor *dus* en *nochtans*, maar (helaas?) niet voor *toch* en *evenwel*. Dit leek en lijkt ons een goede reden om voortaan onze aandacht vooral op *dus/donc* te richten.

Overeenkomst is er dus in de zin dat in beide talen het partikel vóór de zin kan staan; in het Nederlands kan het daarentegen ook in de zin voor de persoonsvorm staan. De vraag waarmee het materiaal in beide vermelde studies ons confronteert is: hoe moeten we het feit interpreteren/verklaren dat het partikel in casu *donc* alleen op de Franse plaats staat, met andere woorden dat slechts één van de Nederlandse plaatsingsmogelijkheden vooraan gehonoreerd wordt?

Treffers-Daller heeft niet alleen de Franse bijwoorden geteld. In een andere tabel, waaruit we de gegevens met betrekking tot *zodus* weglaten, geeft ze belangrijke informatie over de plaats van de 'native adverbs'.

Tabel 3: De plaats van *toch* en *dus* in Treffers-Dallers corpus (Naar Treffers-Daller 1991:213)

Position	toch		dus	
	N	%	N	%
'hanging'	0	0	26	33
initial	3	1	2	2
after vf	184	86	37	47
final	28	13	13	17
Total	215	100	78	100

We vinden dit belangrijke informatie, omdat hieruit blijkt dat ook het Nederlandse *dus*, in dezelfde contexten, niet of nauwelijks (tweemaal op 78 voorbeelden) op de eerste plaats voorkomt, maar wel vóór de zin of verder in de zin. Dit suggereert al dat de plaatsingsmogelijkheden van *donc* niet — of niet uitsluitend — door de invloed van het Frans mogen worden verklaard.

Pragmatische overwegingen in verband met dus

Laten we de plaats van 'dus' nagaan, zoals die uit kwantitatieve gegevens naar voren komt. Hiervoor kunnen we een beroep doen op Reynaert (1970), Theissen (1984) en op het werk van Moeyersoms (1993), een licentiaatsverhandeling.

Reynaert gaat de plaats in de zin na voor 44 voegwoordelijke bijwoorden, waaronder *dus*. Van belang hierbij is wel dat het om betogend proza

in ten minste 65% van de gevallen *dus* als voegwoordelijk partikel inversie veroorzaakt en dat in de andere gevallen *dus* buiten de zin, in 'hanging' positie voorkomt.

Samenvattend blijkt, ten eerste, dat het gebruik van *dus* kennelijk registergebonden is; ten tweede, dat in betogend proza *dus* bij voorkeur in het tweede stuk staat, wat we hoger 'elsewhere' hebben genoemd; ten derde, dat in krantetaal *dus* in twee derde van de gevallen als eerste zinsdeel fungeert, waarbij bijgevolg inversie optreedt.

Moeyersoms (1993) onderzoekt de plaats van *dus* bij vier soorten taalgebruik: (1) gesproken taal, afkomstig van televisie-interviews, (2) toneeltaal, (3) stripverhalen en (4) zakelijke teksten, afkomstig uit tijdschriften zoals *Libelle*, *Knack* en *Elga*. Zij heeft in totaal 200 voorbeeldzinnen, dit is 50 zinnen per taakgebruiksvariant. Tabel 6 vat de resultaten samen.

Tabel 6: De plaats van *dus* in vier taalgebruiksvarianten met name 'gesproken taal', 'toneeltaal', 'strips' en 'zakelijke taal', samengesteld aan de hand van Moeyersoms' corpus (Moeyersoms 1993).

in de aanloop	als eerste zinsdeel	in het middenstuk
52	12	63

Op het eerste gezicht zijn deze cijfers in tegenspraak met Theissens bevinding, namelijk dat *dus* meestal 'eerste zinsdeel' is in ongeveer 65% van de gevallen. Echter niet met Reynaerts resultaat, namelijk dat *dus* meestal in het middenstuk staat. Als we echter Moeyersoms' resultaten uitsplitsen over de vier registers dan ontstaat het volgende beeld.

Tabel 7: De plaats van *dus* uitgesplitst naar vier taalregisters. Hierbij staat G voor 'gesproken taal', T voor 'toneeltaal', S voor 'strips' en Z voor 'zakelijke taal'. Tabel samengesteld aan de hand van Moeyersoms' corpus (Moeyersoms 1993).

	in de aanloop	als eerste zinsdeel	in het middenstuk
G	18	1	6
T	9	3	19
S	24	4	8
Z	1	4	30
Tot	52	12	63

Uit deze tabel blijkt dat er met *dus* toch meer aan de hand is dan Theissen suggereert. Kennelijk lijkt de plaats van *dus* uitermate gevoelig voor registerverschillen. We hebben al vastgesteld aan de hand van Reynaerts onderzoek dat *dus* niet alleen minder frequent is in betogend proza maar dat het dan een voorkeur heeft voor het middenstuk. Moeyersoms' resultaten bevestigen dit op een fraaie manier. In 30 van 35 voorbeeldzinnen

Studies van het Nuffield College in Oxford.

Kaat Leus is juriste en doceert aan de faculteit Rechtsgeleerdheid van de VUB.

Dominique Mariette is politicologe en was van 1991 tot 1993 wetenschappelijk medewerkster van het Centrum voor Politicologie aan de VUB. Ze is momenteel verbonden aan *Survey and Action*.

Henk Meert is geograaf-planoloog en wetenschappelijk medewerker van het Instituut voor Sociale en Economische Geografie aan de KULeuven.

Luc Peiren is historicus en wetenschappelijk medewerker bij AMSAB (Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging, Gent).

Luc Sieben is historicus en losse wetenschappelijke medewerker van het Centrum voor de interdisciplinaire studie van Brussel aan de VUB. Hij bereidt een proefschrift voor over de Brusselse taalverhoudingen tijdens het interbellum.

Eric Van de Castele is assistent Politieke Wetenschappen aan de KUBrussel.

Piet Van de Craen is docent Germaanse Talen en lid van het Centrum voor Neerlandistiek aan de VUB.

Christian Vandermotten is gewoon hoogleraar in de Toegepaste Aardrijkskunde en directeur van het Centre de Gestion de l'Environnement et d'Aménagement du Territoire aan de ULB.

Ruth Van Dyck is assistente Politieke Wetenschappen aan de VUB.

Els Witte is gewoon hoogleraar Hedendaagse Geschiedenis en directeur van het Centrum voor de interdisciplinaire studie van Brussel aan de VUB.

ties zijn, mogen we ervan uitgaan dat op twee plaatsen *dus/donc* kunnen worden verwacht. (1) In de aanloop, 'hanging', buiten de zin en (2) in het middenstuk, dit wil zeggen na het verbum finitum, kortom 'elsewhere'. Dit wordt bevestigd door zowel Treffers-Dallers als Oscé's onderzoek. De plaats van *donc* in Nederlandse zinnen in het Brussels sluit bijgevolg zowel aan bij de regels van het Nederlands als bij die van het Frans: ook daar treedt uiteraard geen inversie op als het vooraan in de zin staat.

Conclusies

De conclusies die uit het voorgaande kunnen worden afgeleid hebben betrekking op codewisselingsonderzoek en de aard en de status van *dus* in het Nederlands. Voor wat de Nederlands/Franse codewisseling betreft in het Brussels, keren we terug naar Treffers-Dallers verklaringen voor de 'hanging' positie van *donc*, die we aanhaalden na tabel 1. Haar tweede hypothese stelt dat *donc* buiten de zin een eerste signaal voor syntactische verandering van het Brusselse Nederlands zou kunnen zijn. In de 'nieuwe' variabele regel die hieruit zou volgen, zoekt het verbum finitum dan de derde plaats op als voorkeurvariant¹². Maar zoals we hierboven duidelijk maakten, is de derde plaats van het verbum finitum, dit wil zeggen de woordvolgorde die optreedt zonder inversie, de voorkeurspositie van *dus* in spontaan gesproken Nederlands. Bijgevolg zijn de plaatsingsmogelijkheden van *donc* geen aanwijzing voor het bestaan van een variabele regel die een verschuiving van de syntaxis van het Brussel zou inluiden.

Wat betreft Treffers-Dallers eerste hypothese, met name dat een bijwoord zoals *donc* pas naar voren in de zin komt als het beter in het Nederlands is geïntegreerd, kan het volgende worden opgemerkt. Het feit dat *donc* in het Brussels in de posities buiten de zin ('hanging') en in het middenstuk ('elsewhere') wordt aangetroffen is op zichzelf een aanwijzing voor de integratie van het woord. *Donc* staat namelijk precies op die plaatsen waar het Nederlandse *dus* mag worden verwacht in gesproken taal. Opmerkelijk is echter wel dat in Treffers-Dallers corpus *donc* erg vaak in het middenstuk voorkomt, alleszins meer dan op grond van ander materiaal te verwachten is.

Het bovenstaande leidt ook tot een meer algemene observatie met betrekking tot codewisselingsonderzoek. Aangezien het wisselen van code vooral gebeurt in alledaagse interactie en aangezien we nu wel weten dat alledaagse gesproken taal afwijkt van een aantal beschrijvingspatronen uit de grammatica's, verdient het aanbeveling om de taalpatronen die het codewisselingsonderzoek oplevert aan gelijksoortig taalgebruik te toetsen, namelijk die van de spreektaal. Laten we *dus/donc* als voorbeeld nemen. Uit de observatie dat zinnen (18) en (19) kunnen voorkomen naast

¹² Deze zin is weggelaten in Treffers-Dallers, in voorbereiding, p. 176.

12 u 45 Middagpauze

Namiddagssessie: Bescherming van minderheden en faciliteitenstelsel, voorzitter Prof. Dr. E. Witte (VUB)

14 u 15 Introductie door de voorzitter

14 u 40 Korte toelichting door de auteurs bij volgende bijdragen:

- Gemeenten op de wip tussen Vlaanderen en Brussel. Een bijdrage tot de ontstaangeschiedenis van de 'randgemeenten' (1900-1940) (L. Sieben, VUB)
- 'Faciliteiten' voor taalminderheden in de Brusselse rand. Een analyse van hun totstandkoming (1962-1963) (Prof. Dr. E. Witte, VUB)
- De taalfaciliteiten in het Egmontpact (E. Van de Castele, KUB)
- Een overzicht van de taalconflicten in de faciliteitengemeenten, 1963-1988 (Johan Dockx, VUB)
- Belgische, Canadese en Zwitserse 'taaltoestanden'. Een kijk op taalminderheden in het onderwijs (R. Van Dyck, VUB)

15 u 30 Koffiepauze

16 u Debat, voorafgegaan door een korte interventie van de Heer J. Calmeyn (burgemeester van Drogenbos), Prof. Dr. F. Van Hemelryck (KUBrussel, Zenne en Zoniën) en de Heer A. Van Lent (vice-gouverneur van Brabant)

17 u 15 Afsluiten eerste congresdag

Vrijdag 10 december

Voormiddagssessie: plaats van de Brusselse rand in federaal België, voorzitter Prof. Dr. A. Beirlaen (VUB)

9 u 30 Introductie door de voorzitter

10 u Korte toelichting door de auteurs bij de volgende bijdragen:

- Het Front démocratique des Francophones (FDF) en de problematiek van de begrenzing van het Brussels gewest tijdens de vorming van de regering Tindemans I in 1974 (Luc Peiren, AMSAB)
- De relatie Brussel-Brusselse rand-Vlaanderen: institutioneel perspectief (Prof. Dr. L. Hooghe, Nuffield College – Oxford)
- De Walen, Brussel en de rand, of het anti-flamingantisme (G. Fonteyn, De Standaard)

10 u 30 Koffiepauze

11 u Debat, voorafgegaan door een korte interventie door Prof. Dr. G. Allaert (Universiteit Gent), de Heer M. Vandenbussche (voor-

H. Baetens Beardsmore (1986). *Bilingualism Basic Principles*. Clevedon: Multilingual Matters.

W. De Clerck (1981). *Zuidnederlands woordenboek*. Den Haag: Nijhoff.

G. De Schutter & P. Van Hauwermeiren (1983). *De structuur van het Nederlands*. Malle: De Sikkel.

G. Mazereel (1931). *Klank- en vormleer van het Brusselsch dialect met zijn plaatselijke verscheidenheden*. Leuven: de Vlaamsche Drukkerij (Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, reeks 6, no 52).

K. Moeyersoms (1993). *Een syntactisch-semantische studie van het woord dus*. Brussel. (Licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel).

P. Oscé (1992). *Da's in de rue... oo ut dei stroet weial? Investigating Code-switching in an urban environment*. Brussel. (Licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel).

J. Reynaert (1970). 'Voegwoordelijke bijwoorden in hedendaags betogend proza'. *Studia Germanica Gandensia* 12, pp. 7-24.

S. Theissen (1984). 'De semantisch-syntactische valentie van enkele connecterende adverbiale partikels (CAP's)'. In: J. van der Auwera & W. Vandeweghe (red). *Studies over Nederlandse partikels*, pp. 90-101 (Antwerp Papers in Linguistics nr. 35).

J. Treffers-Daller (1991). *French-Dutch Language Mixture in Brussels*. Amsterdam. (Dissertatie: Universiteit van Amsterdam).

J. Treffers-Daller (in voorbereiding). *Mixing Two Languages: French-Dutch Contact in a Comparative Perspective*. Berlin: Mouton de Gruyter.

M. Van den Toorn (1973). *Nederlandse grammatica*. Groningen: Wolters.

G. Van Es & P. Van Caspel (1971-1975). *Syntaxis van het moderne Nederlands*. Groningen: Publicaties van het Archief voor de Nederlandse syntaxis.

Centrum voor de interdisciplinaire studie van Brussel – Vrije Universiteit Brussel

vroeger: Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse
taaltoestanden

Samenstelling

Geschiedenis: Prof. Dr. M. De Metsenaere
Drs. E. Deslé
Prof. Dr. E. Witte

Germaanse Talen: Prof. Dr. H. Baetens Beardsmore
Prof. Dr. S. de Vriendt
Prof. Dr. P. Van de Craen
Prof. Dr. R. Willemyns

Romaanse Talen: Prof. Dr. R. Mantou

Communicatiewetenschap: Prof. Dr. H. Verstraeten

Rechtsgeleerdheid: Prof. Dr. A. Beirlaen
Prof. Dr. K. Leus

Sociologie: Prof. Dr. F. Louckx

Politologie: Prof. Dr. K. Deschouwer

Sociale Aardrijkskunde: Prof. Dr. W. De Lannoy
Prof. Dr. Y. Verhasselt

Psychologie: Prof. Dr. I. Kristoffersen

Directeur: Prof. Dr. E. Witte

Secretaris: Drs. E. Deslé

Adres

Pleinlaan 2, lokaal C425, 1050 Brussel
Telefoon: 02/641.25.80
Fax: 02/641.24.80

Publikatie

Brusselse Thema's – Thèmes Bruxellois – Brussels Themes

vroeger: Taal en Sociale Integratie (1 t.e.m. 13)

Auteurs

Jan Degadt is hoogleraar Economie en decaan van de faculteit Economische en Toegepaste Economische Wetenschappen aan de KU Brussel. Hij is er tevens academisch secretaris van het KMO-Studiecentrum.

Guido De Brabander is gewoon hoogleraar Economische Aardrijkskunde, Ruimtelijke Economie en Economie van het Toerisme. Hij is tevens decaan van de faculteit Toegepaste Economische Wetenschappen aan de UFSIA.

Stefan De Corte is geograaf en aspirant bij het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek. Hij is verbonden aan het Geografisch Instituut van de VUB.

Walter De Lannoy is hoogleraar Sociale Geografie, verbonden aan het Geografisch Instituut van de VUB.

Kris Deschouwer is hoofddocent Politieke Wetenschappen aan de VUB.

Anja Detant is licentiate in de Communicatiewetenschappen en wetenschappelijk medewerkster van het Centrum voor de interdisciplinaire studie van Brussel.

Sera de Vriendt is gewoon hoogleraar Germaanse Talen en lid van het Centrum voor Neerlandistiek aan de VUB.

Johan Dockx is historicus en losse wetenschappelijke medewerker van het Centrum voor de interdisciplinaire studie van Brussel aan de VUB.

Guido Fonteyn is journalist bij De Standaard.

Liesbet Hooghe is politicologe en verbonden aan het Centre for European

Programma van het colloquium

Donderdag 9 december

- 9 u 30 Verwelkoming van de deelnemers door Prof. Dr. R. Dejaegere, rector VUB
Inleiding door Prof. Dr. E. Witte, directeur Centrum voor de interdisciplinaire studie van Brussel, VUB

Voormiddagssessie: Recente sociaal-economische evoluties, voorzitter Prof. Dr. H. Van der Haegen (KULeuven)

- 9 u 45 Introductie door de voorzitter
10 u 10 Korte toelichting door de auteurs bij volgende bijdragen:
Evoluties op economisch vlak:
— Onderneming en werkgelegenheid in de Brusselse rand (Prof. Dr. G. De Brabander, UFSIA)
— Profiel van het zelfstandig ondernemerschap in Brussel en in de rand (Prof. Dr. J. Degadt, KUBrussel)
— De relaties van Brussel met Vlaams-Brabant (Prof. Dr. W. Van der Haegen, KULeuven)
— Brabant wallon: pôle d'excellence de la Wallonie ou extension périurbaine de Bruxelles? (Prof. Dr. C. Vanderमotten, ULB)
Evoluties op sociaal vlak:
— Migraties van Belgen en niet-Belgen in het Brusselse randgebied (Prof. Dr. W. De Lannoy en S. De Corte, VUB)
— Sociale verdringing en (huisvestings-)beleid in Vlaams-Brabant (H. Meert, KULeuven)
11 u Koffiepauze
11 u 30 Debat, voorafgegaan door een korte interventie van Mevr. C. Bom (GOM Vlaams Brabant), de Heer Suykerbuyk (CVP-senator) en de Heer W. Van Wolputte (politiek adviseur SP)

zitter Vlaamse Gemeenschapscommissie) en de Heer J. Van Grimbergen (adjunct-kabinetschef bij de voorzitter van de Brusselse Hoofdstedelijke Executieve)

12 u 30 Middagpauze

Eerste namiddagssessie: Taalverschuivingen in Brussel en de rand, voorzitter Prof. Dr. H. Baetens Beardsmore (VUB)

14 u Introductie door de voorzitter

14 u 20 Korte toelichting door de auteurs bij volgende bijdragen:

- Voegwoordelijke partikels en Frans/Nederlandse codewisseling in het Brussels (Prof. Dr. S. De Vriendt en Prof. Dr. P. Van de Craen, VUB)
- Brussels dialect, 'Rand'-dialect (Prof. Dr. S. De Vriendt, Prof. Dr. P. Van de Craen, Prof. Dr. R. Willemyns, VUB)
- Overijse waar Vlamingen thuis zijn. Een diachronische analyse van het taalgebruik in Overijse (G. Vande Putte)

15 u Koffiepauze

Tweede namiddagssessie: Europese migranten in de Brusselse rand en het Belgische politieke bestel, voorzitter Prof. Dr. K. Deschouwer (VUB)

15 u 30 Introductie door de voorzitter

15 u 50 Korte toelichting door de auteurs bij volgende bijdragen:

- De westerse migranten in Brussel en in de rand. Verslag van een survey-onderzoek (Prof. Dr. K. Deschouwer en D. Mariette, VUB)
- Actief en passief kiesrecht voor Europese burgers voor de gemeenteraadsverkiezingen in de Lid-Staat van verblijf (Prof. Dr. K. Leus, VUB)
- De effecten van Brussel als hoofdstad van Europa voor de stad en haar randgemeenten. Een inhoudsanalyse van artikels verschenen in de Belgische pers in de periode januari 1991-maart 1993 (A. Detant, VUB)

16 u 20 Debat, voorafgegaan door een korte interventie door de Heer A. Barlow (British School), de Heer M. Ottati (voorzitter Europese Ambtenarenbond) en de Heer L. Van Outryve (KULeuven, Europees parlamentslid)

17 u 30 Afsluiting van het congres met een receptie voor de deelnemers